

BOLETÍN
de la
SOCIEDAD CASTELLONENSE
DE CVLTVRA

TOMO LXXXVI
2010

Sumario

M. TORREJÓN: <i>Ascomycetes</i> (anamórficos o telemórficos), recolectados por el botánico Carlos Pau en la provincia de Castellón (España)	5
ENRIC FORNER I VALLS: El patrimonio paleontológico de Teruel y la conservación de los holotipos	11
JUAN BAUTISTA PORCAR RIPOLLES (†): Hugo Obermaier y las pinturas rupestres de Cueva Remigia	25
EMILI CASANOVA HERRERO: El romanç andalusí (o mossàrab) a través de la toponímia valenciana	69
GEMMA BOADA - XAVIER SERRANO: Scachs d'amor (Primera part)	97
LLUÍS GIMENO BETÍ: Una aproximació lingüística al catecisme de mossèn Francesc Selma (1712)	135
AVEL·LÍ FLORS I MAS: «Entre Ares i Benassal». Aproximació a la percepció de les varietats lingüístiques en parlants de Castelló de la Plana (Primera part: marc teòric i metodològic de la recerca; anàlisi de dades)	153
JOAQUÍN APARICI MARTÍ: Paños, tintes y batanes. Mapa de la producción textil medieval en la zona septentrional del Reino de Valencia	185
VICENT ROYO PÉREZ: Senyors i llauradors a Xert i la Barçella als segles baixmedievals	213
JUAN CORBALÁN DE CELIS Y DURÁN: El <i>castell i la vall de Almedixer</i> en los primeros años del siglo XV	241

JOSEP ALANYÀ I ROIG: Els moriscos del bisbat de Tortosa. La població de la serra d'Espadà i de la Vall d'Uixó	253
HELIOS BORJA CORTIJO: Parecer de Salvatierra sobre la cuestión morisca (1587)	287
MATEU RODRIGO LIZONDO: Ordinacions d'Albalat dels Sorells (1665). Estudi i edició	297
VICENT GIL VICENT: Repoblar para reprimir: militares borbónicos del presidio de Orán en Vila-real, 1708	325
JOSÉ LUIS BARRIO MOYA: Aportaciones a la biografía del noble valenciano Don Francisco Valterra Berenguer, conde de la Villanueva, gentilhomme de cámara de Don Juan José de Austria	349
NORBERTO MESADO OLIVER: Disensiones a un dptico. Un artículo de arqueología industrial en Burriana	361
FERRAN OLUCHA MONTINS: Dades per a la història de l'art als Ports de Morella i el Maestrat (segles XIV-XIX)	389
MARÍA JOSÉ LÓPEZ AZORÍN - ALBERT FERRER ORTS: Un retaule de Bausà per a l'església de Meliana (València)	435
JOAN-HILARI MUÑOZ I SEBASTIÀ: Les figures-reliquiari d'argent de la Catedral de Tortosa dels segles XVI i XVII: una interessant mostra de mecenatge artístic de canonges	447
INMACULADA RODRÍGUEZ MOYA: El retrato de Fernando VII (1808) por Joaquín Oliet: exaltación regia y crisis política en el contexto valenciano	473
Notas bibliográficas	497
Índice	505

***Ascomycetes* (anamórficos o telemórficos), recolectados por el botánico Carlos Pau en la provincia de Castellón (España)**

M. TORREJÓN

Resumen:

Este trabajo trata con treinta y cinco especies de hongos *Ascomycetes* (anamórficos o telemórficos), recolectados por el botánico Carlos Pau en la provincia de Castellón, España. El hábitat y la localidad de la recolección se indican en todas ellas. Se incluye la diagnosis latina original de *Monochoetia lentisci* Gz. Frag.

Palabras clave:

Hongos *Ascomycetes*; Castellón; España.

Abstract:

This work deals with thirty-five species of *Ascomycetes* fungi (anamorph or telemorph), which were collected by botanist Carlos Pau in the province of Castellón in Spain. Habitat and site are shown in all of them. Original Latin diagnosis is included for *Monochoetia lentisci* Gz. Frag.

Key words:

Fungi; *Ascomycetes*; Castellón; Spain.

INTRODUCCIÓN

Continuando con el trabajo de investigación comenzado en TORREJÓN (2004) relacionado con las recolecciones de hongos que realizó el botánico Carlos Pau en la Provincia de Castellón, se han recopilado las citas que hemos encontrado en la literatura micológica publicada entre los años 1916 y 1941 del siglo pasado. En esta ocasión se han agrupado las citas que sobre hongos pertenecientes a la clase *Ascomycetes* (bien en su fase anamórfica o telemórfica) que han sido localizadas. Este grupo de hongos es con diferencia el que en mayor número de especies fue

recolectado por el botánico Carlos Pau a lo largo de su vida. Hemos de considerar que en la época en que se realizaron estas recolecciones los hongos formaban parte del Reino Vegetal, y no fue hasta 1969 cuando se reemplazó la dicotomía animal o vegetal por el nuevo sistema de los cinco reinos (*Monera, Protista, Fungi Animalia Plantae*) propuesto por Robert Whitaker.

No existiendo la figura del micólogo tal y como lo entendemos en la actualidad, si que podemos observar la especialización que algunos botánicos de la época realizaron para llevar a cabo la siempre difícil labor taxonómica de identificación de los hongos, como Romualdo González Fragoso (1862-1928), que mantuvo un permanente contacto con el botánico segorbino e identificó las especies fúngicas que Carlos Pau le enviaba, fruto de esta relación de amistad y trabajo son las especies fúngicas *Diplodina pau* y *Rhabdospora pau* que González Fragoso le dedicó a Carlos Pau.

METODOLOGÍA

Los artículos se han ordenado por años. En caso de coincidir más de un trabajo en el mismo año, se indica de la siguiente manera: GONZÁLEZ FRAGOSO (1924), GONZÁLEZ FRAGOSO (1924b). Dentro de cada artículo, se relacionan las especies por orden alfabético, utilizando el nombre con el que se publicaron en aquella época. Igualmente se indican el hábitat y la localidad en la que fueron recolectadas y en el caso de nueva especie para la ciencia se incluye la diagnosis latina.

RELACION DE ESPECIES

GONZÁLEZ FRAGOSO (1916)

Marsonia juglandis en hojas de *Juglans regia*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

GONZÁLEZ FRAGOSO (1924)

Monochoetia lentisci Gz. Frag., sp. nov. *Acervulis parvis, hypophyllis, crebre sparsis, primum immersis, demum apertis, pallide flavidulis; conidiis obovato-fusoideis, 20-24 x 6,8 μm, 5-locularibus loculis, 3-interioribus fuscis, 2 extimis attenuatis, hyalinis, rostello unum 10-15 μm longo, curvato, hyalino. In foliis ramulisque Pistaciae lentisci, in Segorbe (Castellón), 1922, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.*

Phoma longissima en tallos secos de *Chenopodium ambrosoides*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

GONZÁLEZ FRAGOSO (1924b)

Cladosporium herbarum en hojas de *Agave americana*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Diaporthe veperis en sarmientos secos de *Rubus ulmifolius*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Leptosphaeria maritima en tallos secos de *Juncus Maritimus*. Sot de Ferrer, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Phoma acuta en tallos y ramas secas de *Ballota hispanica*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Pleospora briardiana en tallos secos de *Verbascum boerhaveri*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Pleospora maireana en tallos secos de *Laserpitium scabrum*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

GONZÁLEZ FRAGOSO (1926)

Capnodium salicinum en frutos caídos de *Amygdalus communis*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Erysiphe martii en hojas secas de *Imperatoria hispanica* en unión de *Macrosporium* sp., *Cladosporium herbarum* y peritecas inmaduras indeterminables. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Macrosporidium commune en frutos caídos de *Amygdalus communis*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Microdiplodia ascochyta en tallos secos de *Lonicera implexa*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Phoma neglecta asociada a *Pleospora herbarum* en pedúnculos y escamas secas de *Juncus maritimus*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Pleospora allii en escapos y vainas secas de *Allium cepa*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Pleospora herbarum en hojas y tallos secos de *Juncus maritimus*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

GONZÁLEZ FRAGOSO (1927)

Polystigmia rubra f. *amygdalina* en hojas de *Amygdalus communis*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Gloeosporium salicis en hojas de *Juglans regia*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Monochaetia lentisci en hojas y ramas secas de *Pistacia lentiscus*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Pestalozzia funerea var. *discolor* en hojas de *Pinus halepensis*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

UNAMUNO (1933)

Ascochyta graminicola var. *aciliolata* sobre hojas de *Avena filifolia* var. *scabra*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Asteroma medusula sobre pedúnculos florales de *Foeniculum vulgare*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Cytospra atra en ramillas de *Morus alba*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Darluca filum en hojas de *Juncus maritimus*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Hendersonia donacis sobre tallos secos de *Panicum repens*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Macrophoma solieri sobre tallos secos de *Asphodelus carasiferus*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Microdiplodia psoraleae sobre tallos secos de *Psoralea bituminosa*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Phyllosticta scrophularinea en hojas de *Scrophularia aquatica*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Septoria trachelii sobre hojas radicales de *Campanula beltranii*. El Boixar, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

UNAMUNO (1934)

Cystopus candidus sobre tallos y silicuas de *Diplotaxis erucastri*, atacado por hongos demaciáceos de los géneros *Alternaria*, *Macrosporium*, etc. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

UNAMUNO (1941)

Capnodium elongatum sobre hojas podridas de *Mespilus germanica*. Segorbe, leg. Pau. det. P. A. Saccardo.

Leptosphaeria galiicola sobre hojas secas de *Centranthus longicalcaratus*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Leptosphaeria personata sobre hojas secas de *Deschampsia flexuosa*. Sierra del Toro, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Sphaerella sagidiodes sobre ramillas secas de *Dacus carota*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

Trochila craterium sobre hojas de *Hedera helix*. Segorbe, leg. Pau. det. Gz. Fragoso.

BIBLIOGRAFÍA

- González Fragoso, R. (1916). Micromicetos Varios de España y Cerdeña. Trabajos del Museo Nacional de Ciencias Naturales. Serie Botánica, núm. 9. Madrid.
- González Fragoso, R. (1924). Datos para el conocimiento de la Micoflora Ibérica. *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*. Tomo XXIV: 440-452.
- González Fragoso, R. (1924b). Hongos de España. *Brotéria Série Botánica*, Vol. XXI: 114-127.
- González Fragoso, R. (1926). Hongos de España (2ª Serie). *Brotéria Série Botánica*, Vol. XXII: 49-70.
- González Fragoso, R. (1927). Enumeración y Distribución Geográfica de los *Esferopsidales* Conocidos de la Península Ibérica. Trabajos del Museo Nacional de Ciencias Naturales. Serie Botánica, núm. 23. Madrid.
- Unamuno, L. M. (1933). Enumeración y Distribución Geográfica de los *Esferopsidales* conocidos de la Península Ibérica y de las Islas Baleares. Nuevas Gráficas. Madrid.
- Unamuno, L. M. (1934). Notas micológicas. *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*. Tomo XXXIV: 249-259.
- Unamuno, L. M. (1941). Enumeración y Distribución Geográfica de los Ascomicetos conocidos de la Península Ibérica y de las Islas Baleares. Memorias de la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales de Madrid. Serie Ciencias Naturales Tomo VIII. Madrid.
- Torrejón, M. (2004). Hongos teliomicetos, recolectados por el botánico Carlos Pau en la provincia de Castelló (España). *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* Tomo LXXX. Cuad. I-II-III-IV: 5-7.

El patrimonio paleontológico de Teruel y la conservación de los holotipos

ENRIC FORNER I VALLS

Resumen:

El objetivo del presente trabajo es cuantificar la riqueza del patrimonio paleontológico de Teruel, dentro del ámbito de los invertebrados, y evaluar la conservación de los holotipos. Para ello se partirá de una muestra: especies de invertebrados cretácicos descritos en la década 1861-1870 sobre materiales procedentes de yacimientos de la provincia de Teruel. Se ha procedido a un vaciado bibliográfico. En una segunda fase se ha investigado la situación actual de todo el material portador de nombre. Posteriormente se ha evaluado a partir de un indicador simple (porcentaje de conservados respecto al total depositado) el grado de preservación de los holotipos. Las dos conclusiones más importantes son: la gran riqueza paleontológica de Teruel y el fracaso en la conservación de holotipos del modelo museístico centralizado.

Palabras clave:

Riqueza paleontológica, Invertebrados, Holotipos, Conservación, Modelo museístico, Tipoteca, Teruel.

Abstract:

The objective of this study is to quantify the wealth of paleontological heritage of Teruel, and evaluating the conservation of holotypes. We take a sample: Cretaceous invertebrate species described in the decade of 1861-1870 on materials from sites in the province of Teruel. We have revised the bibliography. In a second phase has been investigated the current status of holotypes. Subsequently has been assessed from a simple indicator (the percentage of preserved with respect to the total deposited) the degree of preservation of the holotypes. The two most important conclusions are: the great paleontological wealth of Teruel and the failure of the central museum model.

Key words:

Paleontological wealth, Invertebrates, Holotypes, Conservation, Model museum, Typoteca, Teruel.

INTRODUCCIÓN

En 1859, hace ahora un siglo y medio, el naturalista inglés Charles Robert Darwin publicó *El origen de las especies*. Su tesis, que las especies han evolucionado a lo largo del tiempo a partir de antepasados comunes mediante la selección

natural, tuvo un gran impacto en la comunidad científica y en la sociedad en general. Supuso, entre otras muchas cosas, un aliciente extraordinario para los estudios paleontológicos. En aquellos momentos los fósiles eran la única prueba, quizás con la anatomía comparada, que podía constatar, o refutar, la evolución en períodos largos de tiempo.

Por otra parte, a la sombra del interés económico por la explotación de los lignitos, destacados geólogos e ingenieros de minas franceses estudiaron la comarca de los Valles Mineros. En esta época, la paleontología francesa era puntera en el mundo y Teruel era un territorio virgen, desde este punto de vista. Con estos precedentes, no debe sorprender que califiquemos los años 61-70 del siglo XIX como «la década fecunda» en cuanto a la descripción de nuevas especies en la provincia de Teruel. La pugna por la prioridad de los diferentes autores también explica la concentración en el tiempo de dichas publicaciones. Dicha pugna, puesto que recogieron los fósiles en un período similar, se concretará en una carrera por conseguir publicar antes que los demás. La publicación, incluido el grabado de las costosas planchas metálicas de las ilustraciones, era dificultosa y lenta, como se quejan los autores: Coquand (1865: 192), Verneuil & Lorient (1868: I). Este afán por conseguir la prioridad llevará incluso al extremo de desatender el rigor científico de la obra, descuidando u omitiendo la descripción, en el caso de Vilanova (1870: 7): «*Si la Memoria tuviera un carácter puramente científico no solo me hubiera esforzado en presentar mayor número de especies clasificadas, sino que hubiera descrito por lo menos las que yo creo nuevas, y que ahora solo consigno en las listas y ofrezco dibujadas en las láminas con el fin de que se me conceda el derecho de prioridad*». Así lo había hecho con la memoria de Castellón (VILANOVA, 1859), aunque en el caso de Teruel, se entiende que con posterioridad, añadirá en las leyendas de las planchas una pequeña descripción en latín de las especies nuevas. En todo caso, pese a sus esfuerzos, perderá la prioridad frente a Coquand.

El trabajo se plantea evaluar la riqueza de las especies de invertebrados del Cretácico descritas sobre material de la provincia de Teruel y comprobar, pasado casi siglo y medio, como se ha conservado el material de referencia.

MATERIAL Y MÉTODOS

El ámbito geográfico de este trabajo es la provincia de Teruel. Se realiza una revisión bibliográfica para relacionar todas las especies de invertebrados referidas al Cretácico descritas sobre material recogido en municipios turolenses. En este artículo no se entrará en la discusión de la sinonimia. Se consideraran todas las especies de invertebrados que fueron especificadas como nuevas por los autores en el momento de la redacción de sus trabajos. Se conservará asimismo en este trabajo el nombre original y la adscripción genérica asignada por sus autores.

Se han vaciado los trabajos procedentes de la década 1861-1870. Existen tres obras fundamentales. El naturalista valenciano Joan Vilanova i Piera, el primer catedrático tanto de geología como de paleontología de España, publicó el «*Ensayo de descripción geognóstica de la provincia de Teruel en sus relaciones con la agricultura de la misma.*» La fecha de su publicación ha sido objeto de polémica y tiene su importancia en la asignación de prioridad para algunas especies enfrente de las de Coquand. En la portada figura: «*Madrid. Imprenta nacional. 1863*», aunque parece que se imprimió en 1864. Pero la publicación tenía que incluir anexo un mapa geológico de la provincia, en el cual figura la fecha de 1868. En esta última fecha según Calzada & Pastor (1976) y Calzada (1995) se considera que se distribuyó de forma general el libro, o todavía más tarde, el 1870, según Gozalo (1993, 1995, 1996), siguiendo lo que indicó Mallada (1887: 3).

El profesor de geología y de mineralogía Coquand publicó su «*Monographie paleontologique de l'etage aptien de l'Espagne*» el 1865, aunque en la portada figura 1866, si hemos de atender a lo afirmado por sus coetáneos (VERNEUIL & LORIÈRE, 1868: II).

Los franceses de Verneuil y de Lorière publicaron en 1868 la «*Description des fossiles du néocomien supérieur de Utrillas et ses environs (province de Teruel)*».

Entendemos por material de referencia el portador de nombre de un taxón, tanto los holotipos como los sintipos, tanto los lectotipos como los neotipos, si se hubieran erigido, según las definiciones establecidas en el Código Internacional de Nomenclatura Zoológica CINZ) (2003: 80-92). Un holotipo es el ejemplar único sobre el cual se basa un taxón nominal de nivel especie en la publicación original (art. 73 del CINZ). Éste fósil concreto, este holotipo, que se ha tomado como referencia para la descripción de una especie nueva, debe depositarse en una institución encargada de su conservación y de asegurar su accesibilidad para que la comunidad científica pueda siempre consultarlo. Ahora, cuando se describe una especie nueva, se debe designar un fósil (Recomendación 73A del CINZ), y sólo uno, el holotipo, pero con anterioridad a la existencia del CINZ se podía dar la circunstancia de que la nueva especie estuviera descrita sobre un conjunto de ejemplares (serie tipo) sin que se designara por el autor ninguno de ellos como holotipo. A cada uno de ellos se le denomina sintipo (art. 73.2 del CINZ) y el conjunto es portador del nombre del taxón en ausencia de holotipo. Cuando con posterioridad algún autor distinto del que describió la especie identifica de entre los sintipos uno en concreto para ser portador del nombre del taxón se le denomina lectotipo (art. 74.1 del CINZ). Finalmente, puede darse el caso de que se constate la pérdida de todo el material portador de nombre, es decir que, de una especie dada, no exista ni holotipo ni sintipos ni lectotipo. En ese caso, algún autor puede, con las condiciones que establece el CINZ en su artículo 75, erigir un nuevo tipo portador de nombre que se denomina neotipo, y debe provenir de un lugar tan próximo como sea

posible de la localidad tipo (art. 76 CINZ), que es el lugar geográfico y estratigráfico donde se recolectó el tipo portador del nombre.

Para conocer el estado actual del material portador de nombre, aparte de la revisión bibliográfica y la consulta de los catálogos de material de referencia donde los había, se ha consultado en comunicación personal escrita, por correo electrónico, a todas las instituciones donde fueron depositados los materiales originales.

La colección de Coquand fue depositada en el *Magyar Állami Földtani Intezet* (MAFI) de la ciudad de Budapest (Hungria). Su director, el profesor László Kordos, nos ha informado de la conservación del material, en comunicaciones personales de 07/11/08 y 25/03/09.

La colección de Verneuil fue depositada en *l'Ecole des Mines* de Paris (EMP). Actualmente todas las colecciones de la EMP se encuentran en el *Centre Commun des Collections de Geologie* (C3G) en la Université Claude Bernard Lyon 1. Su director, Abel Prieur, en comunicación personal de 02/01/09, nos ha informado de que no se ha podido localizar ninguno de los holotipos.

La colección de Vilanova debiera estar en el Museo Nacional de Ciencias Naturales (MNCN) o en el Instituto Geológico Minero de España (IGME) (Cleevely & Morris, 1988: 250). Con ambas instituciones estuvo vinculado el naturalista valenciano. Precisamente tuvo a su cargo la colección de paleontología del MNCN (MONTERO, 2003: 169). Este autor refiere que «a principios de 1868 fueron disueltas las Brigada Geológicas que dependían de la Junta General de Estadística (organismo que figura entre los diversos antecesores del IGME). En la sede de esta última, tenían las colecciones de minerales, rocas y fósiles que Vilanova recogió en Teruel, Castellón y Valencia para la realización de su *Memorias Geognósticas cuando era vocal de la Comisión del Mapa Geológico*» (MONTERO, 2003: 249-250), que se remitieron al Real Gabinete de Historia Natural, precedente del actual Museo Nacional de Ciencias Naturales. La actual conservadora del MNCN, Celia Santos, en comunicación personal de 16/10/2008, nos ha informado de los holotipos que se conservan. En el trabajo de Diéguez y Montero (1998: 32) se relacionan los holotipos de los invertebrados conservados en el MNCN: sólo cinco. También se ha contactado con la conservadora del IGME, Silvia Menéndez, que, en comunicación personal de 26/02/2009, ha confirmado que no se dispone del material de referencia de Vilanova correspondiente a las localidades tipo de Teruel.

RESULTADOS

Una buena muestra de la gran riqueza paleontológica de la provincia de Teruel es que, en una primera revisión, se han registrado un total de 161 especies de invertebrados cretácicos turolenses, descritas con material procedente de localidades tipo de la provincia de Teruel, únicamente durante la década 1861-1870. La lista completa se presenta en el cuadro 1.

	Filum o Clase	Nombre especie nueva	Autor	año	Localidad	T
1	Cephalopoda	<i>Ammonites ivernoisi</i>	Coquand	1865	Alcaine	P
2	Bivalvia	<i>Ceromya recens</i>	Coquand	1865	Alcaine	P
3	Bivalvia	<i>Cyprina aequilateralis</i>	Coquand	1865	Alcaine	H
4	Bivalvia	<i>Cardium miles</i>	Coquand	1865	Alcaine	P
5	Bivalvia	<i>Cardita pingus</i>	Coquand	1865	Alcaine	P
6	Bivalvia	<i>Arca bicarinata</i>	Coquand	1865	Alcaine	P
7	Bivalvia	<i>Ostrea palemon</i>	Coquand	1865	Alcaine	H
8	Brachiopoda	<i>Terebratula daphne</i>	Coquand	1865	Alcaine	P
9	Gastropoda	<i>Natica auriculoides</i>	Vilanova	1870	Aliaga	P
10	Gastropoda	<i>Acteonina maxima</i>	Vilanova	1870	Aliaga	P
11	Gastropoda	<i>Pyramidella verneuilli</i>	Vilanova	1870	Aliaga	P
12	Gastropoda	<i>Vycaria (Turritella) affinis</i>	Vilanova	1870	Aliaga	P
13	Gastropoda	<i>Pyramidella elegans</i>	Vilanova	1870	Aliaga	P
14	Gastropoda	<i>Vycaria studeri</i>	Vilanova	1870	Aliaga	P
15	Bivalvia	<i>Cardium josephinum</i>	Vilanova	1870	Aliaga	H
16	Bivalvia	<i>Cardium larteti</i>	Vilanova	1870	Aliaga	H
17	Bivalvia	<i>Gervilia gigantea</i>	Vilanova	1870	Aliaga	P
18	Bivalvia	<i>Avicula affinis</i>	Vilanova	1870	Aliaga	H
19	Gastropoda	<i>Turritella hoernesii</i>	Vilanova	1870	Aliaga	P
20	Gastropoda	<i>Pterocera pizcuetana</i>	Vilanova	1870	Aliaga	P
21	Bivalvia	<i>Cardium janus</i>	Coquand	1865	Aliaga	H
22	Bivalvia	<i>Astarte princeps</i>	Coquand	1865	Aliaga	H
23	Gastropoda	<i>Cassiope turrata</i>	Coquand	1865	Aliaga	H
24	Gastropoda	<i>Natica hispanica</i>	Vilanova	1868	Cantavieja	P
25	Gastropoda	<i>Natica aragonensis</i>	Vilanova	1868	Cantavieja	P
26	Bivalvia	<i>Cyprina curvirostris</i>	Coquand	1865	Castel de Cabra	H
27	Bivalvia	<i>Cardium amaenum</i>	Coquand	1865	Castel de Cabra	P
28	Bivalvia	<i>Ostrea praecursor</i>	Coquand	1865	Castel de Cabra	P
29	Bivalvia	<i>Ostrea pasiphae</i>	Coquand	1865	Castel de Cabra	H
30	Bivalvia	<i>Ostrea callimorpha</i>	Coquand	1865	Castel de Cabra	H
31	Cnidaria	<i>Phyllocaenia ferryi</i>	Coquand	1865	Escucha	P
32	Bivalvia	<i>Caprina baylei</i>	Coquand	1865	Escucha	P
33	Bivalvia	<i>Cirse conspicua</i>	Coquand	1865	Gargallo	H
34	Bivalvia	<i>Ostrea pentagruelis</i>	Coquand	1865	Gargallo	P
35	Gastropoda	<i>Acteonina teruelensis</i>	Vilanova	1870	Josa	P
36	Gastropoda	<i>Phasianella josae</i>	Vilanova	1870	Josa	P
37	Gastropoda	<i>Phasianella ungeri</i>	Vilanova	1870	Josa	P
38	Gastropoda	<i>Turritella pradoana</i>	Vilanova	1870	Josa	P
39	Gastropoda	<i>Rostellaria guiraoi</i>	Vilanova	1870	Josa	P
40	Bivalvia	<i>Cypricardia gibbosa</i>	Vilanova	1870	Josa	P
41	Bivalvia	<i>Trigonia deshayesi</i>	Vilanova	1870	Josa	P
42	Bivalvia	<i>Trigonia pizcuetana</i>	Vilanova	1870	Josa	P
43	Bivalvia	<i>Ysocardia monserrati</i>	Vilanova	1870	Josa	P
44	Bivalvia	<i>Pinnigena fischeri</i>	Vilanova	1870	Josa	P
45	Cephalopoda	<i>Nautilus lacerae</i>	Vilanova	1870	Josa	H
46	Cephalopoda	<i>Nautilus verneuilli</i>	Vilanova	1870	Josa	P
47	Gastropoda	<i>Turritella tournali</i>	Coquand	1865	Josa	H
48	Gastropoda	<i>Aporrhais pleurotomoides</i>	Coquand	1865	Josa	P
49	Gastropoda	<i>Aporrhais gasullae</i>	Coquand	1865	Josa	P

	(continua)					
	Filum o Clase	Nombre especie nueva	Autor	año	Localidad	T
50	Bivalvia	<i>Pholadomya sphaeroidalis</i>	Coquand	1865	Josa	H
51	Bivalvia	<i>Dosinia argine</i>	Coquand	1865	Josa	H
52	Bivalvia	<i>Cyprina modesta</i>	Coquand	1865	Josa	H
53	Bivalvia	<i>Isocardia pusilla</i>	Coquand	1865	Josa	H
54	Bivalvia	<i>Cardium comes</i>	Coquand	1865	Josa	H
55	Bivalvia	<i>Arca sablieri</i>	Coquand	1865	Josa	H
56	Bivalvia	<i>Plicatula arachne</i>	Coquand	1865	Josa	H
57	Cephalopoda	<i>Ammonites arnaudi</i>	Coquand	1865	Josa	P
58	Gastropoda	<i>Natica cavanillesi</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
59	Gastropoda	<i>Neritopsis elliptica</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
60	Gastropoda	<i>Neritopsis cylindica</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
61	Gastropoda	<i>Delphinula pradoana</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
62	Gastropoda	<i>Natica rutimeyeri</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
63	Gastropoda	<i>Cerithium lorieri</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
64	Gastropoda	<i>Turritella coquandi</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
65	Gastropoda	<i>Natica luxani</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
66	Gastropoda	<i>Natica perezii</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
67	Gastropoda	<i>Varigera picteti</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
68	Gastropoda	<i>Natica olivani</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
69	Gastropoda	<i>Natica vidalina</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
70	Gastropoda	<i>Nerita lucia</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
71	Gastropoda	<i>Vycaria (Turritella) favrina</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
72	Gastropoda	<i>Vycaria gaudryi</i>	Vilanova	1870	Mirambel	N
73	Bivalvia	<i>Trigonia collombi</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
74	Bivalvia	<i>Trigonia verneuilli</i>	Vilanova	1870	Mirambel	H
75	Bivalvia	<i>Astarte rostrata</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
76	Gastropoda	<i>Natica peredae</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
77	Gastropoda	<i>Natica mirambelensis</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
78	Gastropoda	<i>Neritopsis tuberculosa</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
79	Gastropoda	<i>Cerithium arigoi</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
80	Gastropoda	<i>Turritella collombi</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
81	Gastropoda	<i>Turritella lorieri</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
82	Gastropoda	<i>Turritella aranzazuana</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
83	Gastropoda	<i>Cerithium mirambelensis</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
84	Gastropoda	<i>Cerithium ilaueri</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
85	Gastropoda	<i>Cerithium haindingeri</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
86	Gastropoda	<i>Turritella gibbernati</i>	Vilanova	1870	Mirambel	P
87	Gastropoda	<i>Globiconcha utriculus</i>	Coquand	1865	Montalbán	H
88	Gastropoda	<i>Aporrhais priamus</i>	Coquand	1865	Montalbán	P
89	Bivalvia	<i>Panopaea fallax</i>	Coquand	1865	Montalbán	H
90	Bivalvia	<i>Venus costei</i>	Coquand	1865	Montalbán	P
91	Bivalvia	<i>Dosinia euterpe</i>	Coquand	1865	Montalbán	H
92	Bivalvia	<i>Lima hispanica</i>	Coquand	1865	Montalbán	H
93	Bivalvia	<i>Pecten achates</i>	Coquand	1865	Montalbán	H
94	Gastropoda	<i>Turritella venusta</i>	Coquand	1865	Obón	H
95	Bivalvia	<i>Panopaea aptiensis</i>	Coquand	1865	Obón	H
96	Bivalvia	<i>Pholadomya collombi</i>	Coquand	1865	Obón	H
97	Bivalvia	<i>Arcopagia multiliniata</i>	Coquand	1865	Obón	P

	(continua) Filum o Clase	Nombre especie nueva	Autor	año	Localidad	T
98	Bivalvia	<i>Periploma lorieri</i>	Coquand	1865	Obón	P
99	Bivalvia	<i>Venus rouvillei</i>	Coquand	1865	Obón	H
100	Bivalvia	<i>Circe lunatica</i>	Coquand	1865	Obón	P
101	Bivalvia	<i>Cyprina expansa</i>	Coquand	1865	Obón	H
102	Bivalvia	<i>Cyprina carinata</i>	Coquand	1865	Obón	H
103	Bivalvia	<i>Isocardia nasuta</i>	Coquand	1865	Obón	P
104	Bivalvia	<i>Cypricardia nucleus</i>	Coquand	1865	Obón	P
105	Bivalvia	<i>Cardium euryalus</i>	Coquand	1865	Obón	P
106	Bivalvia	<i>Crassatella daedalea</i>	Coquand	1865	Obón	P
107	Bivalvia	<i>Trigonia picteti</i>	Coquand	1865	Obón	H
108	Bivalvia	<i>Arca dilatada</i>	Coquand	1865	Obón	H
109	Bivalvia	<i>Gervilia magnifica</i>	Coquand	1865	Obón	H
110	Bivalvia	<i>Perna pachyderma</i>	Coquand	1865	Obón	H
111	Brachiopoda	<i>Terebratula chloris</i>	Coquand	1865	Obón	P
112	Brachiopoda	<i>Discina papyracea</i>	Coquand	1865	Obón	P
113	Gastropoda	<i>Turritella mariae</i>	Verneuil&Lorière	1868	Obón	P
114	Gastropoda	<i>Turbo gigas</i>	Verneuil&Lorière	1868	Obón	P
115	Bivalvia	<i>Pholadomya hispanica</i>	Coquand	1865	Oliete	H
116	Bivalvia	<i>Pholadomya verneuilli</i>	Coquand	1865	Oliete	H
117	Gastropoda	<i>Nerinea chloris</i>	Coquand	1865	Palomar de Arroyos	H
118	Bivalvia	<i>Ostrea cassandra</i>	Coquand	1865	Santolea (Castellote)	P
119	Gastropoda	<i>Acteonella oliviformis</i>	Coquand	1865	Segura de los Baños	H
120	Gastropoda	<i>Cerithium tourneforti</i>	Coquand	1865	Utrillas	P
121	Gastropoda	<i>Stomatia ornatissima</i>	Coquand	1865	Utrillas	P
122	Gastropoda	<i>Turritella pusilla</i>	Coquand	1865	Utrillas	H
123	Gastropoda	<i>Cassiope lujani v. nodosa</i>	Coquand	1865	Utrillas	P
124	Gastropoda	<i>Cassiope lujani v. crassa</i>	Coquand	1865	Utrillas	P
125	Gastropoda	<i>Cassiope picteti</i>	Coquand	1865	Utrillas	P
126	Gastropoda	<i>Acteonella fusiformis</i>	Coquand	1865	Utrillas	H
127	Gastropoda	<i>Natica gasullae</i>	Coquand	1865	Utrillas	H
128	Gastropoda	<i>Cerithium gassendi</i>	Coquand	1865	Utrillas	H
129	Gastropoda	<i>Cerithium hispanicum</i>	Coquand	1865	Utrillas	H
130	Gastropoda	<i>Cerithium lamanonis</i>	Coquand	1865	Utrillas	H
131	Gastropoda	<i>Cerithium nostradami</i>	Coquand	1865	Utrillas	P
132	Bivalvia	<i>Teredo lignitorum</i>	Coquand	1865	Utrillas	H
133	Bivalvia	<i>Panopaea nana</i>	Coquand	1865	Utrillas	P
134	Bivalvia	<i>Pholadomya recurrens</i>	Coquand	1865	Utrillas	H
135	Bivalvia	<i>Venus cleophe</i>	Coquand	1865	Utrillas	H
136	Bivalvia	<i>Tapes parallela</i>	Coquand	1865	Utrillas	H
137	Bivalvia	<i>Ostrea poliphemus</i>	Coquand	1865	Utrillas	H
138	Bivalvia	<i>Ostrea peselephantis</i>	Coquand	1865	Utrillas	H
139	Bivalvia	<i>Anomia refulgens</i>	Coquand	1865	Utrillas	H
140	Gastropoda	<i>Nerinea clavus</i>	Coquand	1865	Utrillas	P
141	Brachiopoda	<i>Discina cyclops</i>	Coquand	1865	Utrillas	P
142	Cnidaria	<i>Astrocaenia utrillensis</i>	Coquand	1865	Utrillas	P
143	Cnidaria	<i>Phyllocaenia fromenteli</i>	Coquand	1865	Utrillas	H
144	Gastropoda	<i>Vicarya pradoi</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
145	Gastropoda	<i>Cerithium valeriae</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P

	(continua) Filum o Clase	Nombre especie nueva	Autor	año	Localidad	T
146	Gastropoda	<i>Cerithium vilanovae</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
147	Gastropoda	<i>Cerithium vicinum</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
148	Gastropoda	<i>Cerithium pailleti</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
149	Gastropoda	<i>Acteon pradoanum</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
150	Gastropoda	<i>Acteon esquerae</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
151	Gastropoda	<i>Natica utrillasi</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
152	Gastropoda	<i>Neritopsis edouardi</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
153	Gastropoda	<i>Neritopsis minima</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
154	Gastropoda	<i>Trochus esquerae</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
155	Gastropoda	<i>Trochus maestrei</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
156	Gastropoda	<i>Trochus pellicoi</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
157	Gastropoda	<i>Phasianella cristobaldi</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
158	Gastropoda	<i>Turbo zarcoi</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
159	Gastropoda	<i>Nerinea utrillasi</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
160	Gastropoda	<i>Acmaea heberti</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P
161	Gastropoda	<i>Pleurotoma utrillasi</i>	Verneuil&Lorière	1868	Utrillas	P

Cuadro 1. Invertebrados cretácicos descritos en la provincia de Teruel en la década 1861-1870.

Elaboración propia. Abreviaturas: T = Estado de conservación de los tipos. P = Perdido todo el material de referencia. H = Holotipo conservado. N = Neotipo.

En ninguna otra provincia española se han descrito tantas especies nuevas del Cretácico como en Teruel. En ninguna otra década se han descrito en Teruel tantas especies nuevas como en el periodo 1861-1870. Mallada (1887: 3) ya dijo a finales del siglo pasado que «no hay sistema en España que alcance, ni con mucho, la importancia paleontológica que el cretáceo» y sobre el Cretácico inferior advertía, en relación a las especies fósiles que se han encontrado en España, «que más del 90 por 100 de las especies han sido recogidas en el urgo-aptiense de las provincias de Castellón y Teruel y en el neocomiense de Andalucía.». En Castellón, durante esta década, se describieron 34 especies del Cretácico, por Coquand (1865). Quizá convenga recordar que uno de los trabajos que se encargó a Coquand fue la realización de un estudio de la viabilidad y trazado posibles de una salida por ferrocarril a la costa de los lignitos de Utrillas. En palabras de un coetáneo: «Mais le travail le plus important et sans contredit le plus scientifique est celui que notre ami, M. Coquand, a publié en 1865, sous le titre de «Monographie de l'étage aptien de l'Espagne». Il est le fruit de trois mois de recherches actives et excursions pédestres consacrées aussi bien aux questions scientifiques qu'à celles qui intéressent l'avenir et la mise en valeur de ces mines, par la construction d'un chemin de fer de Montalban à la Méditerranée.» (VERNEUIL & LORIÈRE, 1868: II). Fue fundamentalmente en las localidades por donde atravesaban los hipotéticos trazados de este ferrocarril donde recogió el material que después describiría.

Atendiendo a la distribución de las especies nuevas por las localidades tipo se aprecia la concentración en la comarca de los Valles Mineros y su entorno más inmediato. Recordemos el motivo económico que atrae a ingenieros de minas y

geólogos a Teruel: el aprovechamiento de los lignitos de Utrillas. Quizá con alguna excepción, como es el caso del municipio de Mirambel, donde Vilanova acudió atraído por su amigo y condiscípulo, Sr. Lucia, también médico, que ejercía en dicho municipio y a quien le dedicó el gasterópodo *Natica luciae*.

Utrillas es donde más especies se describen, con un total de 42 .

municipios	número especies descritas			TOTAL municipio
	Vilanova	Coquand	Verneuil&Lorière	
Alcaine		8		8
Aliaga	12	3		15
Cantavieja	2			2
Castel de Cabra		5		5
Escucha		2		2
Gargallo		2		2
Josa	12	11		23
Mirambel	29			29
Montalban		7		7
Obón		19	2	21
Oliete		2		2
Palomar de Arroyos		1		1
Santolea (Castellote)		1		1
Segura de los Baños		1		1
Utrillas		24	18	42
Provincia de Teruel	55	86	20	161

Cuadro 2. Número de especies nuevas de invertebrados cretácicos descritas en la década 1861-1870 por localidad tipo. Elaboración propia.

En el cuadro 2 también se puede ver la aportación por autores. Y destaca la importante contribución de Coquand, que permanecerá, posiblemente para siempre, como el autor que más especies de Teruel ha descrito: 86. Vilanova le sigue con una cifra también notable, 55. Entre ellas alguna en sinonimia y con pérdida de la prioridad frente a Coquand, como se ha indicado. Conviene resaltar la figura de Verneuil y sus colaboradores, sin duda el primero en realizar importantes estudios geológicos sobre la zona y quizás, si hemos de hacerle caso, el primero que recogió muchos fósiles nuevos, aunque su tardía publicación restringió la cantidad de especies que describió. Según afirmaba, los primeros viajes son de 1850 y ya tenía el material, incluso las laminas, en 1855 (VERNEUIL & LORIÈRE, 1868: I), pero no publicó hasta después de hacerlo Coquand, el más hábil y diligente en llevar a cabo estos menesteres. Aún así se quejaba Coquand del tiempo que se tardaba: «*Aussi, avec les meilleurs matériaux du monde, il serait impossible de trouver en France un éditeur ou les ressources qu'offre en Angleterre, la Société Paléontologique de Londres. On sait que, malgré sa bonne volonté, la Société géologique de France, quand elle acorde, dans ses Mémoires, l'hospitalité à un travail accepté, lui impose une quarantaine de deux ou trois années, circonstance fâcheuse qui lui enlève tout*

mérite d'actualité et expose son auteur à se voir devancer par d'autres, dans les pays étrangers.» (Coquand, 1865: 192). Peor era la situación en España, como parece evidenciar el gran retraso en la publicación y distribución de la obra de Vilanova. Un detalle que debe conocer bien Coquand cuando, ante las pruebas que le remite Vilanova, se permite, irónicamente, hacer votos para su rápida publicación. Unos votos que, de cumplirse, le hubieran hecho perder la prioridad de algunas de sus especies (1865: 398-399). No fue así y, al final, ganó Coquand por cinco años.

Atendiendo al grupo taxonómico, predomina sin duda el filum Mollusca, con el 96 % de las especies descritas. Dentro de él, la clase con mayor número de taxones es la de Gastropoda (52%) seguida de cerca de Bivalvia (42) y un pequeño grupo de Cephalopoda, dos ammonites y dos nautilidos. Hay dos filums más representados, los corales y los braquiópodos.

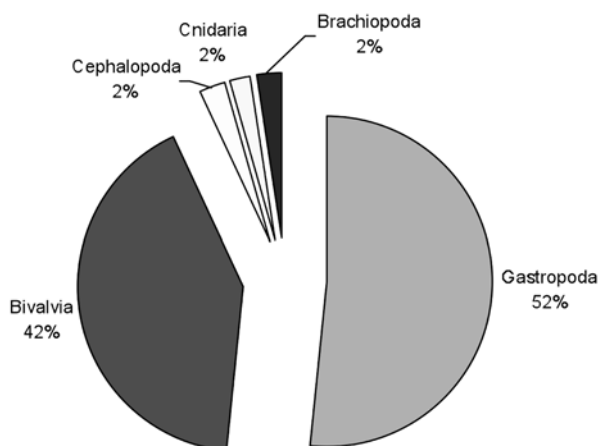

Gráfico 1. Especies de invertebrados cretácicos descritas en la década 1861-1870 en Teruel por grupo taxonómico. Elaboración propia.

ESTADO DE CONSERVACIÓN Y DISPONIBILIDAD DEL MATERIAL PORTADOR DE NOMBRE CORRESPONDIENTE A LOCALIDADES TIPO DE TERUEL.

Las dos condiciones que exige el CINZ, en su artículo 75.3.7, para que una institución sea receptora de un neotipo son que tenga una infraestructura adecuada para conservar tipos portadores de nombre y que se mantengan accesibles para el estudio. Con la distancia que dan estos 140 años transcurridos podemos evaluar si se ha cumplido la primera de las condiciones, la conservación, en las instituciones en

que fueron depositadas. Para evaluarlo, consideramos el porcentaje de conservación: el número de especies conservadas partido por el total de especies depositadas. Los resultados se recogen en el cuadro 3.

<i>Institución Depositaria</i>	<i>holotipos depositados</i>	<i>holotipos conservados</i>	<i>holotipos perdidos</i>	<i>Porcentaje % conservación</i>
<i>MNCN Madrid, España</i>	55	5	50	9,09
<i>EMP-C3G Paris/Lyon, Francia</i>	20	0	20	0
<i>MAFI Budapest Hungría</i>	86	50	36	58,14
<i>Total</i>	161	55	106	34,16

Cuadro 3. Conservación del material portador de nombre descrito en Teruel en la década de 1861-1870. Elaboración propia.

En el Museo Nacional de Ciencias Naturales de Madrid sólo se han conservado 5 de los 55 holotipos de la colección de Vilanova allí depositados. Un escaso 9% de porcentaje de conservación. Peor aún es la situación de la Escuela de Minas francesa donde se ha perdido la totalidad del material de Verneuil & Lorière. Según estos datos no puede decirse que estas instituciones cumplan el requisito exigido por el CINZ para depositar material portador de nombre. Sólo el museo de Budapest presenta un dato discreto, aun así inferior al 60% de conservación: se perdieron 36 de los 86 holotipos depositados.

DISCUSIÓN Y CONCLUSIONES

El modelo de conservación museística centralizado no ha dado buenos resultados. Al menos con relación a la muestra estudiada. Al contrario, ha supuesto un rotundo fracaso. Precisamente este modelo hipercentralizado tiene como referente el sistema francés, precisamente la sede donde, según el resultado, la pérdida es total. Dicho modelo fue importado a España por la dinastía francesa de los Borbones. Con resultados similares: pérdidas de más del 90% del material de referencia depositado. Ningún holotipo fue depositado en instituciones de Teruel o Aragón. Lo cierto es que únicamente se conserva uno de cada tres holotipos. Exactamente el 34,16% por cien. Se han perdido 106 de los 161 holotipos. Y menos mal que nos queda Budapest.

Depositar los fósiles importantes en una gran institución no ha servido de mucho: en la mayoría de los casos, de nada. Ni siquiera pueden achacarse las pérdidas a un desastre natural o de carácter bélico, en el convulso siglo XX europeo. Todo lo contrario: la causa hay que buscarla en un mal funcionamiento de la institución, que se muestra incapaz de asegurar la conservación. Estas tres instituciones no sufren ningún hecho traumático. En el caso del MNCN de Madrid, las dos hipótesis

más probables para la pérdida de los holotipos son que pudieron salir en las remesas de fósiles y minerales, presuntamente duplicados, que se remitieron con funciones didácticas a los institutos de toda España o que se vendieron en una tiendecita que en el mismo museo vendía materiales de la institución que se consideraban sobrantes. Al parecer, eran los mismos bedeles quienes, en algunos casos ante la desidia de los responsables, decidían los materiales que se dedicaban a una o otra función (FORNER, 2009: 62).

La alternativa que puede plantearse ante el fracaso del modelo centralizado como garante de la conservación del material de referencia es un modelo más descentralizado y más enraizado en el territorio de donde provienen los materiales. Dicho planteamiento lleva consigo la necesidad de abordar de forma inmediata dónde debe acotarse la fuerza centrífuga, cuyo extremo sería la conservación in situ de cada holotipo. Una fórmula que salvo algún caso singular, y sería muy raro en invertebrados, debería descartarse. Entendemos que el límite inferior a la descentralización lo da el propio Código Internacional de Nomenclatura Zoológica, en su artículo 75.3.7, donde exige para ser receptora de material portador de nombre «*una institución que debe ser capaz de mantener una colección de investigación con infraestructura adecuada para conservar los tipos portadores de nombre y que sean accesibles al estudio*». El cumplimiento de ambas condiciones exige un tamaño mínimo. Por más que un gran tamaño no ha sido condición suficiente en los casos analizados, la conservación y accesibilidad sin duda exigen una cantidad suficiente de personal para mantener abierta la institución y asegurar la realización adecuada de ciertas tareas especializadas (limpieza, conservación, reproducción, informatización, seguridad, etc.). Además de contar con instalaciones que cumplan las ratios de seguridad y de accesibilidad. En definitiva, una institución que exige unos costes importantes y por tanto un cierto umbral mínimo en su tamaño, tanto si se considera desde el punto económico, como de plantilla, físico o institucional. Ahora bien, la tecnología actual facilita el acceso de instituciones de tamaño medio a ciertas herramientas que permiten el cumplimiento de las recomendaciones del CINZ, como la publicación de un catálogo del material portador de nombre que posee la institución (recomendación 72F.4 del CINZ) o la comunicación, tan efectiva como sea posible, de la información relativa al material de referencia cuando le sea solicitada (Rec. 72F.5 del CINZ). Una recomendación, de hecho, que también incumplen algunas las instituciones centralizadas: el MNCN y el IGME, por ejemplo, no disponen de catálogo de los tipos portadores de nombre. En la actualidad, no habría demasiadas dificultades para desarrollar y mantener un catálogo digital permanente del material portador de nombre y con una accesibilidad absoluta por medios telemáticos. Así como tampoco para generar una tipoteca virtual con todo el material portador de nombre de la institución, donde se recogiera gráficamente el holotipo y se añadiera toda la información disponible sobre los tipos, hecho que podría, en muchos casos, hacer innecesarios los desplazamientos, al per-

mitir su acceso, vía internet, desde cualquier parte del mundo. Incluso se podría unificar en un solo elemento el catálogo y la tipoteca virtual.

Así pues, se formulan las siguientes conclusiones:

1. La gran riqueza paleontológica de Teruel. Solamente en la década 1861-1870 se describieron 161 especies nuevas de invertebrados del Cretácico. Más que en cualquier otra provincia de España. Fue la década más fecunda en descripción de nuevas especies.

2. Ninguno de los ejemplares portadores de nombre fue depositado en instituciones de Teruel o Aragón. Ninguno se conserva actualmente en Teruel o Aragón.

3. Transcurridos unos 140 años, sólo se conservan el 34 % de los holotipos depositados. Se han perdido 106 tipos portadores de nombre.

4. El fracaso del modelo museístico centralizado de conservación del material portador de nombre, en el caso francés y español, para la muestra estudiada.

5. Se plantea la alternativa de un modelo museístico más descentralizado y más enraizado en el territorio de donde provienen los materiales. Instituciones de tamaño medio con personal y recursos suficientes para asegurar la conservación y dotadas de herramientas modernas para mejorar la accesibilidad: tipoteca virtual, catálogo permanente de material portador de nombre, accesibilidad en red.

AGRADECIMIENTOS

A los Directores y conservadores del MAFI, László Kordos, de la EMP-C3G, Abel Prieur, del MNCN, Celia Santos y del IGME, Silvia Menéndez, por la información facilitada sobre el material conservado en sus instituciones respectivas.

Este trabajo es una contribución al proyecto: «Obtención de una colección de los topotipos de los invertebrados cretácicos descritos con material procedente de la provincia de Teruel en el siglo XIX.». La investigación necesaria para desarrollar los trabajos de campo ha contado con financiación de la Dirección General del Patrimonio Cultural del Gobierno de Aragón (Expedientes 224/2008 y 90/2009).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- CALZADA, S. & PASTOR, J. (1976), «Sobre *Glauconia gaudryi* (Vilanova, 1868), gasterópodo del Hauteriviense», *Acta Geológica Hispánica*, XI, n. 1, pp. 21-24.
- CALZADA, S. (1995), «Sobre la fecha de la memoria sobre Teruel de Vilanova», *Noticias Paleontológicas*, 25, pp. 58-59.
- CLEEVELY, R.J. & MORRIS, N.J. (1988), «Taxonomy and ecology of cretaceous Cassiopidae (Mesogastropoda)», *Bulletin of the British Museum (Natural History)*, Geology series, Vol. 44, n. 4, pp. 233-291.

- COQUAND, H. (1865), *Monographie paléontologique de l'étage Aptien de l'Espagne*, Marseille, Société d'Émulation de la Provence.
- DIEGUEZ C. & MONTERO A. (1997), «La colección de invertebrados fósiles del Museo Nacional de Ciencias Naturales (CSIC)», *Graellsia*, 53, pp. 31-35.
- FORNER, E. (2009), «*Gymnentome pizcuetana* (Vilanova, 1859): 150 anys de la descripció del primer fòssil castellonenc», *Ribalta*, 15, pp. 55-64.
- GOZALO, R. (1993), *Homenaje a Juan Vilanova y Piera*, Valencia, Universitat de València, Diputación de València y Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia.
- GOZALO, R. (1995), «Sobre la fecha de la *Memoria sobre Teruel* de Vilanova», *Noticias Paleontológicas*, 26, pp. 53-55.
- GOZALO, R. (1996), «1870, año de publicación de la Memoria de Teruel de Vilanova: Pruebas documentales», *Comunicaciones de las XII Jornadas de Paleontología*, pp.58-60.
- INTERNATIONAL COMMISSION ON ZOOLOGICAL NOMENCLATURE (2003), *Codi internacional de nomenclatura zoològica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- MALLADA, L. (1887), «Sinopsis de las especies fósiles que se han encontrado en España. Tomo III. Terreno Mesozóico (Cretáceo inferior)», Madrid, *Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España*, tomo XIV, pp. 1-171.
- MONTERO, A. (2003), *La paleontología y sus colecciones desde el Real Gabinete de Historia Natural al Museo de Ciencias Naturales*, Daganzo, CSIC.
- VERNEUIL, E. de et LORIÈRE, G. de (1868), *Description des fossiles du Neocomien supérieur de Utrillas et ses environs (province de Teruel)*, Le Mans, Imprimerie Edmond Monnoyer.
- VILANOVA Y PIERA, J. (1859), *Memoria geognóstico-agrícola sobre la provincia de Castellón*, Madrid, Eusebio E. Aguado. Edición facsímil. Librerías Paris-València. 1994.
- VILANOVA Y PIERA, J. (1870), *Ensayo de descripción geognóstica de la provincia de Teruel, en sus relaciones con la agricultura de la misma*, Madrid, Junta General de Estadística.

Hugo Obermaier y las pinturas rupestres de Cueva Remigia¹

JUAN BAUTISTA PORCAR RIPOLLES (†)

Resumen:

Se presenta y transcribe en el presente artículo el contacto epistolar que mantuvo Juan Bautista Porcar Ripollés (1889-1974) con el prehistoriador y arqueólogo Hugo Obermaier Grand, (1877-1942), en relación con los trabajos de investigación en la Cueva Remigia y la publicación de la monografía pertinente.

Palabras clave:

Porcar; Obermaier; Breuil; Cueva Remigia; pinturas rupestres.

Abstract:

In the following article we can find the transcription of the epistolary contact Juan Bautista Porcar Ripollés (1889-1974) maintained with the prehistorian and archaeologist Hugo Obermaier Grand (1877-1942), regarding the research works at the Cueva Remigia and the publication of the pertinent monograph.

Key words:

Porcar; Obermaier; Breuil; Cueva Remigia; cave paintings.

Cuando la Sociedad Castellonense de Cultura tuvo conocimiento de haberse descubierto pinturas rupestres en Ares del Maestre pensó seguidamente en denunciar lo hechos a los centros competentes de estas ciencias. Primeramente fue denunciado al Dr. P. Bosch Gimpera de la Universidad de Barcelona, y viendo que tardaba

1. El presente artículo, redactado por Juan Bautista Porcar en 1965, fue entregado por el autor a Don Ángel Sánchez Gozalbo, según testimonia el mismo D. Ángel en nota, - p. 186 -, del artículo de Porcar «El abate Henri Breuil y las pinturas rupestres del Cingle» publicado en el *B.S.C.C.* Tom LI, (1975), pp 185-212. Localizado recientemente entre diversos papeles del archivo de la Sociedad Castellonense de Cultura, lo publicamos tal y como lo redactara entonces su autor, atendiendo al interés que encierra pues nos ofrece una nueva e importante aportación para el conocimiento de la vida y obra de Porcar y de pasada una aportación no menos valiosa respecto a uno de los más insignes prehistoriadores y arqueólogos europeos de la primera mitad del siglo XX, el Catedrático de Historia Primitiva del Hombre en la Universidad de Madrid, D. Hugo Obermaier Grad (Regensburg 1877- Freiburg 1942). Una información de primer orden sobre los trabajos de investigación en la Cueva Remigia y la publicación de la monografía pertinente y un conjunto de noticias de primera mano sobre la relación de Porcar y Obermaier. (S.C.C.).

en demasía a contestar, se pensó llamar al Dr. Hugo Obermaier de la Universidad Central de Madrid, quien contestó en seguida pidiendo más detalles sobre el caso.

En noviembre de 1934 visitaba Obermaier, acompañado de Eduardo Codina y el pintor Porcar el barranco de Gasulla, haciéndose cargo de su importancia. A su regreso dio unas notas a la prensa local del motivo de su visita y de las investigaciones a realizar.

Denunciadas oficialmente a la Junta Superior de Antigüedades y Excavaciones, y solicitada la subvención para llevar a cabo la investigación científica, en su aprobación, quedaron reservados, de una manera legal, los derechos de publicación de las pinturas por esta comisión nombrada al efecto.

Antes pero, por mandato de su descubridor Don Gonzalo S. Espresati se dio noticia al Director del Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, para que desde sus páginas se diese las primeras noticias, y al efecto se nombró una comisión formada por el Dr. Ángel Sánchez Gozalbo, Don Eduardo Codina Armengol y el pintor Porcar, para que personándose en el sitio tomasen notas, fotos y calcos y fueron rápidamente publicadas difundido la noticia por todo el mundo.

Concedida la subvención por la Dirección General de Bellas Artes se nombró por la Junta Superior de Antigüedades, una comisión investigadora bajo la dirección científica del profesor de la Universidad de Madrid Hugo Obermaier, colaborando el profesor del Colegio de Paris Henri Breuil, el Sr. Caro Baroja (pintor y escritor) y los delegados de la Sociedad Castellonense de Cultura Dn. Eduardo Codina y el pintor Porcar, actuando de capataz el masovero Modesto Fabregat dueño propietario de los terrenos.

El primer día de Agosto de 1935 se personaron en la Cueva Remigia toda la comisión nombrada, excepto el Sr. Caro Baroja, que no pudo asistir por haberse puesto enfermo.

El profesor Obermaier dio a elegir al abate Breuil, quedándose este los diez abrigos del Cingle, para sus estudio particular, quedando él, encargado de realizar las copias de las pinturas, para su trabajo.

El pintor Porcar, realizaría las copias de pintura de Cueva Remigia, Mas de Molero, Racó de Gasparo, Barranco Les Dogues y Mas Blanc. Don Eduardo Codina junto con Obermaier harían los objetivos fotográficos de abrigos, pinturas y paisaje, y levantarían planta y alzado de los abrigos, así como el trazado geográfico del lugar

Para todos estos trabajos se empleó el material más adecuado y los más modernos métodos de precisión, construyéndose sólidos y cómodos bastimentos, para que las pinturas fuesen bien estudiadas en aquellas accidentadas rocas. Cuando una copia se daba por definitiva se exponía a la inspección de toda la comisión hasta quedar aprobada.

Así fue desarrollándose los trabajos haciendo vida común con estos dos grandes Profesores, Obermaier y Breuil, que aunque entre ellos hablasen francés (nun-

ca alemán), cuando se dirigían a nosotros lo hacían en perfecto castellano, el cual dominaban y les era familiar

Sus conversaciones maravillaban; tenían tal intensidad de conocimientos y conceptos sobre las cosas, que era deleite escucharlos; el uno, investigador grave, el otro, sabio y de una simpatía atrayente. Su anecdotario seguía intercalado de improvisaciones de un fino humor en cada instante, el cual se nos hacían las horas cortas y el tiempo agradable en aquella soledad de los abrigos de pequeñísimas terrazas, colgados en lo más alto del cingle.

Los masoveros, Modesto y su mujer Pepa servían y atendían nuestro menester en todo lo que el lugar daba, y ellos disponían (ayuda que nunca olvidaremos).

A los ocho días que seguíamos trabajando, enfermó de gravedad el abate Breuil, hubo que trasladarlo precipitadamente a Castellón poniéndolo al cuidado de los médicos, quedando los restantes en el campamento prosiguiéndose las investigaciones. Pasada su convalecencia Breuil dejó de volver a las cuevas, prosiguiendo su viaje a Francia en donde le esperaban otros trabajos.

Fue para el arte de Gasulla una irreparable pérdida que al abate Breuil le fallase su salud y no pudiese terminar su estudio de la estratigrafía de las pinturas del Cingle. Las observaciones de los dos sabios sobre los propios originales se completaban hasta llegar a un acuerdo científicamente, problemas estos difíciles de resolver, expuestos a interpretaciones erróneas.

Obermaier continuó con más intensidad sus trabajos, tomando notas y yendo de una a otra parte. Mas así, que Cueva Remigia fue ultimada, cuando fuesen copiadas las pintura más interesantes del Cingle, que el abate Breuil no había podido terminar, así como también las pinturas de otros barrancos adjuntos; más viendo del tiempo que se disponía para la estada del campamento, en aquellas altas mesetas y la gran cantidad de pinturas que quedaban por copiar, y las dificultades técnicas, etc, decidió dar por terminada la primera campaña, dejando para el siguiente verano, una segunda campaña para las pinturas no estudiadas.

Dos días antes de terminarse el mes, abandonamos Cueva Remigia con todo el material científico en grandes carpetas, iba cargado sobre las caballerías sin perderlo jamás de vista. Por el atajo hacia la carretera íbamos descendiendo lentamente por aquel pedregal de calizas, en un zig-zag obligado, y con el recelo de no haber arrebatado todo el tesoro, jurando no decir nada a nadie de lo mucho que quedaba en aquel acantilado.

Un breve descanso junto a las fuentecillas de la Castella: su denotar cristalino, hizo revivir nuestro aliento. Obermaier volvió la mirada clara de sus ojos, sobre lo alto del Cingle y entristecido, pensó en Breuil y sus trabajos y también con los negros nubarrones tormentosos que se cernían sobre los horizontes políticos de Europa, y que quizás fuese su último adiós a aquel paradisíaco lugar.

En su laboratorio de Castellón, Codina y Porcar procedieron a ordenar todo el material científico, agrupando los conjuntos, enumerando las pinturas y distribuyen-

do las láminas, dando formato a la memoria de los trabajos que seguidamente se había de editar en la imprenta Archivos Olózaga 6 de Madrid y que Obermaier llevaría a cabo tan pronto como regresara del extranjero donde se hallaba.

En Diciembre de 1935 Obermaier es invitado a dar una conferencia en el Instituto Ribalta de Castellón sobre el arte rupestre bosquimano y al mismo tiempo se hace cargo de todo el material científico de la primera campaña, cuidadosamente ordenado por el Sr. Codina y Porcar, y que el mismo Obermaier llevó y presentó a la Junta Superior de Antigüedades depositándose en el Museo Arqueológico Nacional, procediendo a la publicación de este material en su primera monografía.

Obermaier tuvo gran interés en que la primera monografía se publicase antes de Julio; y para ello estuvo cotidianamente sobre la imprenta, corrigiendo pruebas y ordenando al jefe de taller tuviese contacto con los demás colaboradores, prometiendo éste que en últimos de Junio o primeros de Julio recibiríamos el paquete de separatas a nuestra dirección. Además Obermaier programó la forma de llevar a cabo la segunda campaña. En una de sus cartas nos ordena que sin demora sean copiadas pronto todas las pinturas del Cingle que Breuil no pudo realizar, por haberse puesto enfermo y añade» que el abate ve la situación política algo ingrata y suspende su visita de primavera a la Gasulla». La segunda campaña duraría dos meses, Junio y Julio, y intervendrían primero solo Codina y Porcar, luego a primeros de Septiembre regresaría Obermaier del extranjero y daría un visto bueno a nuestros trabajos sobre los propios abrigos en Gasulla.

En Mayo de 1936 se levanta acta en el Ayuntamiento de Castellón justificando el haber empezado la segunda campaña y en agosto del mismo otra acta da por suspendidos dichos trabajos, por no ofrecer seguridad personal la estancia en aquellos parajes, entregando todos los fondos de auxilio a la Delegación de Hacienda hasta que las circunstancias determinasen.

Cuidadosamente se archivó todo el material científico de la segunda campaña, esperando el regreso de su Director profesor Hugo Obermaier, de quien perdimos contacto durante más de dos años consecutivos.

Fue en enero de 1938 cuando recibimos la primera noticia sobre la monografía de Cueva Remigia. Era una demanda de diez o más ejemplares que se nos pedía desde la Universidad de Barcelona el Dr. Pere Bosch Gimpera.

Hasta esta fecha nadie nos había dicha nada sobre tal edición, que Obermaier antes de partir para el extranjero nos dijo saldría de la imprenta el julio de aquel verano de 1936. También desconocíamos el nombre del autor, por lo cual pensamos que era el propio Obermaier quien por mediación de Bosch Gimpera trataba de averiguar el derrotero de tal edición.

Por esta misma fecha, recién liberado Castellón, me visitó en el estudio el arqueólogo Don Julio Santaolalla, al que amistosamente le enseñé todo el material del Cingle de la Gasulla, interesándose mucho para reprender de nuevo las investigaciones de Gasulla y que dijo (si mal no recuerdo) «había que empezar de nuevo,

pues extinguida la Junta Superior de Antigüedades y excavaciones, ni Obermaier ni Breuil podían actuar en tales estudios».

Recién liberado Madrid, Obermaier hace su retorno a la capital dos meses después, siendo (según las crónicas de aquella fecha) su visita recibida con frialdad.

El profesor Dn. Francisco Esteve Gálvez, que lo visitó en su despacho, dice que Don Hugo levantaba sus intereses de la capital de España, ausentándose definitivamente, regalándole algunos objetos como recuerdo.

El no pedir una simple entrevista, durante esta pequeña estancia, hizo pensar en nosotros algo grave. Todo nuestro trabajo lo habían hecho desaparecer; ya no podíamos soñar en una monografía de lujo, ni en la visita a la Gasulla de los protectores de Obermaier; Duque de Alba y Príncipe de Mónaco que nos había sido anunciada en nuestros trabajos de Gasulla.

Ante este desconcierto de noticias acerca de los trabajos de Gasulla y la suerte que había podido correr la casa editorial donde Obermaier dejó casi terminada nuestra monografía; me decidí a trasladarme a Madrid para averiguar lo sucedido.

Fue en diciembre de 1938 cuando entre el barullo del cambio de muebles y oficinas de un estado político en otro, trataba yo de averiguar en que sitio se debía de encontrar todo el material de nuestros trabajos de Gasulla.

Hice las antesalas necesarias para llegar a que las nuevas entidades me diesen razón sobre el caso, y ni entre los que quedaban de las extinguidas juntas de antaño ni las recientes pude sacar nada en limpio; nadie sabía nada con respecto a las pinturas rupestres de Gasulla. Se repetía lo que Bosch Gimpera decía en la carta.

No me costó mucho encontrar obreros tipógrafos que habían trabajado junto a Obermaier en la edición de Cueva Remigia y a fuerza de grandes propinas (en aquellos momentos muy estimables) pude hallar entre los escombros del bombardeo, un gran paquete de separatas a mi nombre y dirección.

Este nuevo hallazgo de las pinturas rupestres de Gasulla, fue uno de los acontecimientos más grandes de mi vida. El silencio de Obermaier me había hecho perder toda esperanza. Mi esforzado trabajo de Cueva Remigia, era temple de mil adversidades y había pasado por una de ellas.

«No diga nada a nadie. Guarde silencio!» me dijo uno de los obreros que me ayudó a hacer pesquisas en la demolida imprenta de la Editorial Archivos de Olózaga. «Yo mismo se los llevaré al hotel». Y dándole las señas y las gracias, no separamos.

Cerré la habitación y me dispuse a deshacer el envoltorio de aquel pesado paquete. Encontrando 40 ejemplares de la ansiada monografía. Di dos vueltas a la llave y contemplándolos estuve dialogándome hasta altas horas de la madrugada. Mi cerebro ardía entre misterios y fantasmas. ¿Cómo una edición de tanta importancia, nada saben en la Academia de la Historia?. ¿Como viniendo a mi nombre tengo que guardarla en secreto?.

Al día siguiente repartí la mitad de estos ejemplares entre los centros oficiales de Madrid y me dispuse a regresar a Castellón para dar a los míos la buena nueva.

Al poco tiempo de mi regreso empiezo a recibir correspondencia de la capital de España, concerniente a este hallazgo. Unos me felicitaban por tan magnífica edición, y otros por el contrario me pedían cuentas, amonestándome si no entregaba todo el material científico de estas pinturas «neolíticas».

En diciembre de 1940, viniendo de Lisboa el abate Breuil, a su paso por Madrid me escribe entre otras lo siguiente. «Usted sabe que todo lo que Obermaier había resguardado en el despacho de la Universidad ha sido destruido, incluso sus hermosos dibujos de Gasulla»².

Esta constatación de Breuil en la Universidad de Madrid, parece indicar que el Abate iba en busca de los paquetes de separatas de «Cueva Remigia» que Obermaier guardaría en su despacho en junio de 1936 y que al parecer corrieron la misma suerte que la edición entera.

Ante estas contrariedades, me desprendí de los ejemplares que me quedaban y por correo certificado los mandé para que se los repartiesen entre Obermaier y Breuil. Y al poco tiempo recibí acuso del recibo.

«Friburgo 20 Diciembre de 1940.

Mi querido amigo:

Muchísimo le agradezco el amable envío de «Cueva Remigia», que acabo de recibir.

Deseo que el próximo año sea para usted y los suyos año de salud y en tranquilidad y que la Divina Providencia compense con algunas más alegrías las muchas penas que estamos soportando.

Suyo siempre afectuosos y buen amigo

H. Obermaier».

Esta fue la carta despedida del sabio profesor de la Universidad de Friburgo. Cotejando esta su última carta con la del Dr. Bosch Gimpera y la del Marqués de Lozoya, se desprende que Obermaier no pudo ver su obra salida de la imprenta ni antes ni después de Madrid liberado, contrariedades que ocasionan las guerras, que Obermaier sintió con toda su alma, repercutiendo en su salud.

En 1943 Breuil nos escribe desde París «Don Hugo hace muchos meses que no se nada, quizás sea enfermo»³.

En 1945 el abate nos escribe desde Friburgo «Mi querido amigo: Por saber todo el cariño que existe entre usted y nuestro gran amigo Hugo Obermaier creo conveniente escribirle estos renglones para darle a conocer que ha fallecido el día 12 de noviembre luego de una larga enfermedad desde que el dejó España y ha visto su

2. Vide PORCAR RIPOLLES, J.B. «El abate Henri Breuil y las pinturas rupestres del Cingle», *B.S.C.C.* Tom LI, (1975), pp 185-212, pàg 194, carta nº 8. (Nota de la Redacción).

3. *Ibidem*, pág 195, carta nº 10. (Nota de la Redacción).

salud peorar poco a poco durante la guerra (...) Como coetáneo y amigo de 42 años siento mucho esta muerte de un hombre muy sabio y gran trabajador»⁴.

Las palabras de Breuil son sinceras, siente la muerte del amigo y colaborador. Nosotros los habíamos visto en continuo coloquio en Gasulla. Se puede decir que llevaban sobre sus hombros toda la arqueología del mundo. Se entrevistaban en todos los centros de investigación y Universidades de dentro y fuera de Europa. Estaban muy unidos. Breuil no dejó de visitar a su amigo hasta los últimos momentos en que le distraía contándole sus descubrimientos por Rodesia, etc, cuando ya Obermaier no podía articular palabra ni moverse de las piernas.

Con la publicación del presente epistolario, queremos rendir ferviente homenaje a este gran sabio alemán, al que será justo que el futuro le recuerde por su contribución a la grandeza de nuestra provincia

J. B. Porcar.
1965

1

Academia de la Historia.
Madrid
Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15
Madrid (IX)

4.X.34.
Sr. Don Juan B. Porcar
Castellón.

Muy Señor mío y de toda mi consideración

Le felicito vivamente por su interesantísimo descubrimiento, y mucho le agradezco su amabilidad, de ponerlo a mi disposición. Espero más noticias detalladas, con documentos gráficos (si es posible) y ya podremos, después, ponernos de acuerdo, para ultimar este asunto científico. ¿Está el Sr. Esteve enterado de este?. Es un buen conocedor de estos problemas y su colaboración nos sería muy útil.

Esperando el envío anunciado de la Sociedad Castellonense de Cultura, me es muy grato, de saludarle afectuosamente.

Su devoto amigo y s.s. q.e.s.m.
H. Obermaier.

4. Id, pp 195-196, carta nº 11. (Nota de la Redacción).

2

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15
Madrid (IX)

9.X.34.

Muy Sr. mío y de toda mi consideración:

¡Repito mis felicitaciones por su excelente descubrimiento!. Mientras tanto, resérvese todos los derechos de descubridor y para el estudio de las pinturas. Las fotos prometen mucho, iré a Castellón, cuando las circunstancias lo permitirán.

¿Cuánto tiempo hace falta para una primera visita de los nuevos abrigos?

Gustosamente a su disposición, le saluda, con todo afecto, su amigo y s.s.q.e.s.m.

H. Obermaier.

3

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15
Madrid (IX)

13.X.34.

Muy Sr. mío y de toda mi consideración:

Muchas gracias por su carta y el calco, que demuestra que los dibujos son verdaderamente magníficos

Para garantizarse el merito del descubrimiento y el derecho de la publicación, creo, que Vd. debería comunicar su hallazgo a la Junta Superior de Excavaciones. Mándeme una carta, a parte, con indicación de la localidad, fecha del descubrimiento, nombre del descubridor, etc; yo la entregaré personalmente a dicha Junta sin que se diese publicidad al asunto en la prensa etc.

Así, todo será, ¿seguro?

Con afectuosos saludos, su buen amigo y s.s.

H. Obermaier.

4

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15
Madrid (IX)

18.X.1934

Muy Sr. Mío y de toda mi consideración.

Acabo de visitar al Sr. Secretario de la «Junta de Excavaciones», comunicándole «oficialmente» sus descubrimientos. Este señor a (sic) tenido la bondad, de redactar su solicitud en la forma usual; tenga la amabilidad, de firmarla y devolverla cuando antes, a mi dirección.

Claro está que la Junta del Tesoro artístico no puede colocar guardias delante de los abrigos, pero sus derechos quedan oficialmente establecidos y aunque se cometan ahora indiscreciones de cualquier clase, el estudio y la publicación oficial nos quedan definitivamente reservados.

¿Podría yo venir la semana que viene?. No puedo salir de Madrid antes del jueves, pero podría llegar por la noche a Castellón, y el viernes podríamos emprender el viaje a los abrigos. ¿Estará Vd. libre para este día?.

Esperando su amable contestación le saluda cordialmente.

Su s.s.

H. Obermaier.

5

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15
Madrid (IX).

28.X.34.

Mi querido Amigo.

¡Permítame, de repetirle mi profunda gratitud por la recepción tan amable que Vd. acaba de tributarme!. Estoy todavía bajo la gran impresión que me han causado las pinturas rupestres.

Vd. ha hecho una serie de observaciones artísticas, de estilo, técnica, etc. Apúntelas, ya ahora, en algunas cuartillas, según su inspiración sucesiva; estas cuartillas formarán un precioso capítulo de nuestra monografía definitiva.

Con afectuosos saludos, su buen amigo.

H. Obermaier.

6

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15
Madrid (IX).

20.XI.34.

Mi querido amigo.

Reciba Vd. mis vivas felicitaciones por su artículo sobre las pinturas rupestres del Barranco de Gasulla. ¿Ahora hará frío y quizás nieve en aquel magnífico sitio?

¿Ha Vd. recibido mi obra «El Hombre Fósil» (2ª edición)?

Con afectuosos saludos, su buen amigo

H. Obermaier.

7

Prof. Hugo Obermaier.

Avenida de Menéndez Pelayo, 15

Madrid (IX).

22.XII.34.

Mi distinguido Amigo:

Dispense que le escriba tan tarde: he estado en Bilbao, para dar conferencias, y después he sido algo indispuerto. Además las clases han terminado tan sólo ayer, -y por todo esto mi correspondencia se ha retrasado considerablemente.

Sus nuevos descubrimientos han sido oficialmente denunciados, como los anteriores. Si es posible, me «escaparé» de Madrid cuando antes, en la primavera, para volver con Vd.

Le comunico (-por el momento aun confidencialmente-) que el gran especialista francés, el abate Breuil del Colegio de Francia, está dispuesto, de ayudarnos para nuestro estudio. Esto es, para nosotros, de una importancia capital, y nos asegura una monografía «ideal».

Siga Vd. apurando sus impresiones artísticas. Esto será un capítulo muy interesante, -y, al final, lo redactaremos juntos, para facilitarle su tarea.

Para el año nuevo le deseo salud y todo lo bueno posible.

Con afectuosos saludos.

Su buen amigo.

H. Obermaier

Mañana le mandare, como pequeño regalo, la monografía de Valltorta y la de Tormón.

Saludos a los amigos comunes.

8

Prof. Hugo Obermaier.

Avenida de Menéndez Pelayo, 15.

Madrid (IX).

15.III.35.

Mi distinguido Amigo:

Recibí su atenta carta del 7 de marzo, y en vez de contestarle por escrito, le propongo una entrevista personal, para cambiar ideas y preparar nuestros trabajos comunes en Gasulla.

Como mis deberes en la Universidad Central no me permiten una ausencia larga, creo, que lo mejor sería, que nos veamos en Valencia.

Si Vd. está de acuerdo, yo podría salir de Madrid, el miércoles (27 de este mes) y llegaría a Valencia el jueves (28) por la mañana. Podríamos vernos, hablar unas horas, e yo podría volver a Madrid el mismo día por la noche, car el día 29 tengo sesión en la Academia de la Historia.

¿Está Vd. conforme con esta proposición?. Dígamelo y, entonces ultimaremos los detalles de esta entrevista.

Con afectuosos saludos, su buen amigo, que le quiere.

H. Obermaier.

9

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

18.III.35.

Mi querido Amigo:

El fin único de mi viaje a Valencia era de entrevistarme con Vd. Como Vd. viendrá pronto a Madrid, renuncio a esta excursión rápida y le espero en esta capital.

Yo mismo estaré seguramente en Madrid a principios del mes que viene, tan solo a partir del día 13 o 14 de abril tendré que ausentarme para una semana.

¡Muchísimo celebro, de verle pronto aquí!

Que Vd. utilice uno de los dibujos de Gasulla para su catálogo en Barcelona, me parece una idea muy feliz. El tipo escogido por Vd. es admirable y llamará, sin duda, poderosamente la atención general.

Con mis saludos afectuosos, su buen amigo.

H. Obermaier.

10

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

12. abril de 1935.

Mi querido amigo:

Muchísimo lamento que Vd. ha sufrido un serio ataque de gripe. Lo celebró mucho, que la enfermedad haya pasado, y que podré saludarle pronto en Madrid. Estaré aquí, sin duda, a últimos de abril o primeros de mayo, pero avíseme amablemente con un poco de anticipación, pues puede ser, que el primero de mayo (fiesta del trabajo) estaré de excursión.

Con afectuosos saludos, su buen amigo.

H. Obermaier.

11

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

2.V.35.

Mi querido Amigo:
Muy de veras le felicito por el éxito, que Vd. tiene en Barcelona.
Yo mismo, estaré seguramente en Madrid del 7 al 15 de este mes y me alegro mucho, poderle saludar pronto en esta corte.
Con muy afectuosos saludos, siempre su buen amigo.
H. Obermaier.

12

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

20.V.35.

Mi querido Amigo:
Mucho he lamentado, que no he podido ver a Vd. otra vez en Madrid; pero he tenido que ir a Santander, para asistir a la Junta de la Cueva de Altamira.
Supongo que Vd. ha bien regresado a Castellón. No olvide, de preguntar alguna vez en la Hacienda de Castellón, si ha ya llegado la orden, de pagarle las 5000 pesetas, que se acordaron, para el estudio de las Cuevas de la Gasulla etc. Es posible, que el documento esté ya entregado.
La orden, que le he enseñado en Madrid, está recopiándose y se la remitiré, cuando se me hará la entrega.
El Sr. Caro Baroja nos ayudará en las copias de las pinturas, y así tendremos un colaborador de mucho valor. El Sr. Breuil viendrá también para varios días.
Con muy afectuosos saludos, su buen amigo.
H. Obermaier.

13

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

4.VI.35.

Mi querido amigo:

En este mismo sobre le remito las órdenes de concesión y pago; la segunda aclara la cantidad que en la primera había sido omitida.

Tenga la bondad, de cobrar dicha suma, cuando puede, y de guardarla íntegramente en su poder, en Castellón. Ya puede Vd. remitirnos lo necesario, cuando nos veremos en Castellón.

Me alegro, saber, que todo está bien guardado y vigilado, y así no pasará, con las pinturas, seguramente ninguna cosa desagradable. Pero es prudente, ultimar las precauciones.

Con muy cordiales recuerdos, su buen amigo.

H. Obermaier.

El dinero podría quizá depositarse en «cuenta corriente» en un banco de Castellón, si Vd. no lo quiere tener en casa.

14

Museo Arqueológico Nacional.

Dirección.

Particular.

Madrid, 6 de Junio de 1935.

Ilmo. Sr. D. Hugo Obermaier.

Mí querido amigo:

Del Ministerio informan que no han librado las 5.000 ptas porque D. Juan Bautista Porcar no ha hecho el pedido de dicha cantidad a la Dirección de Bellas Artes. Haga V. el favor de decírselo para que inmediatamente solicite se le libre la suma que tiene concedida.

Le saluda afectuosamente su atento amigo y S.S. q.e.s.m.

Francisco Álvarez-Ossorio.

Mí querido Amigo:

Viernes.

Como suplemento de mi «telegrama», le mando esta comunicación. Aquí nadie sabía que ésta era necesaria. Supongo. Que Vd. habrá telegrafiado, y no sería mal que Vd. repita la solicitud del libramiento por escrito, con sello urgente, refiriéndose a dicho telegrama, y citando exactamente número, fecha, etc, de la concesión de Gasulla (investigaciones y excavaciones en dichos barrancos).

Con muy afectuosos saludos.

Su buen amigo.

H. Obermaier.

15

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

12.VI.35.

Mi querido amigo:

Me alegro saber, que Vd. ha todo hecho en el Ministerio y supongo, que todo irá normalmente. Hágame el favor, de avisarme enseguida, si Vd. recibe contestación o la autorización de cobrar.

En el caso del Sr. Chocomeli no podemos, - por el momento -, hacer nada. Solamente si este Señor se ocupase de sus descubrimientos de Vd., intervendríamos inmediatamente pues estos están ya bajo la protección oficial del Estado.

Para nuestra expedición en agosto necesitamos cuatro sacos colchones; para Vd, el Sr. Baroja, el Sr. Breuil y para mi.

Con afectuosos saludos, siempre su buen amigo.

H. Obermaier.

Si es posible, preferiría, dormir en el abrigo.

16

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

Sábado.
15.6.35.

Mi querido Amigo:

Acabo de someter sus 2 cartas «urgentes» al Sr. Don Francisco Álvarez Ossorio, Director del Museo Arqueológico Nacional y Secretario de la Junta Superior de Excavaciones, que me dice:

Como Vd. tiene la orden original, es Vd., que debe hacer (al mismo tiempo en mi nombre).

1.- La denuncia al Ministerio: Director de Bellas Artes.

2.- La denuncia a las autoridades (Gobernador Civil, Alcalde del término municipal correspondiente) y a la Guardia Civil.

La orden, le da, toda clase de autoridad, frente a estos Señores.

La visita sencilla de aquellos sitios no se puede impedir, salvo en el caso, en que el dueño del terreno prohíba el paso.

Infórmeme también en adelante.

Con cariñosos saludos siempre su buen amigo.

H. Obermaier.

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

28.VI.35.

Mi querido Amigo:

En el Ministerio de Instrucción Pública (Ordenación de pagos) acaban de prometerme, que la orden de pago para Vd. (Gasulla; 5000 pts), estará en la Delegación de Hacienda de Castellón el día 5 o 6 de julio, y Vd. podrá cobrar, cuando quiera.

Yo mismo tengo que salir de Madrid el día primero de Julio y mi dirección será, del día 5 hasta el día 18 de julio,

H.O.

Universidad de Verano.

Palacio de la Magdalena.

Santander.

Después del 18 de Julio, lo mejor será, que Vd me escriba (en caso de necesidad) a Madrid.

Yo estaré en Madrid sin falta, hacia el 28 o 29 de Julio y mi intención es, de presentarme en Castellón del día 30 de Julio, para que podamos arreglar todo, en calma. El día 1 de agosto estará allí también el Profesor Breuil, y entonces toda la caravana podrá instalarse en el campo de trabajo.

Supongo, que el asunto del Maestro Chocomeli está arreglado, pues el Sr. Ossorio le ha además comunicado 2 veces, que está fuera de la ley y se expone a graves consecuencias.

Si hubiese, durante mi ausencia en julio, en este asunto problemas urgentes, haga las denuncias con todo rigor, en Castellón; en Madrid, puede Vd., dirigirse en mi nombre a

Dn. Francisco Álvarez Ossorio.

Director del Museo Arqueológico Nacional.

Serrano 13.

Madrid.

Espero noticias de Vd. en Santander, hacia el día 5.

Con afectuosos saludos, su buen amigo.

H. Obermaier.

18

Sr. Don. Juan B^a Porcar.
Lepanto, 43.
Castellón de la Plana.

8.VII.35.

Afectuosos saludos de la costa cantábrica. Pronto nos veremos, lo que celebro mucho. Su buen amigo.

H. Obermaier.

19

Sr. Don. Juan B^a Porcar.
Lepanto, 43.
Castellón de la Plana.
(Castellón).

Viernes, 12 .VII.

Celebro que el libramiento de la Junta está hecho. Estoy muy ocupado con mi curso y deseando la solitud de los barrancos del Maestrazgo. ¡Pronto será!. Con afectuosos saludos, su buen amigo

H. Obermaier.
Santander.

20

Ministerio de Instrucción Pública.
Universidad Internacional de Verano en Santander.
Secretaria General.
15 de Septiembre- 15 de Junio.
Medinaceli, 4 Madrid (tel. 13956).
15 de Junio-15 de Septiembre.
Palacio de la Magdalena-Santander.

Santander.
18.VII.35.

Mi querido Amigo:

Mucho lo agradezco, que Vd. se ocupa ya, con intensidad, de la preparación de nuestra expedición a Gasulla, etc. Respecto a los víveres creo, que no necesitamos ni cerveza, ni aguas minerales, puesto que tenemos una buena fuente cerca de Remigia. Como vino, beberemos el excelente vino del país mismo..

Nos hará, sobre todo falta: Té (marca Horniman), Cacao (en buena cantidad; marca Van Houten, si es posible), Café (buena cantidad), Coñac.

Compre todo el papel apergaminado, que le parece útil, pero pruébelo antes. El precio no importa.

Yo mismo estaré en Madrid hacia el día 28. Como saldré de Santander esta tarde, escríbame a mi domicilio madrileño, sobre todo, indicándome todo lo que podría comprar en Madrid para llevarlo a Castellón. ¿Tiene Vd. algunos tableros, para poder fijar en ellos el papel de dibujos?.Esto me parece muy importante.

Las tablas, listones, etc; serán igualmente muy útiles. El Abate Prof. Breuil llegará a Castellón el día 3 de agosto, por la mañana, yo mismo seguramente unos días antes.

Muchos saludos de su buen amigo.
H. Obermaier.

21

Ministerio de Instrucción Pública.
Universidad Internacional de Verano en Santander.
Secretaría General.
15 de Septiembre- 15 de Junio.
Medinaceli, 4 Madrid (tel. 13956).
15 de Junio-15 de Septiembre.
Palacio de la Magdalena-Santander.

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

Sábado.
27 de Julio de 1935.

Mi querido Amigo:

Acabo de regresar a Madrid y de encontrar en mi casa la última carta, que Vd. me había mandado aún a Santander.

Todo va muy bien y, por mi parte, le agradezco efusivamente su actividad, en preparar nuestra expedición.

Vd. puede comprar todo lo que le parece útil, y lo mismo digo respecto al Sr. Codina. ¿Pero quizá no hace falta instalar en la masía un verdadero «laboratorio» de fotografía, y puede hacer su parte de esta labor también en Castellón?; ¡Vds. Dirán y lo que Vdes. decidan, está bien!.

Llegaré, con el Sr. Caro Baroja el miércoles próximo. Saldremos de Madrid el martes (30) a las once de la noche, y llegaremos a Valencia el miércoles a las 9 de la mañana. Tomaremos el primer tren o autobús disponible para Castellón y saldremos inmediatamente para Castellón (Hotel Suizo).

El Profesor Breuil llegará, desde Génova, el día 3 de Agosto, probablemente por la mañana.

Con afectuosos saludos, su buen amigo.

H. Obermaier.

22

Md. 30.8.35.

Mi querido Amigo.

He regresado a Madrid bien y sin novedad, y quiero repetirle todavía mis más vivas gracias por todo lo que Vd. ha hecho por mi durante nuestra vida común, en las semanas pasadas.

Saldré de Madrid el lunes, y represaré tan solo hasta fines de Septiembre.

Con afectuosos saludos, su buen amigo.

H. Obermaier.

23

Sr. Don Juan B^a Porcar.
Lepanto 43.
Castellón de la Plana (Castellón) Espagne.

19.IX.

Mi querido Amigo.
Volveré a Madrid esta noche y me alegraré de encontrar pronto noticias tuyas.
Con afectuosos saludos su buen amigo.
H. Obermaier.

24

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

25.IX. 35.

Mi querido Amigo:
Mucho le agradezco su carta, y veo con suma satisfacción, que todo anda muy bien, de manera, que nuestra monografía será de gran perfección, lo que celebro muy de veras.
Vd. puede entregarme todo en diciembre, cuando iré a Castelló, para dar la conferencia prometida. Pero sería de desear que Vd. me mande las cuantas antes, o sea, cuando serán completas.

Supongo, que el Sr. Codina habrá ya ido a Écija. ¿Cuál es su dirección exacta?.
He visitado en Paris, al Prof. Breuil, que le manda muchos saludos. Su salud es ahora bien, tan solo se le ha quedado un poco de fatigas por lo cual está ahora descansando en su casa de campo, en los alrededores de Paris.

Aquí, he encontrado muchísimo trabajo, pues la obra de Altamira estaba parada desde 3 meses, en gran parte por la lentitud de la imprenta.

Con afectuosos saludos, su buen amigo.
H. Obermaier.

25

Señor Don. Juan B^a Porcar.
Lepanto 43.
Castellón de la Plana. (Castellón).
Md. 8. X. 35.

Mi querido Amigo.
Por el mismo correo le mando un paquete de fotos, para Modesto (Gasulla). Tenga la bondad, de entregárselas, cuando Vd. suba a aquel sitio.

Espero, que Vd. va bien y le saludo cordialmente.
Su buen amigo.
H. Obermaier.

26

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

31.X. 35.

Sr. Don Juan B^a Porcar.
Castellón.

Mi querido Amigo:

Me alegro, saber, que Modesto está contento de sus fotos y que haya firmado las listas. Vd. puede mandarme las cuentas uno de estos días, como envío «certificado».

Mucho celebro, que Vd. ha continuado los calcos de varios abrigos, esto facilitará enormemente nuestra tarea del verano que viene. También le agradezco, que Vd. sigue redactando o corrigiendo sus observaciones sobre la técnica etc, pues así Vd. podrá entregarme su manuscrito definitivo a mediados de diciembre, cuando nos veremos en Castellón

No entiendo bien lo que Vd. me dice de la «reducción» de los calcos en el mismo sistema de Valltorta. Supongo que este se refiere a los grandes «conjuntos», que tienen que acompañar la monografía. Además, se harán las reducciones de las figuras del texto, las láminas, etc, en el taller de Madrid, directamente sobre los originales mismos. Esto le ahorrará un inmenso trabajo.

Estoy, aquí, muy ocupado, con la terminación de la obra de Altamira, la clase en la Universidad, etc, etc. Sin embargo, he igualmente ya empezado el texto de nuestra monografía común.

Con afectuosos saludos, su buen amigo.
H. Obermaier.

Escriba Vd. dos líneas a Don Pablo Wernert (9, Avenue des Vosges; Strasbourg (Bas-Rhin) Francia), dándole las gracias por su envío. Más tarde le mandaremos nuestra publicación. El Sr. Wernert es mi antiguo colaborador y un excelente amigo.

Recuerdos a los amigos comunes.

27

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

8.XI. 35.

Mi querido Amigo:

Hágame el favor, de mandarme, cuanto antes y para la Junta Superior de Antigüedades y Excavaciones (Madrid) una nueva solicitud para el año 1936, indicando, que Vd. no ha podido terminar –conmigo– en 1935 las copias y el estudio de las pinturas rupestres del Barranco de la Gasulla, por el gran número de figuraciones y las dificultades técnicas, de llevar las copias a cabo. Indique, que quedan todavía por hacer unos 6 abrigo pintados en el Cingle de la Mola Remigia (Barranco de Gasulla) y otros en los barrancos vecinos: Racó de Gasparo, Racó de Molero, Barranco les Dogues, Mas Blanc y Barranco Cingle.

Añada también, que estos nuevos trabajos se efectuaran, como los del año 1935, con la colaboración científica del Profesor D. Hugo Obermaier, de la Universidad de Madrid.

Respecto a las cuentas, están bien, pero faltan algunos pocos detalles. Le escribiré sobre estos, dentro de 2 o 3 días.

Con afectuosos saludos. Su buen amigo.

H. Obermaier.

28

Investigación y Progreso.

Director.

Prof. Hugo Obermaier.

Madrid (IX)

Av. de Menéndez Pelayo, 15.

12.XI. 35.

Mi querido Amigo:

He hablado con el Secretario de la Junta de Excavaciones: Las cuentas están bien, pero hay que añadir algunos detalles, que Vd. encuentra explicadas en las mismas hojas adjuntas. Además tiene Vd. que añadir.

I) Un oficio corto, que tiene que ser acompañado de la copia sencilla de la orden autorizadora de las excavaciones de 1935. Este oficio corto dirá sencillamente, que Vd. ha emprendido, con la colaboración científica del Sr. Hugo Obermaier, los trabajos autorizados por la orden... y que tiene el honor de remitir, adjunta, la documentación y contabilidad respecto a estas investigaciones del año 1935.

II) Tenga la bondad de reintegrar en la Delegación de Hacienda de Castellón, el 12 por ciento de las dietas (sólo de éstas) y el sobrante de la subvención, y de añadir.

III) La carta del pago del descuento (además con una copia de esta), al lote general de justificantes.

Seria útil, si Vd. pudiese devolverme estos papeles dentro de unos ocho días. Su cuñado u otros amigos le ayudaran seguramente con mucho gusto, si hace falta.

Con afectuosos saludos, su buen amigo.

H. Obermaier.

29

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

14.XI. 35.

Mi querido Amigo:

La solicitud adjunta necesita una serie de modificaciones para que esté en máxima conformidad de las cuentas, que hablan, en primer término, de las excavaciones, de Julio, Agosto y Septiembre.

Guardar de todo, especialmente de las cuentas, copias, para el año 1936.

Con afectuosos saludos, su buen amigo.

H. Obermaier.

30

17.XI. 35.

Mi querido Amigo:

Muchas gracias por los documentos, que entregaré mañana al Secretario de la Junta de Excavaciones. Dispense las molestias que le he causado; las formalidades administrativas son, en todas partes, terribles y no hay otro remedio, que cumplirlas.

Me alegro mucho, de que nos veremos pronto en Castellón, más o menos dentro de un mes.

Con afectuosos saludos, su buen amigo.

H. Obermaier.

31

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

24.XI. 35.

Mi querido Amigo:

He recibido todo el conjunto de las cuentas y lo he entregado a la Junta de Excavaciones, que cree, que todo está muy bien, y lo transmitirá á Hacienda.

Por lo que se refiere a mi viaje a Castellón, saldré de Madrid el domingo (15 de diciembre) por la noche, y llegaré a Castellón el lunes (16) hacia el mediodía. Puede quedarme en Castellón hasta el viernes (20) por la noche, o (e caso necesario) hasta el sábado (21).

Creo que tendremos todo el tiempo necesario, para ultimar la publicación de la Cueva Remigia.

Mucho me honra la invitación de Vd. y de su Señora, de quedarme en su casa. Lo aceptaré con mucho gusto, siempre que mi estancia no molestará por lo largo de su duración. ¡Contésteme con toda franqueza! ¿Cuál es su dirección exacta actual, para poder dirigir mi correspondencia directamente a ella?

Respecto al «déficit de los gastos» le ruego, de no preocuparse: arreglaré todo, cuando nos veremos.

Le agradecería mucho, si Vd. tuviese la bondad, de preparar todos los documentos para Remigia. El error de 8 centímetros en el plano es minimal y no puede engañar a ningún visitante.

Lo celebraré mucho, si pudiese llevarme, para la imprenta, su texto sobre la técnica, etc, de las pinturas. En la Cova Remigia hay 3 escenas de cacería más o menos entremezcladas. Tenga la bondad, de separarlas, o sea, de hacer tres calcos distintos, para que cada escena pueda figurar, como clisé en el texto, a parte, aisladamente.

He escrito hoy también al amigo Codina, que llegará a Castellón el día 11 o 12 de diciembre. Con mucho gusto daré una conferencia sobre los bosquimanos del Sur de África y su arte, que tanta semejanza tiene con el del Levante Español. He rogado al Sr. Codina, de preparar, con los Señores de la Sociedad Castellonense de Cultura, todo lo necesario, cuando venga a Castellón.

¡Mucho lo celebro, que nos veremos pronto y que podremos pasar pronto un buen rato juntos!

Con afectuosos saludos, su buen amigo.

H. Obermaier.

Mis homenajes respetuosos a su Señora y saludos a todos los amigos comunes, especialmente al Sr. Sánchez Gozalbo.

32

30.XI.35.

Mi querido Amigo:

¡Muchísimas gracias por su amabilísima carta; estoy encantado de verle pronto!

Su afectuoso amigo.

H. Obermaier.

Mis homenajes a su señora, y recuerdos a todos los amigos comunes.

33

Sábado.

22.XII. 35.

Mi querido Amigo:

Acabo de regresar a Madrid y le repito mis más vivas gracias por la bondadosa recepción, que Vd. y toda su familia me han hecho en Castellón.

¡Buena fiestas de Navidad y muy feliz año nuevo!
Con afectuosos recuerdos, su buen amigo.
H. Obermaier.

34

El Director de la Revista
Investigación y Progreso.
Madrid - IX.
Av. de Menéndez Pelayo, 15.

8. I. 36.

Mi querido Amigo:

Espero, que Vd. y toda su familia han pasado bien las fiestas y están gozando de plena salud.

Por mi parte, ya estoy muy ocupado en la monografía de la Cueva Remigia, redactando la parte del texto, que me corresponde. ¿Cuándo me mandará Vd., su manuscrito?. ¿Le ha entregado el Sr. Codina la fotografía de la Joquera?.

Ya estamos con el presupuesto de la monografía y creo, que todo irá sin dificultades, a pesar del coste, bastante elevado. Tampoco habrá dificultades, de que Vds. utilizen, después, los tacos de los clisés, para una edición especial en Castellón.

El fabricante de los clisés me pregunta, si pudiese obtener todas las fotos, sin recortar, que han servido para la confección de los grandes «conjuntos», por cavidades, en papel bromuro, con fondo muy limpio. ¿Lo será posible?.

Estoy muy ocupado y algo cansado, por exceso de trabajo, y mañana empiezan las clases universitarias!.

Le saludo afectuosamente, como a toda su familia.

Como siempre, su buen amigo.

H. Obermaier.

35

El Director de la Revista.
Investigación y Progreso.
Madrid - IX.
Av. de Menéndez Pelayo, 15.

8. I. 36.

Mi querido amigo:

Nuestra correspondencia de estos días se ha cruzado.

He recibido su manuscrito y cumpliré sus órdenes. ¡Muchas gracias!.

El «ABC» acaba de publicar el artículo adjunto, que Vd. puede guardar. Sería interesante, poseer un calco de la cueva del Bosch, y saber, si se trata efectivamente de caballos.

Sin más novedad y con afectuosos saludos a Vd. y a todos los suyos.

Su buen amigo.

H. Obermaier.

36

Prof. Hugo Obermaier.

Av. de Menéndez Pelayo, 15.

Madrid (IX).

10.II. 36.

Mi querido amigo:

Teniendo que marcharme de España el día 20 de febrero, quiero saludarle todavía afectuosamente. Los dibujos de nuestra monografía están en marcha, pero el taller trabajo muy despacio. Su capítulo me ha gustado mucho y le felicito vivamente.

Volveré hacia el día 10 de marzo, y es posible, que veré al amigo Breuil, que prepara, un viaje a Inglaterra.

Con afectuosos saludos, su buen amigo.

H. Obermaier.

Recuerdos a toda su familia.

37

Victoria Palace Hotel.

6. rue Blaise-Desgoffre.

Montparnasse-rue de Bennes.

Paris-VI.

Sábado: 7.III.36.

Mi querido Amigo:

Acabo de regresar, de Holanda, a Paris, donde he encontrado una carta del Sr. Breuil (ausente) comunicándome las dificultades surgidas por nuestra excavación.

Se trata, naturalmente, de una confusión o de la pérdida de aquellos documentos en un ministerio, car los papeles han sido entregados en el mes de Noviembre concienzudamente, por el mismo Sr. Álvarez Ossorio, Secretario de la Junta de Excavaciones.

Le escribiré ahora mismo, pero supongo, que Vd. habrá ya hecho lo mismo, para ganar tiempo.

Regresaré a Madrid el martes o miércoles próximo.

Con afectuoso saludos, su buen amigo.

H. Obermaier.

Dirección del Sr. Álvarez Ossorio.
Excmo. Señor Don. Francisco Álvarez Ossorio.
Director del Museo Arqueológico Nacional.
Serrano, 13.
Madrid (I).

38

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida de Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

14.III. 36.

Mi querido amigo:

Acabo de regresar de Francia, Holanda y de hablar con Don Francisco Álvarez Ossorio. Este amigo me repitió, que Vd. no se preocupe en lo mínimo. Basta un oficio, de su parte, a Hacienda, contestando con los datos que el Sr. Álvarez Ossorio le ha proporcionado. Como veo, Vd. ya lo ha hecho.

Como empezaremos pronto la impresión de la primera monografía sobre la Gasulla, le ruego, de comunicarme, que número de tiradas a parte Vd. y sus amigos de Castellón desean. La Junta Superior de Excavaciones no nos puede dar más que 25 ejemplares, y si deseamos un número mayor, tenemos que indicarlo en seguida. Claro está, que este sobrante corre por cuenta nuestra, pero no comporta más que los gastos de papel, tirada y encuadernación. Breuil quiere 100 ejemplares por su cuenta, yo otros tantos y ahora necesitamos su cifra. Añadiré, que no habrá dificultad, que Vds. tengan, más tarde, los clisés a su disposición, para hacer una tirada «castellonense», pero supongo que Vds. quieren, sin embargo, disponer en seguida de un cierto número de ejemplares de la edición «madrileña». Vd. dirá.

Por lo que se refiere a las representaciones de insectos, - la petición del Sr. Vidal es muy indiscreta, car los primeros que tienen el derecho exclusivo de publicarlas, somos nosotros. Contéstele tan sólo, que todo el material gráfico está en mis manos, y que se dirija a mí, puesto que estoy en este momento con la confección de la monografía. Y nada más.

Cuando tendré las primera pruebas, mandaré naturalmente todo el capítulo redactado por Vd., a Vd., así como las muestras de las figuras, láminas, para que Vd. lo vea, rectifique y lo apruebe.

Con afectuosos saludos a Vd., toda su familia y a todos los amigos comunes.

Su buen amigo.

H. Obermaier.

Saludos del Prof. Breuil, que vi, al regresar, en Paris.

39

Museo Arqueológico Nacional.
Etnografía-Prehistoria.
Laboratorio.
Paseo de Atocha, núm. 13.
Madrid.

22.III. 36.

Mi querido amigo:

Le escribo, con urgencia, en el despacho del Museo, y en nombre del Sr. Don Francisco Álvarez Ossorio.

Tenga la bondad, de mandar, cuando antes y en pliego «certificado», un oficio al Excmo. Sr. Director General de Bellas Artes. Ministerio de Instrucción Pública. Calle Alcalá. Madrid, pidiendo, que dé la orden de la paga de 5000 pesetas, concedidas para atender a las excavaciones en Castellón (Barranco de Gasulla, etc.) en 1936.

Diga además a un amigo en la Delegación de Hacienda de Castellón que vigile el asunto y avise a Vd. en seguida, cuando dicha suma llegará.

He recibido su carta; ¡ Muchas gracias!.

Su buen amigo

H. Obermaier.

40

Academia de la Historia.
Madrid.
Prof. Hugo Obermaier.
Avenida Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

26.III. 36.

Mi querido amigo:

Supongo que Vd. habrá recibido mi carta «urgente», hablándole de la solicitud urgente de la subvención de 1936 (5000 pts).

No sabemos cuando recibiremos esta cantidad (quizá la suma será, en el Ministerio, disminuida), pero hace falta, de nuestra parte, cumplir con el reglamento, y por esta razón, el Sr. Álvarez Ossorio me pidió aquel aviso urgente.

El Sr. Breuil me escribe, que unos señores del Instituto de Francfort, bajo la dirección de mi amigo Frobenius, le han comunicado, que quería copias de los dibujos rupestres de algunas cuevas francesas, que el está, en este momento, estudiando y copiando. Mr. Breuil se opuso terminantemente.

Los mismos señores comunicaron a mí, que querían hacer, lo mismo, en Gasulla y en los demás abrigos, que estamos estudiando. Les he contestado, que esto no puede ser, antes de

que nosotros hayamos terminado y publicado estos descubrimientos. El Sr. Frobenius me contestó, que en vista de esto, desistirá para este año.

Como se me dice que el Sr. Frobenius vendrá pronto a Barcelona, Castellón, etc, le comunico este acuerdo, que no puede ser más justo.

Avisé también al casero Modesto, para evitar «sorpresas» desagradables.

Nadie está autorizado, hacer trabajos, mientras que nosotros no hayamos terminado los nuestros.

Le deseo mucho éxito en Barcelona.

Con afectuosos recuerdos, su buen amigo.

H. Obermaier.

41

Museo Arqueológico Nacional.

Dirección.

31.III. 36.

Mi querido amigo:

Ha Vd. mal interpretado mi carta.

Mande la petición (tal como yo le había escrito) inmediatamente y directamente al Excmo. Sr. Director General de Bellas Artes. Ministerio de Instrucción Pública, Calle Alcalá. Madrid.

El Sr. Álvarez Ossorio (Director del Museo Arqueológico) Calle Serrano 13, no tiene nada que ver con Bellas Artes, y no ha recibido su envío.

Con afectuosos saludos, su buen amigo.

H. Obermaier.

Mande la petición «certificado».

42

4. IV. 36.

Mi querido amigo:

He hablado con el Sr. D. Francisco Álvarez Ossorio (Museo Arqueológico, Serrano 13). Su opinión es, que el asunto le parece bien arreglado y que no hacen falta más intervenciones.

Con afectuosos saludos, su buen amigo.

H. Obermaier.

43

Prof. Hugo Obermaier.

Avenida Menéndez Pelayo, 15.

Madrid (IX).

12. IV. 36.

Mi querido Amigo:

La imprenta me ha prometido, de mandarme las pruebas, de su capítulo, el día 18. Las remitiré inmediatamente a Vd. con las muestras de los clichés, que se refieren a su texto. Tenga la bondad, de corregir todo. ¿Dónde estará Vd. entre los días 20 y 24 de este mes?. Déme su dirección exacta.

Con afectuosos saludos a Vd. y todos los amigos comunes.

Su buen amigo.

H. Obermaier.

44

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

18. IV. 36.

Mi querido amigo:

Por el mismo correo le mando, como pruebas, certificadas, las pruebas de su capítulo. Tenga la bondad, de corregirlas y de indicar el sitio, donde tienen que ir los clichés. Fíjese bien, si estos clichés están bien pegados en su forma, y añada el texto, las leyendas, a cada uno de los clichés.

Le agradezco, si Vd. me mandará las pruebas, los clichés y el manuscrito cuando antes.

Le deseo gran éxito para su exposición y le saludo muy afectuosamente.

Su buen amigo.

H. Obermaier.

45

Prof. Hugo Obermaier.
Avenida Menéndez Pelayo, 15.
Madrid (IX).

29. IV. 36.

Mi querido Amigo:

Acabo de recibir las pruebas corregidas y se lo agradezco mucho. Mr Breuil, que está actualmente en Italia, me ruega, de saludarle y de decirle, que en vista de la situación inquieta no ira este año a España.

Del Ministerio de Instrucción Pública me dicen, que muy pronto recibirá Vd. la subvención para nuestra campaña científica de este año. No olvide quedar en contacto directo con la Hacienda de Castellón, para que le comuniquen sin pérdida de tiempo, cuando el dinero

será librado. Yo iré, entonces, en seguida a Castellón, para dar comienzo oficial a nuestra empresa.

Con afectuosos saludos.

Su buen amigo.

H. Obermaier.

46

Lunes.

4. V. 36.

Mi querido amigo:

En este momento recibo la adjunta autorización. Avíseme en seguida, cuando Vd. recibirá el dinero en Castellón, pues las exploraciones tienen que efectuarse en Abril, Mayo y Junio, correspondientes al 2º trimestre.

Afectuosamente.

H. Obermaier.

47

Academia de la Historia.

Madrid.

Prof. Hugo Obermaier.

Avenida Menéndez Pelayo, 15.

Madrid (IX).

4.V. 36.

Mi querido Amigo:

Acabo de regresar de Santander y le mando, por el mismo correo, lo siguiente:

1) Las pruebas de su capítulo V, (20 hojas).

2) Las figuras de texto: 4 a 15, que han de ir en su capítulo.

3) Los 6 cuadros generales, con su numeración detallada, (que ya no puede ser variada).

La palabra, «figura» está limitada exclusivamente a 3 planos de la introducción y a los doce dibujos que irán en el texto de su capítulo V. Emplee, por consiguiente, siempre, en sus citas, la palabra: número (tal) de la ... cavidad.

Tenga la bondad, de revisar su texto todavía una vez bajo este punto de vista, con toda seguridad, para poder, mandar, todo «con el visto bueno» a la imprenta.

Suprima en el texto todo lo que se refiere al abrigo de Les Dogues, pues el conjunto del combate figurará tan solo en la segunda monografía, y tenga la bondad, de devolverme, bajo sobre certificado y cuanto antes, todo el material, pruebas, figuras del texto y cuadros generales, que le remito con esta carta. Me hace falta para la imprenta.

Dispense la molestia, pero creo, que esta revisión es necesaria, pues Vd. tiene ahora, en Castellón, sus dibujos, etc, a su disposición, lo que no era el caso en Barcelona.

Su texto es muy interesante y le felicito sinceramente.

Con afectuosos saludos.

H. Obermaier.

Recuerdo y gracias especiales a don Ángel Sánchez Gozalbo.

48

Prof. Hugo Obermaier.

Avenida Menéndez Pelayo, 15.

Madrid (IX).

23.V. 36.

Mi querido Amigo:

Como las dificultades actuales no permiten juzgar, cuando tendremos los fondos (etc.) para nuestros estudios en Ares del Maestre, he tomado la resolución, de salir de Madrid el día primero de junio, para trabajar (con unos amigos prehistoriadores) en Francia y Alemania.

Como mi presencia no es nada necesaria durante toda la temporada de estos trabajos en el Maestrazgo, Vd. y el amigo Codina pueden emprender y seguir todas las investigaciones, copias, fotografías, etc, y yo mismo iré a Castellón en octubre, después de mi regreso. Entonces dedicaremos unas 2 semanas a visitar juntos los sitios nuevos, a repasar, las copias de Vd. en la mano, los diferentes abrigos, a tomar las notas necesarias, etc. Así no se perderá el tiempo y Vd. puede aprovechar estos meses, tan favorables a trabajos en el campo.

Hágame el favor de hacer las cuentas, etc, (donde yo mismo no tengo que figurar necesariamente), a partir de la entrega del dinero por la Junta Superior del Tesoro Artístico, en la misma forma, como el año pasado, y dentro de las fechas que marca la ley. En caso de dificultades o dudas Vd. puede siempre dirigirse a Don Francisco Álvarez Ossorio, Director del Museo Arqueológico, Serrano 13, Madrid.

No olvide Vd. de hacer un croquis de conjunto de todos los barrancos, donde hay abrigos, que servirán de «mapa-bosquejo» de la monografía nº 2. La primera (Cueva Remigia) está imprimiéndose y saldrá dentro de uno o dos meses. Ya he despachado todas las pruebas y tan solo las dos láminas en color retrasan un poco la terminación.

Huelga decir, que desde luego podemos contar con la nueva subvención, a pesar de los retrasos administrativos.

Espero todavía noticias tuyas antes de mi salida.

Con saludos muy afectuosos su buen amigo.

H. Obermaier.

49

Prof. Hugo Obermaier.

Avenida Menéndez Pelayo, 15.

Madrid (IX).

30.V. 36.

Mi querido Amigo:

Lo que Vd. tiene que hacer con respecto a las nuevas investigaciones en Gasulla (etc), es lo siguiente.

1° Cobraré, de Hacienda, la subvención

2° Presentarse, después, en el ayuntamiento de Castellón, declarando que Vd. empezará las excavaciones en....., el día.....

Todo esto, Vd. lo hará, como lo hemos hecho ya el año pasado, con la sola diferencia, que Vd. se presentará este año, solo.

Este documento es necesario como testimonio de la fecha en que Vd. ha empezado, y por el cálculo de sus dietas.

Yo mismo espero poder venir más tarde. Desde luego, supongo que Don Eduardo Codina le acompañará como el año pasado, fotografiando los nuevos abrigos y barrancos, que no hemos podido estudiar sistemáticamente el verano pasado. Por mi parte, espero, que podré asociarme a Vd. en otoño.

Todos los trabajos etc., se justificaran como excavaciones, igual al año pasado. El Sr. Ossorio me dice, que respecto a la fecha final, podemos contar todavía todo el mes de Octubre, lo que me viene especialmente bien pues Vd. puede ya decir en el Ayuntamiento que yo vendría más tarde, para asociarme a Vds.

Yo mismo saldré de Madrid el día 1° de junio. Hacia el día 10 o 12 Vd. puede escribirme bajo la dirección.

Prof. H.O.

Institut de Paléontologie Humaine.

1, Rue René Panchard.

Francia Paris (13).

No olvide la visita a las Cuevas Chocomeli. La monografía I (de Remigia) se terminará dentro de pocas semanas y la imprenta mandará los ejemplares de Vd. directamente a su casa. Lo de los gastos, lo arreglaremos personalmente, a mi regreso.

Salude muy afectuosamente, de mi parte, al Sr. Codina y don Ángel.

Cordialmente su buen amigo.

H. Obermaier.

Su solicitud en Hacienda está en orden, lo que falta es el pago y parece que hay grandes retrasos en todas partes.

Para toda clase de informaciones diríjase a mi buen amigo, Excmo. Sr. Don Francisco Álvarez Ossorio. Director del Museo Arqueológico Nacional, Serrano 13. Madrid 1.

Victoria Palace Hotel.
6. rue Blaise-Desgoffe.
(Rue de Rennes).
Paris -VI.

17.VI. 36.

Mi querido Amigo:

Con mucha satisfacción he aprendido, que Vd. ha podido cobrar la subvención para nuestros trabajos. ¡ Todo el mundo en Madrid había creído, que esto tardaría más tiempo aún!.

Lo encuentro muy bien, que Vd. empiece en seguida. El Señor Codina le ayudará y así podremos terminar felizmente este año. No olvide, de hacer, con Don Eduardo, dentro de la fecha legal, las cuentas, como el año pasado, para que alcancen más o menos la cantidad de 5000 pesetas. Yo mismo no podré figurar este año en ellas, pues la fecha de mi intervención es todavía incierta. Pero arregle todo de la manera, de que, para nuestro viaje común y de fecha ulterior, quede la cantidad disponible y necesaria.

En este sobre Vd. encuentra 3 fotos del barranco de Les Dogues. Tenga la bondad, de indicar en ellas, con tinta, el sitio exacto, donde se encuentra el abrigo del mismo nombre, con las pinturas. Por ejemplo en esta forma 0. No importa, que se «estropeen» un poco las fotos, tengo otros ejemplares.

Mr. Breuil le manda cordiales recuerdos.

Mi dirección será hasta el 10 de julio.

Prof. H. Obermaier.

c/o Prof. Dr. Dantscher.

Friedrichstrasse 19/III°.

München (13). Alemania.

Con afectuosos saludos, su buen amigo.

H. Obermaier.

51

Partenchiisten.

7.VII.36.

Recuerdos afectuosos de Sartendeishen, al pié de la «Zugspitze». Estoy pensando mucho en Vd., Don Eduardo Codina y Don Ángel Sánchez Gozalbo, a los que saludo igualmente.

Pronto iré al norte de Alemania, pero mi dirección queda la que Vd. tiene apuntada.

Su buen amigo.

H. Obermaier.

52

31 de Agosto de 1936.

Mi querido Amigo:

¡Vd. puede figurarse, cuantas veces estoy pensando en Vd. y en toda su familia!. No sé si esta tarjeta llegará a sus manos. Escríbame, si es posible.

Con afectuosos saludos siempre su buen amigo.

H. Obermaier.

p/s Professor Dantscher.
Friedrichstrasse 19/III.
München.
(Alemania).

53

El Rector de la Universitat Autònoma de Barcelona.
21 gener 1938.

Sr. J. Porcar.
Castellón de la Plana.

Mi querido amigo:

Con motivo de haber intentado adquirir la obra escrita por V. en colaboración con Obermayer y Breuil «Las pinturas rupestres de la cueva Remigia», la persona que fue a Madrid con ese objeto se dirigió a la tipografía de Archivos de la calle Olózaga, donde me habían dicho que tenían dicha publicación y me comunica que le ha sido imposible obtenerla por haber sido enviada a la Academia de la Historia, pero en ese Centro no le han sabido dar razón. Me dirijo a V. para que me diga por cuenta de quien fue editada dicha obra y que procedimiento tengo que procurar para conseguir 10 o 12 ejemplares.

Sus amigos de aquí y otros que me encontré en Francia en algunos de mis viajes anteriores, me encargan muchos saludos para V.

Por mi parte le recuerdo con mucho afecto y ya sabe que estoy suyo muy afecto amigo.
s.s.q.e.s.m.
P. Bosch Gimpera.

54

Señor Don Juan Porcar.
Pi y Margall, 3.
Castellón de la Plana, par Hendaye. France.
Espagne. España.

Fibg, 19. X. 38.

Mi querido amigo:

Celebro de todo corazón la buena noticia [roto] va bien, con todos [roto] y nuestros amigos comunes. Estaba muchísimo preocupado por su suerte, gracias a Dios está Vd. ahora bien y salvo. Doy actualmente un curso de invierno en la Universidad de esta ciudad, Dios mediante nos veremos pronto en España. Muy afectuosos saludos y un abrazo de su buen amigo.

Hugo Obermaier, en casa del Profesor H. Reiners.
Fribourg. (Suiza).

55

Señor Don Juan B. Porcar.
Lepanto, 43.
Castellón de la Plana.
(Castellón).
Espagne/ España.

23.IV.39.

Mi querido Amigo:

Mucho celebro que el calvario de España haya terminado, gracias a Dios! Escríbame pronto, como Vd. se encuentra, con toda su familia.

Recuerdos bien afectuosos.

H. Obermaier.

(Case 185-Prof Reiners).

Fribourg.

(Suiza).

¿Y el señor Codina, etc.?.

56

Gobierno Civil de Castellón.
Secretaría General.
Negociado 1.
Número 3814.

El Istmo. Sr. Comisario General de Excavaciones Arqueológicas, del Ministerio de Educación Nacional me interesa en fecha 3 de los que cursan, participe a V. en su nombre lo siguiente:

«En respuesta a su oficio de 24 de junio, tengo que manifestarle que de los antecedentes que obran en esta Comisaría no se desprende que haya sido entregado otro material que el referente a la Cueva Remigia. Por consiguiente es indispensable que justifique en forma detallada y concreta la suerte que haya podido correr el referido material».

Lo traslado a Vd. para su conocimiento y efectos.

Dios guarde a V. muchos años.

Castellón, 10 de julio de 1939.

Año de la Victoria.

El Gobernador.

Martin Sada.

Sr. D. Juan Bautista Porcar Ripolles, Trinidad 3. Castellón.

57

Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas.
Medinaceli 4.

III A. T. del N. S.
Madrid 19 de Julio de 1939.
Año de la Victoria.

Sr. D. Juan Porcar.
Castellón.

Muy señor mío:

Se recibe en ésta Comisaría su comunicación de fecha 14 de Julio contestando a la nuestra del 5. Lo más interesante es lo referente al material gráfico y el camarada Martínez Santa-Olalla vio en Castellón, poco después de ser liberada dicha ciudad algunas de las referidas copias y sería por tanto de sumo interés que nos informase detalladamente sobre los siguientes extremos:

1º A quién y cuándo hizo esas copias.

2º Si se pagó ese trabajo y, si no, cual es la situación jurídica y económica correspondiente al mismo y

3º Cuáles son su paradero y situación actual.

Precisamente el mayor interés reside en todo aquello que no se refiere a la cueva Remigia.

Respecto a todos los demás extremos ya trataremos cuando sea conveniente.

Esperando sus noticias le saluda brazo en alto.

El Secretario General.

Carlos Alonso del Real.

58

Sr. Don Juan B^a. Porcar.
Pintor.
Lepanto, 43.
Castellón de la Plana.
(Castellón).
Espagne/ España.

Fribourg/Suiza.
10.X.39.

Querido Amigo:

Ya le he escrito 4 tarjetas, sin recibir nunca contestación; pero sé por otros amigos, que Vd. ha pasado felizmente los 2 años de terror. Y su familia?.

Cansado de salud, he aceptado una invitación de la Universidad de Friburgo; el clima fresco y saludable de Suiza me conviene, en efecto, muy bien. Esperando pronto noticias tuyas, queda, con afectuosos saludos.

Su amigo y s.s. q. e.s.m.

H. Obermaier.

¿Y el Sr. Codina y su dirección?.

59

Ministerio de Educación Nacional.
El Director General de Bellas Artes

Sr. D. Juan B. Porcar.
Castellón.

Mi querido amigo:

Agradezco mucho la atención que ha tenido de enviarme dedicada su obra «Las pinturas rupestres de la Cueva Remigia» en colaboración de los Profesores Breuil y Obermaier, que a juzgar por la primera impresión juzgo interesantísima.

Con este motivo, le saluda atentamente

Firmado: Marqués de Lozoya.

Madrid 2 de diciembre de 1939.
Año de la Victoria.

60

El Director General de Bellas Artes.

Madrid 17 de mayo de 1940.
Sr. D. Juan B. Porcar.
Castellón de la Plana.

Mi querido amigo:

Me permito rogarle me indique donde podría adquirir su obra sobre Cueva Remigia, publicada en colaboración con el Sr. Obermaier. Es el propio Sr. Obermaier quien me escribe rogándome le informe sobre este extremo pues desearía adquirir diez ejemplares de la obra.

Le saluda afectuosamente.

Firmado: El Marqués de Lozoya.

61

Señor Don Juan B. Porcar.
Pintor.
Lepanto, 43.
Castellón de la Plana,
(Castellón).
España.

Fribourg/Suiza.
20.XII.1940.

Mi querido amigo:

Muchísimo le agradezco el amable envío de la Cueva Remigia, que acabo de recibir.

Deseo, que el futuro año sea para Vd. y los suyos año de salud y de tranquilidad, y que la Divina Providencia compense con algunas más alegrías las muchas penas que estamos todos sufriendo.

Suyo siempre afectísimo y buen amigo.

H. Obermaier.

H. Breuil, H. Obermaier y J.B. Porcar en Cova Remigia. 1935.

H. Obermaier, J. B. Porcar y E. Codina Armengot en Cueva Remigia. 1935.

PROF. HUGO OBERMAIER
 AVENIDA DE MENÉNDEZ PELAYO, 15
 MADRID (IX)

18. X. 1934

Muy S. mo y de toda mi consideración,

Acabo de visitar al S.º Secretario de la
 1) Junta de Excoacciones, comunicándole
 oficialmente sus descubrimientos. Este
 señor a lo más la ha de redactar
 su reporte en la forma usual, tenga
 la amabilidad de firmarla y devolvérsela
 cuanto antes, a mi dirección.

Claro está que la Junta del Tesoro
 Artístico no puede colocar guardias delante
de los abrigos, - pero sus intereses quedan
oficialmente establecidos, y aunque

7 1 Febz, 19.X.38
 Mi querido amigo:
 Celebro de todo
 la buena noticia
 va bien, con todos
 y nuestros amigos comunes.
 Estaba muchísimo preocupa-
 do por su suerte, — gracias
 a Dios está Vd. ahora
 bien y salvo. — Doy actual-
 mente un curso de investi-
 gación en la Universidad de
 esta ciudad, Dios me ayude
 nos veremos pronto en
 España. Muy afectuosos
 saludos y un abrazo de
 su buen amigo
Hugo Obermaier,
 en casa del Profesor
 H. Reiners.
Fribourg
(Suiza.)

21 gener 1938

EL RECTOR
DE LA
UNIVERSITAT AUTÒNOMA
DE BARCELONA

Sr. J. Porcar
Castellón de la Plana

Mi querido amigo:

Com motivo de haber intentado adquirir la obra escrita por V. en colaboración con Obermayer y Breuil "Las pinturas rupestres de la cueva Remigia", la persona que fué a Madrid con ese objeto se dirigió a la tipografía de Archivos de la calle Olózaga, donde me habían dicho que tenían dicha publicación y me comunica que le ha sido imposible obtenerla por haber sido enviada a la Academia de la Historia, pero en ese Centro no le han sabido dar razón. Me dirijo a V. para que me diga por cuenta de quién fué editada dicha obra y que procedimiento tengo que procurar para conseguir 10 o 12 ejemplares.

Sus amigos de aquí y otros que me encontré en Francia en algunos de mis viajes anteriores, me encargan muchos saludos para V.

Por mi parte le recuerdo con mucho afecto y ya sabe que estoy suyo muy afecto amigo

s. s. q. e. s. m.

P. Bosch Gimpera
P. Bosch Gimpera

Carta de Pere Bosch Gimpera a J. B. Porcar 21-I-1938.

DIRECCION GENERAL DE FORTALEZAS/SURZA.
VALENCIA
CENSURADO
20. XII. 1940.

Mi querido amigo,

Muchísimo le agradezco el amable envío de la Cueva Remigia, que acabo de recibir.

Deseo, que el futuro año sea para V. y los suyos año de salud y de tranquilidad, y que la Divina Providencia compense con algunas más alegrías las muchas penas que estamos todos sufriendo.

Suyo siempre afecto y
buen amigo
H. Obermaier.

Carta de H. Obermaier a J. B. Porcar 20-XII-1940.

~~Como resultado de las y de las~~
 6
 - Cuando la Sociedad Castellonense de Cultura tuvo conocimiento de haberse descubiertas pinturas rupestres en tres del Maestro pensó seguidamente en denunciar los hechos a los centros competentes de estas ciencias. Primariamente fue denunciado ~~el hecho~~ al Dr. P. Bosch Gimpera de la Universidad de Barcelona, y viendo que tardaba en dar una contestación se pensó ~~de nuevo~~ llamar al Dr. Hugo Obermaier de la Universidad Central de Madrid, quien contestó en seguida pidiendo más detalles sobre el caso, e interesándose

^{Así}
 excepto Baro Baroja que no pudo 15
 asistir por haberse puesto enfermo.
 El propio Obermaier dio a elegir
 al abate Broussier, quedándose entre los diez
 abrigo del Cingle, para estudiar particular,
 quedando él encargado de realizar las copias
 de las pinturas, para su trabajo.
 El pintor Porcar, realizó las
 copias de pinturas de Cueva Remigia, Mar de Molero,
 Paso de Gaspar, Barranco de los Dogues y
 Mar Blau. En Eduardo Lodiña
 junto con Obermaier hacia los objetivos
 fotográficos de los abrigo, pinturas y
 paisaje, y levantaban planta y alzado de
 los abrigo, así como el trazado geográfico
 del lugar. Para todos estos trabajos se
 empleó el material más adecuado.

El romanç andalusí (o mossàrab) a través de la toponímia valenciana*

EMILI CASANOVA HERRERO**

Resum:

L'article presenta una visió de les restes del parlar romànic de València anteriors a la reconquesta i conclou a) que les regles fonètiques del romanç andalusí ens han arribat en variació, amb estadis evolutius distints d'acord al període d'interrupció evolutiva del romanç per l'àrab; b) que el valencià no prové del mossàrab sinó de la llengua dels repobladors; c) que una bona part dels topònims considerats mossàrabs per Coromines no ho són.

Mots clau:

Toponímia valenciana; romanç andalusí; característiques fonètiques del mossàrab; valencià; variant consecutiva.

Abstract:

The article presents a view about the rests of Valencia's Romanic-speaking previous to the reconquest. The article concludes: a) the romance language phonetic rules spoken in Al-Andalus have arrived to the present time as a variant forms, it presents different evolution stages according to the mozarab evolution interruption periods because of the Arabic; b) Valencian language does not come from mozarab, it comes from the resettlers' language; c) a large part of the names that were considered mozarabic by Coromines were not.

Key words:

Valencian toponymy; the romance language spoken in Al-Andalus; mozarab phonetic characteristics; valencian; variant consecutive.

0.- El coneixement dels orígens històrics de la toponímia valenciana ha avançat molt gràcies a les aportacions de Joan Coromines, Carme Barceló i altres autors. Tanmateix el seu estudi ha posat de manifest la fragilitat d'aquesta disciplina etimològica que parteix de la forma actual arrellegada oralment, la contrasta amb la documentació històrica, li aplica les regles d'evolució fonètica de les llengües his-

*Agraesc de cor als col·legues Carme Barceló, Xaverio Ballester i Antoni Ferrando la lectura del text i les correccions i suggeriments que m'hi han oferit.

** Universitat de València. Acadèmia Valenciana de la Llengua.

tòriques del territori i compara les formes amb altres de semblants d'altres territoris, però a la qual moltes vegades manquen dades antigues, el seu valor semàntic o referencial precís, i les motivacions o fases del procés, especialment en la toponímia menor.

Aquesta fragilitat on més s'ha mostrat és en l'estudi i aplicació del component anomenat mossàrab, que a hores d'ara és camp de batalla no només lingüística sinó també ideològica, ja que a més del canvi de paradigma científic normal segons l'avanç de la investigació i la visió predominant de cada època, s'hi afig el seu aprofitament ideològic buscant decidir la batalla lingüística dels orígens del valencià, com a llengua transportada o com a llengua constitutiva.

Aquest panorama manipulat des de fora les instàncies universitàries, que embolica l'aproximació a l'estudi seré i científic del problema, ha estat dissenyat per tres escoles o tendències:

- a) L'escola de la filologia romànica o tradicional, que partint de Simonet i Menéndez Pidal té com a capdavanters destacats a casa nostra Sanchis Guarner i Joan Coromines, amb l'obra mestra de l'*Onomasticon Cataloniae*¹, el corpus etimològic més important de la toponímia catalana i valenciana. A partir especialment de la toponímia s'estableixen unes regles fonètiques del mossàrab oposades a les del català i aragonés nouvinguts amb Jaume I, prenent només en consideració els topònims més antics i d'evolució

1) L'OnCat i tota l'obra de Coromines és plena d'adscripcions etimològiques al mossàrab. Tanmateix aquesta tendència és criticada en els darrers decennis pels nostres etimòlegs. Per exemple, per Jordi Bruguera: «Una precisió es fa necessària sobre el concepte de mossàrab i mossarabisme. Des de fa ja uns quants anys importants arabistes han denunciat les teories abusives sobre l'anomenada llengua romànica mossàrab que haurien parlat els cristians sotmesos al domini musulmà, pretesament única i uniforme a tota la Península Ibèrica. Segons tota probabilitat, a l'època de la reconquesta, els anomenats mossàrabs i llur parla romànica arabitzada ja no existien pràcticament. No es pot negar que molts mots catalans presenten algunes característiques fonètiques d'influx àrab també particular. Però ben probablement molts anomenats mossarabismes han de ser tinguts simplement per modalitats d'arabismes, propis de gent no àrab que parlaven malament l'àrab, tot i que per una certa comoditat terminològica els conservem encara una denominació tradicional» (Bruguera, 19), o per Germà Colón: «Trauen conseqüències d'abast lingüístic del tot anacròniques. Aquests, estintolant-se en la fantasmagòrica joguina mossaràbiga, continuen explicant manta etimologia de mots que presentaven dificultats fonètiques: han trobat en el mossàrab la solució ideal.... El mossàrab ajuda als uns per defensar la diversitat entre les parles romàniques de Catalunya i de València; a uns altres, als catalanistes més furibunds els serveix de pàmpol per amagar les vergonyes dels castellanismes. Que la gent diu *caldo o barco*; doncs no seria bo que això fóra castellà, seria una gran taca. Hom acut al mossàrab i ja està llavada o rentada ... De mots comuns de la llengua prenc el risc d'afirmar que a casa nostra, de mossarabismes, no n'hi deu haver més que un grapat de tèrmens isolats, si és que en queda algun....Potser que l'element mossàrab abans d'esbargir-se del tot va deixar les seues petjades en la toponímia major i menor del País. Els entesos ho diran. L'única cosa que demane és que les propostes etimològiques que es facen tinguen més consistència que algunes de les suggerides fins ara»(Colón, 1994, p. 27)

I és que als suposats mossarabismes de Coromines els falta una base documental sòlida, a banda que ell no té en compte els nous descobriments i paradigmes dels arabistes, cosa que fa que l'etiqueta es convertisca en un patró per a evitar reconèixer l'origen aragonés, castellà o inexplicat de molts mots, com denuncia Barceló.

discrepant amb la nova llengua de València. Amb la seua aplicació, hi troben centenars de noms de lloc d'origen mossàrab, en una bona part sense cap suport documental antic, únicament a través de les formes actuals, i partint de tres idees: que una gran part de mossarabismes ens han arribat deformats per l'àrab o pel romanç, que els mudèjars i els moriscs ens han ofert també molts topònims d'origen romànic i que en la toponímia menor² és on s'arreceren els topònims arcaics.

- b) L'escola de la filologia àrab o andalusina de Federico Corriente i Carmen Barceló³, per als quals es conserven centenars de topònims (i de lèxic) d'origen romànic, però que ens han pervingut a través de l'àrab andalusí, al costat i pels mateixos processos que els abundants arabismes de les llengües hispàniques, fruit del contacte i convivència de segles, amb tres idees claus: el mossàrab deixa de parlar-se definitivament al segle XII, els mossarabismes o romanismes penetren en les llengües hispàniques a través de l'àrab, i el mossàrab s'ha convertit erradament en la clau de Coromines per a explicar tot allò que es resisteix a una explicació amb les regles de les altres llengües conegudes.

2) Sanchis Guarnier, 1948, p. 106, anava esbiaixat en els seus conceptes toponímics en considerar que el mossàrab es refugiava en la toponímia menor: «No obstante la mayor parte de la toponimia menor no fue estabilizada por los dominadores, y experimentó la evolución propia de la lengua de los mozárabes», a pesar de l'observació de Menéndez Pidal, p.11: «pero la toponimia menor tiene el inconveniente de no hallarse por lo común atestiguada sino en el uso moderno y no dejarnos seguros de su antigüedad», i en no tenir en compte en la mateixa obra ni l'antroponímia ni la toponímia transportada, cosa que el fa qualificar de mossarabismes formes i topònims clarament transportats o deoantroponims com *Eixea*, *Penadesa*, *Bonastre*, *Querol*, *Úbeda*, *Ivarra*, *Llança*, *Bellús* (no entre ara en la discussió entre si és transportat, mossàrab o arabisme, com defén Abel Soler), *Camarena*, *Carinyena*, *Ivarsos*, etc, preromans en els llocs de procedència però no a València.

3) Carme Barceló, 1983, ja es va adonar de la dificultat de considerar mossàrabs molts vocables i topònims no àrabs. Per això, en el seu estudi sobre la toponímia major d'origen aràbic a) assenyalava els topònims que no tenen un ètim àrab, b) indica els casos que creu que els topònims del LR deuen ser transportats o creats al XIII a partir de lèxic comú, inclusivament de lèxic àrab, però no mossàrab. Per exemple, no considera àrabs els següents:

Agost, Alboi, Aras/Ares, Banyeres, Canals, Castellfort, Colata < COLLIS LATUS que els àrabs prengueren com a femení (Per a Coromines ve d'AQUA LATA), Dos Aguas/Setaygües (calcs de mots àrabs), Énguera, Espioca, Figuerola (nova imposició o calc semàntic de l'àrab), Finestrat (Fenestrat 1244, Finestrat 1258), Foios, Font de la Figuera (creació cristiana de 1273, Fragalós (1249) (nom d'un predicador), Genovés (creació): Xiu 1248; 1312: Xiu que alio nominater lo Jenovés, Herbers 1249: Erbes, Jana, la (1322: (Il Idrisi, Yanna), Loret (Lauret LR 1238 (Aín), Llaurí: Laurin LR 1249; Orín d'Algemesí, Lliriet, Llosa, Malgraner, Mariola, Molinell (1239: Molinello), Otos (Oto), Paixarella (Paçarella 1259), Pardines, Penella (nom comú), Perenxisa (Perencisa 1238), Polinyà, Polop/Palop, Puçol (Pozolo 1238; Pozuel 1240), Salzadella (implantació cristiana: tal vegada creacions cristianes de conquesta foren també Mata de Morella, Montortal, Montroi), Tollos (Toylo 1249), Tormo/Tormos, Toro, Vallada, Vallibona 1262 (creació cristiana), Verger, el (creació cristiana com Tavernes), Vilar de Canes 1303 (creació cristiana), Villahermosa (creació del darrer rei musulmà de València 1242), Vistabella 1259 (creació cristiana).

- c) La tendència mossarabigovalenciana o autoctonista del valencià de Leopold Peñarroja⁴, que parteix de la hipòtesi que el valencià actual procedeix del romanç prejaumí, tot volent arrelar el valencià amb els parlars anteriors a la vinguda de Jaume I, i per al qual la documentació de topònims romànics en texts àrabs és la clau per a demostrar la seua hipòtesi. Partint de tota la toponímia suposadament mossàrab, no només de la que manté un estat de llengua discrepant del valencià actual o català com feia l'escola tradicional, dóna la volta a les idees anteriors i addueix que una gran part de les regles mossarabigues establides per Sanchis Guarner i Coromines són evolucioncs pròpies de l'àrab o del primer mossàrab, mentre que les contràries que vivien en covariació o en una cronologia posterior, més coincidents amb les del català nouvingut al segle XIII i més modernes, són les verdaderes mossàrabs. Fins i tot postula que gràcies a la confluència entre el mossàrab i el català, l'aragonés, l'altra llengua transportada a València i més diferenciat del valencià, va emmudir a València.

Tots estos autors parteixen de les mateixes fonts: els vocabularis aràbics on es troben formes romàniques, la documentació àrab i cristiana prejaumina, però sobretot es basen en la documentació toponímica dels llibres dels repartiments, de les cartes de població, i fins i tot de la toponímia menor documentada posteriorment, sempre per tant en documentació indirecta perquè no s'hi ha trobat escrits en romanç andalusí enlloc. És de destacar

4) El llibre de Peñarroja citat és l'estudi més complet i un dels més grans esforços per aclarir la realitat del mossàrab, on l'estudi documental i els raonaments són seriosos i sòlids però els resultats no, perquè estaven viciats per la idea de trobar una conclusió a priori: que el valencià actual provenia del mossàrab. Per culpa d'aquest prejuí no s'adona dels següents fets:

a) Que topònims documentats anteriors al XIII de fonts llatines o en cartes de població aragoneses podrien ser adaptacions de l'àrab al llatí o la manera d'anomenar-los els pobles de frontera, com Quinqueturres, Burriana, Fredes, Boxar, Palumeira (p. 75).

b) Que no tots els noms de lloc que registra el LR són anteriors al XIII, sinó que poden ser creacions romàniques dels registradors per les causes que hem assenyalat: Campanar, Foyos, Fraga, Villanova, Pardines, Chelva, Espioca, Perancisa, Torralba, etc (80).

c) Ni la constitució del regne com a independent, ni el dret nou dels Furs, ni la consolidació dominant del parlar català contra l'aragonés deuen res al món mossàrab. De fet, fins al final del XIV el valencià escrit és el mateix català general i les particularitats d'aquesta llengua es deuen a l'aragonés, no al mossàrab (p. 344). I naturalment l'erradicació del català oriental (al meu parer en aquesta época el català oriental vivia només als Pirineus), o el naixement d'una consciència lingüística no dialectal es deuen a altres factors, no al mossàrab (p. 466).

d) Igualment les paraules que ell anomena mossàrabs com *llomello*, *soccida*, *morella*, *fanzella*, *tartir*, *govanella*, són o formes del català medieval o aragonesismes, no mossarabismes (p. 459).

e) Atribuir a l'àrab llevantí veus que Sanchis atribuïa al mossàrab, com *colombaire* (amb dubtes) o *Llombay*, és igual d'errat que el que fa Sanchis (p. 393-394)

Ferrando-Nicolàs, p. 84 ho diuen molt bé: «els veritables mossarabismes són els romancismes de l'àrab llevantí, alguns dels quals coneixem gràcies al *Vocabulista in arabico*, atribuït a fra Ramon Martí».

ací com a partir d'uns mateixos materials es fan plantejaments totalment oposats, tots aparentment versemblants.

1.– Entenc per topònim d'origen romanç andalusí o mossàrab⁵ tot nom de lloc (o vocable) que pervenint d'una època anterior a la reconquesta o fins i tot d'una data posterior però relacionat amb el món prejaumí no és d'origen aràbic. Es compon, doncs, de la toponímia llatina preislàmica conservada, incloent-hi la toponímia d'origen preromà passada per boca llatina; topònims d'origen romànic creats en els segles de dominació musulmana siga pels cristians, siga pels àrabs a partir de romancismes introduïts com a préstec en l'àrab hispànic, i de romancismes del lèxic comú presos per l'àrab que posteriorment pousats pels cristians han creat topònims, com si d'altres arabismes es tractés.

Generalment són mots o topònims que anaven evolucionant al ritme de la llengua des del llatí i que al segle VIII, en les ciutats, i als segles IX i X en el camp, entraren en contacte amb la llengua sobrevinguda, la qual a poc a poc els adaptà al seu sistema, en uns casos, detenint l'evolució en l'estadi cronològic rebut: *-AI > ai*, *Au > au*, *p, t, k intervocàliques* sense sonoritzar, *mb, nd* sense assimilar-se, etc; en altres, canviant-los segons els seus esquemes i condicions fonemàtiques d'acord a l'època d'adquisició, la freqüència d'ús, la força de l'arabització i la importància i densitat del topònim. Per exemple, actuant la imela aràbiga en *-ANU > -ano > -en*: *PAGU > Pego*, **UNCTINIANU > Ontinyent*, etc. Aquesta convivència, en bilingüisme o diglòssia, durant segles entre l'àrab i el romànic és la causa del variacionisme formal que presenten molts mossarabismes (sempre suposant l'encert etimològic proposat i que no es tracte d'un mot transportat ja pels conquistadors): per exemple els que constaven en llatí d'un grup Ce,i, Ty pot haver-nos arribat amb una palatal africada: *CELLA > Xella*, o amb una alveolar africada/fricativa com *PORTIONES > Porçons*; molts suposats mossarabismes per Sanchis, Coromines o Peñarroja no deuen ser més que vocables del català o de l'aragonés primerenc de València, com *Espioca*, *Ortells*, o *Campello*, a pesar d'aparèixer ja al Llibre del Repartiment de València (LR).

5) Altres definicions de mossàrab són: «A grans trets era un romanç molt arcaïtzant i prou diferent del català, sobre el qual ha influït només amb uns quants préstecs lèxics indirectes. En la darrera etapa de la seua existència (segle XII) el romanç de l'Andalus devia estar intensament arabitzat. L'influx del romanç andalusí sobre el català de la Vall de l'Ebre, València i Balears arribà a través dels romancismes de l'àrab vulgar» (Ferrando-Nicolàs, 83).

Mossàrab: «idioma romànic amb préstecs o influències semítiques; el nom de mossàrab es donava no als que parlaven la llengua romànica sinó als que estaven arabitzats en cultura i llengua» (Coromines. OnCat III, 290).

Mossàrab és el resultat evolutiu del baix llatí o protoromànic hispànic parlat en el moment de la invasió islàmica del VIII, que va ser dominat per l'àrab però usat per tots àrabs i cristians (Corriente, 1999, 9).

Tots aquests topònims o lexemes prearàbics, frenats o orientats per la fonètica aràbiga, són presos pels repobladors catalans i aragonesos, juntament amb la toponímia d'origen àrab, formes que també foren adaptades al seu sistema romànic des del segle XIII.

A hores d'ara no es pot acceptar la supervivència de cap llengua mossàrab en el segle XIII a l'arribada dels repobladors i conquistadors, com han demostrat els historiadors medievalistes i els arabistes i demostra el silenci de Jaume I i de la documentació de l'època: mai no es parla de mossàrabs a València des del segle XII –sí a l'època del Cid. El romànic de València del segle VIII ens ha perviscut a través de l'àrab i de la toponímia; i també en el cas dels topònims majors en boca, consciència i coneixença dels pobles cristians limítrofs i dels comerciants catalans, aragonesos, castellans i jueus que mai no van deixar de negociar amb la gent de València⁶. Es pot dir que el romanç llatí s'extingí com a llengua parlada en el segle XII, però deixant una fortíssima empremta en l'àrab de la zona, actuant com a llengua de substrat i essent aquesta la causa dels principals trets dialectals de l'andalusí valencià, introduint centenars de mots en l'àrab, especialment noms populars, noms denominadors de productes endèmics i particulars d'aquestes terres, topònims, etc. Per tant, de la mateixa manera que trobem centenars de topònims d'origen aràbic en el valencià i balear, fet que ningú no discuteix, trobem ací, en la llengua i en la toponímia posterior a Jaume I, centenars de topònims heretats que procedeixen del romànic valencià que els parlants de l'àrab adoptaren, siga cristians arabitzats lingüísticament, siga musulmans i berebers que conegueren el romànic, en els llargs anys de convivència, de bilingüisme i de diglòssia.

El romandalusí convivia amb l'andalusí com a segona llengua d'una societat ja islamitzada i arabitzada dos segles després de la conquesta. Com diu Corriente:

«los sistemas fonémicos del ár y bl hispánico o protorrom que entran en contacto a raíz de la conquista islámica de la Península Ibérica eran considerablemente dispares y, aunque la primera lengua (el árabe) ocupa de resultas una situación dominante en la sociedad del nuevo país emergente, Alandalús, práctica y

6) Les relacions entre el món àrab valencià i el món cristià es van mantenir sempre, siga per la relació fronterera siga per les relacions comercials, siga per la idea col·lectiva cristiana que havien de reconquerir les terres dels musulmans. Això comporta que la documentació cristiana –tractes comercials, donacions, cròniques– arplegue topònims valencians (per exemple, *Morella*, *Almenara*, *Nulles*, *Aras*, *Montornés*, *Santa Pola* o *Xodos* (si no és d'origen aragonés)). Això pot explicar que alguns topònims anteriors ens hagen pervingut sense passar per boca aràbiga, com per exemple: *penya Golosa* que hauria donat *Beni* per l'adaptació de la *P*; o el cas de *Allobrecati* (LR) que o deu tenir un altre ètim diferent a *Llobregat* < *RUBRICATU*, o millor pervenir d'un cognom català *Llobregat*, documentat ja en fonts àrabs. També hem de tenir en compte les traduccions de noms àrabs fetes pels partidors del LR que ens poden enganyar totalment. Per exemple, *Pedreguer* de *PETRICARIU*, deu ser una traducció d'un nom anterior, com *Dos Aigües* o el *Pou Clar*. I naturalment no caiguem en la confusió entre una evolució interna com *xicon* < *CICCU*+*UNDU*, *xinxà* < *CIMICE*, *Sarset/xarxet* < *CERCETU*, *Xerca* < *QUERQUA* 'alzina', *Vinet* < *VINETU*, amb un mossarabisme.

progresivamente bilingüe casi desde sus comienzos y hasta culminar la tendencia al monolingüismo árabe hacia fines del s. XII, según los indicios más razonables, la lengua dominada, el haz dialectal romand, se mantiene con considerable aunque decreciente vigor en el uso doméstico, rural y jergal, por razones demográficas y prácticas, hasta el siglo XI, en que, más por prurito de demostrar arabidad y superioridad sobre los aborrecidos aliados y ocupantes bereberes que por distanciarse lingüísticamente del enemigo cristiano, se acentúa y completa en pocas décadas su proceso de eliminación. Durante esos aproximadamente cinco siglos de contacto estrecho entre ár y rom, tienen lugar tres procesos que afectan decisivamente a la fonología de los arabismos, a saber, a) la emergencia del haz dialectal and con ciertos rasgos fonémicos y de otros niveles resultantes de la interferencia del rom, con el que coexiste en situación de *Sprachbund*, b) la evolución del haz dialectal romand con recíproco condicionamiento por parte del ár...» (1999: 22-23).

2.- La font més important per a l'estudi del romanç andalusí, sens dubte, són els topònims apareguts abans de la conquesta de València en tot tipus de documentació cristiana o àrab, l'onomàstica personal d'origen llatina en fonts àrabs, el *Llibre del Repartiment* de València, amb més de 500 topònims d'aquesta procedència, la documentació administrativa i de les cartes de població de l'època i, amb menys valor, molts casos de toponímia menor documentats posteriorment, amb una evolució inexplicable per l'aplicació de les regles del romànic català o aragonès, i amb una gran versemblança en un origen morisc. Però hem de bandejar, ja d'entrada, la idea que tots els romancismes del LR són d'origen mossàrab, perquè una part d'aquests topònims o antropònims poden procedir dels repobladors, tal com Rushtaller ha explicat per a molts romancismes del *Llibre del Repartiment* de Sevilla:

- a) Noms anteriors al LR i a les cartes de població mantinguts pels repobladors cristians en el període de la Conquesta, sobretot en microtoponímia i en topònims de llocs estratègics per a la defensa o organització del territori; i fins i tot emprats per cristians abans del segle XIII quan la mobilitat dels àrabs aragonesos i catalans cap a València devia ser contínua, especialment d'Aragó, que sempre ha buscat l'eixida al mar pel Regne de València. Normalment, es conserven els noms de lloc secundaris que formaven els punts clau per a l'organització del territori que devien ser coneguts pels partidors: majoritàriament noms àrabs però també d'origen romànic o preromànic com *Colata*, *Colatella*, *Agrillent*, *Paterna*, *Cortitxelles* i *Cairent*, però moltes vegades s'usaven noms nous des d'abans del LR i fins i tot del futur repartiment de la mateixa conquesta, com el de *Montcada*, o *el Forcall*, reconeguts pel mateix Coromines. De vegades és difícil de saber si el topònim és anterior o posterior perquè suposats mossarabismes es poden explicar millor com a mots de les noves llengües: per exemple, un

Arbuixech < ARBUSTEU (si no és d'origen àrab), *Uixó* < USTIONE (si no és àrab), *Rotes* < RUPTAS, *Bega* o *Buscarró*, deuen ser noms romànics d'origen català; i un FOCE > *fos*, FOVEOS > *foios*, PUTEOLU > *posolo*, VOLTORARIA > *buitrera*, devien ser d'origen aragonés, els quals ràpidament donaren peu a topònims⁷.

- b) Toponímia nova creada a partir de diversos orígens, especialment a través de les donacions provinents d'antropònims o topònims traslladats, i ja inscrita en el LR o en la documentació contemporània, com *Benlloc*, *Mariola*, *Sorita*, *Torralba*, *Pina* i altres. Ací és molt important fixar-se en la d'origen aragonés, per la importància d'aquest col·lectiu, per la gran quantitat d'àrabs o mudèjars provinents d'Aragó⁸ que portaven antropònims d'origen toponímic d'aquesta zona i per l'evolució semblant de l'aragonés i del mossàrab que fa que en alguns casos se'n pugui dubtar de l'origen, com en el sufix *-ello*, sufix que pot tenir les dues procedències però que en valencià actual en general és d'origen aragonés com ho mostren les variants vives en *-ello/iello/illo* de CAMPELLU: *Campello*, *Campillo*, *Campiello*.

Entre la toponímia anterior a la imposada pels conquistadors, una vegada bandejats els arabismes, hi trobarem diversos tipus de mossarabismes o noms arabitzats d'etimologia llatina:

- els fossilitzats i reflexos vius d'etapes antigues, alguns d'ells documentats anteriorment al segle VIII. Per exemple, a) *Borriana*<Burrus>Burrius +ana, documentat a València (en tres llocs diferents), Andalusia i Itàlia ens demostra la pervivència d'un nom llatí freqüent BURRIUS i d'una ciutat important que sempre degué estar en boca dels cristians; b) *Aielo*<AGELLU que l'àrab canviava en alguns casos per l'arabisme (*al*)fàs, pervingut en el pas evolutiu del segle VIII.
- els produïts pel bilingüisme àraboromànic, en qualsevol moment de la convivència. Per exemple, a) *Llutxent* < LUCIANU, *Agullent* < ACULIANU; b) *Montixelvo* < MONTE+CERVO/MONTE+CELLO, on tenim el manteniment de la palatal africada sorda llatina i la vocal final *-o*, prova que és un fòssil, contra el cas contrari de despalatalització i de caiguda

7) A més de Coromines: *barcella* < PARTICULA, *Benicadell* < PINNA CATELLU, *Benovaire* < PINNA VARIA, Corriente (1992: 26) també ens mostra algunes proves de l'adaptació per l'àrab dels llatínismes, com *almocígol*, *albèrxic* (ja usat per Francesc Eiximenis) < *al'BERSIQ < (Malum) PERSICUM, *abassegar*, *albelló* i *argelaga*. Però, *arguellar* i *eixem*, que ell qualifica d'hibridismes són purs aragonèsismes o formes que entren ací via Aragó. *Fullijó* < FULLIGINEM, documentat en el Vocabulista com *Fullidyin*, viu hui encara a Moixent.

8) Esmentaré, per exemple, alguns municipis antics d'Aragó el nom dels quals es repeteix al XIII a València: ¿coincidència en la romanització o trasllat?:

Almonacid, *Cogullata*, *Chodes*, *Crevillén*, *Escalona*, *Favara*, *Labata*, *Liver*, *Orba* < *Huerva*, *Oto*, *Palomar*, *Pola*, *Pozuelo* > *Posolo*, *Sallent*, *Tormo*, *Torralba*, *Vaselga*.

de la vocal final: *Puçol*<PUTEOLU, que no fa ni la palatal ni manté la vocal final. És una prova que l'àrab hi va prendre i adaptar com a topònim aquest mot perquè en el temps de l'adaptació per l'àrab aquest *Puçol* ja estava en l'etapa de despalatalització. La dissimilació de o...o, o tancament en contacte amb la labial pot ser ja romànica: Poçol > *Puçol*.

- els creats amb mots mossàrabs ja en època catalanoaragonesa, com *Llombo*<LUMBU i derivats, *Gorgo*<GURGU i derivats, o per adaptació a la forma catalana d'una forma anterior (traducció, reinterpretació) com *Pedreguer*, *el Pou Clar*. Formes aparentment d'arrel romànica *Borrído* (Benicolet) i *Matravell* (Agullent) són clarament descendents de noms àrabs com Abu-l-Rida (Labarta, 118) o mat (a)rabbál (OnCor, V, 231a), on la terminació pot ser romànica.
- els que semblen mossàrabs però no ho són: perquè són procedents d'antropònims cristians com *Gavarda*, *Beselga/Baselga* (aquest també d'un nom cristià <BASILICA); de nom de lloc traslladats com *Mariola*, *Polinyà*; creats en segles posteriors com *Clariano* o *Galtero* a pesar de la terminació; perquè vénen de noms comuns aragonesos –o amb sufix freqüent– com *Campello*, *Cano*, *Vaello*, *Fos*, *Redonda*, *Somo*; perquè es formen sobre sufixos suposadament mossàrabs (o aragonesos) com *-atxo*, *utxo* molt posteriorment al XIII: *Regatxo*, *Caraputxo*; perquè les suposades regles mossàrabs es poden explicar també amb altres tendències romàniques del català (palatalització de la sibilant inicial +vocal palatal), com *Xim* <*Cim*, *Perencisa/Peranxisa*<PETRAINCISA, sempre presents en la llengua, però mai no esdevingudes regla, o per evolucions normals com *l'Aiguar*<AQUARE.

Conquistat el regne de València, comença el procés de retoponimització, tant dels topònims majors, i llocs singulars i estratègics, molts dels quals ja devien ser coneguts anteriorment a la Conquesta per raons i contactes comercials, com dels menors: aquest fet no es pot ignorar, així com tampoc la contigüitat geogràfica amb les terres cristianes o les relacions de vassallatge amb Catalunya i Aragó en molts períodes. I sobretot per a aquesta època s'ha de tenir la prudència d'estudiar cada topònim monogràficament i no aplicar-hi regles generals del mossàrab que com veurem tot seguit no són generals sinó contradictòries, segons l'època de creació o de fossilització.

3.– L'anàlisi de tots els topònims del LR, cartes de població i els considerats d'origen mossàrab per Coromines m'han produït les idees que he exposat fins ara. La més important, la inconsistència de traçar ací les regles fonètiques del mossàrab contràries a les del català com van fer els meus mestres Sanchis i Coromines, que poden trobar resumides en Ferrando-Nicolàs (2005: 83-84). La toponímia valenci-

ana d'origen romandalusí és un conjunt de lèxic fossilitzat, usat com a nom de lloc o antropònim que reflectirà –excepte en els casos d'hibridisme romànic-àrab o en els de casos de tendències esporàdiques, com assimilació, metàtesi, etc.– perfectament l'estat evolutiu que el baixllatí d'ací tenia al segle VIII –serà la capa toponímica més arcaica i fossilitzada– i les que el romànic llevantí hauria arribat a fer triomfar fins al segle XII sense la interposició de l'altra llengua que en parà l'evolució. Per tant, a partir del lèxic que reflecteix préstecs per l'àrab a través de cinc segles podrem trobar pràcticament totes les tendències romàniques de la zona de l'est d'Espanya, les mateixes de Catalunya i Occitània del Sud, a la mateixa època, dissemblants a les de Castella, en covariació, però no podem fixar regles generals perquè l'evolució regular va ser travada per una altra llengua, amb la conseqüència de detenir evolucions generals i dels mots concrets. En panoràmica vista deu segles després, Sanchis i Coromines se centren i es fixen en el primer mossàrab perquè els interessa destacar les diferències amb el català transportat al segle XIII –encara que Coromines també hi aplica molt la tendència de l'hibridisme amb el món àrab a l'hora d'explicar topònims menors–, mentre que Peñarroja, adonant-se de la variabilitat i contradicció entre els resultats dels topònims considerats mossàrabs bandeja el primer estadi que no l'interessa per a la seua tesi i associa romancisme als resultats més moderns, semblants en general al català sense tenir en compte la distinta cronologia, els topònims que no deuen ser mossarabismes, siguen del XIII o posteriors, i les tendències de l'àrab andalusí que actuen sobre el romànic. Que hi haja dificultat de traçar regles clares i úniques a partir de la documentació àrab no vol dir que no crega en la regularitat de les lleis fonètiques aplicades també en la toponímia (com no ho creia Moreu-Rey o Tovar) sinó que a partir d'un corpus pouat o fixat a través de cinc segles, de llocs diferents, amb estrats diferents, amb temps diversos de creació, primerament en les zones urbanes i posteriorment en les comunitats rurals, sense documentació anterior al segle XIII per a una gran part dels noms de lloc, amb la possibilitat de préstecs de les llengües del nord o de Castella o de topònims ja creats pels nous repobladors és normal trobar-hi de tot.

Malgrat el que acabe de dir, faré unes consideracions sobre les regles del mossàrab, recapitulant les idees ja exposades: que tots els mossarabismes que estudiem ací són extrets a partir de l'àrab i que podem trobar dos tipus de topònims: –els que mostren evolucions fossilitzades del romànic del segle VIII; –els que mostren un estat més avançat, ja més pròxim al parlar que després arribarà a València.

Afegint una nova idea fruit de l'estudi de tot el corpus, tot fa pensar que fins els segles X-XII (Casanova, 2010) en els casos de discrepància amb el castellà l'evolució del llatí de València anava en la mateixa línia evolutiva que el llatí de la futura Catalunya i del català general, gràcies a dos motius:

- ser una zona molt llatinitzada, per la proximitat al Mediterrani o per ser zona de pas cap a la Península,

–l'actuació del substrat ibèric, coincident en els dos territoris, i en bona part a Aragó, siga constitutiu o consecutiu a València⁹.

La interrupció evolutiva per l'àrab i les tendències adaptadores de les llengües vingudes al segle XIII fan difícil d'encertar amb precisió en cada cas estudiat, però en conjunt crec que es compleixen les idees esmentades.

Vejam, malgrat el que he dit, exemples dels dos tipus en pugna tenint present l'actuació de l'àrab, l'adaptació gràfica que puguen fer els copistes segons siguen catalans o aragonesos i l'adaptació oral dels parlants (sempre opinaré sobre la proposta de Peñarroja, la darrera publicada i a més en una editorial tant prestigiosa com Gredos):

- a) Diftongació de E breu i O breu: Assumesc els complets estudis de Sanchis (1948: 110-15) i Peñarroja (1990: 177-190), a partir d'una ampla documentació on demostren que el mossàrab valencià, de tot el regne de València actual, no feia diftongació espontània com queda reflectit en general fins i tot en els registres d'un escrivà aragonés, a diferència del que feien la major part de les zones mossàrabs d'Espanya. Ací els casos amb diftong, també existents, són mínims i explicables per altres conductes, cosa que era esperable pel que hem dit abans, ja que la nostra zona té les mateixes condicions que la del nord.
- b) Diftongació condicionada de E, O breus+iod: No hi tenim prou material per a donar cap raó, encara que és molt normal que no havent-hi diftongació natural, es produís la motivada per la iod. Segurament va ocórrer una gran vacil·lació puix que al segle VIII ja estava en marxa el procés. Trobem casos sense diftongar en el LR com *Foyos* (*Foyes* en cartes pobles com la de Vilar de Canes, 1273), o *Puçoll/Posolo* < PUTEOLU, i amb diftongació com *Fula* < FOLIA, *Truylar* < TORCULU. En època més antiga i actualment *Alboy i Cox* però *Berfull* < FOLIU i *Culla*. No té valor per a mi Cullera (no

9) Ballester (62, n 2) accepta la idea de Peñarroja que «En lo fundamental, las peculiaridades fonéticas y léxicas valencianas /.../ estaban presentes en el mozárabe valenciano». També diu (p. 63, notes 6 i 7) que l'enorme quantitat d'isoglosses o característiques lingüístiques comuns entre el valencià i les parles aragoneses, catalanes o gascones, per exemple les convergències amb les parles altoaragoneses ho demostren. Jo crec, per contra, que es poden explicar (i així s'han explicat ja una gran part d'elles) totes a partir del segle XIII a partir dels repobladors, sense que això lleve l'existència d'un antic substrat comú ibèric entre part d'Aragó, Catalunya i València. De vegades s'obliden dues coses bàsiques: a) que el repoblador ve amb el seu peculiar parlar, hàbits i tendències, que es desenvoluparan durant anys en el lloc d'arribada sense que una part de les variants en pugna triomfen pel contacte amb tendències d'altres repobladors d'altres zones; b) la influència de l'aragonés sobre el valencià, molt més important del que s'ha dit, i el del castellà sobre l'aragonés i sobre el valencià, ha provocat canvis coincidents entre totes aquestes terres, com els tres graus de demostratiu, *per alper a que*.

Altres dubtes que planteja Ballester també es poden solucionar. En efecte, a pesar de dubtes puntuals precisament toponímics crec que la reconquesta i l'anàlisi històrica de la documentació valenciana expliquen bé el valencià actual, amb una repoblació catalanoaragonesa. I la zona xurra es pot justificar també per la retroalimentació d'aragonesos durant segles cap a València via Sogorb, sobre la capa primitiva de catalanoaragonesos arribats amb la Reconquesta (32-33).

és tònica la vocal), que pot explicar-se per un tancament per velarització, i a més l'etimologia no és segura.

- c) AI > ai/AU > au/o: El manteniment dels diftongs decreixents és un postulat del mossàrab per a tots, com ha defensat sempre Sanchis. En canvi, ací, com en altres casos, estem davant d'una varietat de resultats entre el manteniment i la monoftongació. En efecte, ja en la documentació anterior al XII, hi trobem en tot tipus de fonts àrabs i cristianes casos com *Maurella/Morella* i en el LR trobem des de *Bayren, Cairen, Lauret o Laurin/Llaurí*, a monoftongacions com *Mosquera, Carbonera, Roterós, Losa (Godella) i Cota (Càrcer)*. També trobem actualment *Benovaire, Barraix, Llombai, Moraira, Petrés, Petrer, Museros* < MANSUARIU, *Oriola i Sot* (si ve de SALTU, que no ho crec, perquè ve de SUBTU). Com és normal en tot l'estudi, les formes en *-ai/au* són formes arcaiques i les monoftongacions actuen com calia anant cap a la monoftongació sense problemes com en la resta de les llengües romàniques, a excepció de l'occità. El sufix *-aire* no seria mossàrab sinó d'origen occità en català (*peraire, drapaire*), que pres com a sufix comença a actuar sobre mots no occitans des de l'Edat Mitjana i especialment en el segle XVII (cas de *colombarre*), on té un sentit pejoratiu i popular¹⁰.
- d) Manteniment de la *-o* final i postònica/desaparició de la *-o*: hi tenim també els dos resultats, majoritàriament la pèrdua en documents anteriors al XIII (*Pigacen, Arber 'Herbés'*) com en el LR *Benicatel* < CATELLU, *Carraxet* < CARRASCETU, *Petraer, Xilet, Alcoy, Alumber/llobai, Montiber, Bunyol* < BALNEOLU o VINEOLU, *Polop* < POPULU, però també el seu manteniment, en el LR: *Maçarroys, Puzolo (posteriorment Puçol), Seldo/Geldo, Roterós, Alombo* < LUMBU, *Muro, Yello, Ayello, Beho, Gorgo, Toylo, Pego, Xaraco*, i també *Montixelvo*. Està clar que la realitat actual i l'oïda dels escriptors catalans demostra que hi sonava (Galmés, 1983:138) La documentació dels moriscs en aquest tema no és fiable perquè la major part dels antropònims que usen són d'origen aragonés, com *Llopico, Navarro, Galego* (vegeu el llibre de Labarta 1987) i la toponímia moderna emprada és almenys discutible pel que fa a *Campello, Armanello, Rebolledo, Povacho, Regatxo*. Per tant la pèrdua de la *-o* és majoritària. L'explicació pot ser doble: la pèrdua de la *-o* ocurriria entre el segle IX i X i per tant els préstecs de l'època l'adoptarien, o la tendència de l'àrab a l'apòcope ajudaria a la vacil·lació entre manteniment o caiguda. Els casos en *-o* serien

10) La zona de parla aragonesa de València també presenta una llengua transportada com la de parla catalana i els seus topònims tenen el mateix tractament i les mateixes explicacions, com es pot veure bé en els topònims següents, suposats mossarabismes, estudiats per Nativitat Nebot: *Pacaire, Codaire, Alcavaira, Roserie, Tufeiras, Castellnovo/Pandiel, Chércoles/Guérpitas, Lleuja/Lausilla/Alpiota, Vallat, Peco*.

bé arcaïsmes, bé topònims fixats puix que un topònim fòssil es pot mantenir sense fer cas de les regles, com ocorre amb els aragonesismes del valencià. Pel que fa al lèxic, el manteniment de la *-o* en valencià, molt abundant (fins i tot, per a formar hipocorístics, com *Cento*, *Ximo*), es deu a l'aragonés, encara que en molts mots podrien haver-hi confluït com em *mosseguello* (però en canvi, el mot ontinyentí *almocígol* < *MURU CAECULU*, considerat mossàrab (Corriente, 1999, 197). N'hi hauria distints graus de permeabilització entre els parlants romànics a la moda arabitçant (Peñarroja, 1990: 231) com és normal.

- e) E final: Es > ES. Contra el que opinava Sanchis del manteniment de la vocal *-e* en el grup final *-es*, la documentació demostra clarament la seua pèrdua. Així el LR registra *Aculló* < *ACULEONE*, *Campanar*, *Canals*, *Càrcer*, i igualment en altre tipus de documentació. Compartesc la idea de Peñarroja de la pèrdua de la vocal *-e* final i en *-es*, i que el seu manteniment en els topònims moderns, són d'origen aragonés o cognoms, com *Cane-mares* i *Olivares* (1990: 240).

Per altra banda, mots acabats en *-es* procedents de *-AS* com *Cabanes*, *Fredes*, *Ares*, deuen procedir ja d'època romànica, perquè compleixen les regles d'evolució del català o són antropònims o mots aragonesos transportats, com *Canelles* i *Pardines*.

- f) Manteniment de les sordes entre vocals P, T, K/Sonorització. Hi trobem també els dos resultats, el tradicional o mossàrab de manteniment de la sorda i la sonorització. Com en la major part dels casos que veurem, quan arriben els àrabs estava produint-se el procés de sonorització (segles VII-VIII). La interferència d'aquesta llengua deté o no potencia les evolucions de molts topònims: *Patraix*, *Paterna*, *Catí*, *Petracos*, *la Cuta*, però una altra gran part sofreix la sonorització, com *Pedralba*, *Sagra*, *Agullent*, *Benicadell*, *Traiguera*, *Madriguera* < *MATRICARIA* (aquest deu ser un mot romànic vingut al XIII), si no és que hi actuen altres fenòmens com ara l'etimologia popular (una part dels mots senyalats tenen homònims com *pedra*, *sagrat*, *agulla*, *cadell*). Peñarroja pensa que és l'àrab qui manté sense sonoritzar les consonants. Per a ell, el mossàrab sonoritzava però podia mantenir vocables solts amb sorda. Al meu parer, la variació depén de la cronologia de la fixació toponímica i de la ubicació del topònim.
- g) Manteniment dels grups consonàntics MB/ND sense assimilar/amb assimilació: Trobem les dues evolucions en el LR i en l'actualitat. Una vegada més quan hi entren els àrabs encara existia l'estadi ND/MB. Però cap al segle X-XI comença el procés d'assimilació que fa que en alguns casos encara actue sobre el nom. Peñarroja afirma que l'àrab en tenia un tractament conservador, mentre que el mossàrab en practicava l'assimilació ja en aquests segles. Crec que el que va passar és que l'àrab trobà a València *mb/nd* i va

estabilitzar aquestes formes: *Llombo*, *Llombai*, *Quatretonda*, però l'aljamaia seguí evolucionant la major part d'aquestes paraules: *Palomar*, *Palumeira*, *Comos* < CUMBOS, que després passarien com a romanismes a l'àrab. Però no tenen res a veure les formes mossàrabs en el català actual: erra l'amic Peñarroja quan diu que *Llomello* és un mossarabisme ja que deu ser un aragonesisme del segle XVI, com també en *colombaire*, que és un mot nascut al segle XVIII per creació del sufix *-aire* sobre el nom de l'esport (colombicultura). I tampoc no ho encerta en els casos de *fondo i barandat* (1990: 408) que són aragonesismes del valencià.

- h) TR entre vocals > dr-tr. Un altre cas de variació de resultats, entre sonorització o conservació. Així trobem *Petrer/Patraix-Morvedre*. Però a més, segons Peñarroja (1990: 411), donaria també *-r*, com en català, cosa que no crec perquè els exemples que posa *Perancisa*, *Pererola i Sempere* ja deuen ser romànics.
- i) L- > L palatal o L. A través de les grafies àrabs o cristianes és impossible saber si el mossàrab palatalitzava (ni al LR ni en la documentació catalana fins el XIV es documenta) però a través del paral·lelisme amb l'evolució del català on no es representa més que una L, i de les explicacions de Coromines, Rasico i Gulsoy que creuen que ja era palatal en aquesta època; Peñarroja afirma que en mossàrab també ho seria. Es basa també en la grafia *Allobrecati i Alleridi* del LR contra la resta de casos en l- (*Benilop*) i en les grafies antinormatives àrabs del tipus *-ll.burqat*, però Carme Barceló ja va demostrar que es tracta de gentilicis deotoponímics i que en àrab no existeix la palatalització de la l-. Encara que és molt difícil afirmar res en aquest tema amb seguretat crec que la palatalització seria un fenomen posterior al segle XI a Catalunya, com prova que l'occità no la tinga, que devia nàixer per evolució interna, no per substrat. Per tant, és difícil que hi hagués pogut nàixer també per la mateixa evolució. Jo, particularment, diria que no, com ho intentaré demostrar en un altre lloc.
- j) Ce,i; Ty, Cy > palatal africada/alveolar africada. Tenim ací també una confluència de resultats. Per una banda > tx: *Vilamerxant* < villa MARCIANU, *Llutxent* < LUCIANU, *Marchilien* < MARCELIANU, *Perpuxén* < PERPUCIANU; per altra, PORTIONES > *Porçons/Purçons /Porzonexl*, *Càrcer* < CARCERE, *Parcent* < PARCENIUS, *Llucena* < LUCIANA.

Acceptant que totes aquestes formes documentades en el LR són anteriors al segle XIII, direm que les dues evolucions són una mostra dels estadis que va trobar l'àrab, el més arcaic i conservador palatal africada *tx*, i la subsegüent evolució cap al segle VIII, l'alveolar africada > fricativa *ts*.

- l) La resta de casos són menors o amb menys discussions. Així,
 - CS, S*Ce*.i, S*Ty* > y X > X, com en català: *Moixent* < Muscianu, *Huixola* < *Uxola* < OSTIOLA.

- LL entre vocals > ll palatal sistemàticament: BOVATELLA > *boadella*, cosa que no lleva, com és normal, la vacil·lació de grafies, com en *Morela/Morella* (1194). En *Aielo* < AGELLU hi pot haver ocorregut la dissimilació de la E llarga + LL, o una dissimilació posterior entre *i...ll*.
- NN > n/ny: pels resultats actuals i per les grafies, hi notem una covariació de resultats *n/ny*. Deuen ser dos resultats del mateix procés encara que sembla que era molt predominant com en català dels primers temps la simplificació en *n*: *Benicadell* i *Penàguila* deuen ser topònims d'origen àrab com diu Barceló (2010: 90) i no descendents de PINNA.
- NY > n palatal: El resultat a través de les formes actuals i per les grafies del LR i altres texts llatins presenta clarament la palatalització: *Ontinyén*, *Marinyén* (Maranén, d'Alzira).
- C'L (T'L, Ly > ll palatal. És el mateix resultat que –LL–: a pesar del *Gujera/Guiera* de textos castellans *Cullera/Gujera*, on sí que actuen diferentment cada grup d'origen: FONTICULAS > *Fontilles*, *Conillera* 'galeria subterrània' < CUNICULARIA (LR).
- Palatalització o no de la sibil·lant inicial fricativa –s: És costum assenyalar a partir de la documentació d'alguns topònims antics: *Xàtiva*, *Xodos*, *Xeresa*, *Xaraco*, *Xèrica*, *Xella*, *Xilvella* la palatalització, però en canvi una gran part dels topònims del LR no la porten. Igualment passa en les cartes de població encara que en casos com *Sarañana*, *la Salzadella* o *Sedeny* pot tractar-se de mots catalanoaragonesos. Estem una altra vegada davant d'un doblat. Peñarroja creu que la palatalització esporàdica corria a càrrec de l'àrab valencià i era per al mossàrab un fet de superestrat. Pel contrari, la conservació apicoalveolar de *s–* era fenomen mossàrab. Hi afegim que l'adopció de topònims com *Xàtiva* seria un fenomen lèxic (1990: 314). És un camp difícil de distingir, encara que crec que tenim topònims de distints orígens palatalitzats, siga per arcaisme o siga per influència àrabiga, i altres que es mantenen siga per evolució pròpia o per adaptació al català sobrevingut, com SILVA > *Xelva*, i potser Xest < SEXTU si nó és un arabisme.
- N final > cau en mossàrab com en català, encara que en el *Vocabulista*¹¹ es manté. El pas del sufix ANU > *én* > *ent* ja ocorre en romànic postjaumí.
- R final > es manté sempre. No crec que grafies oroneta del LR, o tal vegada errades, en valencià septentrional, puguen indicar la pèrdua de la –r actual, ni els pocs casos de pèrdua a Catalunya ja puguen explicar la pèrdua de la –r actual, la qual sense dubtes es manté fins el segle XVI en tot el domini lingüístic.

11) Griffin (312), deixeble de Coromines, ja ho deia: «Si reconozcemos que ya no hubo mozárabe en el Sur de España después del siglo XII, resulta difícil encontrar otra vía para la transmisión de mozarabismos al castellano que el hispanoárabe».

m) Sufixos: Analitzarem tot seguit tres sufixos considerats d'origen mossàrab per Coromines i altres autors: *-atxo*, *-ello* i *-aire*.

– *atxo* (i *utxo* < UCEUS): *borratxo*, *fardatxo*, *mostatxo*, *populatxo*, *sarnatxo*, *senatxo*, *gaspaxo*, *regatxo*, *poatxo/povatxo* (*poassa*), *furgatxo*, *ricatxo*. Segons Coromines (DCat, IV, 133, nota 6: «d'aire mossàrab, que no deu ser estrany al mossàrab castellà i andalús hornacho < +FORNACEUS», DCat, V, 69: «la terminació *-atxo* suposa inequívocament origen mossàrab», però *fardatxo*, nom d'origen aragonés en valencià, el considera «descendent de l'àrab *hardûn* amb creuament amb un nom grec». Segons Pharies, p. 30, en castellà té un doble origen, del mossàrab a partir del llatí ACEUS (idea que també segueix Alvar, p. 255 i Penny, 268, encara que aquest el fa vindre de *-ATIO*) o de l'asturianoleonés dels grups acabats en *-LY*, ACULU (Garcia Arias). Tekavcic, III, p. 62 i 101, que diu que és un sufix adjectival ja antic en llatí amb el valor de semblança, l'explica dins de l'italià.

Sense descartar que algunes paraules en *-acho* puguen vindre del mossàrab andalusí com *muchacho* < **MUST+ACEU* (DCECH, V, 177) o *hornacho* < +FORNACEU, per la seua documentació té l'aspecte d'haver estat un sufix productiu modernament en el sentit pejoratiu o augmentatiu a partir de substantius, com *fardatxo* (DCat, IV, 133, nota 6), *furgatxo* (DCat, IV, 133, nota6), *regacho*, d'origen aragonés (DCECH, V, 844). És a dir, el sufix *-atxo* no existia en mossàrab, com tampoc en italià antic, sinó que els parlants a partir de certes paraules amb *-atxo* li donen valor sufixal i l'apliquen a altres paraules: *covatxa*, *vinatxa*, etc. En italià vegeu també Rohlfs, III, 365.

–*ARIU* > *air/er*: Sufix d'origen mossàrab segons Coromines (DCat, colom, II, 838): *columbaire*: «tant la conservació de MB– com la representació del sufix *-ARIUS* en la forma *air* (>*aire*) denuncien que no és una formació catalana sinó heretada del mossàrab», sufix que a més també té una altra procedència, l'occità *-aire* < *ATOR* (Coromines, 1971: 273). Totes les paraules catalanes amb *-aire* són posteriors al segle XIII, vingudes d'Occitània, com *paraire* < *PARATORE*, *drapai-re*. A partir d'aquest sufix es crearen nous vocables com *colombaire*, *manxaire* (Casanova, 2003). Naturalment això no lleva que paraules romàniques com *Llombai* vinguen de l'època aràbiga, però no el sufix.

–*ELLU* > *ello/ell*: el sufix *-ELLU* és molt freqüent i productiu en aragonés, on dona *-ello/iello/illo*. A partir de certes paraules aragoneses com *campello*, *redondello*, *Vaello* i *cuquello*, es faria productiu aquest sufix en valencià: *tomello*, *figatell*, *Pinellos*. Però no seria mossàrab a pesar del que diu Coromines (III,22, on arriba a dir que «L'alternància entre *e* i *i* i possiblement es deu a la pronúncia àrab, que com és sabut, té un sol fonema per a *e* i *i*»), sense tenir en compte el procés d'adaptació dels aragonesismes en valencià: *Vaïllo*, *Vaello*. Naturalment això no

lleua que en mossàrab també puguen donar-se paraules acabades en *-ella* com el portal de Boatella (OnCat, II, 36)¹².

4.– Conclusions:

a) Existeix un abundant corpus de toponímia d'origen romandandalusí, majoritàriament documentat a partir del segle XIII i en els llibres del Repartiment –més de 3000 mots segons Joan Coromines en l'OnCat i en les seues llistes de treball inèdites¹³. D'aquests, se'n pot dir que tots els documentats anteriorment a la Conquesta de Jaume I han de ser mossarabismes encara que les formes de topònims majors com València, Borriana i Dénia podrien venir directament de la llengua dels

12) Cabanes-Ferrer-Herrero (235) coincideixen en les ides de Peñarroja quan diuen: «Quizá la toponimia sea hoy el factor determinante a la hora de estudiar y comprobar la lengua hablada por los mozárabes. Hay cientos de topónimos (entre toponimia mayor y menor) que confirman rasgos fonéticos propios del mozárabe... Con todo, al titular el capítulo Toponimia mozárabe, no queremos dar a entender, en manera alguna, que haya de hablarse necesariamente de topónimos mozárabes puros. No; se trata en realidad de voces geográficas donde quedan reflejados algunos fenómenos fonéticos propios de la lengua hablada entre los mozárabes». Transcriuré una llista de mossarabismes segons el seu parer, la major part rebutjables:

Agres < ACRU, Antella, Arañuel < ARANEOLU, Arenoso, Ayelo de Malferit, Azuébar, Benafigos, Benimantell, Benitachell, Borriol, Buñol, Busot, Cabanes, Càlig < CALICE 'llit del riu', Callosa, Campello, Canes, Vilar de, Canet de Berenguer, Canet lo Roig, Càrcer < 'vall estreta i encaixonada', Carlet, Carrícola, Castalla, Catarroja, Catí, Caudiel, Cervera del Maestre, Corachar, Corbera, Costur < COSTURIA < COSTORIA 'fort' < CUSTODIA, Culla, Cullera, Chella, Chelva, Chera (Sot de-), Cheste, Chilches, Chirivella, Chivert, Chiva, Chóvar, Chulilla, Domeño, Ebo, Énova, Estubeny, Facheca, Finestrat < moss. yenesta < GENISTA, Formentera, Foyos < FOVEU, Gaibiel, Gallinera, Gandia, Gata de Gorgos, Gátova, Geldo, Gestalgar, Gorga, Jana la, Jarafuel, Jávea, Jijona, Lorcha, Llombay, Magrell (Massa), Manises, Millares, Montichelvo < MONTEGELLO, Montroy, Morella, Morvedre, Murla, Muro, Museros, Negrals i Sanet, Novelé, Orcheta, Paiporta, Paterna, Pego, Penáguila, Peñíscola, Petrel, Petrés, Picaña, Pina de Montalgrao, Planes, Polop, Pulpís, Potries, Puzol, Quatretonda, Raspeig, Ribarroja, Santa Pola, Sella, Serratella, Setla, Silla (sic), Teulada, Tollos, Toro, Traiguera, Tuéjar, Utiel, Vallibona, Villores.

13) En la seua millor obra sobre toponímia, *Estudis de Toponímia Catalana*, Coromines ja arreplegava una llarga llista de suposats mossarabismes. En transcric uns quants que he explicat minuciosament d'altra manera en altres llocs:

Asprella, Beselga, Campello, Canadella, Canet, Caramello, Carraixet, Clariano, Cotes, Cubellos, Espioca, Foia, Fraga, Gargant, Gorga, Gorgo-róbio, Novetlè, Olivares, Paixarella, Pàndols, Pardos, Perenxisa, Pinello, Planes, Poatx/Povatxo, Portitxol, Porxinos, Quero, Redonda, Regatxo, Riello, Riola, Xércol, Xinxilla.

En Casanova (2002) arreplegue un grapat de mossarabismes més segons les seues monografies toponímiques inèdites de la Vall d'Albaida. Per exemple, Aiguar, Barandano, Bolot, Cebolella, Conxell, Lagarto, Llobero, Maciana, Motxa, Palusseno i Petre.

El paradigma mossàrab l'hauria de canviar en moltes ocasions per l'aragonés. Per exemple, quan Coromines (1963: 151) diu que on més mossàrab n'hi haurà serà al Nord de Castelló fins al sud del Principat: *Serratella, regatxol, pàndols, portitxol, picaio, Llomaina, Guargo*, s'hauria d'haver adonat que sense àrabs en convivència amb els cristians, ja que en foren expulsats quan la conquesta de Borriana, difícilment podrà haver-ne transmissió, i buscar l'origen a l'Aragó, com a formes traslladades via Aragó per l'estreta relació (transhumància, emigració) des de sempre entre aquestes zones.

cristians conquistadors i no ser presos del món àrab. Els topònims suposadament mossàrabs documentats a partir de la Conquesta han de ser reestudiats a la llum de la documentació històrica, de la seua situació geogràfica i del contrast amb toponímia i antroponímia d'altres zones romàniques. En efecte, l'estudi monogràfic de cada forma toponímica suposadament mossàrab és l'única clau per a avançar en aquesta matèria. Tot sembla indicar que el mossarabisme s'ha d'estudiar dins de l'àrab com a restes d'un parlar romànic antic que primerament actua com a substrat de l'àrab i posteriorment d'adstrat fins que es va vessar dins d'aquesta llengua, com a fases de dues llengües en estat de bilingüisme, de diglòssia i d'un monolingüisme àrab amb recialles llatines.

b) A través de la toponímia mossàrab podem conèixer l'existència de lexemes-topònims romànics que els àrabs adaptarien a la seua llengua com les llengües romàniques adaptaren mots d'origen àrab, però res més: ni el manteniment d'una llengua viva, ni tan sols unes regles d'evolució fonètica unívokes i clares; només unes regles evolutives en pugna que mostren els distints períodes d'acollida dels romanismes en l'àrab, i que ens mostren amb seguretat préstecs lèxics i toponímics però no una llengua cohesionada i sencera. Per la toponímia no podem saber l'estat de vivència del romànic sota el domini àrab, ni parlat ni escrit, ni podem considerar-la produïda en una mateixa època, sinó recialles associades a realitats geogràfiques.

c) La toponímia (i lèxic)¹⁴ mossàrab no ens demostra de cap manera que el valencià actual i medieval siga una llengua constitutiva nascuda ací al territori valencià, ja que cap tret evolutiu del valencià actual i medieval particularitzador dins el domini català es deu al mossàrab ni en fonètica, ni en morfologia ni en sintaxi, ni en lèxic. I és que els trets propis del valencià dins del sistema català han anat formant-se a través del temps, especialment a partir del segle XV, aprofitant les debilitats del sistema lingüístic i la poca interrelació entre les parts del domini lingüístic fins a l'actualitat (Casanova, 2004a).

14) De la mateixa manera que en toponímia, Coromines, Sanchis Guarnier (1980) i altres han fet llargues relacions de suposats vocables d'origen mossàrab, generalment també sense documentació antiga, en bona part coincidents també amb mots aragonesos vius, com s'ha assenyalat per Colón, Veny i per mi mateix. Per exemple:

Almorzar, Arbolio, Artimó, Baso, Borrego, Brullo, Caldo, Carranc, Càrritx, Catxirulo, Cinto, Clotxa, Clotxina, Coixo, Colomello, Corbo, Corder, Cuquello, Destartalat, Edros, Eixem, Fardatxo, Fideu, Figatell, Fondello 'entreuix', Fondo, Fotja, Fos, Furgamandillo, Furtar, Gaiata, Gambaire, Grapat, Hedra, Juncillo, Lligallo, Lligó, Mallada, Mamperlà, Mosseguello, Mundar, Orandella, Orxata, Pablo, Panderola, Pando, Pleita, Regomello, Roder, Sapo, Sarnatxo, Tàpera, Teulat, Tomello, Tormo, Torondo, Totxa, Vado, Xerna, Xicon, Xiquet, Xufa.

El *Diccionari de Corriente* afig unes altres paraules considerades d'origen mossàrab fins ara, que segurament tampoc no deuen ser mossàrabs: Almocígol < mure+xecol, Argelaga, Atxeu 'esquer', Aumàstecs, Bèrnia 'capa i teixit', Busnada, Eixanguer, Escarcatar, Fendi, Galze, Rabera, Seguer 'colmena', Sistar, Sonta i Taibola.

15) Vegeu Enric Guinot (75).

En canvi, el fet lingüístic, l'històric, el documental¹⁵, l'antroponímia –no hi trobem cap llinatge d'origen mossàrab–, i l'orientació de la Reconquesta ens demostren el contrari, cosa que no ha d'avergonyar cap valencià i que no pot comportar un abandó del valencià: la història i la documentació parlen, ens indiquen què ha passat, ens obliguen a no negar la veritat però no a seguir-la sense voluntat ni visió de futur.

d) Hem de despolititzar l'estudi del mossàrab i situar-lo dins els corrents i paradigmes científics de cada moment, i en aquest aspecte hem de dir que, sense jutjar les intencions de ningú, tant ha ajudat a la confusió del fenomen Coromines com Peñarroja –i el mateix Badia i Margarit i Sanchis Guarner donant ales al substrat preromànic de València. Ara com ara, el paradigma defensat per Corriente i Barceló i el nou paradigma aragonesista desenvolupat per Veny, Colón, Martines i altres és més versemblant que el de Peñarroja o Ballester, sense llevar cap virtut als seus estudis.

e) Els topònims híbrids llatí-àrab o romanismes amb adaptacions per l'àrab mostren que el mossàrab ens arriba per boca de l'àrab i no directament d'una llengua romànica anterior. Quan els romanismes no presenten cap adaptació deu ser indicatiu d'entrada a través dels pobles cristians limítrofs, de la consciència col·lectiva cristiana o de moments posteriors al segle XIII.

BIBLIOGRAFIA CONSULTADA I USADA

- AILLET, Cyrille (ed.) (2008) *Existe una identidad mozárabe? Historia, lengua y cultura de los cristianos de al-Andalus (siglos IX-XII)*. Madrid, Casa de Velázquez.
- BADIA I MARGARIT, Antoni (1981) *La formació de la llengua catalana*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.
- BALLESTER, Xaverio (2010), «Del llatí ibèric al romànc valencià-català», dins *Estudios de lenguas y epigrafía antiguas-ELEA*, Núm 10. Real Academia de Cultura Valenciana. València. (Previament a Josep Moran (2008), *Del llatí al romanç, com hem emprat el buit?*. Institut d'Estudis Catalans, pp. 61-95. Barcelona.
- BARCELÓ, Carme (1996), «Mossàrab de València i llengua mossàrab», dins *Caplletra*, 20, pp.183-206. València.
- BARCELÓ, Carme () *Toponímia àrab del País Valencià. Alqueries i castells*. Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana. València.
- BARCELÓ, Carme (1984) *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*. Universitat de València-Instituto Hispano-Árabe de Cultura. València.
- BARCELÓ, Carme (1999), «El mozárabe en la obra de Joan Coromines», en Joan Solà (ed.), *L'obra de Joan Coromines*. Fundació Caixa de Sabadell, pp. 119-132. Sabadell.

- BARCELÓ, Carme (2002), «Adaptación aràbiga de los topónimos antiguos», en *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*, València 2001, València: Universitat de València-Denes, p.489-510.
- BARCELÓ, Carme (2010), *Noms aràbics de lloc*, València-Alzira: Bromera.
- BASTARDAS, Joan (1995), *La llengua catalana mil anys enrera*, Barcelona: Curial
- BRUGUERA, Jordi (1996) *Diccionari etimològic*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- CABANES, M. Desamparados & Ramon FERRER (1979), *Libre del Repartiment del Regne de Valencia*, Zaragoza, Anubar .
- CABANES, M. Desamparados-, Ramon FERRER & Abelardo RAMON HERRERO (1981), *Documentos y datos para un estudio toponímico de la región valenciana*, València: 1981
- CASANOVA, Emili (1986), «Sobre el topònim *Clariano*», dins *Almaig-Llibre de festes de la Puríssima d'Ontinyent*, II: 42-44.
- CASANOVA, Emili (1988), «Aproximació a una toponímia d'aigües en català al País Valencià», dins *Col·lecció d'Urbanisme Musulmà*, 29, Ajuntament de Benissa, pp. 115-141.
- CASANOVA, Emili (1998), «Joan Coromines i el lèxic català», dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, (XXIV), pp. 567-628. Castelló de la Plana.
- CASANOVA, Emili (2002) «Les monografies toponímiques de Joan Coromines i l'Onomasticon Cataloniae: el cas de la Vall d'Albaida», en *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes-2001*, Universitat de València-Editorial Denes, pp219-278.
- CASANOVA, Emili (2003), «El lèxic de la Decadència en els estudis etimològics: El cas del DECat de Joan Coromines», dins *Actes del Dotzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes-Universitat de París IV-Sorbonne*, 2000, a cura de Marie-Claire Zimmermann i Anne Charlon, AILLC-PAM, III, pp. 189-221.
- CASANOVA, Emili (2003), «L'*Onomasticon Cataloniae*, de Joan Coromines», dins *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* (XXVI Col·loqui de la Sd'O, 1999), núm 92, p. 97-135.
- CASANOVA, Emili (2004a), «La situación lingüística en la Comunidad Valenciana: el valenciano, caracterización y justificación» (2004), dins *Las otras lenguas de España*, a cura d'Emilio Ridruejo, Universidad de Valladolid, pp. 117-164
- CASANOVA, Emili (1995), «Els hipocorístics en –o (tipus Manel>Nelo) en valencià: una interpretació», en *BISO*, 57, p. 28-36
- CASANOVA, Emili (2003), «L'evolució del gerundi i del participi de present en català medieval», en *Estudis Baleàrics*, 72-73, febrer-setembre 2002, pp195-208

- CASANOVA, Emili (2004b) «Toponímia d'origen antroponímic: el cas de Gavarda i altres», en *Novi te ex nomine: Estudos filolòxics ofrecidos ao Prof. Dr Dieter Kremer*, a cura d'Ana Isabel Boullón, Fundació Pedro Barrié de la Maza, pp. 407-416.
- CASANOVA, Emili (2011), «Diferenciació fonètica del català i l'occità entre els segles XI i XIII», en *IX Congrès Internacional d'Éudes Occitans, AIEO, Aquisgran-Aachen*, agost 2008.
- CASANOVA, Emili (2008), «Sobre l'origen etimològic del nom d'Ontinyent», en *Llibre de festes de Moros i Cristians*, Ontinyent, pp. 288-297.
- CASANOVA, Emili (2009), «L'etimologia del nom d'Agullent», en *Llibre de Festes de Moros i Cristians d'Agullent*, Agullent, pp. 86-91.
- CASANOVA, Emili (2009), «Toponímia valenciana de la Edad Media, entre el mundo árabe, catalán y aragonés: pautas para interpretarla», en *Names in Multi-Lingual, Multi-Cultural and Multi-Ethnic Contact. Actes del 23 Congrès Int ICOS, 2008*, York University, Toronto, pp. 182-191.
- CASANOVA, Emili (2010), «Sobre l'etimologia del topònim Aiello», en *Actes de XXXIV Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*, València: Denes, pp. 203-213.
- CHAVARRÍA, Juan Antonio (1997), *Contribución al estudio de la toponimia latino-mozárabe de la Axarquía de Málaga*, Málaga: Diputació de Málaga.
- COLÓN, Germà (1994) «El mossarabisme valencià», en revista *Saó*, desembre, p. 26-28.
- COLÓN, Germà (1997), *Estudis de filologia catalana i romànica (Visió romànica sobre alguns mossarabismes del català)*, València: IIFV.
- COROMINES, Joan (1963), «El problema de Quatretonda i Quatremitjana, i la toponímia mossàrab del Maestrat», en *BSCC*, 39, 4, pp. 340-352.
- COROMINES, Joan (1965), *Estudis de toponímia catalana*, 2 vols, Barcelona: Barcino.
- COROMINES, Joan (1980), *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona: Curial-La Caixa.
- COROMINES, Joan (1991), *Diccionario crítico-etimológico castellano e hispánico*, Madrid: Gredos.
- COROMINES, Joan (1989-), *Onomasticon Cataloniae*, 8 vols, Barcelona: Curial.
- CORRIENTE, Federico (1992), *Árabe andalusí y lenguas romances*, Madrid: Mapfre.
- CORRIENTE, Federico (1999), *Diccionario de arabismos y voces afines en iberoromance*, Madrid: Gredos.
- EPALZA, M. de (1989), «El binomi àrab-mossàrab Al-Fahs-El Campello», en *BISO*, XXXV, març, p. 32.
- EPALZA, Mikel de-Llobregat, Enric (1982), «Hubo mozárabes en tierras valencianas? Proceso de islamización del levante de la Península (Sharq al-Andalus)», en *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos*, 36, pp. 7-31.

- FERRANDO, Antoni (1979), *El Llibre del Repartiment*, València: Vicent Garcia.
- FERRANDO, Antoni-Nicolàs, Miquel (2005), *Història de la llengua catalana*, Barcelona: UOC-Pòrtic.
- GALMÉS DE FUENTES, Álvaro (1983), *Dialectología mozárabe*, Madrid: Gredos.
- GARCÍA ARIAS, Xosé Lluís (2003), *Gramática histórica de la llengua asturiana*, Uviu: Academia de la Llúngua Asturiana.
- GRIFFIN, David (1958-1960), «Los mozarabismos del Vocabulista atribuidos a Ramón Martí», en *Al-Andalus*, XXIII-XXV, pp251-337- i 93-1663 i ss.
- GUINOT, Enric (1999), *Els fundadors del Regne de València*, 2 vols, Valències: Tres i Quatre.
- LABARTA, Ana (1987), *La onomástica de los moriscos valencianos*, Madrid: CSIC.
- LACARRA, José M^a (1982), *Documentos para el estudio de la Reconquista y repoblación del Valle del Ebro*, Zaragoza: Anubar.
- LAPIEDRA, Eva (1993-94), «Mª Jesús Rubiera y sus estudios sobre los mozárabes», en *Sharq al-Andalus*, 10-11, p. 177-185.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramon (1980), *Orígenes del español*, 9 ed, Madrid: Espasa-Calpe.
- NADAL, Josep Mª-Prats, Modest (1993), *Història de la llengua catalana. 11 dels orígens fins al segle XV*, Barcelona: Edicions 62.
- NAVARRO OLTRA, V. C (2002), «El castillo de Penna Cadiella en la sierra de Benicadell», *Al-Qantara. Revista de Estudios Árabes*, vol. XXIII, fasc. 2, pàgs. 300-329, Madrid.
- NEBOT, Natividad (1991), *Toponimia del Alto Mijares y del Alto Palancia: Estudio etimológico*, Castelló: Diputació de Castelló.
- PEÑARROJA, Leopoldo (1990), *El mozárabe de Valencia. Nuevas cuestiones de fonología mozárabe*, Madrid: Gredos.
- PENNY, Ralph (1993), *Gramática histórica del español*, Barcelona: Ariel.
- PHARIES, David (2004), *Diccionario de los sufijos españoles*, Madrid: Gredos.
- RUSHTALLER, Stefan (2010), «Toponimia de conquista, repartimiento y repoblación», en *XXXIV Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*, València: Deneš, p.527-542.
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1948), *Introducción a la historia lingüística de Valencia*, València: Alfons el Magnànim.
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1980), *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Barcelona: Salvat.
- SIMONET, Francisco Javier (1888), *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes*, Madrid: Fortanet.
- SOLÀ, Joan (1990), «El Diccionari de Coromines y los problemas lingüísticos del catalán», en *Joan Coromines. Premio Nacional de las Letras Españolas*, Barcelona: Anthropos, p. 33-54.

- TEKAVCIC, Pavao (1980), *Grammatica storica dell'italiano. III. Lessico*, Bolònia: il Mulino.
- TORREBLANCA, Maximo (2002), «De toponimia valenciana medieval. A proposito de Alicante, Aspe, Petrer, Morvedre», en *Congres Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*, València: Universitat de València, pp. 553-575.
- TORRES FONTES, Juan (1988), *Repartimiento de Orihuela*, Murcia: Academia Alfonso X el Sabio.
- UBIETO, Agustín (1972), *Toponímia aragonesa medieval*, València: Anubar.
- UBIETO, Antonio (1951), *Colección diplomtica de Pedro I de Aragón y Navarra*, Zaragoza: 1951.
- VENY, Joan (1999), «Joan Coromines i la dialectologia catalana», en *Joan Sol (ed), L'obra de Joan Coromines*, Sabadell: Fundació Caixa de Sabadell, pp. 155-169.
- VENY, Joan (2009), «Busnada 'tronada, pluja forta', arabisme o romanisme?», en *Estudis lingüistics valencians*, València: PUV, pp. 93-98.

Apèndix

Vista aquesta panoràmica de les regles, vejam com s'han identificat fins ara els suposats mossarabismes, especialment per Coromines, tot destacant-ne els possibles errors més que els encerts:

a) Tria de casos que Coromines, OnCat, sense documentació sòlida creu que són mossarabs. Com es pot abirar i demostrar amb un estudi monogràfic, que no puc fer ací, crec que aquests topònims es poden explicar d'una altra manera, ja que tinc per molt insegures les etimologies corominianes, en la mateixa línia que ell opina dels dos casos següents: Montcada, V, 383. Pren el nom d'un poderós capit «s possible que hagués començat a implantar-se abans de començar el setge d'El Puig, com sigui que cavalcades de cristians s'havien produït contra la torre de Muntcada –per tant no sorpren trobar-lo en el LR». O en Ralleu VI, 332, on parla de la possibilitat que Relleu siga traslladat del Nord al PV arran de la conquesta (com *Cencelles, Pardines, Montcada*).

Copiar ací un grapat d'etimologies de Coromines perquè es veja la seua opinió i en un altre lloc ja intentar donar-ne una altra etimologia:

Camí de Vera, VII, 44775<BARIA, preromà.

Gorg, VI, 313: el Guargo (Morella) (forma aragonesa clara).

L'Orxa < ILURCI, V, 113

Limbo, V, 21: manlleu mossarab de LIMBUS 'vorera' (Beneixama)

Llavata (Lria), V, 73<GLEBATA, cognom.

Llomaina, V, 94 < LUMBA MAGNA

Lloelles, V, 87: < LAUSA ETULA. En la zona de substrat mossarab també hi ha derivats: la Llossria (Planes) deu estar per –aira que és la forma mossarab equivalent del cat –era»

Llússies < LAUSIAS, V, 86: els mossàrabs dirien làusias que els repobladors farien Llòsies o Llusies.

Madres, Martés, V, 126: «Martés provinent del nominatiu plural cèltic MATRES en forma mossàrab *matres*, alterada en martés per la transmissió a través de l'àrab».

Maitino, V, 141: variant mossàrab de matí.

Malacares, V, 144 < mossàrab de MIRACULU 'llos on se'n fa'.

Manxorrillo, V, 388 < MONTICELLU i una dissimilació.

Marxuquera, V, 212 < MURU CAECU 'rata penada'.

Mas del Teixo (Culla, mossà Teix, VII, 198.

Meanes < MEDIANAS, V, 239 «Tractament mossàrab de la DY entre vocals».

Mislata < MISCULATA V, 289. Del mateix ètim també Mestalla, amb metàtesi.

Moixent V, 301 < MUSSIANU (millor MUSCIANU).

Mondúber, V, 316 < monte TUBERE.

Montesa V, 344 < MENTESA, nom iberoromà.

Montíber < monte IBERUM, V, 324.

Montroi, V, 372 < MONTE RUBEU.

Montserrat, V, 383, nom àrab o mossàrabic assimilat a un de català per etimologia popular. No és un topònim transportat per a ell.

Moratal, V, 392, der de Muratus 'bardissal'.

Morquí, V, 405 < MERCURIUS.

Morranda, V, 407 < MURRU-andi-a.

Morvedre, V, 413: Coromines considera mossàrabismes fins i tot formes incorporades al valencià a partir del segle XVII: «Segueixo creent que restaren molts moriscos aferrats al país, a desgrat de l'expulsió i de les expoliacions. I que encara la influència del substrat fou el factor més fort en el traçat definitiu del límit de les llengües».

Muixacre < MONTE SACRUM, V, 377.

Murtero, coll de V, 427: terminació mossàrab.

Museros < MANSUARIOS v, 429.

Navarelos, V, 429. Derivat de NAVARRENSIS.

Ninyerola < LINARIA > linyerola, V, 22.

Orgells, els, VIII, 156 < HORDEALES.

Otos, VI, 101: «La *o* per si sola ja prova que és un món d'herència mossàrab /.../ però preromà».

Pardal i Partal, VI, 159: «/Partal/ Resulta clar que seria un sobrenom predilecte dels moriscos (fins a les més distingides posicions socials) i avui continua essent cognom de bones famílies valencianes /.../ Amb la *t* i la *o* arabitzant, cognom Partalot (que els autors del AlCM, per als quals el mossàrab és tabú, com és sabut) –tabú que l'Onomasticon Cataloniae té l'orgull de clavar aquests tabús al castell del ridícul!».

Pastorillo, VI, 166.

Paür, VI, 172 < PADULE.

Pegorda, VI, 180 < PRATA GURDA.

Penya-latron, V, 24.

Perenxisa, VI, 203: < PETRA INCISA, que degué ser arabitzada. La reducció de TR > r ocorria també en mossàrab en certes condicions favorables de molta debilitat pretònica «No sé que aquesta segura etimologia hagi estat publicada fins ara. El mossàrab és tabú, estúpidament, per a romanistes i arabistes per igual, en les nostres acadèmies i universitats»

Planícia, planissa, VI, 238: «Al PV hi ha planissa, evolució normal en català però deu ser també mossàrab vista la seva freqüència gran i circumscrita a la zona dellà Xúquer (on hi ha més NLL mossàrabs que enlloc)».

Polop, VI, 472 < POPULO, amb metàtesi.

Raimat, VI, 330: «Epalza /els arabistes sempre frívolament apriorístics/ de l'àrab nota 2: «El mossàrab? Tabú, per a ells, raqa, raqa! Mentre vegin vagues paronímies, ens engeguen les etim toponímiques, sense engaltar, com si els altres no sabéssim àrab; preferible a tot, i a col·laborar amb els lingüistes i romanistes».

Regàs i els seus homòlegs d'origen mossàrab Regatxo, regatxol i semblants, VI, 362: «del conjunt es dedueix, doncs, l'existència d'un apel·latiu ben vivaç, en tota la zona mossàrab dels Monts Ibèrics, fins al Nord de la Plana».

Salido, VI 453 < SALICETU. És un deotopònim de l'Aragó.

Salt, VII, 26, «en tan gran nombre de paratges rústics valencians que per això sol ja fa sospitar una herència mossàrab, tramesa per l'àrab».

Seguerilles, Segrelles, VII, 85: «nom mossar de gran i antiga extensió en les terres mossàrabs del Migjorn < SACRALIAS. Segrelles ve, per contra, de l'antropònim deotoponímic aragonés Cedrillas/Cedrelles.

Serpis, VII, 119: el llatí i el mossàrab mantenen en ús l'accentuació del nominatiu. Per contra, és un topònim del Renaixement.

Sopalmo, VII, 159: «Sopalmo, forma mossàrb de sub-balma».

Tòmbol VII, 290: «Roca Tomata (Atzeneta del Maestrat) singular mossarabisme per a un penyal que s'havia estimbat. Amb la T mossàrab mantinguda i una MB del mossàrab catalanitzar en -m-».

Tronquet, el, VII, 353 < (Planu) TRUNCATU.

Vallvana, VII, 433: s'explica per fonètica mossàrab que manté les vocals finals, aquí la I llatina».

Xulvi (en Olp), VI, 43: nota 4: Xulvi «El duplicat vocàlic ól/ul és ben explicable per metafonia -olbi > ulbi. Però el gran arrelament en terra valenciana costa de comprendre si és un manlleu a l'aragonés del temps de la reconquesta o més tardà. Tanmateix iberisme? ¿autòcton del mossàrab, amb germanor basca? No és impossible».

A més dels publicats en l'OnCat, Coromines treballava amb una llarga llista de topònims de probable origen mossàrab, un tast dels quals els copie ací. Com en el cas anterior en molts casos és una opinió poc sòlida i precipitada que s'haurà de contrastar i corregir:

Alboredes (la Jana) les <mossàrb del català arboleda.

Anduronets, senda d' < potser metàtesi de *Arundonets, mossarabisme de HARUNDINETUM 'canyet'.

Anxina, l' (deu ser un *anxina* existent en el mossarabisme paral·lel al castellà *encina*).

Banyosa, la (Beniopa): *Lavallosa, derivat de LAVARE, derivat de LAVACRUM.

Barato, el < PRATUM 'prat' (Beniarjó).

Barbeguera, A (Sant Rafel Maestrat) < VERVECARIA (amnis).

Barcella (Lorxa) < PARTICELLA, a través del mossàrab potser amb un sentit com el francès *parcelle*.

Benafetxines < PINNAS FICINAS 'penyes on naixen figures'.

Benafigos < PINNA FICUS.

Benieto < Mossarabisme de BENEDICTUS.

- Benijou (Albocàsser) < arabisme ¿o PINNA JUGUM ‘penya del jou’?
 Benillup < PINNA LUPI, amb p– arabitzada.
 Benitàixar, aràbic ¿Mossàrab amb PINNA? Potser PINNA TAXORUM ‘dels teixons’.
 Tampoc sembla convincent.
 Boteros, font dels < fontes PULTARIOS ‘fonts de farinetes’.
 Cabeço, el (Vallibona) < vell mossarabisme.
 Campellos (Castellfort) < mossarabisme claríssim.
 Campina, la (Potries), potser mossarabisme, en relació amb l’andalús campiña, o sigui de CAMPANIA, o d’un llat CAMPANA, derivat de CAMPU, amb imela extrema.
 Caramanxer, llima del < afí al castellà carabanchel, mossarabisme.
 Carrítx < CARICETU, en mossàrb.
 Carxols < prob de carxe < CARICEM ‘càrritx’.
 Catalí < qatinin, mossarabisme, diminutiu de CATINUS ‘olla’.
 Celumbres (Portell) < potser SALUMINA, català *salums*, potser IPSA ALUMINA, o un mossarabisme equivalent del castellà dialectal *solombras* ‘ombres’.
 Cotalba (Ador) < GUTTA ALBA ‘aigua blanca’.
 Covelló, el < CUCULLIONEM ‘caramullet’.
 Cubellos (Sorita), els < mossarabisme.
 Cuta, la < ILLA ACUTA ‘L’aguda’.
 Elxera, pla < derivat mossàrb d’ILICE ‘alzina’.
 Figolla (Vinaròs) < mossàrab *fiqolla* < FICULNEA ‘figuera’.
 Forinyens < FURIANU, del NP FURINIUS, derivat de FURIUS.
 Gavilà, torreta de «congènere mossàrb del castellà *gavilán* o d’aplicació toponímica postreconquesta? No goso aventurar-ho».
 Les Massenes < mossàrab MATTIANA.
 Maiol < MODIOLU, MEDIOLU.
 Marxucal, el < de murxecal, murxeko ‘rapa penada’.
 Maset, font de (Oliva) < mossarabisme per fonte Maset < FONTE MANSUETUM.
 Massena, regall i foia de (Beniarrés) < mossarabisme MATTIANA ‘poma’.
 Minyana, bassa de < Lacuna MEDIANA.
 Mòia, la (Denia) < probable mossàrab de MODIA ‘les Mujades’.
 Montdúber < MONTEM UBEREM o MONTEM TUBER (Xeresa).
 Orxella, b. de (evident forma mossàbiga d’HORTICELLA).
 Palomita, la (Ares) < PALUMBETAM, derivat de PALUMBES ‘tudons’.
 Partal, el < PRATUM, diminutiu de PRATELLU.
 Partèl, b i bancals < PORTALE.
 Patxols, povet de < mossarabisme segurament de poxols < PUTEOLUS.
 Pialato, el (segur mossarabisme més o menys arabitzat, potser simplement equivalent de pujolet).
 Pinello, forma masculina de *pinella*.
 Pitxòc, el, potser canvi de sufix mossàrab petit Pitot o Pitxol < PEDICIOLU en el sentit de ‘mugró’.
 Portitxol, el (Xàbia) amb *tx* mossàrb equivalent del castellà *portezuelo* < APORTICELLU.
 Prado, el (Gandia) (potser mossarabisme amb –t– àrab romanitzada en –d (És, per contra, un topònim de l’època moderna).

Putxòls, els < forma mossàrab de PUTEOLU.

Quartillo, cova del < ultracorrecció de *cortilla, castellà cortijo: és mossarabisme o aragonesisme?

Rabdells < de RAPIDUS, probablement com a noms mossàrabs equivalents del castellà *raudales* RAPIDALES, mossàrab *rabdels*.

Rebollet (Font d'En Carròs) < ROBULLETUM o REPULLETUM, d'un mossàrab germà del castellà.

Reconxet < REGONTIUS (Vilallonga).

Reprimala, la < segur mossarabisme ll. RIPA MALA.

Serquera, fonteta < potser mossarabisme derivat d'un congènere de sarga 'espècie de sàlic' o de SERICUS 'sedós'.

Taranis, pla de < potser mossarabisme de INTER-AMNES 'entremig de dos rierals'.

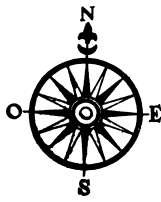
Tarraules (potser nom català d'un *tarrable, mossarabisme de TERRA ALBA).

Troia, la < mossarabisme de TERRA RUBEA > la terroya, àrab en taruya i ultra-desarabitzat.

Xina < ILICINA (Terrateig).

Aquesta tendència a explicar-ho tot pel mossàrab és el que ha permès a Carme Barceló fer els dos comentaris següents, plens de raó crítica:

«de todo lo dicho parece que puede concluirse en relación con los aportes léxicos del romance en la zona valenciana dos cosas: a) carecen de filiación segura la mayoría de materiales y b) son muy escasos y tardíos. Dado que las noticias sobre la mozarabía levantina son más bien pocas, es lícito dudar de la existencia de un importante contingente de primitivos cristianos y la pervivencia de éstos en el siglo XIII. En el estado actual de las investigaciones son más las dudas que surgen que las certezas, lo cual no permite por el momento hacer afirmaciones tajantes sobre el elemento romance en el árabe valenciano» (Barceló, 1984, p 133); b) «El mozarabe en la obra de Coromines podrá sernos de utilidad para descubrir algún punto oscuro en la historia de las lenguas peninsulares, porque allá donde él recurre al auxilio de ese dialecto románico subyacen –a veces– cuestiones fonéticas o morfológicas de las lenguas peninsulares que no han sido estudiadas o explicadas» (Barceló, 1999, 130). I també a Joan Veny (1999: 195) afirmar que: «S'hi observa un flac de l'autor pel sorotàptic i el mossàrab», i al mateix Joan Solà (1989: 36) que afirma que una de les preocupacions de Coromines ha consistit a demostrar o mostrar que no tot allò considerat castellanisme ho era i per tant no calia condemnar-ho perquè «podia tractar-se de un simple latinisme o de un mozarabismo, lengua esta última que el autor conoce y aduce como nadie».

Scachs d'amor

(primera part)

GEMMA BOADA - XAVIER SERRANO

Resum:

Scachs d'Amor és un poema de Castellví, Fenollar i Vinyoles publicat en València a la fi del s. XV. Es considera la primera partida escrita en els escacs moderns. Interpretarem els versos dels autors en un tauler d'escacs perquè el lèxic i el desenvolupament de la partida ho entenguin persones no instruïdes en aquest joc. Explicarem la interrelació entre el sentiment d'amor i el codi d'honor representats amb originalitat a través de les jugades d'escacs.

Mots clau:

Poema; *Scachs d'Amor*; interpretació versos i jugades.

Abstract:

Scachs d'Amor is a poem of Castellví, Fenollar and Vinyoles published in Valencia to finals of the s. XV. It considers the first split written in the modern chess. We will explain the verses of the authors in a counter of chess in order that the lexicon and the development of the split understand him people no instructed in this game. We will interpret the interrelation between the feeling of love and the code of honour represented with originality through the played of chess.

Key words:

Poem; *Scachs d'Amor*; interpretation verses and played.

ELS CENACLES VALENCIANS¹

A finals del segle xv, a València es van produir tertúlies literàries conegudes amb el nom de *parlaments* o *col·lacions*. Hi havia dos models de tertúlies, les que s'esdevenien entre els contertulians del Parlament de casa Mercader, grup d'homes «d'estat», erudits i cerimoniosos, i les que protagonitzaven el grup d'amics de Fenollar, poetes que amb l'enginy i la sàtira entretenien notaris, nobles joves i buròcrates del seu entorn. Els primers eren classicistes mentre que els segons plasmen l'ambient popular.

1. Volem expressar el nostre agraïment a la Dra. Maria Pilar Perea i al Dr. Germà Colón pels seus savis consells.

Salvador Guinot (1921: 40) explica que a casa del poeta Berenguer Mercader es reunien a la nit nobles amics amb la voluntat d'omplir el seu temps d'oci amb poesia. També participaven d'aquestes trobades els millor poetes del seu temps, com ara, el gran poeta Joan Roís de Corella o Joan Escrivà.

I, d'altra banda, Guinot (1921: 65) apunta que les tertúlies literàries organitzades per Bernat Fenollar destaquen per la gran influència que van tenir en el desenvolupament de les lletres valencianes, atès que estimulaven els homes d'enginy no només en el cultiu de la poesia satírica, sinó també en d'altres gèneres poètics així com en l'estudi de la llengua. Gràcies a Onofre Almudever se sap que en les tertúlies literàries de Fenollar s'ocupaven i es preocupaven molt per la llengua, de polir-la i preservar-la dels mals usos, tal com si fos una acadèmia de la llengua.

Pel que fa al joc d'escacs, cal destacar-ne l'afició que tenien els valencians durant el segle xv. Hi ha força testimonis en les obres dels moralistes, en els sermons dels teòlegs i en la poesia satírica. A la tertúlia de Fenollar, segurament aquest joc era un entreteniment, i d'aquí possiblement sorgí la idea de crear *Scachs d'Amor*.

FRANCESC DE CASTELLVÍ

Es desconeix amb certesa la data i lloc de naixement de Francesc de Castellví, només se sap que morí a València l'any 1506. Va ser baró de Benimuslem i senyor de Mulata. El 1464 fou nomenat cambrer del príncep Ferran (el futur rei Ferran el Catòlic) i al juny del 1476 exercí de majordom reial a València. El 1496 fou nomenat jurat de València i el 1497 conseller d'aquesta ciutat. Segons María Carmen Romeo (2008), Castellví era un escaquista reconegut en la forma moderna de jugar als escacs.

Pel que fa a la vessant literària, cal destacar que el seu germà, Lluís de Castellví, estava en contacte amb el cercle intel·lectual de casa Berenguer Mercader. Francesc de Castellví participà en el certamen poètic de València del 1474 amb una composició en català i una en castellà, incloses en les *Obres e trobes* (1474). Col·laborà amb Bernat Fenollar i Narcís Vinyoles en l'enginyosa obra en vers *Scachs d'Amor*, així com en altres composicions, recollides en la primera edició (1511) i segona (1514) del *Cancionero general*.

NARCÍS VINYOLES

No se sap amb certesa a quin any va néixer Narcís Vinyoles. Però, segons Ferrando (1978: 26), degué néixer a València entre l'any 1440 i 1445, procedent d'una família de prestigiosos juristes i clergues de la ciutat de València que gaudiren de la protecció i de la confiança del rei, del clero local, dels estaments rectors

de la ciutat i del Regne. Sanchis Guarner, en el pròleg del llibre de Ferrando *Narcís Vinyoles i la seua obra*, apunta que Vinyoles pertanyia a l'alta burgesia valenciana; tot i això es va desvincular de la petita i mitjana i es va apropar a l'aristocràcia (aquella que va esdevenir cortesana i emprà la llengua castellana).

Vinyoles fou un rellevant polític i escriptor. Va ocupar el càrrec de conseller (1468, 1469, 1476, 1493 i 1497) i jurat de València (1491, 1492, 1496 i 1508), administrador de llotja (1473, 1496, 1497 i 1516) i comptador de la generalitat (1496). Va ser un servidor fidel de la política de centralització del rei Ferran el Catòlic, el qual el premià amb els seus favors i, a més, fou un dels juristes que ennoblí. Cal destacar que el reconeixement ciutadà –assolít gràcies al prestigi professional– i la protecció reial que tingué Vinyoles, va ser fonamental perquè fes d'intermediari entre la monarquia i el poble valencià.

Pel que fa a la producció literària de Vinyoles, Ferrando (1978: 28) afirma que «es troba dispersa en diversos llibres i opuscles publicats o copiats entre 1474 i el 1514.». Riquer (1984-1986: 331) assenyala que és molt diversa en gèneres (prosa, sonets, cobles...), to (poesia amorosa i religiosa) i llengües (català, castellà i italià). Participà en diferents certàmens poètics (1474, 1486, 1488 i 1511). Per la seva trajectòria política i per les contribucions que féu a la poesia satírica i de certamen, ha estat etiquetat al grup dels burgesos. Però cal destacar que en la seva obra es percep un cert distanciament social i literari respecte al grup burgès al qual pertanyia. Algunes de les seves obres més conegudes són *Scachs d'Amor* (1475 escrita conjuntament amb Castellví i Fenollar); la participació en *Lo procés de les olives* (1495 o 1496); *Homelia sobre lo psalm del Miserere mei Deus*, ordenada per lo magnífic Mossèn Narcís Vinyoles, ciutadà de València (1499); la traducció al castellà del *Supplementum chronicarum* de Felip de Bèrgam (1510) i les quatre composicions catalanes en la segona edició del *Cancionero General* (1514), dues d'individuals de temàtica amorosa i dues de col·lectives (endevinalles amb Fenollar i Castellví).

BERNAT FENOLLAR

És difícil establir la data de naixença de Mossèn Bernat Fenollar². Les dades biogràfiques més antigues que s'han trobat d'aquest poeta valencià del segle xv són de l'abril del 1467, quan el capítol de la Seu de València el nomenà sots-obrer. Al setembre del 1479 fou inscrit com a «escrivà de ració» i «capellà e mestre de la capella» del rei Ferran el Catòlic. El maig del 1510 els jurats de València van no-

2. Segons ROMEO (2008) la data de naixement i mort de Fenollar és 1440?-1526? I segons la pàgina web de l'Ajuntament de Penàguila (Alcoi) va néixer en aquesta població l'any 1440 i va morir el 1510: <http://www.penaguila.es/index.php/mod.pags/mem.detalle/idpag.9/idmenu.1043/chk.897f01539a5ead28726773b9c6907095.html>

menar un tal Fenollar per ocupar la càtedra de matemàtiques de l'Estudi General, se suposa que es tracta del nostre escriptor, però també podria ser un nebot seu. Segons Rubió (1984: 453) és el poeta més enginyós del seu cenacle i el de producció més extensa i variada, conreà tant la poesia lliure i atrevida com la devota.

Fenollar publicà el llibre intítulat *Lo Passi en cobles* (imprès a València el 1493) on hi ha també algunes composicions de Pere Martines, Joan Escrivà i Joan Roís de Corella. De ben jove ja mantingué relacions literàries amb els grans poetes contemporanis. Cultivà la poesia en forma de diàleg, discussió o col·laboració entre amics. De fet, totes les obres que d'ell s'han trobat estan vinculades amb altres poetes o rimadors. Per exemple, en *Lo procés de les olives* (1495 o 1496) Fenollar s'adreçà al seu amic Joan Moreno. El tema de la discussió era un debat –entre dos homes de seixanta anys que es consideraven vells– sobre les aptituds sexuals dels homes d'edat avançada. *Lo somni de Joan Joan* (1496) és la continuació i cloenda de l'obra col·lectiva *Lo procés de les olives*. Jaume Gassull va escriure *La brama d'els llauradors de l'Horta de Valencia contra lo venerable Mossen Bernat Fenollar Preuere*; és un retret satíric al purisme idiomàtic de Fenollar.

Pel que fa a la producció poètica religiosa d'aquest autor valencià, cal destacar la participació en el certamen *Les Trobes en lahors de la Verge Maria* (1474). Escriví el preàmbul, la sentència i dues poesies: «Puix Déu jamés les gràcies nos dóna» i «Los qui.n desijau loar». Guinot (1921: 66) remarca que és evident que Fenollar va ser el secretari, el director i l'ànima d'aquest certamen marià. D'altra banda, també féu –a dues mans– *Les Cobles fetes per Mossèn Fenollar e per Mossèn Joan Escrivà, cavaller, contemplant en Jesucrist crucificat*, poema de cinquanta estrofes de deu versos, les senars escrites per Fenollar i les parelles per Escrivà.

En referència a la temàtica amorosa, només s'han trobat les lletres en prosa entre Fenollar i Isabel Suaris i una poesia amorosa de Fenollar al *Jardinet d'Orats*. Al *Cancionero General* d'Hernando del Castillo (València, 1511) hi ha recollida la producció en castellà que es coneix de Fenollar. També existeix una breu cançó castellana de Fenollar glossada per Mossèn Crespí de Valldaura. Bernat Fenollar va morir el 28 de febrer del 1516.

INTERACCIÓ DELS TRES POETES VALENCIANS

Els tres autors de *Scachs d'Amor* (1975), Castellví, Vinyoles i Fenollar, van tenir en l'últim període del s. xv un bon prestigi social i una gran influència política en el Regne de València. Els tres poetes –com hem vist en les biografies– estaven en contacte amb el rei Ferran el Catòlic:

- Castellví va ser cambrer del rei Ferran quan aquest era príncep i també majordom reial.
- Vinyoles va ser vetllador dels interessos reials a València.

- Fenollar va ser «escrivà de ració» i «capellà e mestre de la capella» del rei Ferran el Catòlic.

Tant el rei Ferran com la reina Isabel la Catòlica eren aficionats als escacs. La bona relació dels tres poetes amb els monarques se suposa que devia facilitar el seu contacte amb escaquistes tan reconeguts com Lucena. A més a més, la família de Lucena i la família de Brianda, la segona dona de Vinyoles, tenien en comú que eren d'origen jueu. El fet que la Inquisició espanyola perseguís als membres de totes dues famílies devia facilitar la presa de contacte entre Vinyoles i Lucena, atès que en aquella època els conversos tenien una relació molt estreta entre ells.

L'amistat entre Castellví, Vinyoles i Fenollar no només donà fruit en la col·laboració a tres mans del poema *Scachs d'Amor*, sinó també en altres obres.

La fama de gran versificador de Fenollar no era vana. Aquest poeta era el que més debats impulsava i animava. A *Lo procés de les olives*, però, el diàleg amb el seu amic Moreno tingué una participació insospitada i desmesurada. Es formaren dos bàndols, els poetes que defensaven la posició de Moreno (procurador dels vells): Jaume Gassull i Narcís Vinyoles, i els poetes que donaven suport a Fenollar (procurador dels joves): Lo síndic del comú dels peixcadors i Baltasar Portell.

A la segona edició del *Cancionero General* (València, 1514), de nou hi ha dues col·laboracions literàries entre Bernat Fenollar, Francesc de Castellví i Narcís Vinyoles. La primera és una endevinalla de Fenollar en la qual els altres dos poetes han de resoldre l'enigma, és a dir, esbrinar el nom propi d'una dama (Elionor). I la segona és una cobla que porta la rúbrica de «feta per los tres damunt dits, cascú un vers», en lloança a una dona. També hi ha una altra endevinalla «Del nom gentil de una gentil dama», que Fenollar escriu únicament per a Vinyoles. Aquest resol correctament l'enigma, que és el nom de la seva dona (Brianda).

En conclusió, la relació que tenien els tres poetes anava més enllà de les col·laboracions literàries i les trobades en les tertúlies. Sabem que els amics més íntims de Vinyoles devien ser Bernat Fenollar i Francesc de Castellví (Ferrando, 1978: 26) i que, aquest darrer, va prestar una bona quantitat de diners a Vinyoles (Romeo, 2008).

INTENCIONALITAT DE LA PARTIDA

En les estrofes introductòries d'*Scachs d'Amor* s'explica que el poema s'estructura en seixanta-quatre estrofes, el mateix nombre que les caselles d'un taulell d'escacs³. Considerem que aquest fet no és casual, sinó volgut. Els autors pretenien que

3. Al llibre *De les costumes dels homens é dels oficis dels nobles sobre'l Joch dels Escachs* (s. XIV), Cessulis explica en «Lo capitol primer del escaquer en general» (p. 132-133) que el taulell d'escacs representa la ciutat de Babilònia, lloc on es va trobar aquest joc. L'autor remarca que, segons Sant Jeroni, la ciutat de Babilònia era molt ampla i quadrada, la seva extensió era de 64.000 passos. En l'escaquer cada casella representa mil passos.

les estrofes coincidissin amb la composició quadricular de l'escaquer. Possiblement, els poetes devien fer una distribució equitativa d'estrofes per a lluir-se amb igualtat de condicions, és a dir, de versos: tres estrofes introductòries, vint moviments per jugador, vint intervencions de l'àrbitre i una jugada final, la del mat.

Compartim amb Miquel i Planas (1914: 40) l'opinió que «l'interés del poema havia de residir sobre tot en les combinacions dels símbols de les peces, seguint l'al·legoria amorosa de la lluita; [...] Fixat aquest [l'argument de la partida], és aleshores probablement que cada poeta s'emprendria, per torn, la feina de compondre les respectives cobles. Y diem per torn, precisament, perquè no podia ésser que cap dels tres autors escrigués una cobla seva, sense conèixer la immediata anterior, feta pel seu company, de la qual havia de pendre la darrera rima per a compondre la cobla que li pertocava an ell. Així totes seixanta-quatre són 'encadenades'». I també estem d'acord amb Guinot (1921: 135) «Lo primero que a nosotros nos interesa ver en esta poesía, es su carácter de obra colectiva, que no pudo ser producto de labor aislada de los tres vates que la escriben, sino de la convivencia de ellos en una tertulia».

Més endavant, Guinot (1921: 142-143) es planteja «¿A quién se debe la concepción de la obra? ¿Cuál de los tres dio la traza del poema? ¿Quién se encargó, como más experto ajedrecista, de combinar el desarrollo de las jugadas en el cuadrículado tablero, con los lances de amor que tejen la acción y el desenlace de esta obrita? No tenemos datos que nos permitan dar una rotunda afirmación a cada una de estas preguntas». Després afegeix la seva hipòtesi, de la qual discrepem: «No hay más que un verdadero ajedrecista y este es el caballero Francisco de Castellví; los otros dos, Fenollar y Vinyoles, no pasan de la categoría de buenos aficionados. [...] La concepción de la obra nos parece muy propia de mosén Bernardo Fenollar, tan avezado ya en la vejez a promover, trazar y dirigir esa clase de piezas colectivas, que fueron su modalidad literaria desde la juventud y que indudablemente constituían el principal atractivo y el mejor ornato de su famosa tertulia. [...] La traza del poema suponemos la dio Vinyoles y fundamos nuestro supuesto en que este fecundísimo escritor fue extremadamente aficionado al estudio de las literaturas hermanas de la suya vernácula y en especial de la italiana, cultivando el verso toscano y el castellano con bastante acierto».

No pensem que, necessàriament, cada autor hagués d'adoptar una funció específica: un inventar-se la partida, l'altre dirigir la peça col·lectiva i el darrer traçar el poema. Els versos dels jugadors i els de l'àrbitre tenen prou personalitat per a pensar que Vinyoles era l'únic autor de tots els versos (o bé de les estrofes dels jugadors). Pensem, també, com Ferrando, que Vinyoles hauria pogut fer o suggerir l'esquema mètric. Ferrando (1978: 61-62) remarca que «hi ha una doble coincidència que destrueix parcialment la teoria de Guinot sobre la paternitat literària exclusiva de Vinyoles». Comenta que la freqüència de versos accentuats a la sisena síl·laba (a la italiana) en la part de Vinyoles i en la de Castellví és molt superior a les co-

bles de Fenollar, les quals, a més, destaquen pel seu purisme idiomàtic enfront dels altres dos autors.

I tampoc no estem d'acord amb un dels arguments que utilitza Ricardo Calvo per a defensar la suposada ficció de la partida jugada a *Scachs d'Amor*. L'autor remarca en l'article «Valencia cradle of european chess» que «the title of the manuscript also uses the word 'jventada'». Considerem que la paraula 'jventada' que s'esmenta en el títol del poema fa referència a l'obra poètica en general i no a la partida d'escacs en particular.

Així doncs, sabent que Castellví, Fenollar i Vinyoles eren literats i sabien jugar als escacs, ens posicionem a favor de la idea segons la qual cada poeta va escriure la seva part tenint en compte els versos dels altres (per la rima encadenada). D'altra banda, pensem que els poetes van escollir una partida real anteriorment jugada. Des del nostre punt de vista, els autors de la partida tant podien ser jugadors anònims⁴ com els mateixos poetes (Castellví i Vinyoles), ja que per les biografies ens consta que sabien jugar a l'esport-ciència, sobretot Castellví.

A més, partim de la base que els poetes havien elaborat el poema a posteriori de l'execució de la partida i no pas a la inversa. És a dir, considerem que és massa casualitat pensar que la partida i la composició poètica transcorreguéssim simultàniament i s'aconseguís quadrar les seixanta-quatre estrofes, atès que és molt imprevisible pronosticar el nombre de jugades que durarà una partida abans de començar-la.

D'altra banda, no pensem que la partida estigui predeterminada en el sentit que les jugades estiguin acordades amb la finalitat d'arribar als vint-i-un moviments⁵. La reacció natural d'un jugador quan perd material és intentar sobreposar-se a les dificultats i buscar el contra joc que permeti capgirar la partida. A *Scachs d'Amor* es percep una lluita estratègica constant entre els contrincants; tal com es desenvolupa el joc no hi veiem indicis que facin pensar en jugades forçades per precipitar el final. En definitiva, és difícil creure en la manipulació del joc per tal d'aconseguir la partida desitjada.

4. Al 1283, Alfonso X el Sabio, rei de Castella i Lleó, en la seva obra *Libro del ajedrez, dados y tablas* inclou problemes d'escacs. Per tant, no és inversemblant que els jugadors contemporanis poguessin transcriure les jugades d'una partida i guardar-ne les anotacions per tal de reproduir-les posteriorment. D'aquesta manera, Castellví i Vinyoles haurien pogut buscar una partida que s'hagués jugat amb vint-i-un moviments.

5. Segons MIQUEL I PLANAS (1915-1920: 440) «El mateix senyor Paluzié ha dit que no creu pas un despropòsit l'acceptar que aquesta partida fou realment jugada per en Castellví contra en Vinyoles, essent testimoni en Fenollar». Pel que fa a Bataller i Narbon (1991: 58) diuen que «[...] Com que aquesta torre o roc serà abatuda més tard podem pensar que el coneixement de la partida en el seu conjunt és una fase prèvia a la redacció de les cobles». Tanmateix, a la p. 61 sembla que canviïn d'opinió sobre "la fase prèvia de redacció", ja que en l'anàlisi d'una jugada s'esmenta que «[...] tenint en compte la planificació que hi ha sobre el final de la partida en un nombre de jugades preestablert, la qual cosa obliga a un escurçament del nombre de moviments». També creuen que en el joc «les errades són prèviament calculades» (p. 68).

EVOLUCIÓ HISTÒRICA DELS ESCACS

L'origen del joc dels escacs és confús. Tot i això, Cessulis (s. XIII-XIV) explica que «opinió és de alguns que aquest joch fon atrobat en lo temps de la batalla de Troya; mas açò no conté en sí veritat, car dels caudeus fon transportat e passà als grechs, segons que diu e reconta Diomedes, qui era grech. [...] Lo trobador de aquest joch e de la sua nouelletat fon hun philosop per nom Xerçes [en lengua caldeya, o filometoz] entre ls grechs que à lo [sò], entre els latins, ço és amador de mesura e de justícia.» (Brunet, 1950: 14-15).

La forma de jugar als escacs de l'Edat Antiga tenia molt poc a veure amb els escacs moderns. A la Península ibèrica es va introduir aquest joc com a entreteniment a través dels habitants del Al-Andalus (segle X), segons la documentació escrita que s'ha trobat del Califa de Còrdova.

Al segle XI comencem a tenir constància dels escaquers a partir dels testaments de les màximes autoritats dels comtats catalans, com ara el d'Ermengol I (1010) o el de la comtessa Ermessenda de Carcassona, vídua de Ramon Borrell de Barcelona (1058). Tanmateix, no és fins al s. XIII que tenim documentació de com els nostres avantpassats es distreien amb un joc que ja anomenaven *Acedrex*. Al 1283, el rei de Castella Alfons X el Savi va treure a la llum el *Libro de los juegos: acedrex, dados e tablas; Ordenamiento de las tafurerías*, el qual es troba influenciat pels escaquistes àrabs de la seva cort i, a més, és un reflex de la visió de la societat i de l'autoritat monàrquica. Bàsicament, es tracta d'un llibre on es proposen problemes d'escacs. D'altra banda, cal destacar que a l'any 1300 Cessulis va publicar el *Liber de moribus hominum et de officiis nobilium super ludum scachorum*, obra traduïda a diverses llengües, entre elles el català (*De les costumes dels homens é dels oficis dels nobles sobre'l Joch dels Escachs*).

Els escacs del segle XV es caracteritzaven per tenir un escaquer de 64 caselles i 32 peces (16 per jugador). Segons Paluzie (1905: 158), les peces estaven formades pel Rei, la *Alferza* o Dama, l'Alfil, el Cavall, el Roc o Torre i els peons. El Cavall i la Torre es movien tal com es fa avui en dia. El Peó només podia desplaçar-se una casella en el primer moviment, tot i que s'havia detectat que hi havia jugadors que avançaven el peó dos quadres, com ara. Si el Peó arribava a la vuitena fila, era obligatori coronar Dama. L'abast de l'Alfil era fins a dues caselles més enllà i podia saltar per sobre d'altres peces mentre feia el seu recorregut. En canvi, la Dama només podia moure's una casella en diagonal, però en la primera jugada podia desplaçar-se fins a una tercera casella. El Rei, que era la peça més important del joc, podia moure's en totes direccions fins a dues caselles, passant –si convenia– per sobre d'altres peces. Altres regles que calen destacar són que es guanyava la partida tan si es feia escac i mat com si s'ofegava el Rei o es capturaven totes les peces enemigues i el Rei enemic es quedava sol. L'enroc i les taules no estaven incloses dins del reglament.

Un dels factors que va contribuir a l'evolució de la forma de jugar als escacs és que les partides s'allargaven excessivament, fins al punt que esdevenien avorrides. Segons Ricardo Calvo⁶, la resolució de problemes de partides d'escacs va ser un al·licient que contrarestavava la feixuguesa de les partides inacabables. La forma principal de jugar als escacs amb les regles velles es va derivar a la resolució de problemes escaquístics: «The games were long and boring. So, the main form of playing chess with the old rules was betting with chess problems and not playing a game. Manuscripts in use are mainly compilations of chess problems...». Amb les noves regles, com apunta Calvo, es pretenia agilitzar la dama i l'alfil, d'aquesta manera es podia fer escac i mat amb pocs moviments. D'altra banda, aquest autor també remarca que els canvis en l'estructura social de l'època i la importància cada cop més destacada dels estats unitaris i monàrquics, així com la coronació de la Reina Isabel la Catòlica –que es va produir el 13 de desembre de 1474– van influenciar considerablement els poetes valencians; fins al punt que van reflectir aquests fets en les noves regles del joc dels escacs⁷. De fet, Ricardo Calvo⁸ comenta que Westerveld i Garzon Roger «there are obvious hints within the *Scachs d'Amor* poem to Isabella's actual coronation. The most important one is the following line (stanza 54), spoken by Fenollar: 'Mas nostre joch de nou vol enremar se stil novel e strany a qui bel mira prenent lo pom, lo sceptr'e la cadira, car, sobretot, la Reyna fa honrar se.'».

En resum, Paluzie introdueix, en aquest ordre, els canvis del reglament dels escacs: transformació de l'*Alferza* a Dama, canvi i ampliació de l'Alfil, l'enroc i la presa del Peó al pas. Cal destacar el *salt* del Rei –que també es descriu a *Scachs d'Amor*–, el qual podia fer el salt fins a dues caselles més enllà i saltant per sobre de qualsevol altra peça. Miquel i Planas esmenta que, segons Paluzie, aquest salt a *Scachs d'Amor* ja feia referència a l'enroc, mentre que Ricardo Calvo ho posava en dubte.

I, per últim, s'ha de palesar que pocs anys després de la creació de *Scachs d'Amor*, hi hagué altres registres sobre la nova forma de jugar als escacs, com és el *Llibre dels jocs partits dels escacs en nombre de cent*, del sogorbí Francesch Vicent, publicat a València el 1495 (actualment perdut) i *Repetición de amores e arte de ajedrez*, editat el 1497 per Lucena a Salamanca. I, ja un grapat d'anys després, al 1561, es va publicar l'obra del bisbe castellà Ruy López de Segura: *Libro de la invencion liberal y arte del juego del Axedrez*, autor considerat el fundador de la teoria dels escacs. La seva aportació va ser tan gran que, avui en dia, encara s'utilitza reiteradament l'obertura que va crear i que porta el seu nom.

6. CALVO (1998): *Valencia cradle of european chess*, presentat a Viena.

7. WESTERVELD, Govert (1994): *Historia de la nueva dama poderosa en el juego de ajedrez y dama*.

8. CALVO (2009): *Valencia and the origin of modern chess*.

INTRODUCCIÓ

L'obra *Scachs d'Amor*, de Francesc de Castellví, Bernat Fenollar i Narcís Vinyoles, és un poema publicat a València a finals del segle XV, concretament l'any 1475⁹, i es considera la descripció de la primera partida d'escacs en forma moderna escrita a tot el món.

Scachs d'Amor consta de seixanta-quatre estrofes de nou versos, fet que coincideix amb el nombre de caselles que té un taulell d'escacs (vuit files amb vuit columnes). L'estructura del poema es divideix en grups de tres estrofes, les dues primeres descriuen la jugada de cada contrincant: els versos de Castellví representen el moviment de les peces blanques (vermelles al poema); els versos de Vinyoles el de les peces negres (verdes en el text) i, en la tercera estrofa, Fenollar, que és l'àrbitre de la partida, comenta les regles del joc dels escacs.

Castellví, Vinyoles i Fenollar reben la influència de tres planetes: Mart, Venus i Mercuri, respectivament. Per aquest motiu prenen el nom de la seva font d'inspiració.

Les jugades de les peces blanques representen el moviment de Mart (Castellví) i les jugades de les negres el joc de Venus (Vinyoles). Cada peça de cada bàndol simbolitza una qualitat humana:

Fenollar (Mercuri) Àrbitre	
Castellví (Mart) representa l'Amor peces blanques (vermelles)	Vinyoles (Venus) representa la Glòria peces negres (verdes)
Rei = Raó Reina (dama) = Voluntat Rocs (torres) = Desig Cavalls = Llaors Orfils (alfils) = Pensaments Peons = Serveis	Rei = Honor Reina (dama) = Bellesa Rocs (torres) = Vergonya Cavalls = Desdeny Orfils (alfils) = Dolços esguards Peons = Cortesia

A continuació, interpretarem els versos del poema i analitzarem les jugades d'escacs a mesura que anem reproduint els moviments de Castellví i Vinyoles amb els diagrames¹⁰ corresponents.

9. ROMEO (2008) comenta que en l'estudi realitzat per J. A. Garzon (p. 345, capítol 3 del llibre *El regreso de Francesch Vicent*, València, 2005), podem saber que «sobre las marcas de agua del papel empleado para escribirlo y del momento preciso de la conjunción en el cielo de Valencia de los tres planetas, Marte, Venus y Mercurio, podemos afirmar que debió ser escrito en fechas próximas al 30 de Mayo de 1475».

10. Agraïm a Chessbase que ens hagi cedit els diagrames per aquest estudi.

INTERPRETACIÓ METAFÒRICA I ESCAQUÍSTICA DEL POEMA *SCACHS D'AMOR*

1-9: Castellui

(*Març*)

- 1 *Trobant se Març — ab Venus en vn temple,*
- 2 *Ensemps tenint — Mercuri [en] sa presencia,*
- 3 *Ordi hun joch — de scachs, ab nou exemple:*
- 4 *Prenent Raho — per Rey sens prehemencia;*
- 5 *La Voluntat — per Reyna [a]b gran potencia;*
- 6 *Los Pensaments — per sos Orfils contemple;*
- 7 *Caualls, Lahors — ab dolça eloqüencia;*
- 8 *Rochs son Desigs — que [e]nçenen la memoria;*
- 9 *Peons, Serueys — pugnans per la victoria.*

Castellví (Mart), Vinyoles (Venus) i Fenollar (Mercuri) es troben en un temple. Aquest darrer ordena jugar una partida d'escacs i descriu les regles del joc amb nou exemples (que en realitat són vint intervencions de l'àrbitre). En primer lloc esmenta les qualitats humanes de les diferents peces blanques: El rei simbolitza la Raó, la dama la Voluntat, els alfils els Pensaments, els cavalls les Llaors, les torres els Desitjos i els peons els Serveis que lluiten per la victòria.

10-18: Vinyoles

(*Venus*)

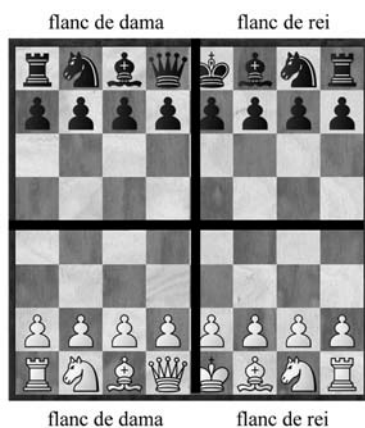
- 10 *Per exercir — Venus la sua gloria*
- 11 *Volgue per Roch — Vergonya cautelosa;*
- 12 *Caualls, Desdenys — en paga meritoria;*
- 13 *Orfils, Esguarts — de vista delitosa;*
- 14 *Per Dama pres — Bellea graciosa;*
- 15 *Y lo seu Rey, — seguint damor ystoria,*
- 16 *Fon la Honor — ab vida perillosa;*
- 17 *Per fels Peons — prengue les Cortesias,*
- 18 *Armats, guarnits — de mil parençaryas.*

Per exercir la seva Glòria, Vinyoles (Venus) atorgà a les torres la Vergonya, als cavalls el Desdeny, als alfils l'Esguard, a la dama la Bellea, al rei l'Honor i als peons la Cortesia, els quals exterioritzen aparatósament les armes i la guarnició que porten.

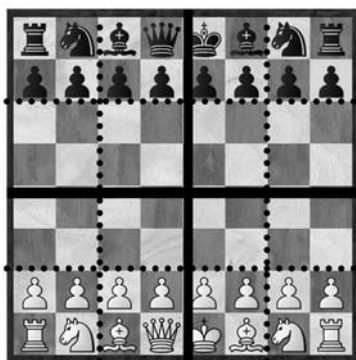
19-27: Fenollar
(Mercuri)

- 19 *Mercuri, prest — en sos modos y vias,*
 20 *Pintal taulell — de sorts clares y escures:*
 21 *Y fon lo Temps, — partit per nits y dies,*
 22 *Vn quadre fent — les primeres clausures;*
 23 *Lo qual per creu — parti [e]n quatre natures*
 24 *De temps diuers; — y apres, seguint ses guies,*
 25 *De quada part — feu quatre [e]quals figures;*
 26 *E, diuidint — sots tal pacte la resta,*
 27 *Hun sis y hun quart — suma tota la llesta.*

La font d'inspiració de Fenollar (l'àrbitre de la partida), Mercuri, pinta el taulell de quadres foscos i clars, així com el temps fou dividit en nits i dies. Amb una creu parteix el camp de batalla amb quatre quarters, i ho compara amb les quatre estacions que té un any.

De cada part (o quarter) va fer una altra subdivisió, en forma de creu, creant quatre figures iguals, és a dir, quatre quadrats que tenen quatre caselles cadascun.

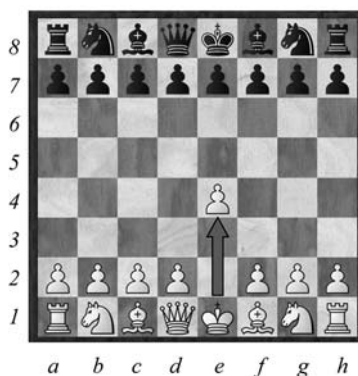
Actualment, el taulell també es divideix en quatre quarts. Des del punt de vista del jugador que mou les peces blanques, el quarter de l'esquerre s'anomena el flanc de dama i el quarter de la dreta és el flanc del rei. Pel que fa al jugador de les peces negres, el quarter de l'esquerre és el flanc del rei mentre que el quarter de la dreta correspon al flanc de dama.

28-36: Castellui

(*Lo Peo del Rey va a la quarta casa.*)

- 28 *Lo camp partit — y tota la gent presta,*
 29 *Lo gran guerrer, — ab la [e]nsenya vermella,*
 30 *Mogue tantost — a tota se requesta,*
 31 *Prement «Amor» — per nom en sa querela;*
 32 *E tramate — ves lo camp de la bella*
 33 *Lo pus valent — Peo de la conquesta:*
 34 *Lo qual tira — dos passos devers ella.*
 35 *Mouent aquest — lo Rey, Raho descobre,*
 36 *E lo cami — de Voluntat se obre.*

1. e4

La descripció que fa Castellví té com a paral·lelisme la representació de l'inici d'una guerra en un camp de batalla, on cada bàndol està identificat amb la seva senyera.

Amb les peces col·locades per començar la partida, l'exèrcit blanc, amb l'enseya vermella (que respon sota el crit d'Amor), inicia la batalla amb el moviment del peó de rei¹¹, el qual avança dues caselles. Així doncs, les blanques obren la diagonal a la seva dama i descobreixen el camí del seu rei, el gran guerrer.

Des del punt de vista escaquístic, actualment aquesta jugada és molt habitual en la forma de jugar als escacs. L'objectiu és controlar el centre del taulell, que és la zona on tenen lloc les primeres escaramusses, i agilitzar el desenvolupament de les peces.

37-45: Vinyoles

(*Lo Peo de la Dama a la quarta casa.*)

37 *Dama gentil, — ab animo no pobre*

38 *Portant de vert — bandera de sperança,*

39 *Per nom cridant: — «Gloria, gloria cobre*

40 *»La mia gent — ab benaventurança!»*

41 *Lo seu Peo, — cortes, ab gran temprança,*

42 *Auant passa; — perque Bellea obre,*

43 *En joch damor, — la primera paraença.*

44 *Prenent hun gest — humil per sa defesa,*

45 *Lo cor feri, — damorosa scomesa.*

1. ... d5

11. Segons Cessulis (ed. Brunet, 1950: 97-98) el peó que hi ha davant del rei representa els mercaders, drapers, telers i canviadors. Tots ells han de fugir de l'avarícia i guardar els deutes i les coses promeses. Han d'atendre i guardar íntegrament els depòsits comanats. Estan situats davant del rei, perquè han de vetllar pels seus tresors i han de respondre en nom d'aquest als cavallers en les seves pagues i rebuts. Per això, s'han de protegir de l'avarícia.

La dama, amb l'estendard verd, que simbolitza l'esperança, anima enèrgicament el seu exèrcit cridant que la Glòria els cobreixi de benaventurança. El peó¹² negre de dama avança amb seguretat dues caselles. D'aquesta manera la dama (Bellesa) inicia en el joc d'amor el primer parany. Com que la millor defensa és un bon atac, el peó cortès fereix el cor amb una investida amorosa.

Aquesta posició, el contraatac de peó de dama, avui en dia es coneix amb el nom de Defensa Escandinava. Aquesta denominació data del segle XIX, quan un grup de mestres suecs va començar a desenvolupar-ne la teoria. Tanmateix, a l'any 1497 el famós llibre de l'escaquista Lucena, *Repetición de Amores*, esmenta ja aquestes jugades.

46-54: Fenollar

(*Diu que lo tocat se hagia de jugar.*)

- 46 *La ley que deu — primer esser admesa,*
 47 *Es, en tal joch, — que la pessa toquada,*
 48 *Ab fermetat, — sens dabat ni contesa,*
 49 *Per cascu, cert, — hagia desser jugada.*
 50 *Cau en rao: — car pensa [e]namorada,*
 51 *Hauent elet, — liberta ni sospesa*
 52 *Restar no deu, — mes del tot subiugada.*
 53 *E perços diu: — «Ardiment y follia*
 54 *»En cascun fet, — puys fet es, fet se sia!»*

La primera regla que s'ha de complir en el joc dels escacs és que quan es toca una peça amb fermesa, s'ha de fer la jugada amb la peça que s'ha tocat. Fenollar compara la decisió de moure una peça amb l'elecció que fa l' enamorada. Una vegada escull la seva parella, s'ha d'atènyer a les conseqüències: menys llibertat i més submissió.

55-63: Castellui

(*Lo Peo del Rey pren lo Peo de la Dama.*)

- 55 *Lo bon Seruey, — rebut ab Cortesia,*
 56 *Prengue de nou — esforç per acceptarla,*
 57 *Fent se senyor — del lloch hon la cullia,*
 58 *Sens pus pensar — si podra [e]nujarla;*
 59 *Perque lo grat — quel força tant [a] amarla,*
 60 *A desigiar — tal glorial mouia*
 61 *Tostemps seguint — amor, fins a trobarla.*
 62 *Lemprenedor, — per exir ab la sua,*
 63 *Nos deu parar — per negun plech ni rua.*

12. Segons Cessulis (ed. Brunet, 1950: 105-107) el peó que hi ha davant de la dama representa els metges, especiers i cirurgians. En ells s'ha de reflectir «madurea de costumes, car cortesia de paraules, castedat de cors, molt prometiment de sanitat als malalts».

2. ed5

El peó blanc (Servei) captura el peó negre (Cortesia) i s'apodera de la casella que l'acollia: *hostes vingueren i de casa ens tragueren*. Servei, sense pensar si podia molestar el peó que el rebia, pren Cortesia perquè el desig de Glòria fa que qui pren la iniciativa –guiat per l'Amor– no es doblegui per res del món (v. 63 *per negun plech ni rua*).

64-72: Vinyoles

(*La Dama, a la quarta casa sua, pren lo Peo que li hauia pres lo seu.*)

- 64 *Per quel renom – de Bellea rellua,*
 65 *Vent quel Seruey – guastaua Cortesies,*
 66 *Ab gran rigor – ixque de casa sua*
 67 *Per castigar – tant folles fantasies.*
 68 *E, no curant – de moltes lloçanies,*
 69 *Mirantse [e]ntorn, – com fa lo camp la grua,*
 70 *Matal Peo que – feya valenties.*
 71 *Lo qui enpren, – mirar deu, ans que [e]nprennga*
 72 *Perque la fi – del que fa nol reprennga.*

2. ... Dd5

Perquè la fama de la dama negra (Belleza) brilli, aquesta surt de la seva casella per castigar el caprici (v. 67 *folles fantasies*) del peó blanc, el qual es va precipitar en l'acció de valentia, segons Vinyoles. En canvi, la dama¹³ negra observa la zona abans d'actuar, així com la grua guaita el camp que no hi hagi cap perill que l'amenaci. La lliçó que s'ha d'extreure d'aquesta jugada és: aquell que hagi de capturar algú, abans ha de vigilar que l'acció no se li giri en contra i acabi esdevenint pres.

Una altra variant de l'Escandinava és desenvolupar el cavall del flanc de rei a la casella f6, en comptes de capturar el peó amb la dama i exposar-la a les peces enemigues.

73-81: Fenollar

(*Diu que lo pres vna volta se hagi de pendre.*)

73 *La ley [seguent] – quels dos volem comprena,*

74 *Es que la gent – presa, resta catiua;*

75 *Per ço deu molt – pensar be ab quis prenga*

76 *La Voluntat, – pus es senyora [a]ltiua.*

77 *Car de grans trets – lo qui pus alt se squiua,*

78 *Resta pus bax, – perque lo joch aprenga;*

79 *Puix que de grat – enteniment catiua,*

80 *Si lo Voler – Reho no vol complaure,*

81 *Es molt degut – catiu quel veiam caure.*

La segona regla diu que les peces preses resten capturades, és a dir, queden fora del camp de batalla (el taulell)¹⁴. Per aquest motiu, s'ha d'anar en compte que la dama (en aquest cas, Voluntat), peça molt valorada (v. 76 *altiua*), es posi en perill quan ataca l'enemic. Com més valor té una peça, més ràpida haurà de ser la seva fugida quan l'estiguin amenaçant. Si la dama no té seny i es juga la seva existència, més fàcil serà que capturin el rei (Raó).

82-90: Castellui

(*Lo Cauall de la Reyna va a la tercera casa del Orfil, tirant ves la Dama.*)

82 *La Voluntat, – desigiosa de plaure*

83 *En quant pogues – a la Dama eleta,*

84 *Deslibera – deuers aquella traure*

13. Segons Cessulis (ed. Brunet, 1950: 31) «és cosa necessaria la Regina esser savia e casta e ben acostumada, nada de honests parents e ansiosa de nodrir sos fills. Verament la sua saviea appar no solament en los comportaments, ans encara en les paraules, e majorment quant ella contra natura de fembres conserva en son cor les coses secretes».

14. MIQUEL I PLANAS (1915-1920) és el mateix principi que l'anterior, però aplicat a les peces del contrincant: «aquell qui arriba a tocar una peça de l'enemic no pot desdir-se de prendre-la».

- 85 *Sa gran Lleor — ab lengua molt perfeta.*
 86 *E fon auis — de persona discreta*
 87 *Pensar tostemps — servir y no desplaure*
 88 *La que del cor — senyora [a]uem ja feta:*
 89 *Foll es aquell — que gose fer vlttragie*
 90 *Contra qui es — tengut de vassallatgie.*

3. Cc3

La dama blanca (Voluntat), amb ganes de satisfer a l'altra dama (Belleza), ordena el cavall del seu flanc, amb dots de seducció, que vagi a rebre-la. El cavaller¹⁵ ha d'obeir sempre i no ha d'enutjar mai la seva senyora, atès que és boig aquell que gosa ultratjar amb qui manté una relació de vassallatge.

91-99: Vinyoles
 (La Dama sen torna a son loch.)

- 91 *Per ben guardar — la torra domenatgie*
 92 *Torna [en] son loch — la graciosa Dama;*
 93 *Quel Caualler, — maiorment de paratgie,*
 94 *Voler no deu — taquar honesta fama.*
 95 *Lanemorat, — quant passio linflama,*
 96 *No vulla dar — als bens donor dampnatgie;*
 97 *E, siu vol fer, — fogint se romp la trama.*
 98 *Perque quant plou, — quis cobre de la fulla,*
 99 *Crent ser exut, — dos vegades se mulla.*

15. Segons Cessulis (ed. Brunet, 1950: 47) un cavaller ha de ser savi, noble i expert. Abans que el cavaller aprengui l'art de la cavalleria és necessari que sigui posat a prova i que tingui una llarga experiència. Per això ha de ser apte i convenient al regiment de cavalleria, per poder comandar la batalla. El cavaller ha de ser savi i perspicaç, per això no s'escull per guiadors d'un exèrcit ni homes joves ni cavallers novells perquè no tenen aquestes qualitats.

3. ... Dd8

La dama negra torna al seu lloc per protegir la seva zona. El cavaller (cavall blanc) no ha de voler embrutar la seva imatge (v. 94 *honesta fama*) matant una dama, però si aquesta dama no es protegeix, l'obligació del cavaller és capturar-la, atès que si torna enrere està traint la relació de vassallatge. Vinyoles diu que quan plou, qui es tapa amb una fulla pensant-se que es mantindrà eixut, s'acaba mullant dos cops. És a dir, d'una banda, si el cavaller no aconsegueix captivar la dama, trairà el seu codi d'honor i alhora desobeirà la seva senyora (Voluntat). I de l'altra, si Bellesa no actua amb precaució i marxa abans que ploquin els cops, s'acabarà «constipant».

La jugada més habitual és portar la dama a l'extrem del taulell del flanc de dama (*Da5*) per controlar les caselles del seu flanc i, a més a més, el centre. Moure la dama a *d6* és una altra opció per tal de pressionar els quadres centrals. La jugada que fa Vinyoles és la variant menys acceptada, atès que es considera que tornar la Dama a la posició inicial comporta perdre un temps (un moviment).

100-108: Fenollar

(*Diu, si haueu senyalat o tocat la casa, queus metau en ella.*)¹⁶

100 *Lo terç decret — vol que cascus reculla*

101 *En son castell — o conquistada casa,*

102 *Y perdra la — yames puga ni vulla;*

103 *Ans, deu morir — tenint en ma lespasa.*

104 *Car Voluntat — tal foch damor abrasa,*

16. En les dues primeres regles Fenollar fa referència a l'obligació de moure una peça quan es toca. En aquesta ocasió, comenta que si s'assenyala o es toca una casella del taulell, el jugador té el deure de posar una peça en aquella casella.

- 105 *Que força may – no li tol la despulla;*
 106 *Senyora es – que tots los senys arrasa.*
 107 *Puys, sens lo grat, – voler may se conquista,*
 108 *Nos pot mudar – fins que lo grat desista.*

La lliçó que ara dóna Fenollar és que no es pot abandonar la casa i traslladar-se a una altra fortalesa fins que la conquesta sigui segura, perquè sinó es pot arribar a perdre la pròpia llar. No s'ha de perdre ni voler perdre (ni la casa ni la partida d'es-cacs), abans s'ha d'intentar lluitar fins al final per a vèncer en la batalla (guanyar patrimoni i victòria en el joc).

109-117: Castelui

(*L Orfil del Rey va a la quarta casa dauant l Orfil de la Reyna.*)

- 109 *Raho, trobant – pus aspre que la rista*
 110 *La Dama que – molt humil estimaua,*
 111 *Restant en si – de tal engan molt trista,*
 112 *Vent que Laors – y Serueys desdenyaua;*
 113 *Per lo valer – que molt la conuidaua,*
 114 *Son Pensament – que sospyrant aquista,*
 115 *Fin[s] al quart grau – per espia [e]nvyaua.*
 116 *Qui vol saltar, – en alt per alleuarse,*
 117 *Primer coue – algun poch abaxarse.*

4. Ac4

El rei blanc està decebut i considera la dama negra esquerpa perquè ha tornat al seu lloc (al costat del seu rei), i aquesta està dolguda perquè Raó (rei blanc) l'ha amenaçat amb el cavall. Com que la dama negra s'ha retirat (convé recular a temps),

el rei blanc envia l'alfil¹⁷ com a espia, el qual sospira perquè ha d'agafar impuls i desplaçar-se fins a la quarta fila.

Des del punt de vista escaquístic, és millor moure el peó de dama dues cases, en comptes del moviment de l'alfil (*Ac4*). Tot i que no és una jugada tan agressiva com la de Castellví, es controla més el centre del taulell i es facilita la mobilitat de l'alfil de la casella *c1*.

118-126: Vinyolas

(*Lo Cauall del Rey va a la tercera casa de Orfil de Rey.*)

- 118 *La Honestat, — de qui sol arrearse*
 119 *Bellea gran, — si vol esser diuina,*
 120 *Lo seu Desdeny — trames sens oblidarse,*
 121 *Per atallar — del Pensament la mina.*
 122 *Que si aquell — de la virtut declina*
 123 *Y no volgues — per si may limitarse,*
 124 *Defensio — donor lo contramina.*
 125 *Tostemps lo foch — crema per sa natura,*
 126 *Mas laygual fa — dançar a sa mesura.*

4. ... Cf6

L'Honestat (rei negre) posa en joc el cavall del seu flanc per a reforçar la seva posició —per si l'alfil blanc no té virtut i mata el peó que amenaça, amb la finalitat de desprotegir el rei enemic. Vinyoles personifica el Pensament, l'alfil, amb el foc que crema per naturalesa i el Desdeny, el cavall, amb l'aigua, el qual fa dansar en la seva mesura l'adversari.

17. Segons Cessulis (Brunet, 1950: 39-40), els alfills són formats a manera de jutges assessors secrets. Aconsellen al rei, llegeixen els manaments als prínceps i informen a tot el Regne dels bons costums. També aconsellen aquells que sol·liciten ajuda.

127-135: Fenollar

(*Quel Rey puga lo primer lanç anar a terça casa.*)

- 127 *Laltre decret — que molt lo joch apura,*
 128 *Es que los Reys — a la casa terçera*
 129 *Lo primer tret, — sens fer pus desmesura,*
 130 *Salten liberts — en qualseuol manera;*
 131 *Mostrant que tart — deuem per la costera*
 132 *Dexar lo pla — o la via segura:*
 133 *Tal exemplar — en tot daquells se spera.*
 134 *Perço cascu, — quant los limits traspassa,*
 135 *Erra, mas poch, — si no si torua massa.*

Una altra regla important és que el primer moviment (v. 129 *Lo primer tret*) que facin els reis pugui ser l'enroc (v. 128 *a la casa terçera*). En un moment o altre hauran de deixar la seva fortalesa i anar per camins més perillosos. Tanmateix, convé retardar l'abandonament del lloc segur i no precipitar-se en traspasar els límits fronterers, perquè es poden equivocar i alterar el desenvolupament de la batalla.

136-144: Castellui

(*Juga Cauall de Rey a la tercera de Orfil.*)

- 136 *Lenamorat, — mirant que no li passa*
 137 *Lergull [e] enug — a la gentil senyora*
 138 *Hague damprar — Raho, quels fels compasa;*
 139 *La qual, de grat, — li fon gran valedora:*
 140 *Son Dolç Parlar, — que la gent anamora*
 141 *Li tramate, — sens pendre longa spassa,*
 142 *Per arribar — a la quel mon adora.*
 143 *O, quant nos val, — ab tot que poch nos costa,*
 144 *Aquell dolç so — de la Llahor composta!*

5. C13

Com que el cavall de flanc de dama veu que la dama negra encara està dolgu-
da, demana al seu rei que faci alguna cosa. Raó envia l'altre cavall¹⁸ per seduir amb
els seus dots la dama, però com que per accedir-hi haurà de passar moltes vicissi-
tuds, hi va ben armat.

145-153: Vinyoles

(*Juga l Orfil de la Dama a quatre cases del Cauall del altre Rey, sobrel
Cauall.*)

- 145 *Amarch conuit – cubert de dolça crosta*
146 *Es lo Leguot, – quels senys tots afalagua,*
147 *Y affalaguant – Bellea, ab grat sacosta*
148 *Al falç enguan – que sots aquell samagua.*
149 *Trahent dels hulls, – per dar li damor paga,*
150 *Hun Dolç esguart, – en loch de la resposta,*
151 *Que li guareix – de sos Desdenys la plaga,*
152 *Poden los Hulls – mirar lo inuisible*
153 *Y turmentar – lesperit impassible*

5. ... Ag4

Vinyoles explica que la lloança interessada (v. 146 *Leguot*) està coberta d'una
crosta que sembla dolça, que s'utilitza per afalagar i apropar-se a la víctima, que
en aquest cas és Bellea, la dama negra. Aquesta, per tornar «l'amor» que li oferia
el cavaller blanc, envia el seu alfil (Dolç esguard) com a resposta, el qual està pro-
tegit pel cavall negre (Desdeny) per evitar que el fereixin. Dolç esguard amenaça
la dama blanca sense veure-la (v. 152 *mirar lo inuisible*), atès que clava el cavall
blanc que la protegeix.

18. Podríem interpretar que el cavaller ubicat al quadrant c3 és inexpert, perquè no ha aconseguit
seduir la dama. Ell mateix ha sol·licitat l'ajuda del seu rei, el qual envia un cavaller més experimentat.

Es tracta d'una jugada agressiva però errònia, ja que les negres poden perdre material. Si el blanc captura el peó *f7* amb l'alfil de *c4*, després el rei negre prendria l'alfil blanc. A continuació, el cavall blanc podria anar a la casella *e5* (amenaçant el rei i l'alfil alhora) i capturar l'alfil negre de *g4*. Per tant, amb aquesta sèrie de jugades el blanc aconseguiria guanyar un peó i exposar el rei negre a les peces enemigues.

154-162: Fenollar

(Diu qu[e] ab lo salt de la tercera lo Rey no puga pendre.)

- 154 *Perque los Reys, — ab poder inuensible,*
 155 *Mes de raho — no puguan mans estendre,*
 156 *Es decretat — que, fent lo salt possible,*
 157 *No puguen may — ferir escach, ni pendre;*
 158 *Mostrant al mon, — quen punir o rependre,*
 159 *Deuen merçe — masclar ab lirascible,*
 160 *Y no fer tant — quant basten a comprendre;*
 161 *Car, si son grans — ab ales de potencia,*
 162 *Maiors seran, vsant de gran clemencia.*

Malgrat que els reis tinguin un gran poder, en el moment de fer l'enroc (v. 156 *fent lo salt possible*) no podran capturar cap peça ni amenaçar el rei enemic. Han de mostrar al món que no és correcte deixar-se portar per la còlera i castigar sense misericòrdia. Per damunt de la seva grandesa combativa, ha de lluir encara més la pietat, la compassió.

163- 171: Castellui

(Jugue lo Peo de Roch de Rey hun punt, anant sobre l Orfil.)

- 163 *Vist lo Mirar — de tant bella parencia,*
 164 *Lo bon Desigx — que sots Raho milita*
 165 *Trames tantost, — ab molta reuerencia,*
 166 *Lo seu Seruey, — per rebre [a]l qui lexcita.*
 167 *Lafeccio — que va [e]n los hulls escrita*
 168 *Desperta cor, — per la conueniencia*
 169 *Del amador — on ver[a] amor habita.*
 170 *Conformitat — es la cosa pus çerta*
 171 *Quentrels amats — es amistats conçerta.*

6. h3

La torre del flanc de rei (Desig), veient l'amença de l'alfil negre (v. 163 *Mirrar*) i actuant sota les ordres del Rei (Raó), envia el seu peó¹⁹ (Servei) per «acollir»²⁰ aquell que té una dolça mirada (alfil), però que en realitat només és una crosta superficial (v. 148 *falç enguan*). En canvi, en la mirada del peó, es llegeix l'estima per la seva dama, un sentiment profund arrelat en el cor, on habita el veritable amor, el qual l'empeny a sortir de la seva casella per defensar la seva senyora. En els dos darrers versos (170-171), «*Conformitat es la cosa pus çerta quentrels amats les amistats conçerta*», interpretem que els amadors, alfil negre i peó blanc, han de pactar en aquest duel d'amor. Davant la posició de l'alfil, que incomoda les blanques, l'avançament del peó vol provocar que les negres prenguin una determinació: retirar l'ofensiva de l'alfil o bé que porti a terme la seva amenaça, és a dir, mirar directament els ulls de la dama (v. 152 *poden los Hulls mirar lo inuisible*).

172-180: Vinyoles

(*L Orfil de Reyna pren lo Cauall del Rey.*)

- 172 *Perque Lahor — los esperits desperta*
 173 *Y fa placar — Bellea [a]b cara francha,*
 174 *Ab Dolç esguart, — quel cor ferint acerta,*
 175 *Lahor prengue, — en qui sperança tancha;*
 176 *A denotar — que al amant no mancha,*
 177 *En negun temps, — la fi damor offerta,*
 178 *Si de lahors — la font nuncha sestancha.*

19. Segons Cessulis (ed. Brunet, 1950: 77) el peó que hi ha davant de la torre representa els llauradors. La funció d'aquests és proveir el poble de viandes i altres coses necessàries.

20. En el vers 57 («*Fent se senyor — del lloch hon la cullia*») Vinyoles explica que el peó blanc s'apodera de la casella del peó negre. Ara passa a l'inversa; el peó blanc és l'hospitalari, però l'alfil negre rebutja la invitació.

- 179 *Que los legots — fan dama tan contenta,*
 180 *Quel descontent — content se representa.*

6. ... Af3

Bellea (dama negra) captura Llaor (cavall blanc) a través del Dolç Esguard (alfil), perquè amb el seu encant ha despertat l'esperit de la reina. Dolç esguard no s'ho pensa dues vegades i aparta del seu camí Llaor, l'obstacle que li tancava l'esperança de veure directament la seva estimada (dama blanca). L'acció de capturar el cavaller satisfà enormement la dama, tant que se li oblidava que estava descontenta i enutjada²¹ (v. 58) perquè el peó (Servei) amb *folles fantasies* (v. 67) havia pres el seu peó cortès.

181-189: Fenollar

(*Diu quel Rey no salte a la tercera sobre les altres pessés.*)

- 181 *Mes fonch pactat — quels Reys, hon se[a]posenta*
 182 *Valer tan gran, — sobrels altres no salten,*
 183 *Mas, per camins — segurs de sobreuenta,*
 184 *Vagen tostemps, — on lladres may asalten.*
 185 *Car, puix daquells — nostres honors se smalten,*
 186 *Deixant atras — quilts pot donar empenta,*
 187 *Sys guarden mal — a si y al poble falten.*
 188 *Natura vol — los membres ser defenssa*
 189 *Del dan del cap, — on tots reben offenssa.*

21. Segons BATALLER / NARBON (1991) el vers «*Que los legots — fan dama tan contenta,*» és una crítica «a la condició de la dama com a gustosa receptora d'adulacions, per més que puguen fer perillar la seua virtut» (60).

Els reis són tan importants que acorden no enrocar-se passant per sobre d'altres combatents ni anar per camins que no siguin segurs, és a dir, el recorregut del rei quan fa l'enroc ha de ser lliure de qualsevol amenaça enemiga. És perillós anar per camins que no siguin segurs, atès que la seva ostentació atrau els lladres (v. 186 *quils pot donar empenta*). Per naturalesa, els reis han de defensar de qualsevol mal la corona.

190-198: Castellui
(*La Reyna pren l Orfil de laltre Reyna.*)

- 190 *Ab resplendor — que gran amor compensa,*
 191 *Los Hulls tan vius — que, mirant, abrassaren*
 192 *Lalegra cant — de la Llahor que [e]ncenssa,*
 193 *Molt humilment — Voluntat conuidaren.*
 194 *E tal esforç, — mostrant se, li donaren,*
 195 *Que pres tantost, — per paga y per compensa,*
 196 *Los Rays del sol — que tant la penetraren.*
 197 *Esteles son — los hulls, ab que naueguen*
 198 *Los marine[r]s — quen esta mar se neguen.*

7.Df3

Voluntat (dama blanca) entra en joc i captura aquell²² qui la mira amb gran resplendor als ulls (alfil negre), però que també ha fet emmudir el cant alegre de Llaor (cavall blanc). D'aquesta manera, la dama apaga els raigs del sol (o el Dolç esguard) que tant l'enlluernava. Els mariners naveguen per la mar seguint la llum de les estrelles, així com la dama negra haurà de fer a partir d'ara, atès que ha perdut un dels seus ulls que la guiava (alfil del flanc de dama).

22. La dama castiga el jutge (l'alfil) que no ha estat ferm ni estable; la feblesa de la carn l'ha portat a la seva mort.

199-207: Vinyoles

(*Lo Rey juga hun punt lo seu Peo.*)

199 *Per quels amants — pus clarament coneguen*

200 *La Honestat ab quin tento comporta*

201 *Lo Pensament, — del qual aquells se seguen,*

202 *Ab joch cortes — los defença la porta,*

203 *Mouent lo Peu — hun sol pas per escorta;*

204 *Los enemichs — ses esquadres despleguen*

205 *Daquelles vent — ja la sperança morta.*

206 *Discrecio — cortesament ordena*

207 *Quant lo voler — follament desordena.*

7...e6

Honestat, amb cautela, fa avançar una casella el peó cortès que té al davant per evitar que l'alfil espia (Pensament) entri per la porta principal. Vinyoles pensa que l'exèrcit enemic desplega precipitadament la seva esquadra (alfil, cavall i dama). És per això que mou amb discreció i amb actitud defensiva el peó de rei.

Com que les blanques comencen a pressionar amb les seves peces desenvolupades, les negres fan un moviment defensiu. La jugada, però, és incorrecta perquè es descuida el peó b7. Vinyoles hauria d'haver acabat el desenvolupament de les peces del flanc de dama fent jugar el cavall a c6, evitant així l'entrada de la dama blanca.

208-216: Fenollar

(*Diu quel Rey, lleuant se per sus, no salta la tercera.*)

208 *Es altre ley, — en nombre la vuytena,*

209 *Quel Rey valent — retrahent sa persona*

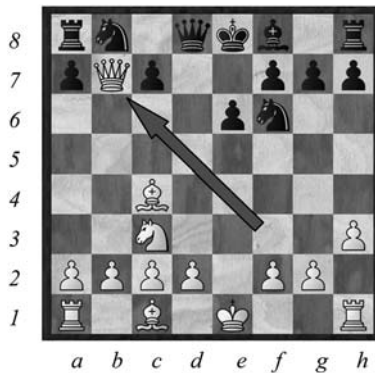
- 210 *No puga may, — pus es donor la mena,*
 211 *Fer lo dit salt — honrant lalta corona;*
 212 *Mes, pas a pas, — que millor se condona,*
 213 *Per son camí — torne sens por ni pena,*
 214 *Ab grauitat — que tals princeps corona.*
 215 *Car, molt mes val — vna discreta fuyta,*
 216 *Que caure pres — per destemprada cuyta.*

La vuitena regla que apunta Fenollar és que el rei, tot i dur la corona i ser valent, no pot enrocar-se (v. 211 *Fer lo dit salt*) quan li fan escac. És aconsellable que vagi pas a pas, tant a l'hora d'avançar com de recular, ja que val més una discreta fugida que no que sigui capturat per precipitar-se desordenadament.

217- 225: Castellui
 (*La Reyna pren de Cauall de Dama Peo.*)

- 217 *Mas lapetit — de lamorosa fruyta*
 218 *Mogue axi — la Voluntat exhemte,*
 219 *Quentra [e]n lo ca[m]p — de Venus, a la luyta*
 220 *Dun Cortesa — que desdenyar intempte.*
 221 *Y maiorment — perque [e]ra de la [e]mpremta*
 222 *De qui la te — en foch damor ja cuyta,*
 223 *Bellea gran, — que los pus sauis temta.*
 224 *Quant veu quel foch — del fum a fet ja flama,*
 225 *Tothom se quart, — que lo veris derrama.*

8. Db7

Voluntat, amb llibertat de moviment, entra decidida al camp enemic (Venus) i tasta un peó cortès desprotegit²³ que la tempta com una fruita melosa. Bellesa (dama negra) ha provocat els més savis (Voluntat) encenent les brases d'amor. Una vegada la flama és visible, ja no hi ha marxa enrere. Tothom intenta protegir-se perquè aviat començarà a vessar-se sang, fruit de la batalla.

Amb la captura del peó, les blanques assoleixen un avantatge clar respecte les negres. Tenen material de més, les peces millor desenvolupades i bones oportunitats d'atac.

226-234: Vinyoles

(*Juga lo Cauall de Dama a dos punts de Dama.*)

- 226 *Bellea vent — que Voluntat sinflama*
 227 *Contral Desdeny, — prenent sa Cortesia*
 228 *Y manaçant — la Vergonyosa fama,*
 229 *Per deffensar, — ab gracias mouia;*
 230 *Y, ab son Cauall — saltant, se offeria*
 231 *A batallar — contral camp de la Dama,*
 232 *Que ab esforç — Vergonya combatia;*
 233 *Exemple [e]s cert — que may seguex desastre*
 234 *Al qui be sab — daquell trobar lo rastre.*

8.Cbd7

Voluntat (dama blanca) després de capturar el peó de b7 no ha calmat el seu apetit insaciable i ara amenaça la Vergonyosa fama (torre de a8). Bellesa (dama negra)

23. Segons Cessulis (ed. Brunet, 1950: 119) el peó que captura la dama és un guarda de la ciutat, dels oficis del comú i dels peatgers.

no pot tolerar que la reina fereixi una peça clau²⁴ del seu regne i ordena el cavaller (Desdeny) mobilitzar-se per ampliar el seu radi d'acció. Aquesta maniobra permet desenvolupar el cavall en una posició més activa i alhora connecta el sistema defensiu entre la dama (Belleza) i la torre (Vergonya). Segons Vinyoles d'aquesta jugada se n'ha d'extreure que, davant de les adversitats (v. 233 *desastre*), si se sap sobreposar-se, sempre es pot trobar una sortida digna (v. 234 *rastre*).

235-243: Fenollar

(*Diu que no sia pres ni ferit lo Rey, mas quel auisen, so es donant li sus.*)

- 235 *Vn altre Ley — senfila [e]n aquest rastre;*
 236 *Quel Rey tractat — no sia com la [resta];*
 237 *Si contra [a]quell — se feya [a]lgun empastre,*
 238 *O sil perill — del enemich lasesta,*
 239 *Auisanlo, — que nol fira ballesta;*
 240 *Axiu dispon — en lo cel aquell astre*
 241 *Que la dotat — de real sobreuesta.*
 242 *Lo nom de Rey — als enemichs aterra:*
 243 *Dels seus los bons — deffen, yls mals desterra.*

La següent regla diu que la figura del Rei és única i, per tant, s'ha de tractar de manera diferent que la resta de la societat. És per això que, quan el bàndol enemic s'apropi a ell amb la intenció d'atacar-lo, té l'obligació d'avisar-lo (dient *escac*) per tal que no caigui ferit en la batalla. La reialesa defensarà la seva bona gent i desterrarà aquells que actuïn malament.

244-252: Castellui

(*Juga Cauall de Reyna a quatre de Cauall de Dama.*)

- 244 *Rompuda ja — de tot entrells la guerra,*
 245 *La Reyna gran — quel bell nom d «Amor» crida,*
 246 *Mana venir, — corrent per plans y serra,*
 247 *Hun Caualler — en aquella partida;*
 248 *Per conquistar, — ab sa gent pus vnida,*
 249 *Dels enemichs — la cortesa desferra,*
 250 *Que staua mal — en lo camp repartida.*
 251 *Qui en lasalt — als prime[r]s no contrasta,*
 252 *Sy als derrers — vol contrastar, noy basta.*

24. Segons Cessulis (ed. Brunet, 1950: 60-61) la torre representa el veguer, és a dir, el magistrat que administra la justícia i governa en nom del rei. Com que el rei no pot ser present a tots els llocs del seu regne, va crear dues autoritats (batlles-veguers) on derivar el seu poder, una a la part dreta i l'altra a la part esquerra del regne (taulell). Els vicaris del rei s'han de caracteritzar per reflectir en ells la justícia, pietat i humilitat, paciència, pobresa i voluntària liberalitat.

9. Cb5

Esclatada ja la guerra, Voluntat (dama blanca), amb el crit de guerra del seu exèrcit (Amor), ordena la presència immediata de Llaor (l'únic cavaller que li queda) per atacar els peons negres aïllats que entre ells no es poden defensar. Castellví conclou que l'estratègia que ara ha de seguir és que abans de lluitar contra les peces més valorades, primer s'haurà d'enfrontar amb la peonada²⁵ per debilitar, així, el front de l'exèrcit enemic.

253-261: Vinyoles

(Juga Roch de Dama en la casa del Orfil seu.)

253 Vergonya [e]s lor — on Bellea sencasta:

254 Perços posa — prop della en latallaya,

255 Abandonant, — pus veu que Laguot guasta,

256 L Estil cortes, — que ya de spant se smaya.

257 Car Honestat, — qui be no latallaya,

258 Reb lesio — en la presona casta,

259 Dexant entrar — Legots dyntra la naya.

260 Be sta la por — a loçell ques en vela,

261 Puix quel defen — de caure dins la tela.

25. Segons Cessulis els peons representen el poble: llauradors, obrers-ferrers, llaners-notaris-pellissers, mercaders-drapers-telers-canviadors, metges-especiers-cirurgians, taverners-hostalejants-hostalers i guardes de la ciutat.

9. ... Tc8

La torre negra (Vergonya) abandona la seva casella inicial, la talaia, i es posa al costat de la seva dama (Bellesa), la qual està enlluernada per la seva presència. En canvi, el peó cortès *a7*, que ja veu el perill del llagot, és a dir, la falsa lloança de Voluntat (dama blanca) i Llaor (cavall blanc), es desmaia de l'ensurt de saber que està totalment desprotegit davant l'enemic. A més a més, en aquesta acció, el rei també es veurà afectat al deixar passar els llagots pel seu pòrtic. Vinyoles destaca que la por a l'enemic és bona, perquè fa mantenir els sentits desperts i s'evita caure en els paranys (v. 261 *tela*). Però en aquest cas, per molt que la temença mantingui despert l'ocell (peó) per no caure en la tela (a mans de l'enemic), no té res a fer perquè està desprotegit.

Possiblement, moure l'alfil a la casella *d6* seria més profitós, ja que facilitaria l'enroc amb la finalitat de col·locar el rei negre a un lloc més segur. Al mateix temps, el moviment de l'alfil faria entrar una altra peça en joc per controlar més caselles i dificultar l'agressivitat de les peces blanques.

262-270: Fenollar

(*Diu quel Rey, puix li donen sus, se hagi de leuar o cobrir.*)

- 262 *Puix auisat — lo Rey es sens cautela,*
 263 *Vol altre ley — ques cobre o ques mogua;*
 264 *En animos, — lanemich no recela:*
 265 *Menyspreu daquell — no vulla que li noga.*
 266 *Perço, prudent, — lo pas al perill cloga,*
 267 *Quel gran leo — vençut de la mustela*
 268 *Vem cascun jorn, — si be vist real toga.*
 269 *Tots som eguals, — en mort y en naxença:*
 270 *Perço egual — deu esser la temença.*

La regla següent diu que quan el rei és amenaçat amb un escac té dues opcions: cobrir-se de l'atac o bé fugir de la casella on està. Fenollar explica que el rei ha de ser prudent, atès que de la mateixa manera que el lleó (rei en el regne dels animals) pot ser derrotat per la mostela (mamífer més dèbil i petit), neix i mor sota les mateixes lleis de la naturalesa; en els humans també tots s'enfronten igual al perill –independentment del seu rang social. Per això, el rei no ha de ser temerari i deixar obert cap passadís –diagonal, columna o fila de caselles– directament cap a ell.

271-279: Castellui

(Cauall de Reyna pren lo Peo de Roch de Dama.)

271 *Vist com se mou — Vergonya [a] fer valença*

272 *A la Honor, — Cortesia y Bellea,*

273 *Lo Caualler, — ab bona continença,*

274 *Sens pus reçel — entra en la pelea;*

275 *Rompent aquell — Paues de ques arrea,*

276 *Temor de fer — desonesta fallença,*

277 *Ques passio — de que la Dama s prea.*

278 *Lo vençedor, — vençent, guarda com fira;*

279 *Car souint venç — lo vençut, quant se gira.*

10. Ca7

Davant l'acció protectora de la torre negra defensant el seu rei, la seva dama i el peó de la casella c7, el cavall blanc –sense pensar-s'ho dues vegades– s'endinsa de forma bel·ligerant en terreny enemic. Llaor trenca l'escut defensiu (v. 275 *Paues*) de la Cortesia i s'apodera de la casella a7 i contempla com el peó no gosa mirar-lo per la seva temença a perdre la vida.

280-288: Vinyoles

(*Cauall de Dama juga a tres graus de la sua linea.*)

- 280 *Quant mes no pot, — ab vn Vltragie mira,*
 281 *Guarda y deffen — Bellea lo seu Moble,*
 282 *Y si los seus — Laor mou o regira,*
 283 *Ella se sta — ferma, constant, ymmoble.*
 284 *Donchs, si lo tot — es [a] la part pus noble,*
 285 *Y semblara — que for[a] el carrer tira*
 286 *Lo seu Desdeny, — segons juhi de poble,*
 287 *Diu lo discret, — quant veu fer cosa estrema:*
 288 *«Be sab que fa — lo qui sa casa crema».*

10. ... Cb6

Bellesa (dama negra) només se li acut defensar la seva torre a través del cavall de flanc de dama (v. 280 *Vltragie*), el qual observa, protegeix i defèn Vergonya (v. 281 *Moble*) des de la casella *b6*. Bellesa, malgrat que veu Llaor actiu (cavall blanc), es manté sòlida en la seva decisió de no bellugar-se davant la pressió de l'enemic. Tot i que el poble pot posar en tela de judici l'acció de llançar el més noble (cavall negre) al carrer, també confia en la decisió de qui executa el moviment, ja que per molt descabellada que pugui semblar la idea, bé sap el que es fa qui encén les brases a casa seva.

Des del punt de vista escaquístic, la jugada de les negres no és bona, perquè perden qualitat, és a dir, es queden sense una torre a canvi només d'un cavall. L'única possibilitat per evitar la pèrdua de material hauria estat moure la torre a la casella *a8* o *b8*. La millor jugada que Vinyoles hagués pogut fer és moure la torre a la casella *b8* (obliga la retirada de la dama blanca) i seguidament a *b6* (molestant, de

nou, la dama). Aquests dos moviments consecutius haurien permès contraatacar i suavitzar momentàniament la pressió del contrincant.

289-297: Fenollar

(*Diu que cascu deu jugar sa tanda, e no dos tretas arreu.*)

289 *Raho deu ser — [entegra] y no sema*

290 *Y per a tots — en tot molt rahonable;*

291 *Per ço [e]n lo joch — quiscu juch ab sa tema:*

292 *La hu primer, — so que li par loable;*

293 *Laltre apres — respongue lanç notable,*

294 *Cascu son colp, — que fir, sper o tema,*

295 *Vagien equals — ab tanda concordable;*

296 *Algu no pens, — guanyant, passar la ralla,*

297 *Car ordes vol — seruar en la batalla.*

La raó ha de prevaldre en el joc. El primer jugador ha de fer el moviment que cregui més convenient i, després, l'altre ha de contestar amb la jugada que pensi que és més adequada. Mai un jugador no pot fer dos moviments seguits, cada bàndol ha de fer el joc que li correspon a la seva tanda. Per molt que s'estigui guanyant²⁶, no es pot infringir aquesta norma en la batalla.

BIBLIOGRAFIA CONSULTADA

- BATALLER CATALÀ, Alexandre / NARBON, Carme (1991): «*Escacs d'amor: una obertura al joc*». A *sol post. Estudi de Llengua i Literatura* 3, p. 45-74.
- BATALLER CATALÀ, Alexandre (2000): «Llibres d'escacs i difusió del joc durant el regnat d'Alfons el Magnànim», *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona*. Celebrazioni Alfonsine; Comune di Napoli; Paparo Edizioni, v.II, p 1803-1828.
- BOADA PÉREZ, Gemma (2007): «Comentari lingüístic de *La brama dels llauradors de l'Horta de València*» *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LXXXIII, p. 35-42, Castelló de la Plana.
- BORJA i SANZ, Joan (2010): «Escacs valencians», *Caràcters* n. 51, p. 18; València.
- BRUNET, Josep (ed.) (1950): *De les costumes dels homens é dels oficis dels nobles sobre'l Joch dels Escachs* (Jacme Cessulis), L'Avenç; Barcelona.
- CALVO, Ricardo (2000): «Jaques amorosos», *La aventura de la historia* n. 15, p. 102-103, Madrid.

26. També es podria interpretar que en el vers 296 «*Algu no pens, — guanyant,*» Fenollar es refereixi que «ningú no pensi, per guanyar» saltar-se aquesta regla.

- DIEGO, Osvaldo di (2008): «Defensa Escandinava. Línea principal», *Cuadernos de Ajedrez*, Horacio Sistac, n. 8, agosto.
- FERRANDO, Antoni (1978): *Narcís Vinyoles i la seua obra*, Universitat de València, Monografies i assaigs, 2. València.
- GUIA i MARÍN, Josep (2010): «Ficció i realitat a l'*Espill*. Una perspectiva fraseològica i documental» Publicacions Universitat de València, p. 220-221.
- GUINOT, Salvador (1921): «Tertulias literarias de Valencia en el siglo XV. I i II, la de Jaime Roig» *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. II, p. 1-5, Castelló de la Plana.
- GUINOT, Salvador (1921): «Tertulias literarias de Valencia en el siglo XV. III, la de Casa Mercader» *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. II, p. 40-45, Castelló de la Plana.
- GUINOT, Salvador (1921): «Tertulias literarias de Valencia en el siglo XV. IV, la de mosén Fenollar» *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. II, p. 65-76, Castelló de la Plana.
- GUINOT, Salvador (1921): «Tertulias literarias de Valencia en el siglo XV» *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. II, p. 97-104, Castelló de la Plana.
- GUINOT, Salvador (1921): «El Ajedrez en la tertulia de Mosén Fenollar» *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. II, p. 132-143, Castelló de la Plana.
- MIQUEL i PLANAS, Ramon (1915-1920): *Bibliofília, recull d'estudis, observacions, comentaris y notícies sobre llibres en general y sobre qüestions de llengua y literatura catalanes en particular*; Barcelona.
- PALUZIE Y LUCENA, José (1905): *Manual de Ajedrez*, Hijos de Paluzie, Editores, vol. I, II i III, Barcelona.
- RUBIÓ I BALGUER, Jordi (1984): *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Abadia de Montserrat.

Recursos electrònics:

- CALVO, Ricardo (2009): «Valencia and the origin of modern chess»:
<http://www.chessvibes.com/columns/valencia-and-the-origin-of-modern-chess/>
- CALVO, Ricardo (1998): «Valencia Spain: The Cradle of European Chess»:
<http://www.goddesschess.com/chessays/ricardovalencia.html>
- ROMEO, María Carmen (2008): «La Valencia literària del siglo xv, el manuscrito de *Scachs d'amor* y sus tres autores»:
<http://www.chessbase.com/espanola/newsdetail2.asp?id=6199>
- VÁZQUEZ CAMPOS, Braulio: <http://knol.google.com/k/braulio-v%C3%A1zquez-campos/alfonso-x-y-el-ajedrez/1nt2tw69bo2xt/13#>

- Diccionari Català-València-Balear: <http://dcvb.iecat.net/>
- Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans: <http://dlc.iec.cat/>
- Enciclopèdia catalana: <http://www.enciclopedia.cat/>
- Vocabulari de la llengua catalana medieval de Lluís Faraudo de Saint-Germain:
www.iec.cat/faraudo/

Una aproximació lingüística al catecisme de mossèn Francesc Selma (1712)

LLUÍS GIMENO BETÍ*

[I]

Resum:

Es tracta de la primera part de l'estudi lingüístic del catecisme (1712) de mossèn Francesc Selma (Catí, 1687-1771), publicat per aquesta societat en 2010. En general, hom pot dir que, des de l'òptica actual, presenta moltes de les similituds gràfiques, morfològiques i fonètiques que trobem en el parlar actual d'aquesta localitat de l'Alt Maestrat.

Paraules cl:

Lèxic; varietat diatòpica; història de la llengua.

Abstract:

L'ouvrage est la premier partie de l'étude linguistique de la catéchisme (1712) de l'abbé Francesc Selma (Catí, 1687-1771), publiée pour cette société en 2010. En général, on peut dire que, du point de vue du courant, elle présente beaucoup des similitudes graphiques, morphologiques et fonétiques avec la langue actuelle de cette localité du Alt Maestrat.

Key words:

Léxique; variation diatopique; histoire de la langue.

Barbarus hic ego sum, quia non intellegor ulli
PUBLIUS OVIDIUS NASO
(*Tristia*, X, 37)

1.- Les notes que vénen a continuació pretenen destacar solament alguns elements lingüístics del catecisme que mossèn Francesc Selma¹ deixà manuscrit i que, com ja es va dir en el seu dia², ens ha pervingut en la còpia mecanoscrita que mossèn Joan Puig en féu abans de la Guerra d'Espanya (1936-1939). Per bé que Puig

* Universitat Jaume I.

1. Escrivim el cognom amb s d'acord amb l'*Onomasticon Cataloniae*, VII: 92 .

2. Vide *El catecisme valencià del rector Francesc Selma, de Catí*. Joan Puig Puig, a cura de Lluís Gimeno Betí. Societat Castellonenca de Cultura, col·lecció «Llibres rars i curiosos», núm XXXI.: paraules preliminars.

afirma que el copià «al peu de la lletra» hi hem detectat algun canvi, sobretot ortogràfic, que invalida aquesta versió per poder-ne fer un estudi lingüístic complet. Per tant, ens limitarem a destacar-ne alguns elements gràfics i fonètics concrets, al costat dels lexicals i morfològics.

1.- ESTUDI LINGÜÍSTIC

GRAFIA I FONÈTICA

1.- Grafia de les consonants sibilants alveolars sorda i sonora /s/-/z/: *s*, *ss*, *ç* i *c*.

1.1.- Fonema /s/. Grafia *s* en posició inicial. El còmput d'ocurrències d'aquesta grafia en aquesta posició, representant aquell fonema, és de 99, amb una total equiparació amb la normativa ortogràfica fabriana. Val a dir, però, que hem deixat fora dels exemples formes verbals (*s'ha fet*, *s'unix*, *s'i hauran*, *se n'aniria*, *se'n ixqué*, *se'n perden*, *se'n portaren*, *se'n pujà*) i d'altres ocurrències que apareixen al llistat del vocabulari integral³, com ara *sa pròpia*, *sa SSma*, *salvar-nos*, *Sant Regne*, *Santa Isabel*, *Santa Maria*, *Santa Teresa*, *Santíssima Trinitat*, *Sen Miquel*, *Sen Gabriel*, *Señor nostre*, *ser amat*, *Sn. Bernat*, *Sn. Gabriel*, *Sn. Pere*, *SSm. Sacrament*, *SSama.*, *SSma. Trinitat*, *SSmma. Trinitat*, *Sta. Isabel* i *Sta. Maria Verge*. Totes elles, bé són pleonàstiques, bé formen part d'un sintagma.

1.2.- Fonema /s/. Grafia *s* en posició intervocàlica. Hi trobem 17 ocurrències gràfiques representant aquell fonema intervocàlic. N'hi ha que són formes secundàries, com ara *Santíssima Trinitat*, grafiada també amb doble *s*. Algunes ocurrències d'aquest apartat són barbarismes procedents del castellà: *asentà*, *asientos*; n'hi ha, però, que són mots autòctons mal grafiats, sobretot cultismes: *cosos*, *resucitar*, *assistència*, *resurrecció*, *impassible*, *impassibilitat*, etc.

1.3.- Fonema /s/. Grafia *s* líquida. Tan sols en trobem un cas: *spill*. Cal dir, però, que aquest mot també hi apareix grafiat amb *e-* (*espill*) fins a tres vegades.

1.4.- Fonema /s/. Grafia *ss*. Hi ha 40 ocurrències amb aquesta grafia representant aquell fonema. Alguns exemples grafiem les normatives actuals *ç* i *c*: *assò*, *fassa*, *fassam fassen*.

1.5.- Fonema /s/. Grafia *c*. Hi comptem 121 ocurrències, la majoria de les quals es formen sobre el sufix *-ció*, i la terminació *-cia*, amb els respectius femenins i plurals. Alguns exemples: *perfecció*, *perfeccions*, *perfecciona*; *penitència*, *penitències*, *pronuncia*, etc. D'altres es mantenen, potser, per la influència del llatí i/o del castellà: *anciana*, *atricció*, *bendició*, *beneficis*, *cent*, *cert*, *cintura*, *circumincessió*, *contricció*, *correcció*, *crucificat*, *encarnació*, *esència*, *indulgència*, *penitència*, etc. En altres casos, són mots patrimonials grafiats d'acord amb la tradició escrita, coincidents amb la norma actual: *cel*, *cedra*, *concebut*, *estimació*, etc. Fins i tot hi apareix un cas amb dues solucions gràfiques: *vèncer* i *vènsen*. Cal dir, per una altra

3. El V.I. es publicarà a la segona part del treball en el pròxim núm. del BSCC.

banda, que el grafema *ç* no hi apareix mai, i en les ocurrencies on l'esperaríem hi ha *s* o *ss*: *asò*, *assò*, *fassa*, *fassam*, *Pons Pilats*, *forsa*, etc. En un percentatge elevadíssim de casos, les solucions gràfiques van d'acord amb la normativa ortogràfica fabriana. Finalment, comentarem breument la grafia del cognom del rector de Catí; sempre hi apareix escrit amb *c*, però la normativa i també l'etimologia proposen la grafia *s*. L'Alcover-Moll recull totes dues formes en sengles entrades, però remet a *Selma* per explicar-ne el nom propi. Segons les dades d'aquest diccionari, podem afirmar que majoritàriament ocupa l'extensió geogràfica del dialecte tortosí: septentrional i meridional.

1.6.- Fonema /z/. Grafia *s* en posició intervocàlica. Hi comptabilitzem 50 ocurrencies d'aquesta grafia representant aquell fonema consonàntic.

1.7.- Fonema /z/. Grafia *c*. Solament hi ha una ocurrencia: *quince*.

2.- Grafia de le consonants sibilants palatals sonora i sorda /dʒ/ - /ʒ/: *g, j, ix, x*.

2.1.- Fonema /dʒ/. Grafia *g* en posició inicial. En comptabilitzem 5 ocurrencies.

2.2.- Fonema /dʒ/. Grafia *g* en posició intervocàlica. Hi apareixen 6 ocurrencies, entre les quals trobem *diguns*, en què la grafia *g* + *u* representa aquell fonema.

2.3.- Fonema /dʒ/. Grafia *g* en posició postconsonàntica. N'hi ha 11 ocurrencies.

2.4.- Fonema /dʒ/. Grafia *j* en posició inicial. N'hi ha 15 ocurrencies

2.5.- Fonema /dʒ/. Grafia *j* en posició intervocàlica i postconsonàntica. En el primer cas hi ha 11 ocurrencies, que podríem augmentar fins a 13 si considerem les formes *vaxa* i *veya* com a exemples d'aquest apartat. La grafia *x* del primer dels dos termes podria ben bé representar el so de parla fricatiu, emergent aleshores, tal com s'esdevé actualment en aquesta zona del tortosí meridional⁴. En el segon cas, no és tan clar si es tracta d'una consonant o d'una semivocal; potser aquesta darrera interpretació siga la més probable. En posició postconsonàntica hi tenim dues ocurrencies: *penjà* i el castellanisme *semejansa*, que l'incloem ací perquè és viu actualment amb la pronúncia africada palatal sonora /dʒ/. Respecte a la sorda [ʒ], hi anatem tres exemples de la grafia *ch* en posició inicial representant aquest so: *chics*, *chiquet* i *chiqueta*. Cal dir que aquesta grafia es documenta per primera vegada en valencià en els sermons de Sant Vicent provinent d'elements lèxics d'origen aragonés o castellà.

2.6.- Fonema /ʒ/. Grafia *x* en posició intervocàlica. Hi trobem solament un cas: *axí*.

2.7.- Fonema /ʒ/. Grafia *ix* en posició intervocàlica. En trobem 22 ocurrencies. Ja hi apareix un únic cas de pronúncia africada de la *x* en formes cultes: *eixecutar*. En altres casos encara es mantenia en aquesta època la pronúncia velar + sibilant d'aquest grafema, com és ara *execució*.

4. Vide GIMENO BETÍ, Lluís (1994) *Estudi lingüístic dels parlars de les comarques del nord de Castelló*. Societat Castellonenca de Cultura, col·lecció Filologia 1, pp. 37-58.

2.8.- Fonema /ʃ/. Grafia *ix* en posició final. En comptabilitzem 14 ocurrences. Cal destacar la parella *parteix-partix*.

3.- Grafia de la consonant palatal /ɲ/: *ny*.

3.1.- Fonema /ɲ/.Grafia *ny*. Hi trobem 5 exemples: *almenys*, *entranyes*, *menys* (4), *any* (6), *anys* (4).

3.2.- Fonema /ɲ/.Grafia *ñ*. Hi trobem 15 exemples: *acompanya*, *acompanyada*, *compañia*, *Déu nostre Señor*, *entrañes*, *guaña*, *guañar* (7), *Nòstron Señor*, *pertañen*, *señal*, *señar-se*, *señes*, *señor* (23), *Señor nostre*, *vergoña*.

4.- La consonant *h*

4.1.- Posició inicial: Hi apareixen 73 ocurrences, gairebé totes són formes verbals.

4.2.- Posició intervocàlica: Hi ha comptabilitzades 2 ocurrences: *ahon*, *rahó*. Aquesta forma també hi apareix grafiada *raó* 4 vegades.

4.3.- Posició final: No apareix en aquesta posició.

5.- La representació gràfica del so africatat alveolar [ts]: *ts*

5.1.- Posició final absoluta de mot: Hi apareixen 20 ocurrences en aquesta posició.

5.2.- Posició interna: Solament n'hi ha una: *dotse*.

6.- Grafies que representen la consonant oclusiva velar sorda [k] en posició intervocàlica: *qu*, *c*, *ch*.

6.1.- Fonema /k/. Grafia *qu*: Hi trobem 48 ocurrences d'aquesta grafia representant aquell fonema.

6.2.- Fonema /k/. Grafia *c*. Posició inicial. Comptabilitzem 191 ocurrences d'aquesta grafia representant aquell fonema.

6.3.- Fonema /k/. Grafia *c*. Posició final: 11 ocurrences d'aquest grafema apareixen en aquesta posició. A destacar, l'absència del tradicional dígraf *-ch*, final de mot, per representar aquell fonema.

6.4.- Fonema /k/. Grafia *ch*. Posició inicial: Hi trobem 8 ocurrences en posició inicial per aquest fonema. Hi ha un cas en posició interior: *Jesuchrist* que hi apareix 32 vegades.

7.- Els grups finals amb dues o tres consonants: *-nt*, *-lt*, *-mp*, *-nts*, *-lts*, *-mps*.

A aquests grups finals corresponen les següents ocurrences: *-nt* (67), *-lt* (1), *-mp* (1), *-nts* (18), *-lts* (1), *-mps* (2). Observem caiguda de dental sorda en el cas de *sen* per *sent* (< SANCTUS), forma patrimonial de *sant*: *sen Gabriel*, *sen Miquel* i *sen Pere*, i de *san* per *sant*, cultisme antic per influència del llatí eclesiàstic: *san Batisme*. No hi trobem ja la confusió entre les formes *quan* i *quant*, adverbi i quantitatiu respectivament, tan habitual en els texts medievals.

8.- El vocalisme.

8.1.- Fenòmens de canvi fonètic. Es troben en el vocalisme de la [e] i de la [i].

8.1.1.- Fonema /e/. Grafia *i* en les posicions interna tònica i àtona: *tinc*, *tindran* (2), *tindre*, *tinga*, *tingam*, *vindre*, *vinga* i *vingue*. L'alternança vocàlica e/i de la forma de primera persona del singular del present d'indicatiu del verb *tenir* (ant. *tench* i actual continental *tinc*) ja ha estat descrita pels nostres historiadors de la llengua⁵. Ara i ací, interessa destacar la consolidació d'aquest canvi a principis del segle XVIII pel que fa a la solució continental.

MORFOLOGIA

1.- El nom: substantius i adjectius.

Durant aquesta època, en què l'estructura de la llengua ja feia temps que s'havia consolidat, no trobem cap singularitat en el nostre text pel que fa a aquestes categories gramaticals. Fem, per aquesta raó, una llista dels noms que apareixen al mecanoscrit copiat per mossèn Puig:

1.1.- *Substantius masculins*

Singular. Presenta les següents ocurrències: acte, agravi⁶, altar, amor, antecedent, any, article, batisme (per *baptisme*), bisbe, calor⁷, cap, cel, centro (per *centre*), chiquet, chiqueta, cristià, colom, compte, confessor, cor, cos, costum⁸, credo, criador, criat, Déu, dia, dijuni (per *dejuni*), dimoni, diner, discurs, dit, dit gros, dolor, Francisco Celma, dret, ducte (per *dubte*), esclau, Esperit Sant, Espirit Sant, espill, evangeli, favor, fervor, fi, fil, fill, foc, fonament, forat, front, fruit, general, gènere, gust, hereu, home, infern, instant, Jerusalem, Jesuchrist, Jesús, Judes, juí, Juí Universal, jutge, l'afecte, l'aliment, l'àngel, l'Ave Maria, lloc, manament, manto, mar⁹ misteri, món, morro, motiu, muscle, negoci, nom, número, pa, Papa, pare, Pare Etern, pensament, perdó, perill, Pilatos, pobre, Pons Pilats, precepte, prelat, principi, profit, propòsit, punt, Purgatori, rayo¹⁰, rector, regne, resplendor, ric, sacerdot, sacrament, sacrilegi, sagrari, Salvador, San Batisme, Sant Regne, savi, Sen Gabriel, Sen Miquel, Sen Pere, seno, sentiment, señal¹¹, Señor, Señor Nostre, Sn. Bernat, Sn.

5. Vide, per exemple, F. de B. Moll, *Gramática histórica catalana*. Gredos, Madrid, 1952, pàg. 248.

6. Mot no inclòs al DIEC. L'Alcover-Moll l'enregistra amb documentació dels segles XVII i XX, i afirma que és una forma que prové d'*agraviar* a través del castellà.

7. Aquest canvi de gènere és sorprenent puix que actualment a Catí (localitat de l'Alt Maestrat d'on procedia mossèn Francesc Selma), com a tot el territori de l'idioma, és femení.

8. Tot i que incloem en aquest apartat el mot *costum*, la veritat és que el gènere que aplica mossèn Selma al terme és femení. Podria tractar-se d'un arcaisme (cosa prou improbable, encara que possible) o d'una primerenca castellanització del gènere més aviat per part del mossèn que no pas del registre parlat d'aquella època en aquella localitat.

9. Normalment, el gènere gramatical d'aquest mot és femení.

10. Terrible barbarisme que s'ha d'adjudicar al mossèn. Temps a venir el terme es generalitzarà de tal manera que actualment és gairebé general en valencià parlat.

11. Un exemple que manté el gènere masculí.

Gabriel, Sn. Pere, sol, spill, Sumo Pontífice, sustento, temps, tesor, valor, ventre, vestit, vi, vicari, vidre.

Plural. Presenta les següents ocurrències: actes, agravis, altars, àngels, anys, apòstols, articles, asientos¹², beneficis, cànon, castics¹³, chics, christians, cors, cosos (per *cosos*), descendents, Déus¹⁴, deutors, dies, dimonis, dits, dolors, dots, enemics, enteniments, feligresos, gentils, germans, heretges, hòmens, inferns, instants, judios¹⁵, límits, llimps (per *llimbs*), manaments, mèrits, misteris, moros, morts, pecadors, pecats, peccats, pensaments, pits, preceptes, regnes, sacraments, Sants Sacraments, sentits, soldats, teòlegs (per *teòlegs*), torments¹⁶, vicis.

1.2.- *Substantius femenins*

Singular. Presenta les següents ocurrències: absolució, abundància, agilitat, amistad, amiat, ànima, atricció, bendició¹⁷, boca, cara, cavitad, caritat, causa, cendra, certesa, charitad, charitat, chiqueta, Christiandad, cintura, circuminèssió, claritat¹⁸, companyia, comunió, condenació (per *condemnació*), confessió, conformitat, confusió, congregació, consciència, conservació, contingència, contricció, correcció, cosa, creació, criatura, culpa, devoció, dignitat, diligència, disposició, diversió, divinitat, Doctrina Christiana, dona, edad, eixecució, elevació, encarnació, esclavitud, esència, esmena, espècie, esperansa, espiració, estimació, execució, fee, forma, formació, forsa (per *força*), glòria, gola, gràcia, grandesa, gravetad, habitació, hermosura, hora, hòstia, humilitat, iglésia, imatge, imperfecció, importància, inclinació, indulgència, intenció, invocació, junta, justificació, l'ànima, l'arma, l'assistència, l'atenció, l'elevació, l'Encarnació, l'hora, l'oració, la ànima, la iglésia, llengua, lley, mà, magestad, magestat, mantellina, mare, Mare de Déu, Mare de Déu del Roser, Mare de Déus, Maria, Maria SSma., matèria, memòria, minuina, misericòrdia, missa, morada, morta, mortificació, multitud, nota, obligació, obra, ocasió, ocasió, omissió, oració, paloma¹⁹, paraula, part, participació, partícula, passió, patena, pedra, pena, penitència, perfecció, perla, persona, personalitat, pietad, porta, potència, presència, rahó, raó, religió, remissió, resolució, resurrecció, reyna, Roma, sabiduria²⁰, saliva, salud, salvació, sanc, Santa Isabel, Santa Maria, Santa Teresa, Santíssima Trinitat, Santíssima Trinitat, satisfacció, semana, señal²¹, substància,

12. Barbarisme no enregistrat pels nostres repertoris lexicogràfics.

13. Cal recordar que la pronunciació d'aquest mot en valencià és oxítona.

14. Fa referència a les tres persones de la Santíssima Trinitat.

15. Terme enregistrat per l'Alcover-Moll, documentat al segle XX.

16. No enregistrat pel DIEC. L'Alcover-Moll l'arregla i l'envia a l'entrada *turment*. Aquest diccionari recull exemples de la variant en època antiga.

17. No acceptat pel DIEC. L'Alcover-Moll l'enregistra com a castellanisme i remet a *benedicció*.

18. No acceptat pel DIEC. L'Alcover-Moll l'enregistra i remet a *claredat*.

19. Barbarisme inadmissible, però comprensible per influència del castellà. Actualment, en valencià general, el femení de *colom* és molt poc habitual en el registre col·loquial.

20. Mot no enregistrat pel DIEC. L'Alcover-Moll el recull amb exemples de Desclot i Eiximenis.

21. Exemple matiner del canvi de gènere gramatical, tan habitual avui dia.

sutilesa²² (per *subtilesa*), temor²³, tentació (per *temptació*), terra, Trinitat, unió, verge, vergoña, veritat, victòria, vida, virtut, virtut, vocal, voluntad, voluntat.

Plural. Presenta les següents ocurrències: alabanses²⁴ (per *alabances*), ànimes, bendicions, circumstàncies (per *circumstàncies*), comunions, confessions, coses, criatures, culpes, diligències, dites, entranyes, entrañes, espècies, excelències (per *exel·lències*), gràcies, grandeses, indulgències, invocacions, juntes, limosnes²⁵, medicines, memòries, mentires²⁶, naturaleses, ocasions, oracions, paraules, parts, penes, penitències, perfeccions, persones, portes, potències, preguntes, tentacions (per *temptacions*), virtuts, vocals, voluntats.

1.3.- *Adjectius masculins:*

Singular. Presenta les següents ocurrències: abominable, adoptiu, antecedent, antic, beneït, bo, bon, breu, cert, convenient, corporal, ductós (per *dubtós*), efficàs, eficàs (per *eficaç*), espiritual, esquerre, etern, grave²⁷, hermós²⁸, impasible (per *impassible*), incompatible, infalible, infinit, íntim, invisible, leve, lliure, major, mental, mig, miserable, ofés, parcial, perdurable, perfectíssim, perfet, poc, poderós, precios, precís, pròxim, prudent, puríssim, rectíssim, ric, santíssim, triumfant, triumfant, venial, verdader.

Plural. Presenta les següents ocurrències: bons, deutors, diferents, gentils, iguals, infinits, medicinals, poderosos, pròxims, sants, sols, venials.

1.4.- *Adjectius femenins.* Presenta les següents ocurrències:

Singular. Presenta les següents ocurrències: amada, anciana, antiga²⁹, apostòlica, beneyta, bona, catòlica, condenada, contínua, derramada, destinada, digna, divina, christiana, dreta, esquerra, eterna, fea, ferma, hermosura, humana, hypotàtica, imperfecta, infinita, llarga, mala, santíssima, mediata, miña/mitja, minuina, necessària, ninguna, plena, poca, poderosa, preciosa, preciosíssima, precisa, primera, pròxima, puríssima, romana, sagrada, sana, santa, separada, sola, última, vella, verge.

22. L'Alcover-Moll dona entrada a la variant, però la remet a *subtilesa*.

23. Situem el mot en aquest apartat perquè és un terme viu avui dia a les comarques valencianes septentrionals i a les catalanes meridionals amb el gènere gramatical femení. El text no ens n'aclareix el gènere. Podria, però, en aquest cas ésser masculí fent la distinció entre 'temor de Déu' (masculí) i el terme general de 'moviment de l'ànim de qui tem algú o alguna cosa' (femení), segons el DIEC.

24. L'entrada *alabança* del DIEC remet a *lloança*. L'Alcover-Moll l'enregistra amb un exemple de J. Verdager, i el deriva d'*alabar*.

25. Terme enregistrat per l'Alcover-Moll, que el remet a *almoina*, i titlla de castellanisme.

26. Terme enregistrat per l'Alcover-Moll documentat als *Sermons* de Sant Vicent, al Curial e Güelfa i al Cançoner Satíric valencià; té una considerable extensió geogràfica en els subdialectes del català occidental com ara en valencià i en tortosí. Aragonesisme molt antic no acceptat pel DIEC.

27. Castellanisme documentat a l'Alcover-Moll a partir del segle XVI.

28. Aquest adjectiu ha arribat fins al segle XX, als parlars valencians septentrionals.

29. La pronúncia d'aquest mot pel que fa al dígraf *-gua*, ha d'ésser considerat un dialectalisme propi d'aquesta zona, on actualment és encara aritculat així.

Plural: Presenta les següents ocurrències: deshonestes, distintes, divines, insensibles, males, obertes, precioses, precises, sacrílegues, santes, teologals.

2.- Els numerals.

Hi documentem els cardinal *un* (< UNUM): *un* sol Déu, *un* cos, etc.; *dos* (< DUOS) sense distinció de gènere gramatical dins els sintagmes: les *dos* naturaleses, les *dos* espècies, *dos* sacraments, qual dels *dos* és lo millor?, les *dos* penitències, etc., *tres* (< TRES): fer *tres* creus, *tres* grans misteris, etc.; *quatre* (< QUATTUOR): dels *quatre* dots que tindran los cosos, etc.; *cinc* (< CINQUE): Quantes circumstàncies o diligències són precises per a la bona confessió? R. *Cinc*; *huït* (< OCTO)³⁰: el que mig any, *huït*; deu (< DECE): cada *deu*, o segons lo número que confessa; *dotse* (per *dotze*) (< DUODECIM): els *dotse* apòstols, *dotse* articles; *quinze* (per *quinze*) (< QUINDECE): el que un any, *quinze* dies; *trenta-tres* (< TRIGINTA TRES): en la edat de *trenta-tres* anys en què morí Jesuchrist y fon format Adam; *quaranta* (< QUADRAGINTA)³¹: *quaranta* dies; *seixanta* (< SEXAGINTA)³²: a què estan concedits quaranta o *seixanta* o cent dies de perdó; *cent* (< CENTUM): a què estan concedits quaranta o *seixanta* o *cent* dies de perdó, i els ordinals *primer-primera* (< PRIMARIU): Què es mana en lo *primer* manament?, la *primera* en aplegar al ús de raó; *segon-segona* (< SECUNDU): en *segon* lloc, la *segon*³³ persona de la Santíssima Trinitat, la *segona* sempre que's necessita, etc.; *tercer-tercera* (< TERTIARIU): que en lo *tercer* dia resucità Jesuchrist, la *tercera* persona de la SSma. Trinitat; *quart-quarta* (< QUARTUM): y en *quart* lloc, cumplir lo que mana el confessor en penitència, la *quarta* quan nos veem en perill de mort.

3.- L'article.

Les formes dels articles són les normals en aquesta època, i continuen vigents a la localitat actualment: *lo*, *los*, *la*, *les*, procedents de les formes llatines ILLU-ILLOS, i ILLA-ILLAS per al masculí singular i plural, i per al femení singular i plural respectivament. Molt enjorn, *lo* es va reduir a *l'* davant noms començats amb vocal. Al costat d'aquestes formes tradicionals, hi veiem emergir les formes modernes d'articles masculins singular i plural *el* i *els*. Tanmateix, les esmentades formes han d'ésser posades a l'haver lingüístic de mossèn Selma per tal com són desconegudes actualment en el parlar catinenc, i, per tant, igualment desconegudes en aquella època. En alguns casos, semblen formes que provenen de separar la forma de

30. Actualment, *vuit*.

31. Actualment, *coranta*.

32. Actualment, *sixanta*. Per comparar l'estat de la varietat lingüística catinenca actual amb el text, vide Joaquim Carbó Miralles «El parlar catinenc. Nova edició», que trobareu a la xarxa <http://www.catimenu.com/parlarcatinenc.pdf>

33. Un cas de pèrdua de distinció de gènere gramatical en els ordinals, tal com és habitual en valencià general actualment. Cal dir, però, que hi ha sis exemples de distinció en el text.

l'article masculí singular *lo* del substantiu amb què es contrau, o potser per castellanisme.

Exemples del text:

contracció *lo + nom masculí*: l'afecte, l'alaben, l'aliment (2), l'àngel, l'ofenen, l'Ave Maria (2), l'hora.

Contracció *la + nom femení*: l'Encarnació (2), l'esquerra, l'arma, l'oració (3), l'elevació, l'atenció, l'alaben, l'ànima, l'assistència.

Sense contracció:

masculí singular: lo infern (2), lo ayre, lo acte (4), lo evangeli, lo Espirit Sant (7), lo spill, lo spill, lo estaven esperant³⁴.

femení singular:

la altra (2), la hora (2), la una (2), la obra, la hòstia (5), la ànima (12), la esclavitud, la encarnació, la Antigua Lley, la esperansa (3), la hermosura, la ocasió (2), la amistad, la atricció, la última (2), la oració, la omissió, la obligació, la edad, la eterna.

Exemples de masculí singular *lo*: dels 162 exemples que apareixen en el text, en triarem sols uns quants: lo credo, lo fan cristià?, lo fan fill de bendició, lo dit gros, lo front, lo cel, lo mar, lo vostre Sant Nom, lo vostre Sant Regne, lo major mal, lo fruit del vostre sant ventre, lo gust, lo principi del món, etc.

Exemples de masculí plurals *los*: dels 67 exemples que apareixen en el text, en triarem sols uns quants: los manaments de la Lley de Déu, los pits, los ha criat, los chics, los hòmens, los Sants, los pròxims, los instants, los mals, los cors, los articles, etc.

Exemples de masculí singular *el*: Ja hem indicat al començament d'aquest punt (*vide supra*) que aquesta forma d'article, que apareix fins a 162 vegades, no devia ésser l'habitual en el registre col·loquial de la localitat, com tampoc no ho és ara. Per tant, deu ésser causa de la pressió de la llengua escrita, gairebé única, al costat del llatí.

Alguns exemples: el Dr. Francisco Celma, el any 1712, el Señor, el front, el muscle, el dret, el misteri de la Santíssima Trinitat, el nom, el cel, el Pare Nostre, etc.

Exemples de masculí singular *els*: Aquesta forma d'article apareix en el text 20 vegades; com en el cas del singular, tampoc no devia ésser gens habitual en el parlar de la localitat, per la qual cosa també és conseqüència de la pressió de la llengua castellana, que ja dominava l'àmbit de la cultura religiosa escrita des de ben entrat el segle XVI.

34. En aquest exemple, pronom feble de tercera persona amb funció d'OD.

Alguns exemples: els articles de la fe, els moros heretges, els regnes, els ajuden, els perdona³⁵, els Sants, els dotse apòstols, els bons, els mals, etc.

La qüestió de l'anomenat lo «neutre» presenta algunes ocurrències ben normals en el parlar d'aquella època, molt acostada, en aquest aspecte, a l'actual. Per aquesta raó, gairebé les úniques ocurrències que hi trobem són les formades per l'estructura *lo + que*: *Tot lo que es conté en lo credo, cumplir lo que mana el confessor, tot lo que convé per a què el confessor fassa juí prudent, no es pot aumentar en la ànima lo que no y a, al Esperit Sant se atribuïx el inspirar-nos lo que devem practicar, es formarà de tot lo que es pot cremar en la terra, no y a més de lo que està dit*, etc. Uns altres exemples d'aquest ús sintàctic de l'article són: *lo més prest que puga, lo degut dolor, lo furtad de la iglésia, lo més íntim del cor, lo mateix se deu dir del vi consagrat*.

4.- Els pronoms personals.

4.1.- Formes independents i tòniques. *Primera persona. Singular*: «yo he acostumat»; «yo no só digne». *Tercera persona. Singular*: «en ella ens redimí», «en ell se mira», «que de ell trau lo tesor», «que té ell y la persona», «he fet después de ella», «la porta per ahon se entra en ella», etc. *Primera persona. Plural*: «Què vol dir vinga a nosaltres?», «Per què diem que vinga a nosaltres?», «per què nosaltres no la podem meréixer», així com *nosaltres* perdonem a nostres deutors», «no té cos com nosaltres», «Esta en què estam nosaltres», «y al pròxim com a nosaltros mateixos», etc³⁶. *Segona persona. Plural*: «el Señor és en vós»; «Beneyta sou vós», «la meua ànima a vós». *Tercera persona. Plural*: «tan abominable com ells», «y es veu en totes elles la imatge», «y tot en la part més minuina de elles», «pues ab elles no se cumpliren».

4.2.- Formes recolzades i plenes. *Primera persona. Singular*: «que me haveu redimit y sou Déu de veritat». *Segona persona. Singular*: «per a què et seïes en lo front?». *Tercera persona. Singular*: «tot lo que es conté en lo credo», «la segona sempre que es necessite», «Com se signifie el misteri de la SSma. Trinitat?», «un forat que se li féu en la gola», etc³⁷. *Tercera persona. Singular. Masculí lo*: «què ha de fer al temps que el sacerdot lo vol combregar?», «Al seno de Abram a consolar les ànimes dels sants que lo estaven esperant», etc. *Femení la*: «hasta que un sacerdot la rebé», «que la guaña», etc. *Neutre ho*: «y la Iglésia ens ho amostra», «cert com nos ho proposen los apòstols», «perquè tot ó té present»³⁸. *Masculí i femení li*: «que lo que té li servixca de profit», «tots se li perdonen a culpa y pena»,

35. En aquests dos casos és pronom feble en substitució del C. I.

36. La forma *nosaltres* hi apareix nou vegades enfront a una de la forma *nosaltros*. D'aquesta darrera, prové l'actual *natros*.

37. Cal dir que la forma plena *se* i la recolzada *es* apareixen 59 vegades totes dues en el text.

38. La forma *ho* hi apareix 12 vegades, enfront d'*ó*, que tan sols hi apareix dues vegades.

«que *li* donà Santa Isabel», etc. *Masculí los*: «...no só christià per mos mèrits sinó per *los* de Nostre Sr. Déu Jesuchrist», «...perquè a tots *los* ha criat Déu...», etc. *Femení les*: «*Les* de aquells que moren en gràcia de Déu...», «...el que fa coses deshonestes deu explicar el estad en què *les* fa...».

4.3.- Formes recolzades reduïdes. Reducció per enclisi: «fasa's la vostra voluntat», fasa's lo cel», «se'n pujà al cel», «se'n portaren», «se'n perden», «se'n aniria», «se'n ixqué».

5.- Els demostratius.

Interessa destacar en aquest punt l'ús d'aquells demostratius, provinents de formes llatines simples o reforçades, que apareixen al nostre text per fer-nos una idea dels canvis lingüístics que s'anaven produint dins el diasistema del valencià septentrional a començaments del segle XVIII. Amb aquesta finalitat, hem analitzat les següents formes: *est* < ISTE, *esta* < ISTA, *aquest* < ACCU-ISTE, *aquesta* < ACCU-ISTA. **Exemples d'*est***³⁹: «per a lograr *este* fi», «sense tocar *este* el sacerdot». **Exemples d'*esta***⁴⁰: «amar y servir a Déu en *esta* vida», «Que después de *esta* miserable vida». **Exemples d'*estes***⁴¹: «pues sent *estes* males». **Exemples d'*aquell***⁴²: «Què vol dir únic fill de *aquell*?». **Exemples d'*aquella***⁴³: «*aquella* és la ocasió més oportuna». **Exemple d'*aquells***⁴⁴: «les de *aquells* que moren sense batisme». No trobem exemples de demostratiu en el nostre text de: *aquests*, *aquesta*, *aquestes*, *aqueix*, *aqueixos*, *aqueixa*, *aqueixes*, *aquelles*, *eixe*, *eixos* i *eixes*. Les ocurrencies dels demostratius neutres que apareixen en el text són: *asò*, *assò*, *això*, *allò*, és a dir, el demostratiu amb un sistema díctic ternari, propi dels parlars valencians actuals. ***Asò-assò*** (per *açò* < ECCU+HOC)⁴⁵: «I si *asò* no pod dir, què ha de fer?», «Com pot ser *assò*?»; ***això*** (< IPSU-HOC)⁴⁶: «Quan serà *això*?»; ***allò*** (< ILLUD)⁴⁷: «Creure *allò* que no veem perquè Déu ó revela».

6.- La morfologia dels possessius.

6.1.- Possessius forts: ***meu*** (< MEUM)⁴⁸: «Per què diem Pare nostre y no Pare *meu*?»; ***meua***⁴⁹: «mes tan solament digau una paraula y la *meua* ànima serà feta sal-

39. La forma del demostratiu simple masculí que apareix al text és l'actual *este*, reforçada amb una *e* final, molt probablement per influència del castellà i/o aragonés. N'hi recollim 12 ocurrencies. El plural modern *estos* no hi apareix.

40. Hi apareixen 5 ocurrencies.

41. Hi apareixen 2 ocurrencies.

42. Hi apareixen 6 ocurrencies.

43. Hi apareixen 3 ocurrencies.

44. Hi apareixen 4 ocurrencies.

45. La forma *asò*, hi apareix 3 vegades; *assò*, dues.

46. Aquest demostratiu solament hi apareix una vegada.

47. Tan sols hi apareix una vegada.

48. Aquest possessiu hi apareix una vegada.

49. Hi apareix 3 vegades. És formada a partir del masculí *meu* sobre la base del mecanisme morfològic de feminització.

va»; **nostre** (< NOSTRU)⁵⁰: «Confiar en Déu *nostre* Señor»; **nostra**⁵¹: «la *nostra* ànima»; **nostres**⁵²: «passen *nostres* ànimes de l'esquerra de la culpa a la dreta de la gràcia»; **nòstron**⁵³: »Per a *nòstron* modo d'entendre»; **seu**⁵⁴: «adornant lo *seu* cos»; **seua**⁵⁵: «y ens conformem en la *seua* voluntad».

Respecte als possessius febles, cal dir que hi són més documentats que no els forts en alguns casos. Exemples: **son**⁵⁶ (< SUUM): «y es mostra més *son* poder y magestat»; **sa**⁵⁷ (< SA): «Jesuchrist se'n pujà al cel en *sa* pròpia virtud y poder»; **mos**⁵⁸ (< *MOS): «no só cristià per *mos* mèrits»; **sos**⁵⁹ (< SOS): «com se veu en lo mar, que no ix de *sos* límits» **ses**⁶⁰ (< *SAS): «per a perdonar-los ses culpes y peccats».

7.- La morfologia dels interrogatius i dels relatius variables.

quin⁶¹ (< QUINAM per masculinització): «*Quin* és el dolor de contricció?»; **quina**⁶² (< QUINAM): «*Quina* és la señal del cristià?»; **quins**⁶³: «*Quins* misteris són?»; **quines**⁶⁴: «*Quines* obres havem de fer per a salvar-nos?». Al costat d'aquestes formes, hi apareix la forma d'interrogatiu **qual**⁶⁵ («*Qual* dels dos és lo millor?»); es tracta del pronom interrogatiu arcaic ja documentat de l'època medieval ençà. Podria, però, tractar-se d'un castellanisme. Tanmateix hi veiem l'obstacle que actualment no hi ha tal forma en el parlar català, com tampoc en valencià general.

Pel que fa a les formes de relatius variables o composts, hi tenim això: **lo qual**⁶⁶ (< QUALE): «Què vol dir «*lo qual* fonc concebut per obra del Espirit Sant?»; **la qual**⁶⁷: «per medi de la qual s'unix».

50. Hi apareix 18 vegades.

51. Hi apareix 8 vegades.

52. Hi apareix 16 vegades.

53. Hi apareix 3 vegades. És documentat des de Ramon Llull. Per a una explicació etimològica *vide* el DCVB.

54. Hi apareix una vegada. Les formes de possessiu de segona persona no apareixen al text. Tampoc no hi apareixen les formes de possessiu que es refereixen a diversos posseïdors, com ara *llur/llurs*.

55. Hi apareix 6 vegades.

56. Hi apareix 5 vegades. Els possessius febles masculins singulars de primera i segona persones no hi apareixen.

57. Hi apareix 5 vegades. Els possessius febles femenins singulars de primera i segona persones no hi apareixen.

58. Hi apareix 2 vegades.

59. Hi apareix 4 vegades. El possessiu feble masculí de segona persona plural no hi apareix.

60. Hi apareix una sola vegada. Els femenins plurals de primera i segona persones no hi apareixen.

61. Trobem 10 ocurrences d'aquest interrogatiu en el text.

62. Hi apareixen 12 ocurrences.

63. Hi apareix 5 vegades.

64. L'hi trobem 14 vegades.

65. Tan sols hi apareix una vegada.

66. Solament hi apareix una vegada.

67. Hi apareix també una sola vegada. Els respectius plurals no hi apareixen.

8.- La morfologia dels quantitius.

Segons la *Gramàtica de la llengua catalana* de l'IEC versió electrònica, formen part dels quantitius els següents elements: *bastant*, *molt*, *poc*, *quant*, *tant*, *qui-sap-lo* i *gaire*, amb llurs respectius femenins i plurals, llevat de *gaire*, que no distingeix el gènere però sí que distingeix el plural. En el nostre text no són enregistrades les formes: *bastanta*, *bastants*, *bantantes*, *gaire*, *gaires*, *pocs*, *poques*, i *qui-sap-lo*. Exemples: **bastant**⁶⁸ (< p. pres. de *bastar*): «no y a *bastant* pietad y misericòrdia», **molt**⁶⁹ (< MULTU): «solament vocal és de *molt* poc profit»; **molta**⁷⁰ (< MULTA): «Ab *molta* confusió y vergoña»; **molts**⁷¹: «que ha fet *molts* peccats»; **moltes**: «y són *moltes* les confessions que es fan males»; **poc** (< PAUCU)⁷²: «confiant *poc* y confiant sobrat»; **poca** (< PAUCA)⁷³: «peccar ab *poca* esmena y correcció»; **quant** (< QUANTUM)⁷⁴: «Com se'n pujà, en *quant* Déu o en *quant* home?»; **quanta**⁷⁵: «De *quanta* modos?»; **quantes**: «*Quantes* coses són menester per a combregar?»; **quants**⁷⁶: «De *quants* modos avem de usar de esta señal?»; **tant** (< TANTUM)⁷⁷: «y per este motiu reb *tant* a Jesuchrist»; **tanta**⁷⁸: «És una remissió de *tanta* pena»; **tants**⁷⁹: «És una remissió de tanta pena quanta es perdonaria si *tants* dies, anys o corantenes se empleara en les penitències que antiguament disponien los sagrats cànon, el que la indulgència a què estan concedits quaranta o seixanta o cent dies de perdó, o *tants* anys i tantes quarantenes»; **tantes**⁸⁰: «o tants anys i tantes quarentenes».

9.- La morfologia dels partitius, els col·lectius i els multiplicatius.

Del llistat de pronoms d'aquest apartat que podem consultar en la *Gramàtica de la llengua catalana* de l'IEC en línia, tan sols trobem en el nostre text alguns partitius, com ara: *mig* i *mitja* i possiblement *la part més minuina de elles*. Exemples: **mig** (< MEDIU)⁸¹: «el que *mig* any, huit»; **mitja**⁸²: «estar diguns desde la *mitja* nit antecedent». La frase *la part més minuina de elles* podria també ésser un partitiu en aquest cas.

68. Hi apareix 2 vegades.

69. Hi apareix 9 vegades.

70. Hi apareix 5 vegades.

71. N'hi trobem 2 ocurrencies.

72. Hi apareix 5 vegades.

73. Solament hi apareix una vegada.

74. Hi apareix 16 vegades.

75. Hi apareix 2 vegades.

76. Hi apareix 17 vegades.

77. Hi apareix 2 vegades.

78. Solament hi apareix una vegada.

79. Les 2 vegades que apareix en el text ho fa en aquesta resposta.

80. Hi apareix una sola vegada.

81. Hi apareix una vegada.

82. Hi apareix escrit 2 vegades així: *mitja* i *mija*.

10.- La morfologia dels indefinits.

Amb funció especificadora tenim els següents, segons la *Gramàtica de la llengua catalana* de l'IEC en línia: *algun, alguna, alguns, algunes, altre, altra, altres, cert, certa, certs, certes, mateix, mateixa, mateixos, mateixes, tot, tota, tots, totes, un, una, uns, unes*. Exemples: **algun** (< *ALICUNUS)⁸³: «la amiatat de son pare o *algun* molt poderós», **alguna** (< *ALICUNA)⁸⁴: «*alguna* tentació contra dites virtuds», **alguns**⁸⁵: «Els que ens fan *alguns* agravis», **algunes**⁸⁶: «y demanant-li *algunes* gràcies y bendicions», **altre** (< ALTERUM)⁸⁷: «y que este no té *altre* fill», **altra**⁸⁸: «Deu, el penitent, explicar *altra* cosa», **altres**⁸⁹: «el *Via Crucis* y *altres* coses», **cert** (< CERTUS)⁹⁰: «lo que es conté en lo Credo és *cert* com nos ho proposen los apòstols», **mateix** (< METIPSE)⁹¹: «que és Mare del *mateix* Déu», **mateixos**⁹²: «y al pròxim com a nosaltres *mateixos*», **tot** (< TOTTU)⁹³: «quen *tot* ho té present» **tota** (< TOTTA)⁹⁴: «*tota* la substància del pa es convertix en lo cos de Jesuchrist», **tots**⁹⁵: «a *tots* los ha criat Déu Nostre Señor», **totes**⁹⁶: «amar a Déu sobre *totes* les coses».

Amb funció pronominal tenim els següents: *algú, altre, altri, cada u, cadascú, hom (un hom), ningú, qualsevol, quelcom, res, tal, tot, tothom, un-una-uns-unes*, segons la *Gramàtica de la llengua catalana* de l'IEC en línia. En el text, hi apareixen els següents: *algú, altre, ningú, qualsevol, res, tot, un-una-uns-unes*, dels quals solament comentarem *algú, ningú, qualsevol, res*. Exemples: **algú** (< ALICUNUS)⁹⁷: «si *algú* es recorda d'algun peccat olvidat», **ningú** (< NEC UNU)⁹⁸: «No, pare, perquè **ningú** es cansa», **ninguna** (< NEC UNA)⁹⁹: «No, pare, perquè la unió hypostàtica no la pot desfer *ningú* criatura, y ni totes juntes, y diuen los teòlecs *quod semel assumpsit numquam dimisit*, **qualsevol** (< QUALE SE *VOLET)¹⁰⁰: «El natural, que el romp *qualsevol* cosa que es minge».

83. Hi apareix 3 vegades.

84. Hi apareix 9 vegades.

85. Hi apareix 4 vegades.

86. Hi apareix 2 vegades.

87. L'única ocurrència que trobem en el text del catecisme és aquesta.

88. Hi apareix 6 vegades.

89. Hi apareix 5 vegades.

90. Hi apareix 2 vegades. No hi són documentats el masculí plural ni tampoc el femení singular i plural.

91. Hi apareix 8 vegades.

92. Hi apareix una vegada. No hi apareixen els femenins singular i plural.

93. Hi apareix 32 vegades.

94. Hi apareix 4 vegades.

95. Hi apareix 27 vegades.

96. Hi apareix 23 vegades.

97. Hi apareix 2 vegades. Una d'elles, però, és usat amb valor especificador: «El que calle *algú* ab advertència».

98. Hi apareix 2 vegades.

99. Hi apareix 2 vegades. En una ocurrència (l'exemple adduït) amb el valor actual de molts parlars valencians *ningú-ninguna* per *cap*.

100. Hi apareix 2 vegades.

11.- El verb

11.1.- Tema de present.

Present d'indicatiu. Singular: 1ª persona: crec; encomane¹⁰¹; tinc. 2ª persona: eres¹⁰², respons. 3ª persona: absol, acompanya, admet, afea¹⁰³, amostra, assegura, atribueix; bateja, borre¹⁰⁴; cansa, canta, castiga, combrega, compon, compra, concedix, conté, convé, convertix, correspon, cumplix; deixa, demana, demostra, diu, dividix, dóna; encarrega, entfbia, entra, està, estima, excluïx, exposa; fa, furta; guaña; inclina, ix; lleva; mana, mereix, mira, mostra, multiplica; necessita; pareix, parla, parteix, partix, passa, peca, pecca, perdona, perfecciona, pert, pod, pot¹⁰⁵, premia, prova, professa, pronuncia, proseïx, prosseïx; queda; reb, recorda, registra, representa, represente¹⁰⁶, revela, rig¹⁰⁷, romp; s'unix, salva, significa, signifiqué¹⁰⁸; té, termina, trau, troba; veu, viu. 4^a persona: combreguem; demanam, demanem, devem, diem; escomensam, estam; gitam; llevam; mereixem; naixem, necessitem, nomenem; observem; parlem, perdonam, perdonem, pintem, podem; som; tenim; veem. 5ª persona: donau, digau. estau; perdonau, permetau, pregau; sou. 6ª persona: ajuden, alaben, amen, atribueïxen, augmenten; blasfemen, borren; creuen; demanen, deuen, diuen; entenen, estan; fan; glorifiquen; juren; l'alaben, l'ofenen, lliuren; miren, moren, muden; parlen, passen, perdonen, pertañen, pinten, poden, pose, prenen, proposen; reben; saben, salven, se'n perden, són; tenen, tornen; van, viuen.

Present de subjuntiu: 3ª persona: calle, done, entre, logre, manifeste, minge, neceseite, perdone, pose, salve.

11.2.- Tema de perfet.

Imperfet de subjuntiu: empleara, entregassen, posassen¹⁰⁹.

Perfet fort: apartaren, apoderà, asentà, baixà, combregà, cometé, compongué, concedí, concurriren, confessà, crià, criaren, cumpliren, devallà, digué, donà, do-

101. Documentem el morf *-e* de primera persona del sigular de l'IP dels verbs de la I^a conjugació a començaments del segle XVIII en aquesta localitat, que actualment hi presenta *-o*.

102. Forma única actualment en valencià general per a la segona persona de l'IP del verb *ésser*.

103. L'Alcover-Moll enregistra la forma verbal *afear* i la documenta al segle XIV i XVI. Hi afirma que prové del llatí FOAEDARE 'deformar', 'enlletgir'. El DIEC no l'enregistra. Cal dir, per una altra banda, que el substantiu *feo-fea* (que l'Alcover-Moll defineix com a *castellanisme inadmissible*) per *lleigletja* és l'única forma habitual actualment en aquesta zona, i abraça tot el dialecte tortosí.

104. El morfema *-e* de tercera persona el trobem avui en catinenc i en els parlars de les comarques septentrionals valencianes de l'Alt i Baix Maestrat, els Ports de Morella la Tinença de Benifassà, la Plana Alta i l'Alcalatén.

105. Mentre que la primera forma hi apareix una sola vegada, aquesta ho fa 22 vegades.

106. *Vide* la nota 101.

107. Forma antiga per *regeix*.

108. *Vide* la nota 101.

109. Tres formes verbals d'imperfet de subjuntiu no són suficients per extreure'n cap conclusió, però almenys ja sembla veure's el canvi de formes en *-s* cap a les més moderns en *-r* en la majoria dels parlars valencians actuals.

naren, encarnà, estigué, féu, fon, fonc, formaren, fundaren, naixqué, parà, penjà, posà, quedà, rebentà, redimí, resucità, se n'ixqué, se'n portaren, se'n pujà, tornà, uní.

Altres formes verbals: amar, amada, amen, amistad/amistat, aplegar, aplegat, arrepenit, avem de menester, avem de usar, beneït/beneyta, caritat/caritat, clavat, comés/comesos, comprat, concebir/cencebut, consagrat, criar/criador, crucificat, deu explicar, deurà excitar-se, devem creure, devem usar, divinitad/divinitat, edad, en aplegar, furtad, gosar-lo/gozar, gravetad, ha de confessar, ha de dir, ha de durar, ha de emplear, ha de fer, ha de manifestar, ha de ocasionar, ha de perdonar, ha de sentenciar, ha de ser, ha de tindre, ha de vindre, haja confessat, han de confessar, han de pensar, han de ser, han de tindre, havem de creure, havem de fer, havem de resucitar, havem menester, lliurar-se, lograr/logre, oir, pareix, perfet, pod/pot, resar/res, s'ha de fer, ser amat, triumfant/triunfant, véncer/vénsen, veure.

Pel que fa a l'expressió de l'obligació, el text presenta les bases següents: a) l'antiga *deure + infinitiu*, pròpia, en general, encara del valencià central i meridional, i b) la més actual *haver + de + infinitiu*. Val a dir, però, que la base *haver + de + infinitiu* és usada amb superioritat a *de + infinitiu*, puix que aquella hi apareix 27 vegades, enfront de 6 d'aquesta.

Heus ací les ocurrències:

a) *deure + infinitiu*: deu explicar (2), deu explicar-ho, deurà excitar-se, devem creure, devem usar.

b) *haver + de + infinitiu*: ha de confessar, ha de dir (3), ha de durar, ha de emplear, ha de fer (6), ha de manifestar, ha de ocasionar, ha de perdonar, ha de sentenciar, ha de ser (2), ha de tindre, ha de vindre, han de confessar, han de pensar (4), han de ser, han de tindre, havem de creure, havem de fer, havem de resucitar.

En un cas hi ha reduplicació de formes: *deven creure/havem de creure*.

Hom constata, doncs, el lent canvi cap a la base actual *haver + de + infinitiu*, base de la normativa gramatical actual i en detriment de l'arcaica *deure + infinitiu*, majoritària en els parlars de la província de Castelló de la Plana. Per una altra banda, ja no documentem la base *haver + a + infinitiu*, pròpia també del català medieval.

12.- Els adverbis.

De temps: *ara*¹¹⁰ (< HAC HORA), *quan/quant*¹¹¹ (< QUANDO), abans (< AB ANTE), *ans*¹¹² (< ANTE), *después*¹¹³ (< DE PRESSU), *sempre*¹¹⁴ (< SEMPER),

110. Hi apareix tres vegades.

111. La primera forma hi apareix 21 voltes, mentre que l'altra, sols ho fa 2 vegades. Hi podem observar la minva de la variant medieval *quant* en favor de l'actual *quan*.

112. Hi apareix 9 vegades.

113. Barbarisme que hi apareix 8 vegades.

114. Hi apareix 7 vegades.

*nunca*¹¹⁵ (< NUNQUAM), *mentres* (< DUM INTERIM), *ja* (< IAM), *encara*¹¹⁶ (< AD HANC HORAM), *prest* (< PRESTU), *promptes*¹¹⁷ (< PROMPTU), *hui* (< HODIE).

De lloc: *y* (< HIC), *a on/ahon*¹¹⁸ (< UNDE), *allí*¹¹⁹ (< ILLIC), *sobre*¹²⁰ (< SUPRA), *davant* (< *DE AB ANTE), *davall* (< DE VALLE).

De manera: *com*¹²¹ (< QUOMODO), *així/axí*¹²² (< *AC SIC), *bé*¹²³ (< BENE), *mal*¹²⁴ (< MALE), *millor*¹²⁵ (< MELIORE). Hi ha, però, al costat d'aquests adverbis uns altres provinents d'adjectius amb la terminació *-ment*, procediment molt utilitzat per la llengua en la formació d'adverbis. En el text, hi apareixen les següents ocurrencies: *juntament*, *solament*¹²⁶, *repentinament*, *indignament*, *eternament*, *sumament*, *mortalment*, *inmediatament*, *antiguament*, *visiblement*, *invisiblement*, *mútuament*, *hipostàticament*, *hipostàticament*, *naturalment*, *infinitament*, *directament*.

D'afirmació i negació: *sí*¹²⁷ (< SIC), *cert*¹²⁸ (< CERTE); *no*¹²⁹ (< NON).

13.- Les preposicions.

En aquest apartat solament oferirem les principals formes catalanes de les preposicions, i en deixarem per a una millor avinentesa els usos sintàctics.

*a*¹³⁰ (< AD), *ab*¹³¹ (< APUD), *contra*¹³² (< CONTRA), *de*¹³³ (< DE), *desde*¹³⁴ (< *DE EX), *en*¹³⁵ (< IN), *per*¹³⁶ (< PER), *per a*¹³⁷ (< *PER AD), *sens/sense*¹³⁸ (< SINE),

115. Forma arcaica. Bé podria tractar-se d'un barbarisme per influència dels texts redactats en espanyol, o bé d'un cultisme provinent del llatí per influència dels catecismes en aquesta llengua.

116. Hi apareix 5 vegades.

117. Hi apareix 2 vegades.

118. La primera variant tan sols s'hi documenta una sola vegada, mentre que la segona hi és documentada 6 voltes.

119. Hi apareix 5 vegades.

120. Hi apareix 6 vegades.

121. Hi apareix 59 vegades.

122. La primera forma hi apareix 10 vegades. La segona, solament una.

123. Hi apareix 2 vegades.

124. Hi apareix 3 vegades, usat com a enclític.

125. Hi apareix 4 vegades.

126. Hi apareix 5 vegades.

127. Hi apareix 16 vegades.

128. Hi apareix 2 vegades.

129. Hi apareix 67 vegades.

130. Hi apareix 49 vegades.

131. Hi apareix 26 vegades.

132. Hi apareix 7 vegades.

133. Hi apareix 284 vegades.

134. Castellanisme que hi apareix 18 vegades.

135. Hi apareix 245 vegades.

136. Hi apareix 59 vegades.

137. Hi apareix 63 vegades.

138. La primera forma hi apareix una sola vegada. La segona, 4.

*sobre*¹³⁹ (< SUPER o SUPRA). Per una altra banda, cal dir que ja no documentem la preposició *fin*s, substituïda pel castellanisme *hasta*¹⁴⁰.

No hi apareix tampoc la preposició *sots/sota*, substituïda per l'adverbi *davall*¹⁴¹, que dóna idea de situació inferior, i que actualment encara és vivent en alguns parlars valencians i tortosins. Per una altra banda, no hi apareixen les preposicions provinents d'ULTRA (> *oltra*), VERSUS (*vers*), *IN VERSUS (> *envers*), *DE VERSUS (> *devers*), ni tampoc l'actual *cap a*, que substitueix aquestes darreres.

(continuarà)

139. Hi apareix 6 vegades.

140. *Hasta* hi apareix 18 vegades.

141. Aquesta forma hi apareix una vegada.

«Entre Ares i Benassal». Aproximació a la percepció de les varietats lingüístiques en parlants de Castelló de la Plana (Primera part: marc teòric i metodològic de la recerca; anàlisi de dades)

AVEL·LÍ FLORS I MAS *

«Vols que te conte un xiste, eh?, de un de Burriana que estave aci al port de Castelló i va caure un xiquet a l'aüia, i diu:

-Ai!, i tu per què no te vas tirar a salva(r)-lo?

I diu:

-Ai!, io, perquè el seu pare volia que s'aufegara: el seu pare dia "que s'aufegue, que s'aufegue"» (de l'enquesta a RA).

«Moatros què som? Som catalans? No. Som valencians? No. Som aragonesos? No [...]. Mosatros som neutrals [...] Sempre som els que, quedem, quedem un poc distin(t)s a totx» (de l'enquesta a TL).

Resum:

Aquest treball tracta d'explicar els mètodes de la *dialectologia perceptiva*, poc explorats en estudis a casa nostra, a l'anàlisi de la percepció que els parlants de Castelló de la Plana tenen de les varietats lingüístiques del català (tant de les geogràfiques com de les socials i funcionals).

Paraules clau:

Dialectologia perceptiva; Castelló de la Plana; varietats lingüístiques; models de llengua; actituds lingüístiques.

Abstract:

This paper aims to apply the *perceptual dialectology* methods, not much explored in studies on Catalan, to the analysis of the perception about Catalan dialects (not only geographical but also social and functional) by speakers from Castelló de la Plana.

Key words:

Perceptual dialectology; Castelló de la Plana; dialects; language standardization; linguistic attitudes.

* Universitat de Barcelona.

1. Introducció¹

El marc d'interpretació de la variació lingüística que ofereix la dialectologia perceptiva ha estat poc explorat en estudis a casa nostra. Aquest treball consisteix en l'aplicació d'algunes de les tècniques que proposa la disciplina per tractar d'aportar una mica de llum sobre la percepció de les varietats lingüístiques a Castelló de la Plana. S'ha canviat el subtítol per incloure-hi el terme varietats lingüístiques (estava previst com a subtítol percepció de la llengua i els dialectes), de manera que s'inclouen entre les varietats a tenir en compte aquelles que no han estat definides (si més no en la nostra bibliografia) com a dialectes, sinó més bé com a varietats: els estàndards. S'inclouen en l'anàlisi, per tant, aspectes de la variació diatòpica (tractada en termes de dialecte) però també de la variació diafàsica (és a dir, d'adequació de la llengua als àmbits d'ús, tractada en termes de registres –formals, informals...).

En aquesta primera part es publiquen els dos primers apartats del treball original i una part del tercer: en el primer punt es tracten les propostes teòriques que guien el plantejament del treball i la interpretació de les dades; el segon punt tracta la metodologia aplicada i la informació que es pretén elicitar aplicant el mètode; en el tercer, s'inicia l'anàlisi de les dades corresponents a la divisió i el reconeixement dialectals. S'hi pot trobar, també, la bibliografia i uns *Annexos* amb el model d'enquesta, les taules amb dades quantitatives i la transcripció de les respostes a les qüestions que són tractades en l'anàlisi de dades d'aquesta primera part. En el proper número del *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura* es publicarà la continuació de l'anàlisi de les dades obtingudes (les respostes a les tres darreres qüestions de la primera part de l'enquesta; les dades sobre les varietats considerades més correctes o millors segons els enquestats; i les dades de tipus sociolingüístic), les conclusions, i uns annexos (les taules amb dades quantitatives i la transcripció dels fragments de les qüestions tractades en l'anàlisi de dades).

Cal, potser, justificar la tria del títol: «entre Ares i Benassal» és una locució emprada a Castelló de la Plana que es podria traduir, de manera aproximada, per «no ser ni carn ni peix». Situa per tant en el marc de la indefinició, de la falta de precisió, en un marc d'adscripció borrós, poc nítid. És el cas de Castelló, ciutat petita esdevinguda capital, sempre movent-se a dues aigües: per una banda, vinculada a València, el cap i casal del Regne; de l'altra, unit a Tortosa, seu episcopal, i als pobles i les comarques del nord del País Valencià, de parla tortosina. Castelló esdevé, per tant, un territori de barreja, una ciutat «valenciana» però ja no tan «valenciana», i amb un fort sentiment de particularitat que la fa ser una mica «de nin-

1. Aquest treball, que es presenta en dues parts, ha estat realitzat en el marc de l'assignatura *Mètodes en la recerca dialectal del català*, impartida per la professora Maria-Pilar Perea el curs 2009/2010 a la Universitat de Barcelona.

gú»: es tractarà de veure què perceben els *castelloners* sobre la realitat lingüística que els envolta, més enllà d'Ares i de Benassal.

Vull fer alguns agraïments: a Maria-Pilar Perea, perquè sense la seua ajuda aquest treball no s'hauria publicat; als meus pares, perquè sense la seua estima per la llengua no m'hauria dedicat a la Filologia; i a les dotze persones enquestades, perquè sense el seu temps i la seua paciència aquest treball no hauria estat possible.

2. QÜESTIONS TEÒRIQUES

2.1. La dialectologia perceptiva

El treball pren com a punt de partida, com es desprèn del subtítol i s'explicita en la introducció, els treballs de la disciplina que estudia la variació lingüística des del punt de vista de la percepció i la valoració que en fan els parlants «no-lingüistes»: la *dialectologia perceptiva*. Aquesta perspectiva ja és present en treballs dialectològics des del segle XIX, però és a partir del segle XX quan, sobretot als Països Baixos i el Japó, comencen a aparèixer estudis que tenen com a objectiu central l'anàlisi de la percepció dels límits dialectals en els no especialistes, per posar-los en relació amb els límits fixats pels especialistes i veure fins a quin punt coincideixen. També es fan servir tècniques manllevades de l'estudi de les actituds lingüístiques, com l'associació d'adjectius valoratius a determinades varietats lingüístiques (del tipus *crispat*, *divertit*, *planer*...).

En el marc de la dialectologia perceptiva és central el concepte de *saliència*, pres de la lingüística cognitiva, que es pot traduir per *remarcabilitat* i que fa referència al grau de facilitat en la percepció dels trets lingüístics, que els fa més significatius i operatius per a la delimitació de les varietats (geogràfiques, però també socials i situacionals: és el cas dels *estereotips* de què parla Mas (2008) com a trets més perceptibles i rellevants dels diferents models de llengua formal valencians). Seran per tant els trets més *remarcables* aquells que majoritàriament adduiran els enquestats per justificar les respostes a les qüestions que se'ls plantegen.

Preston (2010) sintetitza els mètodes més usats en els treballs de dialectologia perceptiva (que van ser emprats en l'elaboració de l'enquesta, amb lleugeres modificacions):

a) *Dibuixar un mapa*: l'enquestat ha de dibuixar límits dialectals en un mapa en blanc o mínimament detallat. En l'enquesta d'aquest estudi, es tractava d'assenyalar el límit entre «català» i «valencià» en un mapa del domini lingüístic català (qüestió a de l'enquesta, vegeu *Annexos*).

b) *Grau de diferència*: l'enquestat ha de situar en una escala d'1 a 4 les varietats sobre les quals se li pregunta (1 per a una parla igual, 2 per a una mica diferent, 3 per a una parla diferent i 4 per a una parla molt diferent). En aquest estudi

no s'explicitaven les varietats a situar en aquesta escala sinó que s'intentava que fos el mateix enquestat qui assenyalés en quins llocs s'accentuen les diferències dialectals en l'espai que va de Castelló als límits, pel nord, de la llengua catalana (qüestió *e* de l'enquesta). Així mateix, les dades referides a la proximitat dialectal respecte Tortosa i Castelló de la Plana respectivament de les varietats de Morella i Vinaròs s'insereixen en l'estudi d'aquest aspecte (qüestió *b* de l'enquesta).

c) '*Correcte*' i '*plaent*': l'enquestat ha de marcar àrees la parla de les quals siga més agradable o correcta; aquesta tècnica recull mètodes de l'estudi de les actituds lingüístiques. Els enquestats en aquest treball havien de situar en una escala de l'1 (per a la millor parla) al 10 (per a la pitjor) la parla de deu ciutats valencianes (qüestió *f* de l'enquesta). Aquest tipus de consideracions s'apliquen també sobre els dos principals models de llengua estàndard a l'abast dels parlants de Castelló de la Plana en els mitjans de comunicació de masses, el de TV3² i Canal 9, juntament amb d'altres consideracions sobre models de llengua, que s'expliquen més endavant (qüestions *g* i *h* de l'enquesta). També lligat a la correcció i els models de llengua, en la qüestió *i* de l'enquesta els informants havien d'explicitar la preferència per formes de la pròpia varietat o formes més convergents amb l'estàndard central en àmbits formals.

d) *Identificació dialectal*: els enquestats han d'intentar associar enregistraments de parlants situats en un contínuum dialectal amb el lloc d'on creuen que procedeixen. Aquesta tècnica s'ha aplicat al reconeixement de quatre enregistraments pertanyents a parlants valencians i nord-occidentals (qüestió *c* de l'enquesta). També s'ha intentat reflectir el grau de consciència (i de remarcabilitat, per tant) dels trets que diferencien la varietat de Castelló de la Plana respecte de les varietats de l'entorn; es tractava de veure fins a quin punt els enquestats podien caracteritzar la pròpia varietat (qüestió *d* de l'enquesta).

e) *Dades qualitatives*: en converses obertes sobre les tasques a què se'ls ha sotmès (les anteriors) es planteja als enquestats qüestions obertes sobre la variació lingüística que poden aportar noves visions. És, de fet, el que s'ha fet en el present estudi al llarg de bona part de l'enquesta, ja que moltes de les qüestions no eren tancades i generaven, en els enquestats, una necessitat d'aclarir o justificar les respostes que afavoria l'aparició d'aquest tipus d'informacions. A causa segurament d'una mala interpretació de la introducció de Preston (1999) s'havia batejat amb el terme dades qualitatives les qüestions de la tercera part de l'enquesta (qüestions *j-m* de l'enquesta), més relacionades amb els estudis sociolingüístics (però que insistien també en la vessant subjectiva i de percepció).

Preston també esmenta altres tècniques i possibilitats en l'estudi de la percepció de la variació, com la *imitació dialectal* (tècnica que inclou tres vessants: la

2. Cal constatar que, malauradament, quan aquest treball veu la llum els parlants de Castelló de la Plana ja no poden sintonitzar els canals de la Corporació Catalana de Ràdio i Televisió (CCRTV), gairebé únic punt de contacte dels valencians amb les varietats lingüístiques de la resta del domini català.

percepció, base per a la *imitació*, i la *percepció* novament però ara com a resposta a la imitació); les possibilitats que ofereix el recurs a enregistraments (que poden ser manipulats per explorar noves possibilitats i verificar noves hipòtesis); el recurs als grups de discussió sobre la llengua formats per no-lingüistes; les possibilitats del tractament estadístic de les dades...

Així mateix, l'autor remarca que les connexions que es poden establir en el marc d'aquesta perspectiva no només afecten el lligam entre elements lingüístics i espais geogràfics. Tot sovint, en la percepció de les produccions lingüístiques també es barregen, ja siga conscientment o inconscientment, altres elements com ara els prejudicis o les actituds envers els parlants d'altres àrees, el prestigi de determinades varietats per damunt d'unes altres (els estàndards, habitualment...), etc. En la combinació d'aquests elements es concretarien els motius per a dir, per exemple, que el valencià de Xàtiva és millor que no el de Castelló de la Plana (per les connotacions de Xàtiva com a plaça «fidel a l'idioma»).

L'autor reflexiona, per tancar l'article, sobre la utilitat d'aquesta perspectiva sobre la variació, i conclou que la dialectologia perceptiva podria aportar algunes de les claus per entendre la direcció del canvi lingüístic, a través de l'estudi de les actituds lingüístiques (com, per exemple, la seguretat en la pròpia varietat dels parlants de varietats considerades «millors» o més estàndard: en el nostre cas, el català central de Barcelona i en menor mesura sobre el domini valencià la varietat del cap i casal, i la difusió dels trets d'aquestes varietats cap a la resta).

Les tècniques emprades en l'enquesta parteixen, per tant, de les propostes de la dialectologia perceptiva, amb adaptacions per adequar les qüestions als objectius del treball. A continuació es presenten alguns trets de la parla de Castelló de la Plana que seran revisats, en la segona part del treball, de propera aparició, a la llum del grau de remarcabilitat que li confereixen els parlants castellanencs «no-lingüistes» en la definició de la pròpia varietat.

2.2. Característiques de la parla de Castelló

Per fer aquesta síntesi dels trets més remarcables de la parla de Castelló es parteix, com a base, dels materials del web «Una mica de dialectologia valenciana», de Josep Saborit (vegeu l'enllaç a la *Bibliografia*), que alhora remet als estudis de Germà Colon i Lluís Gimeno sobre la parla de la capital de la Plana.

Saborit comença recalcant l'estreta relació que, a causa dels corrents migratoris rebuts per la capital, s'estableix entre Castelló i les comarques rurals del nord (l'Alt Maestrat, l'Alcalatén i els Ports, sobretot). És en aquesta relació que cal buscar, segons l'autor, algunes de les particularitats de la parla de Castelló respecte els pobles de la Plana Baixa, que presenten, en alguns trets, característiques més properes al valencià més general.

És interessant la remarca que fa del fet que els membres d'aquestes migracions «internes» són els que solen mantenir amb més vivacitat la transmissió generacional

del català (en la pròpia varietat de transició amb el nord-occidental quan no plenament inserides en la varietat tortosina³). A causa d'això, segons l'autor, «sentir el valencià dels jòvens de Castelló és l'espectacle lingüístic més curiós del que podem donar notícia amb una complexa barreja d'elements dialectals de les diferents localitats del nord de Castelló (caiguda de la *-r* final: *parlà, menjà*; desafricació de /dz/ : *mitja* > [ˈmiʒa]; desinència en *-o* per a la primera persona del IP (present d'indicatiu): *jo penso, parlo*, etc.)». Cal apuntar que la presència d'aquests trets en les interaccions intragrups (entre parlants nascuts a Castelló però descendents en uns casos de castellanencs i en altres d'emigrants de les comarques del nord) els podria fer menys remarcables per a la diferenciació dialectal o bé més acceptables en una proposta de llengua formal. En qualsevol cas, i sent més o menys remarcables, la seua presència hauria afavorit la consolidació a Castelló d'una varietat lleugerament diferenciada de la dels pobles de la Plana Baixa.

Fetes aquestes consideracions prèvies, es pot parlar dels següents trets:

2.2.1. Trets fonètics

Destaca la despalatalització del fonema /ʃ/, que s'articula [s]. Les causes d'aquesta despalatalització s'han de buscar, segons l'autor, en el grau notable de palatalitat de la /s/ valenciana (i encara més de la castellanenca) en especial precedida de les vocals palatals /ɛ, e, i/. Aquesta articulació palatalitzada faria poc productiva l'oposició entre la fricativa prepalatal i l'alveolar que es neutralitzarien en [s]⁴.

La palatalitat de la /s/ també és la causa de la palatalització de les africades /ts/ i /dz/ (que provoquen, per exemple, la confusió entre *llits* i *llig* i *setze* i *setge*, pronunciats [ˈʎitʃ] i [ˈsedʒe]). L'autor assenyalava que probablement el procés es va iniciar en /ts/ i després es va propagar a /dz/, per tal com en alguns pobles s'ha consolidat la palatalització de /ts/ i es manté, en canvi, la identitat fònica de /dz/.

Entre altres trets fonètics que caracteritzen la parla de Castelló es troben el betacisme (confusió de /b/ i /v/, que avança més ràpidament que a altres pobles de la Plana); la pèrdua de la /t/ final en els grups *_C+t* del tipus *parlant* (que s'escampa de la capital als pobles de la Plana); o el manteniment del timbre [e] en paraules com *escola* o *entendre*.

3. Vegeu, sobre la classificació de les varietats del nord de Castelló, els treballs de GIMENO (1994 i 1997) i, especialment, el de PRADILLA (2006).

4. Es pot situar aquesta notable palatalitat de /s/, que ha portat a la despalatalització de /ʃ/, en la base de la dificultat per distingir durant el procés de transcripció de les enquestes aquestes /s/ i /ʃ/, presents en la llengua escrita amb les grafies *s* i *x*. Prenent com a criteri les descripcions que s'han fet de la parla de Castelló, en la transcripció fonooortogràfica de fragments de les enquestes es fa servir sempre *-ss-* o *s*, i mai *x*. No deixa de ser un criteri arbitrari, d'altra banda, perquè la dificultat per distingir els sons és notable.

2.2.2 Trets morfològics

El tret morfològic més remarcable és la presència d'una *-e* a la tercera persona del present d'indicatiu (el tret que, de fet, més identifica els parlants de Castelló). Aquesta *-e* s'hauria escampat des del present de subjuntiu al present d'indicatiu en tot el bloc occidental de la llengua, tot i que després la confusió entre la primera persona i la tercera persona i entre el present d'indicatiu i el de subjuntiu haurien motivat adaptacions fonètiques en altres parles (com el desenvolupament de la desinència *-o* de primera persona del present d'indicatiu en els parlars nord-occidentals i la consolidació de la *-a* per a la tercera persona singular del present d'indicatiu).

En el cas de Castelló, però, no només s'ha mantingut la *-e* de primera i tercera persona singular del present d'indicatiu (la tercera persona a causa, segons Saborit, novament de la influència dels parlars de les comarques del nord) sinó que a més aquestes desinències s'han escampat a altres conjugacions (*que jo/ell sigue, patisque...*) i temps verbals, tant en primera com en tercera persona (*jo/ell parlae⁵, parlare, parlarie...*). Aquesta difusió generalitzada fa molt perceptible el tret.

També es pot remarcar la pèrdua de les desinències clàssiques de subjuntiu i imperatiu en la segona i la tercera conjugació (*-am, -au*), que són substituïdes (com a Almassora, Onda, Vila-real i totes les poblacions al nord del Millars) per les anàlogues *-em, -eu*, i la pèrdua de la funció diminutiva *-et/a* per la profusió en l'ús de diminutius i la seua substitució pel sufix *-inyola: un poquinyo, una miquinya...*

Aquests són els trets més rellevants per al tipus de treball que s'ha dut a terme (cal tenir en compte que es demanava als enquestats que intentessin donar trets diferencials no lèxics de la varietat de Castelló). Seguidament, es presenten uns apunts d'història sociolingüística del País Valencià, centrats en la capital de la Plana, que poden ser útils per a la comprensió de les actituds que condicionen en major o menor mesura la percepció de les varietats lingüístiques properes, així com la percepció (i l'ús) dels models de llengua formal que tenen a l'abast aquests parlants. Aquests breus apunts també serviran per contextualitzar les informacions recollides en la tercera part de l'enquesta, i que es presentaran en la segona part del treball; i per emmarcar algunes informacions esparses que van anar sorgint entre les respostes a altres qüestions de l'enquesta i que feien referència als models de llengua.

2.3. Apunts d'història sociolingüística del País Valencià

Per no allargar més del que caldria aquest apartat només es tracten dos dels aspectes que poden ser útils per a explicar les respostes rebudes en l'apartat tercer de l'enquesta: en primer lloc, els motius socioeconòmics de la substitució lingüística;

5. S'elimina, respecte la proposta de Saborit, la *v* del morfema d'imperfet que fonèticament tindrà, quan es produïska, una realització aproximant [β].

en segon lloc, els mecanismes psíquics i les actituds que faciliten aquesta substitució.

Es parla de motius socioeconòmics de la substitució perquè, segurament, la proposta més solvent i que ha gaudit de més predicació per a explicar les causes del canvi i la substitució lingüístiques al País Valencià (substitució que ha esdevingut massiva a Alacant o València, per exemple) és la de Rafael L. Ninyoles a *Conflicte lingüístic valencià*, en què situa entre les causes de la substitució lingüística la imitació de les classes dominants (ja castellanitzades a finals del XIX i principis del XX). El canvi de llengua esdevenia una aspiració de les classes mitjanes i baixes ja que representava un «substitutiu de la mobilitat social objectiva» (1968, pàgina 64). Tractant la qüestió, l'autor cita V. Badia Marín (1960):

«El fet incontrovertible és que la llengua oficial s'imposà inclús com a aspiració del poble, aspiració malentesa si acàs, però aspiració, a la fi, d'obtenir la distinció d'home cultivat... No convé, puix, que caiguem en l'error d'estimar més patriota al llaurador i al menestral per mantenir la parla casolana, puix que moltes vegades, i salvant honorables excepcions si la mantenen és perquè no han tingut ocasió d'abandonar-la...»

Cal tenir en compte altres factors que se sumaven a aquesta imitació (motivada per la influència de la *moda*) i que afavorien el canvi: pressions rebudes a l'escola i pel règim franquista, de clara aspiració monolingüe; la presència forana, a la qual «calia» adaptar-se lingüísticament; la presència cada vegada major dels mitjans de comunicació de masses, en castellà exclusivament; etc. Tenir en compte aquestes qüestions pot ajudar a explicar les respostes donades en la tercera part de l'enquesta per les persones de més de setanta anys, les que han viscut aquest ambient.

A Castelló de la Plana la població era majoritàriament formada per llauradors fins ben passada la segona meitat del segle XX i la difusió del castellà es va produir amb dificultats entre les persones nascudes abans de la Guerra Civil. Aquestes mateixes persones, amb dificultats per fer servir el castellà quan arribaven a l'escola, eren les que iniciaven el procés de canvi en la transmissió lingüística als fills, per assegurar-los un bon coneixement del castellà. Entre aquests «primers castellanoparlants» el valencià era après amb facilitat, gairebé per necessitat, en un entorn en què encara era ben viu. En molts casos, aquesta primera generació a la qual s'ha parlat en castellà a casa ha recuperat la llengua i l'ha transmesa als fills. El procés més generalitzat de substitució, per tant, es comença a produir en l'actualitat, cosa que explica la diferència en els ritmes de la substitució entre Castelló i València o Alacant.

El canvi de llengua no és un procés innocu, i els parlants són els primers de ser-ne conscients. És per això que es desenvolupen actituds lingüístiques que justifiquen la substitució i la fan més acceptable psicològicament per al parlant que opera el canvi. Ninyoles parla en aquest sentit de falsa consciència i del concepte d'*autoodi*, molt difós en la sociolingüística catalana.

Manuel Sanchis Guarner (1967) presenta un llistat d'aquestes actituds negatives cap al català (el que anomena «arguments de desprestigi de la pròpia llengua») en l'apartat titulat «Obligatorietat de la llengua autòctona»:

«1r. Hi ha gent que, presumint de culta, diu que *no els interessa el valencià perquè es tracta d'un dialecte*, i ells prefereixen la llengua castellana oficial que s'ensenya a l'escola [...] 2n. Hi ha alguns que, vantant-se de cosmopolitisme, declaren que *cal deixar de banda el valencià, que és una llengua poc parlada, perquè el món marxa cap a la unitat* i convé anar esborrant les diferències entre els diversos grups humans [...] 3r. L'argument més esgrimit -i també el més irritant per l'ofensiu desamor que implica- és el de *no parlar valencià per considerar-lo plebeu, inservible per a l'expressió culta i elegant*. Pretenen reduir el valencià a les esferes familiars, la broma i la xala, les interjeccions i l'esplai popular»⁶

Aquestes actituds de denigració de la pròpia llengua que han servit de justificació per a la substitució (o per a la negació d'uns determinats usos més «elevats» per a la llengua pròpia) han estat tractades i ampliades en nombrosos treballs. Bierbach (1988), per exemple, destaca la consideració d'«inferioritat o un nivell d'aculturació imperfecte quan (els parlants) es refereixen a la llengua dominada (qualificada de “vulgar, pobletana, grollera, etc.”)»; l'autora afirma que la *denigració* d'aquesta llengua dominada, «actitud lingüística que expressa l'auto-odi, funciona així com a iniciadora i legitimadora de la substitució lingüística». A aquesta actitud denigratòria s'hi suma una altra actitud, la *idealització*, que també exclou, però, l'aspiració de normalitat per a la llengua dominada. És l'actitud que haurien adoptat «les classes altes que ja havien consumat el canvi lingüístic cap al castellà i que expressen en les idealitzacions del vernacle una actitud retrospectiva i nostàlgica».

A més de les actituds, les normes d'ús també influeixen en les dinàmiques de contacte de llengües. En l'enquesta s'ha volgut fer èmfasi en la norma d'adaptació lingüística, per la qual els valencianoparlants canvien al castellà en les interaccions amb persones castellanoparlants i que es presenta com un obstacle per al manteniment de la varietat recessiva en una situació de conflicte lingüístic per diversos motius (entre d'altres, perquè impedeix la col·loquialització del català entre aquells que no el tenen com a L1 en no disposar de comunicacions en què els calga emprar el català o perquè limita l'ús del català en les relacions intergrupals, en què l'ús del castellà és predominant. Això també afecta la transmissió de la llengua en parelles lingüísticament mixtes, que solen iniciar la relació en castellà⁷).

Aquesta norma d'adaptació, que és interpretada com un comportament «natural», és fruit de les pressions coercitives que durant anys s'han anat produint (amb

6. Cursives en l'original.

7. Aquesta qüestió és tractada (entre molts altres), per BASTARDAS (1996).

més o menys grau de «força») per generalitzar el comportament i convertir-lo efectivament en «norma inconscient».

Cal tractar també la qüestió del particularisme: és ben conegut el conflicte pel nom de la llengua, el secessionisme lingüístic, o *blaverisme*, que promou el debat sobre si el valencià és o no una varietat del català. Això suma entrebancs a un procés de normalització lingüística a diferents nivells: en primer lloc, perquè es crea una polèmica que totalitza les reflexions i preocupacions per la llengua en l'espai públic valencià i que enterboleix la visió d'un altre conflicte (la substitució pel castellà) que posa més en perill la supervivència del valencià que no la «dissolució» en un àmbit més ampli, el català (en aquest sentit, és interessant tornar a remarcar, com ho feien Fuster, Ninyoles i nombrosos autors valencians, el fet que aquells que promouien la defensa de les «essències de lo valencià» eren sovint aquells que no feien servir el valencià en cap àmbit). El particularisme genera dificultats, també, en l'apartat que es tractarà seguidament: el de la consolidació d'un model de llengua culta per als valencians.

Cal apuntar algunes idees sobre el canvi de situació sociolingüística de l'actualitat, que pot marcar diferències en les actituds lingüístiques dels joves (que ja han après el valencià a l'escola) i que ha pogut condicionar també canvis en les persones majors (cosa que s'intentarà constatar en el tractament de les dades):

– és possible que l'explicació de la substitució lingüística per raons de classe s'haja de matisar a l'hora de tractar l'actualitat. La difusió i extensió de l'ús del castellà s'ha de buscar, cada vegada més, en la importància creixent dels mitjans de comunicació de masses, majoritàriament en castellà, i de les indústries culturals i de l'oci, en castellà i anglès.

– la vigència de la norma d'adaptació lingüística, per bé que no com a comportament conscient (en pocs casos els parlants són «obligats» a canviar de llengua) sinó com un procés espontani, inconscient. Això té efectes sobre la manca de col·loquialització del català en la nova immigració, però també en les comunicacions intragrups (entre els «autòctons» catalanoparlants i els castellanoparlants), en què sovint la presència d'un sol castellanoparlant condiciona les tries de llengües de tot el grup (especialment entre els joves).

– un cert canvi de determinades actituds lingüístiques denigratòries cap al català, però també una major indiferència davant d'uns canvis de codi (del català cap al castellà o a l'inrevés, en casos més reduïts) que cada vegada són menys marcats ideològicament i més instrumentalment. Aquesta identificació presumiblement poc marcada amb les llengües (i el menor pes del pla identitari en la tria de llengües que se'n desprèn) pot marcar una tendència negativa per a l'ús del català en ser una llengua «menys útil».

2.4 Els models de llengua

La normativització de la llengua catalana comença, com és ben sabut, al principi del segle XX. Al País Valencià se succeeixen les propostes de diversos gramà-

tics per a la normativització de la varietat valenciana, un procés que és ben descrit per Manuel Sanchis Guarner (1967, vegeu especialment «La problemàtica de la llengua al segle XX», a la pàgina 183 i següents). El procés de discussió sobre la normativa al País Valencià culmina amb un consens ampli al voltant de les «Normes de Castelló», signades el 21 de desembre de 1932 a la capital de la Plana, que partien d'una lleugera adaptació de les propostes fabrianes. Sanchis Guarner destaca les concessions que es fan per tal de fer la proposta unitària més «digerible» i adaptable (i adoptable, també) per als parlants valencians: la incorporació de la desinència *-e* de primera persona del present d'indicatiu; les marques *-e*, *-a*, de present de subjuntiu; els imperfects de subjuntiu en les formes *-ara*, *-era*, *-ira*; els demostratius *este*, *eixe*, *aquell*.

Aquests canvis, però, són percebuts com a insuficients en determinats casos. Ferrando i Nicolás (2005) assenyalen les circumstàncies que condicionen les discussions sobre les adaptacions de la norma a les varietats del català:

- «a) l'absència de representació suficient i participació equilibrada de tot el domini en el centre codificador inicial que determina les formes normatives;
- b) la inadequació relativa de les solucions unitàries en relació amb els particularismes de cada varietat dialectal o a les incipients necessitats de comunicació pública de cada territori en la llengua pròpia;
- c) la manca de sincronia històrica entre les grans varietats dialectals, que es tradueixen en els prejudicis socials de cada regió respecte a la unitat de la llengua i a la procedència de la normativa»

En qualsevol cas, l'administració valenciana ha tirat pel dret en la qüestió del centre codificador, promovent la creació d'una nova autoritat normativa (l'Acadèmia Valenciana de la Llengua), que implica a la pràctica el pas d'un estàndard català polimòrfic (és a dir, que admet diferents solucions formals en funció de la seua representativitat) a un altre de policèntric (és a dir, amb més d'un centre normativitzador). Aquesta proposta, però, tampoc genera consens dins de la comunitat de parla valenciana, que es polaritza entre el seguiment de les propostes de l'IEC o de les minoritàries propostes secessionistes (bàsicament, les «Normes del Puig»). Així doncs, el procés d'estandardització encara es trobaria estancat, al País Valencià, en els processos inicials de *selecció* i *codificació* (en la terminologia, àmpliament difosa, de Haugen (1983). A aquesta manca de consens s'hi afegeix el poc impuls de l'administració al procés de normalització i el paper que, analògicament al de l'administració, exerceixen en la difusió d'una varietat formal de la llengua les televisions i les ràdios autonòmiques (agrupades a RTVV).

La situació, per tant, és complicada per a la consolidació i difusió d'un model lingüístic formal, ja que a la manca de consens al voltant de la *selecció* i la *codificació* s'hi suma la deficient *vehiculació* d'aquesta varietat, que, d'altra banda, no disposa de cap referent normatiu clar i acceptat àmpliament. La situació contrasta, a ulls dels parlants valencians, amb la situació de Catalunya, en què la presència de

la varietat barcelonina, codificada i vehiculada entre d'altres per les emissores de la CCRTV com una varietat estàndard consolidada, és percebuda, des de la perifèria, com un exemple de llengua «correcta», *fixada* però *natural*. Ferrando i Nicolás destaquen, a més, el fet que

«En matèria de llengua, la televisió ha contribuït notablement a modificar les regles d'ús sociolingüístic i a millorar la competència dels parlants, catalandòns o no. En efecte, la televisió ha coadjuvat a prestigiar i “naturalitzar” el català dins el seu territori propi, sobretot en zones de població immigrant elevada. I, d'altra banda, ha exercit l'educació lingüística sobre una població adulta que no havia estat alfabetitzada en català»

Els autors continuen, d'una manera marcadament menys optimista, dient que

«El judici, però, no es pot estendre a la ràdiotelevisió valenciana, en què, llevat dels informatius i, en general, dels programes infantils, predomina una llengua col·loquial fortament influïda pel castellà, dins una programació que prioritza aquesta llengua. No és aquest el cas del segon canal autonòmic, Punt 2, predominantment en valencià i, en general, en un model de llengua més digne»

Els autors, tot i el to valoratiu, no deixen de reflectir una realitat. Punt 2, amb un model de llengua «més digne» per a aquests professors de la Universitat de València, és un canal amb poca audiència i poca potencialitat de vehicular un model formal àmpliament reconegut, tal i com ho hauria aconseguit dur a terme TV3. La passada presència de TV3 a moltes llars valencianes, com a únic contacte palpable en el dia dia amb la realitat (socio)lingüística del Principat de Catalunya, conduïa a una percepció del «català» com una llengua estandarditzada amb èxit en aquest àmbit (es fa extensiu el model de llengua de TV3 a tota la societat). En canvi, en viure quotidianament la realitat valenciana i constatar el fracàs dels intents de consolidació d'un model de referència es percep la pròpia llengua com a poc útil, una llengua contaminada, marcada per la percepció que «parlem malament». A això encara s'hi ha de sumar el «vici» del particularisme, pel qual ni tan sols es reconeix cap model de llengua dels que es tenen a l'abast (ni el de TV3 -IEC, etc.- per massa català, ni el de Canal 9 -AVL, etc.- per massa valencià-de-València), cosa que porta a la negació de les possibilitats de normativització. Es nega, de fet, que allò que ha funcionat per a uns (el procés d'estandardització que faria que els catalans, en la percepció dels parlants valencians, tinguessin un model de llengua ben definit) pugui funcionar per a uns altres. I és que, en definitiva, no es té una visió de l'estandardització com a procés, sinó que es percep una imatge estàtica de la situació de les llengües: el que hi compta és la situació actual.

Partint d'aquest fet, que els valencians no tenen a la seua disposició cap model de llengua àmpliament acceptat, Mas (2008) proposa una classificació dels models lingüístics dels valencians que parteix de les relacions que es poden establir entre la tria d'un determinat model de llengua i les ideologies i actituds lingüístiques del

parlant que opta per algun dels models. L'interès central que presenta el treball de Mas per a la present investigació és el seu ús del concepte d'*autenticitat*, que pot ser útil per a explicar la forta tendència al particularisme que s'ha observat en la recollida de les dades, i per la classificació que presenta dels models de llengua valencians, que servirà, sobretot, per analitzar les dades recollides en la segona part de l'enquesta (anàlisi que es presentarà en la segona part del treball).

El concepte d'*autenticitat* que empra l'autor parteix de la constatació que en el moment actual, en què les tendències globalitzadores s'imposen de mica en mica, existeixen tanmateix moviments que tendeixen a la recuperació d'allò menys uniforme, més autèntic. L'autor cita, per definir aquestes tendències, Monica Heller (2005):

«contra el valor del control de qualitat estandarditzat amb formes lingüístiques normatives i pràctiques estàndards, oposa el valor de l'adaptabilitat a la variabilitat lingüística i de l'*autenticitat en tant que relacionada amb idees etnicitzades de propietat de la llengua i amb vernaculars variables i no estandarditzats*»⁸

Mas afegeix que

«Trobem exemples d'adhesió creixent a les variants pròpies enfront de les *acadèmiques* en més d'una comunitat lingüística que no es poden relacionar amb cap mena d'actitud diglòssica; que s'haurien de relacionar, doncs, amb el concepte d'*autenticitat*»

Entre els informants s'han trobat algunes reticències, també, davant d'aquestes formes acadèmiques. Caldrà analitzar, quan siga el moment, si les actituds mostrades pels informants tenen, o no, un contingut *diglòssic*, és a dir, de negació de tot ús formal per al català.

Finalment, dels models de llengua que esmenta Mas, només es prenen (per què són els majoritaris i els que s'han pogut trobar en els informants) els models *convergent* i *particularista*. S'ha de tenir en compte que:

– El model *convergent* és el que s'ensenyava de manera majoritària a les escoles valencianes. Per tant, el seu ús serà menys marcat en les generacions joves que no entre aquelles que no han accedit a l'educació en valencià, per a les quals l'aprenentatge del model haurà estat motivat, en major o menor mesura, ideològicament. És el model que implica una major acceptació de les propostes de l'IEC amb les poques matisacions que hi afegien les Normes de Castelló (actualment incloses en la normativa de l'Institut), i que tendeix per tant a l'ús de formes més generals. L'ens que, després de l'escola, contribuïa més a la difusió d'aquest model era, sens dubte, TV3.

– El model *particularista* és aquell que promouen l'AVL i Canal 9, que parteix de l'ortografia general però que accentua l'ús de trets més específics del valencià

8. La cursiva és de Mas.

(especialment en els nivells morfològics i lèxic). D'altra banda, cal tenir en compte que és un model més acostat a la parla «natural» valenciana que no el convergent. Per aquest motiu, el seu ús no estarà connotat per a la gent que no haja après el valencià a l'escola, i serà més marcat en la mesura que s'incrementa el coneixement de la llengua com a matèria d'estudi a l'escola.

A l'ús d'aquest model particularista s'hi pot sumar una negació de la possibilitat de consolidar un model de llengua per a usos formals, perquè això implicaria «rebuscar» les solucions i desnaturalitzar la llengua. I a això encara s'hi afegeix una altra qüestió: que al particularisme valencià s'hi sume un particularisme encara més restrictiu, el *castellonero*, que fa que el model particularista (i encara més el convergent) siga percebut com a aliè.

Tot seguit es parla de la metodologia del treball: dels informants, la informació que es pretén elicitar amb l'enquesta i els problemes de la metodologia emprada.

3. QÜESTIONS METODOLÒGIQUES

3.1 Informants

Els informants havien de ser persones nascudes a Castelló de la Plana, amb preferència de pares i avis castellonencs (per bé que la importància d'aquest fet era més reduïda que en estudis de tipus descriptiu), de dues generacions diferents: persones entre 15 i 25 anys (per tant, que ja han après el valencià a l'escola; en un cas l'enqu Coastat només té 14 anys) i persones de 70 anys o més, que no han après, per tant, el valencià a l'escola. En la distància d'edat important entre ambdues generacions es pretenia poder assenyalar amb major facilitat diferències de percepció i actitud, més difícilment apreciables entre dues generacions més properes. Les característiques del treball feien poc recomanable la tria d'una mostra molt més extensa i que podria incloure membres de més generacions. També es va decidir prendre la mateixa mostra d'homes que de dones, per veure si el factor gènere era rellevant en l'estudi de la percepció. En total, per tant, s'han enquestat sis persones joves i sis persones majors, tres homes i tres dones per a cada franja d'edat. Se'ls ha assignat les següents sigles: *dj* (dona jove), *hj* (home jove), *dm* (dona major) i *hm* (home major). S'al·ludirà als enquestats amb les inicials del nom i del primer cognom, per mantenir-ne l'anonimat.

Pel que fa als ascendents, hi ha alguns casos de pares no nascuts a Castelló (d'Almassora, Borriol i Vila-real els de més a prop, de les Coves de Vinromà, i finalment un gallec). En el cas dels avis es troben més casos de procedència diversa. Cal tenir en compte però que l'ascendència dels enquestats respon en la majoria de casos de les característiques requerides. També era preferible que els parlants haguessin tingut poca mobilitat (és així en la majoria de casos) i poc contacte constant amb parlants d'altres àrees. No en tots els casos això és així, ja siga pel lloc de naixement dels pares, pel lloc de naixement dels cònjuges (n'hi ha de Càlig i de Tortosa,

entre altres), o per qüestions laborals (mestres a les Terres de l'Ebre, Vilafranca, les Alqueries...; un empleat de telefònica (RA) que ha viscut a Amposta, Manresa i Mallorca). Cal tenir en compte que tot i la preferència per la poca mobilitat i els contactes reduïts, aquests informants han pogut aportar grans quantitats d'informació que altres parlants no podien aportar a causa, en gran part, de la considerable fragmentació de la comunitat lingüística catalana i l'escassa interrelació entre parlants dels diferents àmbits.

Cal deixar constància també del fet que els informants pertanyen a una xarxa social bastant tancada: les informacions que transmeten no permeten fer una radiografia de Castelló, sinó que es tracta, més bé, d'un tast d'un segment reduït, el que pot abastar la xarxa de relacions socials de l'enquestador (i que limita els informants a persones que en major o menor mesura presenten algun interès per la llengua, que a més parlen català, etc.). Amb més temps i millor preparació es podria mirar de prendre com a punt de partida una selecció d'informants més «objectiva» i representativa (tot i que això, en la investigació social i lingüística, mai no és real del tot).

Es pot considerar, al contrari, que prendre aquesta mostra més reduïda i més homogènia pot ser útil per transmetre una visió més aprofundida sobre aquest petit segment de població enquestat, com ho fa Bierbach (1988), segons la qual les entrevistes obertes

«no es poden aplicar a grans poblacions –«mostres» de gent fetes amb criteris de representativitat–, sinó a grups reduïts, i, amb preferència, a grups de persones amb una vinculació social existent, «xarxes» que participen en activitats socials comunes (a nivell de família, veïnatge/barri, treball, activitats culturals o polítiques, etc.) i orientades en els mateixos sistemes de valors i normes»

La conveniència o no del grup d'enquestats per a aquest estudi dependrà en certa manera de si es vol mirar en clau positiva (perquè permet una visió més aprofundida d'un grup més homogeni) o en clau negativa (perquè no és suficientment representativa).

3.2 L'enquesta⁹

L'enquesta parteix de les propostes fetes en el marc de la dialectologia perceptiva, que s'ha resumit en l'apartat 2. *Qüestions teòriques*. Algunes de les propostes de tasques per a l'enquestat parteixen directament d'aquestes propostes, d'altres han

9. La informació de l'enquesta es presenta en el mateix ordre en què es formulaven les qüestions als enquestats, organitzada en tres blocs. Cadascun d'aquests blocs de qüestions compta amb un enregistrament separat per a cada enquesta, i és per això que en la transcripció de fragments els enregistraments se citen amb les inicials de la persona enquestada i un número, que es correspon amb el bloc de qüestions a les quals fa referència el fragment (1, en aquesta part del treball, que només contempla dades corresponents a la primera part de l'enquesta; i 1, 2 o 3 en la segona part del treball, en què es presenta informació sobre les tres parts de l'enquesta).

estat lleugerament adaptades i d'altres, diferents, parteixen dels interessos del treball i de l'especificitat de l'àrea lingüística tractada. Entre aquestes, es troben sobretot les qüestions de § 3.2.3.

En els punts següents s'estableix quina era la informació que es pretenia elicitar amb cada qüestió plantejada als enquestats.

3.2.1 Divisió i reconeixement dialectal. Elements diferenciadors (a-e)

Aquesta primera part de l'enquesta és la més lligada als primers estudis de dialectologia perceptiva, radicats sobretot als Països Baixos i el Japó. Consta de cinc qüestions:

a) *La unitat de la llengua i els límits dialectals*: es tracta de respondre raonadament la posició de l'enquestat respecte el debat sobre l'acceptació o no del valencià com a varietat dialectal del català. Això permetia situar després algunes altres informacions, referents a models de llengua però també, per exemple, a la relació entre fronteres administratives entre comunitats autònomes i percepció lingüística, informació que recull la segona part de la qüestió: es tractava, en efecte, de situar la frontera entre les parles «catalanes» (és a dir, nord-occidentals, en la varietat tortosina) i les valencianes sobre un mapa. Es volia comprovar fins a quin punt la frontera coincidiria amb la frontera administrativa (una de les hipòtesis de partida era que en la major part dels casos tots dos límits coincidirien) o es basaria en criteris de percepció de la variació lingüística. Si la percepció de la diferència entre les varietats de Castelló i les comarques del nord (Alt i Baix Maestrat, els Ports) se sobreposava a la pressió que exerceixen els criteris administratius, potser el treball podia servir per aportar un nou argument per a la inclusió d'aquestes parles en el dialecte nord-occidental del català, davant de les propostes més «políticament correctes» però també menys fidels a la realitat lingüística d'alguns dialectòlegs.

b) *Proximitat dialectal respecte Castelló i Tortosa de Vinaròs i Morella*: en certa manera, aquesta qüestió era una mena de «pregunta trampa» ja que es preveïen més respostes que farien coincidir els límits dialectals amb els administratius (autonòmics). En aquest cas, es tractava de veure, per tant, la proximitat (o la distància, segons com es mire) de les parles del Baix Maestrat i dels Ports respecte un punt ja «valencià» i un altre de «català». Es creia que la percepció dels parlants es podria inclinar, d'aquesta manera, a percebre la variació més bé com un contínuum en el qual caldria situar Vinaròs i Morella com a més propers a la varietat tortosina.

c) *Reconeixement dialectal a partir de fragments sonors*¹⁰: amb l'audició d'enregistraments de parlants nord-occidentals i valencians es volia posar a prova la capacitat de les persones enquestades per a distingir els parlants d'ambdós dialectes, i veure fins a quin punt eren capaces d'argumentar quins trets els feien pensar que es tractava d'un parlant procedent d'un lloc o d'un altre. Els resultats que

10. Extrets del recurs *Corpus Oral Dialectal* (COD) de la UB. Vegeu *Referències*.

s'han obtingut es tracten en l'apartat d'anàlisi, però de moment es poden apuntar els trets que feien interessant l'audició dels fragments escollits, ja que, per la seua *remarcabilitat* (o, en altres termes, com a *estereotip* associat a determinades varietats) podrien condicionar l'associació entre el fragment i una determinada parla. Els enregistraments i els trets que presenten han estat escollits pel grau de confusió que podien generar, ja que es tractava de comprovar quins trets eren més perceptibles i per aquest motiu més rellevants per a la situació en l'espai de la varietat (i, d'altra banda, com un reforç a l'afirmació de la unitat de la llengua per l'elevada dificultat de situar els parlants en l'espai; cal tenir clar, tanmateix, que uns textos més llargs haguessin aportat una major quantitat de trets que haurien fet més senzilla la identificació):

(1) *La Vila Joiosa* [0:58-1:33]: pronúncia de la *-t* final en grups *_C+t* (*molt*: [ˈmoɫt], *pendent*: [peɲˈdeɲt]); no segregació de iod en la prepalatal sorda (*això*: [aˈʃɔ]); harmonia vocàlica (*roda*: [ˈrɔðɔ]). La pronúncia de *-t* final és associada, amb freqüència, a la parla de Canal 9 (i per extensió, a la parla de València i comarques més al sud); l'harmonia vocàlica en [ɔ] és sovint associada a la parla de Borriana i les Alqueries, poblacions properes a Castelló on es produeix el fenomen.

(2) *Benavarri* [0:59-1:30]: caiguda de bategant en síl·laba final tònica (*tornar*: [torˈna]); ensordiment de l'africada prepalatal (*la gent*: [laˈtʃen]); castellanismes inusuals en altres varietats (*empessar*). L'ensordiment de la prepalatal és associat al valencià central (més conegut, tot i que s'intenta posar en desús aquesta terminologia, com a apitxat).

(3) *Tremp* [0:30-1:00]: caiguda de bategant en síl·laba final tònica (*senyors*: [seˈɲos]); lèxic «correcte» (*aleshores*, *semblar* (vs. *parèixer*); article històric; neutralització en [ɛ] de les /a/ finals (*polèmica*: [poˈɫɛmikɛ]). Aquests trets, especialment aquest lèxic més «correcte», «normatiu», fan que el text sone «més català».

(4) *València* [1-1:30]: increment velar en els gerundis (*caient-se*: [kajˈɣense]), ensordiment de fricatives (*cosa*: [ˈkɔsa]), pronúncia de la *-t* final en grups *_C+t* (*impressionant*: [impresioˈnaɲt]); trets atípics en la varietat: manteniment de la *-d-* en *-ATA* (*acabada*: [akaˈβaða]); lèxic «correcte» (*enlloc*, *de cop i volta*). Els trets atípics (molt perceptibles) dificulten la situació de la varietat en l'espai geogràfic de procedència del parlant, que optaria, segons Mas (2008), per un model *convergent* de llengua.

d) *Caracterització de la parla de Castelló a partir de trets diferencials*. Es tractava, en aquest cas, d'un exercici de reflexió sobre la pròpia varietat i els trets més remarcables que presenta. S'ha detectat que la dificultat per caracteritzar la pròpia parla és elevada, i que les respostes s'encaminen a ressaltar el que «no diem» i sí que diuen, per contra, les varietats que envolten Castelló: és a dir, és més fàcil constatar els trets diferencials d'altres parles que no ser conscient dels propis trets diferencials.

e) *Grau de diferenciació*. Es tractava, seguint una de les propostes de Preston, de situar quatre graus de distància dialectal respecte la pròpia parla. En aquest cas, es volia continuar l'exploració de la percepció de diferències cap al nord, és a dir, cap a les varietats nord-occidentals i centrals. Es tractava de constatar els llocs on amb més freqüència se situen aquests graus de distància, que es pensava que coincidirien amb: Baix Maestrat (una mica diferent), Tortosa (bastant diferent), Barcelona (per poca concreció en la definició del límit del central, com a punt de referència d'una llengua molt diferent), i per últim una frontera lingüística ja dins de l'Estat francès (aquesta qüestió es podia resoldre, en cas de negació de la unitat de la llengua, amb el límit al Sènia; aquesta situació no s'ha produït). També es tractava de veure la coincidència o no dels límits establerts pels dialectòlegs amb els límits percebuts pels parlants.

3.2.2 Correcte/millor (f-i)

Es tractava d'explorar les propostes més relacionades amb les actituds lingüístiques envers la diferència, i de fer un repàs a les actituds dels parlants respecte els models i els usos de la llengua formal.

f) *On es parla el «millor» valencià*. Calia situar en una escala de l'1 (el millor valencià) al 10 (el pitjor valencià) la parla de deu ciutats del País Valencià. Es volia veure si existia una escala de valoració de les maneres de parlar valencià. No s'ha sabut trobar, i possiblement és que no existeix (així com, per exemple, el castellà del nord de Castella és considerat usualment el millor, o el francès de París, etc.). Es partia de la idea que es trobarien actituds negatives cap a la parla de València, positives cap a les d'alguns llocs (les comarques centrals del País Valencià, i per tant Alcoi, Xàtiva i Gandia) i més indefinides cap a les d'altres ciutats.

g-h) *La llengua de Canal 9 i TV3*. Es tractava de preguntar sobre la correcció de la parla de cada emissora (es partia de la suposició que el català de Canal 9 seria considerat incorrecte, al contrari que el de TV3), sobre la diferència que es percep entre la parla de Castelló i la d'ambdues emissores (que calia justificar), i, per al cas de TV3, si s'entenia sense problemes. De la lectura del treball de Mas (2008) s'intentarà extraure informació de l'actitud dels enquestats cap als dos màxims exponents dels dos models formals de llengua de què disposen els castellanencs.

i) *Preferència per formes pròpies/normatives en interaccions formals*. Es feia triar entre dues formes, una la més pròpia de la parla de Castelló, i l'altra la que «sona» més correcta (ja que en alguns casos totes dues són admeses per la normativa de l'IEC i la variant més propera és presa sovint com a forma prioritària per la de l'AVL). D'aquesta manera, es podia constatar l'actitud davant d'un altre tipus de variació: la diafàsica, és a dir, l'adequació de les varietats lingüístiques als àmbits d'ús. S'analitzaran les respostes en el marc de l'estudi dels models de llengua formals que proposa Mas (2008). També s'analitzaran les actituds sobre la pertinença de la L1 (el català) per als usos formals. En alguns casos, els resultats contrasta-

ran amb els que es presentaran en *m*) *Utilitat de la llengua*, en què donar una resposta negativa podia resultar incòmode per a l'enquestat.

3.2.3 Dades sociolingüístiques (j-m)

La proposta d'emmarcar el treball a Castelló partia, a més de l'interès de l'investigador, del fet que la situació sociolingüística de Castelló és interessant per tal com el procés de substitució lingüística no està tan avançat com a València o a Alacant, encara que tot indica que, abans o després, podria seguir el mateix camí. La possibilitat d'incloure algunes qüestions sobre les actituds envers la llengua pròpia i les normes d'ús era temptadora, sobretot tenint en compte que l'enquestació de dues franges generacionals extremes (joves i grans) permetria traçar un mínim esquema de l'evolució sociolingüística de la societat castel·lonenca. Tot i que presenten menys relació amb el marc de la dialectologia perceptiva, es va considerar que no estava de més tractar-les.

j) *Normes d'interacció: adaptació lingüística*. Ja s'ha assenyalat la importància de la norma d'adaptació lingüística que fa convergir els valencianoparlants cap al castellà en la interacció amb castellanoparlants. Es tractava de veure si la proposta de tendir al bilingüisme passiu (en el qual cada parlant empra la pròpia llengua en la interacció) tenia algun seguiment entre parlants de Castelló de la Plana i intentar dilucidar les diferents motivacions a l'hora de complir amb la norma de joves i grans.

k) *Transmissió intergeneracional*: es tractava de fer una ullada a un dels punts clau en la resolució dels casos de conflicte lingüístic, ja que mentre es manté la transmissió de pares a fills la llengua no està en perill crític. Per una banda, en el grup *m*, es podria resseguir la qüestió de la transmissió en les generacions precedents, i les justificacions que es donaven si no s'havia transmès la llengua. Es podria intuir, així mateix, quina seria la tendència dels joves i les justificacions que es donarien a les opcions triades.

l) *Vitalitat de la llengua*: l'objectiu de la qüestió era intentar establir la vitalitat que els parlants percebién de la pròpia llengua, si pensaven que es parlava més abans o ara, i en qualsevol cas en quins àmbits es parlava més o menys que abans. Es partia de la intuïció que els *j* pensarien que abans la llengua mantenia una millor vitalitat i que els *m*, en canvi, a causa del canvi d'estatus del valencià en els darrers temps, pensarien que la llengua havia avançat posicions. Es tractava, finalment, de plantejar la qüestió de la «mort» de la llengua: si els enquestats contemplaven la possibilitat que el català deixés de parlar-se a la ciutat.

m) *Utilitat de la llengua*: es tractava de saber si els enquestats sostenien algun tipus d'ideologia diglòssica, a causa de la qual pensarien que el català té restringits els àmbits d'ús. La intencionalitat de la pregunta resultava massa òbvia per als enquestats, i una resposta negativa podia resultar incòmoda, sobretot perquè seria una mostra de «descortesia» cap a l'entrevistador, que estudia la llengua. És inte-

ressant, en aquest sentit, el contrast entre la resposta a aquesta qüestió i les informacions que es desprenen de la conversa sobre altres qüestions, que no coincideixen, en alguns casos.

3.3 Dificultats del mètode

El mètode aplicat podia comportar algunes dificultats: en primer lloc, i com s'acaba de remarcar, l'entrevista cara a cara amb un «estudiós de la llengua» ja predisposa l'enquestat a donar les respostes que poden satisfer-lo més. Cal valorar en aquest sentit, per exemple, els intents més o menys conscients d'adequació a la normativa (per exemple, aquest fragment extret de l'enquesta a TC: «la (e)scola ere castellana entonses, i, bueno, llavors, *parlem més bé*»), o la resposta a alguna qüestió de manera esbiaixada per no donar una opinió que es considera contrària en excés al pensament de l'enquestador. També cal valorar la poca experiència de l'enquestador que en molts casos no ha estat conscient que la manera com formulava la qüestió ja condicionava fortament la resposta. És ben clar, per exemple, en el cas de la qüestió sobre si és de mala educació o no parlar en català quan l'interlocutor ho fa en castellà, formulada (en l'entrevista a TL) de la següent manera: «Tu no creus que parlar valencià quan te parlen en castellà és de mala educació, no?». Això condicionava l'enquestat a respondre que no és de mala educació, i, més endavant, a haver de dir que mantenir el català en aquests casos és una «falta de no sé què» per no contradir la resposta anterior.

També cal tenir en compte la dificultat per interpretar, fora del context de l'entrevista, algunes frases o referències que queden buides de sentit en el moment de la transcripció. En aquest sentit, fins i tot en un cas l'enquestador s'adona que una informació podria quedar buida de sentit (en l'enquesta a CA, enregistrament *ca1*¹¹, en el reconeixement del fragment de Vila-Joiosa), però no s'hi posa solució i la resposta ha quedat obligatòriament en blanc. Hi fa referència Bierbach (1988):

«tota pregunta o afirmació, ja sigui «oberta» o «tancada», posada fora d'un context comunicatiu, pot ésser interpretada de maneres diferents [...] després, en l'avaluació del qüestionari, no hi ha gaires possibilitats de controlar la manera com una frase ha estat interpretada»

El format d'entrevista oberta permet la recollida de nombroses dades qualitatives però dificulta la recollida de dades quantitatives, pel fet que les respostes són obertes, i també per les dificultats per aconseguir que tots els informants accedisquen a dur a terme totes les tasques que exigeix l'enquesta. En aquest sentit, es van tro-

11. Com que la resposta és a una qüestió que es tractarà en la segona part del treball, aquest fragment transcrit no es troba en els *Annexos* d'aquesta primera part i apareixerà en l'apartat de transcripció dels *Annexos* de la segona part.

bar dificultats a l'hora de dibuixar els mapes (raó per la qual no s'adjunten, perquè són escassament informatius i en qualsevol cas no se n'han obtingut de tots els informants) o de puntuar el «millor» valencià. En definitiva, l'èxit de l'enquestador sempre depèn de la bona voluntat de l'enquestat.

Cal tenir en compte, en relació a això, que el fet de prioritzar la recollida de dades qualitativa implica també que el nombre d'enquestats haurà de ser, necessàriament, més reduït, sobretot atenent a les característiques de l'estudi. Ja s'ha parlat adés de les característiques dels informants, que fan que les dades hagen de ser interpretades amb precaució i només es puguen extrapolar amb la màxima cautela sobre el conjunt dels habitants de Castelló de la Plana.

4. ANÀLISI I INTERPRETACIÓ DE LES DADES

Tot i que s'ha organitzat la presentació i la interpretació de les dades seguint l'ordre de les qüestions de l'enquesta, s'inclouran si és convenient algunes informacions aparegudes en les respostes a altres qüestions que siguen tanmateix rellevants per a una millor comprensió de les dades presentades. Cal tenir en compte que, en tractar-se d'una entrevista oberta, les informacions més rellevants poden aparèixer en moments diferents dels que s'esperaria, en les respostes a altres preguntes. D'altra banda, la informació sobre la qüestió a la qual s'estava donant resposta es podrà recuperar als *Annexos*, en què es presenten els fragments transcrits ordenats pel moment d'aparició en l'enregistrament i s'hi especifica la qüestió a la qual es responia.

Al final de cada epígraf i entre parèntesi s'inclouen les lletres (de la *a* a la *m*) que serveixen per enumerar les qüestions en l'apartat 3.2 *L'enquesta* i en l'*Annex*. Amb aquestes lletres s'enumeraran també els apartats d'anàlisi de dades que es presenten en la segona part del treball, d'aparició pròxima, que permetran d'aquesta manera recuperar el sentit global de l'exposició, que s'ha hagut de dividir de manera més o menys arbitrària.

4.1 Divisió i reconeixement dialectal. Elements diferenciadors (a-b)

4.1.1 Unitat de la llengua i límits dialectals (a)

Pel que fa a la unitat de la llengua, entre el grup *j* no es produeix cap fissura a l'hora de definir el valencià i el català com la mateixa llengua. Entre el grup *m*, quatre persones defensen la unitat de la llengua i dues mostren posicions indefinides. El primer, PB, defuig contestar la pregunta perquè diu que no és expert en la qüestió. Cal tenir en compte, però, que fa una forta diferenciació entre ambdues parles, no només a nivell lingüístic estrictament, sinó també en termes de valoració, i hi afegeix una forta consciència particular:

«Mosatros tota la vida hem parlat el valencià no, el castellanero, el de Castelló, que no té res que vore en el valencià... io el, el, el valencià el considere com una llengua, com te dirie io, com burlona, saps? “Xè, ascolta, xè, tal...”. Aissina com io el català, además te sóc sincer, el respete mol(t), tenen molta soltura, en, en, en la llengua, o sigue en el parlar, en el espresar-se, sempre es ha considerat mol(t) listos. El valencià sempre pais que siguen paraules buscaes, sempre, hasta l’estrem de que quan u se equivoque, se note enseguida: “este l’ha buscat i l’ha buscat malament”. Açò hu ha vist io, sense entendre-hu, comprens? O sigue el, el, el, la comparació, pues, no sé, a mi de veritat, més m’agrae oir al, el català, que el valencià, perquè sempre l’ha considerat burló, d’espresió, sí, “xè, escolta, xè, què passa, xè, inga” [per la cançoneta issa que tenen...] Aissò, aissò el català no hu té»

Pel que fa a l’altra persona que no mostra una posició definida, LB, afirma que si admet que la llengua és la mateixa és perquè li ho han ensenyat així:

«Bueno, io vaig fer algun curset de valencià, tinc els dos cursetx, el primer i el mitjà¹², i allí mos dien que ere la mateissa llengua. Io considere que en, tal vegà, la raíl sigue la mateissa, pero la parla és mol(t) diferen(t)»

Entre les justificacions per considerar el valencià com un més dels dialectes catalans se’n troben diverses; es poden destacar les següents: l’existència de les Normes de Castelló, que impliquen la unitat de la llengua (vegeu en la transcripció *tcI*) o la intercomprensió (argument present sobretot en els joves). És interessant la remarca que fa FT sobre la influència del model de llengua escrita en la unitat lingüística i en la percepció d’aquesta unitat, per la qual la manca d’un model comú pot condicionar la consciència disgregadora:

«No sé que dir-te, io casi la veig igual, pero io tenie, antes, antes de, de fer tot açò de, de valencià, io tenie uns, unes poessies escrites en valencià i ere distin(t), o sigue, ere distin(t), aissina com unes obretes de, de teatro i tot aissò com el, del, *Del meu Raval*, que solen fer els, els pissavins¹³, eh? Issa llengua no és igual com la que a muntó¹⁴ vegae senc que parlen»

Per últim, es pot destacar l’argumentació de TL que, entre d’altres afirmacions útils sobretot per a l’estudi de les actituds lingüístiques (vegeu apartat de transcripció, *tII*), conclou que en la definició de la unitat de la llengua en realitat es tracta d’una qüestió de grau, ja que una cosa és constatar la variació lingüística (posa l’exemple de pobles al voltant de Castelló de la Plana) i l’altra és considerar que el valencià és una llengua diferent de la catalana.

12. El «mitjà» fa referència al certificat de nivell mitjà de la Junta Qualificadora de Coneixements del Valencià (JQCV). Potser «el primer» curset fa referència al nivell elemental concedit per la mateixa JQCV.

13. Fa referència a la Colla «el Pixaví», molt activa en la vida cultural i tradicional de Castelló de la Plana. Un *pixaví*, segons el DCVB, és «2. Insecte arquípter del gènere *Calopterix*, de cos molt prim i llarguer, que habita per les sèquies (Cast., Lluçena, Gandia)». *Del meu Raval* és l’obra més coneguda del saineter castellanenc Josep Barberà i Ceprià (1908-1977).

14. *A muntó* ('molt', de *mun*) és un quantificador molt habitual a Castelló i els pobles de la Plana.

Pel que fa als límits entre varietats «valencianes» i «catalanes» no s'ha pogut confirmar del tot la hipòtesi que el criteri de la divisió administrativa s'imposaria sobre els criteris lingüístics en la definició dels límits entre valencià i català: dels dotze informants, quatre la situen allà (dos *m* i dos *j*), mentre que sis es decanten per incloure el Baix Maestrat o els Ports en la varietat tortosina (entre aquests, és més habitual incloure en el tortosí Vinaròs (cinc dels sis); només una persona inclou els Ports en la varietat tortosina i n'exclou el Baix Maestrat). Morella i els Ports són percebuts, doncs, com a més propers a Castelló que no Vinaròs i el nord del Baix Maestrat.

Les dues persones que no trien cap de les opcions són NM (que diu que mai no ha sentit parlar a ningú de Tortosa) i RA, que no vol establir una frontera nítida:

«Aissò és mol(t) difícil, perquè io que ia te dic per la meua eperiència la gen(t) de, de Tortosa per als catalans parlen, són ia casi valencians, eh? La meua dona és de Tortosa i io he viscut en Tortosa, io he viscut en en Amposta, i i ia, i sin embargo pos per als valencians els de Vinaròs ia són catalans, els de San Mateu ia són catalans, o sie, fer una diferència, és que per a aissò [clar, n'hi haurie com una zona de, de transició] Sí, totalment, pero una sona prou àmplia, perquè inclús és... io què sé, alguns valencians diuen que a Castelló ia som, ia som de pensamen(t) català, perquè aissò perquè tenim... pero sin embargo no, no és aissò, i ia te dic, quan arribes a Vinaròs ia gasten el lo, en Tortosa gasten lo, lo riu, i els catalans diuen que aissò del lo no és correcte, io què sé, ia te dic, pero io com no sóc tècnic és per, per coses que ha sentit, pero fer una ralla...»

És, de fet, el que es va constatant amb l'estudi de la variació lingüística: que no pot ser entesa en termes de fronteres clares i ben delimitades amb isoglosses. Segurament el fet d'haver viscut a diversos llocs del domini lingüístic i la visió i la perspectiva que hi haurà adquirit el situen en una posició privilegiada per fer aquest tipus de reflexions.

Cal tenir en compte, per tancar el punt, que la tria de la frontera autonòmica com a límit lingüístic està fortament condicionada per una qüestió de noms, està motivada en última instància políticament. D'altra banda, i com s'assenyala en el següent punt, el fet que es produïska un canvi de nom entre les maneres de parlar en els territoris de frontera (segons el qual a Vinaròs parlarien en valencià i a Alcanar en català) no impedeix necessàriament la constatació del grau de proximitat de les parles d'ambdós llocs.

4.1.2 Qüestions de proximitat dialectal (b)

Els resultats són semblants als que s'han obtingut en el punt anterior. De fet, era previsible tenint en compte que aquestes qüestions eren una mena de «preguntes trampa» per si en la divisió dialectal s'havien establert fronteres dialectals coincidents amb els límits autonòmics. Cal tenir en compte que l'efecte que s'esperava de la pregunta trampa s'ha acomplert ja que les quatre persones que abans feien coincidir ambdós límits (l'autonòmic i el lingüístic) han situat si més no Vinaròs com a més propera a Tortosa.

En qualsevol cas, la parla de Vinaròs és considerada més propera a la de Tortosa en un 75% dels casos. Només una persona diu que creu que és més propera a la de Castelló. NM no respon perquè no ha sentit mai com parlen els tortosins. Per tancar el punt sobre Vinaròs, és interessant l'explicació que dona del cas PB, interrogat sobre com hi parlen (noteu la definició d'«acatalanat» per a evitar parlar de català en un lloc administrativament valencià):

«Pues, entre Ares i Benassal, o sie, que Vinaròs, Vinaròs, parlen el valencià, no el català, pero se té issa tendència al català, sobretot Vinaròs. Benicarló ia no, i la part de bais, Torreblanca tampoc. Pero sobretot Vinaròs com està tan jun(t) en Ulldecona, en Santa Bàrbara, i tot aissò, pues tenen isses tendències no a parlarlo, pero sí moltes vegaes molta inclina... inclús io ha oït parlar *acatalanat*, sense ser una cosa definida»

Pel que fa a Morella l'adscripció a la varietat tortosina del català és menys clara, sobretot entre els joves, que la presenten com a més propera a Castelló (tres contra dos). Entre el grup *m*, dues persones la situen més propera a Castelló i quatre a Tortosa. En total, cinc persones la veuen més propera a Castelló, sis més propera a Tortosa, i una no contesta (NM). Es pot aventurar, com a explicació, un major grau d'interrelació entre els Ports i Castelló que no entre Vinaròs i Castelló, sobretot a causa de la immigració interna des de les comarques d'interior a la capital. Caldria veure fins a quin punt es manté l'estreta interrelació que històricament ha existit entre el Baix Maestrat i les Terres de l'Ebre.

Per tancar el punt, cal tenir en compte que el canvi de nom (valencià/català) no contradiu ni limita la percepció de la proximitat lingüística: és a dir, és possible admetre un major grau de proximitat entre punts de nom diferent (és el cas de la citació anterior de PB, que s'aferra a la denominació valencià per a la llengua de Vinaròs -i introdueix la vaga definició «parlar acatalanat, sense ser una cosa definida» per no contradir-se- però que no pot negar la major proximitat dialectal al tortosí). El nom és condicionat, per tant, per la divisió administrativa (per la qual el valencià és la varietat que es parla dins els límits autonòmics valencians), però no ho és de la mateixa manera la percepció de la variació diatòpica. Aquest fet pot justificar, per exemple, l'acte reflex de l'enquestador de, en la sistematització de les dades recollides sobre la identificació dialectal (en el proper punt, que apareixerà publicat en la segona part del treball), haver situat en el cas de FT la suposada parla de Morella (en realitat de Benavarri) a +*valencià* quan la informant (FT) havia classificat la parla de Morella com a més propera a Tortosa (i per tant, més «català»). Tot i l'aparent incoherència s'ha decidit, tanmateix, mantenir-ho, ja que la mateixa informant, parlant de Vinaròs (que encara situa més proper a Tortosa i, per tant, al català) diu que parlen «gairebé català», de la qual cosa es desprèn que per a l'enquadrada no parlen català, en realitat, sinó valencià.

En qualsevol cas, des del punt de vista de la percepció dels parlants de Castelló de la Plana es pot justificar la inclusió en dialectologia de les comarques septentrionals (el Maestrat i els Ports) al subdialecte tortosí del català nord-occidental.

REFERÈNCIES¹⁵

(i) Articles i llibres

- ADELL, Marc Vicent (1996): «Aspectes sociològics del País Valencià contemporani. Les actituds lingüístiques del Baix Maestrat», *Passadís*, 17, pàg. 9-46.
- BASTARDAS, Albert (1996): *Ecologia de les llengües. Medi, contacte i dinàmica sociolingüística*. Barcelona: Proa.
- BIERBACH, Christine (1988): «Les actituds lingüístiques», dins BASTARDAS, Albert; SOLER, Josep (eds.): *Sociolingüística i llengua catalana*. Barcelona: Empúries.
- COLÓN, Germà (1952): «Castelló i la seua llengua», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 28, pàg. 362-368.
- FERRANDO FRANCÉS, Antoni; MIQUEL NICOLÁS AMORÓS, (2005): *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Editorial UOC.
- GIMENO BETÍ, Lluís (1992): «Sobre el parlar de Castelló de la Plana», *Miscel·lània Sanchis Guarnier*, 2, pàg. 134-160
- (1994): *Estudi lingüístic dels parlars de les comarques del nord de Castelló*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura
- (1997): *Atlas lingüístic de la diòcesi de Tortosa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans
- HAUGEN, E. (1983): "The implementation of Corpus Planning: Theory and practice", dins J. COBARRUBIAS: *Progress in Language Planning*. Berlín-Nova York-Amsterdam: Mouton Publishers
- HELLER, Monica (2005): «Llengua, habilitats i autenticitat en la nova economia globalitzada», dins *NovesSL. Revista de Sociolingüística*, hivern de 2005 (consultable a <http://www6.gencat.net/llengcat/noves>)
- JOVANY, M. José (1985): «Un problema de praxi lingüística a la ciutat de Castelló: interferències i calcs semàntics», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 61, pàg. 368-372
- MAS, Josep À. (2008): *El morfema ideològic. Una anàlisi crítica dels models de llengua valencians*. Benicarló: Onada edicions
- NINYOLES, Rafael L. (1968; 2002²): *Conflicte lingüístic valencià*. València, 3i4
- PRADILLA I CARDONA, M. Àngel (1996): «Sociolingüística de la variació i actituds interdialectals a l'extrem nord del País Valencià», dins F. Sierra, M. Pujol & H. Den Boer (eds.): *Las lenguas en la Europa Comunitaria. II, Las lenguas de minorías* (Diálogos Hispánicos, 19). Amsterdam: Rodopi, pàg. 97-124
- (2006): «De fronteres administratives i límits geolèctals. La cruïlla lingüística valencianocatalana (i aragonesa)», a PRADILLA, M. À. (a cura de): *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Morella (16 i 17 de desembre de 2005)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, pàg. 19-34

15. S'hi inclou, també, la bibliografia consultada per a l'elaboració de l'enquesta, tot i que en alguns casos no s'ha emprat per a la construcció del model teòric.

- PRESTON, Dennis R. (ed.) (1999): *Handbook of perceptual dialectology*, vol. I. Amsterdam: John Benjamins
- (2010): «Language, people, salience, space: Perceptual Dialectology and Language Regard», dins *Dialectologia 5* (disponible a l'enllaç <http://www.publicacions.ub.es/revistes/dialectologia5/>)
- RAMOS, Joan Rafael (1992): «Actituds lingüístiques a Castelló en el primer terç de segle», *Segon congrés de la Plana*, pàg. 133-140
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1967³): *La llengua dels valencians*. València: Lavínia
- SIFRE I GÓMEZ, Manuel (1992): «Tendències de la flexió verbal castellanenca», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 68, pàg. 583-595

(ii) *Recursos web*

- SABORIT, Pere: «Una mica de dialectologia valenciana»: <http://reocities.com/SoHo/cafè/9308/intrdUMDV.html>
- GRUP DE VARIACIÓ DIALECTAL (Universitat de Barcelona): «Corpus Oral Dialectal (COD)»: <http://www.ub.edu/lincat>

ANNEXOS

1. Enquesta¹⁶

(i) Divisió i reconeixement dialectal. Elements diferenciadors

a) «El valencià i el català són la mateixa llengua? Per què? Fins on diries que es parla el dialecte valencià?» (en cas d'una resposta afirmativa) o «Fins on es parla el valencià?» (assenyalar sobre mapa).

16. Entre cometes es troben les qüestions que eren formulades per l'enquestador; sense cometes, els aclariments i instruccions per a l'enquestador o l'enqu Coastat, en cada cas.

b) «A Vinaròs creus que parlen més paregut a Castelló o a Tortosa? Per què? I a Morella també? Per què?».

c) Audició de fragments orals nord-occidentals i valencians: «D'on diries que són? Per què? Qui parla més paregut a com parlem a Castelló? Per què?» (fragments de textos del *Corpus Oral Dialectal* del Grup de Variació Dialectal de la Universitat de Barcelona: textos de (1) La Vila Joiosa, (2) Benavari, (3) Tremp, (4) València).

d) «Saps dir algun tret que diferencie la parla de Castelló?» (no tan sols lèxic: suggeriments de trets: *-e* de tercera persona, realització alveolar de la fricativa prepalatal sorda, caiguda de *-t* en grups *-nt* (respecte resta del valencià). «Saps algun altre lloc on es puguen trobar aquestes característiques?».

e) «Si, seguint la costa, vas cap al nord, a partir de quin poble diries que ja parlen una miqueta diferent? A partir d'on diries que parlen bastant diferent? I molt diferent? A partir d'on es deixa de parlar la mateixa llengua que parles?» (demandar justificació en cada cas).

(ii) Correcte/millor

f) «On diries que es parla el millor valencià? Per què? Podries ordenar aquestes ciutats segons es parle un millor o un pitjor valencià? (de l'1 al 10, 1 per al millor i 10 per al pitjor). Per què les has ordenat així?».

() València () Alacant () Gandia () Alcoi () Elx
() Castelló () Borriana () Vinaròs () Xàtiva () Sueca

g) «Creus que el valencià que parlen a Canal 9 és correcte? Per què? Podries dir algunes diferències entre el valencià de Canal 9 i el que parles tu?».

h) «I el català de TV3, creus que és correcte? Per què? L'entens sense problemes? Quines diries que són les principals diferències?».

i) «Quines formes diries que són millors: *parlo* o *parle*, *ell parla* o *ell parle*, *jo parlava* o *jo parlae*, *parlés* o *parlara*, *mocaor* o *mocador*, *tancà* o *tancada*, *aquest* o *este*, *aquí* o *ací*».

(iii) Dades sociolingüístiques

j) Normes d'interacció: «Si una persona et parla en castellà, li contestes en castellà? Creus que és de mala educació parlar en valencià si et parlen en castellà? Per què?».

k) Transmissió intergeneracional: «Quina llengua t'han parlat els teus pares? Quina llengua has parlat als teus fills?» o «Si tens fills, quina llengua els parlaràs? Per què?».

l) Vitalitat de la llengua: «Creus que el valencià es parla més ara o es parlava més abans? Per què? En quins àmbits es parla més que abans o menys que abans? Penses que podria desaparèixer? Per què?».

m) Utilitat de la llengua: «Creus que el valencià és una llengua vàlida per a qualsevol ús (des de la família fins a la Universitat, la ciència, l'alta tecnologia...)? Per què sí o per què no?».

2. Taules de resultats

Taula 1. Informació sobre els enquestats

enquestats	sexe	edat	generació + 1		generació +2				mobilitat ¹⁷	altres contactes	professió
			pare	mare	paterna		materna				
					pare	mare	pare	mare			
CP	d	15	+	-					-	-	3r ESO
NM	d	18	+	+	+	+	+	+	+	-	Magisteri infantil
NP	d	24	+	+	+	+	+	+	+	-	Mestra
CA	h	16	-	-					-	+	4t ESO
DC	h	18	+	+	-	-	-	-	-	+	Matemàtiques
HG	h	14	+	+	-	-	-	-	-	-	2n ESO
FT	d	75	+	+	+	+	+	+	-	-	Mestressa
LB	d	80	+	+	+	+	+	+	+	+	Mestra
TC	d	69	-	+	-	-	+	-	-	-	Mestressa
PB	h	79	-	+	-	-	+	+	-	+	Enginyer tècnic
RA	h	70	+	+	+	+	+	+	+	+	Telefònica
TL	h	85	+	+	+	+	+	+	-	-	Administratiu

Taula 2. Unitat de la llengua i límits dialectals (a)¹⁸

enquestats	unitat de la llengua			límits dialectals «valencià/català»			
	sí	no	indefinit	límit autonòmic	el Maestrat	els Ports	Altres
CP	+			+			
NM	+						+
NP	+					+	+
total dj	3	0	0	1	1	1	1
CA	+					+	
DC	+						+
HG	+				+		
total hj	3	0	0	1	1	1	0
TOTAL j	6	0	0	2	2	2	1
	100%	0%	0%	33%	67%	67%	17%
FT	+				+	+	
LB			+		+		
TC	+				+	+	
total dm	2	0	1	0	3	2	0
PB			+	+			
RA	+						+
TL	+			+			
total hm	2	0	1	2	0	0	1
TOTAL m	4	0	2	2	3	2	1
%	67%	0	33%	33%	100% ¹⁹	67%	17%
TOTAL	10	0	2	4	5	4	2
GLOBAL	83%	0	17%	33%	83%	67%	17%

17. Es fa referència a la mobilitat que permet establir contacte amb altres varietats: per tant, dins del domini lingüístic o fora del domini lingüístic però amb contacte amb parlants d'altres varietats del català.

18. Les lletres entre parèntesi fan referència a la numeració, en el model d'enquesta, de les qüestions plantejades als informants.

Taula 3. Proximitat dialectal respecte Castelló (valencià) i Tortosa (nord-occidental) de Vinaròs (Baix Maestrat) i Morella (els Ports) (b)

enquestats	Vinaròs (Baix Maestrat)			Morella (els Ports)		
	Castelló	Tortosa	altres	Castelló	Tortosa	Altres
CP		+		+		
NM			+			+
NP		+			+	
total dj	0	2	1	1	1	1
CA		+		+		
DC	+				+	
HG		+		+		
total hj	1	2	0	2	1	0
TOTAL j	1	4	1	3	2	1
%	17%	67%	16%	50%	33%	17%
FT		+			+	
LB		+		+		
TC		+			+	
total dm	0	3	0	1	2	0
PB			+	+		
RA		+			+	
TL		+			+	
total hm	0	2	1	1	2	0
TOTAL m	0	5	1	2	4	0
	0	83%	17%	33%	67%	0
TOTAL	1	9	2	5	6	1
GLOBAL	8%	75%	17%	42%	50%	8%

3. Transcripció

Es presenten, a continuació, els criteris emprats en la transcripció i els fragments transcrits de les dues primeres qüestions de la primera part de les entrevistes, perquè aporten informacions qualitatives per a l'anàlisi.

3.1 Criteris de transcripció

S'ha optat per fer una transcripció de tipus fonootogràfic, ja que el treball no se centrava en la descripció de la varietat de Castelló i l'exhaustivitat en la transcripció es feia, per tant, innecessària. Quant als criteris emprats:

- entre () s'afegeixen alguns apunts de contextualització. També es fan servir parèntesis per marcar caigudes de consonants: la caiguda d'*r* d'infinitiu davant de clíctic (*parla(r)-li*) i de *t* precedida de consonant en síl·laba final tònica (en adverbis acabats en *-ment*, per exemple,

19. % calculat sobre 3, que són els que no han assenyalat el límit autonòmic ni una altra opció i que per tant poden triar incloure o no les comarques dels Ports i el Maestrat en una varietat «catalana» o «valenciana». El % corresponent a *altres* està calculat sobre sis, ja que la tria de l'opció exclou les altres possibilitats.

o en gerundis). En els casos de gerundis i infinitius marcar les consonants que cauen ens serveix per desambiguar alguns temps verbals: *dien* -3a persona plural de l'imperfet d'indicatiu- / *dien(t)* -gerundi; *pega-li* -3a persona singular del present d'indicatiu- / *pega(r)-li* -infinitiu). També es marcaran d'aquesta manera algunes elisions vocàliques (per exemple *a (e)scola*: [as'kɔla]).

- entre [] s'inclouen les intervencions de l'enquestador.
- es transcriu el riure amb @@@.
- els accents no segueixen la normativa, sinó el timbre de les vocals, canviant en alguns casos. S'ha seguit la normativa en l'accentuació del mot *València* i les partícules *per què*, *perquè*, *què* (les propostes dels gramàtics valencians tenen en compte la pronúncia tancada però mantenen l'accent obert. La identitat tímbrica, per tant, és divergent respecte la grafia, en aquests casos).
- s'han marcat les diferències d'accentuació en algunes formes verbals amb accents gràfics (que respecten el timbre de les vocals).
 - es catalanitzen grafies castellanes (*hatxe*, per exemple).
 - *ja* i *jo* es transcriuen *ia* i *io*.
 - es manté la *v* ortogràfica tot i que cal tenir en compte que la parla de Castelló és betacista i la pronúncia serà, per tant, *b* o β , segons el context d'ocurrència.
 - seguint les descripcions de la parla de Castelló, s'han transcrit totes les fricatives prepalatals sordes en el català general per *s* o *ss* (entre vocals); s'ha mantingut el criteri en aquells casos que generaven dubtes a causa de l'articulació palatalitzada de la *s* a Castelló.
 - les *g* i *j* hauran de ser interpretades com a [dʒ], com en el valencià general. La *x*- inicial ha de ser interpretada com el so [tʃ], com és general en el català occidental, i no amb el so [ʃ] com en el català oriental. Així ho recull l'IEC en la seua *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana. I. Fonètica*. En algunes interferències (*pijo*, *deje*, entre d'altres) la grafia *j* ha de ser interpretada segons l'ús castellà.
 - la palatalització del grup *-ts* en posició final es marca amb la grafia *-tx*
 - l'aspiració d'*s* en posició preconsonàntica es marca amb *h* (*ehperiència*)
 - alguns aclariments de tipus fonètic se situen entre [] i s'hi fan servir els símbols de l'AFI

3.2 Fragments transcrits

En aquesta primera part del treball, es presenten només les transcripcions d'algunes de les respostes a les dues primeres qüestions de l'apartat (i) *Divisió i reconeixement dialectal. Elements diferenciadors* de l'enquesta, ja que són aquestes les que s'han tractat en l'anàlisi. En la segona part del treball, de propera aparició, hi apareixeran les respostes al final del primer apartat de l'enquesta, així com les respostes corresponents al segon apartat i al tercer. Les respostes apareixen ordenades de la següent manera: *dj* (dona jove), *hj* (home jove), *dm* (dona major) i *hm* (home major) i ordenades alfabèticament; i en el cas que es transcriba més d'un fragment d'algun enregistrament, ordenades per ordre d'aparició temporal. Es presenta, abans de la transcripció, la qüestió sobre la qual estaven sent enquestats els informants.

(i) Divisió i reconeixement dialectal. Elements diferenciadors (a-b)

ft1 [0:32]. *Sobre la unitat de la llengua*: «No sé que dir-te, io casi la veig igual, pero io tenie, antes, antes de, de fer tot açò de, de valencià, io tenie uns, unes poessies escrites en valencià i ere distin(t), o sigue, ere distin(t), aissina com unes obretes de, de teatro i tot aissò

com el, del, *Del meu Raval*, que solen fer els, els pissavins, eh? Issa llengua no és igual com la que a muntó vegaes senc que parlen».

lb1 [1:03]. *Sobre la unitat de la llengua*: «Bueno, io vaig fer algun curset de valencià, tinc els dos cursetx, el primer i el mitjà, i allí mos dien que ere la mateissa llengua. Io considere que en, tal vegà, la raíl sigue la mateissa, pero la parla és mol(t) diferen(t)».

tc1 [0:59]. *Sobre la unitat de la llengua*: (se li demana perquè creu que són la mateixa llengua) «Pues perquè io quan anava a (e)scola mos ensenyaen en castellà, pero la semana de festes de Madalena mos feen la classe en, en valencià, i entonses la mestra sempre mos die que teníem les, les, les Normes de Castelló, que estaen pues io que sé, pues moltes paraules antigues, paregudes a lo que se parlava en Catalunya, entonses mosatros no teníem problema en identificar que, que allò era lo mateis».

pb1 [2:59]. *Sobre la unitat de la llengua*: «Mosatros tota la vida hem parlat el valencià no, el castellanero, el de Castelló, que no té res que vore en el valencià... io el, el, el valencià el considere com una llengua, com te dirie io, com burlona, saps? “Xè, ascolta, xè, tal...” Aissina com io el català, además te sóc sincer, el respete mol(t), tenen molta soltura, en, en, en la llengua, o sigue en el parlar, en el espesar-se, sempre es ha considerat mol(t) listos. El valencià sempre pais que siguen paraules buscaes, sempre, hasta l’estrem de que quan u se equivoque, se note enseguida: “este l’ha buscat i l’ha buscat malament”. Açò hu ha vist io, sense entendre-hu, comprens? O sigue el, el, el, la comparació, pues, no sé, a mi de veritat, més m’agrae oir al, el català, que el valencià, perquè sempre l’ha considerat burló, d’espresió, sí, “xè, escolta, xè, què passa, xè, inga” [per la cançoneta issa que tenen...] Aissò, aissò el català no hu té».

pb1 [6:43]. *Sobre fronteres dialectals valencià/català*: «Pero tamé t’ha de dir que els de la costa esta (la costa de la província de Castelló) no tenen el valencià acadèmic que ara se parle, sinó que parlen lo que mosatros parlàem de, de xicotets, el valencià este de castellaneros, el valencià com si fore una llengua autóctona de la par(t) nostra. O sigue no és el valencià este acadèmic, perquè el valencià acadèmic l’han fet ara, eh?, des de que ha hagut tot açò de les llengües... Els valencians parlaen el seu valencià, no el acadèmic ara que van buscan(t): “pues açò se diu posan(t)-li una hatxe intercalà», aissò abans no hu teníem es valencians. Aissò hu ha conegut io perquè he tengut amics valencians, ha servit en valencians, i tenien una llengua... sí valencià, se notae, inclús en el deje, pero no, no tenien, no tenien, paraules concretes rebuscaes que ara tenen, hasta es que parlen ara a la televisió o a la ràdio, redéu, pareis que siguen, volen ser acadèmics, volen ser... i a vegaes els is mal».

pb1 [7:53]. *Proximitat dialectal entre Vinaròs i Tortosa/Castelló*: «Pues, entre Ares i Benassal, o sie, que Vinaròs, Vinaròs, parlen el valencià, no el català, pero se té issa tendència al català, sobretot Vinaròs. Benicarló ia no, i la part de bais, Torreblanca tampoc. Pero sobretot Vinaròs com està tan jun(t) en Ulldecona, en Santa Bàrbara, i tot aissò, pues tenen isses tendències no a parlar-lo, pero sí moltes vegaes molta inclina... inclús io ha oït parlar acatalanat, sense ser una cosa definida».

ral [0:57]. *Sobre la unitat de la llengua*: «Home, al principi quan vaig estar en Manresa tinc que di(r)-te vaig tindre una esperiència, mol(t) bona, perquè io entenie a la gen(t) i a mi m’entienien, els fee una cançoneta rara, els fee gràcia, i justamen(t) per la meua faena féem entonses una cosa que els díem proves d’audiçió que teníem que fer escoltar una línia i anyadir-li uns decibelis de pèrdua, i entonses al principi me costae quan posae els debés de pèrdua me costave més entendre a la gen(t) que quan ja portave allí uns tres mesos, entonses io per a mi, ui! les línies ia havien guanyat ganància, i és que [@@@] estave més habituat a

la seua... Después vaig estar vivin(t) en, en Mallorca, i al principi pues claro la cançoneta, és, és la tonalitat, te hu fa diferen(t)... Les frasses, io crec que les llengües hi ha que estudiar-les per frasses i no per vocabulari, perquè n'hi ha mol(t) de vocabulari que és, és igual, pero después les frasses o com se gasten, no?, aissò de que en Mallorca a un nin, que no a un xiquet, a un nin, li pregunten "Com te diuen?" allí li pregunten que "Què noms?", i a tu se te fa estrany, pero después ia te dónes cónter que "Quin nom tens?"... Pero són coses aissina molt puntuals, pero a l'hora de la veritat, en fin...».

ral [2:25]. *Sobre fronteres dialectals valencià/català*: «Aissò és mol(t) difícil, perquè io que ia te dic per la meua eperiència la gen(t) de, de Tortosa per als catalans parlen, són ia casi valencians, eh? La meua dona és de Tortosa i io he viscut en Tortosa, io he viscut en en Amposta, i i ia, i sin embargo pos per als valencians els de Vinaròs ia són catalans, els de San Mateu ia són catalans, o sie, fer una diferència, és que per a aissò [clar, n'hi haurie com una zona de, de transició] Sí, totalment, pero una sona prou àmplia, perquè inclús és... io què sé, alguns valencians diuen que a Castelló ia som, ia som de pensamen(t) català, perquè aissò perquè tenim... pero sin embargo no, no és aissò, i ia te dic, quan arribes a Vinaròs ia gasten el lo, en Tortosa gasten lo, lo riu, i els catalans diuen que aissò del lo no és correcte, io que sé, ia te dic, pero io com no sóc tècnic és per, per coses que ha sentit, pero fer una ralla...»

tl [1:00]. *Sobre la unitat de la llengua*: «Per a mi el valencià de Castelló ha sigut un valencià amanerat, mai ha sigut una, un valencià acadèmic. Ara està demostran(t)-se que tenim moltíssimes paraules que són castellanés. Moltíssimes. No bé com és tampoc el valencià, que a mi no me cau bé, que són els de València-València [vale... pero tu creus que són la mateissa llengua?, el valencià i el català se podrien considerar la mateissa llengua o...?] Io crec que és, e, lo mateis. És com dir "els de Castelló parlem aissina", sí, "els d'Albocàsser parlen en la -o: pujo, baixo, issos ia no són d'ací": no, igual tenen una, com els almassorins, io dic que els almassorins és el poble més poble que té la província de Castelló, perquè si ací diem poal, ells diuen, mmm... no sé, un nom raro, moatros diem tomata o tora... i ells diuen tomaca, ell... [fan diferen(t)...] pero que siguen diferen(t)s pero no signifie que és un idioma distin(t) de tal, pero que parlem mal el caste... el valencià en Castelló en general el parlem mol(t) mal».

tl [3:13]. *Proximitat dialectal entre Vinaròs i Tortosa/Castelló*: «Per a mi no estem influenciatx per issa manera de parlar dels valencians, que els veig per a mi, per a mi, el veig ridícul, no estem influenciatx per ells. [vale...] P'aissò me diuen a mi: "tu eres de, tu eres valencià?" "Sí", "Luego eres..." "No, sóc de la Regió Valenciana, pero io valencià no sóc. No hu ha sigut mai i no sóc ara i no crec que vage a ser demà"».

Paños, tintes y batanes. Mapa de la producción textil medieval en la zona septentrional del Reino de Valencia

JOAQUÍN APARICI MARTÍ*

Resumen:

Hemos tratado de reunir en este trabajo las referencias bibliográficas y los datos archivísticos dispersos existentes sobre la producción textil de los siglos XIII a XV en una geografía determinada como es el norte del Reino de Valencia, adjuntándose un mapa para una rápida visualización de los resultados obtenidos.

Palabras clave:

Manufactura textil; artesanado; capilaridad; siglos XIII-XV; norte del Reino de Valencia.

Abstract:

We have tried to collect in this work the scattered and existing biographical references and archive material about the textile production in a particular area like the north of the kingdom of Valencia from the 13 th to 15 th centuries. A map is also enclosed for a quick visualization of the results achieved.

Key words:

Textile manufacture; craft industry; capillarity; 13 th-15th century; the north of the kingdom of Valencia.

1. INTRODUCCIÓN

Hace ya algunos años, M. Gual Camarena presentó un trabajo muy interesante sobre la geografía hispana de la producción textil medieval. Dicho estudio permitía una rápida visualización de los diferentes núcleos de población en los que se desarrollaba esta actividad productiva. Pero dependiendo de la información que dicho autor había conseguido compilar a través de la bibliografía disponible y noticias

* Univeristat Jaume I, Castelló. Miembro del proyecto de investigación I+D para grupos emergentes, financiado por la Generalitat Valenciana (año 2009, renovación 2010), dirigido por el profesor Carles A. Rabassa i Vaquer, titulado «La manufactura rural i els oficis artesans en les comarques septentrionals valencianes durant la baixa edat mitjana», desarrollado en el departamento de Historia de la Universitat Jaume I de Castelló.

aportadas por diversos archiveros, el mapa mostraba, como él mismo reconocía, algunas lagunas o zonas yermas, no tanto por no existir esa manufactura, sino porque dichas zonas no habían sido objeto de estudio en ese sentido. Con todo, era un buen punto de partida para posteriores estudios, en profundidad respecto a los núcleos ya conocidos, pero también para aquellas zonas que esperaban ser descubiertas¹. Algo más tarde, P. Iradiel publicaba una obra paradigmática que encendía muchas luces y despejaba incógnitas sobre el trabajo textil, la organización interna de los actores, sus ordenanzas y técnicas, la variedad de productos elaborados, el coste de la producción, etc, tomando en su caso como observatorio privilegiado la ciudad medieval de Cuenca².

En 1981, A. Rubio publicaba un artículo donde estudiaba el despegue de la manufactura textil bajomedieval en la ciudad de Valencia. Al poco de esta publicación, P. Iradiel llegó al departamento de Historia Medieval de la Universitat de València. Su llegada supuso una renovación en los estudios que, hasta ese momento, se estaban desarrollando en dicho departamento, revitalizando la investigación sobre la industria urbana, aportando nuevas propuestas metodológicas y síntesis interpretativas del fenómeno industrial³. Generaciones de nuevos investigadores, mediante trabajos monográficos, tesinas de licenciatura o tesis doctorales, continuaron profundizando por los cauces de investigación, ahora renovados, dirigidos por P. Iradiel. Trabajos como los de A. Bodoque⁴, A. Núñez⁵, J. A. Llibrer⁶, C. Rabassa⁷,

1. Miguel GUAL CAMARENA, «Para un mapa de la industria textil hispana en la Edad Media», *Anuario de Estudios Medievales* núm. 4, 1967, pp. 109-168. Gual identificaba en el caso valenciano un conjunto de poblaciones con industria textil en, Valencia (desde el siglo X), Alicante, Bocairant y Elche (centros textiles omeyas), Burriana (obrador del siglo XIII), Xàtiva (sedería del siglo XIII), Alzira (tinte, hilado y tejido en los siglos XIII-XV), Alcora (tinte a inicios del XIV), Valldigna (cultivos tintóreos a mediados del XIV), Gandía (molinos batanes en los siglos XIV-XV), Sant Mateu (lanas en los siglos XIV-XV), Vila-real (lana, lino, cáñamo en los siglos XIV-XV), Morella (paños a inicios del XV), Cervera y Salzedella (lanas del siglo XV).

2. Paulino IRADIEL MURGARREN, *Evolución de la industria textil castellana en los siglos XIII-XVI. Factores de desarrollo, organización y costes de producción manufacturera en Cuenca*. 1974, Ed. Secretariado de Publicaciones de la U. Salamanca.

3. Agustín RUBIO VELA, «Ideología burguesa i progrés material a la València del trescents», *L'Espill* núm. 9, 1981, pp. 11-38. Las propuestas de P. IRADIEL, «En el Mediterráneo occidental peninsular: dominantes y periferias dominadas en la baja edad media», *Áreas. Revista de Ciencias Sociales*, 1986, pp. 65-77; «El mundo urbano: propuestas y perspectivas de la investigación medieval», *Millars* núm. 13, 1990, pp. 57-66.

4. Anselmo BODOQUE, *La indústria tèxtil valenciana a la segona meitat del XIV*. Tesis de licenciatura inédita, Universitat de València, 1985.

5. A. NÚÑEZ, *Ordenación de la actividad textil en Valencia, 1400-1450*. Tesis de licenciatura inédita, Universitat de València, 1986.

6. J. Antonio LLIBRER, *Artesanado y formas de organización de la producción textil rural: Cocentina (1469-1487)*. Tesis de licenciatura inédita, Universitat de València, 1995.

7. Carles A. RABASSA I VAQUER, *Conjuntura econòmica i desenvolupament comercial als Ports de Morella, segles XIV-XV*. Tesis doctoral, Universitat de València, 1996.

D. Igual⁸, G. Navarro⁹, J. Bordes¹⁰, o J. Aparici¹¹, ampliaron la geografía de estudio de la producción textil en todo el territorio medieval del Reino de Valencia, reivindicando el papel, no sólo de la propia capital del reino, sino también de otros núcleos menores que tuvieron en el desarrollo textil uno de los motores de su economía en aquellos momentos, caso de Morella, Cocentaina, Segorbe, Castelló, Vila-real, etc. A esos trabajos siguieron, por parte de los mismos autores, toda una serie de nuevas aportaciones en formato de libros, artículos especializados y comunicaciones a congresos que profundizaban, más si cabe, en dicha temática, ampliándola con estudios locales sobre otras poblaciones, y con nuevos hilos argumentales como los contratos de aprendizaje, las elites locales, la migración especializada, la cultura material de los artesanos, etc¹². Poco a poco se vislumbraba la difusión de dicha

8. David IGUAL LUÍS, *Valencia e Italia en el siglo XV. Rutas, mercados y hombres de negocios en el espacio económico del Mediterraneo Occidental*. Tesis doctoral, Universitat de València, 1996.

9. Germán NAVARRO ESPINACH, *Industria y artesanado en Valencia, 1450-1525. Las manufacturas de seda, lino, cáñamo y algodón*. Tesis doctoral, Universitat de València, 1995.

10. José BORDES GARCÍA, *El mercado de paños y materias primas textiles en Valencia (finales del siglo XIII, primera mitad del siglo XIV)*. Trabajo de investigación inédito, Universitat de València, 2000; *Desarrollo industrial textil y artesanado en Valencia de la conquista a la crisis (1238-1350)*. Tesis Doctoral, Universitat de València, 2003.

11. Joaquín APARICI MARTÍ, *Artesanos en la Plana: Vila-real en la Baja Edad Media (1360-1529)*. Tesis de licenciatura, Universitat de València, 1995; *Manufacturas rurales y comercio interior valenciano. Segorbe en el siglo XV*. Tesis doctoral en microficha, Universitat Jaume I, 1998.

12. P. IRADIEL, D. IGUAL, G. NAVARRO y J. APARICI, *Oficios artesanales y comercio en Castellón de la Plana (1371-1527)*, Ed. Fundación Dávalos-Flétcher, 1995. J. APARICI, *Producció manufacturera i comerç a Vila-real (1360-1529)*, Ed. Ajuntament de Vila-real, 1996; *El Alto Palancia como polo de desarrollo económico en el siglo XV. El sector de la manufactura textil*. Ed. Ayuntamiento de Segorbe, 2000; «Capilaridad de la manufactura textil en la Plana de Castelló. El caso de Onda en el siglo XV», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 40/1, 2010, pp. 181-199; J. APARICI y G. NAVARRO, «El libro memorial de la tutela del tejedor Joan Fretero (Segorbe, 1432-1440)», *Estudis Castellonencs* núm. 7, 1996-1997, pp. 231-264. J. A. LLIBRER y G. NAVARRO, «Indústria tèxtil del món rural: la Vall d'Albaida i el Comtat a les darreries del segle XV», *Almaig. Estudis i Documents*, núm. 8, 1992, pp. 17-23. J. A. LLIBRER, «La formación de compañías para el tintado de paños. El caso de Cocentaina en el siglo XV», *Anuario de Estudios Medievales* (en prensa). José BORDES GARCÍA, «Los pañeros valencianos durante la primera mitad del siglo XIV», *XVII Congrès d'Història de la C. d'Aragó, volumen I*, 2003, pp. 253-266; «Producción y comercio textil en la ciudad de Valencia bajomedieval, 1350-1450», *XVIII Congrès d'Història de la C. d'Aragó, volumen I*, 2005, pp. 957-974. G. NAVARRO, «Aprendices textiles en Valencia medieval. Los contratos del padre de huérfanos Tomás Oller (1461-1468)», *II Congreso de Jóvenes Historiadores y Geógrafos*, 1992, pp. 141-147; «Manufactures i artesans del Maestrat medieval», *III Jornadas de Historia, Arte y Tradiciones Populares del Maestrazgo*, 1992, pp. 73-82; «Joan Santalínea i altres paraïres de Castelló a la fi del segle XV», *V Congrès d'Història i Filologia de la Plana*, 1998, pp. 155-178. D. IGUAL, «Economía local i comerç exterior en el segle XV. L'activitat mercantil italiana a la Plana», *V Congrès d'Història i Filologia de la Plana*, 1998, pp. 113-138. D. IGUAL y G. NAVARRO, «Artesanos y mercaderes. De la producción manufacturera al comercio», *Historia de Castelló, volumen I*, 1993, pp. 250-255. D. IGUAL, J. A. LLIBRER y G. NAVARRO, «Materias primas y manufacturas textiles en las aljamas rurales valencianas de la Baja Edad Media», *VII Simposium Internacional de Mudjarismo*, 1996, pp. 311-328. C. RABASSA, «La manufactura tèxtil en l'àmbit rural dels Ports de Morella (segles

actividad, y la capilaridad de su producción. Aún más. G. Navarro, ahora profesor titular en la Universidad de Zaragoza, trasladó hasta allí sus inquietudes sobre la producción textil, y fruto de ello nacieron varios trabajos, individuales o en colaboración, de revisión bibliográfica e investigación de nuevos documentos sobre dicha manufactura, especialmente para la ciudad de Teruel y poblaciones adyacentes, así como también para Zaragoza¹³.

Además, en los dos últimos congresos de la Corona de Aragón celebrados en Barcelona (2000) y Valencia (2004), se produjeron sendas aportaciones de síntesis sobre la manufactura textil, el primero respecto a los principales núcleos de producción en los reinos de Aragón y Valencia, y el segundo sobre los inicios de dicha producción en el conjunto de la C. de Aragón que completaban, todavía más, aquel viejo mapa de Gual¹⁴.

Por todo ello, y si ya se ha hecho tanto sobre el tema, ¿cual es nuestra pretensión ahora mismo? Aprovechando la bibliografía general disponible ya citada, unida a trabajos de índole más local, y merced a la consulta de la documentación medieval conservada en algunos archivos de la actual provincia de Castelló, queremos elaborar un mapa concretizado donde se pueda observar la diseminación y capilaridad de la producción textil existente en las poblaciones medievales del norte del Reino de Valencia. Ciertamente el mapa tendrá lagunas y espacios yermos, así como un desigual valor informativo respecto a cada uno de los núcleos en relación a la documentación localizada. Somos conscientes. Pero, desde una crítica constructiva, un objetivo habremos cubierto al completar un poco más aquel mapa de Gual, y preconfigurar un nuevo marco de estudio que, como acicate, sirva para que otros estudiosos completen aún más este puzzle, con nuevos documentos inéditos e investigaciones locales que permitan conocer qué poblaciones castellanenses tuvieron en la manufactura textil uno de sus vectores económicos durante la Edad Media, más allá de la tradicional visión agraria y ganadera.

XIV-XV», *Millars, Espai i Història* núm. 29, 2006, pp. 151-173. También desde la Universidad de Alicante se han realizado aportaciones notorias, caso por ejemplo de José HINOJOSA MONTALVO, «La industria en Elche a fines de la Edad Media», *IX Jornades d'Estudis Locals. La manufactura urbana i els menestrals*, 1991, pp. 83-97, especialmente el apartado dedicado a la fabricación de paños; y Juan A. BARRIO BARRIO, «Las reformas de la industria textil pañera en la ciudad de Orihuela en la primera mitad del siglo XV», *Miscelánea Medieval Murciana*, n° 31, 2007, pp. 39-68.

13. G. NAVARRO y J. APARICI, «La industria textil en el Teruel medieval», *Teruel* núm. 88-89, 2000-2002, pp. 73-100; G. NAVARRO y J. APARICI, «Villarluengo, un lugar de la bailía de Cantavieja en el siglo XV», *Aragón en la Edad Media, volumen XX*, 2008, pp. 543-558; G. NAVARRO, «La industria textil de Zaragoza antes de 1500», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 38/2, 2008, 673-705. J. APARICI, «Ósmosis socio-económica en territorios limítrofes. La permeabilidad del Maestrazgo turolense y castellanense en los siglos XIV-XV», *Studium. Revista de Humanidades de Teruel*, n° 16, 2010, pp. 39-56.

14. G. NAVARRO, «La industria textil en los reinos de Aragón y Valencia en la Edad Media», *XVII Congrés d'Història de la C. d'Aragó, volumen I*, 2003, pp. 475-492. Antoni RIERA MELIS, «Els orígens de la manufactura tèxtil a la Corona Catalanoaragonesa (c. 1150-1298)», *XVIII Congrés d'Història de la C. d'Aragó, volumen I*, 2005, pp. 821-902.

2. LA PRODUCCIÓN DE PAÑOS AL NORTE DEL REINO DE VALENCIA.

El vaciado documental llevado a cabo en los últimos años en algunos de los archivos locales de la actual provincia de Castelló ha permitido completar el panorama de los centros consolidados en el ámbito de la producción textil lanera, pero también aportar noticias, tal vez escuetas pero no por ello menos interesantes, sobre la posible existencia de dicha producción en otros núcleos¹⁵. La constancia del arriendo del *Tall del drap*, como la *bullà*, tasas con las que se gravaba la fabricación local de tejidos destinados a la venta (por parte de la *Generalitat* o del propio municipio), verifica un proceso de afianzamiento del sector que comenzaba a superar el mero autoconsumo, y que generaba en las autoridades el interés fiscalizador, así como también un cierto control en la calidad de la producción¹⁶. Ahora bien, queda patente en la documentación consultada que los paños producidos en estos núcleos castellonenses responden a una calidad medio-baja, generalmente paños crudos, morenos o con un simple teñido de pastel. Cuando en agosto de 1434 se procedió a la manifestación de la *bullà* en el lugar de Barracas, se consignaron paños elaborados por algunos de los habitantes del lugar (sólo uno fue identificado como pelaire). En total, el paño manifestado respondía a la siguiente tipología: 32 alnas y media más 3 palmos de cordellate (de diversos colores pero mayoritariamente crudo); 36 alnas y media de *camellán*; 2 alnas de estameña verde, y finalmente 3 alnas de cuerpo ancho moreno¹⁷. En Vilafranca se repetía aproximadamente la misma tipología. Bartomeu Cardells reconocía en 1373 deber a su convecina Eulàlia el precio de *unius panni integri crudi*. Años más tarde, en 1439, era Bertomeu Roqueta quien confesaba adeudar a Pere Mata el precio de *unius panni burell*. En 1443, García Palacio, de Benassal, confesaba adeudar a Manuel Torres el menor, de Vilafranca, el precio de *unius panni albi*. Un año después varios vecinos de El Portell confesaban deber a Manuel Torres el mayor, de Vilafranca, el

15. Los archivos consultados han sido, Archivo Municipal de Castelló (AHMCs), Arxiu Municipal de Vila-real (AMVlr), Arxiu Notarial de Morella (ANM), Archivo Municipal de Segorbe (AMS), Archivo de la Catedral de Segorbe (ACS), Archivo del Reino de Valencia (ARV), Archivo Municipal de Valencia (AMV), Archivo de Protocolos del Patriarca, Valencia (APPV).

16. En 1473 los arrendatarios del general mostraban un albarán en el que Joan Marco, vecino de Altura, confesaba deberles 100 reales razón de una pena que le fue impuesta pues *so caydo en frau del dito general por una peça de trapo que vendí a-n Pere Llópez, notario de Altura*. En 1485 el calcetero segorbino Francesc Cervera instaba contra un tal Rodrigo a quien compró un cordellate que, examinado por el mustassaf, resultó ser falso. AMS, obligaciones del justicia n° 154 (1473, septiembre 10), n° 156 (1485, mayo 21). Además, las rúbricas conservadas de lugares como Lluçena, Morella o Castellfort muestran el control sobre los paños para que su peso, número de hilos, y calidad, fuese el correcto.

17. El cordellate es un tejido basto de lana cuya trama forma cordoncillo y que es, posiblemente, el más característico de las producciones de ámbito rural. El *camellán* es un tejido fuerte e impermeable, confeccionado generalmente con pelo de cabra mezclado con lana. Por ampliación su nomenclatura pasa a cualquier tejido burdo e impermeable. La estameña es un tejido de lana sencillo y ordinario que tiene la urdimbre y la trama de estambre.

precio de *pannorum alborum sive dobles blancs*¹⁸. También en Onda, el muestreo de compra-venta de paños indica una presencia abundante del *drap* sin especificación, y del *drap burell*, así como también en Castelló, donde se hacía mención a los paños a imitación de los franceses y flamencos, como los cordellates y los *vervins*. Por su parte, en Segorbe se documenta la circulación de *drap blanch setzé*, *palmella vinteuna blava*, *palmella verda vinteuna*, *unius panni vocati palmella blau*; o en Xérica, donde por ejemplo Caterina Pasqual, viuda de Pere Zavellán, había vendido en 1504 a un mudéjar segorbino *una palmella vintinua*; a dos pelaires de Xérica *dos cordellates càrdenos de trenta, de collar*; o en 1507 a otro mudéjar de Gaibiel, *media palmella*¹⁹. Como vemos, *palmella*, género de paño originario de Cuenca e imitado en muchos lugares, que si bien puede presentar calidades y colores diversos, puede considerarse de forma general como un tejido más bien ordinario. Unimos el hecho de tratarse de paños 21nos, considerados de calidad media y producidos de forma corriente y abundante junto a los 18nos (que son por ejemplo los que mencionan las rúbricas de Lluca y también Castellfort, si bien en esta última población se indican también los 16nos, 21nos y 24nos). Además, los colores de los paños, azules, crudos, pardos, bureles y verdes, tienen cierta importancia pues manifiestan por un lado el uso simple del pastel para la coloración, pero también el mantenimiento de ese color y tonalidad en la producción rural, que demanda dichos paños mientras que las oligarquías urbanas se decantan por las tonalidades rojizas²⁰.

Precisamente, y como indica P. Iradiel, los costes de teñir un paño provocaban un aumento en su precio en ocasiones de hasta un 30% (según el tinte utilizado, condicionado a su vez por la calidad del paño), superando inclusive el coste de la

18. ANM, prot. n.º 41 (1373, febrero 7), prot. n.º 201 (1439, octubre 1), prot. n.º 203 (1443, junio 30), prot. n.º 205 (1444, mayo 6).

19. Para el caso de Onda, J. APARICI, «Capilaridad de la manufactura textil ...», *Op. Cit.*, cuadro I, pp. 194-195. Para el caso de Castelló, P. IRADIEL, D. IGUAL, G. NAVARRO, J. APARICI, *Oficios artesanales y comercio ... Op. Cit.*, pp. 97-98. El caso de Segorbe y Xérica en J. APARICI, *El Alto Palancia como polo de desarrollo ... Op. Cit.*, pp. 61-63 y 200. En Castelló por ejemplo, un muestreo aleatorio de compraventas de paños en las obligaciones del justicia muestra, como en el caso de Onda, la circulación de *drap* sin especificación, o *drap burell*. Sirva de ejemplo cuando en 1416 el mudéjar de Borriol Jucef Fadarell se obligaba en pagar al sastre castellonense Tristany d'Exea 22 ss 9 dd precio de *drap*. En 1425 era el pescador de Peníscola Antoni Navarro quien se obligaba en pagar al mercader de Castelló Lorenc Miquel 24 ss precio de *drap*. Y días después era el castellonense Pere Maçana quien confesaba adeudar su convecino Antoni Palet 23 ss 3 dd precio de *drap*. O en 1448, cuando el mudéjar de Borriol Yucef Serrano se obligó con Francesc Miquel, de Castelló, en 29 ss 6 dd precio de *drap burell*. AHMCs, oblig. justicia n.º 1 (1416, noviembre 16); oblig. justicia n.º 7 (1425, junio 18; agosto 13); oblig. justicia n.º 14 (1448, noviembre 7).

20. El ejemplo es similar al de otros ámbitos rurales, caso por ejemplo de Cocentaina, donde entre los años 1469-1487, un 34% de los paños comercializados son crudos; un 47% tintados en negro; los tintados en azul, morado y verde suponen cerca del 13%; mientras el color rojo sólo suponía un 6%. A todo ésto se une que los paños eran preferentemente 18nos (casi el 50%), y 21nos (42%), con la importante presencia de cordellates y palmellas. Véase J. A. LLIBRER, *Artesanado y formas de organización*, ... *Op. Cit.*, p. 43 y 87.

principal materia prima, la lana. Además, la operación de colorear es la que representa, junto a la tipología de la lana, la más clara manifestación de las diferencias cualitativas de los paños, vinculándose directamente al gusto y moda imperante²¹. Dos son los tipos de materias primas empleadas por los tintoreros, las fijadoras o mordientes, y las colorantes. Las primeras preparaban el paño mediante la acción de sus componentes químicos de manera que pudiera adherirse mejor el color, de la forma lo más uniforme posible (alumbre para paños de buena calidad, ceniza para otros de calidades inferiores, al igual que el tártaro o rasura, que era la costra producida en los toneles que habían contenido vino). Los dos últimos era de fácil obtención en la zona norte del Reino de Valencia. Mientras, por lo que respecta al colorante, existían materias autóctonas, como la grana (en Xérica, Altura o Vilafamés), y la posible utilización del azafrán (en Caudiel y el Maestrazgo²²). Sin embargo, la materia tintórea por excelencia será el pastel, consumido en ingentes cantidades por cuanto todos los paños teñidos lo recibían, en mayor o menor medida, bien para la obtención de tonalidades del color azul; bien para la obtención del negro; bien como base para poder demudarlo cambiando el color con tonalidades verdosas, rojizas, etc. La obtención de este producto generó un importante comercio de carácter internacional establecido entre la geografía productora y los principales focos de consumo mediterráneos, controlando el proceso de abastecimiento los mercaderes italianos, en nuestro caso afincados en la ciudad de Valencia. Las investigaciones llevadas a cabo por D. Igual muestran la presencia y actividad comercial de estos italianos vinculados a la producción textil del área norte del Reino de Valencia, tanto en la zona del Alto Palancia, como en la Plana de Castelló, o más al norte, llegando hasta Sant Mateu. También es cierto que en ocasiones, los compradores de la materia tintórea actuarán como redistribuidores de la misma entre otros artesanos especializados²³.

21. P. IRADIEL, *Evolución de la industria textil ... Op. Cit.*, pp. 224-226.

22. Por ejemplo en Olocau, donde Benet Vinaxa confesó deber a Guiamoneta 3 cahices de azafrán, a entregar el próximo mayo. En Cinctorres, donde el notario Gabriel Tárrega había vendido cierta cantidad de azafrán a un matrimonio de El Portell. También los 123 ss 4 dd que un matrimonio de La Mata confesó adeudar a un convecino por razón y precio de cierto azafrán plantado. O el *safranar* que Jaume Yagüe, vecino de la Iglesuela, en Teruel, obligó como garantía del pago de un bóvido y de cierta cantidad de cereal. ANM, prot. n.º 115 (1400, noviembre 2), n.º 162 (1436, febrero 26), n.º 198 (1460, marzo 17; 1462, abril 23).

23. En Segorbe, las ventas de pastel las hacen los lombardos Jacobo da Palma en 1450; Angelino da Prato en 1461; Giovanni della Chiesa en 1470; Anselmo de Prato en 1473; Stefano Morando en 1478; Agostino da Ponte en 1486. Y el toscano Pietro Spanocchi, en 1496. En la Plana, en Onda Gabriele della Chiesa en 1473; Agostino da Ponte en 1478; Corrado da Ponte en 1488 y 1496. En Vila-real Giacomo della Chiesa en 1496, Pietro Spanocchi en 1496 y 1497. En Castelló Agostino da Ponte en 1485 y 1486; Angelino da Prato en 1471; Pietro Spanocchi en 1496. En Uixó, Agostino da Ponte en 1486 y Corrado da Ponte en 1486. En Sant Mateu, Corrado da Ponte, en 1480. D. IGUAL, *Valencia e Italia en el siglo XV*, *Op. Cit.*, índices; «Economía local i comerç exterior en el segle XV ...», *Op. Cit.*, pp. 113-138. De

Mientras, la lana para la producción de paños era producida en la propia geografía de estudio. Una importante cabaña local podía abastecer, en primera instancia, a los artesanos locales y cubrir una incipiente demanda. Con todo, algunas zonas del norte del Reino de Valencia se convertirán en verdaderos centros de producción lanera destinando, si no toda, si una buena parte de la misma a la exportación. Pero también a su vez fomentará el desarrollo autóctono de la pañería rural en dicha geografía. Sería el caso de la zona del Maestrazgo. En ese sentido, las conocidas investigaciones de E. Levi o F. Melis han sido renovadas con las aportaciones de C. Rabassa, mostrándonos un importante volumen de documentación al respecto, en el que las lanas del Maestrazgo Castellonense y Turolense circulan entre los habitantes del territorio, pero también hacia los puertos de exportación²⁴. También la zona del Alto Palancia destacó, más que en la producción de lanas, en la comercialización de éstas, especialmente mediante la compra a los productores del área turolense más cercana a la frontera valenciana (Rubielos, San Agustín, Manzanera, Los Formiges, Albentosa, Linares, Puebla Valverde, Albarracín)²⁵. Mientras, en el ámbito de la Plana, la capacidad de la ganadería local quedaba ciertamente mermada en el difícil equilibrio que las autoridades municipales trataban de establecer con respecto a la agricultura. Por ello, el abastecimiento de lanas en esta zona tenía un origen próximo pero foráneo. Onda se abastecía de lanas de las poblaciones cercanas, como Villamalur o Betxí. Y Castelló, que también obtenía parte de sus lanas en las poblaciones circundantes, completaba su aprovisionamiento con lanas turolenses, actuando a su vez como redistribuidora de las mismas respecto a los otros núcleos de producción, caso de la propia Onda, Vila-real o Almassora²⁶.

muchísimo interés resulta el memorial publicado por D. Igual en el que el pelaire de Vila-real Pasqual Misança llevaba la cuenta del pastel que compró a Stefano Morando entre 1477-1478, y a Agostino da Ponte en 1479, así como los pagos que efectuó por tal compra, en moneda, pero también en paños (*drap setzé, drap setzé blau obscur, drap setzé blau e satí*) aspecto que nos informa a su vez, nuevamente, del tipo de paños producidos. A Morando, Misança le compró un total de 11 cargas 11 arrobas de pastel y le pagó en valor de 94 libras, 17 ss 6 dd. A da Ponte le compró un total de 9 cargas 10 arrobas de pastel y le pagó en valor de 80 libras (39 en moneda y el resto en los paños mencionados).

24. E. LEVI, «I fiorentini nel Maestrazgo al tramonto del Medio Evo», *BSCC*, n° 10, 1929, pp. 17-29. F. MELIS, «La llana de l'Espanya mediterrània i de la Berberia Occidental en els segles XIV-XV», *València, un mercat medieval*, 1985, pp. 63-80. C. RABASSA, «El comercio de lana», *Historia de Castellón, volumen I*, 1993, pp. 221-226; «Funcions econòmiques del port de Peníscola durant la BEM», *XVIII Congrés d'Història de la C. d'Aragó, volumen II*, 2005, pp. 1269-1290.

25. J. APARICI, *El Alto Palancia como polo de ...*, *Op. Cit.*, especialmente cuadro III, pp. 29-32.

26. J. APARICI, «Capilaridad de la manufactura textil ...», *Op. Cit.*, pp. 181-199. Valga como ejemplo que en 1448 el pelaire castellonense Pere Misança se obligó en pagar 260 ss precio de lana que había traído Pere Navarro, de Mosqueruela. Un año antes, en 1447, Pere Lombart de Almassora compraba lanas precio de 6 libras a Francesc Miquel, de Castelló. AHMCs, oblig. justicia n° 14 (1448, julio 29), n° 14 (1447, septiembre 14).

3. LOS CENTROS TEXTILES DEL ÁREA SEPTENTRIONAL DEL REINO DE VALENCIA.

Pasaremos ahora a realizar un listado simple de aquellas poblaciones en las que se ha detectado una cierta actividad textil, o un determinado número de artesanos del sector, y a continuación se desarrollará, de forma más extensa, la información sobre aquellos otros núcleos con mayor volumen de información. Así pues, hemos detectado el desarrollo de dicha actividad en Albocàsser²⁷, Alcalà de Xivert²⁸, L'Alcora²⁹, Les Alcubles³⁰, Ares del Maestrat³¹, Atzeneta del Maestrat³², Barracas³³,

27. Johan Lorenç, pelaire natural de este lugar, pero en mayo de 1495 residente en Castelló, firmando paz con el pelaire castellonense Martí Missansa. AHMCs, justicia n° 20, act. com (1495, mayo 24).

28. En 1455, el tejedor Pere Avinent se avecindó en Castelló, siendo fiador en 1458 del avecindamiento de su hermano, el tejedor proveniente de Onda Domingo Avinent. En 1527, Antoni Calduch, pelaire de Alcalá se obligó en pagar a Nicolau Casalduch, caballero habitante en Castelló, 38 ss precio de cereal que le compró. AHMCs, Libro de Avecindamientos (1455, agosto 8; 1458, octubre 10); justicia n° 40, oblig (1527, abril 3).

29. Mención por M. GUAL, «Para un mapa ...», *Op. Cit.*, p. 122, a un tinte en L'Alcora en 1305. Localizamos a su vez el avecindamiento de un tejedor en Castelló en 1456, Mateu Tarragó. En 1416 Domingo Sanxis Navarro, de l'Alcora se obligó en pagar al mercader castellonense Manuel Caxa 61 florines 1 s 3 dd precio de lana que compró. El acto se canceló un año después. AHMCs, justicia n° 1, obligaciones (1416, noviembre 2); Libro de Avecindamientos (1456, diciembre 23).

30. Actualmente Les Alcubles pertenece a la provincia de Valencia. Localizamos a un pelaire, Bartomeu Manyes en 1504, y un tejedor, Joan de Santjoan entre 1496-1504. Se documenta también el arriendo del *tall del drap* perteneciente a esta población en los años 1447 y 1450. En 1447 los mercaderes segorbinos Joan de Xulbé y Francesc del Vayo arrendatarios del *juris vocati del tall in civitate predicta e quarterius ipsius*, re-arrendaron a Domingo Tarragón vecino de Alcublas, en nombre de aquella universidad, dicho derecho en ese lugar, por tiempo de tres años a precio de 100 ss anuales. Varios años más tarde en 1450, y ahora Francesc del Vayo en solitario, volvió a re-arrendar dicho derecho al representante de Alcublas, por tiempo de tres años y precio de 110 ss. ACS, prot. 706, vol. 1 (1447, marzo 28), y prot. 705 vol. 2 (1450, marzo 16). Véase J. APARICI, *El Alto Palancia como polo de desarrollo...*, *Op. Cit.*, p. 47 y estudio prosopográfico.

31. El 11 de marzo de 1499, En Gisbert, de esa población se obligó en pagar a Nicolau Casalduch, de Castelló, 8 ss 4 dd precio de tintes que le hizo. Diversos avecindamientos de profesionales en Valencia por tiempo de 10 años. El 14 de octubre de 1423 Bernat Garcia, pelaire, en la P. S. Martí cerca del tinte de Guillem Seguer. El 26 de junio de 1447 Antoni Català, pelaire, en la P. S. Nicolau. El 11 de enero de 1518 el pelaire Antoni Gallindo, en la P. S. Joan del Mercat. AHMCs, justicia oblig. n° 22 (1499, marzo 11). Los dos primeros avecindamientos en Leopoldo PILES, *La repoblación de Valencia a través de los llibres de avehinaments (1400-1449)*, Ed. Ayuntamiento de Valencia, 1978, registros n° 728, 1265. El otro avecindamiento en AMV, avecindamientos b3-11, f. 36v.

32. Documentamos en 1416 la compra de ciertos útiles necesarios para la industria textil, cuando Guiamó Pereoles de Atzeneta se obligó en pagar a Garcia Perç de Castelló 16 ss precio de *uns carrells de baixar drap* que le compró. También el avecindamiento en Castelló del tejedor Antoni Celador en 1463. AHMCs, justicia n° 1, oblig. (1416, noviembre 14); Libro de Avecindamientos (1463, agosto 16).

33. Es el alias de Sant Pere de Bellmunt. Localizamos a un único pelaire en la población, Joan Exarch, entre 1426 y 1455. Sin embargo, con fecha del 26 de agosto de 1434 se conserva una hoja dentro de un protocolo del notario Joan de Alfajarín, bajo el título de «*manifestazion de la bulla*». En ella 18 individuos declaran cantidad, tipo y color de paño, el precio por alna y la cantidad total a pagar. En conjunto

Bel-loch³⁴, Benicarló³⁵, Borriol³⁶, Burriana³⁷, Cabanes³⁸, Castellnou³⁹, Catí⁴⁰,

aparecen 32 alnas y media más tres palmos de cordellate, mayoritariamente crudo. Aparecen otras 36 alnas y media de *camellán*, declarado por 4 personas. Aparecen también dos alnas de estameña verde y tres alnas de cuerpo ancho moreno. J. APARICI, *El Alto Palancia ... Op. Cit.* p. 47 y estudio posopográfico. ACS, prot. 702, vol. 4 (hoja suelta).

34. En 1420 documentamos a Francesc Serra, tejedor de Bel-loch, como testigo en un proceso judicial por la fuga de un joven afirmado con un maestro tejedor de Castelló. Sabemos también de la compra de paños ya elaborados por parte de vecinos del lugar, como en 1425 cuando Miquel Balaguer se obligó en pagar al mercader castellonense Pere Castell 90 ss razón de paños. También el 23 de octubre de 1425 el pelaire Pedro Bort se avecindó por 10 años en Valencia, en la P. S. Cruz en la calle del Morer. El 6 de octubre de 1435 obtiene la carta de desavecindamiento. Avecindamiento en Castelló del tejedor Guillem Ferrer en 1452. AHMCs, justicia n° 3, actos comunes (1420, enero 16); justicia oblig. n° 7 (1425, octubre 5); Libro de Avecindamientos (1452, julio 26). L. PILES, *La repoblación de Valencia, ... Op. Cit.* registro n° 810.

35. Avecindamiento en Valencia por tiempo de 10 años del pelaire Antoni Jover, el 9 de junio de 1517, en la P. S. Joan del Mercat, en la calle de n'Egual. AMV, avecindamientos b3-11, f. 14r.

36. Parece que en Castelló se realizaban operaciones de acabado de paños procedentes de Borriol. En 1465 Arnau Ramadà, tintorero de Castelló fue condenado por el justicia de la villa en *restituir e tonar a Barbadell, moro de Borriol, set alnes de drap verroy scur e quatre alnes de negre tot ample... confessà en juhi tenir-los en comanda del dit moro per tenyir, los quals li foren condempnats ab més drap per en Berthomeu Sanxo, pilater, dins X dies sots pena del quart, ab modificació emperò que lo dit moro sia tengut pagar los tintes al dit n'Arnau Ramadà del dit drap e de IV alnes e miga de vermell que lo dit moro confessà haver rebut del dit en Ramadà, però confessà no haver pagades les tintes* AHMCs, obligaciones justicia n° 16 (1465, diciembre 16).

37. Mención al obrador de paños del siglo XIII según M. Gual. En 1410 Samuel Agí, judío sedero de Burriana, confiesa deber al corredor de Valencia Pere Dezclausells 25 libras precio de cierta *quantitate sede et perlarum*, que le compró. Por otro lado, testigo de un acto judicial por el extravío de cierta cantidad de tintes (*roga*) entre el mercader de Castelló Lorenç Miquel y el tintorero de Onda Domingo Querol, en noviembre de 1420 es Jaime Fababuix, tintorero de Burriana. Diez años después, en 1430, Fababuix se obligaba en pagar al mercader castellonense Berenguer Moliner 60 ss razón de pastel que le compró. En 1499 se avecindó en Castelló el pelaire burrianense Antoni Ferrer. APPV, prot. n° 16471 (1410, febrero 26). AHMCs, justicia n° 3 (1420, noviembre 20) y just. n° 5 (1430, julio 18); Libro de Avecindamientos (1499, enero 3).

38. Desde 1321 los vecinos de Cabanes tenían permiso del mestre de Montesa para coger grana en término de Vilafamés. C. RABASSA y C. DÍAZ, *Documents per a la història de Vilafamés*. Ajuntament de Vilafamés, 1995, doc. número 59. En 1429, Arnau Quartero el mayor, de Cabanes, no había entregado parte de las 30 arrobas de lana y 8 *d'anys* que Jaime Mas, mercader castellonense, le había comprado de forma anticipada. Avecindamiento en Castelló del tejedor Cosme Fortuny. AHMCs, letras del justicia núm 9 (1429, julio 21 y 29); Libro de Avecindamientos (1426, agosto 2).

39. Documentamos a dos pelaires cristianos (Blai Gonçalves entre 1504-1538 y Gaspar Tortajada entre 1480-1508) y dos tintoreros mudéjares siendo uno propietario de un obrador en Segorbe (Alí Alabib en 1415 y Jucef Alabib entre 1421-1443). J. APARICI, *El Alto Palancia ... Op. Cit.* p. 47, estudio prosopográfico.

40. El *Llibre del Mustaçaf* de Catí conserva los epígrafes sobre las normas locales del siglo XV referidos a la elaboración de paños crudos, uso de los lavaderos para macerar las fibras textiles como el cáñamo o el lino, o ciertas normas para evitar que los artesanos vendieran como nuevas producciones viejas. Respecto a los profesionales, noticias dispersas sobre avecindamiento en Valencia por tiempo de 10 años de algunos artesanos. Jaime Ferri, pelaire, el 8 de agosto de 1514, en la P. S. Nicolau, calle del maestro Bayarri. Gabriel Sanç, pelaire, el 7 de junio de 1524 en la P. S. Joan del Mercat, calle de na

Caudiel⁴¹, Cervera del Maestrat⁴², Cincorres⁴³, Les Coves de Sant Matheu⁴⁴, Culla⁴⁵, El Forcall⁴⁶, Gaibiel⁴⁷, La Jana⁴⁸, La Mata⁴⁹, Nules⁵⁰, Peníscola⁵¹, Pina⁵², La Pobla

Cubells. F. SEVILLANO, «El libro del mustaçaf de Catí», *B.S.C.C. n.º 30*, 1954, pp. 220-228 y «El libro del mustaçaf de Catí (II)», *B.S.C.C. n.º 32*, 1956, pp. 188-199. AMV, avecindamientos b3-10, f. 167v y b3-12, f. 31r.

41. Avecindamiento en Valencia por 10 años del pelaire Domingo Aguilar, el 15 de agosto de 1432, en la P. S. Joan del Mercat. Unimos la localización de otros 2 pelaires habitando en la población, como Joan Berger en 1421 y Joan Gil en 1507. También la mención a una posible materia tintórea como es el azafrán en 1498. L. PILES, *La repoblación ... Op. Cit.*, registro n.º 990. J. APARICI, *El Alto Palancia ... Op. Cit.*, p. 47 y prosopografías

42. En 1466 el tintorero castellonense Arnau Ramadà fue condenado por la justicia en restituir a Joan Fuster, de Cervera, las *X alnes e miga de drap cru* que Fuster le había confiado para tintar AHMCs, justicia n.º 16, oblig (1466, mayo 12).

43. El vaciado de un protocolo notarial del año 1434 realizado por C. Rabassa le permitió localizar a 3 tejedores (Antón Amill, Arnau Pallarés y Domingo Salvador). Continuando el vaciado para el período 1435-1436 descubrimos a un personaje importante para el desarrollo de la actividad comercial de las lanas, como es Miquel Lestrerí el mayor, quien anticipa dinero a cambio de reservarse la *llana e anyins* de sus convecinos en Cincorres o en el cercano Fraxemeno. Entre agosto y diciembre de 1435 llegó a anticipar 2.200 ss, y entre febrero y diciembre de 1436 llegó hasta los 2.660 ss. Guiamó Marçá, uno de los vendedores de lana, en noviembre de 1435 vendía a Pasqual Molinos, otro de los vendedores, *hun drap burell apparellat* por 126 ss. En 1436, otro vecino de la población, Domingo Bru, anticipó hasta 1.450 ss en compras de lana a sus convecinos y a habitantes del cercano Portell. Otras noticias dispersas permiten completar el panorama para el resto de centuria. En 1438 se documenta al tejedor Joan Piera. En 1496 Joan Alberó, vecino de este lugar, colocó a su hijo Domènec de 10 años para aprender el oficio de pelaire durante 6 años con el pelaire de Morella Jaume Torres. A inicios del XVI se produce el avecindamiento en València por 10 años del tejedor de lana Steve Guerano, el 24 de enero de 1520, en la P. S. Joan del Mercat, en la calle de la cofradía de los tejedores. C. RABASSA, «La manufactura tèxtil en l'àmbit ...», *Op. Cit.*, pp. 150-173. Los datos sobre compra-venta de lanas en ANM, sig. 162 (notario Jaume Perpinyà). ANM, sig. 248 notario Simó Ortí (1438, noviembre 11). G. NAVARRO, «Manufactures i artesans del Maestrat ...», *Op. cit.*, p. 76. AMV, avecindamientos b3-11, f. 117r.

44. Avecindamiento en Valencia por 10 años del pelaire Bernat Conesa, el 20 de noviembre de 1449, en la P. S. Joan, en la calle de la Sabonería de Gomiç. Mención a Pere Benet, *parator pannorum loci de Les Coves* que actúa como testigo en la cancelación en 1476 de una compra-venta de cerdos. El avecindamiento en L. PILES, *Repoblación ... Op. Cit.*, registro n.º 1322. ARV, prot. n.º 1995 (1475, enero 30, aunque la cancelación se fecha el 9 de diciembre de 1476).

45. Se conserva el época de pago de la *bolla* o derecho *del tall del drap* por parte de la población durante el año 1457. C. RABASSA, M. BARRERA y L. M. PÉREZ, *Catàleg de l'Arxiu Municipal de Culla*. Generalitat Valenciana, 1990, doc. n.º 158, sección c-18.

46. Documentamos al pelaire Pere Penarroga en 1444. ANM, sig. 205 (1444, marzo 24).

47. Disponemos de una noticia del año 1454 sobre el re-arrendamiento de los derechos del *general del tall del drap* en Gaibiel, Matet y Pavías, hecho por el sobrecojedor designado por los ciudadanos de Valencia (arrendatarios de los Generales del Reino) Nicolau de Proxita, doncel, y Joan de Mur, a favor de Simó Çalom, de Jérica, por tiempo de 3 años y precio de 170 ss anuales. En julio de 1457 se cancela el contrato con ambas partes contentas ACS, prot. 708, vol. 3 (1454, julio 16).

48. Avecindamiento en Castelló el 1459 del tejedor Joan Arrufat. Es además fiador de otros dos avecindamientos en 1460 y 1463 AHMCs, libro de Avecindamientos (1459, marzo 8; 1460, octubre 3; 1463, agosto 17).

49. Mención a un par de tejedores en 1460, Bernat Alcalá y el difunto Miquel Andrés. Un año después, en 1461, sabemos que Nicolau Scuriola, de dicha población afirmó a su hijo Antoni con el tejedor

Tornesa⁵³, Ribesalbes⁵⁴, Salsadella⁵⁵, Sot de Ferrer⁵⁶, Tírig del Maestrat de Montesa⁵⁷, El Toro⁵⁸, Torre en Besora⁵⁹, Traiguera⁶⁰, Uixó⁶¹, Vallibona⁶², Villahermosa⁶³, y Vistabella⁶⁴.

de Morella Pere Eximeno por tiempo de 5 años. Al final del contrato el morellano debía proporcionar al joven *hun teler stret airat, çò és licat ab ses pues ... maneres çò és de cadius e de cànem, tot nou*. En 1482 se documenta a otro *pannorum parator*, Joan Osset. ANM, sig. 198 (1460, marzo 3; 1461, enero 30); sig. 307 (1482, noviembre 14).

50. Vecindamiento por 10 años en Valencia del pelaire Pere Camarassa, el 24 de abril de 1437, en la P. S. Joan del Mercat, calle *dels Carnicers*; o Jeroni Tremunt, pelaire, el 12 de junio de 1514, en la P. S. Joan. Documentamos a inicios del siglo XVI otros pelaires, como Batiste Adsuara (1509), Ambrosi Tolrà (1513), o Gabirel Simó, quien en 1511 adeudaba cierta cantidad por tintes a la viuda del maestro castellonense Miquel Alberich. AMV, vecindamientos b3-10, f. 162r. ARV, prot. n° 1429 (1509, junio 28). APPV n° 22756 (1513, noviembre 24). AHMCs, justicia oblig. n° 31 (1511, septiembre 7).

51. Vecindamiento en Valencia por 10 años de Miquel Jover, maestro tejedor de lino y lana, el 6 de mayo de 1513, en la P. Santa Creu en la calle de la plaza de *l'arbre*. AMV, vecindamientos b3-10, f. 114r.

52. Vecindamiento en Valencia por 10 años del pelaire Miquel de Castellbó, el 8 de junio de 1419, en la P. S. Cruz, cerca del hostel de na Fita, en la Pobra Vella. L. PILES, *La repoblación de Valencia ... Op. Cit.*, registro n° 633.

53. El 21 de junio de 1425 Domingo Martí, habitante en este lugar se obligó en pagar a Pere Rovio, de Castelló, 31 ss razón y precio de un telar. La obligación se canceló en octubre de ese mismo año. En 1439, ante el lugarteniente de justicia de Castelló comparece el presbítero Guillem Palacià, como a procurador de Jaume Lançola, de la Pobra, diciendo que éste había llevado a *aparellar cinc alnes e un pam de calçat blanc en que hi ha alna e miga de burell a un cap*, al pelaire de Castelló Antoni Esteve, quien había fallecido. Palacià reclama la devolución del paño. AHMCs, justicia oblig. n° 7 (1425, junio 21) y letras, n° 11 (1439, octubre 9).

54. En 1405 Domingo Ros d'Ursins, señor de Ribesalbes, Berita y Trutxelles, concedió carta puebla indicándose a los mudéjares que estaban obligados a *apparellar tots vostres draps en lo molí draper, et tenyir en lo tint quant n'hi haurà, tots vostres draps*. D. IGUAL, J. A. LLIBRER, G. NAVARRO, «Materias primas y manufacturas textiles en las aljamas ...», *Op. Cit.*, p. 321.

55. Vecindamiento en Valencia por 10 años del pelaire Joan Andreu, el 11 de febrero de 1525, en la P. S. Joan, en la calle de los Porches del Pan. AMV, vecindamientos b3-12, f. 111r.

56. En 1421 los mudéjares de Sot consiguen que se copie la carta puebla de 1395, en la que se hacía mención explícita a la tintorería de dicho lugar. AMS, sig. 215, Libro de escribanía del Conde de Luna, f. 22v.

57. El 30 de mayo de 1519 vecindamiento en Valencia por tiempo de 10 años del pelaire Jaume Thomàs, en la P. S. Joan, en la calle del horno de na Mascona. AMV, vecindamientos b3-11, f. 90r.

58. Documentamos un pelaire, Joan Esteban, en 1498. ACS, prot. n° 718, vol. 7 (1498, abril 14).

59. En el testamento nuncupativo de un tal Andreu Cantavella, mozo que sirve en Castelló, se indica que es hijo de Jaume Cantavella, pelaire de Torre en Bensora. AHMCs, act. com. just. n° 29 (1509, mayo 23).

60. Algunos artesanos se vecindan en Valencia a inicios del siglo XVI, por tiempo de 10 años. El 27 de febrero de 1512 lo hace Miquel Ferrer, pelaire, en la P. S. Salvador, en el camino de Morvedre. El 29 de octubre de 1512 lo hace el pelaire Anton Carasqua, en la P. S. Martí en la calle de S. Vicente. El 1 de junio de 1514 lo hace Miquel Omedes, pelaire, en la P. S. Martí, calle de la acequia Podrida. AMV, vecindamientos b3-10, f. 37v. Vecindamientos b3-10, f. 89v, 158v.

61. En 1486, un par de mudéjares confesaron deber cierta cantidad precio de materia colorante comprada en València. Hamet Gona, que confesó deber al mercader italiano Agostino da Ponte 7 libras 16 ss 6 dd precio de una carga una arroba de pastel, y Alí Alzuever, que confesó adeudar a Corrado da Ponte,

ALMASSORA

En la población se localiza desde 1396 la existencia de un molino batán sito en la acequia mayor. En el transcurso del siglo XV se menciona en varias ocasiones dicha edificación, concretamente en 1469 y 1480. Interesantes resultan ambos documentos por cuanto el primero habla de la compra-venta entre tres individuos, cada uno de una población (Vila-real, Almassora y Castelló) lo que permite hablar de conexiones locales y capilaridad económica en la Plana. El segundo permite la localización toponímica del molino batán sito en la partida de Benafalit, junto a 3 hanegadas de tierra, además de tratarse de una compra-venta de la mitad del batán entre pelaires⁶⁵. En relación a la capilaridad y complementariedad existente entre las

también italiano, 7 libras 10 ss precio de una carga de pastel Ambos datos en D. IGUAL, «Economía local i comerç exterior ...», *Op. Cit.*, p. 123. Los datos los extrae de APPV, protocolo nº 1118 (1486, abril 13 y julio 27).

62. El vaciado de un protocolo notarial del año 1419 permite identificar a un pelaire (Andreu Ivanyes, quien recibe como mozo aprendiz a Mateo Querol para enseñarle el oficio) y hasta 5 tejedores (Francesc Balaguer, Mateu Balaguer, Pere Calduch, Joan Ferrer y Pere Guimerà). Dos de ellos, Francesc Balaguer y Pere Calduch ya aparecen en el monedaje de 1397 junto a un arqueador (Arnau Casals) y una costurera (Na Guiamona) En el vaciado del protocolo de 1421 se documenta a los tejedores Pere Guimerà, Joan Bernat, Guiamó Bernat y Mateu Balaguer, quien compró el 6 de agosto de dicho año 140 ovejas por 576 ss. Los datos de 1419 en C. RABASSA, «La manufactura tèxtil a l'àmbit rural ...», *Op. Cit.*, pp. 167-168. ANM, sig. 132 (protocolo de Francesc Balaguer de 1419). ANM, sig. 133 (protocolo de Francesc Balaguer de 1421).

63. AVECINDAMIENTO en Valencia por tiempo de 10 años del pelaire Joan de Atzuara, el 26 de febrero de 1400, cerca del molino de na Rovella. El 20 de marzo de 1419 el pelaire Joan Gil, en la P. S. Pere Por otro lado sabemos que en 1472, el tintorero de Villahermosa Bertomeu Mollo se obligó con el tintorero de Onda Pere Casset en 80 ss *per pacte de la companyia que entre aquells ere stada en posar una tina*, cancelándose el 15 de octubre de 1473. L. PILES, *La repoblación ... Op. Cit.*, registros nº 9, 627. ARV, bailía general nº 1313 (1472, agosto 27).

64. Menciones al avecindamiento en Valencia, por tiempo de 10 años, del pelaire Joan Aliaga, el 7 de noviembre de 1420, en la P. S. Nicolau. En Castelló, el 26 de marzo de 1424, el tejedor Jaume Fullea se avecindó por tiempo de 5 años, poseyendo su casa en la parroquia de S. Nicolau. Años más tarde, el 9 de enero de 1433 hizo lo propio el pelaire Pere Misansa, por tiempo de 10 años. En 1461 hizo lo propio el pelaire Antoni Mesquita. Sabemos también que el 30 de mayo de 1426 Antoni Mir y su esposa, vecinos de Vilafranca, venden al pelaire de Vistabella Martí Gil dos molinos harineros y otro batán situados en dos casales cada uno a un lado del río Montlleó, quedando el batán y uno de los harineros en la parte izquierda del río, término ya de Vilafranca (o Benassal, pues hay cierta contradicción en el documento), mientras que el otro quedaba en término de Vistabella. El precio de venta fue de 530 ss, si bien satisfacían un censo de 4 *fanques de forment* a la cofradía de Benassal. L. PILES, *La repoblación... Op. Cit.*, registro nº 661. AHMCs, libro de Compres-Vendes nº 1, b (f. 16v) y nº 2 (f. 42r). Libro de AVECINDAMIENTOS (1461, mayo 23).

65. En 1396, y situado en la acequia Mayor, existía un caserón que albergaba dos molinos harineros y un batán, siendo arrendatario de éste último y de uno de los harineros Alamany Albinyana, persona de importante linaje en la población. Este molino batán tal vez sea el mismo que se localiza años más tarde, en febrero de 1469, en el pago parcial del precio de *medietatis pro indiviso cuiusdam molendini draperii*, sito en Almassora, entre Mateo Cardona de Vila-real, Bartomeu Sancho de Almassora y Gabriel Vilagrasa, de Castelló. Testigo del acto fue el pelaire de Almassora Pere Lombart. J. SORRIBES y F. AGUT, *Un rei i un poble*, 1982, Ed. Ajuntament d'Almassora, p. 90. El dato de 1469 en ACS, prot. nº 711, vol. 4 (1469, febrero 17). El de 1480 en APPV, prot. nº 23901 (1480, febrero 21).

villas de la Plana observamos el trasvase de recursos humanos, saberes técnicos y materias primas. Por un lado conocemos el acercamiento en Castelló de los pelaires de Almassora Miquel Marco el menor (2 de agosto de 1483) y Pere Lombart (19 de octubre de 1476). Por otro lado algunos habitantes y artesanos de Almassora buscan en Castelló las herramientas o materia prima (lana o tintes) necesarios para su producción, caso de Pere Ribes, de Almassora, que en 1440 se obligaba con na Jacmeta, de Castelló, en 50 ss precio de *unes tesores de baxar* que le compró. O cuando el pelaire Pere Lombart en 1447 se obligó con el mercader castellanense Francesc Miquel en 6 libras 10 ss precio de lana que le compró⁶⁶. Finalmente, el rastreo posopográfico ofrece una reducida nómina de individuos dedicados a la producción textil durante el siglo XV, a saber 8 pelaires, 1 tejedor y 4 *pilaters de molt*⁶⁷.

ALTURA

Localizamos a 3 tejedores en la primera mitad del siglo XV (Domingo Balsa, Pero Sales, Martín Sánchez) y a 6 pelaires en la segunda mitad de dicha centuria (Pere Çalom, Nadal de Daroca el joven, Antoni Guayta, Joan Marco, Peral de Monlleó, Joan Nicolás). También en 1497 se detecta el cultivo de grana. Como infraestructura productiva documentamos la existencia en 1507 de un molino batán propiedad de los frailes de Vall de Crist, molino que sufrió cierto perjuicio cuando el pelaire que allí trabajaba, el segorbino Francesc Tortajada, ordenó al mozo de su padre que le ayudaba, que cerrase el paso de agua, con lo que el molino cesó, durante un tiempo, su actividad⁶⁸.

66. AHMCs, libro de acercamientos nº 1 (1439-1567); justicia obligaciones nº 12 (1440, julio 14), obligaciones nº 14 (1447, septiembre 12). En 1448 Joan Jacqués, de Almassora se obligaba en pagar al mercader castellanense Berenguer Castell 7 libras precio de lanas. En 1495 el notario de Castelló Antoni Valentí instó judicialmente contra Pere Pintor, de Almassora, para que le pagase los 60 ss 4 dd debidos del precio de lana que le compró. AHMCs, justicia obligaciones nº 15 (1448, mayo 20), letras nº 20 (1495, agosto 21). Por lo que respecta a los tintes, las noticias son más fortuitas. Sabemos que en 1466 el mercader castellanense Guillem Palau instó judicialmente contra la mujer y herederos de Jaume Pintor, de Almassora, pidiéndoles que pagasen las 18 libras debidas por Jaume, razón de tintes. A su vez Palau también pedía asignación de días al pilatero Antoni Montull, de Almassora, para que quitase las *set alnes de calçats e hun palm de verts clars e quatre alnes e un palm de calçats blancs ab una alna burella en lo dit tros, tot en una peça*, que el mercader tenía como garantía del pago de 35 ss 8 dd debidos de tintes. AHMCs, justicia nº 16, letras (1466, octubre 2).

67. Los pelaires son Pere Lombart (1447-1476), Francesc Miquel (1466), Antoni Peris (1473-1474), Antoni Balaguer (1480), Antoni Monsoriu (1478-1480), Pere Sanxo (1481), Miquel Marco el menor (1483), Antoni Ferrer (1484). El tejedor es Joan Montsó (1453). Los pilateros de molino batán son Antoni Montull (1466), Pere Sancho (1478), Bartomeu Micó (1484-1500) y Joan de la Cort (1527). Véase D. IGUAL, «Almassora a la Baixa Edat Mitjana: comunitat rural, espai agrari i dinamisme social», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, nº, 75, 1999, pp. 533-560; y J. APARICI, «La manufactura y el comercio medieval en la Plana. Una contextualización a través del caso de Almassora», *La Murà, revista del museu municipal d'Almassora*, 1999, pp. 81-108.

68. J. APARICI, *El Alto Palancia...*, *Op. Cit.* p. 47, estudio prosopográfico. El batán en p. 52 y AMS, MC nº 223 (1507, marzo 22).

BEJÍS

Localizamos en el estudio sobre el Alto Palancia a 5 pelaires entre los años 40-70 del siglo XV (Bernat Durán, Pero Oller, Joan Pérez, Domingo Polo, Jaime de Sos). Como infraestructura productiva documentamos la existencia de un molino pañero en 1406, gracias a una venta de tierras en la partida del Almargal, cuya afrontación era con la acequia de dicho molino. A ello unimos que en mayo de 1452 se establecía un reconocimiento de deuda por la compra-venta de un *molino trape-ro* valorado en 600 ss, hecha entre el pelaire Domingo Polo y un vecino del lugar. Pero parece ser que existían dos ingenios diferentes, pues en julio de ese mismo año un pelaire segorbino, Joan Aragonés, vendió por 250 ss al pelaire de Bejís Bernat Durán la mitad de *hun molino trapero situado dins la regatiella*, que afrontaba con el río y con acequia, el cual estaba bajo señoría de la Orden de Calatrava a censo de 40 ss anuales⁶⁹. También se documenta para los años 1449, 1468 y 1484 el arriendo del cobro del *tall del drap* en esta población⁷⁰.

BENASSAL

En 1320, la Orden de Montesa estableció un tinte a favor de un habitante de este lugar, con un censo de 10 ss anual a pagar en Santa María de Agosto. También a fines del XIV se documenta el intento de los jurados de instalar a varios pelaires en dicha población, encontrándose con la oposición del pelaire local Domingo Girona quien parece ser tenía el «monopolio municipal» de la *perayria e tintoreria*. En 1443 se documenta al pelaire Pere Fabregat. Con todo, da la sensación que a lo largo de la centuria, la producción de paños de esta localidad era posteriormente refinada en Castelló. En 1466 el pilatero castellonense Bertomeu Sancho fue condenado por la justicia en restituir o pagar el equivalente de *IIII° alnes de drap de llana ample* que Vicent Sit, de Benassal le había entregado para adobar⁷¹.

69. J. APARICI, *El Alto Palancia, ... Op. Cit.*, p. 47, y estudio prosopográfico. El batán en pp. 51-52.

70. Didac Ferrández, vecino de Bejís, como a colector del derecho del *tall del drap* en esa villa y su término, reconoce deber a Francesc del Vayo, mercader segorbino, 14 libras 4 ss restantes de dicha colecta. En 1468 Simón Çalom de Jérica y Bartolomé Bas, pelaire de Viver, confesaron deber a Joan d'Aranda el menor, de Jérica, 246 ss 8 dd razón del derecho del *tall de la villa* y término de Bejís que de él habían arrendado por tiempo de dos años. En 1484 los jurados de Bejís confesaron deber a unos vecinos de Viver, arrendatarios del *tal del trapo de la dita villa de Bexis*, 18 libras precio del re-arrendamiento que éstos últimos hicieron. Varios días más tarde Joan Gallén, vecino de Jérica, arrendatario que fue *del tal del trapo de la villa de Xérica e tenencia de aquella compresa la vila de Bexis* en los años 81, 82, 83, confesó que los jurados de este lugar le habían pagado las 18 libras razón del re-arrendamiento que les hizo de *la bulla de la dita vila*. ACS, prot. 706, vol. 3 (1449, mayo 7), prot. 710, vol. 1 (1468, marzo 8) y prot. 714, vol. 1 (1484, marzo 15 y 18).

71. E. GUINOT, *Feudalismo en expansión en el norte valenciano. Antecedentes y desarrollo del señorío de la Orden de Montesa. Siglos XIII y XIV*. Ed. Diputació de Castelló, 1986, pp. 224-225, nota 70. ANM, protocolo n° 203 (1443, marzo 19). AHMCs, justicia n° 16, oblig (1466, julio 11).

CASTELLFORT

A través de las tasaciones sobre bienes efectuadas entre los años 1376 y 1430 en el municipio, J. Miralles Sales determinó la existencia de una próspera manufactura textil, pues se mencionaban operaciones tales como *llavar la llana, pentinar-la, filar-la, texir-la, adobar i tintar*. A su vez se habla tanto de lana como también de lino y cáñamo. Entre los tipos de paño producido se indican *draps aparellats de la terra, de flaçades e capsals, e draps crus*. La medida de los mismos variaba desde los 24os hasta los 16os, pasando por los 21os y 18os. También se hace mención a que *tot drap, eschax, lenç, cànem, stopa, sàvenes que no vullen per a vendre sinò per a son vestir*, que no paguen tasa. Finalmente, el libro del *mustaçaf* de la población, datado en el siglo XV, hace referencia a los oficios de *filadores, teixidors, peraires y tintorers*. A pesar de ello, sólo hemos documentado a un tejedor, Jaume Catalá, en 1442⁷².

CASTELLÓ

Principal núcleo poblacional y de actividad económica en el transcurso del siglo XV en la comarca de la Plana. Son dos centenares de artesanos del sector textil los que hemos identificado en el período 1371-1527. De ellos, 95 pelaires, 74 tejedores, 16 tintoreros y 11 personas más con especialización diversa. Un estudio posterior de G. Navarro permitió distinguir para el período 1450-1527 un grupo de 27 maestros enriquecidos que poseen un importante volumen de medios de producción (tintorerías, batanes, patios de tirador). Oscilan a lo largo de sus trayectorias entre los oficios de pelaires y comerciantes. Manifiestan con claridad un incremento de patrimonio considerable a lo largo de los diversos padrones fiscales en que se declaran sus propiedades. Disponen de amplias extensiones de cultivos (cereal, viña, oliveras, moreras), ganado, créditos censales, o arriendan la gestión de derechos fiscales e impuestos públicos. Pero además se integran en el gobierno municipal, no sólo como representantes de sus propios oficios sino también ocupando cargos de jurados o justicia. Forman una elite local, dentro de la cual destaca el pelaire Joan Santalinia. Por su parte, las ordenanzas municipales ya recogían toda una serie de disposiciones sobre el trabajo textil en la población. En el libro del *mustasaf* existe una rúbrica de 1371 sobre la producción de *cordellats*, con atención a las medidas, calidad y acabado de esa tipología de paños. En 1385, y ante cierto fraude en el peso de las lanas, el consejo municipal acordó que cada paño fabricado en Castelló tuvieran de peso, como mínimo, 47 libras, pudiendo manufacturarlos al estilo *verví*. En 1409 se regulaban las transacciones de lana en la villa, cuyas compras y ventas se documentan ampliamente, al igual que los paños, en las obligaciones ante el jus-

72. J. MIRALLES SALES, «Indústria i comerç del tèxtil a Castellfort», *Miscel·lània dedicada a la memòria de Mossén M. Milián Boix. Amics de Morella i Comarca*, 1991, pp. 241-249. ANM, n° 202 (1442, enero 29).

ticia. Pero además Castelló se convirtió en centro de un *hinterland* pues parece ser que allí llegaban paños de otras localidades para su ulterior acabado, o al menos eso parecía. En 1472 el consejo *indicaba que en la dita vila algunes persones fan plegua e repleguen draps per apparellar e tenyir axí de vehins de la dita vila com de gents stranyes*, sin embargo continuaba alegando que *aprés porten los dits draps a tenyir en algunes parts fora de la dita vila*, en perjuicio de los artesanos y tintoreros locales. Estos artesanos locales parece ser disponían de una cofradía, al menos los pelaires, quienes desfilaban en ciertos festejos en 1387 y 1416. También a partir de 1470 se documenta la existencia de un par de veedores del oficio de pelaires y otros del de tejedores. Finalmente, por lo que respecta a los espacios de producción, se documenta la existencia de dos molinos batanes en el término municipal. Uno de ellos se debió erigir en 1470 cuando un picapedrero se comprometía a su construcción en la Font de la Reina, donde ya existía un molino harinero en enfiteusis desde 1397, y que desde 1484 a 1527 será conocido como *lo molí draper*. El segundo comienza su andadura en 1493 cuando se pretende la reforma del molino harinero de Alçamora para convertirlo en batán, argumentando que los profesionales van a Almassora y otras localidades para abatanar sus paños. Coincide la petición con el hecho que el otro batán está en enfiteusis en manos de un batanero de Almassora, Bartomeu Micó. Ante la petición hecha a los munícipes, en 1494 Joan Santalínia, pelaire y también jurado, se compromete a su edificación, batán que ya está en pleno funcionamiento en 1499. Junto a estos espacios localizamos también varios tintes, como el de Aura dentro de la villa (1380), el del camino de la Mar frente a la acequia Mayor (1398-1497 y que aparece destruido en 1527), el de Caixa (1462-1468), el de Montpalau (1484), el de Casalduch (1485-1489), el que afronta con San Agustín el viejo (1485-1511) o la transformación de una curtiduría en tinte en 1506. También se documenta la presencia de patios de tirador⁷³.

LLUCENA

En 1463 se avecinda en Castelló el pelaire Bartomeu Sánchez. Años después, en 1466 localizamos a Joan Sala, pelaire y *peiter* de Lluçena quien reclamaba en Castelló el pago de cierta cantidad por peita adeudada. El libro del *Mustassaf*, que recoge rúbricas desde 1442, hace mención a la producción de *fil negre*, que no debe ser untado con sebo, aceite u otros productos pues manchaba los paños. También menciona una rúbrica sobre tejedores y sastres, a quienes se penaliza si pierden los paños que se les han dado para trabajar, y a los tejedores especialmente si hay menoscabo en la producción al realizar mezclas de hilatura fraudulentas, o si los paños 18nos no se hacen con el pinte y telar correspondiente. A inicios del siglo XVI, en el estudio del libro de la peita del año 1531 realizado por J. Escrig, el autor do-

73. P. IRADIEL, D. IGUAL, G. NAVARRO y J. APARICI, *Oficios artesanales*, Op. Cit., pp. 91-106. G. NAVARRO, «Joan Santalínia i altres paraires ...», Op. Cit., pp. 155-177.

cumenta la presencia de 6 pelaires, 3 tejedores, y la mención a la existencia de un molino batán ubicado en el río de la población⁷⁴.

MORELLA

Principal núcleo de población ubicado en el extremo noroeste de la provincia de Castelló, desde inicios del siglo XIV muestra la incipiente relación entre el importante mercado regional de la lana, y la profusión de una manufactura textil autóctona. Así, en una lista parcial de vecinos de la población de los años 1306-1345 pueden localizarse 2 pañeros, 2 tejedores, un arqueador de lana y un tintorero. Posteriormente en un censo completo de 1397 se localizan 69 pelaires, 26 tejedores, 6 sogueros, 2 cardadores, un arqueador de lana, un peinador y un tintorero. Se une una primera referencia a la cofradía de tejedores en el año 1364, así como la inscripción de un mayoral de la cofradía de pelaires en el monedaje del año 1397⁷⁵. El desarrollo del sector debió continuar en la centuria siguiente, pues para los años 1476 y 1477, G. Navarro localiza varios documentos relativos al *quarter del tall del drap* de la población y de su contribución, así como varios profesionales y algún contrato de aprendizaje del oficio de pelaire. En 1480 localizamos también al pelaire Antoni Cubells, quien era jurado y clavario de la población⁷⁶. Documentamos a su vez la migración de algunos artesanos de dicha localidad hacia Castelló o Valencia⁷⁷. Finalmente, el libro de establecimientos de la villa y aldeas de Morella, datado en 1530, hacía alguna referencia explícita a la producción textil, como en su rúbrica 110, donde se indicaba que los paños de *qualsevol pinte sie, sie tengut pesar entre estam e lana XXXXVI liures e d'alí amunt*, y el tejedor que lo teja con menor peso pague una multa de 20 ss⁷⁸.

74. AHMCs, Libro de Vecindamientos (1463, septiembre 13); justicia, letras n° 16 (1466, marzo 10). La referencia al libro de *Mustassaf* en E. GUINOT, *Establiments del Maestrat...*, *Op. Cit.*, pp. 103 y 112-113. Los datos del siglo XVI en Joaquín ESCRIG FORTANETE, *Llucena: una historia de l'Alcalatén. Sociedad, poblamiento y territorio*, 1998, pp. 225-226.

75. E. GUINOT, *Els fundadors del regne de València*, 1999, vol. II. pp. 126-148. C. RABASSA, *Conjuntura econòmica ... Op. Cit.*, pp. 166-167.

76. Por ejemplo, el 23 de noviembre de 1476 Pascual Miró barbero de Valencia y colector general del *Tall* en el reino reconoce que Joan Allepús, mercader de Valencia, como arrendador del *quarter* de Morella y su contribución le ha entregado 26 libras 13 ss 4 dd por la recaudación del mes de octubre. Los otros documentos se fechan el 14 de mayo de 1477 y 14 de julio del mismo año. Los pelaires son Joan Ferrer y Jaume Torres, ambos en 1496. Este último acoge el contrato de un joven de Cincorres para enseñarle el oficio. Véase G. NAVARRO, «Manufactures i artesans del Maestrat ...», *Op. Cit.*, p. 76. El dato sobre Cubells en ANM, sig. 238, notario Simó Ortí (1480, enero 9).

77. Hacia Castelló, en 1464 se dirigió el tejedor Jaume Joan. También en las primeras décadas del XVI, algunos artesanos se vecindan por 10 años en Valencia. El 4 de julio de 1509 el pelaire Melchior Genovés se vecindó en la parroquia de S. Joan, en la calle de los patios de Frigola. Poco después, el 12 de junio de 1510 hizo lo propio el también pelaire Joan Cosco, en la P. Santa Creu, en la calle de maestre Joan de l'Infant. Algo más tarde, el 25 de agosto de 1512 lo hizo Antoni García, pelaire, en la P. S. Joan del Mercat, en la calle d'en Palomar. El 20 de diciembre de 1516 lo hizo Pere Ulls de Molins, tejedor de lana, en la P. S. Joan, en la calle de la cofradía de los tejedores. AHMCs, Libro de Vecindamientos (1464, abril 11); AMV, vecindamientos b3-9, f. 206r, 261v. Vecindamientos b3-10, f. 78r, f. 245v.

78. E. GUINOT, *Establiments municipals del Maestrat, ... Op. Cit.*, p. 505.

ONDA

Importante núcleo poblacional situado en un ámbito geográfico privilegiado al poner en contacto la zona de la Plana de Castelló con el traspáis montañoso y las alquerías islámicas de las Sierras de Eslida y Espadán. Ya desde el mismo siglo XIII muestra cierta actividad en el sector textil. Así, en 1248 se menciona la caldera de tinte entre los monopolios feudales que se reservaba el señor, quedando patente su existencia en 1320 cuando la Orden de Montesa tenía arrendado el tinte por un precio de 310 ss anuales. A fines del XIV se documentan algunos permisos del maestre para establecer patios de tirador y hasta 3 calderas nuevas de tintes en un patio del arrabal de la población. Así, se le concedió al tintorero de la localidad Bernat Llorenç, con un censo de 40 ss anuales, si bien éste acabó vendiendo las instalaciones al castellonense Vicent Armelles, quien consigue del maestre el 7 de octubre de 1374 permiso para el cambio de ubicación de las instalaciones a una antigua adobería. Todo este incipiente desarrollo alcanza su plenitud en el transcurso del siglo XV. El sondeo de los libros de justicia de Onda conservados en el ARV nos ha permitido obtener un importante censo prosopográfico para dicha centuria, con un total de 15 tejedores, 53 pelaires (35 de los cuales fueron identificados exclusivamente en el vaciado exhaustivo del libro de 1495)⁷⁹, 1 bajador, 1 cardador, 1 pelaire-pilatero, 10 tintoreros, 1 tintorero-pelaire, concentrándose, exceptuando a diez de estos profesionales, en la segunda mitad de la centuria, algunos de los cuales llegan a ocupar alguna de las magistraturas del poder local, caso de los tintoreros Francesc Llobregat y Miquel Pérez, ambos síndicos a inicios del siglo XVI. Además, en 1472 se mencionaba el trabajo hecho en el molino batán por parte de Miquel Benedito, documentándose así mismo diversos arriendos como el del *tall de drap* y de la *bullà* en la segunda mitad de dicha centuria⁸⁰. Finalmente también se docu-

79. Se trata de los pelaires Joan Agostí, Miquel Alavés, Antoni Berart, Joan Capella, Pere de Casses, Joan Company, Lorenç Erau, Guillem Falcó, Pere Ferrer, Lluís Gil, Miquel Guillem, Miquel Johan, Joan Lópiz, Miquel Llopis, Joan Martí, Pere Martínez, Joan Matamoros, Guillem Ortells, Francesc Penya, Jaume Pedro, Jaume Pérez, Pere Pexó, Jaume Romeu el menor, Jaume Romeu el mayor, Pere Romeu, Lluís Ros, Pere Ros, Andreu Scola, Joan Soriano, Joan de Sosses, Miquel Teixidor, Andreu Tortosa, Bernat Uguet, Francesc Vallmoll, Paulo Vida. En dicho libro también se localizó al bajador Jaume Agostí; los tintoreros Francesc Llobregat el menor y Miquel Périz; y los tejedores Gaspar Andrés, Joan Bolos, Jaume Camero, Joan Lançola, Antoni Pastor. ARV, Bailia General, nº 1322, justicia de Onda (año 1495).

80. Los datos sobre los siglos XIII y XIV en E. GUINOT, *Feudalismo en expansión*, *Op. Cit.*, pp. 224-225, nota 70. C. RABASSA «Manufactura tèxtil en l'àmbit rural...», *Op. Cit.*, p. 161. Para el siglo XV véase J. APARICI, «Capilaridad de la manufactura textil en la Plana ...», *Op. Cit.*, pp. 181-199, en cuyo apéndice prosopográfico no figuran los profesionales datados en 1495 puesto que su localización fue posterior a la publicación del artículo. Pascual Miró, barbero de Valencia, sobrecolector general del reino, reconoce que Joan Colomer de Onda, ausente, le ha pagado a través de Francesc Falcó, mercader de Valencia, 27 libras 10 ss de *tercia mensis iunii proxime lapsi de arrendamento quarterii generalis de Onda*. ARV, prot. nº 1997 (1477, octubre 15). Los capítulos de la *bullà* en Carlos FRADEJAS y Piedad GARCÍA, «El régimen municipal en Onda a mediados del siglo XV», *Centre d'Estudis Municipals d'Onda*, nº 2, 1989, pp. 53-55.

menta la compra de tintes a mercaderes italianos en Valencia, caso por ejemplo del ya mencionado Francesc Llobregat, quien en 1488 reconocía deber al mercader italiano afincado en Valencia Corrado da Ponte 8 libras 12 ss 6 dd precio de 1 carga y 2 arrobas de pastel. En 1496 hacía lo propio con el también italiano Enrico Possobonello, por 34 lbr 9 ss 4 dd precio de una indeterminada cantidad de pastel⁸¹.

SANT MATEU

En la carta de población fechada en septiembre de 1274 ya se hacía mención explícita a la producción de *pannorum linis et lane*, elemento que hace pensar en una producción antigua ya desde el siglo XIII como base del posterior desarrollo. Así, M. Desamparados Cabanes expuso el listado de profesiones de los vecinos de la población a través de la información del impuesto del morabatín, en un período que va del año 1373 a 1499. A pesar de las fluctuaciones demográficas, la autora recogió datos sobre 12 tejedores, 4 pelaires, 2 carderos, 2 *pentinadors* y 1 tintorero. Junto a ello, también A. Sánchez Gozalbo publicó los datos prosopográficos de la familia Comí, vinculados a la producción textil lanera y su comercio, como Pere Comí, pelaire (1330), Francesc Comí, *draper* (1370), o Pere Arnau, pelaire (1382)⁸². En la centuria siguiente, según E. Guinot, se concedió permiso (seguramente el maestre de Montesa) para establecer un tinte en la población a fin de que no se llevaran las telas a Valencia o Tortosa, estableciendo la obligatoriedad de su uso, aunque a los pocos meses esto último fue revocado. Disponemos a su vez de menciones esporádicas a artesanos del sector que confirman el afianzamiento del sector en dicha centuria, y a su vez de las necesidades del tintado. En marzo de 1466, Johan Sanç pelaire de Sant Mateu se obligó en pagar al mercader castellanense Guillem Palau 88 ss 8 dd razón de tintes. En diciembre de ese año, Palau instó contra Sanç, por los 41 ss 2 dd que todavía le adeudaba. En julio de 1480, Conrado da Ponte, mercader lombardo de Valencia, era acreedor de 9 libras 2 ss 8 dd precio de pastel y roja que Roderic de Soto, *tintorerius habitator ville Sancti Mathey* le prometió pagar en agosto de ese mismo año. Añadimos la mención a la existencia de una reglamentación del oficio de tejedores datada en 1520, así como el avecindamiento de profesionales del textil en otras localidades⁸³.

81. D. IGUAL, «Economía local i comerç exterior...», *Op. Cit.*, p. 123.

82. María D. CABANES, «Un siglo de demografía medieval: San Mateo, 1373-1499», *Estudios de Edad Media de la C. de Aragón*, vol. 9, 1973, pp. 404-407. Los datos sobre la familia Comí en A. SÁNCHEZ GOZALBO, «Las cruces gemelas de Sant Mateo y Linares de Mora (de los papeles de don Manuel Betí)», *B.S.C.C. n.º 8*, 1927, pp. 49-65.

83. E. GUINOT, *Feudalismo en expansión... Op. Cit.*, pp. 224-225. AHMCs, justicia letras n.º 16 (1466, marzo 3 y diciembre 9). Véase también G. NAVARRO, «Manufactures i artesans del Maestrat medieval», *Op. Cit.*, p. 76. Sobre los avecindamientos, sabemos que en 1383, el síndico de Castelló pagó al tintorero Vicent d'Arnielles los cinco florines prometidos por hacerse vecino de la población y *mudar son domicili del loch de Sent Matheu a la dita vila dins XV dies*. También en Castelló se documenta en 1497 al pelaire Bernat Pastor como propietario de bienes inmuebles. En Valencia documentamos otros avecindamientos,

SEGORBE

Población ubicada estratégicamente en el camino que conecta a las ciudades de Valencia, Teruel y Zaragoza, siendo a su vez sede de un obispo. Se localiza habiéndose en esta ciudad, durante todo el siglo XV y primera década del XVI, a un total de 253 pelaires, 64 tejedores, 23 tintoreros, y hasta otras 50 personas con oscilaciones en su ocupación textil, así como una corporación de oficio que a inicios del XVI trata de defender sus intereses frente a los pelaires de Valencia, enviando como a representante al tintorero Bartomeu Xerom, hijo de otro tintorero natural de Francia, Pere Xerom que había llegado a Segorbe allá por el 1444. A su vez en Segorbe se documentan numerosos contratos de aprendizaje relacionados con el oficio textil. Por lo que respecta a las infraestructuras productivas, disponemos de noticias sobre varios obradores en manos artesanas, algunos tiradores ubicados en el arrabal de la ciudad, la existencia de dos molinos batanes en funcionamiento entre 1440 y 1467, continuando al menos uno de ellos hasta 1515, situados ambos en la partida de Los Moliniellos, *camí per quod tenditur ab monasterium Vallis Jhesu Crhisti, prope rivuum dicte civitatis Sugurbi*. Disponemos de los contratos de arriendo de estos batanes, propiedad de la oligarquía valenciana o la nobleza del entorno, arrendados a varios pelaires de la ciudad episcopal. Por su parte, también existen en funcionamiento al menos dos casas de tintes diferenciadas, con datos sobre ellas desde 1401. Ese año fueron inventariados los bienes del tintorero Miquel Martí, y entre ellos se indicaba *un tint e cassa situat e possat en lo riu de la dita ciutat de Sogorb, franch e quiti emperò ab XVI sous de cens, sens fadiga ne luisme*. Posiblemente ese mismo tinte es el que desde 1412 aparece en manos del pelaire Gil de Palomar, quien lo va arrendando y formando diversas compañías de tintado, como en 1420 o 1432. En esos años se nos da la ubicación del mismo, *en lo raval de Sogorb ab totes les aynes que a del dit tint*, o en el raval, *front lo tint del senyor rey*. Aquí se nos informa de la existencia de ese segundo tinte. El tinte de Palomar pasará en 1456 a manos del tintorero de origen francés Pere Xerom, quien además comprará un corral anexo y en 1458 obtendrá licencia del lugarteniente del baile para abrir una puerta de comunicación entre ambos espacios. Su tinte debió funcionar bien pues en 1465 volvió a comprar otras casas anexas para ampliar su espacio, *apriendi portals, finestres et introitibus a domibus predictis ad domes vestras del tint*. En 1499 el tinte estaba en manos de su hijo, el tintorero y ciudadano Bartomeu Xerom. Frente a él, seguía funcionando el otro tinte. Este segundo tinte, como muestra F. J. Cervantes, fue arrendado desde 1404 hasta 1474 con diverso éxito, pues las oscilaciones del

como el del pelaire Guillem Bot en la P. S. Martí (05-07-1417), el pelaire Domingo Laruna en la P. S. Joan del Mercat (02-09-1417), el tejedor Bernat Roig en la P. S. Lorenç en la Plaza de S. Ana (17-07-1434), o Guillem Castellví, tejedor de lana, en la P. S. Martí (23-05-1513). AHMCs, Compres-Vendes nº 2 (cartas municipales intercaladas, 1383, octubre 28), Peita (1497), f. 38r; L. PILES, *La repoblación ... Op. cit*, registros nº 548, 556, 1026. El último en AMV, avecindamientos b3-10, f. 117r.

precio del arrendamiento van desde los 700 ss iniciales, pasando por los 1000 ss de 1456, hasta los 250 ss de 1474. Finalmente en 1476 fue establecido al tintorero Joan Rull por un censo anual de 150 ss. Este espacio debió ir en decadencia a lo largo de la centuria, pues en 1499 el lugarteniente del baile, atendiendo a que Maimó Abennazar, tintorero y alamín segorbino, *tenie e possehiç una casa o tint appellat lo tint de olleta, situat en lo ravall de la dita ciutat, confrontat ab cases e obrador de Alí Squerdo, ab cases e tint dels hereus de mestre Pero Xarom, e ab carrera públich, tinte que está bajo señoría del infante don Enric con un censo anual perpetuo de 120 ss (ya se había reducido respecto al establecimiento inicial del año 1476 que fue de 150 ss), y en contestación a las quejas que Maimó hacía, el lugarteniente del baile acordó rebajar el censo anual hasta los 60 ss. La razón era com lo dit tint te fonch stablit era molt vell, e quasi derroquat, e has millorat aquell, e considerant encara les poques fahenes que's fan en lo dit tint no's trobaria algú qui per la meitat del dit cens lo volgués. Ambos tintes seguían en funcionamiento el año 1501. También para Segorbe disponemos de varias referencias al arrendamiento del cobro del *Tall del drap* en la ciudad y su *quarter*, como en 1503 o 1514. Finalmente cabe indicar que algunos de los artesanos del sector textil alcanzaron un cierto grado de poder dentro del núcleo al ocupar cargos municipales y conseguir algunos arrendamientos municipales, caso por ejemplo del tejedor-pelaire Joan Aragonés el mayor (1441-1458), consejero en varias ocasiones (1417, 1430), procurador de los pobres vergonzantes (1426), de la universidad (1441), colector del morabatin (1433), veedor del oficio (1441), propietario de un molino batán en Bejís, alquila casas, presta dinero y recibe pensiones censales, es arrendatario de la primicia perteneciente a la fábrica de la Seu (1443). Su primera esposa era procuradora del beneficio de la Seu dedicado a la Trinidad, al frente del cual figuraba uno de sus hijos, Miquel, maestro en artes y clérigo, mientras que sus otros 3 hijos seguían el oficio paterno (Antoni, pelaire; y Mateo y Joan, bajadores), destacando Antoni quien fue arrendatario de parte de la primicia de la ciudad (1457) y sisero mayor (1472). También destaca Francesc Asensi (1473-1516), arrendatario del *tall de drap* de Segorbe, y de las imposiciones mayores de la ciudad, propietario de una curtiduría, de piezas de tierra que arrienda a mudéjares, propietario de un hostel que también arrienda, pechero en 1484, procurador de los pobres vergonzantes en 1497, jurado en 1500 y 1508, y cofrade de la Verge María en 1516⁸⁴.*

84. Los datos sobre el arriendo de uno de los tintes en F. J. CERVANTES, *El antiguo patrimonio de María de luna. Los fundamentos de una empresa feudal*. Memoria de licenciatura, 1993, Univ. Valencia. Con todo, véase en conjunto J. APARICI, *El Alto Palancia como polo ... Op. Cit.*, así como el apéndice prosopográfico. Sobre los arriendos de los batanes, en 1440, Joan de Vallterra, caballero *comorant* en València y Domingo del Peral, pelaire; 1467 Joan de Vallterra, señor de Torres-Torres y Esteban Aparici, pelaire; 1496 y 1499, Vidal de Blanes Berenguer, ciudadano de València, y Joan Sancho, pelaire quien lo re-arrienda al pelaire Domingo Domínguez; 1507, Gerónima Blanes d'Exarch esposa del doncel de València Lluís Angel d'Exarch, y el pelaire Joan Sancho; 1515, Gerónima Blanes d'Exarch y el

VILAFAMÉS

Ciertos indicios permiten pensar en la posibilidad de la existencia de una incipiente manufactura textil. Así, a inicios del siglo XIV, concretamente el 6 de mayo de 1320, el maestre de Montesa otorgó licencia a favor de Domingo Forcadell para poder construir un molino harinero o batán en la rambla de Algónder, con la condición de fijar su residencia en Vilafamés o su término, debiendo estar construido antes de Navidad de 1321. Un año después, el 7 de mayo de 1321, Arnau de Soler, maestre de Montesa autorizó a los hombres de Cabanes para poder coger *grana* en término de Vilafamés por ese año. En el transcurso de la siguiente centuria se documenta algún artesano, y facturación de tintes o compras de lana⁸⁵.

VILAFRANCA

El profesor C. Rabassa ha realizado una importante aproximación a la manufactura textil en la zona dels Ports de Morella, destacando especialmente los datos relativos a esta localidad. A nivel profesional destaca el acuerdo del 3 de octubre de 1366 por el cual los jurados de dicha población daban a *aparellar els draps* del lugar al pelaire de Morella Jaume Lembrí. Ningún vecino podía *aparellar* sus trapos (hechos o comprados) debiendo hacerlo Lembrí. Este quedaba obligado a tal tarea a unos precios prefijados (20 dd/ alna para paños que se debían teñir de azul o rojo, y poco más de 3 dd / alna para aquellos que quedaban sin teñir). Tras Lembrí fue otro pelaire forastero, Cristófol de Campos, de Cantavieja, quien se hizo con idéntico acuerdo. A partir de 1388 hará lo propio el pelaire del lugar Joan Gomis. Sin embargo a partir de 1393 surgen rivalidades con otros pelaires locales que quieren acabar con ese «monopolio» del «pelaire municipal». Surgen pues dos bandos, estando en el opuesto a Gomis el pelaire Andreu Serra y el mercader Berenguer

pelaire Miquel Súnyer. Sobre los arriendos del *tall del drap*, en 1503, en un fragmento de hoja, el procurador del mercader valenciano Lluís de Sanyes, que es uno de los arrendatarios del General del Reino confesó deber al magnífico ciudadano segorbino Joan de Cusaló otro de los arrendatarios del *General del Tall*, 47 libras 3 ss 4 dd que le debe de la tercera paga del arrendamiento de dicho *tall* en la ciudad de Segorbe y su *quarter*. En 1514 se nombró a un procurador para que se desplazase a Valencia y se obligara en 18000 ss por el arrendamiento que los diputados del general del reino hicieron al ciudadano segorbino Andreu Aranda del *Generale del Tall panni predictae civitate Sugurbi et son quarter*, precio de 6000 ss anuales. ACS prot. 716, vol. I, (1503, marzo 20) y prot. 724, vol. 3 (1514, marzo 9).

85. El molino batán en Vicente GARCIA EDO, *La orden de Montesa en tiempos de sus dos primeros maestres (1317-1327)*. Tesis doctoral inédita, U. València, 1990, vol. II, pp. 315-316, doc. n° 137. Regestado en C. RABASSA y C. DÍAZ, *Documents per a la història ... Op. Cit.*, doc. n° 54. La materia tintórea en doc. n° 59, mientras la compra de lanas en doc. n° 199. El 1 de agosto de 1429, Berenguer Rabades, tejedor de este lugar, se avecindó en Castelló por tiempo de 10 años. En enero de 1447 Antoni Pallarés, vecino de la localidad, se obligaba con el mercader castellanense Manel Caixa en 59 ss por razón de tintes. El 21 de agosto de 1448, Pere Galceran, Joan Pahoner, Pasqual Gil, Antoni Rubert, Miquel Alcocer, Vicent Forés, Antoni Renovell y Bonanat Fullela el mayor, todos vecinos de Vilafamés, confesaron deber al mercader de Vilafranca Pere de Brusca, 1.184 ss precio de cierta lana que le han comprado. AHMCs, Compres-vendes n° 1, b (f. 30r), oblig. just. núm. 14 (1447, gener 24).

Centelles, el mayor. Se llegará a un compromiso entre los árbitros designados que va a permitir la liberalización del trabajo de pelairía en Vilafranca. Con todo, a fines del XIV C. Rabassa sólo documenta en Vilafranca a los pelaires ya citados, uniéndose en 1394 Nicolau Cabestany, y poco antes en 1379 al pelaire Joan Lop⁸⁶. A inicios del XV, el citado autor documenta el arriendo de útiles del sector textil y un tirador por parte municipal a favor del pelaire Joan de Fontbona (1412-1425), que junto a su esposa comercia con paños. En el mismo período documenta a varios tejedores (Pere Espasa, Domingo Martí, Pere Borreda, Domingo Alberit, Joan de la Viuda). El posterior vaciado de algunos protocolos permite ampliar la cronología vital de los ya documentados, o el número de profesionales. Así disponemos de noticias sobre el tejedor Pasqual Terrent (1438-1442) que vendía en 1442 por 126 ss un *drap burell* a un pelaire de la Iglesuela; el tejedor Francesc Castell (1422-1439), el propio pelaire Joan de Fontbona hasta 1438; el tejedor Antoni Scuder (1438-1444); el pelaire Joan de Fuentes (1442), el también pelaire Miquel Gil (1444) y el tejedor Joan Alberit (1482). O el ya mencionado tejedor Domingo Alberit, quien en marzo y mayo de 1443 recibió sendos aprendices de su oficio, uno oriundo del Portell y otro de la propia Vilafranca, indicándose que era *textor pannorum panni et lini*⁸⁷. Cabe añadir otro posible profesional del sector, Pasqual Monfort, quien había vendido un telar (1466)⁸⁸. A su vez, destaca la presencia del mercader de Vilafranca Pere Brusca, quien en diversas ocasiones da a medias ganado lanar (175 borregos y 171 ovejas a Simó Ortí en 1442; 81 ovejas y 66 cabras a Joan Albalat de Benassal en 1442; 50 cabras a Pere Navarro de Castellfort en 1443; 163 borregos a Simó Ortí del Riu en 1444; 37 borregos a Guillem Giner en 1444; o 50 borregos a Domingo Sorribes del Portell en 1444). Participa también en la venta de paños. Así en octubre de 1444 vendió por 124 ss 6 dd *unius panni nigri sive burell* a un vecino del Portell. Pero sobre todo destaca en el comercio de lanas. En 1442 anticipó 429 florines para asegurarse 429 arrobas de lana. En 1444 la cifra ascendió hasta los 565 florines por 565 arrobas de lana, prácticamente toda proveniente de pastores de Vilafranca, con algunas arrobas procedentes de lugares próximos como Castellfort, el Portell o la Iglesuela⁸⁹. Mientras tanto, como espacios de producción se documenta la existencia de un batán en 1426 cuando el 30 de mayo de dicho año Antoni Mir y su esposa venden al pelaire de Vistabella Martí Gil dos molinos harineros y otro batán situados en dos casales, cada uno a un lado del río Montlleó, quedando el batán

86. Especialmente en el volumen II de su tesis doctoral, pp. 580-60, y después a través de su artículo «La manufactura tèxtil en l'àmbit rural dels Ports ...», *Op. Cit*, pp. 150-173. El dato de 1379 en ANM, sig. 47 (1379, septiembre 21).

87. ANM, sig. 96, 201, 202, 203, 205, 307.

88. En 1466, Pasqual Monfort, de Vilafranca, hizo cesionario suyo para cobrar una deuda a Joan Çabater, de Benassal. La deuda la debía pagar Guillem Scuder, tratándose de 20 ss *deguts de certa part de hun teller per a texir draps de llana que lo dit Scuder, del dit Monfort comprà*. AHMCs, justicia, letras n° 7 (1466, abril 19).

89. ANM, sig. 201, 202, 203, 205.

y uno de los harineros en la parte izquierda del río, término ya de Vilafranca (o Benassal, pues hay cierta contradicción en el documento), mientras que el otro quedaba en término de Vistabella. El precio de venta fue de 530 ss, si bien satisfacían un censo de 4 *faneques de forment* a la cofradía de Benassal. Posiblemente no fue el único batán existente. En 1442 se documenta la venta hecha por Pedro Tallada, vecino de la Iglesuela a favor de Pedro Navarro, de Mosqueruela, de medio molino conocido como el molino de Scuchagrano, sito en término de Vilafranca en la partida del río de Les Truytes, precio de 55 ss. A continuación se indica la pretensión: *intendimus operari et facere molendinum draperum vel farinarum*⁹⁰.

VILA-REAL

En esta población cercana a Castelló también se generó entre 1360 y 1529 un desarrollo importante de la industria textil lanera. En los listados prosopográficos se documenta a más de un centenar de personas con oficios implicados directamente en su producción, a saber 52 pelaires, 20 tejedores, 16 tintoreros, 4 *pilaters* de batán, y hasta otras 20 personas con oscilaciones de oficio. A su vez se recogen toda una serie de disposiciones municipales que pretendían ordenar la actividad textil, ordenanzas fechadas al menos desde 1326, y relativas a los trabajos específicos de *cardador* de lana, *pentinadors*, *perayres* y *texidors*. Algo más tarde, en 1395 se menciona la existencia de una cofradía de tejedores. Estos oficios textiles acabaron quedando reglamentados en un libro, *les ordinacions dels texidors e perayres*, que el *mustassaf* municipal custodiaba ya desde 1414⁹¹. Según la documentación consultada, los artesanos de la villa se abastecían de materia prima (lanas y productos tintóreos) a través de mercaderes afincados en Castelló y en Valencia. Además, el desarrollo de esta actividad condicionó la existencia de algunas infraestructuras básicas para la producción y refinición de los paños. Así, sabemos del tinte de Nadal Çolivella, sito en el arrabal de Valencia (1412). Este mismo espacio, ahora propiedad del tintorero Domingo Querol, sirvió para crear en 1434 una compañía de tintes. A inicios del siglo XVI se documentan dos tintes diferenciados (el de Joan de Ratonina y el de Nicolau Armengol). Finalmente, también documentamos la existencia de varios molinos batanes. Ya en 1314 Jaume II confirmó la licencia otorgada por el Batlle General a favor de Guillem Redondo, mercader de Valencia, para poder construir un molino emplazado desde el barranco de Ratils hasta el torrente de Mascarell, bien fuera harinero o pañero. Su concreción física queda definitivamente delimitada en 1502, cuando el oficio de pelaires pida su construcción, ubicándolo en el molino d'en Reus, ingenio que aparece documentado al menos hasta 1527. Paralelamente se documenta otro molino pañero propiedad del notario Bernat Cortés en 1507.

90. ANM, sig. 101, fol. 22v. ANM, sig. 202 (1442, agosto 28).

91. J. APARICI, *Producció manfuactera i comerç ... Op. Cit.*, pp. 80-89.

VIVER

En esta población del Alto Palancia, próxima a Jérica, se localizan 12 pelaires, 1 pelaire-tejedor, y otros tres individuos que aparecen indistintamente como vecinos tanto de Jérica como de Viver, cuyos oficios son 1 tejedor-*flaçader*, y 2 pelaires, concentrados homogéneamente todos ellos desde los años 40 del siglo XV hasta las primeras décadas del XVI. Además documentamos varios avecindamientos en Valencia por tiempo de 10 años. El 16 de agosto de 1441 el pelaire Romero Sánxez, en la P. S. Joan del Mercat. El 2 de julio de 1444 el pelaire Ximeno Talamantes, en la P. S. Nicolau. El 21 de mayo de 1507 Miquel Dorit, pelaire, en la P. S. Joan, en la calle de la Parra. También aquí documentamos infraestructuras productivas, como un molino batán. En marzo de 1407 parece ser que en este lugar se estaba procediendo a la construcción de dicho ingenio por parte del procurador del señor de dicho lugar en contra de ciertos privilegios pertenecientes al monasterio de Vall de Crist, y que impedían nuevas edificaciones de tales ingenios. Con todo, documentamos en 1468 la existencia de un batán en funcionamiento propiedad del señor de Jérica y de los lugares de su tenencia, Francisco Sarsola, cuyo procurador lo arrendó a los pelaires de Viver Joan Martín y Bartolomé y Mateo Bas (*un molino trape-ro del muy magnífico mi senyor... situado en el prado nombrado del Agua Blanca, frente a la acequia Mayor del agua Blanca*, tiempo de 3 años y precio de 80 ss por anualidad)⁹².

XÉRICA

Aunque Segorbe sea el verdadero centro poblacional y manufacturero de la comarca del Alto Palancia, el resto de poblaciones recogen el testigo de la capilaridad del crecimiento económico determinado, en parte, por la manufactura textil. En Xérica hemos localizado la nada desdeñable cifra de 57 personas vinculadas con este sector, a saber 44 pelaires, 7 tejedores, 2 tintoreros, 1 *abaixador*, 1 pelaire-tejedor, 1 tejedor-*flaçader*, y 1 maestro cintero. Con la excepción de 2 pelaires, el resto aparecen concentrados en la segunda mitad del siglo XV e inicios del XVI, posiblemente síntoma de un mayor desarrollo de esa actividad en esos momentos (si bien esta apreciación puede estar distorsionada por una relativa mayor abundancia de fuen-

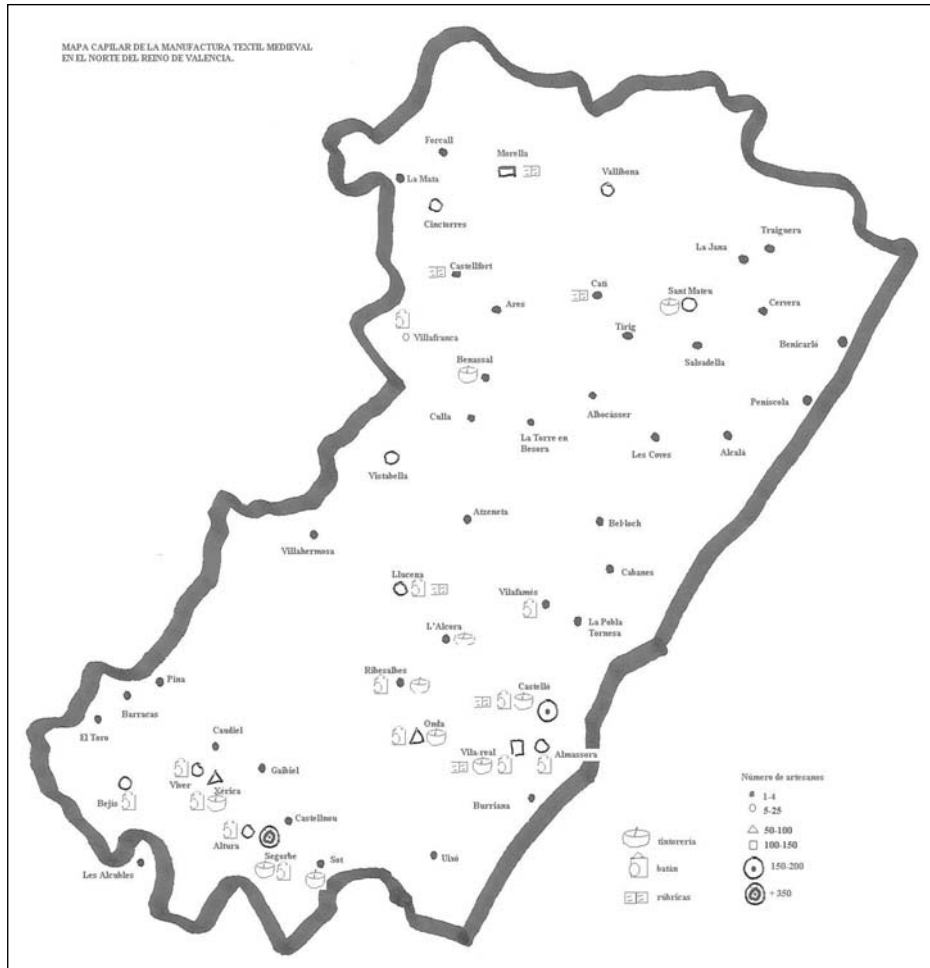
92. J. APARICI, *El Alto Palancia como polo ... Op. Cit*, pp. 47-51 y estudio prosopográfico. Los 12 pelaires de Viver son: Joan de Areca, Gaspar Ballester, Bartolomé Bas, Mateo Bas, Miquel de Fuentbuena, Domingo Mançanera, Miquel Martí, García Navarro, Domingo Romero, Romero Sánchez, Antón Segarra, Ximeno Talamantes. El pelaire-tejedor es Joan Martí, y los oscilantes en la población son los pelaires Simón Çalom y Bartolomé Domingo, y el tejedor-*flaçader* Arnau Ferre. Sobre los avecindamientos, L. PILES, *La repoblaicón ... Op.Cit*, registro nº 1151, 1200. El último en AMV, avecindamientos b3-9, f. 158v. E. MARTÍNEZ, «Relaciones entre Jérica y la Cartuja de Val de Cristo en los siglos XIV, XV y XVI. Derechos sobre los molinos de Jérica y su tenencia», *Programa de fiestas de Jérica*, 1987, p. 6, recoge la noticia de la existencia de un privilegio fechado en 1388 por el cual sólo el monasterio de Val de Crist y nadie más podía tener en la villa de Jérica y poblaciones de su tenencia, un molino harinero, prohibiéndose paralelamente la construcción de cualquier otro ingenio.

tes escritas para ese período). También en Xérica se documentan contratos de aprendizaje del oficio textil, o entre 1343 y 1484 la fiscalización sobre la grana, así como también la existencia de infraestructuras productivas del sector, tales como los patios de tirador, o los tintes y molinos batanes. Respecto a estos últimos, en 1376 el infante Martí (Martí l'Humà) y su esposa María de Luna donaron a mosén Bonafonat de Sent Feliu, además de dos molinos harineros y otros bienes, el molino batán de la villa de Xérica, y el tinte ubicado en dicha población. En 1403, Bernat, hijo de Bonafonat, recibió permiso del rey para poder vender el tinte y el molino batán a favor de los síndicos de Jérica, Viver, Caudiel, Benáfer, Novaliches, Barracas y El Toro, que los compraron por un precio de 9000 ss, lo cual implicaría posiblemente una inicial gestión conjunta, pero también una centralización de la producción en dicha villa donde se llevarían a término los trabajos de refinición con el abatanado y tintado de los paños producidos en los otros pequeños lugares. Posiblemente ese mismo batán sea el que en 1407 documentamos en manos del pelaire de la villa Nicolau de Signa, quien pedía poder hacer un azud en el río para poder recoger agua para dicho ingenio. La continuidad y existencia en Jérica de ese ingenio en manos de profesionales de la actividad textil queda patente en 1491 cuando entre los bienes inmuebles de Elvira, viuda del pelaire Bartolomé Domingo, se consigne la existencia de *hun molí traper*, mientras entre los muebles destacaban numerosos útiles del oficio de pelaire, así como materia prima⁹³. Documentamos a su vez en 1454, 1479, 1484 y 1490 el arrendamiento del derecho a percibir el *tall del drap* en esta población y los lugares de su término⁹⁴.

93. J. APARICI, *El Alto Palancia ... Op. Cit.*, p. 46, 50-51. Sobre los molinos batanes, véase R. GÓMEZ, *La historia de Xérica de Francisco del Vayo*. Ed. Caja Ahorros Segorbe, 1986, especialmente los doc. fechados el 12 de noviembre de 1376 y 17 de marzo y 28 de mayo de 1403. El último dato ACS, prot. 717, vol. 5 (1491, julio 24). Hemos localizado también un vecindamiento en Valencia, El 7 de abril de 1507, Diego Blasques pelaire de esta población se vecindó en la parroquia de la Santa Creu, en la calle del infante Joan, por tiempo de 10 años AMV, vecindamientos b3-9, f. 154r.

94. En 1454 el sobrecojedor designado por Nicolau de Proxita y Joan de Mur, ciudadanos de Valencia, arrendatarios de los Generales del Reino, re-arrendó a Simó Çalom vecino de Viver el derecho del *general del tall* en los lugares del término de Jérica por tiempo de 3 años, a razón de 23 libras anuales. En 1483 se pagaba al cuchillero segorbino Jaume Martínez 150 ss que todavía se le debían del re-arrendamiento del *bullà* de Jérica que hizo en 1479, junto al pelaire de esa población Miquel Durant, a favor de Pere Francesc. Documentamos problemas en el bollado de los paños de los sastres de Jérica en 1490. ACS, prot. 708, vol. 3 (1454, abril 4), prot. 723, vol. 5 (1483, junio 7), prot. 717, vol. 4 (1490, marzo 1).

4. MAPA SOBRE LA CAPILARIDAD DE LA PRODUCCIÓN TEXTIL MEDIEVAL EN EL NORTE DEL REINO DE VALENCIA.

Fuente: elaboración propia a partir de los datos consignados en el presente trabajo.

Senyors i llauradors a Xert i la Barcella als segles baixmedievals*

VICENT ROYO PÉREZ**

Resum:

El present treball analitza les característiques de les comunitats de Xert i la Barcella entre els segles XIII i XV. A banda de les petjades deixades per la societat andalusina, les pautes del procés de conquesta i colonització d'ambdues comunitats al segle XIII, la consolidació del municipi al llarg del XIV i l'aparició d'unes elits rurals en la centúria següent són els eixos sobre els que s'articula l'estudi. Tot amb la intenció de donar compte de les transformacions ocorregudes a Xert i la Barcella als segles baixmedievals i inserir-les en els processos generals descrits per al Maestrat.

Paraules clau:

Conquesta i colonització; comunitat rural; elits rurals; Xert; la Barcella; el Maestrat.

Abstract:

This study analyzes the features of Xert and la Barcella's communities from the 13th to 15th Centuries. From the very beginning, the conquest and the colonization implied the consolidation of communities with own juridical identity, but also of a some families who became the leaders of these communities. Our attention is focused on the transformations that rural elites introduced in Xert and la Barcella at the end of middle ages.

Key words:

Conquest and colonization; rural community; rural elites, Xert, la Barcella, el Maestrat.

Aproximar-se al passat medieval de Xert i la Barcella, com al de qualsevol altre poble del Maestrat, esdevé tot un repte, una aventura que cap historiador no pot defugir. Cert és que les dificultats són força nombroses perquè l'escassa documen-

* Aquest article és fruit d'una ponència realitzada a Xert el 14 de novembre de 2010, sota el títol *Senyors, mercaders i llauradors al Maestrat medieval. Xert i la Barcella (s. XIII-XV)*, dins del cicle de conferències organitzat pel Patronat Pro-Restauració de l'Església Vella de Xert per commemorar el 25è aniversari de la dita associació.

** Universitat de València. Grup Harca. Investigador contractat en el Departament d'Història Medieval de la Universitat de València dins el "Programa V Segles" i membre del projecte d'investigació HAR2008-06039, "Élites sociales y estructuras económicas comparadas en el Mediterraneo Occidental (Corona de Aragón, Francia e Italia) en la Baja Edad Media", dirigit per Paulino Iradiel Murugarren i finançat pel Ministerio de Educación y Ciencia.

tació es troba dispersada per múltiples arxius, però, alhora, els mateixos documents i els riscos propis de la investigació exerceixen una irresistible seducció que atrau el científic sense remei. Miguel Segarra Roca, Vicent Meseguer Folch i Joan Ferreres Nos ja patiren en el seu moment els efectes d'aquesta atracció i foren ells els que s'aproparen de manera més directa a la història de Xert i la Barcella als segles medievals i moderns. No obstant això, cadascun d'ells ho feren des d'una formació i un punt de vista ben diferents, de manera que les seues investigacions ofereixen un conjunt de notícies diverses que no permeten elaborar una visió compacta d'ambdues comunitats rurals i de les qüestions polítiques, econòmiques i socials que ritmen la vida dels seus habitants entre els segles XIII i XV.

Calia, doncs, dur a terme un estudi que servira per recollir les notícies proporcionades pels historiadors precedents i per incorporar la nova informació aportada per registres documentals diferents als que ja havien estat analitzats. Tot amb la intenció d'oferir una primera aproximació de conjunt a la societat de Xert i la Barcella als segles medievals i, al mateix temps, introduir les noves variables d'anàlisi proposades per la historiografia europea per definir la societat rural d'aquells segles. I, en aquest sentit, no hi ha millor observatori que l'escenari local per aplicar totes aquestes eines de treball. En les últimes dues dècades la història local ha esdevingut un camp d'observació privilegiat dins del medievalisme valencià i també europeu, ja que ofereix la possibilitat de copsar una multiplicitat de comportaments i de matisos de la societat medieval que sovint s'escapen en el discurs de les grans tesis regionals i nacionals. Així, doncs, l'anàlisi del passat medieval de Xert i la Barcella, els seus antecedents musulmans, la conquesta i la colonització del segle XIII, la consolidació d'ambdues comunitats al llarg del XIV i l'eclosió de les elits rurals serveix per definir el comportament dels xertolins en els distintes aspectes polítics, econòmics i socials als segles medievals. Al mateix temps, l'estudi microhistòric també contribueix a perfilar millor les característiques de tots aquests processos i donar major solidesa a les anàlisis generals fetes fins el moment de la societat del Maestrat i els Ports entre els segles XIII i XV. Esperem, doncs, poder aportar el nostre granet d'arena al coneixement d'un territori i una societat als quals ens uneix una estima especial.

ELS ANTECEDENTS ANDALUSINS

Als anys trenta del segle XIII, segurament Xert i la Barcella són dues de les nombroses peces que componen la densa xarxa de petits centres rurals que omple el terme de l'antic *hisn* musulmà de *Jarbayra*, és a dir, el territori que més endavant els cristians batejaren com «castell de Cervera».¹ Des del segle VIII, bona part

1. BARCELÓ, C., *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells*, Xàtiva, 1982, p. 142.

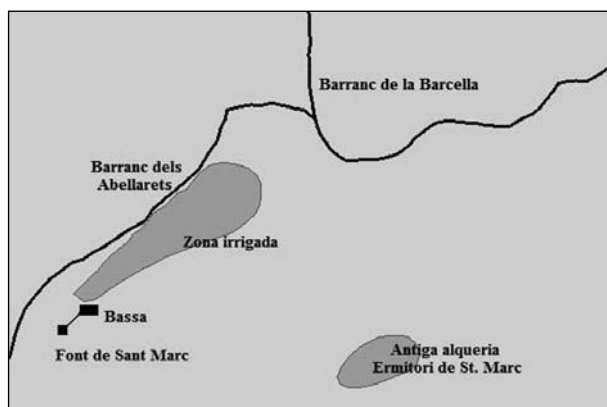
de la península Ibèrica s'incorpora als engranatges d'un nou model de societat, l'andalusí, una situació que al territori valencià, allò que els musulmans coneixen com el *Sharq al-Andalus* –la part més oriental de la península–, s'allarga almenys fins les dècades centrals del segle XIII, quan conclou el procés de conquesta militar que encapçala Jaume I i naix el nou regne de València. Durant tot aquest període de temps, això és, al llarg de sis segles d'existència, Xert i la Barcella estarien habitades per unes poques famílies que estarien unides per mitjà de lligams tribals i clànics, i que treballarien comunament un conjunt de terres distribuïdes pels distints espais de secà i, sobretot, de regadiu, a més d'aprofitar els prats, les pastures i els altres recursos forestals també de manera conjunta.

Malauradament, a banda d'aquestes idees generals que han estat posades de manifest per a altres zones del país, ben poca cosa podem dir més del passat musulmà de Xert i la Barcella a causa de la inexistència de referències documentals concretes i, especialment, d'unes excavacions arqueològiques que oferirien informació molt valuosa de l'antiga mesquita i la seua ubicació exacta, el perímetre de les primitives alqueries i el nombre d'habitants que podien recollir al seu interior. Sembla, a més, que el llegat de la societat andalusina desapareix per sempre més de Xert, la Barcella i de bona part del Maestrat amb la derrota infringida per les hosts feudals i amb la consegüent fugida dels vençuts cap al sud, però la situació no és ben bé així. La seua presència s'ha allargat durant sis segles i, en conseqüència, les petjades que ha deixat són difícils d'esborrar, sobretot en la fesomia i l'organització del territori.

Des del mateix segle VIII, la societat andalusina genera un model d'ocupació de les zones rurals amb unes característiques i unes traces que, en bona mesura, perviu fins als nostres dies. Grups de famílies amples colonitzen progressivament les millors zones agrícoles i formen petites unitats de poblament al llarg dels cursos de rius i barrancs amb la finalitat de construir petites zones de regadiu i explotar de manera comunal els recursos naturals d'un espai determinat, especialment les zones de prats i pastures. Amb el temps, la proliferació d'aquests assentaments dispersos crea una espessa malla d'alqueries o de petites comunitats agràries que funcionen de manera més o menys autònoma i que, en última instància, estan sota l'autoritat d'un alcaid instal·lat en un *hisn* o castell, des d'on exerceix una sèrie de competències fiscals i de protecció militar sobre les alqueries que componen el seu terme.² En el nostre cas, tot fa pensar que la Barcella seria una d'aquestes alqueries que dependrien de l'alcaid del *hisn* de *Jarbayra* fins als moments anteriors a la conquesta del segle XIII, juntament amb les altres comunitats rurals que després formaran el castell de Cervera. Almenys aquesta és la impressió que ofereix l'únic document que s'ha conservat del lloc abans de la seua incorporació al recent nascut regne de València, ja que el 1192

2. Vegeu una definició més acurada d'aquest model d'assentament en GLICK, Th., *Paisajes de conquista: cambio cultural y geográfico en la España medieval*, València, PUV, 2007.

el rei Alfons el Cast lliura al mestre de l'orde de Sant Joan de l'Hospital *locum illum qui nuncupatur Barcella, situm iuxta Cer-variam*.³ Amb aquestes indicacions, ben poca cosa més podem saber del seu emplaçament originari, però segurament l'alqueria se situaria a dalt del turó on avui dia hi ha l'ermita de Sant Pere de la Barcella –potser edificada al segle XIII sobre l'antiga mesquita– i el mas de Sant Marc, on hi hauria assentat un petit grup de famílies. Des d'ací, els seus habitants podien dominar les terres de cultiu situades al llarg del barranc de les Comes i els horts que integren el petit sistema hidràulic construït a partir de la font de la Barcella, paral·lel al barranc dels Abellarets (mapa 1).⁴

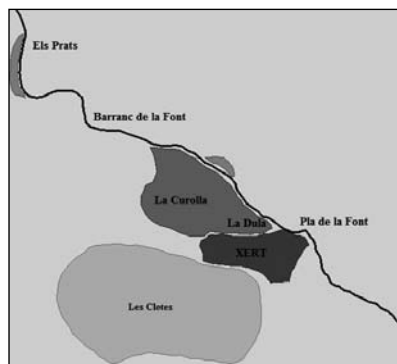
Mapa 1: La Barcella

En el cas de Xert, sembla que el primitiu assentament musulmà no assoliria la importància demogràfica de la Barcella, sinó que, més bé, ací únicament residirien un reduït grup de famílies que explotarien els espais agraris i naturals més propers. El nucli d'hàbitat se situaria a la part més alta d'una petita elevació des d'on els seus habitants tenien accés a les principals vies de comunicació de la zona i a bona part dels recursos necessaris per al desenvolupament de la vida quotidiana, raons que, d'altra banda, explicarien el desplaçament de la preeminència demogràfica, políti-

3. Archivo Histórico Nacional (AHN), *OO. MM.*, *Montesa*, carp. 479, doc. 11-R. El document ha estat editat en DÍAZ MANTECA, E., «Colección de Cartas Pueblas, CXIV», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXIII (1988), p. 371-372.

4. La hipòtesi de la construcció de l'ermitori cristià sobre l'antiga mesquita ja ha estat esbossada en FERRERES, J., *Territori, població i economia a la batllia de Cervera a l'Edat Mitjana*, Benicarló, Centre d'Estudis del Maestrat, 2009, p. 443-444. Això a banda, es tracta del mateix padró d'assentament i d'ocupació del territori que ha estat descrit amb més detall per a la muntanyes de la Marina en TORRÓ, J., «Vall de Laguar. Asentamientos, terrazas de cultivo e irrigación en las montañas del Sarq al-Andalus: un estudio local», *Recerques del Museu d'Alcoi*, 16 (2007), p. 151-181.

ca, econòmica i social vers el lloc de Xert després de la conquesta cristiana. D'una banda, la petita alqueria es trobaria a un dels marges de la rambla Cervera i des d'ací es dominaria visualment el camí tradicional que discorre de manera més o menys paral·lela al curs de la rambla i que uneix les terres baixes del Maestrat amb els Ports i el Baix Aragó. De l'altra, l'emplaçament del lloc oferiria un accés immediat a les terres de cultiu, tant de secà com de regadiu, i també a les zones de pastura. En efecte, des de l'alqueria es podia arribar fàcilment als camps de cereals i oliveres plantats a les Clotes, als horts construïts al llarg del barranc de la Font –disseminats en diversos espais, des dels Prats fins al Pla de la Font, on hi havia la font que abastia d'aigua els xertolins– i també a les pastures de la Curolla per als ramats d'ovelles i cabres i de la Dula per al bestiar domèstic dels veïns (mapa 2). Així, doncs, s'articulava un conjunt força coherent en l'organització del territori i l'aprofitament dels recursos naturals que, fins i tot, podia estar dominat per la pre-sència d'una petita mesquita a la part més alta del turó i un grup de cases disperses situades al seu voltant, que esdevenen l'origen del poble que ha perdurat fins avui.

Mapa 2: Xert i els seus voltants

Amb tot, les dues zones de residència testimonien l'existència d'una hàbitat dispers al voltant de les millors zones agrícoles. Així, doncs, a banda de la comunitat agrària més gran, situada a la Barcella, a ben segur que al terme de Xert hi hauria altres assentaments més petits, malgrat que no ha arribat cap vestigi fins als nostres dies, almenys en aparença. Tot fa pensar que en determinades zones, les més aptes per al cultiu, es podien instal·lar una o dues famílies que treballarien els bancals construïts als vessants de les muntanyes, s'abastirien de l'aigua procedent d'alguna font propera i aprofitarien els boscos per fer pasturar alguns pocs caps de ramat, de manera que es formarien unitats d'explotació força semblants als masos que tradicionalment han caracteritzat el paisatge del Maestrat i els Ports i que han estat hàbitats fins fa molt poc de temps. D'aquesta manera, el poblament de Xert, la Barcella i alguns masos té un origen andalusí i, malgrat les modificacions introduïdes

després de la conquesta del segle XIII, ha sofert ben poques transformacions fins a l'actualitat. Els musulmans no deixaren cap testimoni escrit de la seua presència al nord valencià, però les petjades que hi ha al territori no fan més que transmetre una herència que el pas dels segles no ha aconseguit esborrar.

EL NOU ORDRE AGRARI

Entre 1233 i 1237 Hug de Follalquer, castellà d'Amposta i mestre de l'orde de Sant Joan de l'Hospital, ocupa militarment les alqueries que integraven l'antic castell de Cervera i, poc després, pren possessió del seu nou senyoriu.⁵ Un nou ordre polític, social i econòmic s'imposa al nord valencià. Des del segle XII, els monarques de la Corona d'Aragó havien començat un procés de conquesta sobre la frontera meridional del seu territori, és a dir, el *Sharq al-Andalus* dels musulmans, que té com a fites principals les conquestes de Lleida i Tortosa, el 1148 i el 1149, respectivament. El procés d'expansió de la corona catalanoaragonesa continua endavant durant la segona meitat del segle XII amb l'ocupació de les terres de Terol i ja al segle XIII Jaume I li dona una nova empenta amb les conquestes de Mallorca entre 1229-1230 i del regne de València, que comença el 1232 i finalitza amb la rendició del castell de Biar el 1245.⁶ I en tot aquest seguit de conquestes hi ha un fil continuador en el qual cal incloure la incorporació dels Ports i el Maestrat al recent nascut regne de València i, per tant, a l'estat de la Corona d'Aragó.

Al nord valencià, la derrota militar dels musulmans ha estat ràpida perquè feia anys que havien començat a fugir a causa de la proximitat de la frontera i dels atacs constants de cavallers i guerrers a la recerca de botí, de manera que els vençuts resisteixen poc de temps i els nous senyors prompte incorporen les alqueries andalusines als seus nous dominis.⁷ S'inicia aleshores un procés d'ocupació i repartiment del territori entre els nobles i els ordes militars que han participat en les accions bèl·liques que configura un mapa polític molt complex en els anys immediatament posteriors a la conquesta, això sí, tot sota l'atenta direcció de Jaume I. El 1233 el

5. JAVIERRE, A., *Privilegios reales de la Orden de Montesa en la Edad Media. Catálogo de la serie existente en el Archivo Histórico Nacional*, Madrid, Junta Técnica de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1945, p. 65-66.

6. Malgrat que Jaume I dona per finalitzada la conquesta militar del regne de València aquest any de 1245 amb la presa del castell Biar, les accions bèl·liques continuen fins 1258 arran del manteniment de la resistència andalusina sota el comandament del cabdill al-Azraq a les muntanyes de la Marina, al sud del nou regne. Vegeu el context bèl·lic d'aquests anys en TORRÓ, J., «Guerra, repartiment i colonització al regne de València (1248-1249)», dins GUINOT, E.; TORRÓ, J. (ed.), *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, València, PUV, 2007, p. 201-224.

7. La donació feta per Alfons el Cast al mestre de l'orde de l'Hospital el 1192 testimonia el despoblament, almenys parcial, de la zona septentrional del país en els anys anteriors a la conquesta, ja que al document s'especifica la concessió del lloc de la Barcella, *qua sarraceni inhabitant*. AHN, OO. MM., Montesa, carp. 479, doc. 11-R.

monarca funda el monestir cistercenc de Santa Maria de Benifassà, filial del de Poblet, que ocupa el castell i la tinença de Benifassà. Al mateix temps, el noble aragonés Blasco d'Alagó reté de manera vitalícia Morella i tot el seu terme general –senyoriu que passarà a la corona després de la seua mort, entre 1242 i 1243–, a més dels castells de Culla i les Coves. Per banda seua, l'orde del Temple aconseguí el castell de Xivert i el de Calatrava el de Polpís, deixant per al rei l'enclau d'Ares i la vila de Peníscola, que inclou els llocs de Vinaròs i Benicarló. Per últim, Xert i la Barcella s'integren dins del castell de Cervera, juntament amb la vila del mateix nom, Sant Mateu, la Jana, el Carrascal, Canet, Rossell, Traiguera i Càlig, senyoriu que passa a mans de l'orde de Sant Joan de l'Hospital.⁸

Una vegada repartit el territori, cada senyor emprèn la tasca d'assenotar els nous pobladors amb un doble objectiu: crear una xarxa de comunitats rurals capaç de substituir l'antiga trama d'alqueries que omplien els termes dels castells musulmans i consolidar progressivament el poblament cristià. I l'eina que permet els senyors dur endavant aquest procés és la carta pobla, document que regula l'establiment dels colons i les condicions en què s'ha de produir. S'inicia, així, un procés de concessió de cartes de poblament que abasta tot el nord valencià a partir de l'atorgament de les primeres escriptures de Morella per Blasco d'Alagó i de Borriana per Jaume I el 1233. En aquest escenari cal incloure la concessió de la carta pobla del castell de Cervera el 1235, on Hug de Follalquer, castellà d'Amposta i mestre de l'orde de l'Hospital, concedeix tot el territori del dit castell a diversos veïns de Tortosa perquè el poblen i estableix també les condicions de la cessió. Es tracta, això sí, d'unes condicions generals que després el mateix Hug de Follalquer establirà de manera molt més específica en els documents que atorga a cadascun dels pobles que integren el castell de Cervera. Perquè, en efecte, cada lloc rep la seua carta de poblament, de manera que el mestre de l'Hospital ja havia lliurat la de Càlig el 1234 i concedeix les de Sant Mateu i Rossell el 1237, i la del Carrascal el 1239.⁹ Malauradament, no s'han conservat les escriptures de Xert, la Barcella, Canet, la Jana i Traiguera, encara que tot fa pensar que tots i cadascun d'aquests llocs reberen el preceptiu document entre 1236 i 1240.¹⁰

8. Una anàlisi més exhaustiva del procés de repartiment de senyories en SÁNCHEZ ADELL, J., «El mapa polític medieval en el norte castellonense», *Penyagolosa*, 14 (1977), s. n.

9. La transcripció de la carta pobla del castell de Cervera de 1235 i les de la resta de llocs que componen el senyoriu de l'Hospital, així com un estudi més acurat de les característiques d'aquest tipus de documents en GUINOT, E., *Cartes de poblament medievals valencianes*, València, Generalitat Valenciana, 1991.

10. Segons les indicacions fetes per Enric Guinot en el llibre abans esmentat. A més, sembla que els documents ja s'havien perdut el 1416, ja que no apareixen transcrits al recull documental que ordena fer el mestre de Montesa Romeu de Corbera. Al principi d'aquesta recopilació hi ha un índex dels continguts on s'especifica: «Població del loch de Xert, dins terme general de Cervera, en cartes» i «Població del loch de la Barcella, dins terme general de Cervera, en cartes», però després no es copien els preceptius documents, com tampoc no es transcriuen els de Traiguera, la Jana i Canet, segurament perduts. Vegeu l'edició i l'estudi d'aquest recull documental en DÍAZ MANTECA, E., *El "Libro de Poblaciones y Privilegios" de la Orden de Santa María de Montesa (1234-1429)*, Castelló, Diputació de Castelló, 1987.

La pèrdua d'aquests documents, tanmateix, no ha impedit conèixer el nombre de famílies que s'instal·laren a Xert i la Barcella tot just després de la conquesta i determinar quines foren les condicions de la colonització, gràcies a les línies establertes en les cartes pobla conservades i, sobretot, a l'inventari elaborat el 1320 a instàncies del mestre de l'orde de Montesa per conèixer les rendes del seu senyoriu.¹¹ El primer que s'ha de destacar és que des del mateix moment de la conquesta Xert i la Barcella es conceben com dues unitats de poblament diferents, és a dir, que al llarg dels segles medievals són dos llocs distints, amb un terme i unes autoritats polítiques pròpies, encara que resulta impossible establir els límits entre l'un i l'altre a causa de la pèrdua de les cartes pobla.¹² A més, hi ha una transformació en la vertebració del territori, ja que a partir d'aquests moments els frares de l'Hospital desplacen el centre de població a una zona molt més accessible i, en conseqüència, atorguen una major preeminència política, econòmica i social a Xert en detriment de la Barcella. En efecte, mentre a la Barcella s'instal·len 18 famílies –testimoni també de la magnitud de l'antiga alqueria andalusina–, a Xert n'arriben altres 26, de manera que deixa de ser un nucli d'assentament secundari per convertir-se en un lloc amb una grandària semblant a la resta de les antigues alqueries andalusines.¹³ Així, doncs, ambdues comunitats es configuren com dos petits centres rurals que s'integren dins la trama de comunitats que componen el castell de Cervera, juntament amb Rossell, on s'assenten una vintena de famílies, i Canet lo Roig i Traiguera, on n'hi arriben al voltant de quaranta, respectivament.¹⁴

11. AHN, *OO.MM.*, *Montesa*, llibre 871c.

12. Això no obstant, Miguel Segarra Roca ofereix una incipient delimitació del terme de la Barcella que no té com a base cap referència documental, sinó les dimensions de la partida del mateix nom a la primera meitat del segle XX. Així, el prevere afirma que el límit de la Barcella s'estableix al nord i l'oest amb el de Vallibona, a l'est amb el de Canet i al sud amb el de Xert. Els dos primers han romàs intactes fins l'actualitat i seria la divisió amb Xert l'assumpte més problemàtic. En aquest cas, l'únic testimoni que ha perdurat fins els nostres dies és el topònim del «molló de Sant Marc», situat al nord de les Saleres, aspecte que no permet delimitar amb seguretat l'antic terme de la Barcella. Tot i això, Segarra Roca pren com a referència aquest punt i estableix que el dit terme comprenia totes les terres situades entre la Mola Gran, la Moleta de les Calderes i la Serra Seguera. Es tracta, però, d'una delimitació que de moment no pot ser confirmada per cap testimoni documental i, per tant, només la interpretem com una hipòtesi de treball. Vegeu les consideracions de l'esmentat autor en SEGARRA, M., «San Pedro de la Barcella», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVII (1951), p. 321-325.

13. Es tracta d'una transformació en la vertebració del territori que també ha estat documentada a Vilafranca. En aquest cas, després de la conquesta Blasco d'Alagó atorga la preceptiva carta pobla al *Rivus de las Truytas*, és a dir, l'antiga alqueria andalusina situada a la vora del riu de les Truites, on s'assentarien els primers colons. Això no obstant, al llarg de les dècades dels anys cinquanta i seixanta del segle XIII els nouvinguts cercaren un lloc més accessible i més ben comunicat, elegint l'anomenada Vilavella, segurament un altre assentament andalusí situat a la Vega, a la vora del barranc de les Teixeres i a la banda dreta del camí que puja del poble al Bovalar, per situar el nou nucli d'hàbitat que ha perdurat fins l'actualitat. BARREDA, P. E., «Del Riu de les Truites a Vilafranca. Notes sobre el primer segle d'història vilafraquina (1239-1303)», *Boletín de amigos de Morella y su comarca*, IX (1987-1988), p. 153-162.

14. Les dades demogràfiques han estat recollides en AHN, *OO.MM.*, *Montesa*, llibre 871c.

Durant aquests anys als llocs s'instal·len amb molta seguretat famílies joves de llauradors vingudes de Catalunya i Aragó, que hi busquen l'oportunitat d'accedir a un conjunt de terres que els permeta engegar una nova aventura en comú. Els repartidors delegats pel mestre de l'orde de l'Hospital deuen dotar cada parella d'immigrants que s'assenta a Xert i la Barcella amb un lot de terres d'una extensió propera a les 24 cafissades (12 ha), explotació integrada per alguns horts i per diversos camps destinats al cultiu dels cereals i la vinya i distribuïts per les distintes partides del terme. A més, segurament els colons no han de pagar res al senyor per la tinença d'aquestes terres, ja que, com fa als altres llocs del castell de Cervera, el mestre deu cedir les parcel·les en emfiteusi, però sense la imposició de cap cens pagat en moneda o en espècie per la propietat del domini útil.¹⁵

A banda de les terres, els nous pobladors rebrien també una casa per viure o un solar per edificar-la al voltant de l'antiga mesquita, immediatament consagrada al culte cristià després de la conquesta. En efecte, una vegada han estat expulsats els musulmans, les autoritats eclesiàstiques beneeixen ràpidament l'antic temple i l'incorporen al culte cristià, mentre que els laics es reparteixen les terres i les cases dels vençuts, de manera que hi ha una continuïtat en el poblament i en l'ocupació del territori. Així, després de la conquesta els colons treballen les mateixes terres que abans havien explotat els andalusins –a banda de les més que segures ampliacions de les zones de cultiu per l'arribada contínua de pobladors–, s'instal·len en les cases que havien estat habitades pels seus enemics i també en construeixen de noves, seguint, això sí, les traces de l'incipient urbanisme musulmà anterior a la conquesta. Amb tot, els nous immigrants s'assenten en l'antiga alqueria i és ací on cal situar l'origen del poble que perdura habitat fins a l'actualitat. Tot i això, a partir d'aquest moment el rostre és ben diferent perquè, a banda dels matrimonis de llauradors, al lloc també arribarien artesans, mercaders i clergues, figures necessàries per a la vida quotidiana de la nova comunitat, així com també algun guerrer a la recerca de botí i més d'un rodamón que busca en la frontera amb l'Islam alguna possibilitat d'ascendir en l'escala social a través de l'accés a la terra. Tot açò en un degoteig continu de gent, propi dels territoris de frontera, que trasllueix la imatge d'una societat rural mòbil i molt bigarrada, que trenca amb l'estancament que s'havia projectat tradicionalment sobre el segle XIII valencià.

Ara bé, totes aquestes famílies no arriben just l'endemà de la conquesta ni tampoc venen totes al mateix temps, sinó que la seua vinguda és progressiva i, de manera paral·lela i molt a poc a poc, les noves comunitats de Xert i la Barcella van consolidant-se dins del marc de relacions establert pel mestre de l'orde de l'Hospital a la carta pobla del castell de Cervera i als preceptius documents d'ambdós llocs. Amb aquestes escriptures, el senyor determina les condicions d'assentament dels

15. GUINOT, E., *Feudalismo en expansión en el norte valenciano. Antecedentes y desarrollo del señorío de la Orden de Montesa. Siglos XIII y XV*, Castelló, Diputació de Castelló, p. 45.

colons, les directrius que regiran la nova comunitat i la relació que s'estableix entre la senyoria i els seus vassalls a través del pagament d'un conjunt de rendes. I malgrat que l'Hospital –i també el Temple– és molt escrupolós a l'hora de regular totes aquestes qüestions, ha de transigir amb l'establiment d'unes condicions força favorables i atractives per als immigrants, ja que es troba amb la necessitat de poblar el territori recentment conquerit, posar en explotació les terres i començar a recaptar les rendes el més ràpidament possible. En el cas de Xert i la Barcella, ja hem esmentat abans que per incentivar l'arribada de colons segurament el mestre de l'Hospital els cedeix les terres en emfiteusi sense la imposició de cap cens pel domini útil –només es reservaria els drets de lluïme i de fadiga, cens que s'imposa sobre el preu de venda de la terra, el primer, i el dret de prelació en el moment de la venda en favor del senyor, el segon–, encara que, contràriament, sí imposa una sèrie de pagaments que conformen la renda que extrau d'ambdós llocs.¹⁶

En primer lloc, l'orde de l'Hospital recull anualment el delme –esdevé el principal ingrés que obté de Xert i la Barcella–, mentre que, com fa als altres llocs del castell de Cervera, cedeix la primícia a la comunitat per afrontar qualsevol despesa de caràcter col·lectiu, com el manteniment de l'església i de les infraestructures comunitàries.¹⁷ Es tracta de dos censos d'origen eclesiàstic que tots i cadascun dels veïns paguen normalment en espècie sobre una part de la producció anual –la desena part de la collita, habitualment– «del pa, e de vi e d'oli», altres productes ramaders –sobre les ovelles, moltons i cabres– i també tèxtils, especialment «de cànem e de li».¹⁸ A més, el mestre reté també el dret de presentació del rector de les esglésies locals, encara que en delega en els vassalls el manteniment i, així, estableix que del delme recollit li han de lliurar cada any sis cafissos de forment.¹⁹

16. L'estudi d'un cas força semblant en ROYO, V., «Terres i colons al Maestrat Medieval. La carta pobla de la Salzadella, 1238», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 81 (2009), p. 120-137.

17. GUINOT, E., *Feudalismo en expansión*, p. 205.

18. En un primer moment l'orde de l'Hospital recull íntegre el delme dels llocs del castell de Cervera, però, després de diverses disputes, a partir de 1259 només rep «les III parts del delme», mentre que l'altra part la percep el bisbat de Tortosa. L'acord definitiu entre ambdues parts en AHN, OO. MM., *Montesa*, llibre 543c. En els anys inicials de la conquesta, els senyors laics i eclesiàstics s'apropien del delme i la primícia amb el pretext de sufragar les despeses que els està provocant la croada que duen a terme contra els infidels musulmans. A més, els nobles i els ordes militars aprofiten també el moment d'incertesa propi de la conquesta, perquè el bisbat de València encara no està format i el de Tortosa no té uns límits definits al nord valencià dins dels quals poder exigir aquests censos. Però, amb la consolidació del capítol catedralici de València i l'establiment dels límits del bisbat valencià amb el de Tortosa, tota la zona septentrional roman sota la influència d'aquest últim, que comença a recuperar bona part de les rendes perdudes durant la conquesta. Així, l'acord amb l'orde de Calatrava arriba el 1248, amb l'Hospital el 1259 i amb el Temple el 1262. Vegeu una anàlisi més acurada de tota aquesta conflictivitat en BURNS, R. I., *Iglesia y sociedad durante el siglo XIII en el reino de Valencia*, València, 1982.

19. És a dir, l'equivalent al consum de tres persones adultes al llarg de tot un any. En un primer pacte de 1243 entre el mestre de l'Hospital i el bisbe de Tortosa per a la partició del delme també s'acorda que el mestre està obligat a dotar cada església amb un *mansum et ortum et domos*, això és, una heretat, un hort i una casa per al manteniment del capellà, però l'incompliment de l'acord fa que el 1259 el mestre es comprometa a destinar sis cafissos de la seua part del delme per a la manutenció del rector, càrrega que, en última instància, traspasa als vassalls. Ambdós pactes en AHN, OO. MM., *Montesa*, llibre 543c.

A banda del delme, la renda que obté l'orde de Xert i la Barcella es completa amb diversos pagaments procedents dels enginys de transformació de la producció agrària i d'altres establiments com la ferreria i la carnisseria, que el senyor reté en règim de monopoli. De tot aquest conjunt la principal font d'ingressos prové dels molins, ja que ocupen un lloc central en el procés de transformació del pa, l'aliment bàsic en la dieta dels llauradors medievals. Hi ha tres molins fariners situats al Molinar i un altre al barranc de la Barcella, i els propietaris del domini útil de tots ells han de satisfer al senyor *pro moltura sextam decimam partem* de tot el gra molt cada any. De la mateixa manera, el 1239 Hug de Follalquer cedeix el domini útil dels *furnis coquendi panes* existents a Xert, el Molinar i els altres masos del terme a Pere Olega a canvi del pagament anual de *viginti et quinque panes pro uno*, és a dir, que li ha de lliurar una fogassa de pa per cada vint-i-cinc de cuites.²⁰ En canvi, el cens que s'ha de satisfer pel domini útil de la carnisseria és molt més reduït, ja que el propietari només ha de lliurar al senyor una gallina per Nadal, mentre que tots i cadascun del veïns estan obligats a pagar al representant senyorial una faneca de blat i altra d'ordi per la utilització dels serveis del ferrer.²¹ Així mateix, els habitants de Xert i la Barcella han de lliurar al senyor tres parells de conills per poder caçar als boscos dels respectius termes, així com també un quart dels *porchos*, *cervos*, *yrchos silvetros et heuros* capturats cada any. Per últim, el mestre també es reserva de manera íntegra la percepció de totes les penes imposades als xertolins pels delictes comesos, bé siguin jutjats pel representant senyorial o bé pel justícia local.²²

Ara bé, com s'ha dit, amb l'excepció de la ferreria i d'aquests pagaments establerts per la cacera i la jurisdicció, els diversos enginys i establiments no són gestionats directament pel senyor, sinó que els cedeix en emfiteusi a un veí que s'encarrega d'oferir el servei a la comunitat i, en última instància, pagar la renda estipulada als representants senyorials. Són els beneficiaris d'aquestes concessions els que s'enriqueixen amb l'explotació dels monopolis i els que conformen les primeres famílies riques que s'assenten definitivament a Xert i la Barcella. Perquè, des

20. No hi ha cap referència a la Barcella, però segurament també hi hauria un forn cedit en emfiteusi pel mestre de l'Hospital amb el pagament d'una renda semblant a la dels forns de Xert. La notícia de la cessió feta a Pere Olega el 1239 prové de l'establiment emfitèutic del forn de 1579. Arxiu del Regne de València (ARV), *Clergat, Montesa*, lligall 953, caixa 2.526-27.

21. Encara que el ferrer està obligat a confeccionar i reparar tota mena de *exolam*, *et barrinam*, *et rastellum et exadam ... sine aliquo loquerio*, és a dir, sense cobrar res als llauradors si duen ells mateix el ferro.

22. La composició de la renda que obté primer l'orde de l'Hospital i després el de Montesa de Xert i la Barcella ha estat recomposta a partir de les condicions establertes a les cartes pobla de Càlig, del castell de Cervera i de Sant Mateu. Vegeu els tres documents en GUINOT, E., *Cartes de poblament*, p. 106-108, 111-113 i 120-123, respectivament. L'única excepció ha estat el pagament efectuat per la carnisseria, procedent d'un contracte de venda del domini útil fet el 1419. ARV, *Clergat, Montesa*, lligall 874, caixa 2.298.

del mateix moment de la conquesta el degoteig de gent és continu i, al bell mig del tràfec de llauradors, artesans i mercaders que arriben i altres que marxen més cap al sud a la recerca de noves oportunitats, hi ha un conjunt de famílies que aconseguen arrelar a Xert i la Barcella gràcies a les terres aconseguides durant el repartiment i als incentius oferts pel senyor. Tot plegat, amb l'assentament de quasi una cinquantena de famílies entre ambdós llocs i amb l'establiment d'un marc legal concret, definit a la carta pobla, que estructura la seua vida quotidiana i les seues estratègies econòmiques, les dues comunitats rurals disposen dels mecanismes que estan a la base de la seua consolidació dins el nou entramat polític, econòmic i social imposat al nord valencià a partir dels anys trenta del segle XIII.

UN SEGLE DE CONSOLIDACIÓ

Un dels primers aspectes que contribueix a consolidar el nou poblament cristià i la xarxa de petites comunitats rurals que integra el castell de Cervera és la relativa tranquil·litat política que viu el senyoriu al llarg de tot el segle XIII. Mentre tots els altres senyorius del Maestrat passen per diverses mans i són objecte de disputes i canvis en la seua titularitat, el castell de Cervera roman sota el domini de l'orde de Sant Joan de l'Hospital des del mateix moment de la conquesta fins la fundació de l'orde de Montesa, entre 1317-1319.²³ Arran de la dissolució de l'orde del Temple a principis del segle XIV, Jaume II funda el de Santa de Maria de Montesa, orde militar exclusiu del regne de València que recull les possessions que havien estat del Temple i de l'Hospital, concentrades fonamentalment en el nord valencià, és a dir, el territori que ha perdurat fins els nostres dies amb el nom de Maestrat.²⁴ A partir d'aquest moment, Xert i la Barcella passen a formar part del nou senyoriu que està encapçalat pel mestre de Montesa i que està dividit en diverses tinences, batllies o comandes, entre les quals hi ha la de Cervera, que integra els mateixos llocs que havien estat sota la senyoria de l'orde de l'Hospital en l'antic castell.

L'estructura, per tant, és la mateixa que s'havia implantat després de la conquesta i ben poques coses canvien per als veïns de Xert i la Barcella, perquè han de continuar pagant les mateixes rendes que abans, encara que ara les recull un comanador que actua en nom del mestre de Montesa. Tanmateix, la situació és força diferent després de quasi un segle d'expansió a tot el nord valencià. Poc després de consti-

23. Una anàlisi més acurada de totes les transformacions produïdes al mapa polític del nord valencià abans de la fundació de l'orde de Santa Maria de Montesa en GUINOT, E., *Feudalismo en expansión*, p. 17-31.

24. Vegeu totes les qüestions relatives a la fundació del nou orde militar i la composició territorial del seu senyoriu en JAVIERRE, A., *Privilegios reales de la Orden de Montesa*, p. 9-22 i 65-81; i també DÍAZ MANTECA, E., «Notas para el estudio de los antecedentes históricos de Montesa», *Estudios Castellonencs*, 2 (1984-1985), p. 235-305.

tuir-se el nou orde militar i prendre possessió del senyoriu, el 1320 el mestre Arnau de Soler encomana als seus escrivans fer un inventari de totes les possessions, les rendes i els drets que pertanyen a l'orde, i a través d'aquest document és possible copsar la realitat de Xert i la Barcella, en particular, i del Maestrat, en general, en aquest moment concret.²⁵

L'arribada de nous pobladors ha estat constant des dels anys trenta del segle XIII i, en conseqüència, la demografia dels pobles del Maestrat no ha deixat de créixer. Les noves comunitats progressivament s'han anat consolidant i en el moment de la fundació de l'orde de Montesa hi ha una estructura i una jerarquia en el poblament ben clara. En el cas de la batlia de Cervera, s'organitza una xarxa de petites i mitjanes comunitats rurals encapçalada per Sant Mateu, vila que el 1320 té uns 900 focs, és a dir, entre 3.500 i 4.000 habitants, una xifra que la converteix en una de les dues principals viles del nord del regne, juntament amb Morella. A més, el mestre de Montesa situa ací la seua cort de manera quasi permanent i la vila comença a exercir un conjunt de funcions polítiques, econòmiques i judicials sobre la resta de pobles de la batlia que li atorguen un caràcter marcadament urbà i que la converteixen en la capital política de tot el Maestrat.²⁶ Per sota de Sant Mateu, hi ha un conjunt de comunitats mitjanes –com Traiguera i Cervera– i petites –és el cas de Xert, Canet lo Roig i Càlig–, així com també una sèrie d'aldees i llogarets –la Jana, Rossell, el Carrascal i la Barcella– que completen la trama de centres rurals que conformen la batlia de Cervera.²⁷

En aquesta estructura, Xert forma part del conjunt de comunitats situades en la segona baula de la jerarquia de poblament i entre el poble i els masos assoleix els 124 focs, mentre que al mas del Molinar hi ha altres 10 famílies. En canvi, la Barcella manté un nivell demogràfic més o menys homogeni des del mateix moment de la conquesta i en 1320 consta de 25 focs, és a dir, únicament set cases més que

25. L'esmentat document s'ha conservat en AHN, *OO.MM.*, *Montesa*, llibre 871c.

26. El 1321 el mestre Arnau de Soler concedeix a la vila de Sant Mateu l'exercici de la jurisdicció criminal sobre els altres llocs de la batlia de Cervera, amb l'excepció de Cervera i Traiguera. El 1360 el mestre Pere de Tous emet una altra sentència on divideix de manera més específica les competències que corresponen a cada jurisdicció. Segons aquesta darrera disposició, el justícia de Sant Mateu és l'encarregat de dirimir els conflictes més greus –com, per exemple, morts i atemptats contra la senyoria– i, per tant, els que generen més ingressos per les penes imposades, mentre que els altres justícies locals només conserven la jurisdicció civil, és a dir, que només poden resoldre les causes menors, com ara robatoris, baralles sense morts i disputes per insults, a més de nomenar tutors i curadors per als orfes, donar validesa als testaments, fer «guayta» en el terme i fer tocar «el seny dels lladres». Ambdós documents en AHN, *OO.MM.*, *Montesa*, caixa 542-C, f. 117v. Han estat editats en DÍAZ MANTECA, E., *El "Libro de Poblaciones"*, p. 339-344.

27. Traiguera té 300 focs i Cervera 210, és a dir, que assoleixen una població que oscil·la entre els 1.000 i els 1.500 habitants. En un segon nivell hi ha Canet lo Roig amb 164 focs, Xert amb 134 i Càlig amb 120, centres que arribarien als 600-800 habitants. Per últim, la Jana en té 65, Rossell 50, la Barcella 25 i el Carrascal 21, de manera que es tracta d'aldees amb uns 100-200 habitants. Totes aquestes dades en AHN, *OO.MM.*, *Montesa*, llibre 871c.

als anys trenta del segle XIII.²⁸ S'articula, doncs, una profunda jerarquització entre dues comunitats que tenien una grandària semblant en els moments inicials de l'ocupació cristiana, de manera que al llarg de tot el segle XIII bona part de la població s'assenta majoritàriament a Xert, fins que uns anys després de la fundació de l'orde de Montesa el lloc assoleix un volum demogràfic semblant al de la resta de llocs de la batlia de Cervera.

La conseqüència d'aquest creixement quasi exponencial és que l'antiga església i, sobretot, el casc urbà han quedat menuts. D'una banda, segurament cap als anys quaranta del segle XIV s'emprenrien les obres de reforma del temple per engrandir-lo i, al mateix temps, adaptar-lo als nous corrents artístics, amb la introducció dels primers ornaments gòtics.²⁹ De l'altra, el primitiu conjunt de cases articulat al voltant de l'església a poc a poc va eixamplant-se durant tot el segle XIII fins que a les dècades centrals del XIV els immobles ocupen bona part del turó on és instal·lat el poble i, finalment, arriben al pla. Amb la vinguda contínua de pobladors s'han obert nous carrers seguint les corbes de nivell que marca el territori i també s'han edificat un bon nombre de cases, que quasi omplen el recinte emmurallat que delimita el lloc.³⁰ Ara, a més, la vida quotidiana dels xertolins no s'articula

28. En aquest cas, les condicions geogràfiques determinen unes possibilitats de creixement demogràfic concretes, ja que la Barcel·la es troba en una zona de muntanya força escarpada i articulada per profunds barrancs que, en última instància, condicionen enormement l'estructura de poblament. Així, al llarg dels segles medievals el nombre de focs oscil·la entre els 18 documentats al segle XIII i els 35-40 que assoleix als anys seixanta del XIV, malgrat que poc després el llogaret queda despoblat –el 1377 només hi ha dues cases habitades– i no es recuperarà fins ben entrat el segle XVI. La referència de 1377 en AHN, OO. MM., *Montesa*, llibre 825-C, f. 13v. Vegeu un estudi més exhaustiu de l'evolució demogràfica de Xert i la Barcel·la, en particular, i de tot el Maestrat, en general, en GUINOT, E., «Demografia medieval del nord del País Valencià», dins PÉREZ APARICIO, C., *Estudis sobre la població del País Valencià*. València, Edicions Alfons el Magnànim, 1988, vol. I, p. 229-249.

29. Degué tractar-se d'una remodelació profunda, ja que sembla que no hi hagué cap altre canvi substancial en l'estructura fins mitjans del segle XVI, és a dir, 200 anys després. Tanmateix, les referències documentals són inexistents i açò, juntament amb la manca d'unes excavacions arqueològiques, dificulta enormement la reconstrucció de la història de l'església i les successives remodelacions que hi hagué en època medieval. Una descripció del primitiu temple i la possible remodelació del segle XIV en SEGARRA, M., *Historia eclesiàstica de Chert*, Tortosa, Algueró y Baiges, 1949, p. 14-15. Vegeu els objectes d'època medieval conservats fins els nostres dies en CARREGUI, A. B.; FELIU, J.; SORLÍ, C., *Béns mobles de l'església de Xert*, Benicarló, Centre d'Estudis del Maestrat, 2006.

30. Malgrat que es tracta també d'una hipòtesi que no ha estat confirmada per la documentació, les traces que ha deixat l'urbanisme d'època medieval fan pensar que segurament una muralla tancaria almenys la part meridional del poble amb la finalitat d'oferir protecció militar al lloc i, sobretot, de controlar el tràfec de mercaderies, persones i ramats per imposar els preceptius pagaments als forasters. La muralla recorreria l'actual carrer del Forn –encara avui dia podem veure un llenç a la part més alta del dit carrer– fins arribar als Quatre Cantons i seguiria en direcció al Pla de la Font per l'Arrabal, encara que en aquests dos últims trams sembla que les mateixes cases servirien per tancar el recinte. En canvi, a la part nord del lloc, els immobles de l'actual carrer Trascases farien de límit en aquesta banda, mentre que només caldria tancar amb dues portes els corresponents camins d'entrada al lloc, un que arriba del Molinar i l'altra de la Barcel·la.

solament al voltant del temple parroquial, sinó que bona part dels afers polítics i econòmics es traslladen a la plaça de la vila, l'actual Plaça Vella, situada més al sud, en un dels pocs llocs plans del poble. Ací es construeix la presó i la casa de la vila, on se situa la seu del justícia i els jurats, mentre que sota els porxes que ornamenten l'altra banda de la plaça deuen col·locar-se les taules dels notaris i les paradetes dels mercaders itinerants i dels llauradors locals i forasters que volen vendre algun producte agrari o tèxtil els dies de mercat. Així, doncs, a partir d'aquests anys i fins ben entrat el segle XX el centre neuràlgic del lloc se situa a la plaça de la vila, on tenen lloc les reunions del consell i on hi ha la seu dels poders municipal i senyorial.³¹

En efecte, a banda del creixement demogràfic i l'eixamplament del casc urbà, altre del signes que testimonia la consolidació de Xert i la Barçella en la trama de centres rurals de la batlia de Cervera al llarg del segle XIV és l'articulació d'un organigrama de poder municipal ben definit i amb uns mecanismes de reproducció acceptats pels veïns. Amb el pas dels anys, l'assentament d'un determinat nombre de famílies i el seu arrelament al poble, la convivència diària, el fet de compartir el pagament d'unes rendes comunes i l'organització a l'hora de treballar un mateix territori i aprofitar els recursos naturals –com ara les pastures, l'aigua i els boscos– generen una consciència col·lectiva que apareix amb tota la seua força als anys vint i trenta del segle XIV. Les comunitats, per tant, comencen a fer sentir la seua veu amb una sèrie de reivindicacions que prompte es concreten en la consecució d'una organització política pròpia i en l'obtenció de majors beneficis a l'hora de gestionar els recursos naturals. Al mateix temps, els mestres de Montesa se n'adonen del grau de solidesa assolit pels seus vassalls i, en conseqüència, afavoreixen la implantació progressiva d'un sistema de govern propi amb el que cada comunitat pot gestionar de manera autònoma les qüestions que afecten la vida diària dels seus veïns.³²

El primer pas és atorgar als llocs la possibilitat de formar un Consell municipal on participen els membres més destacats de la comunitat per tractar els afers d'in-

31. Contràriament, ben poca cosa podem dir de la incipient estructura urbana de la Barçella als segles medievals. Tot fa pensar en l'existència de la primitiva ermita de Sant Pere –que fou remodelada al segle XVII i que perviu fins els nostres dies– i en l'articulació d'un petit grup de cases al seu voltant, conjunt que seria hereu de l'alqueria musulmana anterior i que formaria el nucli d'habitatge principal. Tanmateix, cal tenir en compte que durant els segles medievals ja hi havia també diversos masos ocupats, malgrat que la documentació conservada no permet identificar-los ni tampoc determinar de manera més precisa les característiques d'aquesta forma d'habitat dispers. Una aproximació a la fesomia de la Barçella en època medieval en MESEGUER, V., «El Molinar y la Barçella. Dos enclaves medievales en el término municipal de Xert», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 51-52 (1995), p. 143-164.

32. No obstant això, la concessió no és gens aleatòria. El senyor delega en la comunitat una sèrie de competències que completen l'estructura de govern del seu senyoriu i que, per tant, milloren el seu funcionament. Vegeu l'estructura de la senyoria de l'orde de Montesa en GUINOT, E., «Mestre i comanadors: aproximació al repartiment de poders dins l'Orde de Montesa a l'època medieval», dins *Actes de les Primeres Jornades sobre els Ordes Religioso-Militars als Països Catalans (segles XII-XIX)*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1994, p. 539-554.

terès comunitari, com demanar un préstec per aconseguir blat després d'algunes males collites, establir el volum d'un donatiu extraordinari sol·licitat pel senyor o pledejar amb una altra comunitat veïna per l'aprofitament dels recursos naturals. Constituint el Consell, el següent pas és permetre que els seus membres puguen elegir els càrrecs que governaran la comunitat durant un any, de manera que al llarg dels anys vint del segle XIV el mestre de Montesa Arnau de Soler deu concedir als llocs de la batlia de Cervera la possibilitat d'elegir entre els veïns el justícia, els dos jurats, el mostassaf i els altres càrrecs menors que conformen l'equip de govern de cada comunitat.³³

Seguint el model de la ciutat de València i de la resta de viles i llocs del regne, a Xert segurament el dia de Nadal els membres del Consell proposen una llista de tres candidats al representant del senyor, encarregat d'elegir el veí que ocuparà durant un any el càrrec de justícia, figura que actua com una mena de jutge a nivell local i que dirimeix les disputes que se susciten entre els veïns, amb l'excepció d'aquelles que pertanyen a la jurisdicció criminal, corresponent a l'oficial de Sant Mateu. D'altra banda, cada any en la festa de Quinquagèsima s'elegeixen els dos jurats que controlen les competències polítiques i administratives de l'àmbit local, dirigeixen la gestió executiva quotidiana, posen en funcionament els mecanismes fiscals que nodreixen la caixa municipal de diners i els assignen a les necessitats del col·lectiu.³⁴ L'equip burocràtic es completa amb altres càrrecs menors, com el de mostassaf, l'encarregat de controlar totes les qüestions relatives al mercat i l'urbanisme del lloc; l'escrivà, que redacta tots els documents que emanen de la instància de poder local; el saig, que fa les funcions d'algotzir; i el guardià del terme i dels camps de cultiu, tots ells elegits entre els veïns de Xert i amb un salari que retribueix el seu servei a la comunitat.³⁵

La situació de la Barcella, en canvi, no és ben bé la mateixa. Com que es tracta d'un lloc molt més menut, l'equip burocràtic és més reduït i segurament només està

33. En aquest sentit, la concessió feta a Sant Mateu el 1321 per poder elegir un justícia entre els veïns marca la fita d'aquest procés a la batlia de Cervera i sanciona de dret una primerenca organització municipal, en funcionament des d'alguns anys enrere. Així mateix, la concessió obri el camí a la resta de llocs de la batlia per aconseguir majors quotes d'autonomia política i donar validesa a les organitzacions comunals preexistents. La concessió a la vila de Sant Mateu en DÍAZ MANTECA, E., *El "Libro de Poblaciones"*, p. 253-256.

34. Així, per exemple, el 1321 Samsó Segur és el justícia de Xert, els dos jurats són Berenguer Vilars i Julià Figuerola, mentre que altres sis veïns actuen com a representants del Consell en un plet que enfronta la universitat de Xert amb la de Canet per la divisió dels termes municipals. ARV, *Clergat, Montesa*, lligall 895, caixa 2.357.

35. Per exemple, en la concessió feta a Sant Mateu el 1321 s'especifica que el veí que ocupe el càrrec de justícia rebrà un salari de 200 sous per la seua tasca, mentre que a Culla els dos jurats solen percebre 100 sous cadascun a principis del segle XV. El cas de Sant Mateu en DÍAZ MANTECA, E., *El "Libro de Poblaciones"*, p. 253-256; i el Culla en ROYO, V., «La economía municipal de una comunidad rural valenciana. El lloc de Culla (1398-1407)», dins JIMÉNEZ ALCÁZAR, J. F. (ed.), *Actas del IV Simposio Internacional de Jóvenes Medievalistas*, Múrcia, p. 203-219.

integrat per un justícia i un jurat, que deuen prendre les decisions corresponents al seu govern d'acord amb els altres veïns reunits en el Consell general.³⁶ A ben segur que també existeixen la resta de càrrecs menors, ja que desenvolupen funcions necessàries per a la vida dels veïns, però el rastre documental que han deixat és in-existent. Amb tot, el reduït nombre de caps de família en disposició d'ocupar les distintes magistratures deu fer que estiguen quasi sempre en mans dels mateixos personatges i també que l'administració burocràtica del llogaret tinga una caràcter molt més personalitzat.

Tot plegat, durant les primeres dècades del segle XIV s'implanten a Xert i la Barcella un conjunt d'òrgans d'actuació col·lectiva que assoleixen una major maduresa institucional al llarg de tota la centúria gràcies a la defensa dels interessos propis, com bé es posa de manifest, per exemple, amb el préstec de 12.000 sous que sol·liciten les autoritats de Xert el 1371 a un veí de Sant Mateu per afrontar determinades necessitats col·lectives; la petició que fan al mestre de Montesa el 1417 per poder construir dos camins per dur les raberes a les zones de pastura i també l'enfrontament judicial que mantenen el 1419 amb Sant Mateu per l'aprofitament del bovalar de Xert.³⁷ En aquest sentit, la gestió dels espais forestals i de les zones de pastura comunes atorga una forta empenta a la institució municipal, que assoleix una major solidesa gràcies a la constitució de tribunals específics per resoldre les qüestions relacionades amb la ramaderia.

Des del mateix moment de la conquesta i segurament recollint una tradició anterior, la ramaderia ovina assoleix una gran importància a tot el nord valencià, fins al punt de convertir-se en el principal recurs econòmic de moltes famílies per garantir la seua subsistència. Durant les primeres dècades del segle XIV el nombre de cabanes es multiplica al mateix ritme que ho fan les famílies de camperols a tot el Maestrat i prompte els termes locals estan plens de raberes d'ovelles i cabres que cada any recorren les rutes transhumants que articulen el territori a través dels camins i els assagadors. Els distintos senyors s'adonen de la importància que assoleix la ramaderia i prenen una sèrie de mesures destinades a incentivar l'ocupació ramadera i afavorir la mobilitat dels ramats.

La fira que se celebra a Sant Mateu des de 1255 esdevé el moment idoni per comercialitzar la llana tot just després d'haver esquilat les ovelles, mentre que ja el 1316 el mestre de l'Hospital atorga a tots els llocs de la batlia de Cervera l'aprofi-

36. Així, doncs, el 1316 el lloc de la Barcella, com el de Rossell, només està representat per un jurat en el moment de concessió de la devesa del Turmell a tots els pobles de la batlia de Cervera, de la mateixa manera que el 1319 únicament assisteix un jurat del dit lloc a la presa de possessió de Sant Mateu i els pobles de la batlia feta pel representant del mestre de Montesa. El primer cas en AHN, *OO. MM., Montesa*, llibre 542-C, f. 171-172. Ha estat editat en DÍAZ MANTECA, E., *El "Libro de Poblaciones*, p. 410-411. El segon en ARV, *Clergat, Montesa*, lligall 895, caixa 2.357.

37 Els tres casos en *idem*, lligall 948, caixa 2.510, f. 30v.; *idem*, lligall 885, caixa 2.329, f. 22 i f. 121v., respectivament.

Mapa 3: La devesa del Turmell

tament comunal de la devesa del Turmell i la possibilitat de poder abeurar els ramats en la font del Molinar.³⁸ Segons la delimitació establerta al document, la devesa ocupa tot el terme de la Barcella i bona part del Xert, de manera que aquest territori esdevé una zona de pastura accessible per als ramats dels veïns de qualsevol dels pobles de la batlia de Cervera (mapa 3).³⁹ Es tracta d'una concessió estratègica –Xert i la Barcella es troben al mig de les rutes transhumants que encara avui dia uneixen el Maestrat amb el Baix Aragó i els Ports– que comporta una intensificació de la presència de ramats als termes locals i que, en conseqüència, suscita una sèrie d'enfrontaments entre els xertolins i els ramaders i els pastors dels altres llocs de la batlia.

A ben segur que, a causa de la nombrosa presència de raberes d'ovelles i cabres, els justícies, els jurats i els membres dels Consells de Xert i la Barcella prompte incorporen tot un conjunt de mesures als llibres d'establiments locals destinades a regular l'estada dels ramats als respectius termes, imposar una sèrie de penes als infractors, nomenar vedalers i guardians per vigilar el compliment de totes les seues disposicions i, en última instància, delimitar zones de pastura exclusives per als veïns, com ara el bovalar que hi hauria a les partides de Santa Bàrbara i les Plane-

38. La concessió de la fira a Sant Mateu ha estat registada en JAVIERRE, A., *Privilegios reales de la Orden de Montesa*, p.145-146.

39. En efecte, la devesa del Turmell ocupa tot el territori comprès entre la rambla Cervera, el límit que separa el terme de Xert amb els de Morella, Vallibona i Canet lo Roig fins el barranc de la Barcella –des d'on la delimitació de la devesa remunta el dit barranc fins la Roca Foradada i el travessa en línia recta–, el camí de Rossell –que arriba fins al lloc de Xert– i el de Sant Mateu fins arribar de nou a la rambla Cervera. AHN, OO. MM., *Montesa*, llibre 542-C, f. 171-172. Ha estat editat en DÍAZ MANTECA, E., *El "Libro de Poblaciones*, p. 410-411.

tes.⁴⁰ Una regulació que segurament es complementa al llarg dels anys trenta o quaranta del segle XIV amb la creació del tribunal del Lligallo de Xert, institució específica que celebra reunions anuals per regular totes les qüestions relatives a la pastura de les raberes i el seu trànsit pel terme.⁴¹

De la mateixa manera, el 1358 el mestre de Montesa Pere de Tous concedeix als llocs de la Jana, Canet lo Roig, Rossell i la Barcella que «comunament cascun any en lo loch de la Jana tots ensemps poguessen fer e tener ligallo de molts e diverses bestians que han exatrats e radius» per tal «que·ls dits bestians e bèsties radiues e exatrades venir puxen en mans de aquells de qui són e per tal que no·s peresquen ni·s perden a aquells». És a dir, el mestre crea un òrgan específic que celebrarà anualment dues reunions –una el dilluns següent al dia de Pasqua de Resurrecció i altra el mes d'octubre, concretament el dia de la festa de sant Simó i sant Judes– amb la finalitat de tornar els animals perduts als seus propietaris i vendre en pública subhasta aquells que no han estat reclamants per ningú. Això a banda, la funció principal del tribunal és controlar el pas i l'estada dels ramats en els termes locals, ja que s'estableix que els pastors estan obligats a declarar el nombre de caps que componen les raberes que custodien. Tot sota la direcció d'un justícia que és elegit cada any pels jurats i els consellers de la Jana entre els veïns del lloc i que disposa d'uns guardians que l'ajuden a recollir els animals perduts i imposar les penes estimades per no complir les disposicions del tribunal.⁴² Una incipient organització que té la seu a la Jana, lloc «sufficient e covinent a tenir e celebrar lo dit ligallo, com sia e stia quasi en mig de tots los lochs damunt dits».⁴³

40. El bovalar és una zona concreta del terme d'ús exclusiu dels veïns, destinada a la pastura dels animals de treball, com ara matxos, ases i cavalls. A Xert, almenys en època moderna, hi ha constància d'un bovalar que estaria situat a la part sud-est del terme, encara que la localització segurament tindria l'origen als segles medievals. Vegeu les consideracions fetes en FERRERES, J., *Patrimoni toponímic i jurídic de Xert. Llibre dels establiments de Xert, 1682-1762*, Benicarló, Centre d'Estudis del Maestrat, 1999.

41. En efecte, la intensa ocupació ramadera del terme de Xert genera al llarg dels primers anys del segle XIV la necessitat d'establir un òrgan específic perquè s'encarregue dels ramats, així que segurament seria en aquesta època quan es crearia aquest tribunal, malgrat que les primeres notícies que testimonien la seua existència són ja del segle XV. En concret, el 1430-1431 l'administració senyorial ingressa 24 sous, 7 diners i el 1431-1432 altres 2 sous, 3 diners procedents del tribunal del Lligallo de Xert. GARCÍA-GUIJARRO, L., *Datos para el estudio de la renta feudal maestral de la orden de Montesa en el siglo XV*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1978, p. 154.

42. S'especifica que els vedalers cobraran 2 diners per cada animal perdut que recullen i altres 4 diners per cada bèstia que guardaran almenys durant quinze dies, mentre que la multa imposada als pastors que no declaren el nombre de caps de la ramera custodiada serà de 60 sous.

43. Totes les disposicions relatives a la creació d'aquest tribunal en AHN, *OO.MM., Montesa*, llibre 542c., f. 56-58. El document ja ha estat editat en GUAL, M., «La institució ramadera del "Lligalló": unes ordenances desconegudes des del segle XIV», *Estudis d'Història Medieval*, II (1970), p. 69-84; i en DÍAZ MANTECA, E., *El "Libro de Poblaciones"*, p. 263-264.

Amb tot, Xert i la Barcella prenen de nou camins separats en l'articulació del paisatge i dels òrgans de gestió comunitària. Al llarg dels segles medievals i moderns Xert té el seu propi tribunal del Lligallo, mentre que la Barcella s'integra en una altra comunitat ramadera, juntament amb altres llocs de la batlia de Cervera. Potser les causes d'aquesta separació rau en l'organització del territori i de les rutes transhumants. D'una banda, l'eixida natural per als ramats que descendeixen a través del Turmell des dels Ports i Benifassà per després dirigir-se a les zones de pastura d'hivern, és a dir, Canet, Rossell, la Jana i Càlig, és el barranc de la Barcella. De l'altra, les rutes transhumants que uneixen les terres baixes del Maestrat amb les aldees de Terol travessen el terme de Xert seguint, en bona mesura, el curs de la rambla Cervera, un camí molt més accessible i, per tant, molt més transitat que no el de la Barcella. Així, doncs, aquesta distinta articulació dels camins ramaders i la major presència de ramats forasters a Xert poden explicar la separació d'ambdós llocs en dos tribunals del lligallo diferents.

Fóra com fóra, la creació dels dos òrgans testimonia la importància que assoleix la ramaderia ovina a tot el nord valencià i el paper que adquireix en les estratègies econòmiques dels veïns de Xert i la Barcella. Al llarg del segle XIV, les dues universitats progressivament es consoliden en l'entramat de centres rurals que articula la batlia de Cervera i institucionalitzen un conjunt d'òrgans d'actuació col·lectiva i de gestió dels afers comunals que, en última instància, cristal·litza en la formació d'un organigrama de poder ben definit. Al caliu d'aquesta consolidació dels municipis, se situa al seu capdavant un petit grup de veïns que sovintegen els càrrecs del govern local i que es distingeixen cada vegada més de la resta de llauradors del lloc, en un procés d'estratificació de la comunitat que pren tota la seua significació a les últimes dècades del segle XIV i les primeres del XV.

LES FAMÍLIES XERTOLINES I L'ECLOSIÓ DE LES ELITS RURALS

Als segles medievals la família se situa a la base de l'entramat social, econòmic i polític. Cada comunitat és el resultat de la conjunció d'un determinat nombre famílies, integrades per un matrimoni i els seus fills, i encapçalades pel pare, el referent masculí que actua com a vertader cap del grup familiar, participa en la política local, paga els impostos municipals i pren les decisions que afecten tots i cadascun dels integrants de la família. D'ell depèn comprar o vendre una terra, sol·licitar un préstec, consensuar els matrimonis dels fills i organitzar el treball quotidià, perquè, en efecte, cada família funciona com una petita empresa, on tots els membres que la componen, des dels més joves fins els més vells, tenen assignat un determinat paper que complementa el treball de la resta d'integrants. Cada empresa està integrada per un determinat nombre de terres, dedicades majoritàriament al cultiu dels distints tipus de cereal i, en menor mesura, a la vinya, i també per un o

diversos horts, que esdevenen la base de l'economia familiar. A açò cal afegir els productes obtinguts del bosc, la cacera i el ramat, recursos que permeten completar els ingressos domèstics i diversificar la dieta dels camperols. Es tracta, aquesta, d'una concepció general que es pot estendre a qualsevol comunitat rural d'arreu del País Valencià i, fins i tot, de l'Europa occidental.

Ara bé, si hi ha un tret que caracteritza la petita explotació familiar als pobles del nord valencià és el paper que juga la ramaderia ovina en les seues estratègies econòmiques. Cert és que la manca de documentació no permet analitzar en profunditat els casos de Xert i la Barcella, però a ben segur que al tombant dels segles XIV i XV bona part dels veïns d'ambdós llocs fonamenten la seua economia en la tinença de diverses raberes d'ovelles, pròpies o cedides a través de contractes de mitgeria per altres propietaris, que fan pasturar en les terres pròpies i les altres comunals. Amb això, pretenen millorar el consum de carn, llet i formatge del grup familiar, així com abastir-se de llana i cuir per elaborar els seus propis draps, encara que el benefici principal l'obtenen amb la venda de la major part de la llana a mercaders de Sant Mateu i altres estrangers que la introdueixen al comerç internacional. Perquè, al llarg de les dues últimes dècades del segle XIV la llana del Maestrat i els Ports circula cap a les ciutats de la Corona d'Aragó i del nord d'Itàlia arran de la presència de mercaders estrangers i, sobretot, la implicació dels prohoms més rics dels pobles en el negoci ramader i la comercialització de la llana.

Sorgeix, doncs, un reduït grup de grans propietaris de ramat que troben en la ramaderia una font d'inversió de capital enormement rendible en una zona amb una forta demanda de llana. A ben segur que abans ja hi havia un substrat de veïns superiors en riquesa a la resta de llauradors, però els seus perfils apareixen més nítidament a la documentació els últims anys del segle XIV i les primeres dècades del XV, tot just a partir de la intensificació de la dedicació ramadera i de la presència de mercaders italians a la recerca de llana. Es tracta dels prohoms més rics, titulars d'extensos patrimonis agraris que fonamenten en la possessió de diversos camps i, sobretot, d'un mas, on arreceren voluminosos ramats d'ovelles i cabres en les extenses zones de bosc, garriga i pastures que el componen. Aquests grans propietaris de ramat aconsegueixen reunir cada any grans quantitats de llana que després venen als mercaders estrangers i, així, obtenen uns beneficis que els situen al capdavant de la jerarquia econòmica local i comarcal.⁴⁴

44. El testament de Francesc Esteve, notari de Cervera, testimonia la implicació de les elits rurals en el negoci ramader, ja que, a banda de diverses terres i cases, també posseeix cent ovelles i deu cabres que deixa en herència al seu fill Antoni. ARV, *Clergat, Montesa*, lligall 896, caixa 2.358-59. Una anàlisi més acurada de la importància de la ramaderia al nord valencià, especialment a la comarca dels Ports, el seu paper en l'economia dels llauradors i la participació dels prohoms en el comerç de la llana en ROYO, V., *Estratègies econòmiques i reproducció social del camperolat valencià. Les elits rurals de Vilafranca al tombant del segle XIV*, memòria d'investigació inèdita, Universitat de València, 2009, esp. p. 87-121; i del mateix autor, «Elits rurals i xarxes mercantils al País Valencià baixmedieval. El comerç i la manufactura de la llana a Vilafranca (1393-1412)», *Recerques*, 60 (2010), p. 25-56.

Lluny d'una imatge igualitària de la comunitat rural, al seu capdavant se situa un reduït substrat de prohoms, els veïns més rics i poderosos del lloc, que fonamenten la seua riquesa en la possessió de grans ramats d'ovelles i el comerç de la llana. Tanmateix, els integrants d'aquesta elit rural diversifiquen enormement les seues fonts d'ingressos i inverteixen en tots els sectors econòmics que estan al seu abast, com la comercialització del blat, els préstecs als altres veïns i l'arrendament dels molins i les rendes senyorials. Assoleixen, així, una preeminència econòmica que va de la mà d'un gran prestigi social i també polític. D'una banda, posseeixen luxosos vestits i joies que llueixen els dies de festa, pacten matrimonis que reforcen la posició benestant de la família, funden beneficis perquè un capellà cante misses per les seues ànimes i se soternen a l'interior de l'església, en les mateixes capelles que han manat construir després d'esmerçar grans quantitats de diners. Amb això, les elits rurals incorporen una sèrie de símbols i de signes que els atorguen una gran distinció social, els allunyen cada vegada més de la resta de llauradors del lloc i els situen més a prop dels nobles i els burgesos de les ciutats.⁴⁵ De l'altra, són els prohoms els que habitualment ocupen els càrrecs de direcció de la comunitat, es perpetuen en les distintes magistratures municipals i representen el lloc davant el senyor, tot dins d'un joc polític que implica les famílies més importants.⁴⁶

Un exemple il·lustra a la perfecció el comportament de les elits rurals. Si a Xert hi ha una família que al llarg del segle XV sobresurt de la resta és la dels Ferreres o, més ben dit, les distintes famílies que componen el llinatge dels Ferreres. A les seues mans hi ha el mas del Molinar, les terres annexes i, almenys, dos dels tres molins situats al terme de Xert. Així, el 1417 Berenguer i Ramon detenen el domini útil del molí «ab sa bassa... construït en lo mas del Molinar», que afronta amb la casa de Domingo Ferreres i el «corral, forn e entrada del alberch de na Peyrona, muller *quondam* d'en Ramon Ferreres» i mare del dit Ramon, mentre que Guillem Ferreres posseeix el domini útil d'altre enginy situat al llarg del curs del barranc del

45. Per exemple, el 1389 Martí Aqualit, rector de la parròquia de Xert, funda un benefici i el dota amb 2.000 sous perquè cada dia un capellà *naturalis dicti loci de Chert* cante la missa de l'Alba i faça tocar la campana en record de la seua ànima. De la mateixa manera, el 1390 Domingo Samsó disposa al seu testament que, una vegada mort, els seus marmessors venguen tots els seus béns i amb els diners aconseguits funden un benefici a l'església de Xert per *celebrare missa de requiem pro anima mea, parentum et benefactorum meorum et omnium fidelium defunctorum dum vita fuerit sibi comes*. Amb aquestes lleixes, els dos xertolins testimonien la seua riquesa i la seua preeminència respecte a la resta de veïns. Els respectius documents, avui dia desapareguts, han estat transcrits en SEGARRA, M., *Historia eclesiàstica de Chert*, p. 91-97.

46. Malgrat que les notícies són escasses, sobresurt el cas de Nicolau Figuerola, que és jurat de Xert el 1315 i repeteix en el càrrec el 1319, mentre que també forma part del Consell del lloc el 1321, juntament amb un altre membre de la seua família, Miquel Figuerola. De la mateixa manera, Berenguer Vilars és jurat el 1321 i un altre parent seu, Bartomeu Vilars, és conseller del lloc aquest mateix any. Totes les referències en ARV, *Clergat, Montesa*, lligall 895, caixa 2.357, protocol de Pere Llop de Bolanya.

Molinar.⁴⁷ De la mateixa manera, el 1419 Antoni Ferreres adquireix per 120 sous el domini útil de la carnisseria del lloc, és a dir, que a partir d'aquest moment s'encarregarà de proveir de carn la comunitat.⁴⁸ Amb aquest negoci, Antoni esdevé un dels personatges principals del poble i testimonia la dedicació ramadera de la família, ja que, d'una banda, els carnisseres gaudeixen d'un gran prestigi entre els veïns i, de l'altra, han de posseir grans ramats d'ovelles i cabres per tenir abastida la tau·lla de la carnisseria.

Les inversions dels Ferreres, tanmateix, no s'aturen ací, sinó que s'estenen a altres sectors econòmics i sovint van més enllà de l'àmbit estrictament local. En aquest sentit, Guillem Ferreres ofereix el millor exemple de la diversificació econòmica que posen en pràctica les elits rurals i l'ascens social que protagonitzen. No som al davant d'un llaurador o un ramader ric, sinó que, lluny del treball de la terra i de la cura dels ramats, el seu pare ha pogut costejar els seus estudis a la ciutat de València i, finalment, Guillem pot instal·lar-se a Xert com a notari, una de les figures més importants al món rural valencià, juntament amb els sacerdots. L'ofici notarial, a més, li atorga una bona base econòmica i una capacitat tècnica i comptable que li permeten accedir a negocis força especulatius i beneficiosos. El 1419 Guillem arrenda amb un veí de Sant Mateu les rendes que recull l'orde de Montesa al lloc de Xert per 3.300 sous anuals, el mateix preu que paga entre 1430 i 1433, quan accedeix al dit arrendament tot sol.⁴⁹ Així mateix, a banda de l'enginy situat al Molinar, entre 1428-1430 també gestiona els molins situats als rius de la Sènia i el Cervol i ja entre 1431-1433 s'associa amb dos veïns de Sant Mateu per dur a terme aquest mateix negoci.⁵⁰ Segurament aquestes inversions converteixen Guillem Ferreres en el prohòmet més important de Xert i, perquè no, en una de les principals fortunes de tota la comarca, capaç d'assolir un volum de negoci semblant al dels mercaders i els burgesos de Sant Mateu. Tot plegat, la seua preeminència és el resultat d'una calculada estratègia econòmica, política i social que durant dècades els seus avant-

47. En concret, el 1417 Berenguer compra a Bernat Figuerola per 2.950 sous el domini útil de la meitat del molí, mentre que la possessió de l'altra meitat està en mans de Ramon des de 1413, quan la comprà al dit Berenguer per 2.500 sous. *Idem*, lligall 874, caixa 2.298. La referència a la possessió de l'altre enginy per part de Guillem en *idem*, lligall 885, caixa 2.329, f. 18. A més, un dels molins, segurament el que hi havia al costat mateix del mas, ja estava en mans d'un membre de la família Ferreres algunes dècades abans, ja que el 1345 Bernat Ferreres deté el domini d'un casal «en los molins del Molinar, terme de Chert». *Idem*, lligall 896, caixa 2.358-59.

48. *Idem*, lligall 874, caixa 2.298.

49. El primer cas en *idem*, lligall 885, caixa 2.329, f. 149; i el segon en GARCÍA-GUIJARRO, L., *Datos para el estudio de la renta*, p. 152

50. Associació que segurament es deu a la recaptació de les rendes de Xert. El preu de l'arrendament dels molins dels rius Sènia i Cervol és de 1.066 sous, 8 diners anuals. Totes les referències en *idem*, p. 152 i 156. A més, Guillem diversifica les seues inversions a altres sectors econòmics i, fins i tot, a altres comarques, ja que el juliol de 1402 reconeix haver rebut els 240 sous que un veí de Vilafranca li devia per raó d'un mul que li havia comprat. Arxiu Històric Notarial de Morella, núm. 77 (1402, juliol, 18).

passats amb preparat amb molta cura, testimoniant, així, l'èxit assolit pel llinatge les primeres dècades del segle XV.⁵¹

Amb tot, els distints membres de la família Ferreres controlen els negocis més suculents a nivell local i comarcal i, malgrat que no és possible establir el grau de parentiu que els uneix, el seguit de notícies recollit permet copsar una de les principals estratègies de les famílies riques, com és la diversificació laboral dels integrants del grup domèstic. D'aquesta manera, Guillem és notari, explota un dels molins del Molinar i, a més, accedeix a l'arrendament de les rendes de Xert i dels enginyers dels rius de la Sènia i el Cervol. Per la seua banda, Antoni s'immisceix en el negoci ramader i es fa càrrec de la carnisseria del lloc, mentre que Berenguer i Ramon comparteixen la gestió del molí més pròxim al mas i a ben segur que duen endavant l'explotació i el treball de les terres de la família, centralitzades al voltant del mas del Molinar. Perquè, altre dels trets que caracteritza els notables locals és la possessió tradicional d'un mas, que passa de generació en generació i esdevé el nucli del patrimoni familiar. Els Ferreres segurament posseeixen diverses parcel·les a altres indrets del terme i resideixen a una de les cases que tenen al poble, però la base de la seua riquesa i del seu prestigi social es troba al mas del Molinar, amb el qual deuen establir uns vincles simbòlics que converteixen l'heretat en un dels referents que identifiquen el llinatge.⁵²

EPÍLEG. LA FI DELS TEMPS MEDIEVALS

L'exemple dels Ferreres esdevé el millor testimoni de l'apogeu econòmic que viuen les comarques del nord valencià durant les últimes dècades del segle XIV i les primeres del XV. Després d'un procés de conquesta i colonització lent, que s'allarga durant tot el segle XIII i que assenta les bases sobre les que es construeixen les comunitats de Xert i la Barcella, segueix tot un període de consolidació demogràfica, institucional i política que té la seua màxima expressió a les darrerries del segle XIV, tot just amb l'arribada dels mercaders italians a la recerca de llana, la introducció del nord del regne de València en les rutes del comerç internacional i l'eclosió d'unes elits rurals que singularitzen la fesomia dels pobles valencians

51. En la mateixa línia es pot situar l'esmentat Ramon Ferreres, ja que, a banda del domini útil d'un dels molins del Molinar, entre 1430 i 1433 s'associa amb un veí de la Jana per recollir les rendes que pertanyen a Montesa en aquest lloc a canvi del pagament de 3.300 sous cada any. GARCÍA-GUIJARRO, L., *Datos para el estudio de la renta*, p. 152-153.

52. Un bon testimoni d'aquesta identificació del llinatge amb el mas i també de la preeminència assolida pels Ferreres és que als anys setanta del segle XV, és a dir, quaranta anys després, els tres molins situats al barranc del Molinar continuen en mans de tres membre de la família, concretament Antoni, Gabriel i Pere Ferreres. MUÑOZ I SEBASTIÀ, J.-H., «Les rendes del Maestrat Vell de Montesa a finals del segle XV», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 79 (2008), p. 63-70.

durant les dues primeres dècades del segle XV. Els documents d'aquests anys estan plens de referències als prohoms de Xert, la Barcella i els altres llocs del Maestrat i els Ports, de manera que és més senzill que abans perfilar el seu comportament. Tot plegat, la magnificència i les manifestacions dels notables locals no són més que el resultat de la bonança econòmica d'uns temps força propicis per enriquir-se i promocionar-se en l'escala social a una velocitat vertiginosa gràcies al comerç de la llana.

Al mateix temps hi ha, però, signes evidents de recessió que prompte es mostren amb tota la seua força i que, en última instància, susciten un canvi en la tendència positiva dels segles anteriors. Arran de l'empenta proporcionada per la colonització, el Maestrat i els Ports assoleixen un màxim demogràfic als anys setanta del segle XIV.⁵³ L'apogeu continua en les dues dècades següents gràcies a l'arribada dels mercaders estrangers i les possibilitats d'enriquiment que proporciona la venda de grans partides de llana, esplendor que es tradueix en la consolidació d'un reduït substrat de prohoms al capdavant de les comunitats, la promoció d'un bon nombre d'obres arquitectòniques i la creació d'una escola pictòrica pròpia del Maestrat amb un gran ressò en el gòtic valencià i internacional.⁵⁴

No obstant això, des dels anys quaranta del segle XIV se succeeixen una sèrie de caresties i epidèmies que colpegen de manera cíclica tots i cadascun dels llocs. En conseqüència, mentre algunes famílies s'enriqueixen de manera espectacular, altres es trenquen a causa de les fams i les pestes i els seus membres inicien itineraris de delinqüència i vagabundatge que els situen entre els marginats socials. Aquestes circumstàncies no assoleixen tints dramàtics mentre el negoci de la llana és rendible i, així, molts camperols del sector mitjà de la comunitat poden suportar les dificultats, però la tendència positiva s'inverteix definitivament als anys vint i trenta del segle XV. Al llarg d'aquest període els mercaders italians han abandonat el Maestrat i els Ports arran de l'obertura de nous mercats i bona part de les famílies de ramaders i llauradors ja no disposen dels recursos necessaris per sobreposar-se als brots epidèmics i les caresties a causa de la seua repetició periòdica.

Els temps i les circumstàncies han canviat i els veïns de Xert i la Barcella ja no viuen els anys d'apogeu i esplendor que havien conegut els seus predecessors a principis de segle. Des d'aquest moment la caiguda demogràfica no coneix aturador i la situació s'agreuja especialment a la dècada dels setanta del segle XV. Fa alguns anys que la guerra civil que assota Catalunya es deixa sentir a tot el nord valencià,

53. GUINOT, E., «Demografia medieval del nord del País Valencià», p. 237.

54. Així, el 1416 els jurats de Xert han encomanat al pintor de Morella Pere Lembrí la confecció d'un retaule amb la imatge de Santa Maria per a l'església del lloc, tasca que Lembrí deixa en mans del també morellà Bartomeu Santalúnia. SEGARRA, M., *Historia eclesiàstica de Chert*, p. 16. És també durant aquests anys quan les autoritats de la Barcella decideixen encarregar el retaule per a l'església de Sant Pere, ja amb alguns elements renaixentistes, que ha estat restaurat fa uns pocs anys. CARREGUI, A. B.; FELIU, J.; SORLÍ, C., *Béns mobles de l'església de Xert*, p. 16.

escenari de batalles i guerres que a poc a poc buiden els pobles del Maestrat i els Ports. Les famílies van i venen d'uns llocs a altres fins que, finalment, emigren cap al sud a la recerca de noves oportunitats i els llocs es despoblen sense remei. En aquest escenari, Xert no és una excepció i perd una tercera part de la població entre els anys trenta i seixanta del segle XV, mentre que la Barcella queda totalment despoblada des de les últimes dècades del segle XIV fins ben entrat el segle XVI.⁵⁵

Com no pot ser d'altra manera, l'assot de la guerra, les pestes i les fams afecta els més humils i, sobretot, el sector mitjà de la comunitat, incapaç de fer front a unes crisis que se succeeixen de manera periòdica i que redueixen la seua capacitat de reacció. Només els més ben preparats, com els Ferreres, aconsegueixen reeixir d'uns mals temps que s'allarguen almenys fins la segona meitat del segle XVI, és a dir, més de cent anys, encara que també hi ha moltes famílies riques que sucumbeixen davant les dificultats. Tots ells han de suportar, a més, una pressió fiscal desconeguda fins al moment perquè, mentre la població no deixa de disminuir, els impostos municipals augmenten de manera desproporcionada a causa de l'endeutament del lloc i els donatius extraordinaris sol·licitats pel mestre de Montesa i pel rei per fer front a les guerres.⁵⁶ És a dir, que els pagaments que han de satisfer els llauradors són els mateixos que abans o, fins i tot, superiors, però hi ha menys veïns que participen en la contribució, de manera que augmenta considerablement la taxa que ha de pagar cada família al senyor i al rei. La conseqüència és la fallida de moltes petites explotacions domèstiques i, sobretot, de les economies municipals, anguiades per un endeutament esfereïdor que només podran superar amb la intervenció senyorial i la posada en marxa d'una estricta política econòmica.⁵⁷

55. D'una banda, el 1427 entre Xert i la Barcella reuneixen 138 focs, mentre que el 1469 la xifra ha caigut fins els 80 focs i ja el 1499 només n'hi ha 70. GUINOT, E., «Demografia medieval del nord del País Valencià», p. 244-245. De l'altra, el 1377 els veïns de la Barcella es dirigeixen al mestre de Montesa per reduir el conjunt de rendes que ha de pagar la comunitat perquè, segons diuen, el llogaret ha quedat quasi despoblat. En concret, argumenten que ha passat d'estar integrat per unes 35-40 cases a només dues en uns pocs anys. AHN, OO. MM., *Montesa*, llibre 825-C, f. 13v.

56. Per exemple, el 1419 el mestre de Montesa ordena a Guillem Ferreres i Antoni Narbonés, arrendadors de les rendes de Xert, que no recullen les dites rendes «com los feels e amats los jurats, síndich, Consell e universitat del dit loch nostre de Xert nos hagen prestat en bon amor treents florins d'or per raó del servei e càrrech que entenem penre en lo benaventurat passatge que'l molt alt senyor rey don Alfonso, la divinal gràcia migancant, ha proposat e ordenat fer en lo realme de Sicília», això és, per raó d'un préstec de 300 florins que la universitat ha fet al mestre per sufragar una part de la campanya militar que Alfons el Magnànim encapçala aquest mateix any contra el regne de Sicília. ARV, *Clergat, Montesa*, lligall 885, caixa 2.329, f. 149.

57. Açò mateix ocorre, per exemple, a les viles de Castelló i Borriana. Vegeu VICIANO, P., «Ingrès i despesa d'una vila valenciana del Quatrecent. Les finances municipals de Castelló de la Plana (1426-1427)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXVI (1990), p. 635-664; i del mateix autor, «Fiscalitat local i deute públic al País Valencià. L'administració de la vila de Borriana a mitjan s. XV», *Anuario de Estudios Medievales*, 22 (1992), p. 513-532.

Tot plegat, al llarg del segle XV es produeixen tota una sèrie de transformacions que serveixen per reestructurar profundament la societat rural del nord del país i per assentar les bases sobre les que es produeix el procés de represa i creixement que experimenten el Maestrat i els Ports al llarg dels segles moderns. La ramaderia continua a la base de l'economia de les famílies que s'han sobreposat a les dificultats i han romàs en els llocs, així com també d'aquelles que s'hi han instal·lat durant totes aquestes dècades. A poc a poc la demografia i l'economia es recuperen, però tot fa pensar que no ho fan al mateix ritme que a la resta del regne de València perquè, mentre bona part de la societat valenciana expressa les tensions acumulades durant el període de recessió en la revolta de les Germanies de 1521, sembla que el moviment no té un ressò especial a les comarques del nord. En efecte, el territori que integra el senyoriu de l'orde de Montesa triga uns pocs anys més en recuperar-se i no és fins ben entrada la segona meitat del segle XVI quan els pobles del Maestrat i els Ports assoleixen una vivacitat semblant a la de les centúries anteriors. Tanmateix, aquests són ja uns altres temps i les comunitats de Xert i la Barcella presenten un ritme i una dinàmica propis, ben diferents als dels seus avantpassats medievals.

El castell i la vall de Almedixer **en los primeros años del siglo XV**

JUAN CORBALÁN DE CELIS Y DURÁN

Resumen:

El castillo de Almedijar, tras la conquista del reino por el rey Jaume pasaría por diversos señores, siendo vendido, junto con sus cuatro alquerías, en 1406, por los Vilaragut a mosén Joan Ruiz de Morós. En el artículo se narra como se realizó esta compraventa, la toma de posesión del castillo y lugares de su jurisdicción, y las capitulaciones que el nuevo señor firmaba con sus vasallos confirmándoles los privilegios que disfrutaban desde antiguo.

Palabras clave:

Almedijar; Derechos señoriales; Siglo XV.

Abstract:

After the Kingdom was conquered by King Jaume, the Castle of Almedijar was owned by several lords. In 1406 it was sold with its four granges to mosén Joan Ruiz de Moros by Vilaragut. This article describes how the purchase-sale of the castel and its occupation took place, as well as its territorial jurisdiction and the agreements signed by the new master, that ratify the privileges of the vassals enjoyed since immemorial times.

Key words:

Almedijar; Landowner's law; XV century.

LA BARONÍA DE ALMEDÍJAR

El castillo de Almedíjar y otras posesiones, habían sido entregados en 1238 por el rey Jaume I a la Orden del Temple. En febrero de 1262 el maestre de la Orden otorgaba carta puebla, a fuero de Valencia, al lugar de Castellnou, en el término de Xivert, y al lugar de *Almedixer*, para Bartolomé Amorós y 26 pobladores más¹. Se mantuvo en poder de la Orden hasta que a primeros de diciembre de 1307 el rey Jaume II daba desde Valencia la orden de comenzar en su reino la persecución contra

1. DIAZ MANTECA, E. «Colección de Cartas Pueblas XCVI. El Maestre del Temple otorga carta puebla a los lugares de Castellnou y Almedixer, del término de Alcalà de Xivert». *Boletín Sociedad Castellonense de Cultura*, Tomo LVII (1981), pp. 239-242.

el Temple, siguiendo el ejemplo del rey de Francia, precursor de la misma, que la había iniciado en el suyo un par de meses antes. Esta persecución durará hasta 1312 cuando los monarcas consiguen del Papa Clemente V la abolición de la Orden. Ya en pleno reparto de los cuantiosos bienes y posesiones que tenían los templarios en la Corona de Aragón, el 4 de marzo de 1309, estando en Buñol, Jaume II hacía donación del valle de Almedíjar al noble Guillen de Moncada, donación que confirmaba desde Valencia el 12 de abril del año siguiente de 1310.

Pasó después a Berenguer de Vilaragut, señor del castillo de Rebollet, quien el 12 de junio de 1375 junto con Felip Boil, señor del lugar de Manises, y fray Bartolomé Borraç, como albaceas y ejecutores del último testamento de la noble señora Francesca Boil y de Vilaragut, viuda de dicho Berenguer, vendían o concedían el castillo y su valle al noble Pere de Vilaragut, su hijo.

En junio de 1386 el rey Pere, estando en Barcelona, concedía a Pere de Vilaragut la jurisdicción civil y criminal, alta y baja, mero y mixto imperio de dicho lugar. También obtenía Pere un privilegio del rey Joan datado en la ciudad de Tortosa el 12 de octubre de 1393, mediante el cual concedía ciertas franquicias a los habitantes del valle referentes al peaje, portazgo, medidas y pesos. Contraería matrimonio en Valencia en 1400, con la señora *Martina Pereç de Urries*, hermana del caballero Joan Ferrandez de Urries, a la que cedería el castillo en salvaguarda de su dote.

Dicho matrimonio, como veremos, venderían en 1406 el castillo de Almedíjar y las cuatro alquerías dependientes del mismo -Algimi², Carabona, Cullera y Subirana- a mosén Joan Ruiz de Morós y a la señora Ana *Dembuy*, su mujer. Este caballero pertenecía a una conocida familia aragonesa que en los primeros años de ese siglo se hallaba establecida en Valencia y que posteriormente pasarían a la ciudad de Segorbe³. Era hijo de Pere Ruiz de Morós, caballero de la Orden de San Juan de Jerusalén, quien en 1408 ostentaba la castellanía de Amposta⁴.

2. El lugar de *Algimi* debe tratarse del actual Almedijar, pues en la toma de posesión del castillo, una vez finalizada la misma, vemos que desde allí se dirigen a continuación a tomar posesión de la casa del señor, dándonos a entender con ello, primero, que se encuentra cerca, (a las faldas del castillo) y segundo que debe ser el lugar más importante y protegido del valle.

3. En 1418, la ciudad de Segorbe tenía pleito con ciertos notables vecinos, poseedores de heredades dentro de la ciudad y en su término, porque éstos alegaban que, como caballeros, estaban exentos de pagar *pechas y tachas*. Habían acudido al infante don Joan consiguiendo una sentencia a su favor en la que se mandaba a los jurados de Segorbe que la acatasen bajo pena de pagar mil florines de oro. Apelan los jurados a la Corte del gobernador alegando la injusticia y perjuicio de dicha sentencia, pues la ciudad de Segorbe había estado en posesión desde tiempo inmemorial de que sus habitantes y terratenientes pagasen los impuestos, tanto ordinarios como extraordinarios., obteniendo esta vez sentencia favorable. Entre los que se negaban a pagar estaban, mosén Pere de Vilaragut, mosén Joan de Vallterra, mosén Joan Roiz de Morós, mosén Pere de Vallterra, Joan Sanchez de Dicastillo, doncel, Pere Eximenes de Lucumberry, Joan Riglos, doncel, Spanya de Tovia, hija de Berenguer de Tovia, doncel, Beneyta Enyeguez, viuda de Sanxo Roiç de Vallterra, doncel, Toda Roiç de Corella, viuda de Rodrigo del Vicio, doncel, y Joana Visent, viuda de Lop Sanchez de Dicastiello, doncel. ARV. *Gobernación* 2220 man.31 fol. 34.

4. En enero de 1408 Pere Roiç de Morós, Castellano de Amposta, atendiendo a que el honorable Joan de Vallterra, caballero, señor del lugar de Castelltomán le había prestado mil florines de oro para él y su castellanía, le hacía cesión, para el pago de dicha cantidad, de las rentas que tenía como Castellano. APPV *Protocolo* 1348, not. Francesc Avinyó.

Pasados nueve años de esta venta, el 8 de mayo de 1415, Pere de Vilaragut y su segunda mujer Marquesa de Besora, compraban nuevamente a Joan Roig de Morós el castillo y valle de Almedíjar, por el mismo precio que se había vendido en su día, es decir, por 120.970 sueldos⁵. Este último compraría el día 1 de octubre de 1431 el lugar de Gestalgar y alquería de Ledenya a Francesc Sarsola. Muerta su mujer Ana, Joan contraería un segundo matrimonio con Margarita Centelles, quienes vendieron en 1459 dicho lugar de Gestalgar a mosén Felip Boil de la Scala⁶.

Pere de Vilaragut se había casado en segundas nupcias el año 1413 con la señora Marquesa de Besora, viuda, hija de Hugo de Besora⁷. Tuvieron al menos tres hijas, la primera de ellas llamada Marquesa, que casaría con mosén Joan de Moncada, y otras dos que se llamaron Francesca y Angelina. Tenían su casa, que había pertenecido a Pere Boil, en la parroquia de San Martín, en una esquina de la plaza de *Sent Jordi*, lindante con la de su pariente, quizá su tío, Felip Boil señor de Manises.

En la firma de las capitulaciones matrimoniales de 1413 está presente como testigo Joan de Vallterra, señor de Castellmontán, caballero que en estos años aparecerá, él o su familia, repetidamente vinculado a los hechos y actos que se celebran con personajes relacionados con Segorbe y su territorio, corroborando con ello la importancia que sabemos que tenía esta familia en dicha ciudad de Segorbe. En la venta de Almedíjar vemos actuar como procuradores de Joan Roic de Moros a mosén Joan de Vallterra y a su primo Joan de Vallterra Cervera, obispo de Tarazona. Otro de sus primos, Pere de Vallterra y de Puigpardines, señor de Sot, está presente en la posterior toma de posesión. También acude como testigo en la ratificación de la venta Bernat de Vallterra, hijo de Spanya de Tovia a la cual veremos, en 1415, tomar parte en la nueva venta de Almedíjar⁸. En 1420, y tal vez para comodidad en sus venidas a Almedíjar, compraban unas casas en Segorbe por el precio de 450 florines de oro. Al año siguiente Martí Pardo, ciudadano, de Segorbe y Mahomat Galgo, moro de Geldo, subarrendaban a Guillen de Ripoll, alcaide del castillo de Almedíjar, el diezmo de dicho valle, por tiempo de tres años, a razón de 105 florines de oro anuales. En julio de este año 1421 el alcaide era excomulgado por el obispo Juan de Tahueste con motivo del impago de ciertos censales⁹.

5. APPV, Protocolo 25992, not. Ferrer.

6. Felip Boil vendería *Chestalgar* el 5 de julio de 1459 a mosén Jofre de Vilarig por 108.000 sueldos.

7. Firmaron capitulaciones matrimoniales el 13 de enero de 1413. Ella traería de dote 37.900 sueldos, parte en censales y parte en dinero «contante y sonante». Al no ser virgen, no tenía derecho a la *creix*, (el 50% de la dote) pero no obstante el marido le hacía una mejora de dote de 2.000 sueldos, que podría cobrar cuando él muriese. APPV Protocolo 134. not. Avinyo

8. En la venta de 1415, realizada estando en el lugar de Chirivella (*Xilvella*), participa Spanya como donataria del valle, por *la causa* que tenía contra Joan Roig de Moros, suponemos que por el pago de algún dinero o censal.

9. BORJA CORTIJO, H. *La región segorbina a principios del siglo XV. Paleografía y Diplomática Episcopales*. Tesis doctoral. Valencia 1997.

A finales de junio del año 1437 Pere y Marquesa vendían nuevamente Almedíjar, esta vez «a la muy alta señora doña Maria, por la gracia de Dios reina de Aragón, ahora gloriosamente reinante». Poco tiempo tuvo en su poder la reina el castillo y valle de Almedíjar pues tres años después, en 1440, y a instancia de los acreedores, la gobernación de Valencia lo sacaba a subasta anunciándolo, además de en la propia ciudad de Valencia, en las villas de Xátiva y Denia y en la ciudad de Segorbe. Después de solventar unas reclamaciones promovidas por la propia reina y las hijas de Pere de Vilaragut, sobre la pertenencia de un censal a que estaban obligado los compradores, se llevaba a cabo la subasta saliendo como mejor postor Bertomeu de Sentlir, habitante en Valencia, a quien se adjudicó el castillo y valle.

El nuevo comprador, Bertomeu de Sentlir, hijo de Pere de Centelles y de Joana de Sentlir¹⁰, también compraría los lugares de Chóvar y de Bellota¹¹. En 1465 ordenaba procurador a Mohamat Rayhen Payzar, sarraceno del lugar de Chóvar, para que compareciese en dicho lugar y recogiese en su nombre todas las rentas del mismo. Casado con Joana de Bellvis, tuvo al menos cinco hijos: Catalina, Joan, Pere, Yolans y Baltasar. Catalina contraería matrimonio en 1477 con el noble Jaume Pallars de Ladró, caballero, habitante, como ella, en la ciudad de Valencia¹².

En 1481 su viuda, Joana de Bellvis, aparecía como señora de esos tres lugares. En junio de este mismo año, firmaba capitulaciones para el matrimonio que su primogénito Joan de Centelles tenía contratado celebrar con la noble señora Brianda de Vilaragut. Con motivo de este matrimonio le donaba los tres lugares de Almedixer, Chova y Bellota, donación que se llevaría a efecto cuando dicha Joana falleciese¹³. Fallecida su madre, Joan vendería en 1485 estos dos últimos lugares a su mujer Brianda, quien no tomaría posesión de ellos hasta febrero de 1492¹⁴. Después, en 1504, estos lugares de Chova y Bellota serían donados a su sobrino Jaume

10. Joana de Sentlir testó el 4 de marzo de 1423, falleciendo en Valencia en octubre del año siguiente. Era hija de Bartolomé de Sentlir y de Eleonor Escrivá quién hizo testamento en Masamagrell el 6 de diciembre de 1410.

11. El 29 de agosto de 1431, Pere Çabata, viudo de Beatriz de Mompalau, hacía donación del lugar de Xova a su hijo Martín Çabata, caballero, para después de que él muriese, quien quizá sería el que lo vendiese a los Centelles. APPV. Protocolo 6427 not. Barreda.

12. Acto del 20 diciembre 1477. Capitulaciones matrimoniales firmadas entre Bartolomé Sentlir de Centelles, su mujer Joana de Bellvis, y su hija Catalina con Jaume Pallars de Ladró. Ella aportaba en dote 40.000 sueldos, que pagaba mediante censales. APPV Protocolo 10927 not. Bas.

Catalina, ya viuda, testaría el 16 de marzo de 1500, pidiendo ser enterrada en el monasterio de San Francisco de Chelva, donde estaba enterrado su marido. APPV 10154 not. Bas

13. Acto del 17 de junio de 1481. Joana de Bellvis, en contemplación del matrimonio de su hijo Joan de Sentlir con Brianda de Vilaragut, le hace donación de los lugares de Almedixer, Chova y Bellota, que se llevaría a efecto cuando ella muriese. Si éste muriese sin descendencia legítima pasarían los lugares a su hermano Baltasar, luego a Catalina, condesa de Chelva, luego a Pere de Centelles, su otro hijo y luego a Gilabert de Centelles, hijo natural de Baltasar. APPV Protocolo 10930, not. Bas.

14. Acto del 29 febrero de 1492. APPV Protocolo 10932, not. Bas

Pallars Centelles, hijo de Catalina Centelles y de Jaume Pallars, vizconde de Chelva, al tiempo de su matrimonio con su prima Angela, hija de Brianda y Joan¹⁵.

En 1507, última fecha de la que tenemos referencia, vemos a Joan y Brianda, señores de Almedíjar, vendiendo un censal.

Seguiría la sucesión en sus hijos siendo en 1609, cuando la expulsión de los moriscos, señor del valle, don Cristóbal Centelles, en cuya familia y ramas se continuaría la sucesión de la baronía.

En 1783 moría sin descendencia Juan Arias Davila, conde de Puñonrostro, barón de Almedíjar y Relleu, pasando a heredar los títulos don Francisco Javier Arias Davila y Carandelet, nacido en Cádiz el 3 de junio de 1812. Le sucederá Juan José Arias Dávila y Matheu, quién falleció en Madrid el 6 de septiembre de 1850. Actualmente posee el título de barón de Almedíjar don Manuel Balmaseda Arias Dávila Manzanera.

LA VENTA DE ALMEDÍJAR EN 1406

La tarde del viernes 11 de marzo del año del Señor de 1407, al declinar el día, el notario Francesc Avinyó, acudía a casa de los señores Pere de Vilaragut y Martina Pérez de Urries, su mujer, en Valencia, en la parroquia de San Martín, a donde había sido llamado para que levantase acta de lo que allí iba a acontecer. Se encontraban reunidos en la casa, junto con dicho matrimonio, Jorda de Urries y Maria de Urries, hermanos de doña Martina, Pere Miquel, vicario de la iglesia de San Martín, Bernardo Ferrer y Joan Castell, rector de Moncada. También se encontraba presente con los allí reunidos, el honorable Joan de Vallterra, caballero, señor de Castellmontán, que había acudido como procurador de Joan *Roiç* de Moros, caballero, alcaide del castillo de la ciudad de Albarracín. El motivo de la reunión era la venta del castillo y valle de *Almedix*, que dicho matrimonio había hecho en favor del mencionado Joan Ruiz de Morós.

La venta se había llevado a cabo verbalmente en el pasado año de 1406 y unos días antes de acabar ese año, el 22 de diciembre, se firmaban las capitulaciones de la misma ante el notario Avinyó. Ya no se encontraba presente en Valencia el alcaide Joan Ruiz de Morós, así que le representaron el venerable Joan de Vallterra, doctor en leyes, archidiácono de la Seo de Vich y de la de Segorbe¹⁶, y su primo

15. En enero de 1505 Brianda y su yerno Jaume, pagaban 32 libras y 4 sueldos a mestre Joan Alfageri, profesor de teología, canónigo de la Seo de Segorbe, por la dispensa papal obtenida para realizar este matrimonio.

16. Joan de Vallterra Cervera, hermano del canónigo Luís de Vallterra, sería nombrado unos años más tarde obispo de Tarazona. Sobrino de Iñigo de Vallterra, obispo de Segorbe, como *persona de grandes prendas y letras*, había sido enviado a Avinyón en el año 1402 por el rey Martín, para que sirviese al Papa Benedicto XIII. En 1427 era camerlán de María de Luna, reina de Aragón. CORBALAN DE CELIS Y DURAN, J. «El obispo Iñigo de Vallterra iniciador del ascendiente social de su familia en el Alto Palancia». *Instituto de Cultura A(lto) P(alancia)*, nº 8, Segorbe, 1999, pp. 89-108.

Joan de Vallterra, señor de Castellmontán, firmando como testigos Martín Cervera, presbítero, rector de la iglesia de la villa de Burriana y Joan Tovía, doncel, habitantes en Valencia.

En las capitulaciones que se firmaron se especificaba que la venta se hacía a fuero de Valencia y que la misma había de ser ratificada, dentro de los diez días siguientes al de la firma, por los hijos e hijas del honorable mosén Joan Fernández de Urries, caballero, hermano de doña Martina, a causa de no haberla querido aceptar Elvira *Roiç* de Urries, mujer de Luis *Sanxeç Munyoç*, doncel, señor de Vilamalur¹⁷. Si en ese tiempo no la hubiesen querido aprobarla y ratificarla, ambos cónyuges estaban obligados, a sus expensas, a instar a cada uno de ellos que pusiesen demanda si querían tener el castillo, valle, lugares y alquerías de Almedíjar y otros bienes de dichos cónyuges.

La compra se realizaba con una serie de cargas, en forma de censales, que pesaban sobre la baronía, a cuyo pago estaban obligadas las aljamas del valle (cerca de 5.000 sueldos) pues según se decía «fueron cargados para uso y negocio propio de ellas y no de los señores», hecho que en la mayoría de los casos no era cierto, pues en verdad, en la mayoría de las ocasiones, se cargaban para uso de los señores con objeto de avituallarse, dotar a sus hijas, atender a gastos suntuarios etc. El precio fijado para la venta fue la considerable suma de 120.970 sueldos¹⁸, acordándose en pagarla en dos veces, 40.970 dentro del mes de marzo venidero, y el resto a los dos años a partir de la fecha en que se tomase posesión de los lugares que se habían comprado.

Se debería entregar sin cargo alguno todos los enseres y utensilios que se encontraban en el castillo *cups, gerres, ceps, grinllos, cadenes et altres arreus de presó, ballestes, paveses, bombardes, cuyraçes, caps e altres arreus e hostilles?*, exceptuando la ropa que hubiese.

Pasadas unas semanas, el viernes primero de abril, Pere de Vilaragut y Martina Perez, su mujer, en cumplimiento de los capítulos que habían firmado junto con Joan de Vallterra, como procurador de Joan *Roiç* de Morós, vendían a este último el castillo, valle, lugares y alquerías de *Almedix*, que como hemos dicho pertenecían a doña Martina, en salvaguarda de su dote. La jurisdicción del castillo lindaba con los términos de Castellnou, término y valles de *Almonezir*, término del valle de Ayr, y termino de los lugares de Mosquera, Adzueva y Soneja.

17. Luis Sánchez Muñoz era hijo de Gil Sánchez Muñoz y de Catalina Martínez de Miedes, barones de Eseriche. Fue asesinado a finales de 1407, víctima de las banderías que asolaban en ese tiempo la ciudad de Teruel. CORBALÁN DE CELIS Y DURÁN, J. «El testamento de Francisco Sánchez Muñoz en 1389 y unos datos sobre los señores de la tenencia de Villamalur y baronía de Ayodar». *I.C.A.P.*, nº 18, Segorbe, 2008, pp. 99-108.

18. En 1386 se vendía Estivella por 86.000 sueldos, Faura en 1406 por 22.500, Carlet en 1407 por 300.000, Segart en 1407 por 38.600, Canet en 1415 por 46.000.

LA TOMA DE POSESIÓN DEL CASTILLO Y LUGARES DE SU JURISDICCIÓN

Al día siguiente, sábado, el nuevo señor de Almedíjar se dirigió al castillo para tomar posesión del mismo acompañado del notario Aviyón, para que levantase acta de lo que acontecería, y de una serie de personas que habían sido llamadas para que actuasen como testigos, entre las que se encontraban Pere de Vallterra, doncel, señor del lugar de Sot, el judío de Valencia Roger de Moncada y los moros Yuseff Abeale y Azen Albusali, vecinos del lugar cercano de Castellnou. Acompañados de Jordá de Urries, procurador de su cuñado Pere de Vilaragut, que les esperaba a las faldas de la montaña, subieron hasta el castillo, y plantados ante la puerta, que se encontraba cerrada, la aporrearón fuertemente con gran estruendo, asomándose a las almenas el alcaide del mismo Guillén de Ripoll, preguntando que quien era el que tocaba con tan grandes golpes la puerta y qué era lo que quería.

Urries le dijo que quería entrar en el castillo y que le abriese, o hiciese abrir las puertas, y que le diese la llave. A lo que Ripoll le contestó que tenía el castillo en nombre de la noble señora Martina Pérez de Urries, mujer del noble mosén Pere de Vilaragut, a *costum de Espanya*, y que había hecho juramento de tenerlo y guardarlo por ellos, y que por lo tanto no lo entregaría a ninguna persona ni permitiría entrar a nadie. Le replicó Urries que él era procurador de dicha noble señora y tenía poderes y ordenes de entrar en el castillo, y que para ello le absolvía de su juramento.

Realizada toda esta ceremonia mandó abrir la puerta mayor o *forana* del castillo para que pudiese entrar Jordá de Urries, al cual le entregó las llaves de la misma. Obtenida así la posesión del castillo, salió a la puerta donde esperaban mosén Joan Roiç de Morós y sus acompañantes, y tomándolo de la mano lo introdujo en el castillo y le hizo entrega de las llaves de la puerta y de las dependencias del mismo, diciéndole expresamente que por el poder que dicha señora le había conferido, le daba posesión de dicho castillo, valle, lugares y alquerías de Almedíjar y sus términos, derechos y pertenencias de aquellos. A continuación el nuevo señor cogió de la mano al procurador Urries y ambos salieron fuera, y estando frente a la puerta mayor la cerró y la abrió. Y así mismo, entrado nuevamente en el castillo, cerró y abrió todas las otras puertas de las habitaciones y dependencias del mismo.

Una vez tomada posesión del castillo iniciaron el inventario de los enseres y utensilios que en ese momento se encontraban en las distintas dependencias y casas que había en su interior, entrando en primer lugar en una habitación donde se encontraban guardadas las diversas armas de que disponía el castillo: dieciséis ballestas de *maneta* y cuatro de *leva*, un *pavés* con las armas de los Riusech, tres árboles de ballesta, dos bombardas de hierro *que tiren cascuna pedra de dues llibres*, dos trompetas o *nafils*, dos argollas de hierro *apellades de embostar*, así como diversas cadenas y cepos, una *nadilla* de molino de sangre, y una serie de cántaros para contener granos, aceite y vino.

Acabado el inventario del castillo marcharon todos a la alquería de *Algimi*, y fueron a la casa que allí tenía el señor del valle, y una vez delante de ella repitieron la ceremonia de entrega de llaves y apertura y cierre de sus puertas y ventanas. Seguidamente se pasó a realizar un inventario de lo que había dentro de la casa, que consistía sobre todo en diversos recipientes para almacenar el grano y el vino que se obtenía de los vasallos... siete recipientes para vino –*gerretes vinaderes*– de 10 cántaros, que en ese momento se encontraban vacías, una cuba de 80 cántaros, dos botas de 90 cántaros cada una, dos *cups*, uno de 300 cántaros y otro de 200. En las habitaciones de los servidores se encontraron unos pocos muebles de pino, y en otra estancia, que debía servir de calabozo, hallaron unas cadenas de hierro con sus argollas, unos grilletes y una cama.

En la capilla de la casa, dentro de un cofre forrado de latón encontraron un cáliz de plata con su patena, un misal, un ara, un libro de canto, y unas vestimentas talaras en color blanco. Así mismo había en la capilla cuatro paños de altar obrados en seda verde y negra y un cuadro que representaba el nacimiento de Nuestro Señor.

Y después, continuando con el acto de toma de posesión, y por medio del nuncio Sancho de Campos se llamó a consejo general a las aljamas del valle, fijando como lugar de reunión la mezquita de la alquería de *Algimi*, donde tenían costumbre de reunirse cuando se les convocaba a consejo. Una vez estuvieron todos los vecinos dentro de la mezquita, Jordá de Urries, procurador del anterior señor, mosén Joan Roiç de Morós, el notario, y los testigos mencionados anteriormente, entraron también en ella donde, junto con el alfaquí del valle Ali Faroff, Ali Chohu, alamino y Çahat Exerigui, jurado, de la alquería de *Carabona*, Yuçeff Alparii, jurado de la de *Subirana*, Huzmen Benfaraff, jurado de la de *Cullera*, se encontraban reunidos 25 moros vecinos de Subirana y otros 21 habitantes en las otras alquerías. Y así, estando todos juntos, Urries les comunicó la venta que su señor había hecho del valle a mosén Joan, y les dijo que, al igual que habían tenido por señora de ellos a la noble Martina Pérez y a sus predecesores, así mismo debían tener por señor verdadero y natural a dicho mosén Joan, prestándole juramento de fidelidad. Y apartándose para deliberar, todos ellos unánimemente y sin discrepancias alguna dijeron que estaban dispuestos a cumplir todo lo dicho, prestándole el correspondiente homenaje de fidelidad y vasallaje.

Y ese mismo día, en hora casi de vísperas, continuaron con la toma de posesión desplazándose a una montaña o cabeç que estaba cerca del camino que bajaba hacia Castellnou, donde se encontraba emplazada la horca del valle, formada por dos pilas de piedra y una viga traviesa, y mosén Joan en señal de verdadera, real y corporal posesión de la jurisdicción criminal y civil, mandó que fuese colgada en dicha horca una mata de lentisco con una cuerda o dogal de esparto, con el que cuelgan a los hombres, y una vez hecho esto mandó a Sancho Campos, sayón del valle, que leyese la siguiente proclama:

ara oiats que us fan saber de part del honorable mossén Johan Roiç de Moros, cavaller, senyor del castell, vall, lochs e alqueries de Almedix, que no sia nenguna persona estranya ni prevada de qualsevol ley o estament sia, sots pena de pengar, que gose o permesqua tocar o desligar una mata que en lo present dia de huy de manament del dit honorable mossén Johan Roiç de Moros, en senyal de verdadera e paciffica possessió de la jurisdicció criminal e imperi de la dita vall en les forques de aquella per mi dit sag es estada penjada e guartsi qui guardat si ha.

LAS CAPITULACIONES CON LOS NUEVOS VASALLOS

Transcurridos casi diez meses desde el juramento de vasallaje que le habían prestado sus nuevos vasallos, el sábado 29 de enero de 1408, se volvieron a juntar, esta vez en la casa del señor del valle que como ya vimos estaba situada en la alquería de Algimia, los representantes de los cuatro lugares que formaban la baronía de Almedíjar, junto a numerosos vecinos de ellos, que acudieron a la llamada que les había hecho su señor Joan Roiç de Moros¹⁹. El motivo de la convocatoria era la confirmación que el nuevo señor hacía de los privilegios que de antaño gozaban los moros del valle. Los antiguos privilegios habían sido ratificados por última vez el 22 de julio de 1399 mediante las capitulaciones que firmaron las aljamas con Pere de Vilaragut estando éste en *lo grau de la mar de la ciutat de València*, en las cuales les confirmaba una serie de privilegios que ya gozaban en tiempos de su señora madre Francesca Boil. Mosén Joan les dijo que, a pesar de que no estaba obligado a guardar ni a cumplir dichos privilegios pues, según les acusaba, las aljamas habían hecho dejación de alguno de ellos, como señor del valle le placía conservarlos y cumplirlos y por eso firmaba los presentes capítulos.

En estos capítulos se regulaba el uso de las regalías o derechos de monopolio que el señor tenía sobre los establecimientos imprescindibles entonces en toda comunidad como eran el horno de cocer pan, el molino, la carnicería, la tienda, el mesón, el peso y medidas etc.

Primerament com tots los molins e forn de la dita vall sien de senyor de aquella, que tots los moros de la dita valle hayen de moldre e coure en aquells, e que sien tenguts pagar en lo moli de hun caffiq tres almuts e axi segons mes o menys comptant a la dita raho. Item en lo forn sien tenguts pagar de XX pans hu.

La propiedad de todas estas construcciones y establecimientos pertenecían al señor, que los arrendaba al mejor postor, y cuidaba, bajo cierta pena, que nadie dejase de usarlos teniéndolos, eso sí, bien surtidos y en perfectas condiciones para su utilización.

19. En aquellos momentos el valle tenía 122 casas que pagaban censo, lo que suponía una población aproximada de unas 550 personas.

Item la carnereria es del senyor e que la puga arrendar a quis voldra e per tant com se volrra.

Los precios a los que se debían vender los productos en los mencionados establecimientos estaban regulados y generalmente se especificaban en los contratos de arrendamiento. Con este sistema de monopolio, el señor disponía de una fuente de ingresos, cuya cuantía dependía del número de habitantes de la localidad, controlando, además, el mercado local. Este yugo señorial a que estuvieron sometidas en Valencia las llamadas baronías desde sus inicios, llegó hasta principios del siglo XIX, cuando los diputados valencianos Aparici y Lloret denunciaron en las Cortes de Cádiz el abuso de los señores y los gravámenes que todavía soportaban los habitantes de los señoríos²⁰.

Además de estos ingresos, el señor disfrutaba de las rentas provenientes de los censos en dineros, en especie, servicios personales y alguna prestación dispersa y secundaria.

Item que la dita aljama sia tenguda pagar al senyor cascun any per raho de la renda LX soldes. Item que la dita aljama sia tenguda pagar per cascuna boda que en la dita vall se fara IIII sous IIII dines. Item que cascun vasall que sestiva sia tengut pagar III sous III dines. Item que la dita aljama sia tenguda pagar cascun any per la targuena XI soldes. Item son tenguts de pagar al senyor per peyta en lo mes de octubre per lo alcaidiu CCC sous.

El censo en dinero que se pagaba por casa, normalmente proporcional al valor o dimensiones de la misma, era entonces muy elevado,

Item la dita aljama es tenguda pagar per cascuna casa en lo mes de abril X soldes II dines e son les cases ques acostumen pagar CXXII entre les quals ni ha tres cases que ultra los dits X soldes II dines paguen III soldes IIII dines de la cual peyta se deven pagar o deu havent lo alcayt de la dita vall CC sous.

Estas cantidades fueron suavizándose con el transcurso de los años llegando a ser de 1 a 3 sueldos en los años de la expulsión definitiva de 1609. El censo sobre las especies o partición de frutos (cereal, algarrobas, hoja de morera, uva etc.) se compartía con el clero, que percibía el diezmo y primicias. La cantidad dependía de la calidad de la tierra, según fuese secano o regadío,

Item son tenguts pagar lo quart de tot ço ques collira en lo regadiu. Item son tenguts de pagar lo VIII de tot ço ques collira en lo secá

Así mismo de toda la producción agrícola y ganadera y de cualquier otro tipo que se generaba, el señor recibía su correspondiente renta

20. CORBALAN DE CELIS Y DURAN, J. «Las rentas señoriales de Torres Torres en el siglo XVIII: Datos para su estudio». *Braçal, revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre*, nº 17-18, Sagunto, 1998.

Item son tenguts de pagar a senyor de tot bestiat gros o menut I dines per cabeça.

Item son tenguts pagar de totes les colmenes que tendran en la dita vall I dines per colmena.

Item son tenguts pagar lo terç delme de tot lo carnatge e del formatge e de la lana ques collira e fara en la dita vall.

Item son tenguts de pagar a senyor cascun any hun parell de gallines per casa e deven pagar per CXXII cases, axi que son CXXII parells cascun any.

Item que la dita aljama sia tenguda cascun any filar al senyos dues llibres de filaça per cascuna casa quey haya donat. Item la dita aljama es tenguda donar cascun any per present, ço es, en la festa de nadal VI arroves de panses, III barcelles de nou, III barcelles de almelles e una arrova de mel.

Item en la festa de pasqua florida dos cabrits.

Item que sien tenguts de portar e donar franchament al senyor tanta lenya con lo senyor haura menester per a servey de casa sua mentres empero lo dit senyor estara o tendra sa casa en la dita vall o en Sogorb o una legua entorn de la dita vall.

Item que si lo senyor voldra o haura menester calç per a ses obres, ques avinga ab aquells qui la faran.

No obstante y siguiendo una política de conservación de su fuente de ingresos, el señor apretaba pero no ahogaba y así, si las necesidades de su Casa requerían la entrega de mayores cantidades, las debía abonar a un precio fijado de antemano.

Item que si volran lo senyor ultra les dits CXXII parells de gallines que la dita aljama cascun any li ha a donar franchs, haura menester mes gallines de la dita aljama, que haja a pagar VIII dines per gallina. Item que si lo senyor haura menester polls quen haja a pagar cinch dines del parell. Item que lo senyor sia tengut de pagar per hun cabrit XII dines de tants com ne haura menester per a sa servisio.

Pagando también en ocasiones por los trabajos que le realizaban, como especifican en nuestro caso para la producción de lino, para algunos productos en especial como los huevos, y para algunas de las prestaciones personales

Item que los dits moros o aljama de aquelles sien tenguts espadar tot lo lli que senyor haura o collira en la dita vall a VII sous per arrova. Item que li sien tenguts rastellar lo dit lli a XVI dines per arrova.

Item que la dita aljama sia tenguda donar al senyor tantes ous com aquell voldra o haura menester (a) cinch ous per I diner.

Item si lo senyor per obres haura menester mes avant de les dits sis jornals e voldra obrar dins la dita vall, sia tengut donar per jornal a hun home ab bestia dos soldes, e a hun peó o braçer XII dines.

Item si la senyora haura menester alguna dona per ajudar a fer faena en casa sua, que li haja a donar III dines per jornal.

Item que la dita aljama sia tenguda donar e fer al senyor tant algeps com lo senyor haura menester per a ses obres, de les quals lo senyor haje a pagar sis dines per caffaç.

Otra partida importante dentro de la fuente de ingresos del señor era la correspondiente al cobro del luismo o impuesto que se pagaba por la venta o transmisión de algún bien.

Item son tenguts pagar per cascuna heretat que vendran en la dita vall, ço es, cases o altres possessions per loisme dos soldes per llibra, e ultra aço les fadigues son del senyor.

A principios de este siglo XV todavía es muy importante la exigencia de prestación de servicios personales, restos de un reciente pasado con un fuerte régimen señorial de origen tardo medieval. Son las llamadas çofras, –azofras–, prestaciones que irán disminuyendo con los siglos, pero que estarán vigentes, aunque ya de una manera casi simbólica, hasta la abolición de los señoríos²¹. Las capitulaciones con los vasallos de Almedijar dedican buena parte de ellas a especificar y regular estos servicios,

Item son tenguts per çofra cascun any portar franchament sens alguns salari totes les rendes de senyor una jornada en torn de la vall o luny de la vall e ha hon lo senyor volra.

Item si lo senyor haura a tramore una jornada entorn o luny de la vall, ço es, a saber X legues, que los dits moros o tantes com lo senyor ne volra hon haura menester ab bestia o menys de bestia hi ha sen car si anar franchament lo senyor haura a trametre mes avant de les dits X legues que sia tengut pagar aquelles, ço es, a hun home ab bestia dos sous per jornal e a hun home sens bestia XI dines, e ço que costara e merexera mes avant lo dit home o moro, quen pague la dita al dit moro.

Item que cascun any sien tenguts de portar totes les rendes que senyor ha dins la dita vall e termine de aquella sens algun salari quan hajen a la casa del dit senyor.

Item que sien tenguts fer cascun any en obres de senyor axi de vinyes con en altres obres noves VI jornals per cascun home de XX anys ensius axi los que tendran besties com los altres que nom tendran pero si lo senyor no haura obres en que los dits sis jornals se hajen a metre que los puga demanar hun any per altre pero que de la dita faena sien excusats lo alamy e les persones de les jurats e aquells vells que passaran de LXX anys ensius e que en aquestes VI jornals dessus dits sien enteses e compreses aquelles jornals que entraran en cavar les vinyes de les quals el senyor haje a pagar VI dines per cascun jornal e de les altres jornals fins a compliment de les dites sis, segons dit es damunt no pague o sien tenguts pagat alguna cosa.

21. En 1726 Lorenzo Jorda, Labrador de Algimia de Torres Torres, pagaba anualmente al señor 36 sueldos, la mitad en San Juan y la otra mitad en Navidad; una gallina en el día de Santo Tomás, en los años que le toque por turno; y un bagaje y persona, también por turno, para el acarreo de cargas de dicho señor a Valencia, percibiendo tan sólo 8 sueldos por cada uno de dichos portes. En la carta de repoblación de Algimia (20/6/1611), en el capítulo 19 se especifica esta carga, siendo la paga, a percibir por dicho porte, de 4 reales. ARV. Protocolo 8361.

Els moriscos del bisbat de Tortosa. La població de la serra d'Espadà i de la Vall d'Uixó

JOSEP ALANYÀ I ROIG*

Resum:

El bisbe de Tortosa, defensor de la permanència dels moriscos en la diòcesi, s'oposa a la seva expulsió, contra la decisió política del Patriarca sant Joan de Ribera i dels reis d'Espanya Felip II i Felip III. Instrueix els moriscos en la fe cristiana i crea noves parròquies a la Vall d'Uixó i serra d'Espadà.

Paraules clau:

Moriscos; Diòcesi de Tortosa; Creació de noves Parròquies; Vall d'Uixó; Serra d'Espadà; Cristians nous; Cristians vells.

Abstract:

The Bishop of Tortosa, defender of the remaining of the Moors in his diocese, in opposed to his expulsion, against the political decision of the Patriarch John of Ribera and the kings of Spain Philip II and Philip III. Instruct the Moors in the Christian faith and creating new parishes in the Vall d'Uixó and mountain range d'Espadà.

Key words:

Moors; Diocese of Tortosa; Creation of new parishes; Vall d'Uixó; Saw d'Espadà; New Christians; Old Christians.

Després de la reconquesta cristiana de les Terres de l'Ebre i la capitulació de la Tortosa musulmana de 30 de desembre de 1148, signada d'acord amb les condicions i tràmits de la rendició fixades pel comte Ramon Berenguer IV a la comunitat islàmica el mes de novembre anterior, els musulmans andalusins que poblaven la ciutat i les viles i llocs de la Ribera de l'Ebre, anomenats *mauri* en els documents llatins i *moros* en els catalans, s'hi van poder quedar.¹ La política del comte de

* Arxius Capitular i Diocesà de Tortosa.

1. De la conquesta de Tortosa i de les Terres de l'Ebre hi ha expressiva notícia en la versió vulgar del segle XIII dels *Gesta Comitum Barchinonensium*: «En après assetjà Tortosa e hacli pres CC milia hòmens e foren-hi genoveses, e pres- la anno Domini MCXLVIII. E'l següent any, anno Domini MCXLIX assetjà la ciutat de Leyda e la pres, e Fraga en un dia, VIIIo Kalenda novembris. E après assetjà Miravet, castell fort, e'l pres anno MCLIII. Es ters pres Siurana e tota la muntanya e tota la terra tro a Çaragoça, on establí e fecí CCC esgleyes e més, on és Déu adorat.»

Barcelona fou seguida pel seu fill, el rei Alfons el Cast, que acabà conquerint les Terres de l'Ebre, i pels altres monarques del casal d'Aragó que el succeïren.

Les terres valencianes de l'antic bisbat de Tortosa, del riu Sénia en avall, foren guanyades als sarraïns pel rei Jaime el Conqueridor, freturós d'una rendició negociada de la ciutat islàmica de València, que tenia pressa a obtenir –i així ho manifestava–, per coherència amb la trajectòria dels seus avantpassats: era la ciutat que *«el nostre llinyatge havia desitjat d'haver e de prendre»*, com diu en el *Libre dels Feys*. Els intents anteriors de conquerir la ciutat i el seu territori havien fracassat. La València islàmica continuava essent una gran amenaça per al regne d'Aragó i per al principat de Catalunya. Aquesta era la situació i així la veia, amb gran preocupació, el papa Honori III, qui demanà als cristians dels regnes hispànics que anessin a ajudar militarment el jove rei d'Aragó, oferint-los indulgències de croada per la fe.

El 1225, Jaume I reuní un exèrcit format principalment de gentes d'Aragó i Catalunya, i, acompanyat de tots els bisbes i barons, entre els quals destaquem el bisbe de Tortosa, Ponç de Torrella, vestit d'armadura de guerra, posà setge a Peníscola, però fracassà en l'intent de guanyar-la. El rei Jaume es tornà recelós de les relacions que havia establert el walí de València Abu Zayd amb Ferran III de Castella, on havia anat per retre-li vassallatge com a recurs estratègic per rebre d'ell la protecció que necessitava davant la situació problemàtica i difícil en què es trobava a València. Per això, concentrà tota la seva atenció i l'aplec de recursos econòmics, de gent d'armes, cavalls, armes i artilugis bèl·lics, contra València. Tanmateix, el van somoure alguns dubtes quan s'assabentà que Abu Zayd, debilitat políticament, havia tingut contactes amb el papa Gregori IX i donava indicis de poder convertir-se al cristianisme. Els dubtes eren si havia de prosseguir les campanyes contra València o havia d'emprendre la conquesta de les illes Balears. Semblava que era preferible atacar les illes per destruir el poder marítim sarraí, que constituïa un greu perill per a les campanyes contra València. Aquest era el parer dels barons d'Aragó i dels cavallers de Lleida, segons Desclot. A més, València, sotmesa a la guerra civil sorgida entre Zayyan i Abu Zayd, havia quedat neutralitzada provisionalment pel fet de signar Abu Zayd un tractat de vassallatge i aliança amb el rei Jaume a Calataiud l'any 1229, prometent-li de repartir-se amb ell qualsevol part del territori valencià que els seus exèrcits islàmics guanyessin a Zayyan. I el rei Jaume, per tot això, pel setembre de 1229 emprengué des de Salou la conquesta de les illes i, amb rapidesa, al desembre, conquerí Mallorca.

Calia guanyar València perquè, en absència del rei Jaume, les hosts de Zayyan havien pujat fent ràtzies fins a Amposta i Tortosa i el propi Zayyan s'havia negat a pagar al monarca el cinquè dels ingressos obtinguts d'Abu Zayd l'any 1226. Així, doncs, Jaime I emprengué una nova campanya bèl·lica, beneïda i indulgenciada pel papa, en la qual conquerí Morella, que, en paraules del rei, *«val tant com un comtat»* i *«no fa sinó a rei»*, i el castell i la mola d'Ares, dues forteses emblemàti-

ques i estratègiques (1231-1232), a les quals van seguir Borriana, amb els castells de Peníscola, Polpís, Xivert, Cervera, les Coves de Vinromà, Vilafamés, Borriol, Castelló, i finalment la ciutat de València (1233-1238).

Totes elles eren fortaleses molt importants com corresponia a una població islàmica molt nombrosa, ben arrelada i potent, amb la qual cosa el rei Jaume veia clar que havia de guanyar oferint-los la rendició amb pactes o condicions. La victòria militar no era suficient. Calia que els moros pagesos i artesans romanguessin al seu lloc amb la infraestructura social necessària per mantenir-s'hi amb una vida digna i una bona moral col·lectiva. Ho exigia el sentit comú aplicat a l'organització social de les comunitats musulmanes i a la consideració dels avantatges econòmics resultants.

En fer, doncs, les cartes de poblament i d'establiment agrari, van preservar-se les comunitats islàmiques senceres als seus llocs, amb la independència assegurada, evitant tota assimilació o absorció. I això era així per als cristians, els jueus i els musulmans de cada lloc i vila. Cal dir, tanmateix, que la dinàmica social de les relacions entre aquestes tres comunitats s'anirà transformant a mesura que la balança demogràfica anirà canviant en el decurs del temps. Aquells que eren anomenats sarraïns (*sarraceni*) i moros (*mauri*) pels cristians contemporanis, els anomenarem mudèjars (de *mudajjan*, «aquell qui rep permís per quedar-se») a partir del seu *status* jurídic i social derivat de les cartes de poblament. Les comunitats de mudèjars continuaren subsistint com a aljames independents, que incloïen diverses moreries o viles de mudèjars i també alqueries disperses. Així, l'aljama d'Uixó incloïa totes les viles i alqueries de la vall, i la d'Eslida, situada a la serra d'Espadà, incloïa els castells i llocs d'Eslida, Ahín, Veo, Suera i Xinquet, tots ells amb administració islàmica pròpia, que conservaren després de la conquesta per concessió del rei Jaume en carta de 1242, en què els deixà en propietat tots els seus termes sense l'obligació de pagar altre tribut que el delme, els autoritzà a llegir i ensenyar l'Alcorà, a practicar la religió i viure d'acord amb la llei islàmica sota l'autoritat del cadí, que era l'administrador executiu interior de l'aljama. Aquests privilegis van estar en vigor fins a l'expulsió dels moriscos l'any 1609.

Dels mudèjars, alguns s'hi quedaren com a propietaris de les terres que conreen abans de la conquesta i uns altres com a eixarics, això és, colons associats o parcers, si bé aquest terme pot significar en els documents d'una manera indistinta, per la imprecisió legal, tant els serfs com els propietaris i els arrendataris, aquests molt més nombrosos.²

Els eixarics, molt nombrosos a la Ribera de l'Ebre i a les moreries meridionals de la diòcesi tortosina, eren petits propietaris sarraïns abans de la reconquesta, les terres dels quals foren repartides pel comte de Barcelona, a les Terres de l'Ebre, i pel rei Jaume a la vall d'Uixó i a la serra d'Espadà, entre els conqueridors cristi-

2. El mot eixaric prové de la forma llatina *eixaricus*, derivada de l'àrab *ash-sharik*.

ans; aquests n'esdevingueren senyors i en percebien les rendes, mentre que llurs antics propietaris musulmans continuaren com a colons en els mateixos camps que havien treballat com a propietaris. Els eixarics eren homes lliures, però amb la llibertat restringida per l'adscripció hereditària a una heretat que no podien abandonar i pels vincles de submissió senyorial, si bé sembla que no tots els eixarics eren adscrits a llurs camps. D'acord amb el costum sarraí, els eixarics solien pagar al senyor com a cens la cinquena part de la collita, i quan la terra que conreaven no era la mateixa que havia estat de la seva propietat, aleshores, a més de la renda, satisfieien el delme a l'Església. Una cosa semblant feien els pobladors de les moreries de la serra d'Espadà per disposició del rei Jaume.

El comte de Barcelona, magnànim, havia disposat que els musulmans de Tortosa, un cop prestat el jurament de fidelitat a la seva persona, poguessin decidir de romandre en llurs cases i conservar l'aljama³ i l'ús de la mesquita major durant tot un any comptador des de la data de la capitulació i rendició del castell de la Suda. Transcorregut l'any, però, venien obligats a traslladar-se als ravals de la ciutat i als barris de les viles per tal de no viure mesclats amb els cristians, però sense perdre els drets de propietat i d'ús dels béns mobles i immobles que posseïen a la ciutat i en altres poblacions de la Ribera: «... i tots ells i els altres moros, que continuïn habitant llurs cases dins la ciutat durant tot un any després d'aquesta carta i mentrestant que facin i adrecin les coses als seus ravals de fora la ciutat i conservin la mesquita major durant tot aquest any. Que conservin en llurs furs les heretats que tenen a Tortosa i en llurs viles directament i per justícia, i segons llur llei donin al comte Ramon Berenguer IV el delme de tots els fruits i totes les alçades».⁴ Disposicions semblants dictà el rei Jaume per a les moreries del regne de València.

Ramon Berenguer IV, que signava el document de capitulació amb els representants de la comunitat musulmana, «*els agutzils, alfaquís i alcadís*», i amb alguns altres homes escollits per la pròpia comunitat, s'inspirà en les capitulacions atorgades el 1118 pel rei d'Aragó, Alfons el Bataller, als musulmans de Saragossa, «*perquè tinguin els mateixos drets especificats en aquest document -ho juro, Déu ho vulgui- i així ho confirma l'alcalde pel seu honor i la seva justícia i pel seu fill en honor i manament de Déu...*» La capitulació fou signada sota jurament pel comte i pels representants de la comunitat musulmana tortosina: «I afegeixo que els moros siguin fidels en aquestes signatures que estan per sobre dels seus lligams. I juren sobre tot això més amunt escrit, per Déu Omnipotent, amb força testimonis i per tots

3. El mot aljama prové de l'àrab *al-chamá'a*, això és, «la comunitat».

4. ACA, Cancelleria, Pergamins de Ramon Berenguer IV, núm. 209, Capitulació de Tortosa. El document original i text en llatí ha estat publicat per Pròsper DE BOFARULL, *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón (CODOIN)*, IV, document 56, pp. 132-134. Publica una traducció lliure del document Carmel BIARNÈS, *Els moriscos a Catalunya*, pp. 23-25. Cfr. Enrique BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, VI, pp. 781-785; VII, pp. 1-5. Ramón MENÉNDEZ Y PIDAL, *La España del Cid*, V, caps. 13 i 14.

els juraments de la llei de moros. I juren el comte i els seus rics homes per Déu Altíssim i per Jesucrist, per Santa Maria i pels quatre evangelis i per tots els sants.»⁵

El comte els garantia l'entrada a la ciutat i a les viles i l'eixida franca i lliure d'elles per a tractar tota mena d'afers legals i exercir tot tipus de transacció comercial: «I si algú vol vendre el seu alou, si no deu res, que el vengui. I si vol eixir de Tortosa cap a altres llocs, tant si ho fa per terra com per riu o mar, ara o en temps futur, sol o amb tot el seu haver, fills i dones, que ho faci lliurement i immune; i si després vol tornar, més aviat o més tard, que ho pugui fer així mateix immune, sense precisar consell de ningú.»

Als sarraïns hom els mantingué el sistema foral propi amb sotmetiment jurisdiccional a l'autoritat de llurs algtzirs, alfaquís i alcaldís i a tenor de llurs lleis. El dret propi dels sarraïns es contenia en l'Alcorà i derivava dels ensenyaments d'aquest llibre sagrat, que mostra la revelació d'Alà transmesa al profeta Mahoma; i en la Sunna,⁶ que recollia la tradició oral d'allò que havia ensenyat i fet Mahoma i que, des del segle VIII, havien posat per escrit diferents redactors: «I tots aquells moros conservin llurs furs i llurs justícies i que ningú els els desfaci i així continuïn regint-se per llur justícia amb llurs càstigs i segons llur llei. I si s'esdevenia algun altercat o baralla entre un moro i un cristià, que siguin judicats i punits, el moro en judici de moros, i el cristià en judici de cristians i que no s'exceptuïn dels judicis per llurs lleis. I si es trobés qualche moro sospitós de robatori, fornicació o qualsevol altra mala acció, que sigui judicat i punit per fidels i vertaders moros i que no ho puguin fer els cristians. (...) I si és precís que un cristià judiqui un moro, que aquest juri segons que té per costum en la seva llei i no se'l forci a fer-ho en una altra.» A la carta de privilegis d'Eslida trobem esmentats l'Alcorà i l'Hadith, que recull les dites i accions del profeta Mahoma, i l'autorització a «ensenyar els vostres fills utilitzant l'Alcorà i altres llibres».

Transcorregut l'any de pròrroga concedit a la comunitat musulmana, el 31 de desembre de 1148, el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV, qui a tots els títols que posseïa havia incorporat el de «Dertose princeps et marchio», signava la que ha estat anomenada *Dotatio Prima Sedis Dertosensis*, en virtut de la qual lliurava a Déu i a l'església de Santa Maria i a Bernat Tort, arquebisbe de Tarragona i bisbe de Tortosa, la mesquita major i totes les seves dependències, heretats i possessions, dos forns de la ciutat, tots els delmes i primícies dels cristians i la desena part dels delmes de tots els sarraïns del bisbat de Tortosa.⁷ El rei Jaume confirmà els privi-

5. Hi hagué altres capitulacions en el segle XII: les de Lleida i Fraga, el 1149 i les de Vall-de-roures i la resta del Baix Ebre, el 1169.

6. *Sunnah*, en àrab, significa «pràctica habitual» i és encara avui la pràctica tradicional, social i legal de la comunitat musulmana.

7. Arxiu Capitular de Tortosa (ACTo), Privilegis i donacions reials, 25 (340.210). Publicat per J. VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, V, pp. 29-31 i 250-251; Antoni VIRGILI, *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, doc. 13, pp. 58-59.

legis de la diòcesi i església de Tortosa a Osca el 27 d'abril de 1224; el 3 de setembre de 1225 en confirmà els límits, els meridionals, *secundum antiquos limites*, fins al riu Palància; i atorgà carta de protecció a l'església de Tortosa el 31 d'octubre de 1226.⁸

Els sarraïns eren zelosos defensors de llurs drets i fou arran de l'exercici d'aquests drets que sorgiren diferències i conflictes violents entre la població cristiana i la sarraïna. Dels sarraïns que romangueren a Tortosa, a la Ribera de l'Ebre, a la Vall d'Uixó i a la serra d'Espadà, n'hi hagué qui, atents a les recomanacions que hom els feia al canvi de religió, convertits a la fe cristiana per la predicació i el contacte humà amb els cristians, foren batejats; d'altres mantingueren íntegres els ritus, costums i creences islàmics. Els batejats eren anomenats moriscos, i els altres, mudèjars,⁹ si bé, entre cristians, els uns i els altres eren anomenats simplement moros, mot que en la parla col·loquial sempre portà incorporat un cert sentit pejoratiu, de menyspreu i segregació, quan no fins i tot ofensiu. Tanmateix, les diverses capitulacions signades amb el progrés de la reconquesta, com aquesta de Tortosa, a més de permetre la permanència dels musulmans a les nostres comarques, els donaren plenes garanties, val a dir que no sempre lleialment respectades, per poder practicar l'islam i seguir gaudint de les institucions i lleis que els eren pròpies.

Els sarraïns conservaven llurs drets i llibertats, no podien ser maltractats en cap cas, podien anar i venir pel territori amb la família i llurs pertinences i armes, podien mercadejar en el lloc on residien sense haver de pagar cap usatge d'allò que venien i gaudien del dret d'exposar queixes del senyor al comte de Barcelona i als seus successors, els reis d'Aragó, amb la garantia de substitució senyorial si la queixa era raonable. No havien de ser tributaris de cristians i tenien reconegut el dret a la restitució de les quantitats satisfetes si ja les havien pagades, i se'ls permetia de tenir servidors cristians. Als sarraïns que s'haguessin convertit a la força se'ls reconeixia el dret de retornar a la fe islàmica amb plena llibertat.

Els sarraïns, però, havien de complir unes obligacions que els venien imposades en llur condició de vassalls. Així, havien de pagar al senyor l'açadega, la fadiga i lluïsmes dels immobles, diversos censos, delmes, quarts i cinquens dels cereals, farratges, figues, llegums, olives, verema i oli, drets de molí, de barcatge, de *tarquo* o casament, de la mesada del vi i dels càntirs del senyor, de çofres,¹⁰ de «*folll mester*» les prostitutes, i havien de fer prestacions personals com ara el deure de traïnar els drets al castell i treballar les terres de la senyoria.¹¹ Sabem, però, que Uixó i Eslida estaven desproveïts de sofra per a la llenya, l'aigua o els animals de càrrega.

8. Enrique BAYERRI BERTOMEU, *Historia de Tortosa y su comarca*, VII, pp. 145-151.

9. El mot mudèjar prové de l'àrab *mudachchan*, nom que significa «musulmà que viu entre cristians».

10. La imposició de les çofres contradiu l'exempció originària que hem vist atorgada pel comte de Barcelona en la carta de seguretat.

11. Josep SERRANO DAURA, *Senyoriu i municipi a la Catalunya Nova*, I, pp. 315-320.

Els sarraïns, com els jueus, havien d'assumir importants limitacions i càrregues que, malgrat els drets de la carta de seguretat, els diferenciaven a pitjor dels membres de la comunitat cristiana. Així, no podien tenir serfs ni serves ni tampoc dïdes cristians ni en podien comprar: «Jueu ne sarraí no aja servu crestià ne crestiana, n'el poden ne'l deuen comprar, ne per nuyl títol ne per nuylla raó aver no'l poden.»¹² «Jueu ne sarraý no poden ne deuen aver nodrices crestianes...»¹³ Tampoc no podien exercir els càrrecs de veguer i batlle, reservats exclusivament a persones catòliques: «Veguer e batles deuen ésser cathòlics, e no heretges ne jueus ne sarraïns, e deuen ésser d'éntrega fama, e deuen cobeejar justícia e lealtat, e deuen viure honestament e no deuen nulla persona nafrar de feyt ne de paraula...»¹⁴

Havien d'observar amb un repòs digne les vint-i-quatre hores de les festes de precepte cristianes i els diumenges per respecte a la comunitat cristiana: «Jueu e sarraý (...) ne deuen obrar públicament en la ciutat ne en lo terme de Tortosa a dies de festes ne a dicmenges; ne deuen tenir lurs obradors uberts, ne lurs tenes parades. E si faran contra, deuen perdre totes lurs coses que seran trobades en aquels obradors ne tenes.»¹⁵ Aquesta obligació no afectava els mudèjars valencians, que podien treballar els diumenges i dies festius dels cristians, si bé havien de tenir tanca des les portes dels seus obradors i botigues. Quan els treballs feien soroll, s'aixecaven les protestes de la comunitat cristiana contra l'activitat dels musulmans.

A més, hom els exigia de mostrar respecte envers els costums, tradicions i pràctiques de la comunitat cristiana, cosa que a ulls de cristians no sempre feien, puix que, l'any 1311, el bisbe de Tortosa, Francesc de Paholac (1311-1316), sembla que abusivament, es va veure obligat a exigir al batlle de la ciutat que prohibís als jueus i sarraïns de treballar públicament els diumenges. Exigència que el bisbe feia valer per als sarraïns i jueus de la Ribera d'Ebre i per a les moreries de la serra d'Espadà i de la Vall d'Uixó.¹⁶

Venien obligats també a vestir com els jueus per tal de distingir-se clarament dels cristians, com ho ordenaven ja les Decretals de Gregori IX, compilació jurídica coneguda també amb el nom de *Liber Extravagantium* (cap. 5, rúbr. 6, art. 15): «Los juheus, la sobirana vestadura deuen portar tal que cobra totes les altres vestedures, e deu ésser feyta axí com capa de clergues que porten en cor, redona tota e closa ab caperó, e no deu ésser listada, ne vert, ne vermeyla, mes d'un altre drap, ab que sia pla, car nuyla altra vestadura que sia sobirana sobre totes les altres no deuen portar, sibó aytal com dessús és dit. Les juïes deuen portar aldifara sobre totes les altres vestedures, axí com fan les sarraïnes, e no deuen ligar sàvena ne vestir vestedures crestianesques. Aylò meteyx s'és de sarraïnes.

12. *Costums de Tortosa*, llibre 1, rúbr. 9, art. 1.

13. *Ibidem*, llibre 1, rúbr. 9, art. 2.

14. *Ibidem*, llibre 9, rúbr. 8, art. 1.

15. *Ibidem*, llibre 1, rúbr. 9, art. 2.

16. ACA, Cancelleria, reg. 239, fol. 22 r.

Los sarraïns deuen portar los cabeyls tolts en redon, e deuen portar barba larga, e dels cabeyls no's deuen tolre a ús ne a costum de crestià, e la sobirana vestedura lus deu ésser aljuba o almexia, si doncs no anaven obrar.

Ne'ls jueus ne'ls sarraïns no deuen portar en lur mà aneyl d'aur ne neguna pera preciosa.»¹⁷

En la cort, havien de seure en llocs inferiors, per sota del nivell de les autoritats superiors sempre reservades als cristians: «Sarraïns e jueus en la cort de Tortosa deuen siure als peus dels cristians e no en altre loc; ço és saber, als peus dels prohòmens qui seen e'ls bancs sobirans.»¹⁸

Als sarraïns i jueus els era prohibit absolutament de jaure amb dones cristianes, i si hom els trobava en aquesta situació se'ls podia denunciar i provar la veritat del fet amb el sol testimoniatge de cristians: «Si algun saray o jueu serà trobat jaent ab crestiana, cascun del poble los pot acusar sens pena, e pot-se provar lo feyt aquel per cristians tan solament.»¹⁹

Les comunitats mudèjars fugien tot el que els era possible de la conversació i contacte amb els cristians per por de la contaminació amb els infidels. La tensió entre els uns i els altres anà creixent al llarg de l'edat mitjana per causa de l'esforçada pràctica dels ordes mendicants i de la Corona per convertir-los a la fe cristiana. La doctrina de l'Església prohibia tota conversió forçosa per immoral i espúria i els senyors feudals s'hi oposaven per motius econòmics, en veure que perillaven els ingressos que rebien per taxes religioses. Els teòlegs i juristes cristians eren partidaris de les disputes i trobades doctrinals amb els mestres àrabs, convençuts com eren que s'havien de produir conversions massives de mudèjars al cristianisme tan bon punt la veritat de l'Evangeli pogués trencar el glaç de resistència de la comunitat musulmana. Per això defensaven i lloaven l'existència d'escoles islàmiques i l'organització de polèmiques públiques. El rei Jaume, al seu torn, actuà sempre contra els qui impedièn el proselitisme i donà la protecció reial als conversos i als seus béns.

Cap a la fi del segle XIII el nombre de conversos de l'Islam a la fe cristiana era tan gran que el rei d'Aragó va veure convenient de crear una comissió itinerant de vigilància, formada per frares dominics, encarregats de visitar, instruir i corregir els conversos i esbrinar si la seva conversió havia estat sincera. El contacte dels dominics amb els mudèjars i els conversos, ja moriscos, engrescà l'orde de sant Domènec a intensificar la predicació i l'apostolat del baptisme fins al punt d'exagerar el nombre de batejats en una exhibició de propaganda que desmenteix la veritat dels fets.

Els conversos eren mal mirats, menyspreats i perseguits pels musulmans fidels perquè havien esdevingut apòstates i infidels. Per això, el propi rei Jaume, el 1263,

17. *Costums de Tortosa*, llibre 1, rúbr. 9, arts. 3 i 4.

18. *Ibidem*, llibre 1, rúbr. 9, art. 5.

19. *Ibidem*, llibre 4, rúbr. 11, art. 41 (adúlters); llibre 9, rúbr. 2, art. 8 (alcavots); llibre 9, rúbr. 25, art. 22 (lladres).

hagué de dictar una llei contra els qui feien burla dels conversos i els titllaven de renegats, pràctica que hagué de condemnar més tard, el 1281, el rei Pere el Gran. Els reis d'Aragó no volien problemes, que cada cop eren més freqüents i greus a mesura que anava creixent el nombre de mudèjars per increment demogràfic vegetatiu i, per tal d'evitar-los, propiciaren unes campanyes de sermons que els frares mendicants feien a les mesquites i als quals els mudèjars havien d'assistir a la força. Així ho confirmà una llei de 1263, dictada contra la resistència i enuig dels musulmans, que confirmà més tard Jaume II. Els àrabs havien de rebre i tractar els frares amb cortesia i respecte, i havien d'assistir tots, homes i dones, joves i vells, a la mesquita a escoltar la predicació i la instrucció en silenci. Els mudèjars més molestos abandonaven la ciutat de València i els pobles més grans i anaven a viure a les alqueries o a llocs menuts, on restaven lliures d'aquesta pràctica insidiosa. Els llocs i viles de la vall d'Uixó i de la serra d'Espadà els asseguraven, en aquest aspecte, la tranquil·litat requerida.

El tancament dels musulmans davant els cristians fou origen de pors i recels dels uns als altres i l'esca d'aldarulls i confrontacions era a punt d'encendre's pel motiu més fútil. Per això, el 1238, l'arquebisbe de Tarragona, Guillem de Montgrí, i els seus bisbes sufraganis havien excomunicat solemnement tots els maltractadors dels musulmans que vivien a les seves diòcesis. Tanmateix, els atacs als mudèjars van repetir-se una i altra vegada i la població de la vall d'Uixó, d'Onda i dels llocs de la serra d'Espadà en fou especialment afectada durant els segles XIII i XIV, segle aquest darrer caracteritzat per l'amenaça del món musulmà que feia incursions per mar *more piratico* amb la col·laboració dels molts musulmans que poblaven aleshores el regne.

Fou en aquest segle XIV quan l'Església, recelosa quan no obertament contrària a la permanència dels moros en els regnes cristians, veient fracassada la conversió general per la predicació i el diàleg, va endurir el capteniment. El concili de Viena del Delfinat, en què el papa Climent V abolí l'orde del Temple, també va prohibir que els moros poguessin invocar públicament Alà i Mahoma, el profeta, i cridar a l'oració. Jaume II va fer complir la prohibició als seus dominis i alguns dignataris eclesiàstics, senyors feudals i savis de prestigi com el propi Arnau de Vilanova van fer un pas més enllà i exigiren per primera vegada l'expulsió de tota la població mudèjar.

Les coses anaren a pitjor en els segles XV i XVI i els mudèjars, que havien experimentat una alça demogràfica, sobretot a la serra d'Espadà, van veure disminuïts els seus drets, els va ser prohibit l'exercici d'alguns oficis i portar armes, hagueren de pagar delmes a les comunitats cristianes per poder conservar les aljames pròpies i havien de portar la *garseta*, un distintiu exterior de la seva condició racial i religiosa imposat l'any 1384.

CARLES I I LA INSTRUCCIÓ CRISTIANA DELS MORISCOS. ELS COL·LEGIS IMPERIALS DE TORTOSA.

Amb l'edat moderna i l'arribada dels Àustries al tron d'Espanya moltes coses començaren a canviar. I una d'elles fou la relació de la Corona amb la població mudèjar, especialment amb aquells que havien pensat en convertir-se a la fe cristiana.

Carles I decidí de fundar a València un col·legi per a instruir i formar els sarraïns que havien abandonat l'islam i abraçaven la fe cristiana. Aquesta fundació a València, on podrien ingressar els cristians nous o moriscos dels pobles del bisbat de Tortosa en tant que aquest s'estenia sobre territori català i valencià, comportava per a les arquebisbes de Tortosa una despesa de 800 ducats de renda assignats pel monarca. Durant el pontificat de fra Joan Izquierdo i amb la seva protecció, fra Baltasar Sorio, dominicà, mestre de Teologia, «*doctrina monarcha, Sedes Almae lector, collegii huius fundator, acerrimus fidei propugnator*» com resa la seva lauda sepulcral,²⁰ convencé Carles d'Àustria que era més just que amb els ducats assignats al bisbat tortosí fundés un col·legi per a moriscos a la pròpia ciutat de Tortosa, i el frare dominic aconseguí el que volia de manera que el monarca, de l'assignació imposada al bisbat, destinà 500 ducats al col·legi de moriscos, posat sota l'advocació de Sant Jaume i Sant Maties, i 300 al nou col·legi dels dominics, posat sota l'advocació de Sant Jordi i Sant Domènec. Així ho explica el P. Francisco Diago: «*Luego se comenzó a labrar magníficamente el de los nuevos convertidos al lado del de los frailes; y, en estando concluido, se pusieron colegiales en él. Cuidábalos un religioso de la Orden que tenía entre ellos el título de Rector, y otro religioso de la misma les enseña a leer y escribir; y después les lee ya gramática. Y siendo ya latinos, pasan al Colegio de religiosos, y allí oyen Artes y Teología.*»²¹ El col·legi per a la instrucció dels moriscos que acollia els conversos de tots els llocs de mudèjars existents al bisbat, els de la zona valenciana i els de la catalana, fou fundat l'any 1544 i tancà les portes arran de l'expulsió, dedicant-se des d'aleshores a la instrucció de joves tortosins i del bisbat que eren fills de famílies pobres i també a la dels joves de famílies benestants si pagaven les pròpies despeses.²²

ENTRE LA INSTRUCCIÓ PACÍFICA I LA CONVERSIÓ FORÇOSA. DIFERÈNCIES DEL BISBE DE TORTOSA AMB EL PATRIARCA RIBERA.

En el regnat de Felip II quallà ja la idea de la conversió forçosa quan es reuní a Madrid el mes de febrer de 1565 una junta formada per l'inquisidor general, els ar-

20. Ramon MIRAVALL, *Corpus epigràfic dertosense*, pp. 235-236.

21. Francisco DIAGO, O.P., *Historia de la Orden de Santo Domingo en la Corona de Aragón*, llibre 2. Cfr. Josep ALANYÀ I ROIG, *El Seminari Diocesà de Tortosa*, pp. 67 i 131-132.

22. Ramón O'CALLAGHAN, *Anales de Tortosa*, I, XX, pp. 80-82.

quebisbes de Sevilla i València i un cert nombre de teòlegs, juristes civils i canònics de tots els tribunals, inclòs el de la Santa Inquisició, i, entre altres, prengueren l'acord d'impartir la instrucció cristiana als sarraïns. S'hi comprometeren els arquebisbes de València Martín Pérez de Ayala, (1564-1566), Ferran de Loazes i Peres (1567-1568), abans bisbe de Tortosa (1553-1560) i arquebisbe de Tarragona (1560-1567), successor de l'anterior, i Joan de Ribera (1569-1611). Al mateix temps, en presència del virrei, Juan Alonso Pimentel de Herrera y Enríquez, comte de Benavente, se celebrà una congregació de prelats, entre els quals destacà el bisbe de Tortosa fra Martín de Córdoba y Mendoza (1560-1574). Fruit d'aquesta congregació fou l'estampació d'instruccions relatives a l'afer dels moriscos, publicades el 1568.

Amb aquesta mateixa idea de formació intel·lectual i moral posada al servei de la fe cristiana i mirant a la conversió dels sarraïns, foren redactats catecismes en castellà i àrab i en castellà i català, anomenat aleshores valencià a València –*Doctrina cristiana para instrucció de los nuevamente convertidos del reyno de Valencia* (1566) i *Catecismo para instrucció de los nuevos convertidos de moros* (1599),²³ aquest del patriarca Joan de Ribera, i guies per a discutir amb els alfaquins. Els bisbes valencians decidiren de fer-ho així i en document de 10 de maig de 1595 consta que «... *resolvieron en conformidad que se les proponga y enseñe en lengua castellana y valenciana, porque comúnmente la saben y entienden todos y que en las dos lenguas se hagan catecismos*».²⁴ Així mateix foren promogudes predicacions sistemàtiques, es reorganitzaren parròquies i hom n'erigí de noves. Com a tasca per a aconseguir la pau i la seguretat hom procedí també a desarmar els moriscos i a mostrar-los clara tolerància. Però ni així s'assolí l'èxit pretès. Tots els intents d'assimilació foren un estrepitós fracàs.

El patriarca Joan de Ribera seguia, doncs, les petjades dels seus antecessors a la seu valentina en l'afer de la instrucció i conversió dels sarraïns i en una nova congregació dels prelats de l'arquebisbat de València, en la qual participà també el bisbe de Tortosa pel que li pertocava dels sarraïns de la fillola de la Vall d'Uixó, proposà l'esmentada reorganització de parròquies i la creació de noves, proposta que fou acceptada i afectà 190 rectories que es desmembraren de llurs matrius. Aquesta decisió comportà nous problemes, entre els quals cal esmentar les estretors econòmiques dels rectors, reduïts a la mera supervivència per llurs fluixes rendes i la poca pietat i dedicació dels feligresos, i la misèria de les cases rectorals, situació que provocà l'abandó de parròquies per alguns rectors, difícils de substituir per altres preveres erudits i exemplars que, cal dir-ho, escassejaven.

Per subvenir a aquestes necessitats arribaren recursos de la Corona i diverses confirmacions i ampliacions de privilegis per part de la Santa Seu, concedides pels papes Sixt V (1585-1590), Climent VIII (1592-1605) i Pau V (1605-1621). La dar-

23. Juan DE RIBERA, *Catecismo para instrucció de los nuevamente convertidos de moros*, Patrio Mey, València, 1599.

24. Biblioteca Nacional. Madrid. Manuscrit 10388, fol. 104.

ra concessió papal fou publicada per breu pontifici de 15 de maig de 1606, dirigit al patriarca Ribera i als bisbes de Tortosa, Sogorb i Oriola, ja en el regnat de Felip III. En el breu destinat al bisbe de Tortosa el papa Pau V incloïa aquest text *ad hoc* per al bisbat tortosí: «Per tant, per això com entès havem que a la diòcesi de Tortosa hi ha gran nombre de morescs i que per consegüent estan obligant a tenir en el cor semblant ànsia, us demanem que amb tota diligència acudiu a l'Arquebisbe de València perquè, comunicat el vostre parer amb els altres vostres caríssims germans en l'episcopat, prengueu la deliberació necessària.»²⁵

Cal dir que en aquells dies abundaren edictes de gràcia i es concediren nous terminis per a la conversió, però a mesura que aquests s'esgotaven, s'afiançava entre els cristians l'opinió convençuda, si bé no sempre provada, que els moriscos eren culpables d'apostasia i traïdoria perquè, tot apareixent a l'exterior cristians convertits, interiorment no complien res del que aparentaven, feien mofa de tota cosa cristiana i d'amagat practicaven els ritus i costums mahometans, circumcidaven llurs fills i s'alegraven del mal i dels contratemps que havien de sofrir els cristians, i que, quan algun d'ells moria, recollien les pedretes i les guardaven com a relíquies.

Per això, Joan de Ribera s'expressava al rei en termes semblants als de l'inquisidor Tomàs de Torquemada: «los Reys estaven obligats a matar los moros o foragitar-los de tot Espanya, car millor és que sien primer ells castigats, que no nosaltres trahicionats, y més saludable gitar lo verí qui està ficat dins les nostres venes, que no dubtant y escrupolejant, donar-los temps per que executen en nosaltres les trahicions que tota la vida tenen estudiades». I ho disposava i justificava així: «Constant, com constaran, les dues dites coses –d'ésser traydors al Rey llur, y procurar que vinga un altre Rey qui'ls deix viure en llur secta–, que per la tal informació los condemne en aperduament de tots los llurs béns, axí mobles com sehents, y en eczili perpetual dels llurs reyalmes, prefegint lo temps que semblàs bo, emperò breu, per que isquen a complir-lo. (...) No hi haurà qui diga que aquesta sentència sia sobrexint de dret comú, tant Canònich com Civil, ans molt conforme a abdós drets, en quant a la confiscació dels béns; ni rigorosa en quant a la pena d'eczili, ans bé benigna y suau, com així ho diguí en lo primer paper, essent menor de la que està imposada; car per ésser tots aquests Apòstates entoçudits y dogmatistes, amenaçant als llurs fills la secta, y per notòriament traydors al Rey, y maquinadors de prodcició pública, mereixien la pena capital: emperò la benignitat és virtut molt digna d'un pit Rey, y lo degollar tanta gent causaria general horror y llàstima. Ni podrà ningú dir que incloga injustícia lo condemnar-los sens ohir-los; car la notorietat y evidència del fet y del dret supleix aquest defalt y'l supliria anch que arribàs la pena a ésser capital, puix sabem que pot lo Príncep (constan-li la culpa y la necessitat que hi ha de castigar-la) dexar de banda la forma judicial con hi ha inconvenient en obser-

25. Breu pontifici de Pau V de 15 de maig de 1606. (Traducció de l'autor).

var-la; y ací n'hi havia de molt gran, per ço com convenia que ahora un hom sàpia y sia executat lo càstich per esquivar lo dany públich y la alteració d'aquest...»²⁶

El pontífex romà coneixia la situació políticoreligiosa que la presència sarraïna havia creat a la Península pels informes que li arribaven de la Corona d'Espanya i del patriarca Ribera, tots ells preocupants i força negatius. L'arquebisbe valentí feia saber al papa que ell portava ja quaranta-dos anys al servei d'aquella església, durant els quals havia aplicat tots els remeis i havia fet tots els esforços imaginables per aconseguir la conversió dels sarraïns: «emperò tot és estat debades, ans bé alhora que ateníem a açò, entenien ells en maquinari trahicions contra llur Rey y sos reyalmes, y contra la Santa Església, tenint tractes ab lo Turch y altres enemichs de la nostra Santa Fe, prometent los llur ajuda y donant los traça perquè s'ensenyorejassen de tot Espanya».²⁷ El to d'aquesta informació és coherent amb el d'altres memorials anteriors, però el seu objectiu és ben diferent. Els informes anteriors a 1609 manifestaven en un primer pla la voluntat i els esforços per obtenir la conversió dels sarraïns, contemplant-se l'expulsió com una solució última i encara remota. Aquest darrer informe, de l'any 1610, elevat a Roma més de dos anys després que el rei Felip III preparés l'expulsió dels moriscos i en decretés l'embarcament general, revela el desengany del prelat i vol mostrar com n'era de justificada la dràstica decisió reial.

El problema no es resolvia. Més bé direm que ressorgia un cop més com tantes vegades s'havia esdevingut tractant-se de sarraïns. I adquiria nova força amb els atacs dels pirates de la Mediterrània en alta mar i a les costes, accions que claudes-tinament rebien suport dels sarraïns de casa nostra. Així s'assegurava i sovint era cert. Davant d'això l'arquebisbe de València, protagonista dels intents de conversió en terres valencianes i motor de les actuacions encaminades a aquest objectiu per part del seus bisbes sufraganis i del de Tortosa, s'inclinà cap a la liquidació definitiva del problema morisc mitjançant l'expulsió i així ho exposà al rei en diversos memorials des de l'any 1602. Ho escrivia al papa Pau V: «... Així he donat i done infinides mercès a la Divina Magestat per haver posat en la pensa del Rey senyor meu tal resolució, y li he donat cor y esforç per posar-la en execució, assegurant en açò l'estat d'aquests reyalmes y lo de la nostra Santa Fe en ells, y axí tinch a molt gran ventura haver vist aquest fet ans de morir.»²⁸ Igualment ho havia fet al rei Felip III aconsellant-li la decisió de l'expulsió: «l'únic remei és foragitar-los d'Espanya, sens que se'n pugui esperar res de bo de ningun altre».

Calia, doncs, disposar les coses amb eficàcia i encert perquè la població sarraïna no constituís cap impediment per al regiment polític i el capteniment social dels cristians vells. I si calia, s'havia d'arribar fins al final, a la solució que apuntava el

26. Antoni de BOFARULL I BROCA, *Història de Catalunya*, XXIV, cap. 6, pp. 71-72.

27. Antoni de BOFARULL I BROCA, *Història de Catalunya*, XXIV, cap. 6, p. 68.

28. Antoni de BOFARULL I BROCA, *Història de Catalunya*, XXIV, cap. 6, p. 71.

patriarca Joan de Ribera. Per això, ultra la construcció de torres i talaies per fer front al perill exterior, els sarraïns foren obligats a batejar-se el 1525, els fou prohibit l'ús de l'algaravia per una pragmàtica de 1567, que burlaren tan bé com saberen mitjançant el recurs a escoles clandestines i a l'ús idiomàtic en documents privats i finalment, el 1609, amb una nova prohibició d'usar l'algaravia, fou finalment decretada llur expulsió de la Península el 9 d'abril.

Fra Damià de Fonseca, frare dominicà, autor de *La justa expulsión de los moriscos de España*, llibre imprès a Roma el 1611, conta que alguns predicadors, veient la inutilitat de l'ensenyança a moriscos, es negaven a predicar. Aquesta actitud contrastava amb la dels bisbes que s'havien compromès a fons en l'afer, entre els quals mereixen especial menció els de Tortosa Gaspar Punter (1590-1600), Pedro Manrique (1600-1611) i Alfonso Márquez de Prado (1612-1616).

El 5 de maig de 1608, el bisbe de Tortosa, fra Pedro Manrique, que era a Batea en visita pastoral, presentà i lliurà públicament al seu secretari i notari Joan de Masmula Aguirre, davant els testimonis Joan Alberto i Francisco Pérez, familiars del prelat, les lletres apostòliques subdelegatòries proveïdes pel patriarca d'Antioquia i arquebisbe de València, Joan de Ribera, jutge executor en nom del rei i comissari apostòlic, dirigides al bisbe de Tortosa «*super instructione moriscorum seu noviter ad fidem catholicam conversorum et erectione parochialium et erectarum dotatione*», signades i segellades a València el 15 d'abril de 1607, el breu apostòlic de Pau V d'11 de maig de 1606 i dues cartes reials de Felip III signades el 25 de març de 1608, documents que el bisbe Manrique havia rebut recentment de mans d'un correu quan era en visita pastoral al lloc de Paüls.³⁰

Aquest document principal, de 70 folis escrits en recto-verso, va adjunt al document que Josep d'Arnes, rector de Nules i vicari general del bisbe Joan Baptista Veschi de Campania, dirigí als rectors d'Onda, Tales i Artesa i signà a Onda el 12 de gener de 1650 arran de la mort de qui era patró i rector de les esglésies esmentades de Tales i Artesa, amb la proposta per ocupar el seu lloc de fra Josep Rubert, prevere de l'orde de Santa Maria de Montesa i de Sant Jordi d'Alfama, rector d'Onda.³¹

En el document principal hom fa esment d'altres lletres apostòliques. En primer lloc, unes lletres apostòliques de Climent VIII, «*in libro pergameneo scriptas sub annullo piscatoris ad perpetuam rei memoriam more Romanae curiae*», que van acompanyades de la carta reial de Felip II, signada a Valladolid el 25 de març de 1608, abans esmentada. El papa Climent afirma que en virtut de l'ofici apostòlic li correspon vetllar pel govern de l'Església universal i, per això, «*de cunctorum*

29. AHDTo, Moriscos. Decrets d'erecció i desmembració de parròquies del bisbat de Tortosa en atenció a la població morisca. Any 1608.

30. AHDTo, Moriscos. Decrets d'erecció i desmembració de parròquies del bisbat de Tortosa en atenció a la població morisca. Any 1608.

31. Al final d'aquest document van adjuntats uns altres vuit documents que són declaracions testimonials sobre les esglésies de Tales i Artesa.

Christi fidelium animarum salute et de catholica fide confirmanda et propaganda assidue cogitemus ac in his que per catholicos Reges ad hunc etiam finem directa fuisse dignoscuntur apostolice nostre auctoritatis partes libenter interponamus alias siquidem preclaræ memoriae Philippi secundi Hispaniarum Regis Catholici nobis exposito quod licet pro Instructione moriscorum seu a mauris ad christianam fidem jam dudum conversis descendencium Regni Valenciae alias quamplures jam fuissent in eodem Regno parochiales ecclesiae et vicariae erectae et dotatae etiam vigore litterarum felicis recordationis Gregorii Papae decimi tertii, predecessoris nostri die decimo septimo Julii Millesimi quingentesimi Septuagesimi septimi et Trigesimi Augusti mensis annorum domini», va expedir lletres apostòliques en forma de breus per atendre, de la millor i més còmoda manera, a la doctrina, educació i instrucció en la fe catòlica dels moriscos i dels seus descendents i, amb aquesta finalitat, convenia erigir noves parròquies i vicaries. Així fou comunicat pel papa a l'arquebisbe de València i als bisbes de Tortosa, de Sogorb i d'Oriola, cosa que també havia sol·licitat el rei Felip II. El papa, doncs, manà als bisbes esmentats la creació de noves esglésies parroquials, rectories i vicaries, que havien de ser ben dotades i ateses: «... dedimus in mandatis quatenus quilibet eorum in suis respective diocessibus, terris et locis in quibus morisci a mauris descendentes populi inhabitant, ubi parochiales ecclesie aut vicarie nondum erant erecte et alias erigere, dotare, dividere seu dotis augere et fundare oporteret seu expediret visum foret, erectiones, fundationes, divissiones, distinctiones, applicationes, taxas et taxationes... designarent et particulariter specificarent...» La Santa Seu donà als bisbes i a l'arquebisbe de València la «plenam, liberam, amplam et omnimodam potestatem et auctoritatem» que en un altre breu de 27 de febrer de 1597 havia estat donada al bisbe de Tortosa Gaspar Punter per a la instrucció i atenció pastoral de la població morisca: «ut quod magis ad Dei laudem et ipsorum moriscorum seu noviter conversorum institutionem et utilitatem ac aliarum ecclesiarum indentitatem expectare cognoverimus», diu el breu papal.³²

Un cop creades i dotades les noves parròquies, amb expressió clara i distinta dels límits parroquials, els bisbes venien obligats a comunicar tota la informació a la Santa Seu. Les parròquies són les següents:

La Llosa d'Almenara i Xilxes. La Llosa d'Almenara i Xilxes (*Almenarae Llosa e Ginges opidi de la Llosa*), que tenia aleshores 100 cases de cristians recentment conversos a la fe catòlica, lloc situat vora el mar i exposat a les incursions dels moros infidels. L'església parroquial era dedicada al Salvador de tot el món («*parrochialis ecclesia est sub invocacione Salvatoris totius mundi*»). Fou erigida nova parròquia, amb l'annex de Xilxes («*cum ei annexo oppido de Chinchas*»), pels comissaris apostòlics enviats a instància de l'emperador Carles V per la Santa Seu l'any 1524; fou desmembrada de l'església parroquial d'Almenara i dotada per al sosteniment del rector amb 30 lliures procedents de les primícies d'ambdós llocs.

32. AHDTò, *Ibidem*, fols. 3- 13.

Des de l'any 1569 el bisbe de Tortosa, Martín de Córdoba y Mendoza, va separar els dos llocs de la parròquia d'Almenara i va constituir el rector amb residència a Xilxes amb un salari de 42 lliures, pagadores pel rector d'Almenara, qui les rebia d'ambdós llocs, amb l'obligació de celebrar dues misses els diumenges i festes de precepte, una a La Llosa i l'altra a Xilxes, a les quals tenien costum d'assistir els cristians vells. Tanmateix, com que La Llosa distava de Xilxes i la seva població de moriscos, que calia instruir particularment en la fe catòlica, era gran, el bisbe de Tortosa va creure convenient que hi hagués un rector propi resident i que la parròquia de La Llosa restés separada de la de Xilxes i fos dotada de 100 lliures de moneda valenciana per al sosteniment del rector, de les quals el rector d'Almenara havia de pagar-ne 50 cada any per raó de les primícies que hi collia segons una estimació justa, en les quals Gabriel Agra, prevere de València, antic rector de dita església tenia reservada una pensió de 160 lliures, concedida per l'autoritat apostòlica, per les quals havia de contribuir a prorrata. Havien també de contribuir proporcionalment a la dotació de l'església esmentada les tres canongies dignitats de la catedral de Tortosa, és a saber l'hospitaler, el sagristà i l'ardiaca de Borriol amb 18 lliures, 6 per cada canongia per raó de la terça dels fruits decimals, que rebien per un valor total de 50 lliures. La mensa episcopal havia de pagar com a complement de les 100 lliures 32 lliures per raó dels fruits decimals i del decret en virtut del qual els bisbes coprovincials de València i el de Tortosa es van comprometre a satisfer des de l'any 1573 dels fons de llurs menses episcopals per a la dotació de les parròquies que havien d'instruir els nous conversos.

En el cas que l'església d'Almenara quedés vacant, les primícies de La Llosa, separades i desmembrades d'ella, havien de ser aplicades a perpetuïtat a l'església i al rector de La Llosa, i en el cas que el rector d'Almenara quedés lliure del pagament de les 50 lliures, el pensionari cobrador de les 160 lliures seguia obligat a contribuir a prorrata.

Pel que fa al lloc de Xilxes, segregat de la parròquia de La Llosa, el rector d'Almenara havia de pagar cada any al rector resident de l'església de Xilxes aquelles 42 lliures que abans pagava pel servei d'ambdós llocs per raó de les primícies que obtenia del lloc esmentat de Xilxes, el valor de les quals era de 70 lliures. Però, com que l'església de La Llosa estava fora de la població en un lloc remot i de difícil accés per a les dones i els més menuts i era petita i estreta, era necessari construir una nova església parroquial ben capaç segons forma i projecte i en el lloc designat, i en l'església una torre per a la protecció del rector dels enemics infidels, pirates de la mar, en la qual també els habitants i els seus béns i tota la comunitat vingués obligada a buscar refugi i protecció. Les terres i els rèdits de la mesquita havien de ser aplicats a la nova església i l'administració havia de córrer a càrrec del rector i dels jurats conjuntament.³³

La Vall d'Uixó, Benigafull, Alcúdia, Zaneja. «*Vallis quam dicunt de Uxó,*

33. AHDTò, *Ibidem*, fols. 13 - 16.

*cuius dominus temporalis est dux de Cardona, qui etiam dux erat Segobrisen, novem continet oppida, videlicet Alcudia, Benigafull, Senexa, Benigahat, Zaneta, Benigasló, que ita sunt vicinia ut penes sese contingat. Et Castro, Alfondiguilla et Benicabdon, que ab iis sunt leuca una remotiora, omnia quingentis et novem domibus constat».*³⁴ El document esmenta tots els llocs que hi havia a la vall d'Uixó, dividits en dos blocs per raó de la distància geogràfica dels uns als altres. En total, 509 cases de veïns. Antigament tots aquests llocs eren regits pastoralment per un sol rector i la parròquia era dotada amb 26 lliures que provenien de les primícies i delmes que s'hi collien i que satisfien les universitats dels llocs esmentats, les quals se les retenien en virtut d'una concòrdia signada pel senyor temporal de la vall, al qual per un privilegi apostòlic pertanyien els delmes i primícies, i els les entregà a canvi d'uns censals amb què les dites universitats s'hi havien obligat i que al dia pagaven amb l'obligació de donar 75 lliures a l'ardiaca major de la catedral de Tortosa, qui afirmava que li corresponien en virtut d'una composició que li reconeixia els drets a una certa part dels delmes de l'església parroquial de la Vall d'Uixó. Així ho reconeixien els comissaris apostòlics des de l'any 1534.

Castro, Alfondeguilla i Benicapdó. Els llocs de Castro, Alfondeguilla i Benicapdó van segregar-se i cadascun va erigir una nova església parroquial, que van dotar. Els altres sis llocs van conservar l'església antiga amb un rector que tenia l'obligació de celebrar-hi dues misses els dies festius i els diumenges, una a l'església d'Alcúdia, l'altra a la de Benizahat i per dot tenien les 26 lliures que pagaven les universitats i unes altres 10 lliures de les 75 que rebia l'ardiaca major de la seu de Tortosa. Tanmateix, totes les terres i rèdits de totes les mesquites que hi havia hagut en altre temps a la vall foren consignades i aplicades al duc de Sogorb, senyor temporal de la vall, amb l'obligació de reconstruir i restaurar les esglésies i dotar-les dels ornaments i aixovars litúrgics necessaris. Però en aquell moment el duc de Sogorb ni havia restaurat l'església ni l'havia dotat d'ornaments litúrgics, per la qual cosa, a petició del duc, perquè el rector no patís necessitat, van afegir unes altres 44 lliures per a la seva sustentació de l'onzena part dels fruits que satisfien al duc les municipalitats de Castro, Alfondeguilla i Benicapdó.

Benizahat, Zaneja i Benigasló. I com que els altres sis llocs de la vall, tot i ser molt pròxims, eren molt poblats i per un sol rector era impossible que poguessin ser instruïts en la fe catòlica, el bisbe de Tortosa decretà la separació de Benizahat, Zaneja i Benigasló de l'església parroquial de la Vall d'Uixó i ordenà que fos erigida una nova església a Benizahat, dotada amb 100 lliures, i que l'església antiga restés al lloc de Benigafull, que tenia aleshores 76 cases i tenia com a annexos els llocs d'Alcúdia, amb 83 cases, i Zaneja amb 30. Tots aquests pobladors dels tres llocs per a la reunió del comú i per a oir els oficis divins havien d'anar a l'església de Benigafull que s'hi havia de construir de nova planta, la qual, per a la sustentació del rector, era dotada amb 100 lliures. Aquestes lliures s'havien de pa-

34. AHDTò, *Ibidem*, fol. 16.

gar de la forma següent: 26, de l'antiga dotació que satisfieien les municipalitats anteriorment i 33 lliures de les 44 que pagaven les universitats de la vall en augment del salari del rector; havien d'aplicar encara unes altres 41 lliures que les universitats de Benigafull, Alcúdia, Zaneja, Benizahat, Zeneta i Benigasló s'havien obligat a pagar perpètuament cada any al rector de Benigafull com a complement de les 100 lliures.

El temple que s'havia de construir a Benigafull havia de ser «*commodum et capax juxta formam et situm jam assignatum*» amb la casa i habitacions per al rector, també en el lloc designat, i els seus camps i rèdits, els que havien estat de les mesquites, els quals havien de recobrar-se de les mans del duc de Cardona o de Sogorb. Així mateix, les esglésies havien de ser restituïdes i administrades pel rector i els jurats sense obstar-hi en res l'aplicació feta pels comissaris apostòlics.

Benizahat, Zeneta i Benigasló eren annexos a l'església parroquial antiga de la Vall d'Uixó i el rector d'aquesta els havia d'atendre pastoralment i tenia l'obligació de celebrar missa els diumenges i dies festius a l'església de Benizahat, per tal com al lloc de Benizahat hi havia 117 cases, a Zeneta 83 i a Benigasló 30, si bé tots deien que n'hi havia 31. Aquesta era en total una població nombrosa i el rector de la Vall d'Uixó no podia de cap manera instruir-la com calia en la doctrina catòlica; per això, el bisbe de Tortosa va creure convenient disgregar aquests tres llocs de l'església de la Vall d'Uixó i decretà la construcció d'una església nova a Benizahat sota l'advocació de l'Assumpció de Maria, amb sagrari, sagristia, font baptismal i tots els plens drets i privilegis d'una església parroquial i un rector propi («... *in oppido de Benisahat erigatur et de novo erecta maneat parochialis ecclesia sub invocatione Asumptionis Virginis Marie cum sacrario, sacristia, fonte baptismali omnique alio pleno jure et privilegio ecclesie parochialis et cum suo proprio Rectore qui teneatur facere residenciam personalem...*»)³⁵ Li foren annexats Zeneta i Benigasló.

La dotació del rector era de 100 lliures de moneda valenciana, pagadores cada any de la manera següent: l'ardiaca major de Tortosa, les 10 lliures que pagava al rector i parròquia de Benizahat per raó de les 75 lliures que per la composició de la part dels delmes que li corresponien rebia dels pobles de la vall; la mensa episcopal havia de pagar 70 lliures en virtut del decret signat mancomunadament pels bisbes coprovincials i el de Tortosa l'any 1573. El dret de patronat de l'església pertanyia al bisbe de Tortosa i a l'ardiaca major en alternança de torn i la primera presentació havia de correspondre al bisbe. L'església de Benizahat fou edificada convenientment i també fou restaurada la casa que hi havia contigua a despeses de la municipalitat. Calia recuperar del duc de Sogorb els camps i rèdits que havien estat de la mesquita per aplicar-los a l'església nova i parròquia posant-ne l'administració conjunta en mans del rector i dels jurats.

35. AHDTò, *Ibidem*, fol. 19.

Castro, Alfondeguilla i Benicapdó. El lloc de Castro de la Vall d'Uixó juntament amb l'annex Benicapdó tenia 45 cases de cristians nous. Hi havia una església parroquial sota l'advocació de Sant Agustí, que havia estat desmembrada de l'església d'Uixó pels comissaris apostòlics l'any 1535, donant-li com annex el lloc d'Alfondeguilla («*oppidum de Fondiguella*»), de 34 cases. La dotació era de 70 lliures pagadores per l'ardiaca major de la seu de Tortosa i altres 15 pel duc de Sogorb, als quals corresponia *in solidum* el dret de patronat i els rèdits de l'antiga mesquita amb l'obligació de mantenir i restaurar les esglésies. El rector de Castro havia de celebrar dues misses els diumenges i dies de precepte, una d'elles al lloc d'Alfondeguilla. La dotació, però, no tingué efecte perquè els habitants d'aquests dos llocs, els diumenges i dies festius, per torn, divuit homes anaven a l'església de l'Alcúdia, que estava a la distància d'una lleuga i poc més, a oir missa i a rebre els sagraments. Pagaven de salari al rector de tota la vall, Castro 11 lliures, Benicapdó 7 i Alfondeguilla 4. Per la qual cosa convenia que l'església parroquial erigida a Castro mantingués els annexos de Benicapdó i Alfondeguilla i el seu rector celebrés els diumenges i dies de festa dues misses, una a Castro, on haguessin d'anar els habitants de Benicapdó; i una altra al lloc d'Alfondeguilla, on havia estat edificada una església posada sota l'advocació de sant Bartomeu apòstol.

Tots els pobladors dels tres llocs havien de ser instruïts en la fe catòlica. La dotació parroquial era de 100 lliures; els de Castro i Benicapdó n'havien de pagar 6 com a complement de les 8 lliures, ultra aquelles altres 4 que abans satisfieien, que en total eren 20 lliures per raó dels delmes i primícies que es retenien. La mensa episcopal de Tortosa pagava 79 lliures en virtut del decret dels bisbes de 1573. El dret de patronat pertanyia *in solidum* al bisbe de Tortosa.

L'església de Castro havia de ser engrandida i la casa del rector, amb la sagristia, havia de ser construïda de nova planta en el lloc i forma designats. Al lloc d'Alfondeguilla l'església havia de ser edificada de nova planta sota l'advocació de sant Bartomeu apòstol segons la forma i en el lloc designats; l'església vella, antiga mesquita dels mudèjars, amenaçava ruïna i, per tant, havia de ser enderrocada totalment i els seus rèdits havien de ser recobrats pel duc de Sogorb i invertits en les esglésies que s'havien de recuperar i engrandir: «... *vetus ecclesia, que maurorum mesquita erat, minaturque ruinam penitus diruatur sed redditus vero olim mesquite dictorum oppidorum recuperentur de manu ducis Segobricen. seu de Cardona ecclesiis que restituantur et amplientur et per Rectorem et Juratos administrantur*».³⁶

Nules. La Vilavella. El lloc de la Vilavella tenia 50 cases de nous conversos i una església parroquial sota l'advocació de sant Bartomeu apòstol, segregada de l'església de Nules pels comissaris apostòlics des de l'any 1535 i dotada amb 30 lliures dels delmes del propi lloc que rebien el bisbe i les tres dignitats canòniques de la catedral de Tortosa. El dret de patronat corresponia en alternança al bisbe i a

36. AHDTò, *Ibidem*, fol. 22.

les tres dignitats. Estant vacant l'església de Mascarell, aquesta fou impetrada a la Cúria romana apel·lant al dret de devolució juntament amb l'església de la Vilavella en la seva condició d'annexada potser subreptíciament i obreptícia per Francesc Roca, prevere, qui pel servei parroquial i dotació de les dites esglésies va rebre 75 lliures, 40 de les quals del rector de Nules per les primícies que hi rebia i per les 600 lliures que li corresponien dels rèdits de l'església esmentada, 15 lliures del bisbe de Tortosa i 20 lliures de les tres dignitats canòniques. A canvi, tenia l'obligació de celebrar cada diumenge i en les festes de precepte dues misses, una a l'església de Mascarell i l'altra a l'església de la Vilavella. Tot i la impetració davant la Cúria de Roma i la col·lació feta a favor del rector Roca, l'església de la Vilavella havia de romandre desmembrada i lliure de tota annexió i, erigida en parroquial amb el seu peculi propi i el seu rector, havia de gaudir de la dotació de 100 lliures, pagadores en la forma que segueix: el rector de Nules havia de satisfer al de la Vilavella cada any 20 lliures pel fet que abans en pagava 40 pel servei d'ambdues parròquies en raó de les primícies que hi obtenia; les tres dignitats canòniques de Tortosa havien de pagar 20 lliures per raó de la part dels delmes que hi cobraven, que tenien el valor de 50 lliures; i el bisbe de Tortosa havia de satisfer de la mensa episcopal 60 lliures per raó dels delmes que n'obtenia i del decret des bisbes de 1573. Amb el terçó dels delmes i dels rèdits de les mesquites que es retenia el duc de Sogorb, aquest, senyor temporal de Nules i la Vilavella, havia de refer i mantenir en la forma acostumada a la contrada les esglésies que abans havien estat mesquites i havia de construir la casa del rector i la sagristia, donant-ne al rector i als jurats l'administració.

Nules. Mascarell. El lloc de Mascarell, posat vora la mar («*ad mare situm*»), tenia 45 cases de moriscos *intra muros* i 30 repartides pel terme. L'església parroquial posada sota l'advocació de sant Agustí fou desmembrada de la de Nules pels comissaris apostòlics l'any 1535 i, erigida en parròquia, fou dotada amb 30 lliures de les primícies del lloc esmentat que hi percebia el rector de Nules, el qual hi tenia el dret de patronat *in solidum* amb els rectors de la Vilavella i de Mascarell i venia obligat a compartir amb ells el servei pastoral. Aquest servei era compensat pel bisbe de Tortosa i les tres dignitats canòniques, com ja consta en l'esment de la dotació de l'església de la Vilavella. La dotació de la parròquia de Mascarell i del seu rector es va augmentar fins a 100 lliures. El rector de Nules havia de pagar cada any 63 lliures de moneda valenciana per raó dels delmes que n'obtenia, que tenien un valor de 30 lliures un cop feta la legítima liquidació; les dignitats canòniques de Tortosa havien de satisfer 9 lliures i 10 sous en total, a raó de 3 lliures, 3 sous i 4 diners cadascuna per raó de la part dels delmes que els corresponia, que era de 40 lliures, 9 sous i 6 diners. La mensa episcopal havia de pagar 9 lliures i 10 sous per la mateixa raó. S'aplicaven també al rector 18 lliures que li corresponien dels rèdits pels aniversaris i celebracions dobles que cada any es celebraven en aquesta parròquia on havien estat fundats amb una quantitat total de 100 lliures a més dels

emoluments que provenien de les obligacions de peu d'altar que eren estimats en 20 lliures. Les terres que havien estat de la mesquita van aplicar-se a l'església i havien de ser administrades conjuntament pel rector i els jurats del lloc.³⁷

Castell nou. Aldea de Castelló de la Plana, «*in villa Castellón que insignis est*». Dins les muralles hi havia 23 cases de moriscos en un carrer que es diu «*lo carrer nou*», en el qual vivien també cristians vells. En aquest carrer hi havia l'església de Sant Nicolau, «*que olim fuerat maurorum mesquita ut ex eis instructura apparet. Annexa est ecclesie parrochiali dicte ville de Castelló*». L'any 1535 els comissaris apostòlics van proveir que els nous conversos del carrer esmentat havien de ser instruïts pel temps de quinze anys en la fe catòlica per un prevere nomenat *ad hoc*, qui havia d'ensenyar-los la doctrina tots els diumenges i dies de festa a l'església de Sant Nicolau, on havia de celebrar la missa i administrar els sagraments. Li assignaren un salari de 10 lliures que havia de donar-li el vicari perpetu de l'església parroquial de Castelló i 4 cafiços de blat d'aquells 8 que els veïns del carrer esmentat, quan eren moros, entregaven a l'alfaquí («*quatuor tritici caficia ex illis octo que habitatores dicti vici cum essent mauri Al faquino prevebant*») i uns altres 4 cafiços per a l'església de Sant Nicolau, aplicats per a la fàbrica del temple i els ornaments litúrgics, en aquell moment lliurats a un religiós mercedari elegit pel vicari perpetu per a instruir els moriscos i celebrar les misses a l'església de Sant Nicolau.

Tanmateix, el vicari perpetu de Santa Maria de Castelló, parròquia que tenia aleshores fins a 1.000 cases, només rebia 112 lliures amb les ofrenes de l'església dels monjos de la Cartoixa de Vall de Crist, a la qual, per l'autoritat apostòlica, eren annexades les primícies de Castelló que tenien un valor de 1.000 lliures. Amb elles, era obligació de la Cartoixa mantenir altres dos vicaris dedicats a la cura d'ànimes en l'esmentada parròquia, però amb aquesta dotació només podien viure en la misèria i no es trobaven preveres idonis que hi anessin a servir. Per això, el bisbe decretà que el vicari perpetu d'aleshores o un dels dos vicaris coadjutors dedicués la seva activitat pastoral principalment als moriscos del carrer Nou en l'església esmentada de sant Nicolau o en un altra més gran que s'hi hauria d'edificar, hi residís sempre, hi celebrés cada dia la missa i administrés els sagraments, ensenyant-los la doctrina cristiana. De salari per a la seva cògrua sustentació li foren assignades i aplicades 50 lliures de moneda valenciana que havien de pagar els monjos de Vall de Crist per raó de les primícies que els monjos rebien de Castelló, no obstant en res l'annexió anterior i l'aplicació per l'autoritat apostòlica segons la qual en els dies de festa més importants els neòfits del carrer nou tenien l'obligació d'acudir a l'església de Santa Maria de Castelló per als oficis divins i per a confessar-se.³⁸

Borriol. La vila de Borriol tenia 42 cases de cristians vells i 63 de nous conversos. Hi havia una església parroquial antiga sota l'advocació de sant Bartomeu,

37. AHDTò, *Ibidem*, fols. 24-25.

38. AHDTò, *Ibidem*, fols. 26-28.

que tenia annexat el lloc de La Pobla, amb 16 cases de cristians vells, a la distància d'una llegua de l'església parroquial, dotada de les primícies d'ambdós llocs, de valor 150 lliures, i d'ofrenes de peu d'altar i rèdits per a celebrar aniversaris de valor 50 lliures. El rector de Borriol tenia l'obligació de celebrar tots els diumenges i festes de precepte dues misses, una a Borriol i l'altra a l'església de La Pobla, però com que aquesta distava de l'església matriu una llegua «*et amplius*» –diu el document aquí–, el rector de Borriol no podia atendre-la sense gran dificultat, esforç personal i dispendi de temps, tant més que li calia atendre pastoralment els nous conversos borriolencs. Per això, atenent al bé dels cristians de La Pobla, el bisbe decretà que un vicari temporal se'n fes càrrec i hi residís i celebrés, rebent un salari de 30 lliures pagadores pel rector de Borriol de les primícies que recollia del lloc esmentat, que tenien valor de 40 lliures. A més, per a la seva còngrua sustentació, el senyor temporal dels dos llocs, que tenia la tercera part dels delmes, havia de donar 10 lliures; l'ardiaca de Borriol, que en collia dues parts estimades en 300 lliures, havia de contribuir amb 30 lliures; i la universitat de La Pobla, pel servei pastoral, havia de donar al prevere 20 lliures. Els camps i rèdits pertanyents a la mesquita, valorats en 20 lliures i escaig, havien de ser recobrats d'aquells que els posseïen il·lícitament i posats a mans del rector i dels jurats per a llur administració conjunta. L'església de Borriol havia de refer-se i engrandir-se fins a una tercera part segons la forma designada «*ut sit populi capax*». La casa del rector havia de refer-se dels fons del comú de la universitat.

Xivert. El castell de Xivert estava situat el cim d'una muntanya, l'accés al qual era difícil. Hi havia 40 cases de moriscos. El seu senyor temporal era el comanador d'Alcalà, frare de la milícia i orde de Montesa. Hi havia una església parroquial dedicada a l'Assumpció de Maria, erigida i dotada pels comissaris apostòlics amb 30 lliures que havia de pagar el comanador de les primícies que collia. El comanador tenia el dret de patronat i de presentació del rector al seu lliure albir. La dotació de l'església era insuficient als ulls del bisbe de Tortosa i decretà que havia de ser augmentada fins a les 100 lliures, que havien de pagar de la forma següent: el comanador, cada any, 50 lliures a més de les 30 que ja pagava, en total 80 lliures per raó dels fruits primicials i decimals, que rebia del lloc i que pujaven a 600 lliures de valor. S'havien d'aplicar també al rector altres 20 lliures dels rèdits dels camps que havien estat de la mesquita, que eren de 36 lliures anuals. El dret de patronat i de presentació corresponia *in solidum* al comanador de Xivert i als seus successors, els quals tenien l'obligació de donar la col·lació de la rectoria a un prevere idoni prèviament examinat i aprovat pel bisbe, que havia de residir al lloc personalment. Les terres que havien estat de la mesquita havien de ser aplicades als rèdits de l'església i administrades conjuntament pel rector i pels jurats. Amb aquests fons hagué d'edificar-se una nova casa per al rector prop de l'església.

Onda. Vilanova. A la vila d'Onda, «*que insignis est in Regno Valentie*», fora de les muralles hi havia un carrer, que tenia de nom «la Vila nova», amb 18 cases

de moriscos, on hi havia una església o un oratori dedicat a Sant Vicent Ferrer, que havia estat mesquita. «... *vicus qui dicitur La Vila noba decem et octo continens domos christianorum nuper ad fidem Catholicam conversorum, in quo est ecclesia seu oratorium sub invocacione Sancti Vicenti Ferrari, quod olim fuerat maurorum mesquita ecclesiae parochiali de Onda annexum*». Els dies de festa i els diumenges, en aquesta església, els moriscos oïen missa en comunitat i eren instruïts en la fe catòlica pel rector d'Onda o per un prevere que aquest hi enviava. Però els dies festius més solemnes havien d'anar a l'església parroquial d'Onda a oir missa i a confessar-se com ho havien decretat els comissaris apostòlics. Així s'afermava la relació i el contacte personal amb els cristians vells de cara a formar en el decurs del temps una única comunitat on les distincions, diferències i recels mutus no hi tinguessin lloc: «... *oportet quod etiam nunch et in futurum id observetur quo neophiti ceremoniis nostre Religionis et Christianorum veterum communicationi assuete fiant*». Els mateixos dies, a la vigília, el rector o el seu vicari havia d'instruir els nous conversos en la doctrina cristiana dins l'oratori esmentat o en una altra església que s'hi edificués de nou. Per a complir aquesta tasca el prevere hi havia de residir i rebia més de 500 lliures dels fruits parroquials. Els rèdits de les terres que van pertànyer a la mesquita, que tenien el valor de 6 lliures i mitja, havien de ser aplicats a la construcció d'una nova església, els edificis que eren de la mesquita havien de ser venuts i la mesquita havia de ser enderrocada per tal que no restés cap record de la perversa secta mahomètica en les ments dels neòfits: «... *redditus vero qui ex terris olim mesquite processerunt et valoris sunt sex librarum cum dimidia ecclesie nove edificande applicati maneant et in eis edificia enagenentur et mesquita diruatur ne recordacio perverse secte animis neophitorum inhereatur*».³⁹

Onda. Tales i Artesa. El lloc de Tales tenia 60 cases de cristians nous i fou desmembrat de l'església parroquial d'Onda pels comissaris apostòlics. L'església fou erigida en parroquial sota la invocació de Sant Joan Baptista i li fou annexat el lloc d'Artesa, que tenia 32 cases de nous conversos i distava de Tales una quarta part de llegua de camí planer. El rector de Tales venia obligat a celebrar tots els diumenges i dies de festa dues misses, una a Tales i l'altra a Artesa. Tenia la dotació de 30 lliures provinents de les primícies dels dos llocs, que cobrava el rector d'Onda i aquest, a qui corresponia el dret de patronat d'ambdues esglésies, havia de pagar-les al rector de Tales i Artesa.

El bisbe de Tortosa, considerant que la dotació era insuficient, decretà l'augment a 100 lliures, pagadores de la manera que segueix: el rector d'Onda, per les primícies que recollia dels dos llocs, havia de pagar cada any al rector de Tales 47 lliures, 7 sous i 6 diners, restant alliberat de satisfer les 30 lliures que pagava anteriorment. El comanador d'Onda, de l'orde de Montesa, havia de donar 17 lliures,

39. AHDTò, *Ibidem*, fol. 31.

10 sous i 10 diners; els monjos de la Cartoixa de Porta Coeli, de la ciutat de València, havien de pagar 17 lliures, 10 sous i 10 diners; i les dignitats canòniques de Tortosa havien de satisfer unes altres 17 lliures, 10 sous i 10 diners per raó dels fruits decimals que rebien dels llocs esmentats. El dret de patronat corresponia al rector d'Onda i als seus successors perquè era qui aportava majors quantitats a la dotació de les esglésies de Tales i Artesa.

A Tales es decretà la construcció d'una església nova, amb sagristia i casa digna per al rector «*juxta formam et situm designatum*». L'església vella, que havia estat la mesquita dels moros i guardava encara molts vestigis de la secta de Mahoma, fou enderrocada per decret, tant més que estava en un indret i ús molt difícil d'accedir-hi per als xiquets i les dones i extramurs: «*Et ecclesia vetus, que olim fuit maurorum mesquita et in ea multa prave secte vestigia remanent penitus diminuatur, est enim in loco ac hussu perdifficili pueris et mulieribus et extra oppidum*». Al lloc d'Artesa calia edificar també una església nova o, almenys, era necessari adaptar i refer l'església vella, que havia estat mesquita, de la manera i estil propis del territori, amb l'aplicació dels rèdits que van ser de les mesquites respectives, ben administrats conjuntament pel rector i els jurats.⁴⁰

Ribesalbes. El lloc de Ribesalbes, que era habitat en altre temps per nous conversos, constava de 22 cases de cristians vells i fou segregat de l'església parroquial d'Onda pels comissaris apostòlics. La seva església fou erigida en vicaria perpètua i la cura pastoral l'havia d'exercir un prevere designat pel clergat d'Onda com a administrador, el qual havia de rebre de sou la quarta part dels delmes del lloc, estimats en més de 40 lliures, dotació considerada suficient.

Vall de Suera. Fanzara. Alcúdia. Lleuxa. El lloc de Fanzara, de la Vall de Suera, era del duc de Cardona i tenia 110 cases de cristians nous. L'església parroquial era dedicada a l'Assumpció de Maria i, segregada pels comissaris apostòlics de l'església de la Vall de Suera, fou erigida en parròquia, donant-li per annexos el lloc de l'Alcúdia, amb 18 cases, distant de la parroquial una mitja i quarta part de llegua, discorrent-hi entremig el riu Millars, de corrent abundant, i Lleuxa (*Leuxa*), de 13 cases, distant una quarta part de llegua, també amb el riu Millars entre el lloc de Fanzara i aquest. En total eren 141 cases constituint un sol municipi. La dotació de la parròquia era de 30 lliures, 15 de les quals les pagava el duc de Sogorb sobre els fruits, rèdits i censos del lloc, i les altres 15, provinents dels delmes i primícies, si n'hi havia. Aquesta dotació, però, no va tenir mai efecte, sinó que un frare mercedari de Fanzara que hi era resident amb la llicència del bisbe de Tortosa servia per encàrrec del prelat els tres pobles i cada quart diumenge o dia festiu celebrava a les esglésies de dos llocs de la Vall de Suera, Benisulemmà (*Beniçuleime*) i Sabdén (*Saudent*), situats a dues llegües de camí dolentíssim de Fanzara. Per aquest servei pastoral, els llocs de Fanzara, Alcúdia i Lleuxa li pagaven 37 lliures i mitja i pels

40. AHDTò, *Ibidem*, fols. 32-33.

altres pobles rebia 12 lliures i 10 sous i també 4 cafiços de blat i de panís, puix els pobladors d'aquests cinc llocs no van acostumar mai pagar res de les primícies i delmes, sinó que se'ls retenien en compensació d'un censals que eren carregats sobre les seves universitats en virtut d'una concòrdia molt antiga establerta amb el senyor temporal de la Vall de Suera a la manera que va fer-se la de la Vall d'Uixó.

El bisbe de Tortosa decretà la segregació de Benisulemmà i Sabdén de l'església parroquial de Castelló de la Vall de Suera i de la de Fanzara i manà que fos erigida en cadascun dels dos llocs una església parroquial.

Fanzara. L'església de Fanzara continuà erigida com a parroquial, que ja ho era d'abans, amb els annexos d'Alcúdia i Lleuxa, i fou dotada amb 200 lliures, 60 de les quals eren les que s'havia obligat a pagar la municipalitat dels tres llocs esmentats cada any al rector de Fanzara, compreses aquelles 37 lliures i mitja que anteriorment pagaven amb blat i panís per raó de les primícies i delmes d'aquests pobles que es retenien, estimats després d'un càlcul legítim en 207 lliures en acte notarial rebut el 17 de juny de 1596. Altres 20 lliures eren provinents dels rèdits de les terres que havien estat de la mesquita, estimats en 30 lliures anuals. La mensa episcopal havia de contribuir amb altres 20 lliures en virtut del decret dels bisbes de 1573.

El rector era obligat a celebrar dues misses els diumenges i dies de festa, una a l'església de Fanzara, a la qual havien d'acudir els pobladors de Lleuxa, i l'altra a l'Alcúdia però en el temps de les pluges, quan el riu Millars inundava els camps amb les avingudes, els habitants de Lleuxa havien d'anar a oir missa a l'Alcúdia.

L'església de Fanzara hagué de refer-se, amb la sagristia, i la casa que hi havia contigua, molt còmoda per a l'habitació del rector, fou adaptada i restaurada segons forma i estil designats. Al lloc de l'Alcúdia, les parets de l'església ja eren construïdes i només calgué cobrir l'edifici amb la teulada, havent d'anar a càrrec del duc de Cardona i Sogorb, senyor temporal del lloc, les despeses, però, havent tingut com a propis els rèdits de la mesquita i retenint-los per a ell pel temps de més de seixanta anys, no hi invertí cap quantitat dinerària, incomplint la seva obligació. Li fou exigida aquesta quantitat, que ascendia a 1.800 lliures, i fou administrada pel rector i els jurats.

Benisulemmà i Sabdén. Aquests dos llocs eren annexats a l'església parroquial antiga del Castell i de la Vall de Suera i com que ja feia molts anys que el Castell havia estat abandonat, tampoc no hi havia qui hi tingués cura d'ànimes. El prevere curat habitava des d'aleshores a Fanzara i, els diumenges i dies de festa, havent de recórrer un camí molt aspre de dues llegües, anava a l'església de Benisulemmà a celebrar la missa, a la qual eren convocats els habitants de Sabdén. Cada lloc li pagava de sou 12 lliures i 10 sous. Benisulemmà constava de 26 cases i Sabdén en tenia 18 de nous conversos, distant entre ells una mitja i quarta part de llegua, i com que Benisulemmà i també Sabdén estaven situats en indrets molt aspres i lluny de tot arreu, per això el bisbe de Tortosa decretà la seva segregació de les

parroquials de Suera i de Fanzara i l'erecció de l'església de Benisulemmà en parròquia «*cum sacrario, sagristia, fonte bapntismali et campanili omnique alio pleno jure et privilegio ecclesiarum parrochialium et proprio parraco*». Li fou annexat Sabdén i li fou donada la dotació de 100 lliures aportades d'aquesta forma: 25 lliures anuals donades pel síndic, els jurats i les universitats de Benisulemmà i Sabdén, que s'hi havien obligat, compreses en elles les 12 lliures i mitja amb el blat i el panís que abans pagaven per raó de les primícies i els delmes que es retenien. La mensa episcopal pagava 75 lliures en virtut del decret dels bisbes de 1573.

El rector tenia l'obligació de celebrar dues misses els diumenges i dies festius, una a Benisulemmà i l'altra a l'església de Sabdén, que aleshores encara no estava construïda. A més, havia d'instruir solemnement els moriscos en la fe catòlica. A Benisulemmà havia de reconstruir-se l'església dedicada a sant Bartomeu, que havia estat abans mesquita, i se li havien de treure tots els vestigis que encara conservava de la secta de Mahoma. S'hi havia de construir també una sagristia i la casa per al rector «*juxta formam et locum designatum*». A Sabdén s'havia de construir una església de nova planta en el lloc designat. Les obres constructives s'havien de pagar amb els rèdits i terres que foren de la mesquita, que el senyor temporal dels dos llocs havia cobrat i reservat fins aleshores i que calia recuperar per aplicar-los a l'edificació de les esglésies, sagristies i cases rectorals sota l'administració conjunta del rector i dels jurats.⁴¹

Artana. El lloc d'Artana, del senyoriu del duc de Vilafermosa, tenia 110 cases de cristians nous. La seva església parroquial era antiga i, dedicada a Sant Joan Baptista, estava dotada amb les seves pròpies primícies de valor 150 lliures. La dotació era suficient per al manteniment del rector, la restauració de l'església i la construcció d'una sagristia segons la forma i estil designats.

Eslida i Ahín. El poble d'Eslida era el lloc principal i el cap de tota la serra d'Espadà («*oppidum Eslida caput est totius illius cerre*»). El seu senyor temporal era el duc de Cardona i Sogorb. Hi havia 84 cases de moriscos. La seva església parroquial era antiga i estava dedicada a la Transfiguració de Nostre Senyor Jesucrist. Li eren annexos els llocs d'Ahín (*Aint, Aín*), de 50 cases, Alcúdia, de 65, Veo, de 40, i Benitandús, de 18 cases, tots en conjunt amb 257 cases de cristians nous. El rector celebrava dues misses tots els diumenges i festes de precepte i ho feia de forma alternativa, això és, una vegada a les esglésies d'Eslida i Ahín, i l'altra a les d'Alcúdia i Veo, on acudien els pobladors de Benitandús. Cobrava de sou 50 lliures de moneda valenciana, que eren pagades de la següent manera: 23 lliures i 3 sous eren pagats per la universitat d'Eslida; 10 lliures i 12 sous per la d'Ahín; 16 lliures i 4 sous per les universitats d'Alcúdia, Veo i Benitandús.

El lloc d'Ahín havia estat segregat de la parròquia d'Eslida i erigit en parròquia pròpia l'any 1535 pels comissaris apostòlics, igualment que l'església d'Alcúdia

41. AHDT_o, *Ibidem*, fols. 37-38.

amb els seus annexos Veo, Benitandús i Alfara, dotades cadascuna de les dues parròquies amb 30 lliures, 15 de les quals pagadores pel duc de Sogorb sobre rèdits certs i segurs legítimament consignats, i les altres 15, provinents dels delmes i primícies dels llocs esmentats. Però aquesta dotació no va tenir efecte perquè ni el duc de Sogorb va consignar rèdits ni les universitats dels llocs esmentats d'Eslida i Ahín acostumaven a pagar delmes i primícies, puix se'ls retenien en virtut d'una antiga concòrdia establerta amb el duc de Sogorb, senyor del territori. Tanmateix, de la mateixa manera i per la mateixa causa que en la Vall d'Uixó i en la de Suera, en aquests llocs al bisbe de Tortosa li corresponien cada any 23 lliures, i a les tres dignitats canòniques de la seu de Tortosa altres 23 lliures en virtut d'una antiga composició que així ho determinava contra les pretensions abusives d'altres persones. Convenia que els llocs d'Alcúdia, Veo, Benitandús i Alfara fossin i es mantinguessin desmembrats de la parròquia d'Eslida i al lloc d'Alcúdia fos erigida nova església parroquial amb l'annex d'Ahín, que no distava d'Alcúdia més d'una llegua de camí planer. El rector havia de celebrar dues misses els diumenges i dies festius, una a l'església d'Eslida i l'altra a la d'Ahín, que era dedicada a sant Miquel Arcàngel. A més, havia d'instruir en la fe catòlica els moriscos de forma solemne i instruir-los en la doctrina cristiana.

La dotació era de 100 lliures, que havien de ser aplicades d'aquelles 23 lliures i 3 sous que la universitat d'Eslida pagava al rector, d'altres 23 lliures i 17 sous i altres 47 lliures que l'esmentada universitat d'Eslida havia promès i s'havia obligat a pagar al rector cada any per raó de les primícies i delmes que no acostumaven a pagar i que amb un càlcul legal i prou precís ascendien a 257 lliures 10 sous i 8 diners segons l'acta notarial signada el 18 de juny de 1596. S'hi aplicaven també les 10 lliures i 13 sous que la universitat d'Ahín satisfesia anualment al rector i altres 16 lliures i 7 sous que la universitat d'Ahín s'havia obligat a pagar al rector d'Eslida cada any per raó de les primícies i delmes que es retenien, el valor dels quals, si fossin exigits, pujava fins a 134 lliures. A més s'hi aplicaven 6 lliures provinents dels rèdits de les antigues mesquites d'Eslida i Ahín, que conjuntament tenien el valor d'11 lliures, 8 sous i 4 diners; i altres 6 lliures, a raó de 2 lliures cadascuna, que les tres prepositures de la seu de Tortosa, és a saber el sacristà, l'hospitaler i l'ardiaca de Borriol, obtenien en els llocs esmentats. I la mensa episcopal pagava 14 lliures en virtut de la composició dels bisbes de 1573.

L'església d'Eslida va haver de ser engrandida perquè havia quedat petita per a la multitud del poble i, així, el bisbe decretà que se li havia d'afegir per la banda de l'altar major una tercera part més de la longitud que el temple tenia, «*juxta formam traditam*», i s'havia de construir una nova sagristia delmunt una part de la casa del rector. Així mateix, a Ahín, s'havia d'engrandir l'església afegint-li una tercera part de la longitud que ja tenia per la banda de l'altar major. Les obres havien de pagar-se dels rèdits de les mesquites dels dos pobles, que el duc de Cardona tenia per seus i en el seu poder des de feia molts anys, i que li foren exigits per lliurar-los a mans

del rector i dels jurats, que els administraren conjuntament destinant-los a les construccions esmentades.

L'Alcúdia. Veo. Benitandús. Aquests tres llocs eren annexos de la parròquia d'Eslida. El lloc antic d'Alfara ja estava despoblat i derruït. L'Alcúdia tenia 65 cases, Veo en tenia 40 i Benitandús 18. En total, 123 cases de cristians nous, que eren atesos pastoralment pel rector d'Eslida, qui, al màxim, només podia celebrar dues misses, una al lloc de l'Alcúdia i l'altra a Veo. Rebia de sou dels dos llocs 16 lliures i 4 sous i no rebia res de primícies i delmes per causa de l'antiga concòrdia establerta amb el duc de Sogorb, al qual eren units com succeïa en els llocs i terres d'Eslida i en les valls d'Uixó i Suera. Així mateix restaven pendents de pagament les 12 lliures del bisbe de Tortosa i altres 12 lliures dels tres canonges dignitats de la seu de Tortosa en virtut d'una composició feta pels drets que podien pretendre tenir sobre una part dels delmes.

Com que aquests tres llocs, encara que entre ells eren pròxims, distaven d'Eslida una llegua de camí aspríssim, el bisbe de Tortosa va veure convenient la segregació de la parròquia d'Eslida i la creació de nova parròquia a Alcúdia sota l'advocació de sant Joan Baptista, amb sagrari, sagristia, pila baptismal i campanar i tots els drets i privilegis parroquials plens, servida per un rector propi resident amb cura d'ànimes. Li foren annexats els llocs de Veo i Benitandús.

La dotació fou de 100 lliures de moneda valenciana provinents dels rèdits anuals repartits de la forma que segueix: 16 lliures i 4 sous que els tres pobles pagaven de sou al rector d'Eslida i altres 38 lliures i 16 sous, en total 55 lliures que els tres llocs s'havien obligat a pagar «simul et in solidum» al rector de l'Alcúdia per raó de les primícies i delmes que es retenien i no acostumaven a satisfer, els quals, si els fossin exigits, eren estimats en 247 lliures segons un legítim càlcul fet davant notari el 19 de juny de 1599. Les tres dignitats canòniques de Tortosa aportaven 6 lliures, 2 per cadascuna, en virtut de composició feta sobre la part de delmes que rebien dels llocs esmentats. La mensa episcopal contribuïa amb 39 lliures tant per raó de la composició abans esmentada com pel decret dels bisbes de 1573.

El rector tenia l'obligació de celebrar dues misses els diumenges i festes, una a l'església de l'Alcúdia i l'altra a la de Veo, que era dedicada a l'Assumpció de la Verge Maria, on acudien els pobladors de Benitandús perquè eren poca gent i el camí era molt curt («*quia parva plebs est et brevissimum iter*»). Tenia també el deure d'instruir solemnement els habitants dels tres pobles en la fe catòlica i ensenyar-los la doctrina cristiana.

A l'Alcúdia hagué de construir-se una nova església de planta al mateix solar del que havia estat la mesquita, un edifici que era estret, fosc i ruïnós de vell («*In oppido la Alcudia de novo edificetur ecclesia in eodem situ quo ea que olim erat mesquita maurorum existat angusta, obscura et quasata per vetustatem*»). El bisbe decretà que s'hi havia de construir també la sagristia i casa per al rector segons la forma, estil i lloc designats. Les terres i els rèdits de les mesquites de l'Alcúdia i

de Veo, valorats en 8 lliures, havien d'aplicar-se, administrats pel rector i els jurats dels llocs, a la construcció de la nova església, de la nova sagristia i de la casa rectoral.⁴²

El llicenciat Felicià de Figuerola, precentor i canonge de la seu de València,⁴³ oficial i vicari general de Gaspar Punter, bisbe de Tortosa, fou nomenat per aquest, amb autoritat especial i suficient, i designat pel rei d'Espanya Felip II per inquirir i reconèixer les segregacions, desmembraments, ereccions i dotacions de les esglésies parroquials novament creades als llocs de moriscos, recentment convertits a la fe catòlica, dins el regne de València i bisbat de Tortosa. Va conèixer així mateix quin era l'estat de cadascuna de les noves parròquies i de les matrius d'on havien estat segregades, quines les seves dotacions econòmiques, quin era l'estat de les esglésies, aixovars litúrgics, sagristies, campanars i cases rectorals, com ho havia fet també a les parròquies de l'arxidiòcesi de València erigides pel patriarca Joan de Ribera.

Totes les noves parròquies d'una i altra diòcesi van ser confirmades per la Seu Apostòlica i un cop Felicià de Figuerola elevà a Roma el memorial de certificació en forma pública i notarial, subscripta per ell «propria manu» i segellada amb el seu segell. Signà també Jaume Pau Pallarès, prevere i beneficiat a la catedral de València, notari públic per l'autoritat apostòlica, qui va intervenir al costat de Figuerola i va posar-hi el seu segell.

El document acaba amb el Catàleg «*Catalogus eorum qui contribuunt: Mensa Episcopalis Dertusensis, Prepositure dertusenses, Domini temporales, Universitates oppidorum, monachi conventuum Vallis Christi et Porta Celi Cartusiensium, Rectores quorundam locorum, redditus olim mesquitarum episcopatus Dertusensis*»,⁴⁴ de tots aquells que venien obligats a contribuir en la dotació de les noves parròquies erigides als pobles de mudèjars convertits en cristians nous, indicant-ne les quantitats que cadascú havia d'aportar per a la construcció de les noves esglésies, sagristies, campanars i cases rectorals, així com per a la sustentació dels rectors dedicats al servei pastoral, ministerial i instructiu dels moriscos. Al final, signà el bisbe Gaspar Punter, amb el segell episcopal, «*ut premissis plena fides ab omnibus ubique in iudicio et extra iudicium adhibeatur*». Signà també amb el bisbe el prevere Baptista Ramon, secretari seu, qui féu fer-ne còpia roborada notarialment expedida el 26 de juny de 1599.

A continuació ve copiat el breu apostòlic del papa Climent VIII corroborant els decrets del bisbe Gaspar Punter, qui havia mort ja l'any 1600, i reconeixent als bis-

42. AHDTò, *Ibidem*, fols. 43-45.

43. Feliciano de Figueroa fou nomenat bisbe de Sogorb l'1 de febrer de 1599 i governà la diòcesi fins a la seva mort, el 25 de juliol de 1609, als 68 anys d'edat. Fou consagrat pel patriarca sant Joan de Ribera i actuaren de coconsagrants els bisbes Alonso Ávalos i Miguel Espinosa, bisbes auxiliars de València.

44. AHDTò, *Ibidem*, fol. 47.

bes de Tortosa la facultat d'imposar les penes canòniques d'entredit, suspensió *a divinis* i excomunió a tots aquells que, obligats a contribuir a la dotació de les esglésies, no ho volguessin fer o no fessin dins un termini prudent imposat pel mateix bisbe. El breu fou signat a Roma «*apud Sanctum Petrum sub annullo piscatoris*» el 28 de maig de 1602, i presentat al rei Felip III per a la seva execució pel patriarca Ribera, qui subdelegà al bisbe de Tortosa, Pedro Manrique, l'execució de les lletres apostòliques amb document signat pel Patriarca a València el 15 d'abril de 1608.

Fra Pedro Manrique va constituir-se gran defensor de la permanència dels moriscos dins el bisbat tortosí, havent convocat abans davant seu els caps de les comunitats morisques de les valls d'Eslida, Fanzara, Vall d'Uixó i els de les viles i llocs de la Ribera d'Ebre per fer-los diverses plàtiques instructives referents a llur conversió, usant amb ells de bondat i paciència i compromentent-se a defensar llurs persones i béns impedit-ne enèrgicament llur deportació. Gràcies a ell, doncs, sojornaren per sempre més al bisbat tortosí les famílies morisques de la Ribera d'Ebre, especialment les de les viles i llocs de Riba-roja, Ascó, Flix, Vinebre, Garcia, Móra, Tivissa, Benissanet i Miravet, i les de la zona de la Vall d'Uixó i serra d'Espadà.⁴⁵

El bisbe Manrique, de qui ja no devia fiar-se gaire el patriarca Ribera quan deia d'ell que era novençà en el regiment del bisbat i que faria bé a delegar l'execució dels decrets relatius als moriscos en una altra persona, rebutjà els mètodes dràstics del patriarca de València perquè ja no compartia la seva visió del fenomen social. Així ho palesen les paraules elevades pel patriarca al rei d'Espanya, amb càrrega de la seva consciència, invitant-lo a signar el decret d'expulsió pels grans beneficis econòmics que en reportaria la reducció a l'esclavitud i l'exili: «... Vendrán a ser de mucha consideración las cantidades que entrarán en el Fisco de V. M. por medio de esta santa ejecución de justicia, porque como se ha dicho, y aora se dize de nuevo, V. M. puede tomar por esclavos y esclavas, assí para su servicio, como para venderlos a otros, todos estos, sin escrúpulo de conciencia alguno, y la cantidad de hombres, mugeres y moços sanos será tanta, que después de proveydas las galeras y minas, os podrán vender en Italia los demás. Item los niños y niñas de siete años abajo, se venderán en España a buen precio, y se comparán con gusto, y serán también en gran cantidad. Esto no solo puede S. M. hazerlo, pero está obligado en conciencia y a no imbiar estos niños con sus padres, y la servidumbre que les impone vendiéndolos, no se debe tener por pena, antes bien beneficio suyo, devido al baptismo que recibieron.»⁴⁶ I certament no era aquest el criteri del bisbe de Tortosa.

Alfonso Márquez de Prado culminà l'obra pastoral del bisbe Manrique envers els moriscos i n'assegurà definitivament la permanència dins el bisbat.

45. ACA, Consell d'Aragó, any 1611, lligall 268, doc. 2; any 1616, lligall 269, doc. 12; lligall 270, doc. 44.

46. Publica el document sencer M. GEDDES, *The history of the expulsion of the Moriscos of Spain*, a «Miscellaneous Tracts», vol. I, p. 71.

APÈNDIX DOCUMENTAL

Lletres apostòliques del papa Pau V al bisbe de Tortosa.

Roma, 11 de maig de 1606.

Paulus Papa quintus. Venerabilis frater, salutem et apostolicam benedictionem. Mandavimus Venerabili fratri Patriarchae Antiocheno Episcopo Valentino ut evocaret ad se venerabiles fratres episcopos Oriolensem, suffraganeos suos ac una fraternitatem tuam et ad vos reffert de jucunda opportuna ratione qua facilius perfruuntur eaque a Summis Pontificibus predecessoribus nostris et a nobis nuper decreta fuerunt vel in posterum a nobis decerneatur pro conversione maurorum in Valencie regno commorantium. Hactenus quidem concessimus quidquod charissimus in Christo filius noster Philippus, Hispaniarum Rex, a nobis singulari studio pietatis propter hanc causam postulavit. Nunc, quia vehementer sic salute illarum animarum anxii sumus, nihil magis cupimus quam quod hi ad quos huius negotii procuratio pertinet munus suum sedulo curent. Propterea quia novimus in diocesi Dertusensi magnum reperiri numerum maurorum et ob sollicitudinem hanc tibi vehementer cordi esse debere, petimus a fraternitate tua ut mature ad Archiepiscopum Valentinum se conferat et communicato consilio cum predictis fratribus nostris episcopis deliberationem adeo necessariam suscipiat. In primis vero volumus ut que statuta sunt pro dotatione parochialium ecclesiarum et incremento seminariorum ad maurorum institutionem procurandam summa fide atque diligencia exequamini: Nos omnia expedivimus quibus huiusmodi negotium antea remorabatur et Rex ipse in his que ad ipsum pertinent ubi opus erit favebit iudicii vestris. Quare nihil aliud exigitur nisi quod vos ipse serio in hanc curam incumbatis. Profecto sua in pastorali munere vigilantia minime agere videtur, admonicionibus, cohortacionibusque nostris satis quidem multa de tua in procurando rege diligentia atque sollicitudine accepimus. Verum quia rei gravitas urget, minime nos continere possumus quin hactenus te, curis efficias ut quam primum episcoporum conventui predicto intersis totoque pectore mentem in hac una cogitatione defigas ut nihil a vobis pretermittatur quod ad illarum animarum salutem opportunum aut necessarium esse extimetur illud tibi semper in animo hereat egi de thesauro qui non corruptibilibus auro neque argento comparatus est, sed preciosissimo Filii Dei sanguine ad quem luerandum tot a Domino talenta accepisti enittere. Igitur, ut cum reddideris Eterno Patri familias rationem negotiationis tue merearis ingredi in Domini gaudium in quare, preterquam quod officio tuo satisfeceris nostrum, etiam meriti charitatem tibi obstringes qui flagitamus hoc a te cum omni cordis affectu fraternitati tue litteras expectamus quibus de omnibus que in futuro conventu exeritis nos certiores faciatis. Confirmet te Deus in omni opere bono et nos tibi apostolica benedictione nostra benedicimus.

Datum Rome apud Sanctum Petrum sub annullo piscatoris Quinto Idus Mayi M DC VI Pontificatus nostri anno primo.⁴⁷

Lletra del rei Felip III al bisbe de Tortosa sobre l'execució de la dotació de les rectories i esglésies de nova erecció als llocs de moriscos.

Madrid, 25 de març de 1608.

El Rey. Reverendo en Christo Padre Obispo de Tortosa, de mi Consejo.

Los años passados, haviedo Yo recibidos los breves que la buena memoria de Gregorio décimo tertio concedió como sabeys en favor de las tassas dichas para la dotación de las Rectorías, mandé que la exequción dellos se comitiesse en respeto de los Lugares de esse Obispado al obispo de Segorbe Don Feliciano de Figueroa attendiendo a la larga experiencia y noticia que tenía de aquella materia y a que vos no podíades entonces por ser recién entrado en essa Iglessia estar tan informado della como hera

47. AHDTó, *Ibidem*, fols. 57-59.

menester, pero el obispo comensó a executar los breves en su diócesi de que resultaron los pleytos y desavenencias que haveis entendido, los quales le han embarazado hasta agora y así no ha podido complir con su comisión y siendo fuersa no diffinir esto más tiempo y muy puesto en razón que la execusión se aga por vuestra mano pues ya cessó la consideración que obligó a no encargárola particularmente, que en vuestra prudencia y autoridad podreis mucho mejor hazer lo que conviene que otro alguno, me ha parecido escribir al Patriarcha que, como executor nombrado en los dichos breves, os subdelegue y de la comisión que para ello fuere menester encárgeos mucho que la accepteis y os ocupeys luego en executallo, procurando sobre todo la brevedad que yo creo de vuestra Christiandad y recta intención y de lo que teneys entendido del fin a que se ordena esto que lo hareis así y que por el buen asiento que es menester, no solo en la materia de la dotación sino también en la povisión de las Rectorías, para que esto en essa diócesi no pueda ser de impedimento a lo prinsipal de la Instrucción como no lo puede ser ya en las demás donde queda executado.

Data en Madrid a veynte y sinco de Marso de Mil seis sientos y ocho.

Yo el Rey.

Ortiz, secretario.⁴⁸

Lletra del rei Felip III al bisbe de Tortosa sobre la trobada discreta amb el Patriarca Joan de Ribera i els bisbes de Sogorb i Oriola per tractar de la preparació dels moriscos a rebre bé la instrucció cristiana.

Madrid, 25 de març de 1608.

El Rey. Reverendo en Christo Padre Obispo de Tortosa, de mi Consejo.

Aviendo considerado lo mucho que importa al servicio de Dios Santo y al descargo de mi consciencia real volver a continuar la Instrucción y predicación de los nuevos convertidos desse Reyno, que quedó interrumpida y suspensa los años passados para los pleytos que resultaron de la excepción de los breves de Gregorio déssimo tertio, señaladamente hallándose ya, como deveis saber, lo de la dotación de las Rectorías en estado que no podía embaraçar, pues lo de Valencia y Origuela quedó ya asentado y con la sentencia que se ha dado por el Patriarcha en lo de Segorbe, la buena diligencia que fió en vuestro zelo Christiano pondereys en essa vuestra diócesi sobre que os escribirá el Patriarcha, se asentará también lo tocante a ella. Y resultó de remetiros esse breve que os escribe Su Santidad exortándoos a esta empresa, el qual he mandado remetiros para esta ocasión después que se resibió y que en el entretanto que se acaba de componer la dicha dotación se trate también de la forma que en esto se habrá de dar, presupuesto que la última de que se usó no fue de tanto effecto como se esperava y que con gente tan obstinada y mal efectada al nombre Christiano como lo es essa, parese que deven preseder a la predicación y enseñansa otras diligencias encaminadas a domesticalla y atraella a que de buena gana y voluntad querria ohir lo que se predicara y enseñara, y porque esto requiere gran consideración y predicación y sobre ello han dado aquí algunas personas selosas los discursos y advertencias que os encaminará el Patriarcha, a quien escrivo que para este effecto se junte con vos y con los obispos de Sogorbe y Origuela y con otras personas, si conviniere, en la parte y lugar que tuviere por más cómodo. Os encargo mucho que, pues veis la obligación que en esto nos corre a todos y lo que nos deve premiar y desuelar pues se trata de hazer a Dios el más agradable servicio de quantos se le pueden ofrecer, dexadas aparte las demás consideraciones, os dispongays a esto con la voluntad que espero de vos accediendo prontamente adonde os avisará el Patriarcha, a quien dareys crédito en todo lo que sobre esto os aprivaría y daría y advirtiendo lo que después de haver oydo los dichos discursos y considerando lo que arriba digo y lo que es menester para entablar bien esta obra os pareserá más convenir para que así tengamos asentado y bien dispuesto al apuntamiento que el Patriarcha me ha de imbidiar de todo lo que con vos y con los

48. AHDT0, *Ibidem*, fol. 59-61.

demás acordareys y aquí se pueda elegir lo que más hiziere a nuestro propósito que siendo lo que aquí pido tan propio y de vuestro officio y tan justo que concurrays en esta parte con el deseo de Su Santidad y mío, no me queda que desiros sino que me aviseys del resibo del breve y a su tiempo respondays a él como es razón.

Data en Madrid a veynte y sinco de Marso de mil seys cientos y ocho.

Yo el Rey.

Ortiz, secretario.⁴⁹

49. AHDTó, *Ibidem*, fols. 61-63.

In Dei nomine et fiduciam ac subditivam. Pater
 et filij et spiritus Sancti Amen.
 Notandum est quod anno Domini millesimo
 Sexcentesimo octavo die vero quinto mensis Maij Interdico
 In cuiusmodi de Alameda Agente per Juratos Ill. Mo. de
 Ill. Mo. domini Vni Dni Marriq. Dei et apte. Dni gratia epi.
 de rege ac apta autoritate notari. Cetero Ill. Mo. de R. Mo. de
 cripta presentia consulatus personaliter Ill. Mo. de R. Mo. de
 mus dominus Decus Marriq. Dei et apostolice Sedis gratia
 episcopus de rege. In villa de Barcha sine de rege. diebus
 et in domo Abbatis Regentis tradidit et liberaliter misit
 et notariis quaedam apostolicas papiras Cuius Ius
 Delegatorias prout per Ill. Mo. de R. Mo. de R. Mo. de R. Mo. de
 cum aribera Dei et apostolice Sedis gratia Interdico
 Amichane Archiepiscopo Valeriano et decessit Regit
 Magestrato. Et eo nomine Judicem exequitorum et omnia
 Sanum apostolicam una cum alijs suis collegis Ill. Mo. de
 Vni. Curie causam amare. et. Pater generalis audientie
 et Reverendissimo Episcopo Ierusalem ad In. Pata. cu
 clausula quamvis ipsi vel duo aut unus eorum perso
 vel aliam seu alios ab eis et quandoque per a Sancta
 Sede apostolica specialiter deputatos dictos Ill. Mo. de
 Ill. Mo. domini epi. de rege. directas super Instructio
 concordie seu quocumque ad fidem Catholicam conve
 et erectione parochiarum et decessit. et decessit
 et Ill. Mo. de rege. quinto mensis Aprilis proximo
 Ill. Mo. manu dicti. Domini et Archiepiscopi Ill. Mo. de

Document de l'erecció de parròquies llocs moriscos

Parecer de Salvatierra sobre la cuestión morisca (1587)

HELIOS BORJA CORTIJO

Resumen:

El presente artículo da a conocer el informe que, en 1587, realizó el obispo de Segorbe Martín de Salvatierra. Se inserta en la mentalidad eclesiástica de fines del XVI, de una Iglesia valenciana cansada con el fracaso de la conversión y con el miedo a la colaboración militar con turcos y piratas, incluso con protestantes. El prelado realiza comparaciones con los indios, de fácil y rápida conversión.

Palabras clave:

Morisco, obispo Salvatierra, Segorbe, expulsión.

Abstract:

The current article let us know the report that in 1587, was realised by the bishop of Segorbe Martín de Salvatierra. It inserts himself into the ecclesiastic mentality at the end of the 16th Century, of a Valencian Church tired of the failure of the conversion and afraid of the military collaboration with the Turkish and pirates, and even with the Protestants. The prelate made comparisons with the Indians, easy and quick to convert.

Key words:

Moorish, bishop Salvatierra, Segorbe, expulsion.

El manuscrito 5.785 de la Biblioteca Nacional de España, en sus páginas 181r-191v., conserva el parecer del obispo segobricense Martín de Salvatierra sobre la cuestión morisca, informe cuyo título es el siguiente: *Parecer de don Martín de Salvatierra, obispo de Segorve, del consejo del Rey nuestro Señor, dado por mandado de su Majestad del estado en questan los moriscos del Reyno de Valencia y de la formación e instrucción que se trata de darles*¹.

1. Como en muchos casos, también este informe es un ejemplo de los posibles errores en que se puede caer si se consulta Internet para temas históricos. En www.materialesdehistoria.org/cronolog aparece una detalladísima cronología sobre la cuestión morisca. En esta relación aparece el parecer de Salvatierra, en el que «propone expulsarlos a Terranova... y castrar a los varones». Nosotros, que hemos leído dicho informe y que es la base del presente artículo, no lo hemos visto.

Martín de Salvatierra podía juzgar sobre la materia, no sólo como obispo de una diócesis de moriscos (y anteriormente lo había sido de la de Albarracín), sino también por su calidad de antiguo inquisidor de Valencia y promotor fiscal en el Consejo del Santo Oficio. Y veremos que en dos ocasiones, en su informe, remite a pruebas aportadas por la Inquisición.

El ambiente general era claramente hostil a los moriscos. Las Cortes de Monzón de 1585, a las que asistió el prelado, trataron de arbitrar recursos económicos para luchar contra las frecuentes incursiones norafricanas en las costas españolas, incursiones que contaban con la ayuda de los moriscos.

Unos moriscos que eran vistos con miedo debido a su demografía, a que «no consumen número la guerra ni la religión», en palabras de Francisco Hernández de Liébana, presidente de la Chancillería de Valladolid, en 1581, que preveía una Castilla con cada vez menos cristianos viejos y con más moriscos².

Pero el problema arrancaba desde el instante mismo del nacimiento del morisco a inicios del siglo. La instrucción religiosa se realizó a través de campañas misionales y por el ministerio ordinario, pero los fracasos jalonaron esta labor (en nuestra diócesis es importante la labor de Gaspar Jofré de Borja en 1534, por ejemplo). Y es que se partía ya mal: *son más moros que nunca*, decía un informe inquisitorial de 1567. Evidentemente sólo podía ser de esa manera: eran cristianos a la fuerza, por lo que no se podía hablar de conversión sincera. Pero desde el punto de vista de la Iglesia muchos habían sido los esfuerzos y la verdad estaba de su parte (este aspecto era incuestionable)³.

Por tanto, no es de extrañar la parcialidad que respira el documento, aunque el obispo trate de realizar una exposición objetiva y compare la cuestión morisca con otras realidades (judía, arriana, india y protestante). Se inscribe en un contexto en que los prelados valencianos abogan claramente por la expulsión (el patriarca Ribera en Valencia y José Esteve en Orihuela), ante la falta de éxito de la labor evangelizadora.

La noticia debe provenir de la cita que da Boronat: «*esta gente se puede llevar a las costas de los macallaos y de Terranova, que son amplisimas y sin ninguna población, donde se acabaran de todo punto, specialmente capando los masculos grandes y pequeños y las mugeres; llevando un año los del Reyno de Valencia a una parte, y otro los de Aragon a otra, y otro los de Castilla a otra*», BORONAT Y BARRACHINA, P. (1901): «Los moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico». Valencia, Imprenta de Francisco Vives y Mora. I, pp. 612-634). Aquí el autor da esta cita como proveniente del informe de Salvatierra. Quizás pudo haber otro, o este está incompleto, ya que se trata de una copia.

La catedrática de filología Luce López-Barralt, de Puerto Rico, habla de los planes genocidas del prelado, basándose en el informe de un morisco refugiado en Túnez que se halla custodiado en la Real Academia de la Historia, bajo la signatura «manuscrito S-2», (LÓPEZ-BARRALT, L. (1989): «El extraño caso de un morisco maurófilo», AIH, Actas X, pp. 255-266).

2. DUVIOLS, J. P. – MOLINIÉ-BERTRAND, A. (1997): «La violence en Espagne et en Amérique (XV-XIX siècles)», Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, p. 262.

Veamos resumido el informe.

Comienza tildando a los musulmanes de «gente tan mala i perniciosas». Detalla que el cristianismo estaba fuertemente implantado en Hispania a su llegada y hace una relación de personajes musulmanes que se bautizaron, entre ellos el rey de Valencia por parte de «don Ispán, obispo de Segorve»⁴, que se llamó Vicente Velvís y cuyos sucesores viven en Xàtiva en ese momento.

Sigue con la gran labor evangélica de San Vicente Ferrer, que logró convertir a muchos musulmanes de los reinos de Aragón, Castilla, Murcia y Extremadura⁵.

El tercer punto es la conversión «de su libre i espontánea voluntad» de los musulmanes del reino de Granada tras la conquista de los Reyes Católicos⁶.

3. Mucha es la bibliografía que hay al respecto. Damos aquí una relación de la que nos parece interesante, tanto general como específica, a la que hay que añadir la que aparece en los pies de página:

- BARCELÓ, C. (1984): «Minorías islámicas en el País Valenciano: historia y dialecto», Valencia, Universitat de València.

- BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, R. (2001): «Heroicas decisiones: la monarquía católica y los moriscos valencianos», Valencia, Institución Alfons el Magnànim.

- BRAMON, D. (1981): «Contra moros i jueus. Formació i estratègia d'unes discriminacions al País Valencià», Barcelona, Península.

- DE EPALZA, M. (1992): «Los moriscos antes y después de la expulsión», Madrid, Fundación Mapfre (edición digital, Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2001).

- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. – VINCENT, B. (1979): «Historia de los moriscos. Vida y tragedia de una minoría», Madrid, Revista de Occidente (nueva edición en 1997, Madrid, Alianza).

- GARCÍA ARENAL, M. (1996): «Los moriscos del reino de Granada», Granada, Universidad de Granada.

- FANJUL, S. (2000): «Al-Andalus contra España. La forja del mito», Madrid, Siglo XXI.

- LAPEYRE, H. (1986): «Geografía de la España morisca», Valencia, Diputación Provincial.

- MÁRQUEZ VILLANUEVA, F. (1998): «El problema morisco (desde otras laderas)», Madrid, Editorial Libertarias.

- PERCEVAL, J. M. (1997): «Todos son uno. Arquetipos de la xenofobia y el racismo. La imagen del morisco en la monarquía española de los siglos XVI y XVII», Instituto de Estudios Almerienses, Diputación de Almería.

- PIZARRO LLORENTE, H. (2004): «Un gran patrón en la corte de Felipe II. Don Gaspar de Quiroga», Madrid, Universidad Pontificia de Comillas.

- VINCENT, B. (2001): «Carlos V y la cuestión morisca», Alicante, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes.

- VINCENT, B. (2006): «El río morisco», Valencia, Universidad de Valencia.

- VVAA (2003): «La monarquía de Felipe II», Madrid, Real Academia de la Historia.

- VVAA (2009): «La expulsión de los moriscos», Barcelona, Nabl Ediciones.

4. Yerra en este punto Salvatierra, ya que el bautismo de Abú Zeyt fue realizado por el obispo Domingo (LLORENS RAGA, P. (1973): «Episcopologio de la diócesis de Segorbe-Castellón», Madrid, CSIC, Instituto Enrique Flórez, I, pp. 70-72).

5. MARTÍN DE LA HOZ, J. C. (1998): «La conversión en la predicación de San Vicente Ferrer», Anales Valencinos, Año XXIV, n° 488, pp. 363-370.

6. Las capitulaciones de Granada estipulaban el respeto de la religión musulmana, lo que se mantuvo hasta 1499. El intransigente Cisneros, partidario de la cristianización rápida frente a la postura del arzobispo Hernando de Tavera (conversión por convicción e integración del mudéjar en la cultura cristiana), planteó en 1502 el dilema conversión o expulsión. El resultado fue la conversión masiva (¿libre y espontánea?) de los mudéjares de Castilla, Granada, Murcia y Navarra, naciendo así el morisco.

Sigue con la historia de un alfaquí de Valencia que se convirtió y escribió un libro donde claramente hacía ver las falsedades del Corán y la verdad de la Biblia⁷.

A continuación relata cómo desde 1524 «los moriscos del Reyno de Valencia avieron el sacramento del bautismo» y cómo desde el arzobispado de Valencia como de los obispados de Tortosa, Segorbe y Orihuela, desde los prelados hasta los sacerdotes, todos se han esforzado en evangelizarlos⁸. «Yo, en mi particular, afirmo haver puesto la diligencia que me ha sido posible en instruir i enseñar a los dichos moriscos la doctrina christiana como adelante diré».

Refiere la fundación de un colegio en Valencia ex profeso para la instrucción de los hijos de los moriscos, donde la Iglesia ha puesto mucho empeño, pero que ha dado pocos frutos⁹.

Pasa a relatar su experiencia personal, recorriendo el obispado para instruir a los moriscos en las verdades de la fe «con toda la suavidad, amor i charidad que me ha sido posible». Se han hecho grandes esfuerzos: edictos, parteras y madrinan cristianas que asistan a los nacimientos, carniceros cristianos viejos, retirada de coranes, alguaciles que vigilen el cumplimiento de misas... con el fin de que olviden la secta de Mahoma. Salvatierra cuenta que en su propia casa ha tenido a moriscos para enseñarles el cristianismo de manera amorosa «y jamás lo e podido acabar con ellos usando de palabras i excusas frívolas e inpertinentes»¹⁰.

En el siguiente punto habla de la benevolencia real para con los moriscos, dejándolos libres de la confiscación de sus bienes, «siendo convencidos del crimen de la heregía, lo que no ha sido servido conçeder» en otras partes del Imperio, como Flandes.

Elogia la figura del difunto obispo de Sidonia y del jesuita Vargas, que han pasado mucho tiempo evangelizando en el reino de Aragón, de lo que eran sabedores los moriscos valencianos «por la mucha comunicación i correspondencia que ay entre los moriscos de los dichos reinos». A pesar de su encomiable labor, el obispo, en el momento de su muerte, afirmaba partir «muy desconsolado desta vida por entender que no havía hecho fructo alguno en ellos»¹¹.

7. Desconocemos a quién se refiere. Meyerson recoge la historia del hijo del alfaquí de Xàtiva, bautizado en 1487 como Juan Andrés, ordenado sacerdote y predicador entre los musulmanes de Granada y Aragón de las verdades del cristianismo (MEYERSON, M. (1994): «Els musulmans de València en l'època de Ferran i Isabel», València, Edicions Alfons el Magnànim).

8. Los bautizos forzosos de los mudéjares valencianos realizados por los agermanados llevaron al debate de si eran válidos o no. En febrero de 1525 una junta eclesiástica reunida a propósito dictaminó que sí. Siete meses después, Carlos I retomaba el decreto de conversión o expulsión.

9. Se refiere al fundado por Carlos I, en 1545, bajo la advocación de Nuestra Señora de la Misericordia.

10. Ciertamente el prelado intentó la cristianización de los moriscos. El 13 de junio de 1584 ordenaba la construcción de la iglesia de Algimia de Almonacid, ordenando que un clérigo debía enseñar a los moriscos la doctrina cristiana todos los días festivos.

11. Sobre la labor evangelizadora de ambos eclesiásticos dice mucho el sermón que realizó el padre Vargas el 14 de abril de 1578, día del nacimiento del futuro Felipe III: «Pues que os negáis absoluta-

En el siguiente punto afirma que es de sobra conocida la labor evangelizadora jesuita entre los moriscos¹², quienes «no la han rreçivido ni querido rreçivir».

Refiere los muchos milagros que Dios ha obrado en la Reconquista y que sobran para convercense de la verdadera fe cristiana. Sin embargo, los moriscos persisten en su error.

Por tanto, a pesar de tantos esfuerzos por parte de la Iglesia, el Estado y el pueblo cristiano, aun del mismo Dios mediante los milagros obrados, como los moriscos persisten en la secta de Mahoma, hay que conocer algunos preceptos del mismo, que pasa a enumerar y detallar:

- con ayuda del demonio, Mahoma engañó a los cristianos, que eran los que más vivían en el mundo, diciendo que el Corán se lo había enviado el arcángel San Gabriel;
- Dios ha enviado tres profetas al mundo: Moisés, Jesús y él mismo, llegando así a cumplimiento la obra divina. De Jesús dijo primero ser nacido de la Virgen María, aunque luego cambió por placer a los judíos;
- se circuncidan como los judíos;
- de los herejes arrianos tomó la negación a la Trinidad;
- de los idólatras de La Meca tomó la adoración a un ídolo, y todos los musulmanes rezan hacia esa dirección;
- los musulmanes que públicamente se dicen cristianos saben que no ofenden a Alá si en su corazón siguen la secta de Mahoma;
- es notorio que en Granada en 1492 y en Valencia en 1524 fue notificado a los musulmanes que si querían quedarse en España debían convertirse¹³;
- siguiendo al propio Mahoma, los moriscos son viciosos e incumplen el sexto mandamiento, pues se lavan «con agua las manos, cabeça i piernas» y con esto se les quitan los pecados mortales y veniales, «con solo el arrepentimiento de haverlos cometido»;

mente á venir á Cristo, sabed que hoy ha nacido en España el que ha de arrojaros del reino» (JANEH, F. (1857): «Condición social de los moriscos de España», Madrid, Real Academia de la Historia, p. 60).

Respecto a la labor del prelado, resaltamos la opinión de dos coetáneos: «Don Rodrigo Zapata testifica en 1577 que este obispo, «aun siendo harto viejo, anda por todas estas morerías predicando a los moriscos, por parecerle que los dejan todos sin doctrina, y hasta agora no ha convertido sino una moza que está con la mujer del Justicia de Aragón, y ha cinco o seis años que anda en este ministerio», y Pedro de Ribadeneira, que había escrito al rector de los jesuitas de Zaragoza el 7 de noviembre de 1579, recordaba que el obispo de Sidonia perdía el tiempo en aquella su infructuosa ocupación y que está ya prácticamente inutilizado por viejo» (FERNÁNDEZ SERRANO, F. (1967): «Obispos auxiliares de Zaragoza en tiempos de los arzobispos de la Casa Real de Aragón (1460-1575)», Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita, 19-20, pp. 23-111; cita de la página 68).

12. A este respecto destacan dos estudios de 1998: VINCENT, B.: «Les jésuites et l'islam méditerranéen», en BENNASSAR, B. - SAUZET, R.: «Chrétiens et musulmans à la Renaissance», Actes du 37 Colloque International du CESR (1994), Paris, Honoré Champion Éditeur, pp. 519-531□; y EL ALAOUI, Y.: □«Jésuites, Morisques et Indiens. Étude comparative des méthodes d'évangélisation de la Compagnie de Jésus d'après les traités de José de Acosta (1588) et d'Ignacio de las Casas (1605-1607)», Rouen, Université de Rouen, 2 vols. (tesis doctoral inédita).

13. Aquí Salvatierra incurre en contradicción, ya que líneas antes ha expresado que «de su libre i espontánea voluntad» los granadinos se convirtieron.

- aduce la poligamia y el divorcio, el mérito que contraen ante Mahoma si matan o perjudican a cristianos, que deben ir a misa a la fuerza, por lo que no lo consideran pecado, no ayunan, no guardan los grados prohibidos en el matrimonio, realizan confesiones falsas, todo ello prueba de la falta de respeto y mofa que hacen del cristianismo;
- es sabido por la Inquisición que los moriscos siguen observando la secta de Mahoma;
- es notorio que aunque bautizados siguen llamándose con nombres árabes;
- que esto ocurre incluso con los recién nacidos, no sólo con los adultos bautizados, por lo que secretamente han debido realizar sus ritos, por lo que blasfeman del sacramento del bautismo;
- es conocido que tampoco reciben los sacramentos de confirmación, penitencia, orden sacerdotal ni extremaunción;
- no siguen los ayunos cristianos y sí los musulmanes, especialmente el Ramadán;
- siguen ceremonias y rezos musulmanes y dicen que Dios no tiene ni Padre ni Hijo, por lo que blasfeman, herejía contra la Trinidad tomada de judíos y arrianos, como informan los inquisidores, como que asisten a misa impelidos por sacerdotes y alguaciles;
- no quieren enterrarse en las iglesias ni en sepulturas viejas, poniendo por excusa que no caben más cuerpos en los cementerios realizados, y esto es ceremonia musulmana tomada de los judíos;
- no dejan mandas pías, «siendo como son ricos y poderosos»;
- es notorio que ningún lugar de morisco ha edificado ermita, cruz ni humilladero y además aborrecen las imágenes sagradas, el agua bendita, las cofradías, las indulgencias, las bulas de cruzada, no habiendo ninguno que se haya convertido en religioso (fraile o monja);
- se abstienen del vino y del tocino por precepto de Mahoma;
- ni estudian en universidades cristianas ni se casan con cristianos viejos;
- que aunque los moriscos vivan y actúen como cristianos son muy «ladinos» y a la hora de morir lo hacen en la secta de Mahoma animando al resto a persistir en el error como informa la Inquisición;
- que es notorio el odio que profesan hacia la religión cristiana, pues estando viviendo tanto tiempo entre cristianos y con el esfuerzo evangelizador señalado, ellos aprovecharon con turcos y berberiscos para sublevarse, tanto en el Espadán como en las Alpujarras, tomando contacto incluso con los herejes de Vearne¹⁴;
- que en 1534 los moriscos del señorío de Miguel de Moncada llamaron al rey de Argel, llevándose a 2.500 personas¹⁵;

14. Hace referencia a los contactos con los protestantes de Béarn. Véase, por ejemplo, CONTRERAS CONTRERAS, J. (1990): «Espagne et France au temps d'Henri IV: inquisiteurs, morisques et brigands», *Revue de Pau et du Béarn* 17, pp. 9-57.

15. No hemos hallado noticia de este señor Moncada, pero sí que en este año hubo una incursión de piratas en la baronía de Parent, la cual provocó la huida de los moriscos del lugar, llevándose al señor, Pedro Andrés de Roda, a su familia y servidumbre, siendo este «un hecho excepcional» (HINOJOSA MONTALVO, J. (1999): «Iglesia frente a mezquita y sinagoga, 1238-1609», en *Catálogo de la Luz de las Imágenes de Valencia*, pp. 164-195; la cita está extraída de la página 194).

- que es reciente la burla hacia la religión y el rey realizado por los moriscos de Teruel, convertidos por San Vicente Ferrer, y que por ello el rey hizo una excepción en los bandos de quitar las armas a los moriscos, tratándolos como cristianos viejos, pero el año 1585, muchos de ellos, «alumbrados por el Espíritu Sancto, de su libre y espontánea voluntad se presentaron en la Sancto Officio de la Inquissición de Valencia», confesando que desde el primer día habían hecho escarnio del cristianismo y que se consideraban musulmanes a todos los efectos¹⁶;
- es notorio que los moriscos pasan información militar española a Constantinopla y Berbería, animando a los turcos a que ataquen el país, guardando gran cantidad de armas para la ocasión, como se ha descubierto en una casa morisca de Gea de Albarracín¹⁷, teniendo presente los levantamientos de Espadán y Alpujarras, «la qual con maior seguridad i valor pueden haçer al presente por haverse multiplicado i doblado el numero desta gente i estar tan arraigados en las mejores provincias d'España», además ocupan los oficios mecánicos, especialmente los tocantes al aprovisionamiento (hortelanos, aguaderos, bodegoneros, panaderos, carpinteros...), en los que se maneja «la massa común i principal del dinero de la republica y ellos lo ban cogiendo y privando a los christianos viejos del sustento», por lo que deben emigrar a las Indias y a las guerras, mientras que los moriscos, además de haber crecido en número, se enriquecen de día en día, alcanzando fortunas («que tienen mas de çien mil ducados de hacienda»), que sin embargo no gastan y van atesorando más y más.

De esto, después de que durante siglos, para servicio de Dios, la Iglesia, la Corona y el pueblo cristiano han velado por la salvación de las almas «desta rrevelde gente», ellos han persistido en el error a pesar de que todas y cada una de las pruebas descritas (instrucción, obras pías, devociones...) bastaban para convencerlos y encaminarlos a la salvación.

Además, queda probada su similitud con los judíos (circuncisión), que después de siglos de cristianismo siguen únicamente la ley de Moisés y ello, aduce, debe permitirlo Dios «por ser la secta de Mahoma tan partícipe y semejante a la lei de Moissen», volviendo a repetir las atrocidades antes detalladas (enterrarse en tierra virgen, no al vino y al tocino), concluyendo que los judíos no se convertirán hasta la fin del mundo, «así también por lo que tienen los moros en guardar las dichas çerimonias suias i specialmente la circuncisión, permite Dios que permanezcan en su rreveldá como discípulos y hijos adoptivos de la sinagoga y ley de Moissen».

Aduce a continuación que queda probado en los últimos ochenta años la conversión sincera de los indios con la sola predicación de los misioneros, sin recurrir

16. No hemos hallado datos sobre esta noticia concreta, pero sí sobre la conversión de los moriscos turolenses. Vide, por ejemplo, UTRILLAS VALERO, E. (1997): «Apuntes sobre la asimilación de los moriscos en la ciudad de Teruel. El caso del ollero Miguel Sebastián», *Studium, Revista de Humanidades* 4, Homenaje al profesor Antonio Gargallo Moya, pp. 367-395.

17. Como antiguo obispo de Albarracín, Salvatierra conocía bien Gea. De hecho, en 1580, amenazó al vicario y al sacristán con la pena de destierro y excomunión por no cumplir con los preceptos de la conversión.

a violencias por ninguna parte, lo cual era de temer siendo los indios tan bárbaros¹⁸. Sin embargo, los moriscos, en 870 años que están de vida diaria con los cristianos persisten en su error. De ello se puede deducir que es «la voluntad i juicio secreto de Dios».

Por tanto, no se puede admitir como excusa de los moriscos y sus valedores que el no convertirse se deba a la mala instrucción recibida, al desconocimiento de los edictos...

Tampoco es suficiente quitarles la lengua árabe, sus vestidos y apartarlos de las regiones marítimas, porque los musulmanes de Aragón y Castilla hablan castellano, se visten como los cristianos viejos y son de interior, «i con todo sto son tan moros como los de Berbería y los de Reyno de Valencia».

Tampoco es solución repartir a la población morisca por la geografía española, entre cristianos viejos, ya que los moriscos que viven en grandes poblaciones siguen siendo tan musulmanes o más que si habitaran aldeas apartadas.

Este aserto se comprueba viendo qué ha sucedido entre los granadinos que se repartieron por Castilla y como han seguido siendo tan musulmanes como antes.

Queda claro que los moriscos son herejes que blasfeman diariamente contra la Trinidad y los mandatos de la Iglesia, persistiendo en la secta de Mahoma y Moisés. Son además espías del Turco, ladrones y asesinos de cristianos.

Los Reyes Católicos, buenos gobernantes y celosos cristianos, ya expulsaron a los judíos porque después de vivir tantos siglos en la cristiana España persistían en su error, y eso que los judíos no eran herejes bautizados, ni tan viciosos y malos como los musulmanes, ni espías del Turco, ni ladrones y asesinos, ni tenían armas. Y así estos reyes los expulsaron a pesar de las haciendas, tratos, mercancías y comercios que tenían en Oriente y África.

No debe ser impedimento el hecho de que los moriscos estén bautizados, ya que hay pruebas suficientes de que reniegan de él, tanto adultos como niños.

Tampoco debe temerse que si van a Berbería se juntarán con los musulmanes de allá y querrán volver, ya que en África hay gente suficiente para invadir España, pero no lo hacen por el temor que tienen a las armas reales¹⁹.

Tampoco ha de servir como excusa que si se expulsan, los turcos matarán a los cristianos de sus dominios, porque esto no ocurrió con la expulsión de los judíos, ya que los necesitan para trabajar en las galeras, minas, ganar rescates...

En definitiva, siendo voluntad divina la no conversión morisca y estando obligado el rey de España a cumplir en mayor grado los designios divinos por el gran

18. Olvida Salvatierra que en América también la conversión fue acompañada por actos de fuerza, con la destrucción de los centros de culto precolombinos.

19. Con este argumento, Salvatierra no ve impedimento a que los moriscos sean expulsados al norte de África; por lo que la noticia referida al principio del artículo sobre su llevada a América del Norte resulta menos convincente; máxime cuando la Corona siempre veló para que al Nuevo Mundo viajaran cristianos viejos para conservar la pureza de la fe.

favor que recibe del Cielo, con tantos reinos bajo su cetro, se debe acabar con tal abominación.

Y ello por el escarnio a la religión, la inseguridad para el reino de que vivan aquí, por su mayor herejía, superior a judíos y arrianos, el rey, como lo demuestra día a día debe también en esto mostrar su cristiandad por medios que Salvatierra ya ha pensado en ellos pero que no explicita por no tener licencia, pero sí pide se demande consejo a la Santa Sede y se celebre un concilio nacional. El prelado segorbino recuerda que es doctrina que quien puede remediar un delito manifiesto y no lo hace da sospecha que ocultamente lo aprueba y recurre al magisterio de San Jerónimo («in c noncariet scrupulo 24 q3»).

Finaliza que este consejo da por su celo en servir a Dios y al rey, sin atender a los intereses humanos, ya que él perdería más de 3.000 ducados de renta, pero que por honra de Dios y descargo de la conciencia real y propia lo daría por bueno.

El informe está fechado el 30 de julio de 1587 y firmado «El obispo de Segorve».

Ordinacions d'Albat dels Sorells (1665). Estudi i edició

MATEU RODRIGO LIZONDO*

Resumen:

Las ordenanzas municipales o de buen gobierno del lugar de Albat dels Sorells (Huerta de Valencia), aprobadas por el conde de Albat el 1665, pretenden proteger la producción agrícola, con el castigo de posibles abusos contra la propiedad campesina, y regulan el regadío, los servicios públicos y ciertos aspectos de policía urbana y rural, dando noticia asimismo de la composición del consejo.

Palabras clave:

Albat del Sorells; ordenanzas municipales; vida rural; regadío; producción agraria.

Résumé:

Les ordonnances communales, appelées de bon gouverne, du village d'Albat dels Sorells, aux alentours de Valence, approuvées par le comte d'Albat l'an 1665, prétendent régler la sûreté de la production agricole, avec la répression des possibles abus supportés aux terres des paysans, de même que fixer le régime de l'irrigation, du nettoyage ou police urbaine et rurale et des services publics.

Mots clef:

Albat dels Sorells; ordonnances communales; vie rurale; irrigation; production agricole.

Sobre el concepte i l'abast dels llibres d'ordinacions o establiments municipals, conservats per al regne de València des de les primeres dècades del segle XIV, podem repetir el que escrigué Enric Guinot, entenenent que constitueixen una font històrica d'importància substancial, perquè «ens apropem directament a les qüestions relacionades amb la vida quotidiana i els seus conflictes en el marc de les poblacions respectives, en bona mesura temes i aspectes al voltant del món agrícola i

* Universitat de València.

ramader, però també tocant punts sobre l'ordre públic, la convivència social o el mateix govern municipal.»¹

Les ordinacions o capítols d'Albalat dels Sorells que donem a conèixer en aquesta edició volen sumar-se a una sèrie, no escassa, de llibres d'establiments locals valencians que han estat publicats d'ençà de la dècada de 1920, quan Ferran Valls i Taberner atragué l'interés envers aquesta font documental començant amb els de Xert, Morella i Benifassà,² i majorment en les darrers dècades. Només esmentarem les contribucions més recents: les de Museros, per J. Royo i J. R. Sanchis (2000),³ les de Llucena, Herbers, Catí i Albocàsser, inèdites, ensems amb les de Benicarló, Morella, Castellfort i Xert, per E. Guinot (2006)⁴ i, especialment, les de la ciutat de València, a cura d'A. Furió i F. Garcia-Oliver (2007).⁵

Aquests llibres hagueren de compilar-se per a la pràctica generalitat dels llocs del regne. És cert, però, que se n'han conservat majorment al nord i centre del país, pel que fins a hui sabem, bé que amb la possibilitat de noves troballes, havent-se perdut per causa de les destruccions d'arxius locals provocades en la guerra de Successió i els conflictes bèl·lics dels segles XIX i XX, o per altres motius. Eren instruments de règim interior de les comunitats, urbanes o rurals, compilats successivament en el curs dels temps pels magistrats municipals amb l'addició dels nous preceptes que les necessitats sorgides en cada època aconsellaven dictar. Es troben el mateix en llocs de senyoriu, en el qual cas requerien l'acord dels qui n'ostentaven la jurisdicció, que en localitats del reialenc.

Les normes recollides en aquests llibres constituïen, doncs, sovint una agregació de preceptes acordats en diferents èpoques, que revisaven o se sumaven a altres anteriors. Hom observa bé en el cas estudiat per Ardit del pobles del marquesat de Llombai (Catadau i Alfarb, amb la mateixa Llombai), que posseeixen ordinacions, dites capítols de regiment i bon govern, i adaptades a les circumstàncies de cada període, de 1613, 1642, 1700, i ja a l'època borbònica i traduïdes al castellà, de 1721 i 1730.⁶ La simplicitat del seu caràcter d'aplicació a qüestions estrictament locals

1. *Establiments municipals del Maestrat, els Ports de Morella i Llucena (segles XIV-XVIII)*, edició i estudi d'Enric Guinot i Rodríguez, València, Universitat de València, *Fonts Històriques Valencianes* 23, 2006, p. 7. Dotada de bibliografia que replega les ordinacions de municipis valencians que han estat publicades.

2. *Revista Jurídica de Catalunya* XXXI (1925) i XXXII (1926).

3. Josep ROYO MARTÍNEZ i Josep R. SANCHIS ALFONSO, «Museros i les seues ordenances. L'organització d'un municipi de l'Horta de València a l'època foral», *Actes del Primer Congrés d'Estudis de l'Horta Nord (Meliana 1997)*, València, Centre d'Estudis de l'Horta Nord, 2000, pp. 177-204.

4. *Vid. supra*, nota 1.

5. *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València. I (1296-1345)*, ed. i est. d'Antoni Furió i Ferran Garcia-Oliver, València, Universitat de València, *F. H. V.* 30, 2007. En aquest recull, els estatuts no provenen d'una compilació històrica; han estat extrets dels *Manuals de Consells* de l'Arxiu Municipal de València pels editors.

6. *Vid.* la densa monografia de Manuel ARDIT, *Creixement econòmic i conflicte social. La foia de Llombai entre els segles XIII i XIX*, Catarroja-Barcelona, Edit. Afers, 2004, pp. 305-314.

no devia requerir necessàriament la intervenció de juristes en la seua elaboració, almenys en les petites comunitats rurals, ans hi podia bastar l'experiència i bon criteri dels jurats i els membres del consell de cada lloc, com veurem en el text que donem a conèixer. És cert que les matèries ordinàries civils o penals ja estaven regulades per normes superiors, el dret vigent al territori, els Furs de València al nostre país, que hi constituïen el marc legal natural, al qual s'han d'afegir les condicions estatuïdes per les cartes de població, quan els llocs les tenien.

Els preceptes van referits a les peculiaritats de cada comunitat. En uns casos, seran de matèria quasi exclusivament ramadera o forestal, cas dels Ports de Morella o el Maestrat, i sempre que ens trobem amb un terme muntanyenc.⁷ En altres, poden aparèixer els costums en el nomenament dels magistrats o oficials, però sobretot qüestions destinades a garantir la seguretat de l'espai agrari, el bon ordre del reg, el correcte funcionament dels serveis públics i l'abastiment alimentari regular, la correcció d'abusos o danys i fins i tot punts de moral pública o de compliment religiós.⁸

L'abast de les ordinacions, en termes generals, ha estat definit per M.-Á. Ladero Quesada, que compara també la potestat de dictar normes dels magistrats locals al regne de Castella i a la Corona d'Aragó al seu estudi, en paraules que és convenient recordar: «...*los campos legales atendidos por las ordenanzas, mucho más reducidos que el de los antiguos fueros, cuya categoría normativa era superior y más amplio el campo de sus contenidos. Las ordenanzas no se ocuparon, o apenas, de cuestiones tocantes a derecho civil y penal o procedimiento procesal. En cambio, las ordenanzas regulaban los procedimientos y ámbitos de actuación de autoridades locales, la forma de nombrarlas o elegir las, y la organización de muchos aspectos de la actividad económica agraria, artesanal o mercantil, así como lo tocante a los propios y las rentas concejiles. Y además, lo hacen con más detalle y especificidad... y surgen como respuesta a situaciones concretas y cambiantes...*»⁹ El mateix historiador, a la vista d'un gran nombre d'estatuts de localitats castellanés, traça un quadre del contingut que presenten habitualment les ordinacions.¹⁰

7. N'és exemple explícit, ara per a l'alta Catalunya, Ramon PLANES I ALBETS, «Les ordinacions de Prats i Sansor sobre bestiar, pastures i artigues (la Cerdanya, 1768)», *Arxiu de Textos Catalans Antics* 28 (2009) 661-672.

8. Les ordinacions de Museros manen que els guardians o guardes del terme no falten a la missa diumenges i festes colendes, sota pena de pagar 10 sous de multa (ROYO i SANCHIS, *op. cit.*, cap. XXXXI, p. 192; precepte mal interpretat pel editors a la p. 177). Un compendi més detallat de les matèries objecte dels estatuts comunals en GUINOT, *op. cit.*, pp. 16-21, que al respecte de la qüestió anterior menciona els establiments de Lluçena, del s. XV, on es veda categòricament la circulació per la vila de cavalleries carregades els dies festius, sancionada amb la pèrdua dels productes.

9. Miguel-Ángel LADERO QUESADA, «Las ordenanzas locales. Siglos XIII-XVIII», *En la España Medieval* 21 (1998) 293-337. En aquest treball de referència, *vid.* el passatge citat a les pp. 306-307.

10. *Op. cit.*, pp. 312-316. L'esquema, desplegat en nou capítols, és apropiat per a municipis d'una certa importància demogràfica i política, situació que no es dona en el nostre.

Albalat dels Sorells fou sempre, des de la conquesta, lloc de jurisdicció senyorial. Un senyoriu petit, com ho solien ser els constituïts a l'Horta de València, de modesta població –no en tenim dades fidedignes fins a la fi del segle XV, quan li suposen 53 focs, i 66 (o 58, en altre còmput, potser més real) l'any 1510¹¹–, i un terme de 4'89 km². En varen ostentar el domini territorial, dotat de jurisdicció baixa o alfonsina, des del segle XIII diverses famílies, de les quals destaquem, per la seua pervivència i notorietat, els March (1331-1352), els Codinachs (1352-1480) i els Sorell (de 1480 fins a l'abolició del règim senyorial).¹² Aquest opulent llinatge, que visqué la seua millor època en rellevància social i política els segles XVI i XVII, va obtenir el títol de comte d'Albalat per concessió del rei Felip IV, de l'any 1626.¹³ En aquest segle destacaren en la vida pública el I comte, Jaume Sorell i Boil (+1636), senyor així mateix de Bétera, Xilvella i Massanassa per l'herència materna, que fou governador del regne de València, i el que atorga les ordinacions objecte del nostre estudi, Crisant Sorell i Vallterra, IV comte d'Albalat (1645-1666), casat en primeres núpcies amb la seua neboda Gerarda Sorell i Ribelles, III comtessa, i en segones (1652) amb Francesca Roca i Roca.¹⁴ Militar expert, Crisant Sorell es va distingir com a governador de la plaça i castell d'Alacant.¹⁵

EL MANUSCRIT

El manuscrit es conserva inclòs en un procés de la fi del segle XVIII, instat el 1793 a la Reial Audiència de València per part de Vicent Sorell, Despuig i Roca, *olim* Torà i Felices, VIII comte d'Albalat, baró d'Alcàntera, Beneixida i el Ràfol, contra el Comú o Ajuntament del lloc.¹⁶ Les ordinacions hi foren aportades com a prova per la part del poble, presentades mitjançant un ofici dirigit per Lluís Fita,

11. *Cens de les Corts de Montsó de 1510*, ed. de F. Valldecabres Rodrigo, València, Universitat de València, *F. H. V.* 6, 2002, p. 548.

12. Els successius titulars del senyoriu durant el període medieval són documentats al nostre treball «Els senyors medievals d'Albalat dels Sorells i la construcció del castell. Nota cronològica», *Saitabi* 59 (en premsa).

13. *Vid.* Baró de SAN PETRILLO [José Caruana y Reig], «Los Señores de Albalat», article inclòs al seu llibre *Cosas añejas*, València, Imp. V. Ferrandis, 1919, p. 95.

14. *Ibid.*, p. 97. La segona era filla del noble Francesc Roca, cavaller de Montesa.

15. *Vid.* Pedro María ORTS Y BOSCH, *Alicante. Notas históricas (1373-1800)*, València, Imp. Ortíz, 1971, pp. 91-95.

16. Arxiu del Regne de València [en endavant, ARV], *Reial Audiència, Escribanías de Cámara*, any 1793, expedient núm. 83, fols. 465r-516v. L'Ajuntament, format llavors per Pasqual Esteve, alcalde ordinari, Josef Navarro i Vicent Rausell, regidors, Joaquim Torres, síndic procurador general, Cristòfol Rausell, síndic personer del comú, i Joaquim Fañanás i Vicent Valero, diputats, havia designat procuradors a aquest efecte Cristóbal Palos, Luis Fita i Francisco Antonio Herro (*sic*: Herrero?), procuradors de la Reial Audiència i veïns de la ciutat de València, el 7 de novembre de 1793, davant de Josef Crespo, escrivà reial de Museros (ARV, *id.*, *id.*, fols. 440r-441v).

procurador dels veïns, al tribunal, amb la pretensió que demostraven el dret dels pobladors a construir cases lliurement, no pagar lluïsmes ni censos anuals al senyor, acudir al forn, almàssera, tenda o hostel que triassen, sense respectar els monopolis senyorials, i altres llibertats.¹⁷ En aquest memorial, hom en diu, magnificant el valor del document:

«...*Por los capítulos de población formados en 26 de febrero 1665 por Dn. Chrisóstomo (sic) Sorell y D.ª Francisca Roca, dueños entonces de aquel lugar, y por la (sic) justicia, jurados y consejo mayor del mismo, que debidamente presento bajo el núm.º 4, no consta que el Conde de Albalat tenga los derechos y regalías que supone, sí que antes bien aparece la libertad a favor del Común de vecinos...*»¹⁸

No és moment ara d'estudiar el litigi, un dels molts que viles i llocs de jurisdicció senyorial del regne de València promogueren contra la noblesa territorial, amb la intenció d'assolir la reversió a la Corona o de discutir al senyor l'exacció de determinats drets, al segle XVIII i primeries del XIX.¹⁹

El manuscrit de les ordinacions, que procedia sens dubte de l'arxiu de la Casa del Consell, consta de 43 folis sense relligar, de 286 x 210 mm, d'un fort paper verjurat de l'època –amb indicis de marca d'aigua que no hem identificat– i senyal d'haver tingut molt d'ús. Després d'un primer full en blanc, que no porta numeració, ornat al centre amb una gran creu patent, dibuixada en tinta, amb la llegenda «*Ave / ma / ri / a*» als seus quatre angles, i la nota «*N.º 4*» al cantó superior esquerre d'aquell, hi segueixen 42 folis útils (foliats dins de l'expedient amb els núms. 465-516). La lletra és del segle XVII.

Presenta la particularitat de contenir dues versions de les ordinacions. La primera, escrita en lletra cursiva, ocupa el recto dels folis, mentre que al verso dels folis immediatament precedents, confrontant amb el dit text, hi ha una segona versió corregida, amb l'addició de preceptes nous. Aquesta darrera versió és escrita en lletra més solemne, cal·ligràfica, i emmarcada dins d'una sanefa ornamental traçada amb la mateixa tinta, que limita la caixa de l'escriptura pels quatre costats; així mateix, quan les noves ordinacions no caben dins l'espai del verso, es copien al recto, aprofitant la part en blanc restant després de la primera versió, però singularitzant-se sempre per les característiques ornamentals indicades, sense donar lloc a confusió.

Creiem que la primera versió pertany al mandat del mateix comte, puix que, en ambdós texts, es dicten les normes en nom del senyor i de la seua muller, la comtessa Francesca Roca, cosa que, atés que el domini pertanyia a Crisant Sorell per

17. ARV, *id. id.*, fols. 517r-523v.

18. ARV, *id. id.*, fol. 520r-v.

19. ARDIT (*op. cit.*, pp. 527-566) en dóna una llista, dels pobles del marquesat de Llombai contra els ducs de Gandia i Béjar, datats del 1720 al 1806. També és conegut el cas de Sueca, que pledejà el 1814 contra la jurisdicció de Manuel Godoy, creat pocs anys abans duc d'aquella vila (*vid. Antoni FURIÓ, La carta pobla de Sueca (24 de febrer de 1245)*, Sueca, En la Ribera del Xúquer, 1995, pp. 26-30).

vinde familiar, no era necessari ni habitual. Podem, doncs, conjecturar que eren unes primeres ordinacions que més tard foren revisades i augmentades; si no és, cosa poc probable, que la primera fos un esborrany, després aprovat pel comte amb els canvis oportuns. Ignorem també si són hereues d'uns establiments anteriors, de què no hi ha més prova que l'aparició, molt rarament, de qualque imprecisió producte de la còpia d'un original desconegut.

Les ordinacions s'articulen en 41 capítols, no sempre homogenis ni ben ordenats. El text que conservem és una còpia simple, i no hi figura el nom del notari autoritzant, tot i que és evident que hagué de ser redactat el seu tenor en forma per l'escrivà del lloc, generalment un notari de la ciutat de València. És quasi segur que l'acta original es conservaria a l'arxiu dels comtes, per desgràcia perdut per la família titular al segle XIX i després dispersat –hui només en coneixem uns pocs documents, tots a l'Arxiu del Regne de València, llevat d'alguna peça en arxiu particular. Tanmateix, el manuscrit que estudiem tenia el caràcter de text oficial del Consell del lloc, com ho proven, no sols els vestigis d'ús constant, sinó l'addició d'una nota autògrafa signada per un comte del segle XVIII.

Els capítols foren concordats entre el comte Crisant Sorell i la comtessa, amb el justícia, jurats i consell general del lloc d'Albalat dels Sorells, el dia 26 de febrer de 1665. Creiem que la data correspon a la segona versió, o noves ordinacions revisades, puix que la portada del manuscrit, on figuren aquests extrems, presenta la forma cal·ligràfica que és peculiar d'aquella. En la nostra edició, hem cregut convenient prendre com a base el text originari, afegint-li els preceptes nous de la segona versió (degudament assenyalats per un asterisc), i igualment les correccions i les variants textuais d'un cert interès que distingeixen aquesta de la primera.

Les ordinacions van destinades –diuen– al *bon regiment y gove[r]n* del lloc i terme, però també a evitar o castigar *los grans dans que se an fet y fan*, cosa que cal interpretar com a referida a furts o abusos contra els interessos agrícoles, per què de ramaderia quasi no es parla, i a certs desordres en matèria de policia urbana. En segon terme, regulen amb cura les funcions assignades als regents dels monopolis senyorials que constitueixen serveis públics indispensables, el forn, la carnisseria, l'hostal, i també del sequier, fonamental per al bon règim de l'horta.

DIVISIÓ DEL TERME EN SET QUARTERS

Per a l'aplicació de les normes, hom preveu de primer antuvi la divisió del terme en set quarters o seccions, partits transversalment, en la part de ponent, pel camí d'Albalat a Bétera o de la Muntanya (hui dit camí de la Lloma), i en la de llevant pel camí o assagador de la Mar, i, en sentit sud-nord, successivament i anant en direcció a la costa, per la séquia de Montcada, pel camí reial de Morvedre i pel camí de Meliana a Massalfassar.

A la part interior o alta, de secà, amb el seu extrem al N.-O., en la coneguda hui com la Lloma d'Albalat, que limita amb els termes de Foios, Montcada i Museros, dos quaters: 1) el de *Sant Onofre*, pel veí monestir dominicà d'aquest nom, ja dins la jurisdicció de Museros, a la part nord; i 2) el de *Foios*, a la meridional.

Al sector més avall, entre la séquia major o de Montcada, que rega la part major de les terres del poble, i el camí Reial de Morvedre –o carretera de Barcelona–, que travessa la població, dos més: 3) el quarter de *Cantavella*, nom de la partida rural principal de la zona, al nord, començant com a punt de referència pel Portalet (antic portal que obria el poble al camí de la Muntanya, en l'extrem occidental de l'actual carrer del Pare Salvador Mollà), i per la casa d'Ivars;²⁰ i 4) el del *Molí*, al sector sud, on és, dins de la població, la casa del Lloc o seu del Consell.²¹

Des del camí Reial en direcció a l'est, fins a la línia del camí de Meliana a Massalfassar, altres dos quaters: 6) el dit de *Talat*,²² o millor Talarn, començant per la creu de Baptista Sorlí²³ fins a la creu d'Albuixec,²⁴ a la part nord, pròxima a

20. Casal del segle XVII, que es conserva al cantó del carrer del P. Salvador Mollà –antic carrer del Forn–, enfront de l'església parroquial. Hilari Fèlix Ivars, ciutadà de València, el propietari i probable constructor de l'edifici, era el principal terratinent d'Albalat, com es desprén del capbreu alçat el 1678 per ordre del Vé comte, Josep Sorell i Despuig (ARV, *R. Audiencia, Escribanías de Cámara*, exp. 83 cit., fols. 168r-173v), que descriu així l'immoble: *...una casa con su huerto contiguo a ella sita en el referido lugar de Albalat, delante de la yglesia...* Ivars, administrador del forment de la ciutat (Joaquim AIERDI, *Dietari. Notícies de València i son regne, de 1661 a 1664 i de 1667 a 1679*, ed. de Vicent J. Escartí, Barcelona, Edit. Barcino, 1999, núm. 980, p. 383, 30-desembre-1667), hi va ocupar el càrrec de justícia criminal el 1669 (*vid.* «Llibre del Bé i del Mal», ed. facs. a cura de J. Mª Doñate, *Liganzas 8* [Universitat de València 1976], 98). Quant al Portalet, va desaparèixer en època moderna, potser al s. XIX.

21. Casa del Consell, que ha estat seu de l'Ajuntament fins a mitjan segle XX, ara substituïda per una nova construcció de serveis municipals, és al carrer d'Enmig (oficialment del Dr. Valls), cantonada a la placeta (*vid.* M. RODRIGO LIZONDO, «Els senyors medievals d'Albalat dels Sorells i la construcció del castell...», cit.). El molí del Comte, sense activitat també des de mitjan s. XX, ha subsistit a la partida dita per ell del Molí.

22. Deformació de Talarn, nom d'una antiga família de la zona: Pere Talarn, veí de Mauella, és citat com a posseïdor de terres en Albalat el 12 de gener de 1330 (ARV, *Protocolos*, Pascual de Vall-llebrera, 2875) i el 3 de juny del mateix any (ARV, *id.*, *id.*, 2833), i *Guillelmus Talarn, habitator in Magüella, orta Valentie*, atorga testament el 8 de febrer de 1331 (*ibid.*). El 4 de novembre de 1508, es documenta una terra a la partida de *Talarn*, terme d'Albalat (*Id.*, *id.*, Cristòfol Fabra, 851). El cadastre de 1812 (Arxiu Municipal d'Albalat dels Sorells, *Libro Padrón del Lugar de Albalat dels Sorells... formado por orden del Gobierno* [napoleònic] *en el año 1812*, fol. 37v) esmenta la partida de Talart, prop del camí de la Mar, que poc després, el 1828 (A. M. Albalat dels Sorells, *Libro Padrón... formado en el año 1828*, fol. 3r), rep el nom de Talar, o de la Closa de Miró, nom amb què ha perviscut, i que ha de ser la mateixa que mencionen les ordinacions.

23. Peiró desconegut, havia de situar-se a l'inici de l'actual carrer de la Mar, zona rural en aquella època, edificada a primeries del XX.

24. Creiem que es correspon amb la capelleta actual, probablement del segle XVIII, que marca l'inici del camí d'Albuixec, on es creua el citat camí de Meliana a Massalfassar (o de València a Puçol), antiga via romana o preromana, amb la ruta transversal d'Albalat a la mar.

Mauella, llogaret pertanyent ara al terme de València; i 7) el del sud, anomenat dels *Quartals*, antic nom²⁵ que encara porta el camí que, prolongant la línia del carrer de les Barraques, va en direcció a la mar.

En fi, 8) la resta del terme, acabant en la ribera marítima, el quarter de la *Marjal*.

ELS OFICIALS DEL LLOC I LES CONDICIONS D'AVEÏNAMENT

En matèria institucional, el comte garanteix de forma general l'observança del privilegi del lloc (cap. I), tant en el nomenament d'oficials –que no s'explica– com en altres matèries. Sols es fa constar el nomenament del justícia i del seu lloctinent el dia de Nadal, i el dels jurats, dos segons sembla, el dia de Pasqua de l'Esperit Sant, o de Pentecosta, així com els altres, és a dir, el mostassaf, que no és citat, el dia acostumat (en aquest cas, era, a València, la festa de sant Miquel). El costum és, doncs, pres del que observa la ciutat de València, com calia esperar. És acordat que el justícia exercirà el seu ofici assessorat per un consell particular de 12 consellers (cap. VIII).

Pel que fa a les condicions de l'establiment de nous veïns al lloc (cap. XXIII, 2), hom prescriu el pagament de dues taxes *de entrada* diferents: si el nouvingut contrau matrimoni amb una filla del poble, és de 20 reals; si la muller és de fora, la quantitat és molt superior: 5 lliures.²⁶

EL CÀSTIG DEL DANYS O INFRACCIONS

Les ordinacions acorden constituir una bossa de dipòsit de 10 lliures –és a dir, 200 sous–, en poder del Consell, amb la finalitat d'indemnitzar els danys causats dins del terme (cap. II). El primer diumenge de cada mes, a la vesprada, a la casa del Lloc, prèvia crida del *menistre* o algtzir, hom pagarà als afectats els perjudicis (cap. III), els quals han de ser prèviament examinats pels jurats o el justícia, en el termini de vint-i-quatre hores després d'haver-se denunciat (cap. VII), i efectuada la taxació pels mateixos jurats (cap. XIII).

Per tal de vigilar els possibles actes delictius, seran designades 12 persones, a voluntat del comte, les quals es deguen comprometre sota jurament a denunciar en

25. D'origen medieval: l'inventari dels béns de Jaume Fita, llaurador, difunt, alçat el 4 de maig de 1474, consigna 2 cafissades de vinya a la partida *dels Quartals*, terme d'Albalat (Arxiu de Protocols del Col·legi de Corpus Christi, o del Patriarca, València, *Guillem Eixernit*, 22998).

26. El real valencià d'argent de l'època valia 18 diners (*vid.* Felipe MATEU Y LLOPIS, *La ceca de Valencia y las acuñaciones valencianas de los siglos XIII al XVIII*, València, Imp. Vda. de Miguel Sanchis, 1929, p. 139): 20 reals equivalen per tant a 30 sous. En canvi, les 5 lliures cobrades en el segon supòsit representen 100 sous.

secret les faltes al mateix senyor, si és present al lloc, o en cas contrari al rector de la parròquia; aquests ho traslladaran al justícia, que executarà les penes convingudes (cap. IV). La multa prevista, destinada a la bossa del dipòsit, és de 3 lliures en el cas d'adults, i de 10 sous si l'infractor és menor de dotze anys, a banda la reparació del dany causat (cap. V); ara bé, si el denunciant és el propietari de l'heretat, o un fill o servidor seu, aquell cobrarà dues terceres parts de la pena, i l'altra part anirà a la bossa comuna (cap. VI).

El rigor hi arriba al punt d'ordenar-se un escorcoll general de les cases del lloc per part del justícia, assistit per l'alguatzir, si no es pogués aclarir un furt, a fi de trobar l'objecte robat i punir l'autor amb la multa prevista de 3 lliures (cap. IX). Altre sistema de control de la delinqüència era l'obligació dels oficials d'interrogar a qualsevol persona que transportàs una càrrega d'algun producte, de nit com de dia, per tal de certificar-se del bon dret de l'interessat (cap. XX, 3).

El producte de les sancions pecuniàries es repartia de diverses maneres, segons prevenen els capítols. La major part dels casos, quan la infracció és en dany de l'interés general, la multa ingressa sencera en la bossa del dipòsit; en altres ocasions, la moneda es divideix: la meitat per a l'acusador, o, si pertoca, per a l'oficial que executa la sanció, i l'altra per a la bossa comuna, o bé dos terços per a la part perjudicada i el restant per al dipòsit. En algunes circumstàncies, quan les normes infringides tracten de moral o religió, la meitat o la totalitat de la pena s'aplica a les Ànimes del Purgatori, i sols en un cas –en una ordinació afegida, molt posterior–, a l'obra de l'església.

PROHIBICIONS PER PROTEGIR L'ESPAI AGRARI

Les ordinacions van orientades a impedir petits robatoris de fruites i altres vegetals, o causar danys en qualsevol manera als camps cultivats, camins i terra de propis.

Segar herba o ferratge, dacsca,²⁷ collir fulla de Tots Sants o de morera per a aliment de cucs de seda, trencar branques o arrancar arbres, furtar fruita, raïm, melons i altres esplets, es castiga amb pena de 3 lliures (o 60 sous); si el responsable reincideix per tres vegades, a banda la pena i pagament del dany, serà senyalat com a *home sospitós* (cap. X). Si la falta es limita a collir brots de vinya o pelar fulla de Tots Sants, la pena serà menor, 10 sous i els danys (cap. XIV, 1). Espigolar forment després de la sega, quan les garbes encara són al camp, o garrofes, té pena de 10 sous (cap. XV, 1). Entrar o passar per camp alié, es castiga amb 5 sous, i el doble a

27. Ignorem si es refereix al blat menut dit així a l'Edat Mitjana, o ja a la gramínia americana (*Zea mays*) coneguda modernament amb el mateix terme.

la segona vegada (cap. XI). Arrancar o danyar empelts en arbres de camp d'un altre, o deixar que el ramat se'ls menge, es sanciona amb 20 sous en el primer cas, i 10 en el segon, a banda la satisfacció del dany (cap. XXVI, 2). En el mateix sentit, deixar entrar bous en un camp, encara que siga pels marges, és penat amb 20 reals els mesos d'abril a juny, i la resta de l'any amb 5 sous per cada bou (cap. XV, 2); si l'animal intrús fos una gallina, l'amo del camp se la pot prendre i matar-la, feta excepció dels galls (cap. XXXVI, 3).

Hom preveu el respecte dels límits propis de cada parcel·la, causa antiga de conflictes. El qui trenque marge mitger o senda, o retalle cavant amb la llegona aquests, o el camp del veí, pagarà per pena 3 lliures i els danys (cap. XVI, 3).

Fer ús dels emprius, com ara collir botja²⁸ o arrancar pedra en terres incultes, exigeix la llicència del comte, sota pena de 3 lliures; si es tracta de forasters, tampoc és permés replegar llenya (cap. XIV, 2).

La *cogula* o zitzània retirada dels camps propis no podrà llançar-se en camins o sendes, on es deu pensar que faria nosa, castigant-se amb 10 sous la infracció (cap. XIV, 3).

Les faltes prescriuen en el termini de deu dies, després dels quals ningú no podrà ser-ne acusat (cap. XVI, 1).

QÜESTIONS DE POLICIA URBANA

Uns pocs capítols s'ocupen de punts d'ordre o policia urbana: en realitat, es limiten a vedar la presència d'animals que circulen sense control per la via pública. Com és molt freqüent en les ordinacions rurals,²⁹ hom sanciona aquells que deixen *ningun porch solt* –expressió que s'ha perpetuat en la paremiologia, com és ben conegut– ni qualsevol classe d'animals pel poble, amb pena de 5 sous (cap. XIX, 2), considerats els danys que podien causar. Igualment, el bover que portàs pel lloc bous solts i sense esquella, pagaria la mateixa sanció (cap. XX, 1). Ultra això, no es permetia tenir cavalleries lligades a la porta, de qualsevol classe que fossen, també amb 5 sous de pena (cap. XXI, 2).

L'abandonament de bèsties o cavalleries mortes al camí Reial, o en altre lloc, serà castigat pel justícia *ab tota rigor*. Aquests animals grans han de ser duts a la *coveta de Baldés*, usada per a tals casos, un indret que potser es trobava a la partida del Molí.³⁰ La multa és de 10 sous, amb la precisió que si és *bèstia chica*, és a dir, ase, hom hi pagarà la meitat (cap. XXV).

28. Servia per a enramar les andanes dedicades a la cria de cucs de seda.

29. Cf. els establiments de Catadau de 1613 (ARDIT, *op. cit.*, p. 336), i el cap. XV de les ordinacions de Museros de 1601 (ROYO i SANCHIS, *op. cit.*, pp. 182-183 i 188).

30. Almenys hi havia allí un paratge anomenat les Coves, on es venen 3 fanecades de vinya el 2 de maig de 1508 (...*in partida camini Molendini, dictas vulgo les Coves*: ARV, *Protocolos*, Cristòfol Fabra, 851). Podria identificar-se amb un clot o camp profundament excavat pròxim al Molí, per causa, segons creença comuna, de l'extracció secular de terra per al veí rajolar.

PUNTS DE MORAL PÚBLICA I RELIGIÓ

Es limiten a escassos preceptes les ordinacions en aquests camps. Regulen el joc i, només de passada, el descans dominical. Per a posar taula de joc en una casa, cal obtenir llicència del comte i del justícia; contràriament, les taules seran cremades, ultra la pena de 3 lliures (cap. XXII, 1). Es reafirma la prohibició de jugar a jocs vedats, sense especificar quins són, i els jocs permesos no podran practicar-se fins a després de dita la missa, o *ans de alzar a Nostre Señor* –no es diu si els dies festius o tota la setmana, però creiem que açò darrer–,³¹ amb amenaça de multa de 10 sous, la meitat destinada a les Ànimes del Purgatori, és a dir, a celebrar misses pels difunts (cap. XXIII, 1).

Les festes de guardar es limitava el treball, en termes redactats en forma poc clara. Sols entenem que no es podia entrar càrregues d'herba al lloc, ni fer altres activitats no indicades al text, abans de l'hora de la consagració en la missa –*ans de alzar a Déu*–, moment que anuncia la campana de l'església; el contraventor pagava 5 sous, destinats íntegrament al bací de les Ànimes (cap. XXIV).³²

ATRIBUCIONS DEL MOSTASSAF

Eren les generals de l'ofici: conèixer en matèria de pesos i mesures (cap. XVII, 1) i fixar el preu (l'*afor*) de totes les mercaderies posades a la venda en el lloc (cap. XIX, 1); per aquest darrer servei, cobrava la taxa d'una lliura per cada cosa. Verificava el pes de la carn venuda a la carnisseria, a sol·licitud de qualsevol veí, imposant pena de 3 lliures al carnisser en cas de frau (cap. XVIII, 3). Alhora, a la tenda o taverna, havia de comprovar el pes i mesures dels gèneres, amb l'exacció de la mateixa pena si procedia (cap. XVIII).³³ Les ordinacions precisen les condicions dels formatges, el peix i el pa (aquest, segons l'ús de València) que es pot vendre a Albalat.³⁴

El mostassaf tenia competència igualment en matèria de sequiols i de camins. Durant el mes de maig, feia fer crida que els adobassen els hereters interessats, i, cas de no obeir el manament, la neteja o reparació es feia fer pel mateix oficial, exigint-se a aquells el doble de la despesa (cap. XVII, 1).

El control dels animals transitant pel lloc, de què ja ha estat parlat, era una altra de les seues funcions.

31. Cf. ROYO i SANCHIS, *op. cit.*, p. 199, cap. VI de les ordinacions del mostassaf de Museros, on es mana que no podrà comprar-se res per a revendre, en dies festius o feiners, *ans de misses*.

32. Sobre el respecte de les festes, *vid. supra*, nota 8, el que disposen els establiments de Museros i de Llucena.

33. La multa es va reduir a 12 sous el segle XVIII, segons nota afegida al text.

34. Precepte afegit després del cap. XLI, darrer del llibre.

Finalment, tot seguit de les competències del mostassaf, hi ha una prescripció que no s'ajusta als punts habituals en unes ordinacions municipals. Un capítol (XXI, 1) extravagant, en el sentit apuntat, estableix que, si un veí és propietari d'una calçadura o cavalleria de tal condició que no siga capaç d'alimentar-la degudament, per ultrapassar la seua situació econòmica, vindrà obligat a vendre-la en el termini peremptori de tres dies; cas de no obeir, el comte el forçarà a fer-ho sense dilació. El capítol fou anul·lat pel Consell del lloc en època coetània, segurament per bones raons de prudència. Era una norma sumptuària, preocupada per l'estabilitat econòmica? Potser, era susceptible de considerar-se injusta discriminació?

ELS SERVEIS PÚBLICS:

1. El tender o hostaler

La tenda-taverna o *hostal*³⁵ és l'establiment on hom podia adquirir articles d'alimentació i beguda, de neteja i altres, a banda la funció de donar llit als transeünts. Té el monopoli de la distribució del vi i de l'oli, que sols podran vendre els veïns si és de collita pròpia, sota pena de 10 sous (cap. XXVI, 1). La venda del vi és vigilada pels jurats, que han de ser informats del seu origen –ha de ser propi del terme mentre que n'hi haja–, bona qualitat i preu (cap. XXVIII); en aquest sentit, l'hostaler no podrà guanyar més d'un sou per cànter, fins al mes de maig, i un sou i mig d'allí endavant, amb amenaça d'una multa de 3 lliures si incomplís la norma (cap. XXIX).

Ha de tenir l'hostal ben abastat de gèneres: sabó, midó, sardines, tonyina, bacallà, cigrons, fesols, arròs i altres articles de consum, sobre els quals li és vedat guanyar més d'un diner per damunt del preu corrent a la ciutat de València. Per garantir l'adequat aprovisionament dels veïns, hom ordena que, cas de mancar-li qualque mercaderia, l'haja de portar al lloc en el termini de sis hores, amb punició de 3 lliures si no ho farà.

35. Sabem que al s. XVIII, l'hostal era l'actual casa –suara demolida, moderna– núm. 72 del carrer Major, o camí Reial, que menciona Vicent Torà i Felices, VIIIé comte, al seu testament de 1794, on donava la ubicació d'una casa pròpia de l'aristòcrata: «Una casa gran en Albalat dels Sorells, al carrer major, amb corral, cavallerissa... que afronta per un costat amb aital Dolz (dit Clavell), per l'atre... i per davant amb el *Mesón*, carrer enmig» (Bernat GARCIA APARICI, «Notes definitives sobre el palau de Mossén Sorell de València», *Cronicó del regne de València*, núms. 44, 46, 47, 48 i 52 [1990-1992], p. 1 del tiratge a part), com ens va confirmar verbalment un veí d'avançada edat, ja difunt, probablement des d'època antiga. Cf. la reconstrucció del plànol d'Albalat fa dos segles del mateix GARCIA APARICI, «Albalat dels Sorells a principis del segle XIX. Estudi socio-econòmic», *Crònica de la XVII Assemblea de Cronistes Oficials del Regne de València*, València 1990, pp. 137-157, que situa l'hostal més al sud al mateix carrer, a l'edifici que s'ha conegut com a tal modernament.

L'hostal té obligació de donar alberg a tot el qui ho demane, subratllant-se *en-cara que siga pobre*, pel qual servei cobrarà l'hostaler 2 diners; si hi contravindrà, s'exposa a una multa de 5 sous (cap. XXX).

2. El forner

El flequer o forner³⁶ té el deure de pastar el pa a costum de la capital del regne, i en la quantitat apropiada per al subministrament de tot el lloc i dels forasters que li'l demanen, de tal manera que, si no en fa prou, encorre en pena de 3 lliures (cap. XXXI, 1); un afegiment del segle XVIII a aquesta norma especifica que, si les peces de pa es trobassen menys del pes legal, seran incautades i repartides als pobres, i el forner sancionat amb 10 sous (cap. XXXII, 2).³⁷ També acceptarà per a coure al forn menjars en cassoles o perols que li presenten els veïns, tot cobrant-los un dinar pel servei (cap. XXXII, 1).

Quant a l'horari fixat per al forn, l'encendrà quatre dies per setmana, això és, dilluns, dimecres, divendres i dissabte, a satisfacció dels jurats i mostassaf, sota pena de 3 lliures, amb l'advertiment que començarà a prestar servei a les vuit hores durant l'estiu, i a les nou a l'hivern (cap. XXIII).

3. El carnisser

El regent de la carnisseria³⁸ ha de tenir ramat, que es limitarà, però, a moltons, en nombre no superior a 300, sense mescla d'altres animals. Ha d'escorxar-los a les quatre de la matinada, i no més tard, i disposarà tot l'any de carn de moltó de bona qualitat. Els moltons *de vena* (sense sanar o castrar),³⁹ sols li és permés matar-los

36. El forn de pa, actiu fins a fa uns trenta anys, sempre ha estat al núm. 5 del carrer del P. Salvador Mollà (abans, del Forn), amb eixida posterior a la placeta del carrer d'Enmig (*vid. RODRIGO LIZONDO, «Els senyors medievals d'Albalat dels Sorells i la construcció del castell...», cit.*).

37. Aquest precepte porta una nota signada del comte, en castellà, que ordena aplicar la multa a l'obra de l'església. Això aconsella la seua identificació amb el VIé comte, Josep-Pasqual Torà i Sorell, Despuig i Roca, durant el govern del qual (+1752) es va eixamplar i renovar en la forma actual l'església parroquial dels Sants Reis (abans, de Sant Jaume), on figuren les seues armes representades en la portada i les petxines de la cúpula. Per a més informació, Baró de SAN PETRILLO, «Los Señores de Albalat», pp. 97-98; B. GARCIA APARICI, «Les obres d'ampliació de l'església parroquial d'Albalat dels Sorells (1725-1731)», *Crònica de la XXII Assemblea de Cronistes Oficials del Regne de València*, València 1998, pp. 57-69. La data de la mort, que no consigna San Petrillo, a l'Arxiu Gil Dolz del Castellar, de Rafelbunyol (*Catàleg de S. Garcia Llopis*, A-438), on es conserva una fracció menor de l'arxiu comtal d'època moderna.

38. Era antigament a la casa núm. 1 del carrer del Forn, hui del P. Salvador Mollà, després oficina de farmàcia (Arx. Mun. d'Albalat, *Libro Padrón...* de 1812, fol. 15r). Va prestar servei com a tal fins a la fi del segle XIX, segons creiem, quan pertanyia a Josep Rodrigo Tamarit.

39. El DCVB recull com a valencianisme *estar en vena* (un animal), amb aquesta accepció. Les ordinacions del mustassaf de Museros (ROYO i SANCHIS, *op. cit.*, p. 200), al cap. XV, estableixen diferentment que no podrà tallar-se carn de *moltons colluts* (no castrats, segons el DCVB) de juny a agost, si no és amb llicència dels jurats.

entre maig i juliol; d'una altra banda, pot vendre carn d'animals malalts, o *rafalins*, però amb determinades cauteles (cap. XXXIV). Per a unflar, li és exigit l'ús de manxes, mai fer-ho amb la boca, per òbvies raons de sanitat (cap. XXXV, 1), i les pells les vendrà al veïnat en les mateixes condicions que ho fa al blanquer (cap. XXXV, 3).

Ha de tallar i pesar la carn amb la complaença del poble, de forma justa, i pagarà la pena de 3 lliures si fes el contrari (cap. XXXV, 2, 3). A canvi, té el monopoli del seu ram, fins a l'extrem que aquell veí que porte carn de fora, encorrerà en multa de 3 lliures, la meitat per al carnisser (cap. XXXV, 1). Així mateix, s'estableix que cap persona privada no pot vendre més d'un porc propi, i, si en compràs per a vendre dins del lloc, vindrà obligada a pagar al carnisser 10 sous per cada animal (cap. XXXVI, 1).

4. El sequier

Atés el caràcter de població agrària d'Albat, en la seua part principal de terra regada per la séquia de Montcada, d'aigües del riu Túria, les competències d'aquest ofici són regulades amb particular precisió i rigor, i ocupen els cinc darrers capítols (37 al 41) de les ordinacions.

En primer lloc, cap llaurador pot regar sense demanar prèviament l'aigua. El sequier dóna la del Roll, i el *jurat menor*, o jurat segon, la de la Fila, els dos braçals que distribueixen l'aigua de reg a l'horta del lloc;⁴⁰ si algú furta l'aigua, és a dir, no respecta la tanda o torn establert, té multa de 20 sous, i, si mou brega, és castigat amb vuit dies de presó, amb l'advertiment que, si el jurat o el sequier no volguessen imposar la pena, aquesta recaurà damunt d'ells mateixos, executada pel justícia o els jurats (cap. XL i XLI, 1). La persona que regue per la Fila, ha d'avisar el moliner o molinera –el molí, pròxim a la séquia major, és mogut pel mateix braç– per tal que no faça ús del curs d'aigua; si, malgrat això, el molí li la pren, encorrerà en pena de 3 lliures per cada vegada (cap. XXXVII, 1). Finalment, es prohibeix que ningú no gose desfer la parada d'un altre regant que la tinga feta per al seu camp, en pena de 20 sous; i això encara que el primer tingués la raó, perquè en tal cas el que deu fer és denunciar-ho al sequier o al jurat menor, i aquests dirimiran el dret de cadascun dels litigants (cap. XXXVII, 2).

40. Es desprén de les ordinacions (caps. XXXVII, 1, XXXIX, 1 i XL) que eren dos els braçals: la Fila, que passava pel molí i arribava fins a la mar, i el Roll; com que el molí és al sud, tocant el límit amb el terme de Foios, ha d'entendre's que l'altre braç corria per la part nord, cap al límit amb Museros, passant després vers Mauella. Les ordinacions de la séquia de Montcada, ordenades i traduïdes al castellà l'any 1758, en base a una compilació del s. XVII (n'utilitzem l'edició *Canal Real de Moncada. Ordenanzas para el buen gobierno y conservación de dicha Real Acequia*, València, Imp. N. Regolf, 1915) n'inverteixen, però, els noms: enregistren dues boqueries o entrades principals d'aigua al nostre terme, el «*roll del molino de Albat*» (cap. 387) i «*la fila de Albat*» (cap. 389), que són també les denominacions actuals. Cf. Enric GUINOT (coord.), *La Real Acequia de Moncada*, Generalitat Valenciana, Conselleria d'Agricultura, 1999, p. 135.

Hom procura evitar els danys indirectes provocats per la pràctica del reg. És vedat trencar cap senda, ni fer més d'un portell, per a dur l'aigua al camp propi, sota la forta multa de 3 lliures i d'obrar un pont sobre el portell (cap. XXXVIII, 2). Si, en regar, el llaurador sorrega el camp del veí, té obligació de llaurar-lo i femar-lo, tot supervisat pels jurats (cap. XLI, 2). Si s'esdevingués sorregar sendes o camins, serà igualment sancionat amb 10 sous, ultra el pagament del dany a l'arrendador dels camins i la reparació del camí afectat (cap. XLI, 3); però, si l'excés de l'aigua arriba a inundar els carrers del lloc, la sanció s'eleva a 3 lliures (cap. XLI, 2).

Les séquies han de ser netejades o escurades pels hereters dels camps una vegada a l'any, segant les brosses crescudes als marges de terra, per tal d'assegurar que l'aigua hi pugui córrer sense entrebanc, una exigència imposada per la delicada naturalesa del sistema de regadiu de l'Horta de València. A aquesta fi, el sequier manarà fer crida al ministre o algtzir del consell deu jorns abans del dia assenyalat per a la inspecció, que és el 16 d'agost, anunci públic que es repetirà a Foios, Meliana i altres llocs de la rodalia. En el recorregut per la xarxa de reg del terme, fins a la mar, l'acompanyaran quatre consellers que l'assessoren, prèvia prestació de jurament, retribuïts amb un real per dia; les séquies que hi trobaran amb l'escura mal feta, deu netejar-les el mateix sequier, a despeses dels propietaris, que vénen obligats a pagar-ne la doble (caps. XXXVIII, 1, i XXXIX).

* * *

Les ordinacions d'Albalat dels Sorells que hem examinat no tenen el grau de precisió que ofereixen algunes altres, com ara les del lloc veí de Museros, dotat d'un terme més extens, que hem citat sovint. Aporten, però, una imatge sincrònica de la vida d'una comunitat rural valenciana –pertanyent al terme general de la capital del regne– del segle XVII en alguns aspectes de la convivència social, amb les seues necessitats i els petits conflictes quotidians, i sempre constituiran una valuosa font per al coneixement de la història local, no menys que un testimoni de l'estat de la llengua a l'Edat Moderna –amb presència de castellanismes i d'algunes alteracions fonètiques de signe *apitxat*–, en l'últim mig segle de l'època foral.

En l'edició del document hem aplicat les normes habituals per als texts antics en català o valencià, en la separació de paraules, ús del guionet, accentuació i puntuació, d'acord amb la gramàtica moderna. Hom ha normalitzat les majúscules, així com les lletres *u/v* i *c/ç*, segons la seua funció. En casos d'errada material del manuscrit, s'ha salvat en nota el mot corresponent; si hi manca alguna lletra o partícula, igualment per oblit de l'escrivà, hom la restitueix entre claudàtors. Quan cal, indiquem les variants entre la primera versió (que anomenem *A*) i la versió corregida (*B*), així com les observacions textuals considerades necessàries.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1665, febrer 26. Albalat dels Sorells.

Ordinacions per al bon govern del lloc d'Albalat dels Sorells, concordades entre Crisant Sorell, comte d'Albalat, i la comtessa, d'una part, i el justícia, jurats i consell de la població, de l'altra.

- ARV, *Reial Audiència, Escribanías de Cámara*, any 1793, expedient núm. 83, fols. 465r-516v. Còpia simple en paper, lletra del s. XVII.⁴¹

* Capítols fets y fermats entre parts dels *muy* inlustres señors don Chrisanto Sorell y doña Francisca Roca, señors del present lloch de Albalat dels Sorells, de una, y justícia y jurats y concell general del dit lloch de altra. Tots junts ynànimes (*sic*) y concordés, *nimine ynscrepante* (*sic*), feren y ordenaren *ynmediate* los capítols del tenor següents (*sic*), en 26 del mes de febrer de l'any 1665.

*/f. 466r/ Ítem, constituhiren y ordenaren*⁴² primerament los *muy* ynlustres señors per a el bon regiment y gove[r]n del present lloch y terme, y per evitar los grans dañs que se an fet y fan, manen devedir, com a tot efecte devidixen lo present lloch y terme, en set quarters, entés y declarat del modo y tenor següent:

Per lo camí Real que va de València a Molvedre, y del cantó de casa Yvars per lo Portalet, dret per la carretera que va a Bétera, fins lo terme de Moncada; y de la creu de Batiste Sorlí per lo sagador a la mar; y partint per lo present terme con diu (*sic*) la séquia de Moncada, y per lo camí que va de Meliana a Masalfasar, donant los noms a cada hu de dits quarters del modo y forma del tenor següent:

Primo, de la séquia de Moncada en amunt dos quarters: la hu lo quarter de Sent Onofre, y l'atre lo quarter de Foyos. De la dita séquia en avall, fins lo camí Real que va a Molvedre per mich del lloch, altres dos quarters, dels noms *immediate* següents: lo de la part de casa Yvars, lo⁴³ quarter de Cantavella, y lo de la part de la casa del Lloch, lo quarter */f. 466v/* del Molí. Y del camí Real fins a la creu de Albuxech, altres dos quarters, donant-los noms *ynmediates* (*sic*) següents: *primo*, lo quarter de Talat devés Magüella, y el quarter dels Quartals lo de la part de Meliana. Y lo darrer fins a la mar, lo quarter de la Margal.

/f. 467r/ Capítol I.

Ítem, constituhiren y ordenaren los *muy* ynlustres señors guardar al present lloch los privilechis que fins lo dia de hui an guardat, *ansí* en la nominació de oficials com de les demás cosses, entenen y declarant en lo dia de la *natividad* del señor Déu Jesuchrist la nominació de justícia y llochtinent, y en lo dia de Pascua d'Esperit Sant la nominació de jurats, y que en los demás oficials tinga la nominació lo present lloch [que] fins lo dia de hui l'an tinguda.

41. Els capítols o assentaments nous, introduïts en la versió paral·lela escrita en lletra cal·ligràfica, corregida o revisada, van assenyalats amb*.

42. y *ordenaren*, interlineat, d'una altra mà.

43. *la* a l'original.

/f. 468r/ [Capítol II]⁴⁴

Ítem, constituïren y ordenaren que los justícia y jurats qui hui són y per tems seran tinguen obligació de posar en depòsit en una bolsa 10 lliures⁴⁵ [y]⁴⁶ tots los clams y dañys que es trobaran en lo present lloch y terme, per a pagar tots los dañys que es faran a diferents persones.

/f. 469r/ [Capítol III]

Ítem, constituïren (*sic*) y ordenaren per lo justícia y jurats, cada primer dumenche del mes, de vesprada, facen fer crida al menistre que qualsevol persona que li achen fet dañy que estiga tachat per los jurats, acodixca a cobrar a la casa del Lloch, que allí li pagaran encontinent.

/f. 470r/ [Capítol IIII]

Ítem, constituïren los *muy* ynlustres señors per a el bon regiment y gove[r]n del present lloch, y per a heviar los grans dañys que se an fet y fan en lo present terme, nomenar dotze ajuramentats, a los quals *Sus* Señories los⁴⁷ ben vists, y que estos, *medio* jurament, tinguen obligació de que sempre y quant veuran alguna persona, de qualsevol estat y condició que sia, axí del present lloch com foraster, fent algun mal y dañy, lo manifesten de secret al señor conde si present estarà, o al señor rector. Los quals donen avis al justícia perquè encontinent o pose en excusió conforme capítols, excecutant aquells en tot rigor tan solament en lo cuarter que serà trobat, pagant lo clam y dañys de l'espècia que serà trobat.

/f. 471r/ [Capítol V]

Ítem, constituïren y ordenaren que qualsevol persona, de qualsevol estat y condició, que serà trobat fent qualsevol mal y gènere de dañy, axí home com dona, de dotze anys en amunt, encórega en pena de tres lliures –3 lliures–, moneda de València, y pagat tot lo dañy que serà tachat en aquell cuarter; y, si és menor de dotze anys, encórega en pena de deu sous –10 sous– y dels dañys del cuarter, aplicadors a la dita bolsa del lloch les dites penes.

/f. 472r/ [Capítol VI]

Ítem, constituïren y ordenaren que qualsevol persona de les dites calitats que serà trobat fent algun gènere de dañy per los amos o criats o fills dels amos de les heretats, que achen de ser creguts en son jurament, y els delinqüents encóreguen en les dites penes; ab què dels dits clams la dita pena siguen les dos parts per a l'amo del dañy que s'⁴⁸ li farà, y la altra part a la dita bolsa dels dañys, encorrent anxí (*sic*) mateix en les penes dels quarts.⁴⁹

/f. 473r/ [Capítol VII]

Ítem, constituïren⁵⁰ y ordenaren que los jurats o justícia o atra persona tinguen obligació, axí com seran avisats de qui serà lo agravi dins vint-y-quatre hores, anar a veuar lo dañy o

44. L'epigra del capítol figura entre claudàtors quan és sols a la còpia cal-ligràfica o corregida (B) i no a l'original (A), com succeeix en la major part dels casos.

45. 10 lliures, afegit al marge.

46. y, manca en A.

47. *los* A i B. Creiem que pot ser errada de còpia d'un original anterior que deia *fos*.

48. *se* B.

49. Potser vol dir *dels quarts*.

50. *constutihiren* A.

dañys que aurà en la heretat de aquells y fer relació en poder de l'escrivà de allò que aurà trobat,⁵¹ dient de què és lo dañy, de quina⁵² espèsie, eretat y quarter.

/f. 474r/ [Capítol VIII]

Ítem, constituhiren⁵³ y ordenaren que lo justícia tinga obligació de tenir dotze consellers ajuramentats per a que aquells facen lo consell particular, donan-los tot lo poder que [a] senblans consellers y guramentats se acostuma donar que se ajunten, més que la quantitat de 20 lliures, per ser coses nesesàries al lloch⁵⁴, entrant en los dotze tots los oficials y obrer, y lo jurament que prestaran siga també per a els dañys que estaran.

/f. 475r/ [Capítol VIII]

Ítem, constituhiren y ordenaren que lo justícia tinga obligació, si algun dañy se farà de⁵⁵ inportància y no es trobarà qui l'ha fet, en tal cas fasa escorcoll per les cases y, si menester, en lo menistre, y fer-lo anar de casa en casa regonexent si trobarà la tal cosa; y, si la trobàs, se à de castigar axí matexes com si la aguesen trobant furtant la tal cosa, guardant los capítols com damunt està dit, pagant tres lliures de pena tan solament y el dañy del quarter.⁵⁶

/f. 476r/ [Capítol X]

Ítem, constituhiren y ordenaren que qualsevol, home com dona, que serà trobat segant herba, fer[r]acha, dachça o tallant de l'altra fulla de Tots Sants⁵⁷, o pelant fulla dels c[uc]hs,⁵⁸ rompent abres o rames verdes o seques, arrancant abres, furtant fruita, raïm, melons y qualsevol gènere de cosa, encòrega en pena de 3 lliures. Si serà trobat per tersera vegada, después de aver pagat tots los dañs y gastos del quarter, de allí en avant siga tingut per home sospitós, posant-o tot en la bolsa de dañs, s'entén les dos parts per a l'amo y l'atra a la bolsa.⁵⁹

/f. 477r/ [Capítol XI]

Ítem, constituhiren y ordenaren que ninguna persona, chig ni gran, axí home com dona, no siga gosat de entrar en canp de atri, ni pasar per dins de aquell, en pena de sinch sous, aplicadors al depòsit del dit lloch, avisat per lo amo del tal canp, y si voldrà la pena que sia segua; que se entén⁶⁰ per *segunda* vegada que entrarà o pasará tinga pena de deu sous⁶¹ –diu 10 sous.⁶²

51. *trobot* A.

52. *quin* A.

53. *constituhieren* A.

54. *més que... lloch*, ratllat o cancel·lat a B (fol. 473v).

55. *di* A.

56. *pagant... quarter*, afegit d'una altra mà, com també en B.

57. *tallant... Sants*] *tallant caps* B (fol. 475v). No hem identificat aquesta planta.

58. Corregit en B, on prèviament hom havia copiat també *chs*.

59. *posant-o... bolsa*, afegit de mà diferent. En B: *tot a la bolsa de dañs la una part, y les dos per a l'amo*. S'hi va introduir una matisació, puix que la segona part de la frase: *s'entén les dos parts... bolsa* (A), i la *una part y les dos per a l'amo* (B) és addició posterior.

60. Corregit *entren* en A i en B, sembla que per error.

61. *camp...deu sous*] *camp*, que si voldrà la pena sia segua; y si entren (sic) per segona vegada entrarà o pasará, encòrrega en pena de 10 sous B (fol. 475r).

62. Aclariment posat en A, per la raó que la paraula *deu* precedent ha estat alterada per una taca de tinta.

/f. 478r/ [Capítol XII]

Ítem, constituheren y ordenaren que qualsevol persona, axí del lloch com foraster⁶³, que serà de jurament, pugua acusar a qualsevol que veurà fent qualsevol gènere de mal [y]⁶⁴ de dañy, axí en públich com en segret, y que siga cregut en son jurament, axí de dia com de nit, y tan solament en los seus canps o de los amos, guardant sempre el modo de exequió que damunt està dit.

/f. 479r/ [Capítol XIII]

Ítem, constituheren y ordenaren que los jurats tinguen obligació senpre que seran avisats de anar a tachar qualsevol dañy, fen-se pagar per son treball: so és, dins del lloch fins als primers ponts, 8 dinés;⁶⁵ lo molí o pont de la séquia machor, Cantavella, fins a Magüella y girant per aquella, un sou; y pasant per lo secà, a la bolta de Yvars,⁶⁶ per un sou sis dinés cada hu; y de allí a la margal o la montaña, per dos sous cada hu per cada vegada que exiran, y sis dinés a l'escrivà de continuar la relació.

*/f. 490r/*⁶⁷ [Capítol XIII]

Ítem, constituheren y ordenaren que ninguna persona, axí gran com chig, no siga gosat de collir brots de viña de atri, ni pelar fulla de la de Tots San[t]s, en pena de 10 sous y pagar los dañs del quarter que serà trobat.

* */f. 479v/* Ítem, constituheren y ordenaren que ninguna persona no pugua fer boches ni arrancar pedra que no tinga llicència dels señors condes, en pena de tres lliures, executades per los jurats y justícia o qualsevol ofisial, ni qualsevol atra lleña, s'entén tan solament en los forasters.⁶⁸

* */f. 490r/* Ítem,⁶⁹ constituheren y ordenaren que ninguna persona pugua llançar en lo camí o en sendes cogula moñida, en pena de deu sous, executats per qualsevol, y la pena per a [e]ll.

/f. 491r/ [Capítol XV]

Ítem, constituheren y ordenaren que ninguna persona,⁷⁰ chig ni gran, siga gosat de espigolar forment mentres les garbes estaran en lo camp, ni garrofes, en les terres de atri, en pena de deu sous per cada vegada que serà vist per qualsevol persona que l'acusarà. Y si tendrà llicència de l'amo de tal camp, siga pres en jurament si la i à dada; y si jura que sí no tinga pena ninguna el tal delinqüent, y si diu que no la y à donada, aja de pagar la dita pena de 10 sous y lo dañy del quarter, tot aplicat a la bolsa dels dañys.

/f. 491r/ Ítem,⁷¹ constituheren y ordenaren que ningun bouer siga gosat de entrar en camp de altri, ni per sendes, màrgens ni regadores, los bous, so[t]s pena de vint reals. So s'entén

63. *faraster* A.

64. y, manca en A.

65. 8 *dinés*, interlineat.

66. Aquesta partida consta amb el nom de *la Bolta* o *Creu de Albuixech* al s. XIX (Arx. Mun. d'Albalat, *Libro Padrón...* de 1812, fol. 32r), situada tot seguit de Mauella, a la part baixa del terme, nom que ha perviscut (*la Volta*). Cf. GARCIA APARICI, «Albalat dels Sorells a principis del segle XIX...», fig. 1.

67. La foliació corre una desena per error de l'escrivà.

68. *ni qualsevol... forasters*, addició d'una altra mà.

69. Punt afegit en lletra cal·ligràfica tot seguit d'A.

70. *que ninguna persona*, interlineat en A.

71. Punt no reproduït en B (fol. 490v).

tan solament en los mesos de abril,⁷² maig, juny,⁷³ y en lo demés temps de l'any tinguen la pena de sinc sous cascun bou.

/f. 492r/ [Capítol XVI]

Ítem, constituïren y ordenaren que ningú puga⁷⁴ acusar a ninguna persona en aver pasat deu dies después de aver vist fer lo mal.

* */f. 491v/* Ítem, y per a que tot estiga en claritat y no acha enredo algú, constituïren y ordenaren que ninguna persona siga gosada a donar de ningun gènere de cosa de sos canps que no estiga present; y, si u darà no estan present y serà vist lo tal a qui u darà per qualsevol ajuramentat, encórrega en la mateixa pena que si u furtàs la tal cosa, conforme està dit en los damunt dit[s] capítols, y que siga cregut en son jurament.

* */f. 492r/* Ítem,⁷⁵ constituïren y ordenaren que ninguna persona siga gosada de rompre ningun marche miger, ni en senda,⁷⁶ ne pegar llagonades en ell ni en camp de atri, en pena de tres lliures y pagar lo dañy, la mitat a l'acusador y l'atra mitat a la bolsa.

/f. 493r/ Capítol XVII

Mustasaf del p[r]esent any.

Ítem, constituïren y ordenaren que lo mustasaf siga conxedor de pessos y mesures, sequiols y camins, fent fer aquells una vegada cada any per tot lo mes de maig, fent fer pregó de que els facen y, pasat lo termini, entrar a fer aquells, en pena de la dobla.

* */f. 492v/* Ítem, constituïren y ordenaren que, per quant és gran lo dañy que es fa en les viñes los pasagers, ordenaren que no es puga tachar en ningun quarter ningun dañy, so és, de les viñes a sinch tires de les vores, y en les terres campes a sinch paces. Se à de entendre a les vores dels camins o sendes, y no de altra manera, advertint que el amo el pot executar en la pena.

* */f. 493r/* Ítem,⁷⁷ constituïren y ordenaren que lo mustasaf tinga obligació de pesar la carn al carniser, portan-la qualsevol persona, prenín-la en jurament quanta en porta; y, si trobarà lo pes o pesada falsa, lo execute encontinent, en pena de tres lliures, la mitat, que són quinze reals, a la bolsa del[s] danys, los altres⁷⁸ quinze per a el mustasaf.

* */f. 493v/ Capítol XVIII*

Ítem, constituïren y ordenaren que lo mustasaf tinga obligació de anar a la tenda y taverna y aon menester siga, y conprovar los pessos y mesures, y mesurar qualsevol cosses totes les voltes que serà menester; y, si trobarà alguns fraus, execute aquells en tot rigor, guardant los capítols com damunt està dit, en pena de tres lliures, la mitat a la bolsa, l'atra al mustasaf.

*Este capítulo se rreduse la pena a los dose sueldos, conforme lo tiene estipulado la ciudad de Valencia.*⁷⁹

72. abril, afegit al marge en A, de mà diferent.

73. y juliol, ratllat en A.

74. paga A.

75. Punt afegit en lletra cal·ligràfica, tot seguit de l'orig.

76. ni en senda, interlineat en A, d'una altra mà.

77. Punt afegit en lletra cal·ligràfica, en A.

78. altres a l'orig.

79. Paràgraf agregat de lletra del segle XVIII.

/f. 494r/ Capítol XVIII

Ítem, constituïren y ordenaren que lo mustasaf tinga obligació de donar l'afor de totes les mercaderies que tindran y es vendran en lo present lloch, donant per cada cosa una lliura, segons bons costums del present lloch.

* Ítem,⁸⁰ constituïren y ordenaren que qualsevol persona, de qualsevol estat y condis[i]ó que siga, que dexarà anar ningun porch solt o qualsevol gènere de animals per lo lloch, encórrega en pena de sin[c]h sous lo amo de aquell per cada vegada que serà trobat per lo mustasaf en la dita pena (*sic*), la mitat a la bolsa, l'atra al mustasaf.

/f. 495r/ [Capítol XX]

Ítem, constituïren y ordenaren que ningun bouer siga gosat de portar los bous solts per lo lloch, y since esquella, en pena de sinch sous, aplicadors a la bolsa del dit lloch, exequatadors⁸¹ per los jurats o ofisials.

* */f. 494v/* Ítem, constituïren y ordenaren ha qualsevol bouer sitasen a salvar y no acudís dins del termini, page tot lo dañy. Y si tots salvasen y no es trobàs dañador, es fasa repartició entre tots y es page lo dañy a l'amo.

* */f. 495r/* Ítem,⁸² constituïren y ordenaren, si qualsevol persona portarà algun gènere de cosa, axí de nit com de dia, y serà vist per qualsevol ofisial, aquell tal tinga obligació de donar satisfasió de aon la porta, y siga cregut en son gurament. Y, si no dóna satisfasió, el puga portar a la pressó y fer-li pagar los dañys que es trobarà en tots los quarters.

/f. 496r/ [Capítol XXI]

Ítem, constituïren y ordenaren que ninguna persona puga tenir en sa casa ningun gènere de bèstia que no siga tenint què donar-li bastantment, axí de herba com de palla. Y, si no o tindrà, encontinent li facen fer manament que dins tres dies la vena; y, si no o farà, atre manament; y, si al tercer no hobeix, los *señores* condes encontinent li fassen vendre la tal cavalcadura.

/f. 495v/ Se anulà en Consell lo present capítol.⁸³

* */f. 496r/* Ítem,⁸⁴ constituïren y ordenaren que ninguna persona siga gosat de lligar ningun gènere de bèstia a la porta, en pena de sinch sous, executats per lo mustasaf. Y, [si] no u executa, qualsevol ofisial lo puga executar, y la pena és per a ell.

/f. 497r/ [Capítol XXII]

Ítem, constituïren y ordenaren que ninguna persona puga tenir en sa casa taula de goch que no siga en llisènsia dels señores condes y del justícia. Y, si farà al contrari, encórega en pena de tres lliures, aplicadores⁸⁵ la mitat a l'acusador y l'altra mitat a la bolsa del depòsit, y cremades les taules.

80. Punt afegit en lletra cal·ligràfica, en A.

81. *exequatadores* A.

82. Punt afegit en lletra cal·ligràfica, en A.

83. Afegit en B de lletra de l'època, d'una altra mà. Tot el capítol precedent és anul·lat amb dues ratlles en aspa.

84. Punt afegit en lletra cal·ligràfica, en A.

85. *aplicadors* A.

* Ítem,⁸⁶ constituhiren y ordena[re]n que ninguna persona que soregarà els camins, que tinga pena de deu sous, y que siga eixecutat per lo harendador dels camins, y que dita pena sia per a ell, ayxí de le[s] séquies com dels valls. Y que hu agen de veiar los jurats que huy són y per tems seran, además de la pena que y à en di[t]s capítols.

/f. 498r/ [Capítol XXIII]

Ítem, constituhiren y ordenaren que ninguna persona siga gosat de gugar a ningun gènero de gochs vedats, so[t]s pena de encurir en les penes inposades y que encóregen en tals mandatos. Y que els gochs llísits no puguen gugar ans de alsar a Nostre Señor en ninguna cosa,⁸⁷ en pena de deu sous, la mitat a l'acusador y l'altra mitat a les Ànimes del Purgatori, exequatats per qualsevol oficial que els trobarà a l'amo de la casa.

* */f. 498r/* Cons[ti]tuiren⁸⁸ y ordenaren que qualcevol persona que entrarà a viure en lo poble, que haga de pagar vint reals si es casa en filla del poble; y, si no és filla del poble, que aga de pagar cinch lliures de entrada.

/f. 499r/ [Capítol XXIII]

Ítem, constituhiren y ordenaren que ninguna persona siga gosat ningun dia de festa de guardar, ans de alsar⁸⁹ a Déu,⁹⁰ ni entrar⁹¹ la erba en lo lloch, en pena de sinch sous per a les Ànimes de Purgatori, y que el puga exequatar qualsevol oficial cada vegada que ou (*sic*) farà.⁹²

/f. 500r/ [Capítol XXV]

Ítem, constituhiren y ordenaren que ninguna persona del present lloch siga gosada de traure al camí Real ninguna bèstia morta, sinó que la porte a la coveta de Baldés en avant; y, si la dexaren en lo camí Real, o en altra part, encórega en pena de deu sous si és bèstia gran, y si és bèstia chica, so és, buret o burra, pague sinch sous per cada vegada, la mitat a l'acusador y l'altra mitat a la bolsa de dañys. Y siguen exequatats ab tota rigor per lo justícia del lloch, y, si no, els jurats exequiten y la fasen portar, a ses costes de què és, al puesto sobredit.

/f. 501r/ Capítol XXVI

Tender o ostaler.

Ítem, constituhiren y ordenaren que ningun vey del present lloch puga vendre oly ni vi, si no és de collita pròpia, se entén a miches quartes, lo vi, y l'oli a miches lliures. Y, si faran al contrari, encóregen en pena de deu sous, exequatats per los jurats del lloch, aplicadors com damunt està dit, so és, la mitat per a el jurat y la altra mitat a la bolsa.

86. Capítol afegit en lletra cal·ligràfica, de diferent mà, en A.

87. *en ninguna manera* B (fol. 497v).

88. Punt afegit en lletra cal·ligràfica, en A.

89. *alsat* en A.

90. *ans... Déu*, interlineat en A.

91. *Sic*. Sembla còpia incompleta d'un altre text. La versió B (fol. 498v) manté la mateixa redacció deficient.

92. Segueix en A un altre capítol, anul·lat amb ratlles i quasi il·legible (fol. 499r), de què és versió modificada el capítol XVI: *Ítem, constituhiren y ordenaren que ningun bouer siga gosat de portar ne entrar los bous en camp de altri, ni per sendes y màrgens ni per regadores, en pena de vint reals per cada vegada que seran atrobats; y que dita pena la hagen de pagar tot l'any per cada vegada que seran atrobats.*

* /f. 500v/ Ítem, constituïren y ordenaren que si a qualsevol persona li arrancasen o tren[c]asen o pasturasen qualsevol gènere de empelt, l'amo del camp, si trobarà qui hu à fet, encontinent o manifeste per a que es page tot lo dañy de aquell quarter; y, si no y à dañador, puga fer sitar a salvar, y, si no es trobàs qui à fet lo dañy, lo justícia fasa repartisió, so és, de bous en los bouers, y si és de ganado en los pastors, per a satisfacer a l'amo lo dañy. S'entén, si és enpelt esgarat, vint sous, y, si és pasturat, deu sous, y los gastos y dañys, a coneguda dels acusadors o veadors.⁹³

/f. 502r/ [Capítol XXVII]

Ítem, constituïren y ordenaren que el ostaler tinga obligasió de tenir en lo ostal sabó, amidó, sardines, toniña (*sic*) y abadecho, sigrons, fesols, arròs y qualsevol altre gènere de cossa de tenda, guaňant un diner de com se vendrà en València. Y si faltàs alguna de les dites coses, o porte dins de sis hores, y, si no, encórega en pena de tres lliures. Y que siga executat per los jurats o mustasaf, y que la mitat de la pena siga de la bolsa, y l'altra mitat per a les Ànimes de Porgatori.⁹⁴

/f. 503r/ [Capítol XXVIII]

Ítem, constituïren y ordenaren que el ostaler tinga obligasió, ans de comprar lo vi, dar raó als jurats de qui el⁹⁵ compra, si⁹⁶ és bo y rebedor y a com lo an de vendre, atvertint que, mentres y à⁹⁷ vi en lo lloch, se à de comprar del lloch.

/f. 504r/ [Capítol XXVIII]

Ítem, constituïren y ordenaren que el ostaler no puga guaňar per cada cànter de vi només que la cantitat de un sou per cànter fins lo primer de maig, y de allí en avant un sou y sis dinés, donant senpre rahó als jurats y mustasaf. Y, si farà al contrari, encórega en pena de tres lliures per cada vegada que contravindrà⁹⁸ als dits capítols.

/f. 505r/ [Capítol XXX]

Ítem, constituïren y ordenaren que el ostaler tinga obligasió de acullir en lo ostal a qualsevol persona, chig com gran, encara que siga pobre, donant cada persona dos dinés per lo aculliment, en pena de sinch sous fent lo contrari, executats per qualsevol oficial que siga, mentres no tinga enpediment.

/f. 506r/ [Capítol XXXI]

Forner del present any.

Ítem, constituïren y ordenaren que qualsevol forner tinga obligasió de pastar lo pa conforme València, y donar-lo⁹⁹ als veïns y forasters tot lo que achen menester, de modo que no

93. o *veadors*, afegit de lletra posterior.

94. Afegit d'una altra mà a B (fol. 501v): y l'*atra* a l'*acusador* (ratllat a l'*acusador*).

95. *el*: corregit damunt d'*en*.

96. *sis* en A.

97. y *aurà* B (fol. 502v).

98. *contravindrà* B.

99. Corregit sobre *donan-lo* en A. *donan-lo* B (fol. 505v).

falte. Y, si faltàs, encórega en pena de tres lliures, executadores per los jurats o mustasaf o qui agafarà la dita pena, aplicadora la mitat a l'acusador y l'altra mitat a la bolsa de dañys, donan-li tres ores de vado¹⁰⁰ per a veiar¹⁰¹ la nesecitat.

/f. 507r/ [Capítol XXXII]

Ítem, constituhiren y ordenaren que el forner tinga obligació de enfornar quassevols casoles, de qualsevol persona qui siguen, fen-se pagar per cada casola o perol un¹⁰² diner.

* */f. 506v/* Constituhiren¹⁰³ y ordenaren els señors de l'Achuntament que, sempre y quant li trobaren al forner el pa curt, encórrega en pena de deu sous, y, tot lo pa que se trobarà curt, que el ofisial que trobarà la pena que acha de repartir lo pa entre els pobres, y la pena que, el que la agafarà, que siga son albitre.

Convento y apruebo esta ordenanza con tal que la pena de los diez sueldos no sea arbitraria, sino que se aplique a la yglesia. El Conde de Albalate (rubricat).¹⁰⁴

/f. 508r/ [Capítol XXXIII]

Ítem, constituhiren y ordenaren que el forner tinga obligació de fer forn quatre dies en la semana, so és, dilluns, dimecres, devendres (*sic*) y disapte, y si farà al contrari encórega en pena de tres lliures; y que lo forn axa de estar blanch fins a les faldes, a coneguda dels jurats o mustasaf, y si farà al contrari encórega en pena de tres lliures, aplicadores *ut supra*, so és, atvertint que à de fer forn en l'estiu a les huit ores, y en l'ivern a les nou ores.

/f. 509r/ [Capítol XXXVIII]

Carniser del present any.

Ítem, constituhiren y ordenaren que ningun carniser, que és güi y per tems serà, no puga portar en lo ramat més de 300 moltons, y que no puga portar ningun altre bestiar en lo ramat.

Ítem, que el carniser tinga obligació de donar tot l'any carn de moltó, bona y rebedora, y que no puga matar moltons de vena sinó en los messos de maig, guñy y joliol.

Ítem, que no puga vendre en la carniseria¹⁰⁵ ninguna res rafalina, si no és pengada en les estaques y a trosos.

Ítem, que acha de dexar la triada de matí per a la vesprada, y tinga obligació de matar a les quatre ores, y no después.

/f. 510r/ [Capítol XXXV]

Ítem,¹⁰⁶ que no puga unflar en la boca, sinó en manches, y que ninguna persona puga portar carn de fora, en pena de tres lliures, axecutadores per los jurats del lloch y qualsevols ofisials, la mitat al carnicer y l'altra a la bolsa del poble.

Ítem, que el tallant siga a contentament del lloch.

100. *de vado*, afegit de la mateixa mà.

101. Paraula corregida en A, de difícil lectura. No és a B.

102. y *un* en A.

103. Punt afegit a B, de lletra del s. XVIII, absent en A. El règim municipal no és ja el foral, sinó el castellà de la Nova Planta.

104. Tot el paràgraf i la signatura del comte són autògrafs.

105. *ca[r]neseria* B.

106. B (fol. 509v) hi afegeix: *constituhiren y ordenaren*.

Ítem, que lo dit tinga obligasió de guardar los capítols, se entén lo carniser, que seran inposats, y de donar lo just a cada hu; y si faltàs a qualsevols dells capítols, caiga en pena de tres lliures, la mitat per a l'acusador y lo restant a la bolsa dels comuns. Y que à de donar les pells als del lloch conforme al blanquer.

/f. 511r/ [Capítol XXXVI]

Ítem, constituïren y ordenaren que ninguna persona pugua vendre més que un porch, [y]¹⁰⁷ que no pugua comprar per a vendre que no siga pagant al carnicer deu sous de cada hu que vendrà en lo lloch, encara que no vena més que una lliura.

Y per a que tot estiga en claritat y no acha enredo algú, constituïren y ordenaren que ninguna persona siga gosada¹⁰⁸ a donar de ningun gènere de cossa de sos canps que no estiga present; y, si u darà no estant present y serà vist lo tal a qui darà per qualsevol ajuramentat, encórega en la matexa pena qui si furtàs la tal cosa, conforme està dit en los damunt dit[s] capítols, y que siga cregut en lo jurament.¹⁰⁹

* */f. 510v/* Ítem,¹¹⁰ constituïren y ordenaren que qual[sevol] persona que trobarà en son canp ninguna gallina fent mal, la pugua matar y menjar-se-la cense encórrer en pena, com no siga lo gall.

/f. 512r/ [Capítol XXXVII]¹¹¹

Sequier del present any.

Ítem, constituïren y ordenaren que qualsevol persona, de qualsevol estat y condisió que siga, que estarà regant per la fila y avisarà al moliner o molinera dient que està regant, que no li toque l'aygua, y la y tocàs o fer (*sic*) tocar a d'atre, en trobant que cayga al molí encórega en pena de tres lliures per cada vegada que furta a l'ayga (*sic*), aplicadores la una mitat a l'acusador y l'altra mitat a la bolsa dels dañys. Y sien executades per lo jurat menor, que és qui dóna l'aygua de la fila.

Ítem,¹¹² constituïren y ordenaren que ninguna persona siga gosat de desfer la parada a ningun atre que tinga la parada feta, en pena de vint sous, encara que tinga raó, sinó que en tal cas té obligasió de avisar al sequier o al churat, y estos que siguen conexedors de qui té raó o no, y se els darà la aygua a d'aquell que tindrà raó.

/f. 513r/ [Capítol XXXVIII]

Ítem, constituïren y ordenaren que lo sequier tinga obligasió de entrar en les séquies [a]¹¹³ 16¹¹⁴ agost,¹¹⁵ fent fer crida deu dies ans per a que les fasen, au no¹¹⁶ que entrarà lo sequier,

107. y, manca en A.

108. *gosadada* A.

109. Aquest ítem es troba repetit abans, després del capítol XVI, en B (fol. 491v), on té més sentit i coherència que ací.

110. Punt afegit en B, després del cap. XXXVI.

111. No hi figura el núm. del capítol, segurament per oblit. El fol. 511v és en blanc.

112. Paràgraf afegit en A, de lletra de l'època i de mà diferent.

113. a, manca en A.

114. *16*, interlineat en A. *sedze* en B.

115. Afegit al marge dret en A: *a 16*.

116. B (fol. 512v) també *au no*. Sembla un sinònim de *si no*. No és al *DCVB*, ni al *Dicc. Aguiló*.

en pena de la dobla; y que no puga portar més de quatre hòmens cada dia, fen-se tachar un real per cada home, que és la dobla. Y si no o farà, encórrega en pena de vint sous; y si entrarà, que els i paguen.¹¹⁷

* Ítem,¹¹⁸ constituhiren y ordenaren que ninguna persona siga gosada de rompre ninguna senda per a regar, ni fer més de un portell, en pena de tres lliures y fer pont en lo dit portell. Y, si farà al contrari, encórrega en pena de 3 lliures, aplicadores *ut supra*.

/f. 514r/ [Capítol XXXVIII]

Ítem, constituhiren y ordenaren que si el sequier se dexàs alguna faiena arrere, perda totes les de aquell dia, escomensant a entrar al roll de Albalat com se acostuma, y fer també les de la fila fins a la mar, de [la]¹¹⁹ fila y roll per son terme tan solament. Que siga cregut en son jurament.¹²⁰

* Ítem,¹²¹ cons[ti]tuhiren y ordenaren que lo cequier haga de dur quatre hòmens consellers y ajurame[n]tats el dia que entrarà a fer les céquies y, aquelles que no trobaran ben fetes, que haga de entrar a fer-les lo cequier, a coneguda dels ajuramentats, a costes dels amos.

*R(esponde)*¹²² Pere Daymat, menistre, ell haver fet pregó de la damunt dita deliberació y capítol per los puestos acostumats, que és en Albalat, Foyos y Meliana, y demés puestos.¹²³

/f. 515r/ [Capítol XXXX]

Ítem, constituhiren y ordenaren que ninguna persona siga gosat de regar sinse demanar l'aygua, axí del lloch com forester, y siga executat per lo sequier, si és del roll, y si és de la fila, per lo jurat.¹²⁴ Y si reñirà¹²⁵ o la furtarà a d'alguna persona que la tinga demanada, encórrega en pena de vint sous, y, si reñgués,¹²⁶ güit dies de presó, tot aplicador com damunt està dit, la mitat per al sequier o jurat y l'atra mitat a la bolsa dels dañys. Y si los dits no executasen les penes, siguen ells executats per los jurats o justícia, posant-o tot en la bolsa dels dañys lo que avien de pagar los delinqüents, que és vint sous cada vegada que reñiran; y axí matex se farà a qualsevol ofisial que, tocan-li per son ofisi executar alguna persona, y es provarà que no [o]¹²⁷ à fet, puga qualsevol ofisial fer-li pagar la pena que ell perdonarà, per la omisió y remisió.

/f. 516r/ Capítol XXXXI¹²⁸

Ítem, constituhiren y ordenaren que si lo sequier o jurat atandacen a molts, agen de aguardar que acabe de regar el que acha comensat, y después prenga el aygua lo primer atandat,

117. *Y si no o farà... paguen*, afegit de B (fol. 512 v).

118. Paràgraf afegit en A, de lletra cal·ligràfica.

119. *la*, manca en A.

120. *Que siga... jurament*, afegit en A, de lletra de l'època. *Id. id.* en B: *Y que siga cregut en son jurament*.

121. Paràgraf afegit en A, de lletra cal·ligràfica.

122. Aquest paràgraf, afegit d'una altra mà.

123. *y demés puestos*, afegit, de la mateixa mà del paràgraf.

124. *per lo jurat*, interlineat en A.

125. *reñirarà* A.

126. *ringués* B.

127. *o*, manca en A.

128. *XXXII* A. En B (fol. 415v) *Capítol XXXXI*.

aguardant uns a altres. Y si ringuesen, pagen vint sous qui tindrà culpa, fent informació lo sequier o jurat de qui deu pagar la pena y executant aquella, la mitat per a ell y l'altra per a la bolsa.

* /f. 515v/ Ítem, constituhiren y ordenaren que ninguna persona, de qualsevol estat y condició que siga, que soregarà ningun camp, tinga obligació de llaurar-lo y femar-lo, a coneguda dels jurats. Y, si soregàs per sobra de aigua los carers, encórega en pena de tres lliures.¹²⁹

* /f. 516r/ Ítem,¹³⁰ constituhiren y ordenaren que ninguna persona siga gosat de regar ninguna senda ni camí, en pena de deu sous y pagar lo dañy a l'arendador dels camins, y adobar lo tal camí, executat per qualsevol ofisial, la mitat per a l'executador¹³¹ y l'altra a la bolsa.

* /f. 516v/ Ytem,¹³² formachets duen pesar¹³³ cada u tres¹³⁴ honses, y, si no aplega, los formachets perduts, y [en] pena pagarà tres lliures.

Ytem, la lliura del peyxg són setse honses.

Ytem, lo pa cuyt conforme València à de pesar la querna (*blanc*) honses, y la dobla (*blanc*) honses, y lo sou (*blanc*) honses.

Ytem, lo pa cru pesa la querna (*blanc*) honses, la dobla (*blanc*) honses, lo sou pesa (*blanc*) honses.

Lo frau del pa té de pena tres lliures, conforme capítols del rey en Jaume.

129. Y, si soregàs... lliures, afegit de la mateixa mà.

130. Punt afegit en A, de lletra cal·ligràfica.

131. *executador*, ratllat, sense motiu aparent, en data força posterior.

132. Tot el text que segueix és afegit a la versió B, en lletra cursiva de l'època d'una altra mà.

133. *pasar* a l'orig.

134. Corregit damunt de *dos*.

Repoblar para reprimir: militares borbónicos del presidio de Orán en Vila-real, 1708.

VICENT GIL VICENT

Resumen:

A medida que el ejército borbónico ocupa el territorio austracista valenciano, la represión de los vencidos se generaliza. En 1708, por orden expresa de Felipe V, los militares evacuados del presidio de Oran se asentan en Vila-real. En este artículo se analiza como la repoblación sirvió para reprimir una población que se había destacado por su australismo en 1706 y favoreció la castellanización de las instituciones y de la clase dirigente local.

Palabras clave:

Austracismo; Guerra de Sucesión; Represión borbónica; Vila-real.

Abstract:

As the Bourbon army occupied the austriacist territory of Valencia, the repression of the vanquished was generalized. The military forces, who were evacuated from the presidio of Oran, settled in Vila-real by direct order of king Philip V in 1708. This article analyzes how the repopulation was used to repress a population that had stood out by its austriacism in 1706 and facilitate the hispanicization of institutions and the local ruling class.

Key words:

Austriacism; War of the Spanish Succession; Bourbon repression; Vila-real.

Si hacemos caso al *Diario* de Ortí, nadie está libre de sospecha en la Valencia borbónica. A partir de 1708, el objetivo de las autoridades militares fue «afianzar la subyección de lo conquistado con la fuerza de las armas»¹. A medida que se ocupa el territorio austracista valenciano la represión de los vencidos se generaliza. A

1. BIBLIOTECA HISTORICA DE LA UNIVERSIDAD DE VALENCIA (BUV.) Manuscritos (Ms.) ORTÍ Y MAYOR, José. *Diario de lo sucedido en la ciudad de Valencia desde el día 3 del mes de octubre del año 1700 hasta el 1º del mes de septiembre de 1715* (Introducción y edición de Vicent Josep Escartí. Valencia: Fundación Bancaixa, 2007).

las ejecuciones sumarias ejemplares², siguen los edictos de destierro y las deportaciones forzosas de población; al tiempo que las denuncias contra cualquier indicio de disidencia, considerada siempre traición, se multiplican en todos los tribunales. En todos los casos, se confiscan las propiedades y los bienes de los ejecutados, desterrados, exiliados y procesados³.

Esta forma de proceder se ajusta a la consideración que se da en el Derecho castellano al delito de sedición: «la más vil cosa que puede caer en el corazón del hombre»⁴. Las *Novedades del Reino*, remitidas por el Tribunal de la Inquisición de Valencia al Consejo de la Suprema entre 1705 y 1732, descubren como la mayor preocupación del Santo Oficio fue demostrar que la infidelidad austracista no era solo un delito político de traición, sino también y, sobre todo, un pecado de herejía. Por consiguiente, su procedimiento jurídico era competencia inquisitorial⁵. Amparados en este principio, el inquisidor valenciano y juez de confiscaciones Isidro Balmaseda y las autoridades militares borbónicas tejerán una sutil tela de araña de medidas coactivas e intimidatorias con la que controlan una sociedad valenciana, que vive sumida en un estado de sitio permanente.

La publicística austracista calificó este régimen de excepción como «inhumana impiedad». Al tiempo que advierte que con esta «lastimosa tragedia valenciana» no se consiguió la pacificación de los reductos insurgentes que quedaron activos en la retaguardia borbónica. Por ello, para «domesticar a los más apegados a su País», a los «remedios de la guerra» –1105 militares acuartelados en Castelló en 1707⁶– se añadió la repoblación de los lugares ocupados con el asentamiento de militares en las poblaciones ocupadas.

REPRESIÓN DEL AUSTRACISMO «SIN ESTREPITO DE JUSTICIA»

Las autoridades borbónicas procuraron evitar las formalidades judiciales y procesales a la hora de controlar y reprimir el austracismo. Aplicaron el precedente

2. «Mataron a muchos que imploraban con las manos extendidas salvar la vida; dejaron para ser devorados por las aves a muchos más colgados de los árboles sin motivo alguno para que sirviesen de ejemplo a los demás». MIÑANA, José Manuel: *La Guerra de Sucesión en Valencia (De Bello Rustico Valentino)*. Introducción, texto latino, traducción y notas de F. Jordi Pérez i Durá y Josep Estellés i González, Valencia 1985, p. 224.

3. BIBLIOTECA NACIONAL (BN.) Ms. 18735. *Copia del Decreto de Nuestro Señor Don Felipe V en orden al crimen y delito de infidelidad*. Zaragoza, 9, enero, 1711.

4. CORONAS GONZÁLEZ, Santos Manuel. *El libro de Leyes en el siglo XVIII. Colección de Impresos Legales del Consejo de Castilla (1708-1781)* Madrid: Boletín Oficial del Estado y Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 1996, p. 1863, 2449-2451; *Novísima Recopilación. Libro Duodécimo*. De los delitos y sus penas: de los juicios criminales. Título VII. De los traidores, Ley I, p. 328-330.

5. En este principio se fundamenta la represión del austracismo por la Inquisición y se justifica la confiscación de los bienes de los procesados a favor de las maltrechas finanzas del Tribunal. GIL VICENT, Vicent. «La represión del austracismo por la Inquisición: Novedades del Reino del Tribunal de Valencia», *Estudis Castellonencs*, 11 (2010) (en prensa).

6. CORONA MARZOL, M^a. Carmen. *Tropas francesas en Castelló, 1707-1712*. Castelló: Publicaciones Ayuntamiento, 1982, p. 39.

judicial histórico del Derecho castellano para actuar en la mayoría de los casos «sin estrépito de justicia»⁷. En 1708, la gravedad del delito de «vil traición» se vio agravada por la implicación de miembros destacados de sociedad valenciana en la causa del Archiduque. Como recordaba insistentemente el inquisidor Balmaseda, «algunos de los más destacados miembros» habían promovido con su ejemplo la «infidelidad a Nuestro Señor Rey Felipe Quinto». La nomina «de reos disidentes [formada con] diferentes personas conocidas, vezinas que fueron, unas de esta ciudad de Valencia y las demás poblaciones del reyno, y otras forasteras de países que ocupan los enemigos» es larga, como se puede comprobar en el bando publicado por el fiscal y juez de confiscaciones de la Cancillería de Valencia, Damián Cerda⁸.

La «severidad» se considera la «llave maestra para aquietar». Mucho antes que el 17 de junio de 1707 «se demuela la ciudad de Xativa y se lleven presos gran parte de los paisanos a Castilla»⁹, los valencianos ya conocían bien como solía terminar la resistencia armada al ejército borbónico. La noticia del «degüello y incendio como Troya» de Vila-real se propago por toda la geografía austracista en enero de 1706. En la correspondencia particular y oficial, así como en la publicística de los dos bandos, se resalta que «por la obstinación de sus vecinos la Reales tropas, superándolos en numero, entraron a sangre y fuego con todas las obstilidades de guerra deformándola pegándole fuego por todas partes»¹⁰. En palabras del médico castellonense de la corte del emperador austriaco, Domingo Briau, las «llamas y ruinas» de Vila-real fueron, «proporcionado premio» al que podía aspirar quien se opusiese al Borbón¹¹. Un «premio» que sirvió para «decantar y decidir a favor de la

7. «Para proceder al castigo, imponer la pena de muerte y confiscar los bienes en el caso del delito de Lesa Majestad, ya sea por el Rey, por su Consejo y Tribunales inmediatos a él, o por cualquier particular que tenga orden de S.M., no se necesita proceso, estrépito, ni figura de juicio, ni se requieren términos, ni solemnidades, si sólo se procede sabida la verdad por la notoriedad del hecho». AHN. Estado, leg. 2973, transcrito en PRADELLS NADAL, Jesús: *Del foralismo al centralismo. Alicante, 1700-1725*. Alicante, 1984, p. 243-251; GIMÉNEZ LÓPEZ, Enrique. «Contener con más autoridad y fuerza: la represión del austracismo en los territorios de la Corona de Aragón (1707-1725)», *Cuadernos dieciochistas*, 1 (2000), p. 134.

8. BUV. Ms. 17/39.

9. ARCHIVO HISTORICO NACIONAL (AHN.) Inquisición. Tribunal de Valencia (Inq.). Cartas al Consejo, leg. 503, exp.7, f. 38: *Sitio de Denia y demolición de Xativa*, 1707, junio, 28, transcrita en GIL VICENT, Vicent. «La represión.....».

10. ARCHIVO HISTORICO MUNICIPAL DE CASTELLON (AHMC.) Gobernación (1711-1719) *El Corregidor de Castelló al Intendente General de Valencia, Rodrigo Caballero*. La resistencia y asalto de Vila-real por las tropas borbónicas en TRAVER GARCIA, Benito. *Vila-real en la Guerra de Sucesión*, Villarreal: Imp. De Juan A. Botella, 1925; GIL VICENT, Vicent. «La crema de Vila-real el 12 de gener de 1706», *Ara fa 300 anys. Vila-real, 1706-2006*. Vila-real: Associació Cultural Socarrats, 2007; «Confiscació de documents i crema d'arxius a la Guerra de Successió», *Font*, 8 (2006), p. 25-36.

11. OSTERREICHISCHES STAATARCHIV de Viena. Ms. W 937/3, f. 189r.-190r.: *Asalto e incendio de Vila-real por las tropas borbónicas, el 12 de enero de 1706, escrita por Domingo Briau de Castelló de la Plana, médico de la corte del emperador, a petición de Francisco de Castellví*. Reproducido por CASTELLVÍ, Francisco de. *Narraciones históricas* (Edición al cuidado de Josep M. Mundet i Gifre y José María Alsina Roca) Madrid: Fundación Francisco Elías de Tejada, 1998, v. II, p. 263-265.

misericordia de Nuestro Señor Rey Felipe Quinto» a muchas poblaciones «apegadas al Sr. Archiduque».

Menos conocida fue y es la represión que sufrieron los austracistas supervivientes de Vila-real y las consecuencias que su oposición tendrán en la población¹², El caso olvidado por la historiografía de los deportados de Vila-real y las confiscaciones de los bienes austracistas fue una clara advertencia de lo que era el «rigor del Rey».

Las precauciones tomadas por el conde de las Torres Cristóbal Moscoso, para el traslado de los prisioneros hechos en el asalto de Vila-real fueron excepcionales. A las condiciones de extrema seguridad se añadió un «trato ignomioso y rigor desmesurado», que se prolongo a lo largo de todo su confinamiento: «pocos se hallaron vivos en 30 de junio al rendirse Requena a los aliados»¹³.

La mayoría de los deportados supervivientes volverán a sufrir «estrechas cárceles» en 1708. A otros se les conmuta la prisión por el alistamiento obligatorio en el ejército borbónico. Los fugitivos se vieron obligados a exiliarse o a incorporarse a las partidas de «miqueletes».

En 1724, cuando se licencia a los alistados, y en 1725, cuando se concede indulto general a los encarcelados, exiliados y «miqueletes» –amnistía de la paz de Viena–, se les pondrá a todos ellos bajo libertad vigilada. La mayoría vivirán siempre expuestos a ver reanudada su depuración de responsabilidades políticas y militares por su «pasado decantado al Sr. Archiduque»¹⁴.

Ser considerado desafecto a Felipe V supuso la inmediata confiscación de «haciendas y bienes»¹⁵. Entre 1708 y 1724, se considero «general escarmiento» la confiscaciones de «todas las haciendas y bienes» de los vencidos o las fuertes multas y embargos impuestas a sus familias. El control sobre las propiedades austracistas a incautar fue total. En la posguerra, el vecindario con intención fiscal y el reparto del «Equivalente» se utilizo como eficaz arma intimidatorio y justifico embargos y subastas de bienes¹⁶.

12. VILANOVA AÑO, Santiago. «Les conseqüències de la Guerra de Successió des del punt de vista demogràfic», *Font*, 8 (2006), p. 55-70.

13. Ver nota 11.

14. ARCHIVO MUNICIPAL DE VILA-REAL (AMVr.) Documentación patrimonial y familiar. Llorens y Chiva, Joaquín. *Cota de los Miqueletes que se han encontrado en esta de Villarreal en 7 de octubre de 1724.*, transcrita en GIL VICENT, Vicent. *Una societat trencada: botiflers i maulets al Vila-real de la transició borbónica (1706-1735)*. Vila-real: Publicacions Ajuntament, 1989, p. 93-97.

15. BN. Ms. 18735; BUV. Ms. 17/39: *Bando ordenado por Damián Cerda, fiscal de la Cancillería de Valencia y juez de confiscaciones*. Valencia, 7, noviembre, 1711; Ms.12073: *Registro bienes confiscados por orden de Felipe V a los disidentes y rebeldes del Reino de Valencia*. Valencia, 1715, julio, 6.

16. ARCHIVO DEL REINO DE VALENCIA (ARV.) Bailía. Apéndice 115: *Repartimiento Real Equivalente. Manifiesto de haciendas; Autos de vecindario y declaraciones de sus vecinos a pedimento de Juan Molina (1739)*.

Con estas prácticas recaudatorias, la hacienda borbónica incremento sus fondos con 4.667.166 reales. De esta cantidad en la que se valorán las «haciendas y bienes» confiscaciones a los partidarios del Archiduque, 207.690 reales proceden del austracismo valenciano¹⁷. En el registro de 1715 del juez de confiscaciones los decomisos alcanzan a 909 valencianos¹⁸.

Estas cantidades y cifras son incompletas. El caso de Vila-real demuestra que cuando en 1711 se ordena la confiscación y en 1715 se registran los bienes secuestrados hacía, al menos, cuatro años que la mayor parte de estas propiedades ya se habían repartido entre los partidarios de Felipe V.

Por la *Cota de los miguelotes que se han encontrado en esta de Villarreal en 7 de octubre de 1724*, sabemos que fueron indultados 41 austracistas¹⁹. Cuando el 31 de octubre de 1711, el fiscal de la Cancillería de Valencia y juez de confiscaciones, Damián Cerda, publico un bando ordenando que se secuestraran y confiscaran los bienes de los «sediciosos y disidentes» solo se citan 21 villarreales²⁰. En el registro de 1715 solo constan las propiedades de 5 austracistas de Vila-real²¹.

17. ARCHIVO GENERAL DE SIMANCAS (AGS.) Hacienda. Secretaria, CI, leg. 972: *Bienes confiscados austracistas* (1724-1740); LEÓN SANZ, M. Virginia, SÁNCHEZ BELÉN, Juan Antonio. «Confiscación de bienes y represión borbónica en la Corona de Castilla a comienzos del siglo XVIII», *Cuadernos de Historia Moderna*, 21 (1998), p. 132.

18. De acuerdo con la numeración del *Registro*, en el que se inscriben sin contabilizar al Conde de Eda y a los «caballeros de Montesa», que se relacionan nominalmente. BN. Ms. 12073, *Papeles manuscritos*, Registro tocante a confiscación a vecinos rebeldes así de esta ciudad de Valencia como de las demás poblaciones de dicho Reino. 6, julio, 1715, Valencia, f. 439 y 440-440v.

19. GIL VICENT, Vicent. *Una societat trencada...* p. 93-97.

20. «De Villa Real: Jayme Martínez, Joseph Chiva, Severino Bort, Pasqual Soler, Miguel Belayre, Jayme Segura, Gaspar Ripollés, Joseph Pasqual Salón, Joseph Ortí, Gerónimo Lozano, Joseph Artero, Vicente Quinto, Vicente Blay, Andrés Saura, Miguel Almela, Juan Rocher, Pasqual González, Juan Belayre, Jayme Martínez, Igancio Granell, Pedro Llauterri». BUV., ms. 17/ 39. *Bando impreso publicado por Damián Cerda, fiscal de la Cancillería de Valencia y juez de confiscaciones, ordenando secuestro bienes de los austracistas*. Valencia, 7, noviembre, 1711, Impreso. p. 1.

21. «Villa Real. n. 494. De Joseph Pasqual Salón: Primeramente, una casa en la villa de Villa Real en la calle Mayor de aquella. Ítem, una alquería y doce caisadeas de tierra en el termino de dicha villa de Villa Real a la partida que llaman del Sege (Cedre) Ítem, las ruinas y paredes, madera y una cisterna pequeña de dicha alquería; n. 495. De Pasqual Alberola: Primeramente, una casa en dicha villa de Villareal en el crucero que baxa de la calle de Arriba a la de San Jaime. Ítem, quatro caisadas y media de tierra huerta en el termino de dicha villa, partida del camino de Almasora; n. 496. De Joseph Ortí: Primeramente, una casa en la calle Mayor de dicha villa de Villa Real. Ítem, una caisada de tierra en la huerta de dicha villa de Villareal a la partida del Queixer (Caixer); n. 497. De Joseph Año: Primera y únicamente, una caixada de tierra en el termino de dicha villa, partida del camino del Mar; n. 498. De Juan Belaire: Primeramente, una casa en dicha villa de Villareal a el arrabal de Castelló, junto a las casas de Juan Ortiz. Ítem, un jornal de tierra huerta en el término de dicha villa de Villareal, partida del camino de Almassora. Ítem, dos caisadas y media de tierra en el término de dicha villa de Villareal, partido del camino de Artana. Ítem, ocho caisadas de tierra viña en el término de la villa de Borriana, partida del camino del Mar. n. 499. De Miguel Belaire: Primeramente, siete huertos de tierra en el termino de dicha villa de Villareal, partida del camino de Valencia. Ítem, otros tres huertos de tierra en el mismo termino de dicha villa, partida del camino del Mar». BNM. Ms.12073, f. 267v.-269.

El caso de Vila-real es generalizable. Cerda era consciente de esta realidad. Así lo hizo constar en el registro de bienes confiscados:

«además de los reos disidentes aquí comprendidos a quienes se han confiscado sus bienes, consta por diferentes notas haver habido otros diferentes reos disidentes a quienes también se les ha confiscado y sequestrados sus bienes y haciendas»²².

Propiedades secuestradas, bienes embargados y subastados y asentamientos de «forasteros» en las casas y tierras confiscadas activaron un mercado de bienes inmuebles urbanos y propiedades rústicas lucrativo para los vencedores. El notario de la Inquisición Cosme Palanques se mantuvo fiel a la causa borbónica, tal como mandaba el Santo Oficio. Asegura en un memorial, fechado el 25 de diciembre de 1708, que «era la única persona de confianza de los ministros de vuestra Magestad en aquel Reino y quien detubo el ímpetu de los sediciosos de Villa Real para que no manifestasen anticipadamente su malignidad». En 1705, el virrey Villagarcía, «noticioso de su fidelidad, cuando los enemigos ocuparon a Denia» le nombra Justicia. Oficio que «le ocasiono trabajos a riesgo de su vida, molestias y vejaciones de su muger y quatro hijos y total destroço de su hacienda». El 30 de enero de 1709, Felipe V le compensa su lealtad concediéndole 6.000 ducados de renta de los bienes confiscados en Vila-real a los austracistas²³. A estos bienes Palanques añadirá «el molino que era de don Antonio Mas, sito en la Rambla de la Viuda, donde confinan los caminos de Alcora, Castelló, Borriol y Vilafames, las casas de Josep Pasqual Saló, sitas en Villa Real, molino de miel y azeite del Clot». Cuando un año más tarde muere Palanques, su viuda Josefa Mundina declara un activo líquido de 1.397 libras y bienes raíces por un valor de 2.865 libras. Entre las propiedades inmuebles, las casas de Zalón de la calle Mayor –donde residen los Palanques desde 1708–, el molino de Mas y una «masada» en el termino de Lucena. Por partición de la comunidad hereditaria, las casas de Vila-real se repartirán –«dividirán»– entre la viuda, que vive en la principal con dos hijos menores, el hijo primogénito Cosme y la hija Josefa²⁴.

22. BN. Ms. 12073: f. 439v.

23. AHN. Consejo de Castilla, leg. 6804, n. 349: *Memorial y suplica explicando que Cosme Palanques fue afín al monarca Felipe V en la Guerra de Sucesión, obedeciendo al marqués de Villagarcía*. 1708, diciembre, 25; ARV. Real Acuerdo, Libro 3, f. 50 v-51 r.: *Presentación y acuerdo de cumplimiento de Real Cédula de 20 de febrero, sobre que de los bienes confiscados a rebeldes en Vila-real se entreguen Cosme Palanques*.

24. AHN. Consejo de Castilla, leg. 6805, n. 25: *Suplica de Cosme Palanques paraazer gracia del molino que era de don Antonio Mas, las casas de Joseph Pasqual Salon, molino de miel y aceite del Clot*, 1708; ARV. Balía. Apendice 115: *Repartimiento Real Equivalente. Manifiesto de haciendas; Autos de vecindario y declaraciones de sus vecinos a pedimento de Juan Molina (1739)*, f. 86 -87v.: viuda de Palanques. Su hijo, Cosme se titula como ciudadano en el Equivalente de 1739, contribuyendo con 4 libras y 6 sueldos. Su hija Josefa, aparece como doncella, n. 60, 61.

LA REPOBLACIÓN DE VILA-REAL CON MILITARES BORBÓNICOS DEL PRESIDIO DE ORÁN EN 1708 Y 1723

Los enclaves fronterizos españoles en el litoral norteafricano, se conocían en el siglo XVIII como presidios²⁵. La función fundamental del presidio será la de actuar como una primera línea defensiva de contención, contra posibles agresiones hacia el territorio peninsular provenientes de la costas norteafricanas o del Mediterráneo Oriental.

Según su importancia estratégica y logística, fue común diferenciar los diversos enclaves españoles en el litoral magrebí como presidios mayores o menores. Entre los primeros, destaca el «doble presidio de Orán-Mazalquivir». Este presidio mayor constituirá durante casi 300 años (1509-1791) el principal núcleo español en el norte de África, tanto por sus dimensiones como por sus condiciones geoes-tratégicas²⁶.

En la composición del elemento humano de los presidios hispánicos norteafricanos, destaca, lógicamente, el elemento militar sobre el civil. La guarnición de Orán está compuesta por compañías o regimientos. Junto al personal militar –la «gente de guerra»– solían establecerse sus familias, cuando la situación lo permitía. Junto a la «gente de guerra», elementos auxiliares y personal de servicio –intendencia, carpinteros, ferreteros, herreros, calafates, ingenieros, constructores–. Igualmente, encontramos entre la población civil mercaderes y comerciantes –mayoritariamente judíos–, marineros, pescadores, religiosos y «moros de paz», sin olvidar, el contingente de confinados, desterrados y penados²⁷.

25. Una de las diversas funciones que desempeñaban estas guarniciones fronterizas era el servir como lugar de confinamiento. Esta función, en principio residual, será la que le dé a la voz presidio su acepción actual de prisión, olvidando su significado original: castillo, fortaleza, tal como la interpreta Covarrubias en 1611. Las características de los presidios en MOORHEAD, Max L. *The Presidio, Bastion Of The Spanish Borderlands*. University of Oklahoma Press, 1975; CALDERÓN VÁZQUEZ, F.J.: (2008) *Fronteras, identidad, conflicto e interacción. Los presidios españoles en el norte africano*. Edición electrónica gratuita. Texto completo en www.eumed.net/libros/2008c/433/; MARIÑAS OTERO, Eugenio. «Las Plazas menores de soberanía española en África», *Revista Militar, revista de cultura militar*, 12 (1998), p. 141.

26. La denominación «doble presidio» se debe a la inmediatez física entre ambos enclaves, distantes unos 5 Km. aproximadamente uno del otro. Esta «proximidad» facilitó y favoreció una organización logística, administrativa y común. ALONSO ACERO, Beatriz. *Orán y Mazalquivir en la política norteafricana de España, 1589-1639*. Tesis Doctoral. Madrid: Universidad Complutense, 2003, p. 72-117 (<http://eprints.ucm.es/tesis/19972000/H/0/H0036501.pdf>); LOURIDO DIAZ, R. «Españoles en el Norte de África en la Edad Moderna», *Atlas de la inmigración magrebí en España*, Bernabé López García, (coord.) Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1996, p. 22-26.

27. ARCHIVO CORONA DE ARAGÓN (ACA.) Consejo de Aragón, leg. 818, n. 25: *Conveniencia de enviar a Orán y al Peñón presos de las cárceles de Valencia*, 1683. Desde 1702 en el presidio de Orán encontramos a «valencianos desterrados en el Peñón» de Alhucemas. AHN. Sección Nobleza. Osuna, CT. 36, D. 13: *Despacho de Domingo de Canal y Soldevilla, duque del Infantado, informando sobre... embarque de la mitad de los valencianos desterrados en el Peñón para llevarlos a la plaza de Orán*, 1702, 7, 7. Melilla.

Es raro el memorial en que no aparezcan las voces «precaria», «escasez», «penuria», «asedio», «enfermedad» o «epidemia» para describir la vida en los presidios norteafricanos. La vida en Orán nunca fue fácil para los militares y la población civil acantonada en el reducto. Hostigados, expuestos a constantes escaramuzas la población del presidio vivía en condiciones intemporales de enclaustramiento continuo. Sobre todos ellos pesaba la amenaza permanente de «caer cautivo del moro»²⁸.

Por ello, el servicio en los presidios era considerado uno de los destinos más duros y temidos. Para muchos militares, Orán fue sinónimo de castigo, destierro o de muerte en vida²⁹. Ello explica, la dificultad de reemplazar las bajas que se iban produciendo por muerte, edad, licencia, enfermedad, cautiverio o desertión en estas guarniciones, con el consiguiente debilitamiento de su defensa.

Durante la Guerra de Sucesión el presidio de Orán se mantuvo fiel a Felipe V, a pesar de las constantes quejas de Melchor de Avellaneda y Sandoval Rojas y Ramiro, marqués de Valdecañas (1707-1708) por el desabastecimiento y «abandono» que sufría. Constantemente asediada por Shabab Bey, en 1707, la indefensión de la plaza obligo a evacuar las mujeres y los niños. El 5 de abril de 1708, después de cuatro años de asedio, Orán y Mazalquivir capitulan y el presidio quedó anexionado al bey de Argel, como parte del imperio otomano³⁰.

Por orden expresa de Felipe V, los evacuados de Orán se asentaron en Vila-real a finales del verano de 1708:

«teniendo presente nuestra Real persona el puro desamparo en que an quedado las familias que componían la población de las plazas de Orán por las haciendas de que se han hallado destituidos con ocasión de la perdida de dichas plazas.

Y deseando nuestro paternal amor aplicarles el equivalente de sus pérdidas para que se puedan mantener y a este fin se acomoden en la villa de Villa Real del nuestro Reyno de Valencia, repartiéndoseles las haciendas y vienes que nos pertenecen por confiscaciones a rebeldes.

28. GARCÍA ARENAL, M. y BUNES, M.A de. *Los españoles y el Norte de África, Siglos XV-XVIII*. Madrid: Mapfre, 1992; LLORENTE DE PEDRO, Pedro-Alejo. *El penitenciarismo español del Antiguo Régimen aplicado a su presidio más significativo: Orán-Mazalquivir*. Madrid: Ministerio del Interior, Secretaría General Técnica, 2005.

29. AGS. Secretaría de Guerra (SGU.), leg.7318, 143: *Desterrados. Certificaciones de condenas*, 1792 [120 certificaciones de condenas de igual número de desterrados que resultan desaparecidos de Orán con sus filiaciones y días en que se notó su falta, fol. 729-850]; Cámara de Castilla. DIV., 6, 108: *Memorial presentado por Luis Mejía, veedor de la ciudad de Orán, sobre los problemas y necesidades de esta ciudad*.

30. ARCHIVES NATIONALES DE FRANCE. Archive des Affaires Etrangères. Espagne, n. 171, 178, 179, 180, 189: *Cartas de Torcy y José Grimaldo con el comandante de Orán Carlos Carafa*. 1708; SANCHEZ DONCEL, Gregorio. *Presencia de España en Orán (1509-1792)*. Toledo: Estudio Teológico de San Ildefonso, 1991, p. 211- 213; MAESTRE DE SAN JUAN PELEGRÍN, Federico. «La caída de Orán en 1708: la heroica defensa de una ciudad sin esperanza de salvación», *Cartagena histórica*, 16 (2006), p. 14-20.

Y siendo preciso que para poner en planta lo referido haya en dicha villa de Villa Real un ministro literato, zeloso, activo y desinteresado, que entienda en esta dependencia, confiando de Vos que en ella obrareis con toda integridad hemos pensado en elegiros y nombraros [Diego de Cepeda], como por la presente os elegimos y nombramos y os mandamos que siendo os entregado esta nuestra carta vais a la dicha villa de Villa Real y toméis en vos la jurisdicción ordinaria de ella y uséis y ejercéis asta que por los del nuestro Consejo otras cosas encomiende, teniendo presente la instrucción y dos relaciones que así mismo os serán entregadas con esta nuestra Carta, firmadas de Don Luis Curiel y Tejada, caballero del Orden de Santiago, nuestro fiscal, en que se comprenden las familias que tenían sus residencias y haciendas en las dichas plazas de Orán y lo que en que se an regulado la perdida que cada uno a tenido, repartáis las haciendas y vienes, pertenecientes a nuestra Real persona por confiscación a rebeldes, entre las familias que componían las dichas plazas de Orán, executandolo a proporción, a fin de que se acomoden en la espresada villa, arreglándose en todo lo que previene en la instrucción mencionada»³¹.

Durante el mes de julio, el oidor Cepeda preparo una detallada «planta» sobre las familias que se establecerían en Vila-real y cómo se les repartirían las propiedades a las que tenían derecho, de acuerdo con el «manifiesto de haciendas» que habían presentado. Melchor de Macanaz aprueba el plan de asentamientos. El 31 de julio de 1708, el Consejo de Castilla considero oportuna la repoblación de Vila-real. Reconocía que «la villa tenía antes del incendio y ruina 740 vecinos y oy tiene 448» y que con el establecimiento de los militares evacuados de Orán se lograría su «aumento a mejor quietud»³².

Rodrigo de Cepeda y Castro se traslada a Vila-real a principios de septiembre. Personalmente superviso el establecimiento de los militares borbónicos³³. Desconocemos el número total de los militares establecidos. Los autos de vecindario y los manifiestos de hacienda del reparto de Equivalente dan noticia de algunos de ellos: Francisco Damián en la calle Mayor, el alférez don Manuel González y el médico Cristóbal Alonso en la calle de Arriba, José Martínez de Candau, José Rumbau, José y Esteban Galatie, Pedro la Nao, Andrés López, Bautista y Martin Pavía, Francisco Cudern, José y Vicente Alcón en el arrabal de Valencia; Cristóbal Llislessi, el mer-

31. AHN. Consejo de Castilla, leg. 6804, n. 349; ARV. Real Acuerdo, Libro 2, f. 290 r-v.; 653 r-654 v.: *Presentación en el Real Acuerdo de una real provisión por la que se conceden a las familias procedentes de Orán en Vila-real el reparto de los bienes confiscados en dicha villa*, 1708, julio, 4 / 1708, septiembre, 6. Valencia.

32. AHN. Consejo de Castilla, leg. 6804, n. 349: *Petición para que los bienes de los rebeldes de Vila Real se puedan repartir entre los vecinos de Orán*. 1708, julio, 31...

33. «Aviendo visto en el Consejo [de Castilla] su carta de Vuestra merced [memorial de Cepeda], con la inclusa de Don Melchor de Macanaz, y enterándose de todo su contenido, acordó diga a vos que desde esa Ciudad [Valencia] use Vuestra Señoría de la comisión que se le dio en orden de esta carta acordada, subdelegando la persona de su satisfacción y pasando por su persona a Villa Real, quando Vuestra Señoría lo juzgare necesario» ARV. Real Acuerdo, l. 2, f. 121.

cader don Miguel, Pedro Alcón, el zapatero Pedro Flores, Marco Abasso, Miguel de la Hoz, Juan Martínez, Blas González en el arrabal de Castelló y Manuel Palacios en el de Onda³⁴.

A estos se añadirá la población de Orán que no pudo ser evacuada y quedó cautiva del bey argelino hasta 1723. Ese año, la Orden Tercera de San Francisco redime a 429 cautivos, 16 de ellos soldados de Orán. Desembarcados en Cartagena son recibidos con todos los honores militares. Desde Cartagena 54 de los redimidos fueron conducidos a Madrid. El resto, a finales de abril, se dirigió a sus lugares de origen y los 16 soldados con el capitán de caballería del Regimiento de Brabante Nicolás de Vero³⁵ y un número indeterminado de «cautivos de Orán redimidos» fueron conducidos a Vila-real³⁶.

La mayoría de estos militares y evacuados se establecen con sus familias. Otros, como el capitán Nicolás de Vero o el alférez González, se casaron en su nuevo destino. Con pocas excepciones, en 1710, 1712, 1720 y 1737 se consideran vecinos y aparecen contribuyendo por su actividad civil o exigiendo excepción de impuesto por su condición de militar. Una minoría, como el abogado Isidoro Abad, nunca reconocerán su vecindad. Se consideraran siempre «en tránsito». No sabemos si se trata de una estratagema para no contribuir —«y no es vezino de esta villa, por lo que no paga cosa alguna»³⁷— o pensaron que su establecimiento en Vila-real era un destino militar más en su carrera. Solo en un caso se documenta su retorno a Orán. En 1732, Mateo Asensio, «quien fue soldado de regimiento de caballería» se embarcaba en Alicante rumbo al presidio. Antes hará testamento, «considerando el estado en que me hallo en el que es preciso el seguir las Ordenes militares de las que se sigue no tener dominio cierto y hallándome expuesto a las calamidades de la guerra»³⁸.

Esta población militar asentada o en tránsito favoreció un lucrativo mercado inmobiliario urbano y rustico. Entre 1720 y 1746, se repiten las denuncias contra

34. ARV. Bailía. Apéndice, 115: *Autos de vecindario*..., n. 138, 139, 345, 418, 419, 420, 422, 441, 483, 488, 492, 505, 559, 577, 601, 685, 696, 698, 699, 700, 825, 860, 975, 989.

35. ARV. Escribanías de Cámara, 108, f. 6v., 25v.

36. SANCHEZ DONCEL, p. 214; BN. 3/31211: *RELACION de los medios que la Venerable Orden Tercera de N.S.P.S Francisco de esta Corte se valió para redimir algunos soldados que, sirviendo en Orán, quedaron cautivos de moros con otros vasallos de Su Magestad, a cuyo fin tuvo orden del Rey Nuestro Señor. Y de las funciones que se executaron con ellos. Escrita por un devoto de la Orden*, 8 de mayo de 1724. AHN. Consejo de Castilla, leg. 6804, n. 349: *Rodrigo de Cepeda sobre a lo tocante a las dependencias de Vila-real*, 1708, julio, 10. Valencia.

37. SÁNCHEZ DONCEL, 138.

38. EPALZA FERRER, Mikel de. «La expedición de Alicante para la toma de Orán (1732) y su seguimiento en Túnez», *Sharq Al-Andalus: Estudios mudejares y moriscos*, 2 (1985), p.11-18; ALBEROLA ROMÁ, Armando. «La expedición contra Orán del año 1732, el embarque de tropas por el puerto de Alicante», *LQNT*, 1 (1995), p.191-199; ARCHIVO HISTORICO PROVINCIAL DE CASTELLÓ (AHPC). Protocolos. Girona, f. 34v., Testamento de Mateo Asensio, 1747, 5, 14. Vila-real.

los «forasteros» que «solían tener haciendas secuestradas a los sediciosos». Se les acusa de venderlas sin ocuparlas y ponerlas en producción, revenderlas «sin derecho» o dejarlas incultas «contra costumbre de buen labrador» y arrendarlas para pastos y leña³⁹.

De este mercado se aprovecharan no solo las instituciones –como el convento del Carmen⁴⁰– y borbónicos locales destacados sino también y, sobre todo, los felipistas de las poblaciones vecinas, «especialmente de Nules». Las autoridades municipales prohíben estas ventas de «tierras donadas» y exigen a los beneficiarios que las pongan en producción durante treinta años, sin que «pierdan el valor que tienen para la villa»⁴¹. A pesar o como consecuencia de la prohibición –se fundamenta jurídicamente en una *ordinació* foral de 1560, que proscribía establecer forasteros en propiedades de la villa–, muchas de las casas confiscadas quedaron arruinadas en el incipiente arrabal de Onda y en el «sitio de la Cueva y Camino de la Virgen de Gracia» del arrabal de Castelló –rebautizado como *Raval de San Pasqual*– e incultas las tierras, que en 1705 habían empezado a roturarse en las partidas del río Millars, Pla Redó o Barranc de Ratils.

Entre 1747 y 1751 estos inmuebles y propiedades arruinados y abandonados –«corrales para casas»– se volverán a repartir. Entre los «nuevos» dueños establecidos encontramos antiguos apellidos de propietarios austracistas, que habían visto confiscadas y repartidas sus propiedades en 1708 y 1711. No son extraños los casos como los del alpargatero Josep Miro de Pascual, que recobra la casa familiar confiscada en 1708, «con la obligación de haverla de obrar dentro de tres años, alias quede por establecer», o las tierras establecidas al labrador Josep Sans de Tomas: «cinco jornales de secano en la partida del Barranco de Ratils», con la obligación de pagar «pecha» anual y «haverla de trabaxar dentro el termino de tres años, alias se quede por establecer y con pacto que el dicho Sans, ni sus herederos la puedan enajenar que no sean pasados treinta años pena de comiso»⁴².

UNA SOCIEDAD SOMETIDA: PRESIÓN FISCAL, APREMIOS MILITARES Y CONTROL POLÍTICO DEL GOBIERNO LOCAL

Entre los militares del presidio de Orán establecidos en 1708 se encontraba el alférez Manuel González (1677-1756) Su biografía ilustra con detalle los objetivos que perseguían las autoridades borbónicas con la repoblación militar de Vila-real.

39. AMVr. Judiciario, 78 (1720), f. 39: *No permitir las ordinaciones y estatutos asentar forasteros en las tierras del término*. 1720, diciembre, 31. Vila-real.

40. ARV. Bailia, Letra PI, núm. 60: *Autos para que el Ayuntamiento de Vila-real presente las facultades por las que estableció 24 cahizadas de tierra al convento del Cármen de Vila-real*, 1720.

41. AMVr. Judiciario, 78 (1720), f. 173-175.

42. AMVr. Documentación Notarial. Prot, 3746. Protocolos, Insa, Pedro (1747), *Establecimientos*, f. 4-39.

Manuel González había nacido en Colmenar de Oreja (Madrid), el 16 de enero de 1677. Los informes remitidos al Tribunal de la Inquisición de Valencia por los inquisidores de Toledo, «aseguran que si es pariente de los González y Ruices del lugar será de las familias de primera estimación»⁴³. En marzo de 1708, lo encontramos con el grado de alférez en la defensa del presidio de Orán. Evacuado, en octubre del mismo año don Rodrigo de Cepeda Castro lo establece en una de las casas de «rebeldes» de la calle Mayor de Vila-real. Se casa con Teresa Marco, el 27 de agosto de 1713. Emparenta con los Gamboa, que viven casa con casa —«Doña Catalina Gamboa era pariente y vecina de la mujer del reo con quien avia corrido siempre bien aunque ubo algunos intervalos sin tratarse por el mal genio del reo». En 1739 sus propiedades y censales se valoran en 1.110 libras y su capital liquido en 7.543 libras⁴⁴. Tiene una hija, casada con José Rovira⁴⁵. Ocupa la alcaldía cinco veces; aunque solo declara: «dos o tres veces ha sido alcalde ordinario en la misma villa». En todas las ocasiones, según testimonio de los testigos: «ha hecho muchos atropellamientos a los vecinos».

El «Gobernador militar y Corregidor de la plaza Castelló y su partido», saltándose las ternas presentadas por el Ayuntamiento saliente de Vila-real, le nombra alcalde primero y ordinario (1736, 1745, 1746, 1747) y procurador general (1742) para poner «en planta el equivalente», el «cobro efectivo del Quartel» y la «aprensión de holgazanes, vagamundos y gente viciosa» con los que cubrir las cotas de leva para el ejército⁴⁶.

Se le considera hombre autoritario y de «mal genio». Sus parientes y vecinos atribuían «sus despóticos, imperiosos y abusivo comportamiento y carácter a rasgo castellano». Se enfrento contra todos. Controlo desde el gobierno del Ayuntamiento los repartos de contribución. Al que se le opuso le denunció como «persona in-

43. AHN. Inq. Alegaciones Fiscales, 3725, exp. 222. *Alegación fiscal del proceso de fe de Manuel González, alcalde de Villarreal, seguido en el Tribunal de la Inquisición de Valencia, por proposiciones*, 1747.

44. «Don Manuel González. 3 jornales de tierra huerta, divididos en dos pedazos, al sitio del Molino de la Villa, lindan con Manuel Almela... 335 libras. Un pedazo de olivar al Molino Nuevo, lindan con río Mijares y Acequia Mayor... 400 libras. La casa que habita... 320 libras. Censal de Batiste Ripolles... 30 libras. Censal de Batiste Pavía... 25 libras. **Total**: 336 libras. **Debe**: Al doctor Don Vicente Font de Ursinos... 300 libras. Al clero de Bechi... 56 libras. Liquido... 7.543 libras». ARV. Bailía. Apéndice, 115: f. 50v.

45. En 1768, se declara «mujer pobre y miserable y como tal con privilegio de Casa y Corte». Su marido Rovira, «demente y retirado, se halla en el día en el Santo Hospital de Valencia». Desde la muerte de su padre (27, enero, 1756) se vio obligada a malvender sus dote y los bienes de su marido para subsistir. AMVr. Exp. Judiciales, 3282.

46. AMVr. Judiciario, 87 (1736), f. 3.; Mano de Acuerdos, 90 (1742), f. 2, 72, 101, 158v.; 91 (1745), f. 19, 78, 88, 118, 122, 127, 128; ARV. Bailía, Letra PI, n. 513: *Autos contra Lorenzo Gil, Antonio Peset, Jaime Chabrera, Juan Molina y Vicente Andrés por reclutar gente para soldados en la ciudad de Valencia, ofreciéndoles dinero, para entrar en el sorteo de la quinta de Vila-real y evitar reclutar a vecinos de esta población*, 1742.

quieta y de vida viciosa». Siendo procurador general denuncio a su oponente en el cargo Pedro Amer por inmoralidades administrativas:

«es un hombre que se mueve a hacer qualquier atentado como le den dinero, de manera que quando fue repartidor de las boletas de Aloxamiento, cito a diferentes personas de esta villa pidiéndoles dinero y diciéndoles que por ello no les daría, ni repartiría aloxamientos de soldados. Que el citado Dr. Pedro Amer es hombre que va instando y comoviendo los ánimos de dichos muchos para que muevan quisiones y quimeras y solo con el fin de sacar dineros de aquellos»⁴⁷.

Con estas denuncias contra los que consideraba «que son muy perjudiciales a la quietud publica, pues siempre van conmoviendo los ánimos de los vecinos, lleno las cárceles de esta villa para la más exacta justificación de sus intereses». Su actuación la justificaba «por orden superior, con lo que no sacaba a los pobres encarcelados que morían de hambre»⁴⁸.

En 1708, la *Planta de los Corregimientos que deben haber en el Reino de Valencia* se fundamenta en una administración militar. En consecuencia el marco jurídico e institucional impuesto por el nuevo sistema político administrativo de corregimientos responde a un criterio centralista y piramidal del poder⁴⁹. Los militares monopolizaron el gobierno de los corregimientos valencianos desde el momento mismo de su establecimiento. En virtud del Real Decreto de 25 de noviembre de 1708 los gobernadores militares designados en Valencia para el control del territorio eran también corregidores por orden expresa de Felipe V. Terminada la guerra el marqués de Valdecañas, Capitán General de Valencia, y el Intendente Rodrigo Caballero, se opondrán a la sustitución de los corregidores militares por civiles. En opinión de Valdecañas,

«este territorio por muchos años necesita de que los que mandaren las Gobernaciones sean hombres de Guerra, y tengan como tienen hoy jurisdicción política y militar, sin que esto se pueda ofrecer justo reparo, pues para la determinación de los pleitos o negocios de Justicia tienen sus Alcaldes Mayores letrados. Y si en cada Gobernación hubiese un Gobernador Militar y un Corregidor por el Rey, todo serian cuestiones, competencias y embarazos»⁵⁰.

47. AMVr. Expedientes Judiciales, 2982: *El procurador general Manuel Gonzalez contra el exprocurador Pedro Amer, por inmoralidades administrativas*, 1747

48. ARV. Bailía, Letra PI, 389: *Autos contra Ignacio Carda, medico, vecino de Villa Real por fomento de odio y sedición contra la administración de Justicia de Intendencia*, 1744; AMVr.. Exp. Judi., 1801: *Manutención de Pasqual Guitart, preso por deudas al Común por el arrendamiento de una panadería*, 1727; 1812: *El alcalde ordinario de Vila-real contra el carcelero Francisco Damián por deudas y abuso de autoridad*, 1746.

49. GIMÉNEZ LÓPEZ, Enrique. «El establecimiento del poder territorial en Valencia tras la Nueva Planta borbónica», *Estudis: Revista de Historia Moderna*, 13(1987), p. 216-217.

50. AHN. Consejos, leg. 17984. *Informe reservado del Marqués de Valdecañas, Capitán General de Valencia, sobre la planta formada de Corregimientos en el Reino de Valencia por el Presidente de la Real Chancillería*. Valencia, 5 de mayo de 1716.

Rodrigo Caballero coincidía, punto por punto, con lo expuesto por el capitán general. Para el cobro del nuevo impuesto del equivalente era imprescindible contar con la presencia coactiva de corregidores militares: «las Gobernaciones del Reino, por mucho tiempo, necesitan de hombres de Guerra, mucho más que de políticos, especialmente habiéndose de continuar la capitación por el equivalente de los derechos»⁵¹.

Para evitar cualquier tipo de oposición a la *Planta de corregimientos* se controló el nombramiento de los cargos públicos⁵². Una escogida nomina de «quienes por la constante fidelidad con que durante las turbaciones de dicho Reyno os distinguisteis en mi servicio» se perpetuaron en la composición de los ayuntamientos y asegurara su obediencia con una componenda de favores debidos, tramada entre los recién llegados y la clase dominante local.

La telaraña tejida entre los González, Gamboa, Granell o Mundina se irá ampliando con la política habitual de matrimonio de conveniencia entre hijas o hermanas de las familias locales de «prestigio» y militares borbónico; asegurándose así el «honor» y «prestigio» de la familia y la aceptación y ascenso social en la administración borbónica⁵³. Esta práctica no solo facilitara la implantación de la nueva planta castellana sino que también favorece la castellanización de la clase dirigente local.

A partir de 1719, la extracción social de los alcaldes y regidores supone la consolidación de la clase dirigente borbónica local castellanizada⁵⁴. La mayoría de los cargos proceden de «familia de Ciudadanos de maior distinción de esta villa», todos ellos son «sujetos de lo más abonado y benemérito que se conoce».

Este grupo dirigente de «nobles, abogados, escribanos, comerciantes, labradores hacendados y otros sujetos proporcionados para el desempeño de Oficios públicos» no se configura como un estamento, es un estrato social en el que convergen individuos de familias dominantes de diferentes clases sociales. La mayoría tienen

51. El presidente de la Chancillería de Valencia, Pedro Colón de Larreátegui, consideraba que «el ser los gobernadores militares juntamente corregidores perpetuos o vitalicios es la principal raíz de todos los males que padece aquel Reino» AHN. *Consejos*, leg. 17984. *Parecer del Sr. D. Pedro de Larreátegui y Colón sobre pareceres del Capitán General e Intendente del Reino de Valencia sobre la planta de Corregimientos*; Madrid, 12, julio de 1716. Ver GIMENEZ LOPEZ, Enrique. «El debate civilismo-militarismo y el régimen de Nueva Planta en la España del siglo XVIII», *Cuadernos de Historia Moderna*, 15 (1994), p. 41-75; ARV. R. Acuerdo,

52. ARV. R. Acuerdo, l. 9 (1715), f. 21 y 99: *Carta Orden sobre la resolución de S.M. en razón de Equivalente de Alcabalas y que se de cuenta al Consejo de los desordenes al repartir Cuarteles*, 1715.

53. ARV. R. Acuerdo, l. 18 (1723), f. 46 y 263: *Carta Orden advirtiendo al Cabildo de Valencia lo que se debe observar sobre la strangeria y unión promiscua entre valencianos y castellanos para los empleos de uno y otro destino*.

54. AMVr. Judiciario, 1720: *Nombramiento de Alcaldes y Regidores para 1720*. Real Audiencia de Valencia, 12, 12, 1719.

en común haber emparentado alguno de los miembros femeninos del apellido con militares borbónicos establecidos en 1708 y 1723.

Los repartos de contribuciones se aseguran con «el apremio militar», en expresión del corregidor Gajardo. La presión fiscal por la adecuación de las rentas municipales a «los tributos y colectas que disponen las Leyes de Castilla, como son alcavalas, cientos, millones y otros... por vía de Equivalente» –en 1712 exigen el 76,71% de los ingresos y el 39,69% de la renta neta de los contribuyentes–, se ve aumentada con las contribuciones militares ordinarias –cuartel de invierno– y extraordinarias –alojamiento, utensilios y bagajes–. Estas cargas fueron una fuente inagotable de conflictos. En la mayoría de ellos encontramos a Manuel González practicando «las más exactas diligencias para aprender a los alborotadores insumisos»⁵⁵.

En 1715, con la conflagración sucesoria ya finalizada, la preocupación de las autoridades borbónicas se dirigió a evitar el regreso incontrolado de austracistas exiliados o «encuadrillados como migueletes»⁵⁶. Se establecieron controles en todos los pueblos para proceder a su detención sino podían atestiguar documentalmente su indulto⁵⁷. Según el plan elaborado por el capitán general de Cataluña Castelrodrigo, –que recibió el visto bueno del rey y ordenó se aplicase también en Valencia y Aragón–, todos los recién llegados o en tránsito debían ser conducidos ante el comandante militar de la plaza para ser sometidos a interrogatorio. Remitiéndose al Gobernador militar una detallada relación de los antecedentes de posibles «rebeldes insumisos»⁵⁸.

En «momentos de incertidumbre» –1715, 1718, 1719-1724– estas «cotas de sospechosos de Migueletes» servirán para prevenir desordenes con detenciones de sospechosos, toques de queda y, llegado el caso, estados de excepción en «bien de la quietud pública»⁵⁹.

Este ambiente de estado de sitio o de guerra alcanza sus cotas más álgidas a finales del verano de 1718. El desastre naval de la flota borbónica de Antonio Gaztañeta por la británica, el 11 de agosto de 1718 en Cabo Passaro (Sicilia) puso en situación de máxima alerta a las autoridades borbónicas de Mallorca, Valencia y Cataluña. Era previsible un ataque inglés a algún punto de la costa mediterránea española acompañado de un levantamiento popular a favor del Archiduque, y con presión francesa en las fronteras catalana y aragonesa. Así lo publicitaban fray Fa-

55. La presión fiscal y la conflictividad en GIL VICENT, Vicent. *Una societat trencada...*, p. 31-42.

56. PÉREZ APARICIO, Carmen: «La Guerra de Sucesión en España», en *Historia de España Ramón Menéndez Pidal*, Madrid, 1994, vol. XVIII, pp. 469-471.

57. AGS. *Gracia y Justicia*, leg. 744: *Castelrodrigo a Manuel Vadillo*. Barcelona, 13 de julio de 1715.

58. IDEM: *Manuel Vadillo al marqués de Casafuerte y al marqués de Villadarias*. Madrid, 21 de septiembre de 1715.

59. MINYANA, III, p. 28-29, 237; ORTÍ, 230v., 231v., 234, 235v., 236; AGS. *Gracia y Justicia*, leg. 744 *Marqués de Villadarias a Manuel Vadillo*. Valencia, 22 de octubre de 1715.

cundo Villarroig, «vertiendo en el reflectorio de su convento las contrarias voces de los sucesos que lograron nuestras tropas en Sicilia, arrojando de esta suerte el veneno de su depravada intención», el rector de la Vilavella, incitando a sus feligreses a favor de la partida de José Ballester o Félix Puig (Puche) de Castelló de la Plana,

«que en algunos pueblos atrae así algunas personas con ánimo de incorporarse el con ellos al Cuerpo de Sediciosos de Carraslet. Fue a la de Benlloc y procuro inquietar aquellos naturales con el pretexto que él iba a encontrar a Carraslet y que le daría patente de Capitán. Y que también pasó a Traiguera e hizo lo mismo. Y luego llego hasta Benifaza. Y que viendo que no había encontrado a Carraslet en la conformidad que él pensaba se volvió otra vez a Castelló. Y que se halla allí a la vista. Y todo esto me lo han informado en Cabanes»⁶⁰.

En la correspondencia entre el Gobernador militar de Castelló y el Capitán General de Valencia abundan las noticias sobre contactos de austracistas locales con los ingleses y las incursiones de las partidas de Carraslet —«que tanto a procurado inquietar» en Cataluña— para promover un levantamiento general en Valencia. Las advertencias sobre la «nada segura quietud de este Reino» están trufadas de fugas y detenciones de miqueletes, asesinatos de regidores borbónicos, complicidades con partidas de «sediciosos» como la de José Ballester o el Negret de Montornes⁶¹.

En opinión del Capitán General de Valencia, Duque de San Pedro este «mal ejemplo a la quietud publica y nada conveniente a su Real Servicio», se veía agravada con el regreso de los austracistas indultados. Según sus cálculos, más de 3.000. La mayoría de estos «sediciosos», se tenía la certeza, que conservaban sus armas. Para contrarrestar este peligro y muy a su pesar Pedro Gajardo armara con «escopetas largas a los vecinos de su mayor satisfacción para limpiar el término»⁶². Apparentemente, la medida dio resultados. El 3 de marzo de 1717, el alcalde de Vila-real, Pedro Monferrer, mostraba su satisfacción por «ha preso y tiene en aquellas cárceles a Joseph Capella, ladrón publico y reo de muchos hurtos»⁶³. Las detenciones de

60. AHMC. Gobernación. *Desafección al Rey de Fr. Fecundo Villarroig, religioso conventual del convento de San Agustín*. Valencia, 6, setiembre, 1719; *Denuncia contra el rector del lugar de Villavieja del marquesado de Nules*. Valencia, 26, julio, 1719; *Duque de San Pedro al corregidor Pedro Gajardo*. Valencia, 25, octubre, 1719.

61. IDEM. *Bando del gobernado militar Pedro Gajardo sobre manifiesto de armas*. Valencia, 13 de mayo de 1716; *Individual noticia de la muerte que la noche del día 15 se dio a Miguel Mases, con todas las circunstancias que en este lance se executaron*. Real de Valencia, 20, mayo, 1716; *Respuesta sobre haver descubierto 3 mozos ladrones de aragoneses contrabandistas*. Real de Valencia, 26, agosto, 1716; *Noticia sobre bagamundos que aprendió el Justicia de Bechi*. Castelló de la Plana, 4-11, noviembre, 1716. Cit. GIL VICENT, Vicent. *Una societat trencada...* p. 59-60.

62. AHMC. Gobernación, *Informe secreto del Gobernador Militar y Corregidor Pedro Gajardo*. Valencia, 15, julio, 1716,

63. IDEM. *Pedro Monferrer, alcalde de Vila-real*. Vila-real, 3, marzo, 1717. Desde el 27 de septiembre de 1716 se habían dado instrucciones «para que en la persecución de migueletes y en adelante sean llamados ladrones», PEREZ APARICIO; 1980, p. 154.

«sospechosos de deslealtad a Su Magestad Nuestro Rey Felipe» se suceden: Juan Riba o Martín Pérez en Betxí, Juan Richard, Catalina López y «otros destacados poco leales» en Cabanes. Sin embargo, «desarraigar esa mala semilla», no era tarea fácil. El único método viable era aplicar castigos públicos ejemplares a «gente de título», como don Vicente Fores de Castelló de la Plana, que sirvieran de escarmiento a «los poco atentos y cuidadosos en sus conversaciones»⁶⁴.

Por todo ello hasta mediada la década de 1720, las solicitudes de austracistas que deseaban regresar a la Corona de Aragón fueron denegadas por el Consejo de Castilla con una frase repetida una y otra vez en las resoluciones: «no hay providencia que dar hasta que se haga la paz». Esta resolución se ajustaba a los informes remitidos por el Capitán General al Secretario de Justicia José Rodrigo. En todos se insiste en no permitir el regreso a quienes podían encender de nuevo la llama de la sedición, «siendo constante que la pasión dominante de todos los expulsados es la del Sr. Archiduque».

En 1724, cuando regresaron los austracistas amnistiados a Vila-real, el alférez González controla «con exceso de rigor» a los recién llegados. Desautoriza públicamente los avales dados a «rebeldes migueletes» por el escribano Evaristo Ferrando. A pesar de la amnistía general, decretada por la firma del Tratado de Viena en abril de 1725, les seguirá haciendo «vivir en el infierno». Antonio Bosquet malvivía bajo constante amenaza de ser alistado; le consideraba «muy perjudicial a la República, pues siempre va metido en pleitos, comoviendo los ánimos de los individuos y teniendo juntas en su casa, hablando mal de los del Gobierno sin tenerles Respeto». A José Martínez y de Candau, a pesar de ser pariente de su mujer, lo maltrataba y encarcelaba día sí, día también porque «es muy perjudicial a la quietud pública de la villa, pues siempre va comoviendo los ánimos de los individuos vecinos de esta villa para que muevan quimeras a los del Gobierno, de cuyos Governantes siempre habla sin respeto, expresando y disiendo si son ladrones». A José Beltrán, no le perdona que siendo «forastero (de Xilxes) se quiere levantar a mayores, queriendo meterse en los Gobiernos y murmurando a todos». Le tiene miedo, es de los únicos que le planta cara cuando le advierte que «mirase como hablaba, pues era pobre». Beltrán, le amenazó públicamente, diciéndole «que sí que lo decía y que había que acabar con todos los que gobernaban la villa, sobre lo que ha ido trastornando a muchos». Al vicario Llorens que se atrevió a criticarlo en público, le «sacudió con un palo» Todavía en 1746, consideraba a «cualquier seguidor que fue del Sr. Archiduque» como «sediciosos sospechosos», justificando su

64. AGS. Gracia y Justicia, leg. 743 *Fray Bernardo de San Agustín a José Rodrigo*. Alcira, 4 de octubre de 1718; leg. 744 *Villardarías a Manuel Vadillo*. Valencia, 5 de noviembre de 1715; leg. 744 *Duque de San Pedro a José Rodrigo*. Valencia, 18 de octubre de 1718 y 1 de noviembre de 1718; GIL VICENT, Vicente. *Una societat trencada...*, p. 61-62.

«férrea mano militar del riguroso control» con los antecedentes que de cada uno de los amnistiados constaban en la *Cota de los Migueletes*⁶⁵.

Esta represión le enfrentara al resto del consistorio, al escribano del Ayuntamiento Ignacio Carda, a su propio asesor, el abogado Tomas Font de Ursinos y al clero parroquial. Entre todos urdirán empapelar a Manuel González. Las querellas contra él se suceden sin éxito en la Real Audiencia.

Los chismorreos de su hija con las vecinas darán el motivo para que su caso interese a la Inquisición. Se le recrimina que «tiene rabo». Se le reprocha que nadie sabe a ciencia cierta quién es aquel alférez «impuesto en el gobierno de la villa» en 1708. El vicario Francisco Tomeu, a sus 60 años, le denunciara al doctor Pedro Alegre, comisario del Santo Oficio en Castelló. A la denuncia siguen testimonios que «presumen que es judío», «por sus malos procederres presumen muchos que tiene rabo» y que «era imposible que fuese christiano porque jamás se le vio el rosario», «venia de tierra de moros», «no sabía las oraciones que deben saber los cristianos». El 28 de enero de 1748 el fiscal del tribunal de la Inquisición de Valencia le calificaba de «hereje formal, desesperación formal y doctrina escandalosa». Los inquisidores votaron «prisión de este reo en cárceles secretas con sequestro de bienes»⁶⁶.

LAS CONSECUENCIAS DE LA REPRESIÓN BORBÓNICA: FALSEAR Y NEGAR PARA OLVIDAR, CASTELLANIZARSE PARA RESISTIR

En la correspondencia entre los inquisidores valencianos y el Inquisidor General y la Suprema se afirma repetidas veces que la militancia en la causa austracista de «personas conocidas» era «nociva infección». Afectaba a un cuerpo social que ya estaba irremediabilmente infectado por el virus foral. De esta corrupción no se libraban, tan siquiera, aquellos súbditos de la Corona de Aragón que se habían mantenido fieles a la causa borbónica⁶⁷.

En el verano de 1714, el todopoderoso fiscal general del Consejo de Castilla y juez de confiscaciones de Valencia, Melchor de Macanaz, recomendaba el nombramiento de castellanos para ocupar regidurías, escribanías municipales y otros oficios subalternos en las principales ciudades de Cataluña, Valencia y Aragón, para que «aquel gobierno se (fuera) del todo asentando al de Castilla»⁶⁸. En 1715, el

65. AHN. Inq. Al. Fiscal., 3725/222; AMVr. Expedientes judiciales, 2972: *Autos sumarios sobre leva sumaria mandada hacer en 13 de septiembre de dicho año [1746]. Juez el Señor Don Manuel González.*

66. AHN. Inq. Al. Fiscal., 3725/222...

67. GIL VICENT, Vicent. «La represión del austracismo...».

68. AGS. Gracia y Justicia, leg. 835: *Dictamen de D. Rafael Melchor de Macanaz*, 18 de julio de 1714. Vid. GARCÍA MONERIS, Encarnación: *La Monarquía Absoluta y el Municipio borbónico. La reorganización de la oligarquía urbana en el ayuntamiento de Valencia (1700-1800)*. Madrid, 1991, pp. 113-115.

Capitán General de Valencia, Francisco Castillo Fajardo, marqués de Villadarias, justificaba esta propuesta refiriéndose a los valencianos como gentes que poseían «un corazón tan desenfrenado que únicamente les hace desear todo lo que es pernicioso y opuesto a la tranquilidad y al Real Servicio»⁶⁹. Ese mismo año, el secretario de Justicia Manuel Vadillo y Velasco aconsejaba al Intendente Rodrigo Caballero que «pusiese el mayor cuidado de no dejarles manejo en su propio País, aún a los que han sido buenos». Más extremista y castellanizador era por las mismas fechas el obispo de Segorbe, Diego Muñoz Vaquerizo. En un largo dictamen remitido a Felipe V para el adecuado gobierno de los antiguos territorios forales, «estando ya domada la altivez de los naturales», afirmaba:

«que universalmente todo lo que sea procurar borrar lo que tenía la Corona de Aragón antes de la conquista será muy conveniente, no sólo al Rey y a la Monarquía, sino a ellos mismos, porque las libertades que tenían son las que les han perdido, y las gracias que la clemencia del Rey le ha hecho después de la conquista en lugar de mejorarlos, los ha empeorado; quedando con más hambre para conseguirlo todo, y aún no quedarían contentos. Y así aún mudar los nombres de Reynos en provincias, y los de las capitales, poniéndoles los de sus Patronos u otros, y sería útil, especialmente en estas que tienen humos de Repúblicas, para que se hallasen»⁷⁰.

Pese a estas y otras manifestaciones propensas a propugnar una absoluta asimilación, la vía escogida fue más moderada. Al tiempo que se procuró afianzar la presencia de un ejército permanente en los territorios conquistados, arrojando una administración fuertemente militarizada⁷¹, se siguió la recomendación del Secretario de Justicia y se consideró ineludible que los responsables de la administración territorial, una vez establecidos los nuevos distritos corregimentales, fueran castellanos y en ningún caso valencianos, catalanes o aragoneses, por muy relevantes servicios que hubieran prestado a la causa borbónica⁷².

69. AGS. Gracia y Justicia (AGS), leg. 744: *Rodrigo Caballero*. Barcelona, 2 de agosto de 1715; leg. 1.589: *Marqués de Villadarias a Miguel Fernández Durán*. Valencia, 12 de febrero de 1715.

70. AGS. Patronato Eclesiástico, Sección II, leg. 338: *Carta de don Diego Muñoz de Vaquerizo, obispo de Segorbe al Rey Felipe V*; publicada por DURÁN, Ángel Benito, «Don Diego Muñoz y Vaquerizo, obispo de Segorbe. consejero de Felipe V», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura (BSCC)*, LXI (enero-marzo 1985), p. 27-31.

71. En cuyo vértice se halla un Capitán General, con Audiencias sometidas a su autoridad, y con una malla corregimental extendida sobre el territorio para asegurar su control, y a cuyo frente se Situaron oficiales generales (Tenientes Generales, Mariscales de Campo y Brigadieres) u oficiales (Coroneles y Tenientes Coroneles), según el rango del corregimiento. MOLAS RIBALTA, Pere. «Militares y togados en la Valencia del siglo XVIII», *Actes du 1er Colloque sur le Pays Valencia á l'epoque moderne*. Pau 1980, p.171-186; GIMÉNEZ LÓPEZ, Enrique. *Militares en Valencia (1707-1808) Los instrumentos del poder borbónico entre la Nueva Planta y la crisis del Antiguo Régimen*. Alicante, 1990.

72. Sólo se permitió la presencia de algunos regnícolas en las Audiencias por motivos estrictamente funcionales, reservándoles unas determinadas plazas llamadas *plazas nacionales*, que nunca fueron fijas, en el caso de Valencia. GIMENEZ LOPEZ, Enrique. «Contener con más autoridad y fuerza...», p. 136.

Cuando no quedo más remedio que elegir valencianos para ocupar cargos se sospesaron minuciosamente todos los pros y contras entre los borbónicos acreditados. A pesar de ello, no faltaron sospechas y dudas sobre la lealtad de algunos elegidos, a los que se recriminaba «excesiva pasión al país»⁷³. En Vila-real el notario Palanques, que se había destacado en 1705 como jurado por su fidelidad a Felipe V nunca pudo ocupar la alcaldía borbónica, se conformo con ser regidor. A pesar de su fidelidad borbónica, sus «enemigos» siempre hicieron pesar sobre él dudas por la muerte del Conde de la Rosa, el 12 de enero de 1706⁷⁴.

A fin de mitigar la oposición de los «naturales del País» a la Nueva Planta castellana, un autor anónimo –probablemente el secretario del ayuntamiento de Valencia José Ortí– escribe un memorial cargado de ironía «jurídica», titulado: *Manifiesto que no hubo rebelión en Valencia por la entrada de las armas del Sr. Archiduque y en los siguientes por lo que en ellos se executo*:

«¡O!, lo que ofusca el ciego favor de una malicia, pues aquel dice que a Valencia la pusieron las leyes de Castilla por Rebelión y esta por Conquista, sin reparar lo que por legitima consecuencia se infiere de Castilla, donde mucho antes que en Valencia, se pusieron esas mismas leyes y aun allí se introdujeron otras, lo que dicen que se interpusieron por castigo y rebelión y por conquista.

[...]

Si en Castilla que pobló a Valencia de Castellanos, con tanto numero de Grandes, Nobles y gente de graduación, con Regimientos formados de castellanos siguiendo al Archiduque y huyendo el Dominio de su legitimo y jurado Rey el Sr. Felipe Quinto, no se ha de decir que Castilla es Rebelde, ni hubo Rebelión en Castilla sino que fue leal y fidelísima, luego en Valencia, que pobló la Corte (aunque se llame plaga) de tanto numero de valencianos títulos, nobles, ministros y personas de graduación, sigiendo a su Rey el Sr. Felipe Quinto [...] menos se podrá decir de que Valencia es Rebelde, ni que hubo Rebelión en Valencia sino que fue Fidelísima y leal»

Que no hubo Rebelión en Valencia, aun supuesto que hubo malos, sino una inquietud originada de la infeliz desgracia y posituras de los tiempos y que esta fue común y general, pues estamos viendo las que ha habido en otras partes y con algunas excesivas circunstancias, que aun con eso, con tantos motivos blasonan de tan leales sin que por los delitos de aquellos individuos quede sin su antiguo lustre y honor el todo. Y que con igual blasón y circunstancia quede Valencia tan intacta y como aquellos con su antiguo esplendor»⁷⁵.

73. GIMENEZ LOPEZ, Enrique. «El debate civilismo-militarismo y el régimen de Nueva Planta», *Cuadernos de Historia Moderna*, 15 (1994), p. 41-76; «Contener con más autoridad y fuerza...» p. 134-135.

74. ARV. Real Acuerdo, Libro 3, f. 50 v-51 r.: Presentación y acuerdo de cumplimiento de real cédula de 20 de febrero, sobre que de los bienes confiscados a rebeldes en Vila-real se entreguen Cosme Palanques, 6.000 ducados, 1709, junio 10. Sobre la muerte del conde de la Rosa. TRAVER GARCIA, 43.

75. BUV. Ms., 17/1: *Manifiesto que no hubo Rebelión...*

Más pragmáticos que Ortí fueron los pretendientes a cargos públicos o hidalguías. A partir de 1708, a la hora de justificar meritos se acostumbraron a tergiversar la realidad e interpretar los hechos ajustándolos a una «continua fidelidad a Nuestro Señor Rey Felipe V». Así se expresaban Pedro Beneito o Pedro Granell para probar linaje, Pedro Barres para ser admitido como maestro boticario, Manuel Llorens, Jaime Viñes Porres, Andrés Ripolles, Jaime Sebastià, Josep Aragón, Miguel Blasco, Juan Borillo de Pasqual para ser reconocidos como alcalde y regidores o Pedro Cerisuelo para ser admitido como abogado de la Audiencia de Valencia. Todos ellos en sus memoriales de meritos amañaran convenientemente su historia familiar, «manchada de excesiva pasión al País»⁷⁶.

Tergiversar o falsificar el pasado se convertirá en costumbre desde 1722⁷⁷. Muchos pretendientes al reconocimiento del título de hidalguía falsearan sus orígenes familiares y para desvincularse de cualquier sospecha de infidelidad no dudaron en afirmar que fueron los «rebeldes enemigos de Nuestro Señor Rey Phelipe V» quienes quemaron sus propiedades en el «fragor de la necesaria guerra». Todavía en 1740 o 1776 se recordara que fueron los austracistas quienes «en persona, hacienda y honor les habían maltratado por ser fiel vasallo, apedreándoles y haciéndoles otras estorsiones»⁷⁸.

Don Andrés Mundina, a la hora de pretender el título de hidalguía juraba y perjuraba que fueron los «rebeldes» quienes quemaron su casa en el momento del asalto a «sangre y fuego» de Vila-real por las tropas borbónicas, el 12 de enero de 1706. Al tiempo que negaba sus orígenes valencianos, considerando circunstancial haber nacido en Vila-real —«que vino y mora de asiento en dicha villa con su Casa y familia»— buscaba sus ascendientes en el Bearn francés. A pesar de afrancesar su apellido: Mundier, Mondier, Mundiner y presentar 12 testigos para avalar su ascendencia bearnesa, el fiscal desmonta su pretensión, demostrando que testigos y testimonios eran todos «falsos». Encargada la defensa de la probanza al prestigioso abogado Francisco de Puga y Feijoo, colegial y catedrático de Decretos en la Universidad de Salamanca, este solo logro que se aplazara y revisara la pretensión, alegando «huvo error de pluma»⁷⁹.

76. ARV. Real Acuerdo, libro 35, f. 52 y 189: *Privilegio de noble hijodalgo que pretende Don Pedro Beneyto*, 1740; libro 39, f. 70 v., 577 r.: *Provisión para que la Audiencia informe sobre la pretensión del doctor Domingo Font de Ursinos, Bartolomé Mundina y otros Alcaldes y Regidores que fueron de la villa de Vila-real en el año 30, 1744*; AMVr. Exp. Judiciales, 2014: *Probanza Linaje Granell*; 2015: *Examen maestro boticario Pedro Barres*; AHN, Consejo de Castilla, legajo 6812, nº 6; ARV. Real Acuerdo, libro 38, f. 55r.

77. BUV. Ms. 178/41: *Orden del Consejo a la Audiencia de Valencia acerca de la forma de proceder a los nombramientos de Alcaldes, Regidores y Oficiales de las villas y lugares del Reino*. 1722, marzo, 7. Madrid; Ms. 178/84: *Orden del Capitán General para que los hidalgos o ciudadanos de inmemorial presentasen sus títulos con objeto de que se guardase su fuero y exención de nobles*.

78. ARV. Real Acuerdo, libro 2, f. 730: *Reclamación del licenciado Ignacio Puchol, clérigo de la villa de Nules*, 1708; libro 35 (1740), f. 52; Escribanías de Camara (1776), exp. 108.

79. BUV. Varia, 2/32: PUGA Y FEIJOO, Francisco. *Omnes boni militati...Andres Mondina, vezino de Villareal...se le declare por noble...descendiente legitimo por linea de varon de la Casa y Familia y Militar de Mondina de la villa de Areta, valle de Baretous. Principado de Bearn*.

Cuando en 1776, Joaquín Mundina y Roig reinicie la probanza rectificara los «errores de pluma». Se declara hijo legítimo de don Bartolomé Mundina y Porcar, ciudadano y de Doña María Francisca Puig. Presenta árbol genealógico y casa de solar conocido en Vila-real y como mayorazgo las alquerías de Santa Barbará⁸⁰. Recuerda el incendio de Vila-real del 12 de enero de 1706 para justificar la pérdida de papeles y la sustitución de la documentación escrita por testimonios de «oídas»⁸¹. En el memorial de probanza recalca insistentemente el matrimonio de su tía, doña Mariana, con el capitán de caballería don Nicolás de Vero, resaltando su condición de militar borbónico de reconocida fidelidad y ascendencia de familia distinguida de Madrid. Insiste en destacar la participación activa de los Mundina a favor de la causa borbónica:

«que don Joaquín, su abuelo, don Bartolomé, su padre, fueron nombrados Capitanes de una de las compañías de Villa Real... Don Andrés fue Gobernador de Nules en tiempo de las pasadas Guerras y nombrado Gefe para perseguir los Migueletes y gente foragida que en aquellos tiempos infestaban el Reyno»⁸².

Casos como el de los Mundina abundan en la documentación de las Escribanías de Cámara de la Real Audiencia de Valencia. En todos se descubre el interés por demostrar ante el Consejo de Castilla la castellanización de la clase dirigente y su fidelidad y sumisión borbónica, al resguardo del paraguas que ofrecía la militarización de la sociedad valenciana.

Por Real decreto, Felipe V ordeno en 1708 que toda la autoridad del corregimiento recayera en militares; que estos controlaran los nombramientos de los gobiernos locales y ajustaran el tipo de gobierno a implantar en cada población de acuerdo con el comportamiento filoborbónico o proaustracista demostrado.

La antigua Gobernación foral de Castelló se sustituye por Corregimiento de capa y espada. Castelló de la Plana se convierte en plaza fuerte y como tal queda bajo gobierno militar. Nules obtiene el título de «fidelísima». Onda y Vilafames, por su colaboración en la represión de los «migueletes» se gobiernan por Consejo. Burriana y Vila-real quedan reducidas a «aldea». La primera por el apoyo prestado a los

80. «heredad y alquería en Burriana, con Torre Hermita de Santa Barbará y San Juan que se dice misa en ella todos los domingos y días festivos, siendo dueño absoluto de la Hermita, Patrón de ella, el citado Don Joaquín, como poseedor de vínculo. Dicha heredad en lo antiguo se llamaba Villaseca y un campo, que hay detrás de la Hermita, se llama por tradición el Tros del Temple y, aura, se intitula y es conocida dicha heredad por la Alquería de los Mundinas». ARV. Escribanías de Cámara (1776), exp. 108: *Joaquín Mundina, vecino de Vila-real, contra el fiscal real sobre hidalguía*, f. 109v., n. 21 y 22.

81. «Que por la turbación de las pasadas Guerras del Señor Archiduque fue quemada y saqueada dicha villa de Villa real y en su quema perecieron muchos papeles justificativos de dominios, familias y nobleza»; «por aver sido el abuelo del litigante y padre de Don Joaquin Mundina y Roig, litigante, afectos al Señor Don Phelipe Quinto le fue invadido y saqueada su casa de las huestes enemigas y entonces se perdieron muchas alaxas, papeles y documentos antiguos que se conservaban de sus antepasados». IDEM. f. 109v.

82. IDEM, f. 102.

austracistas en los asedios de Vinaros y Morvedre. La segunda, por «ser notoria su obstinación y estrago que ejecutaron con las tropas de Su Magestad»⁸³.

Las protestas de Vila-real no se hicieron esperar. En todas ellas encontramos la sombra de los intereses de los mandos militares asentados en la población. En febrero de 1715, el corregidor de Castelló, Pedro Gajardo ante las denuncias recibidas por los «fraudes» en el reparto de la contribución de Cuartel se traslada a Vila-real. El Ayuntamiento considera que Gajardo quiere someterles a un juicio de residencia; alegando privilegios forales de excepción de visita, se opone y le cierra las puertas de la villa. Gajardo les recuerda que no era su intención «tomar residencia como Corregidor, no habiendo [yo] imaginado tal cosa... hallándome como me hallo Gobernador de lo Político y Militar de esta villa; que en la Planta que está hecha de los Gobiernos está incluida en mi Gobernación. Y el Real título de Su Magestad explica Corregidor de Castelló y de su tierra». En consecuencia, oponerse a la autoridad militar es:

«siniestra impostura ... aunque por villa Real pretenda ser eximida... no estando bajo de otro Corregimiento ... puedo visitar una vez en el trienio los lugares de mi jurisdicción [y mas a] una villa que por no querer reconocer, ni dar obediencia al Rey Nuestro Señor hizo tan obstinada defensa contra sus Reales tropas, que matando muchos oficiales y soldados nunca quisieron ceder hasta que superados por la fuerza y entrando a sangre y fuego con todas las obstilidades de la guerra la deformaron, pegándole fuego por todas partes, siendo lo principal que se dio a las llamas las Casas de Ayuntamiento, en que se quemaron todos los archivos. Y habiéndose executado este hecho creo quedara extinguido este privilegio y hubiese quedado abrasado, no teniendo confirmación de Su Magestad, quando hubo excluido todos los privilegios y fueros del Reyno. Y lo que más [se] ha [de] reparar es el que hubiesen dejado quemar todas las paternales y amorosas cartas de Nuestro Rey [en las que se ordenaba la jurisdicción militar de la villa] y solo hubiesen preservado por continuación de su tema los privilegios de sus predecesores»⁸⁴.

El conflicto diluirá la intención de rebajar la condición jurídica de Vila-real a la consideración de aldea y se resolverá con una muy formal amonestación contra

83. AHN. Consejos, leg. 17984. Real Decreto de 28, noviembre, 1708; BUV. Ms. 17/12: *Cedula... pueblos de los Reinos de Aragón y Valencia que habían permanecido fieles*. 29, julio, 1707; ARV. Real Acuerdo, l. 2 (1708), f. 7, 150-151: *Cedula...* El proyecto de división corregimental del territorio valenciano ha sido estudiado por GIMÉNEZ LÓPEZ, Enrique. *Militares en Valencia (1707-1808)* Alicante, 1990, p. 19-28. El caso de Castelló en GIL VICENT, Vicent. *Una societat trencada...*, p. 22-30.

84. ARV. Escribanías de Cámara (1715), exp. 43: *Proceso de la villa de Vila Real contra Pedro Gajardo, corregidor de Castelló de la Plana y su Ayuntamiento, sobre que Pedro Gajardo como corregidor de esta partida no pueda ejercer más jurisdicción sobre Vila Real, ni realizar visita en dicha villa, que la que permiten las leyes*, 1715; Escribanías de Cámara (1716), exp. 55: *Proceso de las villas de la Vila Real y Burriana contra Pedro Gajardo corregidor de Castelló de la Plana, sobre el pago del salario de corregidor por parte de dichas villas*, 1716; Real Acuerdo, Libro 18, f. 4 r.: *Auto en que se acordó que el Gobernador de Castelló de la Plana no tiene jurisdicción en Burriana y Villa Real*, 1723.

el Gobernador militar y Corregidor Pedro Gajardo. El Ayuntamiento entenderá esta resolución del Consejo de Castilla como un «voto a su favor». Con este antecedente, en 1716, no dudara en volverse a enfrentar a Gajardo. Se opondrá a contribuir al pago anual de su salario como corregidor, embarcándose en un largo y agrio proceso por esta «imposición anual ordinaria».

Desde 1711 Vila-real soportaba un reparto anual de 112 libras, 8 sueldos, 8 dineros, como parte de los 1.000 ducados de salario que recibía el Gobernador militar y Corregidor de Castelló. En 1716, Gajardo aumento esta contribución a 220 libras, 12 sueldos. El Ayuntamiento recurrirá a la Audiencia. Su procurador, Vicente Vázquez, presenta demanda para que se exija a Gajardo «os abstuvieseis de pedir a su parte cantidad alguna por salario de tal Corregidor y que no inobéis». El proceso se prolongará hasta 1734. Fuera del tribunal deriva en conflicto abierto y público entre el Gobernador militar y Corregidor de Castelló y el Ayuntamiento de Vila-real. Amenazas, apremios militares y exigencias de prerrogativas corregimentales tendrán como respuesta firmes negativas. Gajardo en 1724 intenta politizar sin éxito su conflicto salarial, advirtiendo al Capitán General y al Intendente de Valencia que «el partido del Sr. Archiduque a tomado gran cuerpo»⁸⁵. Estas denuncias esconden la frustración de apremios militares que nunca llegaron a hacer efectivos. En todos los caso el capitán Nicolas del Vero impondrá su autoridad militar a favor del Ayuntamiento. Así el alférez Lorenzo Domínguez, se limito a protestar la contraorden recibida del yerno de los Mundina. A regañadientes se retirara e incumplirá la orden del Gobenedor Militar de hacer efectivo la contribución de su salario por apremio militar. El capitán, «le ha llamado con orden de irse con la partida, a lo qual dixo no tenía otra orden más que la que llevo de apremio». Le exige que presente «resibo de la real tesorería de la cantidad contenida en dicho apremio, a lo qual dixo el sr. Alferes no llevar un resibo ninguno, si solo la dicha orden de apremio». En consecuencia con «la fuerza de armas superiores», el capitán le obligara volver a Castelló a por el recibo. Se presentara queja formal por el «indebido apremio» y el Consejo de Castilla resolverá en contra de Gajardo. Recordándole que Vila-real estaba exenta de contribuir al pago del salario del Corregidor de Castelló, le desautorizara, mandándole que «no debe, ni puede apremiar con rigor militar a la dicha villa y con pretexto de los xefes militares excusase de obedecer lo que como Corregidor se le manda»⁸⁶.

Conflictos y resoluciones como esta enmascararan el clientelismo en el marco jurídico e institucional impuesto por el régimen borbónico y favorecen la castellанизación de la clase política valenciana. En estos dos pilares se sustenta una sociedad militarizada en la que «no se descubre motivo para recelar se renueve alguna inquietud».

85. AHN. Sección Nobleza. Osuna, CT. 127, D.9.

86. ARV. Escribanías de Camara (1716), exp. 55: *Testimonio de Evaristo Ferrando, escribano*. Vila-real, 14, marzo, 1716, f. 15-16.

Aportaciones a la biografía del noble valenciano Don Francisco Valterra Berenguer, conde de la Villanueva, gentilhombre de cámara de Don Juan José de Austria

JOSÉ LUIS BARRIO MOYA*

Resumen:

El día 2 de noviembre de 1678 fallecía en Madrid el noble valenciano don Francisco Valterra Berenguer y Palavesin, conde de la Villanueva, quien alcanzó en vida importantes cargos en la Corte, entre ellos el de gentilhombre de Cámara de don Juan José de Austria, hijo bastardo de Felipe IV, y primer ministro durante el reinado de su medio hermano Carlos II, último monarca hispano de la Casa de Austria.

Palabras clave:

Valencia; don Francisco Valterra Berenguer; don Juan José de Austria; gentilhombre de Cámara; Casa de Austria.

Abstract:

The 2 th. november 1678 died in Madrid the noble valenciano don Francisco Valterra Berenguer y Palavesin, count of Villanueva, was born in life the important loading of bord of the bedchamber of don Juan José de Austria, child bastard of king Felipe IV, and principal minister to durning the government of his middle brother Carlos II, latest monarch spanish of House of Austria.

Key words:

Valencia; don Francisco Valterra Berenguer; don Juan José de Austria; bedchamber; House of Austria.

El 17 de septiembre de 1679 fallecía en Madrid, a los cincuenta años de edad, don Juan José de Austria, hijo bastardo del rey Felipe IV, y el único que reconoció entre los muchos que engendró fuera del matrimonio, y que constituye una de las figuras más relevantes y controvertidas de la España gobernada por los dos últimos monarcas de la Casa de Austria. En la actualidad la figura de don Juan José de Aus-

* Instituto de Estudios Madrileños.

tria está conociendo un singular aprecio por parte de los historiadores, lo que se ha traducido en la aparición de numerosos estudios sobre su vida y actividad, tanto política como militar.

Don Juan José de Austria nació en una casa de la madrileña calle de Leganitos, el 16 de abril de 1629, como fruto de las relaciones del sensual y dionisiaco Felipe IV y una célebre actriz de la época, famosa por su belleza, María Calderón, que a la sazón estaba casada y era amante de don Ramiro Pérez de Guzmán, duque de Medina de las Torres.¹

Don Juan José de Austria fue bautizado en la parroquia de los santos Justo y Pastor como *hijo de la tierra*, es decir de padres desconocidos.

A poco de su nacimiento el hijo fue separado de su madre y entregado a una familia anónima para que fuese criado fuera de la Corte, primero en León y luego en Ocaña, recibiendo, no obstante, una esmerada educación, pues en la mente de Felipe IV latía la idea de consagrarle a la vida religiosa al igual que había hecho con otros bastardos regios, como Alonso Enríquez de Santo Tomás, que fue, sucesivamente, obispo de Osma, Plasencia y Málaga, ciudad esta última donde murió en 1691 o Alonso Antonio de San Martín, que ocupó las sedes de Oviedo y Cuenca, falleciendo en aquella ciudad castellana en 1705, en plena guerra de Sucesión.

Pero aquel proyecto de Felipe IV para su hijo bastardo quedó roto por la intervención del conde-duque de Olivares, quien faltó de hijos varones en su matrimonio con doña Inés de Zúñiga y Velasco. quiso legitimar a uno habido fuera de él, y para acallar el escándalo que ello pudiera provocar convenció a Felipe IV para hiciera lo propio con don Juan José de Austria. El monarca accedió de buena gana a la propuesta de su favorito y mano derecha en el gobierno de la monarquía y en 1642 don Juan José de Austria era reconocido y legitimado como persona real, siendo acreedor desde ese mismo momento a todos los privilegios y honores inherentes a su nuevo *status*. De esta manera el nuevo miembro de la familia real tuvo a su servicio toda una serie de personas, tales como capellanes, confesores, maestros de dibujo, médicos, cirujanos, secretarios, confesores, secretarios, mayordomos, teólogos y maestros de armas, entre estos últimos el riojano Miguel Pérez de Mendoza, hombre hábil en su oficio y persona de gran cultura como lo demuestra la biblioteca que dejó a su muerte, acaecida en Madrid el 25 de marzo de 1679.²

1. María Calderón había nacido en Madrid en 1611, siendo hija de una actor que trabajaba en los teatros de la Corte por lo que des muy joven estuvo familiarizada con el mundo de la farándula. En 1627 la conoció Felipe IV, cuando era amante del duque de Medina de las Torres, quien se enamoró de ella al instante. Fruto de las relaciones del monarca con María Calderón nació don Juan José de Austria. Pero con el paso del tiempo el amor de María Calderón por el rey se fue enfriando y se cree que la actriz se buscó un nuevo amante. Aquello provocó la cólera de Felipe IV, quien, en 1642, la obligó a salir de Madrid para ingresar, sin ninguna vocación, en el lejano monasterio de san Juan Bautista sito en la localidad alcarreña de Valfermoso de las Monjas, del que fue abadesa entre 1643 y 1646, año de su muerte.

2. BARRIO MOYA, J. L.- «La biblioteca de don Miguel Pérez de Mendoza, maestro de armas riojano del rey Carlos II (1679) en *Militaria. Revista de cultura militar*, n.º. 15, Madrid, 2001, págs. 119-137.

Felipe IV se mostró tremendamente generoso con su hijo, sobre el que acumuló títulos, cargos y honores. De esta manera le nombró caballero de la Orden de San Juan y, en 1647, capitán general de la flota que el rey envió a Nápoles para sofocar la rebelión del *regno* italiano contra el dominio español, y que el virrey conde de los Arcos no pudo impedir. El alma de la revuelta fue Tommaso Aniello más conocido por Masaniello, quien terminó siendo asesinado por sus propios partidarios. Los napolitanos habían pedido ayuda a Francia, quien envió un ejército al mando de Enrique de Lorena, duque de Guisa. Los franceses lograron entrar en Nápoles sin que el virrey español duque de los Arcos pudiera evitarlo. Ante aquella complicada situación don Juan José de Austria bombardeó Nápoles logrando que los franceses la avacuaran a la vez que destituía al virrey y se hacía cargo él mismo del gobierno del virreinato.

El triunfo conseguido por don Juan José de Austria en Nápoles hizo que su figura se agrandara ante los ojos de su padre, que vio en su bastardo una esperanza fundada para apuntalar su tambaleante monarquía. Animado por aquella idea Felipe IV encomendó a don Juan José de Austria nuevas misiones militares. De esta manera el joven infante intervino en la fase final de la guerra de Cataluña, rebelde a la política del conde-duque de Olivares, logrando la pacificación del principado. El 28 de enero de 1653 don Juan José de Austria fue nombrado virrey de Cataluña, logrando liberar Barcelona del acoso francés.

Todos aquellos triunfos militares influyeron de manera determinando en el ánimo de Felipe IV para confiar a su hijo. En 1656, el espinoso cargo de gobernador de los Países Bajos. Durante el viaje a aquellos territorios don Juan José de Austria logró vencer a una escuadra francesa que le salió al paso. Pero en su nueva misión don Juan José de Austria no logró el éxito que se esperaba de él. No se entendió con el marqués de Caracena ni con el príncipe de Condé, los dos más destacados jefes de las tropas españolas, lo que llevó a la su derrota por el mariscal de Turenne en la desgraciada batalla de las Dunas, que tuvo lugar el 14 de junio de 1658 y que tuvo como consecuencia la caía en manos francesas de numerosas plazas flamencas hasta entonces en manos españolas. No obstante aquel fracaso Felipe IV siguió confiando en su hijo, por lo que en 1659 le envió a Portugal, como jefe de los ejércitos españoles que trataban de recuperar aquel reino que, en 1640, se rebeló contra Felipe IV, entronizando como rey al duque de Braganza. En un principio don Juan José de Austria consiguió algunos triunfos, entre ellos las tomas de Alconchel y Évora, pero en 1663 los portugueses ganaron la batalla de Ameixal y en 1665 la de Villaviciosa, que tuvo lugar pocas semanas antes de la muerte de Felipe IV, quien nunca quiso reconocer la independencia lusitana, lo que si hizo su viuda Mariana de Austria en 1668, por el tratado de Lisboa, durante la minoría de su hijo Carlos II.

Felipe IV falleció viejo y achacoso el 17 de septiembre de 1665, dejando como gobernadora del reino a su viuda Mariana de Austria, asesorada por una Junta de

Gobierno con la que Felipe IV quería evitar que el poder cayera en manos de validos y favoritos, cosa que no se pudo lograr como más adelante se verá.

Mariana de Austria era enemiga declarada de don Juan José de Austria, quien la pagaba con la misma moneda. La reina, terca y poco lúcida, desconfiaba de la Junta de Gobierno, por lo que convirtió a su confesor el jesuita austriaco Juan Everardo Nithard en inquisidor general y miembro de la mencionada Junta. Aquella arbitraria decisión granjeó a Nithard una fuerte oposición, tanto de la nobleza como del pueblo y, sobre todo, de don Juan José de Austria, tanto por su condición de extranjero como por sus prohibiciones de comedias y corridas de toros. Tampoco veía con buenos ojos el papa Clemente IX el ascenso político de Nithard, que sin embargo contaba con el decidido apoyo de la Compañía de Jesús, que a la vez era enemiga de don Juan José de Austria.

Para alejar a don Juan José de Austria de la Corte, Mariana de Austria quiso enviarle como gobernador de los Países Bajos para que sustituyera en el cargo al anciano marqués de Castel Rodrigo. Sin embargo don Juan José de Austria no cayó en la trampa, trasladándose a Zaragoza y Barcelona, ciudades en las que contaba con numerosos partidarios. En Barcelona don Juan José de Austria recibió a muchos nobles opuestos a la privanza de Nithard y en aquella ciudad maduró el complot para derribarle del poder. Mientras tanto la inpopularidad del jesuita iba en aumento, lo que aprovechó don Juan José de Austria para escribir a Mariana de Austria, a los reinos de la Corona de Aragón y las ciudades castellanas con voto en Cortes pidiendo la destitución del odiado jesuita. Para completar aquel acoso, don Juan José de Austria salió a Barcelona con un nutrido ejército marchando sobre Madrid. Desde Torrejón de Ardoz envió a la reina un ultimátum exigiéndole la destitución de Nithard. Ante una política de hechos consumados, y bien en contra de su voluntad, Mariana de Austria se vió obligada a despedir a su confesor, enviándole, en 1669, a Roma, como su embajador y en donde falleció el 1 de febrero de 1681.³

La marcha de Nithard dejó a Mariana de Austria en una situación enormemente delicada. Incapaz de gobernar con la Junta dejada por Felipe IV, tuvo que recurrir a un nuevo valido, Fernando de Valenzuela (Nápoles 1636- México 1692), a quien hizo marqués de Villasierra, quien tampoco logró conectar con el pueblo y, especialmente con la nobleza, que veía en él un advenedizo sin escrúpulos. Así las cosas el 6 de noviembre de 1675 Carlos II alcanzaba la mayoría de edad para gobernar, pero Mariana de Austria, confiada en la autoridad que tenía sobre su hijo e instigada por Valenzuela, presentó a la firma del joven monarca un documento por el que la autorizaba a prolongar la regencia dos años más. Pero para asombro de todos y especialmente para la propia reina y su camarilla, Carlos II se negó a firmar.

3. PILO, R.- *Juan Everardo Nithard y sus «causas y causas»: razones y pretextos para el fin de un valimento*, Madrid, Silex, 2010.

Durante el tiempo que duraron aquellas intrigas, don Juan José de Austria se había retirado a la villa toledana de Consuegra, retiro que solamente abandonó cuando su medio hermano le llamó a la Corte, entrando a Madrid el 6 de noviembre de 1675 entre las aclamaciones de la multitud que veía en el regio bastardo la tabla de salvación de la Monarquía y el restaurador de la maltrecha economía del reino. Venciendo una fuerte oposición nobiliaria Carlos II nombró a don Juan José de Austria, en enero de 1677, primer ministro de su gobierno, confiriéndole todos los poderes inherentes a aquel cargo. Una vez dueño de todos los resortes del poder, don Juan José de Austria se dedicó a perseguir con ahínco a todos sus enemigos políticos, logrando que el débil Carlos II desterrase a su madre a la ciudad de Toledo y a Valenzuela a las lejanas islas Filipinas, desde donde pasó a México donde murió a consecuencia de un accidente de caballería.

Sin embargo las esperanzas depositadas en el gobierno de don Juan José de Austria para salvar la caótica situación de la Monarquía resultaron fallidas puesto que su gestión se vio condicionada por sus sentimientos de rencor y venganza contra una gran parte de los cortesanos, lo que decepcionó a sus partidarios. No obstante es justo reconocer que durante su gobierno don Juan José de Austria tomó algunas reformas necesarias, entre ellas el cese de la venta de los empleos estatales, verdadera cáncer de la hacienda real. En 1679 don Juan José de Austria creó la Junta General de Comercio con objeto de impulsar la agricultura, el comercio y la industria, todo ello en profunda postración.⁴ También intentó don Juan José de Austria una reforma monetaria y un saneamiento de la hacienda. Pero todas aquellas reformas quedaron empañadas por la política exterior del ministro, quien en 1679 se vio obligado a firmar con Francia la desastrosa paz de Nimega, por la que España perdió el Franco Condado y diversas plazas flamencas, que pasaron a las codiciosas manos de Luis XIV. Aquel acto contribuyó enormemente a la impopularidad de don Juan José de Austria, y fue el inicio de una caída libre en la pérdida de los apoyos con los que hasta entonces había contado, Fruto de aquella impopularidad fueron los numerosos libelos y sátiras que contra don Juan José de Austria aparecieron en Madrid de la época, propiciados sobre todo por sus enemigos los jesuitas.⁵

Don Juan José de Austria murió en Madrid el 17 de septiembre de 1679, luctuoso acontecimiento que le salvó de una caída tan estrepitosa como las sucedidas a otros favoritos, duque de Lerma, don Rodrigo Calderón, conde-duque de Olivares, Nithard, Fernando de Valenzuela, etc.

Pero a pesar de las luces y las sombras de la actuación política y militar de don Juan José de Austria, el bastardo real fue *una de las figuras más interesantes del*

4. MOLAS RIBALTA, P.- «La Junta General de Comercio. La institución y los hombres» en *Cuadernos de Historia. Anexos de la revista Hispania*, IX (1978).

5. CORTÉS OSORIO, J.- «Academia política de España. Ministerio de Don Juan José de Austria» en *Invectiva política*, Edición de Mercedes Etreros, Madrid, Editora Nacional, 1984, págs. 163-205.

*reinado de Carlos II, no sólo por su importante papel en la oposición a Nithard y Valenzuela primero, y más adelante en el gobierno de la Monarquía, sino también por su atractiva personalidad y sus proyectos reformistas.*⁶

Otra faceta importante de la personalidad de Don Juan José de Austria fue la de su profunda cultura, que queda reflejada en la magnífica biblioteca que acumuló a lo largo de su vida y en la que ninguna rama del saber estaba ausente.⁷

La simpatía, nunca negada, de don Juan José de Austria por los reinos de la Corona de Aragón hizo que se rodease de muchos nobles de aquellas territorios, destacando entre ellos el valenciano don Francisco Valterra Berenguer Palavesin, conde de la Villanueva, quien fue su gentilhombre de Cámara.

El linaje Valterra es originario de Navarra pero desde muy antiguo algunos miembros de aquella familia pasaron a Aragón, Cataluña y Valencia, como don Pedro Valterra, ricohombre de Salvatierra quien acompañó a los ejércitos aragoneses en las conquistas de Valencia y Mallorca de manos musulmanas.

Otros miembros destacados de la familia Valterra alcanzaron títulos y honores por parte de los reyes de España y así don Pedro Valterra y Borja, señor de Vilanova, Torres-Torres, Canet y Arañiel fue nombrado por Felipe IV, el 25 de febrero de 1628, conde de la Villanova.

Otro miembro valenciano de la saga de los Valterra fue don Francisco Valterra Berenguer Blanes y Palavesin, conde de la Villanueva y que en la Corte madrileña alcanzó el cargo de gentilhombre de don Juan José de Austria.

Don Francisco Valterra Berenguer Blanes y Palavesin nació en Valencia, siendo hijo de don Vicente Valterra, caballero de la orden de Calatrava, conde de la Villanueva y doña Luisa Palavesin, ambos vecinos de la misma ciudad. Muy pronto el conde de la Villanueva se trasladó a Madrid donde logró hacerse con la confianza de la reina Mariana de Austria, quien en mayo de 1672 le nombró gentilhombre de su odiado enemigo don Juan José de Austria.

El 17 de mayo de 1672 don José García de Illescas, contralor de la casa del rey nuestro señor, informaba al duque del Infantado como *Su Magestad (Dios le guarde) por su Real Decreto de 4 de octubre del año pasado de 1671, hizo merced al conde de la Villanueva de nombrarle por gentilhombre de Camara del señor Don Juan de Austria, y que se hiziese el asiento, para lo cual consulte a Su Alteza en 26 del mismo mes necesitaba hazer juramento en mis manos y que por allarse en Valencia, podria venir Su Magestad en que jurase en las del conde de Paredes, virrey de aquel reyno y jentil hombre de Camara de Su Magestad (que este en el cielo),*

6. RIBOT GARCÍA, L. A.- «La España de Carlos II» en *Historia de España. Ramón Menéndez Pidal*, tomo XXVIII, Madrid, Espasa Calpe, 1993, pág. 73.

7. BARRIO MOYA, J. L.- «Libros aragoneses, catalanes, mallorquines y valencianos en la biblioteca de don Juan José de Austria» en *Revista de Llibreria Antiquària*, n.º. 12, Barcelona 1986, págs. 37-45.

que por haverlo resuelto Su magestad asi, le di aviso para que lo executase y por carta que os remito el dicho conde de Paredes pareze haver hecho el juramento acostumbrado. Areisle el asiento que se estila.⁸

El 23 de mayo de 1672 el conde de Paredes enviaba desde Valencia una nota al duque del Infantado informándole que *en 1 de diciembre pasado di quenta a Vuestra Excelenci haver jurado en 30 del antecedente, de gentil hombre de Camara del señor Don Juan. el conde de la Villanueva, siguiendo la orden de Vuestra Excelencia que tuve en carta de 21 de octubre y haviendoseme instancia para que duplique el aviso lo hago, suplicando a Vuestra Excelencia no olvide las veces con que me empleare a manifestar mi obediencia en todas ocasiones. Guarde a Vuestra Excelencia muchos años como puede. Real de Valencia matyo 23 de 1672. Beso las manos a Vuestra Señoria obligado servidor. El conde de Paredes.*⁹

Don Francisco Valterra Berenguer y Palavesin no obstante los cargos que le retenían en la Corte, viajaban con frecuencia a Valencia y durante una de sus estancias en aquella ciudad otorgó, el 18 de agosto de 1675, su testamento, aunque lamentablemente no especifico ante que escribano lo hizo. De regreso a Madrid y ya con don Juan José de Austria ostentando el cargo de primer ministro, el conde de la Villanueva redactaba, el 13 de octubre de 1678, un codicilo ante el escribano Francisco Antonio García de la Vega.¹⁰ Aquel documento es de gran interés para conocer algunos aspectos de la vida del noble valenciano. Así declara que es *jentilhombre de Camara de Su Alteza el serenísimo señor Don Juan de Austria*, ser natural de *la ciudad y reyno de Valencia* e hijo de don Vicente Valterra, caballero de la orden de Calatrava y conde de la Villanueva y doña Luisa de Palavesin, *difuntos y vecinos que fueron de dicha ciudad, y yo residente en esta Corte*. Confiesa que se encuentra enfermo en la cama *pero en mi buen juicio y entendimiento natural* y fiel devoto de la Iglesia Católica, *debajo de cuya fe y creencia protesto de vivir y morir*.

Afirma que encontrándose en Valencia y *conforme a las leyes y fueros y costumbres de aquel reyno hice y dispuse mi testamento escrito, firmado de mi propia mano y letra, en un pliego de papel, con fecha de diez y ocho de agosto del año pasado de mill y seiscientos y setenta y cinco, que se hallara refrendado y sellado en forma de pliego entre mis papeles*. Subraya que en aquel documento dejaba *declarado la forma y disposizion de mi hacienda y rentas*, y que el codicilo lo dejaba todo en vigor, *conforme al uso, fueros y costumbres de aquel reyno*, salvo lo que en el nuevo otorgamiento fuera revocado.

Pide, que tras su muerte, su cuerpo fudese amortajado con el hábito de Nuestra Señora del Carmen y depositado *en la capilla y boveda de Nuestra Señora de la*

8. Archivo General de Palacio. Sección Personal. Signatura C-1098/20.

9. Archivo General de Palacio. Sección Personal. Signatura C-1098/20.

10. Archivo Histórico de Protocolos de Madrid. Protocolo 12772, folº. 24-24 vltº. Escribano Francisco Antonio García de la Vega. Ver documento 1º.

Concepcion sita en el combento de Nuestra Señora del Carmen Calzado desta Corte, cuyo patron es el señor Don Juan Geronimo Palavesin, cavallero de la Orden de Santiago, mi tio, hermano de la dicha mi madre. En aquella capilla estaban enterrados sus abuelos don Juan Lucas Palavesin y doña Francisca de Rojas.

Establece que deja todo lo referente a su entierro y misas que habían de decirse por su alma a la voluntad de sus testamentarios, y que no se gastase en todo ello más de diez mil reales.

Hombre escrupuloso, manda que se pague todo el dinero que estuviere debiendo al tiempo de su fallecimiento, *constando por instrumentos papeles mios o otras legitimaciones o informaciones.*

Nombraba por sus testamentarios a doña Rosania Cavanilles y Valterra, su esposa, don Antonio Juan de Centelles, caballero de la orden de Calatrava, marqués de Centelles y consejero en el Consejo de Italia, don Tomás Cavanilles, conde de Casal, don Carlos Valterra, oidor de la Real Audiencia de Valencia, a su tío don Juan Jerónimo Palavesin, a sus primos don Juan Lucas Palavesin y don Antonio Espinola Lomelin y Granada, a su sobrino don Antonio Espinola, conde de Pezuela de las Torres y a don Antonio Lombardo, *capellan de Su Magestad en el Real Palacio de Valencia.*

Ordena que se digan por su alma la cantidad de *un mil misas rezadas de alma por la mia en altares privilegiados que parecieren a los dichos mis testamentarios.*

Firmaron como testigos de aquel codicilo don Juan Ferrer, don Pedro de Gaviria, don Juan de la Puente, don Juan de Castañeda y don Mateo de Mendieta.

Don Francisco Valterra Berenguer y Palavesin, conde de la Villanueva, murió en Madrid el 2 de noviembre de 1678. Su partida de defunción está redactada de la siguiente manera:

*Don Francisco Valterra Berenguer y Palavesin, conde de la Villanueva, gentilhombre de la Camara de Su Alteza, murio en 2 de noviembre de 1678, calle de San Bernardo, casas de Don Alonso de Villarroel. Recibio los Santos Sacramentos. Teste en Valencia testamento cerrado y no declaro ante quien. Hizo un codicilo ente Francisco Antonio de la Vega en 13 de octubre de 1678- Testamentarios su muger y Don Antonio Juan de Centellas, marques de Zentellas, del Consejo de Su Magestad en el de Ytalia y Thomas de Cavanillas, conde de Casal en dicha del difunto y Don Juan Geronimo Palavesin, calle del Carmen, casas propias. Dejo mill misas. Enterrose en el Carmen Calzado.*¹¹

El mismo día de la muerte del conde de la Villanueva se procedió a la ceremonia de depositar su cuerpo en la iglesia del convento del Carmen Calzado, proceso minuciosamente detallado.¹² De esta manera los restos mortales de don Francisco

11. Archivo de la iglesia de san Martín. Libro 8 de Difuntos, folº. 579 vltº.

12. Archivo Histórico de Protocolos de Madrid. Protocolo 12772, folº. 27-27 vltº. Escribano Francisco Antonio García de la Vega. Ver documento 2º.

Valterra se llevaron desde la casa de su morada hasta el convento de Nuestra Señora del Carmen Calzado desta Corte. Como el noble difunto debió ser un hombre corpulento su féretro tuvo que ser llevado por ocho personas, mientras que el ataúd que contenía sus restos mortales estaba fabricado en madera, forrado por dentro y fuera en tafetán y con galones de oro, tachuelas, cantoneras y dos cerraduras con sus correspondientes llaves. El ataúd se colocó en el centro de la iglesia conventual en la tumba que para ello estaba prevenida donde se le hizieron los obsequios y oficios divinos que es estilo a cuerpo muerto. Una vez finalizados los sufragios, el cuerpo de don Francisco Valterra recibió sepultura en la capilla de la Concepción, no sin antes abrir el ataúd para que el difunto fuera reconocido por el escribano, quien afirmó que no era otro que el del conde de la Villanueva. Tras ello se cerró el ataúd y se enterró en la bóveda de la mencionada capilla, adornada con las armas de los Palavesin sitas en un marco de jaspe con remates de alabastro. Tras la ceremonia se entregó una de las llaves del ataúd a fray Manuel Gutiérrez, prior del convento y la otra a don Antonio Juan de Centelles, marqués de Centelles, este último por ser testamentario del conde de la Villanueva.

Don Francisco Valterra contrajo matrimonio con doña Rosania Cavanilles, y fruto de aquella unión nacieron sus hijos Juan, Ana María y Teresa Antonia. Doña Rosania Cavanilles quedó, a la muerte de su esposo, como tutora y curadora de sus hijos, preocupándose por cobrar todo lo que se quedó debiendo a su difunto marido. Así el 7 de diciembre de 1678 doña Rosania Cavanilles daba su poder a don Tomás Romero Rapero, vecino de la ciudad de Valencia, para que en su nombre pueda cobrar todas las cantidades de maravedis, reales, ducados, pesos de plata y oro, censales y otras cosas de qualquier jenero, especie, calidad y cantidad que toquen y pertenezcan a los dichos mis hijos y se les aya quedado debiendo de qualesquier comunidades, iglesias, convento conventos, administradores, mayordomos, tesoreros, receptores, arrendadores, pagadores, arqueros, depositarios, bancos, tablas y otros qualesquier personas particulares, eclesiasticas y seglares.¹³

En la misma fecha arriba indicada doña Rosaria Cavanilles daba otro poder, con el mismo encargo, a don Carlos Valterra, caballero de las órdenes de Montesa y San Jorge de Alfama y consejero de Su Majestad en la Real Audiencia Civil de la ciudad de Valencia.¹⁴

JOSÉ LUIS BARRIO MOYA
INSTITUTO DE ESTUDIOS MADRILEÑOS

13. Archivo Histórico de Protocolos de Madrid. Protocolo 12772, folº. 30-31. Escribano Francisco Antonio García de la Vega.

14. Archivo Histórico de Protocolos de Madrid. Protocolo 12772, folº. 32-33. Escribano Franciscisco Antonio García de la Vega.

DOCUMENTO 1º

Cobdizilo del señor conde de la Vuillanueba.

13 de octubre de 1678.

En el nombre de Dios todo poderoso Amen. Sepase como yo Don Francisco Valterra Berenguer Blanes y Parabesin, baron conde de la Villanueba, juentilhombre de Camara de S.A el serenissimo señor Don Juan de Austria, natural de la ciudad y reyno de Valencia, hijo legitimo y natural de los señores Don Vicente Valterra, cavallero de la Orden de Calatrava, conde de la Villanueva y de Doña Luisa Palavesin, difuntos, vecinos que fueron de dicha ciudad, y yo residente en esta Corte, estando enfermo en la cama, en mi buen juicio y entendimiento natural, creyendo como firmemente creo en el misterio de la Santissima Trinidad, Padre, hijo y espiriu santo, que son tres personas distintas y un solo Dios verdadero y en todo lo demas que cree y confiese la Santa madre Yglesia Catolica Romana, debajo de cuta fee y creencia protesto de vivir y morir debajo de lo qual digo y declaro para que en todo tiempo conste que hallándome en la dicha ciudad de Valencia, conforme a las leyes y fueros y costumbres de aquel reyno hice y dispuse mi testamento, escrito y firmado de mi propia mano y letra, en un pliego de papel, con fecha de diez y ocho de agosto del año pasado de mill y seis-cientos y setenta y cinco que se hallara refrendado y sellado en forma de pliego con el sello de mis armas que esta entre mis papeles, por el qual dispuse lo que fue mi voluntad y en el dejo declarado la forma y disposizion de mi hacienda y rentas, por tanto ahora, dejandole como lo dejo en su entera fuerça y vigor y conforme al uso, fueros y costumbres de aquel reyno, excepto lo que de el fuere rebocado por este mi codicilo, por via del o en la forma que mejor haya lugar en derecho, quiero que se guarde, cumpla y ejetute lo siguiente.

- lo primero quiero que mi cuerpo sea depositado en la capilla y boveda de Nuestra Señora de la Concepcion sita en el combento de Nuestra Señora del Carmen Calzado desta Corte, cuyo patron es el señor Don Juan Geronimo Palavesin, cavallero de la Orden de Santiago , mi tio, hermano de la dicha mi madre, donde estan enterrados mis aguelos los señores Don Juan Lucas Palavesin y Doña Francisca de Rojas, su muger, y que mi cuerpo sea amortajado con el avito de Nuestra Señora del Carmen.

- Que dejo la forma y demas disposicion de mi entierro y misas que se han de dezir por mi alma y demas sufragios, lo dejo todo a la voluntad de los señores mis testamentarios que debajo dejare nombrados.

- Quiero y es mi voluntad que los dichos señores mis testamentarios tomen y saquen de los mas bien parado de mis bienes y hacienda diez mill reales de vellon para el gasto de mi entierro y funeral y sufragios a su voluntad como les parciere = rebocando como reboco y doy por ninguna la cantidad que por el dicho mi testamento llebara dispuesto se distribuyese en el dicho mi entierro y funeral, por que solo quiero y es mi voluntad se distribuyan tan solamente los dichos diez mil reales de vellon.

- mando se de satisfacion y paguen todas las deudas que legitimamente pareciere estar yo deviendo, constando por instrumentos papeles mios, o otras legitimaciones o informaciones.

- dejo y nombro por mis albaceas y testamentarios para el cumplimiento de lo contenido en dicho mi testamento y este mi codicilo a los señores Doña Rosania Cabanillas y Valterra, mi muy querida y amada muger, condesa de la Villanueba y Don Antonio Juan de Centellas, cavallero de la Orden de Calatrava, marques de Centellas, del Consejo de Su Magestad en el Suprema de Ytalia y a Don Thomas Cabanillas, conde de Casal, mi hermano y a Don Carlos

Valterra, cavallero del avito de Montesa, el Consejo de Su Magestad y su oidor en la Real Audiencia de dicho reyno de Valencia y al dicho Don Juan Geronimo Palavesin, mi tio, y a Don Juan Lucas Palavesin, mi primo y a Don Antonio Espinola Lomelin y Granada, tambien mi primo y a Don Antonio Espinola mi sobrino, conde que oy es de Peçuela de las Torres y al licenciado Don Antonio Lomelin, capellan de Su Magestad en el Real Palacio de Valencia, y a cada uno insolidum y les doy y dejo mi poder cumplido y bastante quanto a derecho se requiere y es necesario para que agan, obren y ejecuten todo quanto en esta raçon se ofrezca, entrando en todos mis vienes y los pidan y cobren. vendan y rematen en publica almoneda o fuera della y de su valor cumplan y paguen todo lo contenido en el dicho mi testamento y coste mi codicilo y les dure esta facultad todo el tiempo que sea necesario, aunque sea pasado el año del albaceazgo y mucho mas, rebocando como reboco los testamentarios que tenia nombrados en el dicho mi testamento.

- quiero y es mi voluntad que aunque llebo dicho que la forma y disposicion de misas que se han de decir por mi alma, lo dejo a disposicion de los dichos señores mis testamentarios, ahora quiero y es mi voluntad se digan un mil misas rezadas de alma por la mia en altares privilegiados que parecieran a los dichos mis testamentarios.

- todo lo qual quiero que se guarde, cumpla y ejecute ineludiblemente con lo contenido con el dicho mi testamento, excepto lo que de el fuere rebocado por este mi codicilo, por via del o en la forma que mejor aya lugar en derecho y según y conforme a fueros y costumbres del dicho reyno de Valencia, asi lo otorgo en la villa de Madrid a treze dias del mes de octubre año de mill y seiscientos y setenta y ocho, sieneo testigos Don Juan Ferrer, Don Pedro de Gaviria, Juan de la Puente, Don Juan de Castañeda y Don Mateo de Mendieta, estantes en Madrid y el señor otorgante a quien yo el escribano doy fee que conozco lo firmo.

el señor conde de la Villanueva. Ante mi =Francisco Antonio Garcia de la Vega.

(ARCHIVO HISTÓRICO DE PROTOCOLOS DE MADRID.- Protocolo 12772, folº. 24-25 vltº)

DOCUMENTO 2 º.

Deposito del cuerpo del señor conde de la Villanueva.

2 de noviembre de 1678.

En la villa de Madrid a dos dias del mes de noviembre año de mil seiscientos y setenta y ocho se deposito el cuerpo del conde de la Villanueva desde la casa de su morada hasta el convento de Nuestra Señora del Carmen Calzado desta Corte y estando en la puerta del, por ser el cuerpo pesado por ocho personas en un ataud que era de madera aforrado por de dentro en tafetan pajizo y por de fuera en carmesi con galones de oro, tachuelas, cantoneras y dos zerraduras con sus llaves sobredoradas y se puso en el cuerpo de la yglesia en la tumba que para ello estaba prevenida, donde se le hizieron los obsequios y ofizios divinos que es estilo a cuerpo muerto y abiendo acavado le metieron en la Capilla de Nuestra Señora de la Concepcion que esta en dicho convento, de la qual es patrono el señor Don Juan Geronimo Palavesin, cavallero de la Orden de Santiago, tio del dicho señor conde difunto, donde le pusieron en el suelo y se abrio el dicho ataud y por mi el presente escribano fue reconocido

el cuerpo del dicho señor conde difunto, a quien reconoci en vida y en muerte, de que doy fee y despues se volvio a cerrar el dicho ataud con dos llaves y le metieron en la bobeda que esta en dicha capilla, a un rincón frontero al altar de Nuestra Señora junto a un letrero que esta metido en la pared con unas armas enzima y alrededor de dichas letras que empiezan diziendo Juan Lucas Palavesin, puesto en un marco de piedra jaspe y remates de alabastro, donde queda metido en una pieza que esta al pie de la escalera de dicha bobeda a mano yzquierda sobre otros ataúdes que habia en ella y una de las dichas llaves yo el dicho escribano la entregue y di en su mano a el padre fray Manuel Gutierrez, subprior del dicho convento y la otra a el señor Don Antonio Juan de Zentellas, cavallero de la Orden de Calatrava, marques de Zentellas, del Consejo de Su Magestad en el Supremo de Ytalia, como testamentario que es y a quedado entre otros del dicho señor varon conde y el dicho padre superior que a todo estuvo presente se constituyo por depositario en forma del cuerpo muerto del dicho señor conde que havia visto que quedava metido en dicho ataud y bobeda por si en voz y en nombre de los demas relixiosos del dicho convento por quien siendo necesario presta voz y cauzion en forma y a la ley y de tal se obligo y a los demas religiosos, a que cada y quando que por sus herederos u otras personas lexitimas les sean pedidos sus huesos, los daran y entregaran, pena de no hazerlo asi, caer e yncurrir en las penas en que caen e yncurren los depositarios que no acuden libremente con los depositos que se les hazen y para lo aber asi por final obligo el dicho convento con bastante forma de derecho y paso su execucion, dio poder por si y en dicho nombre a las justicias y juezes de Su Santidad de qualesquier partes que sean y en especial a las de esta Corte y villa ynsolidum y asi lo otorgo y firmo a quien doy fee conozco y por el dicho señor marques testamentario se me pidio por testimonio e yo lo doy referido aque se allaron presentes por testigos Don Francisco Ayerbe, capellan de las monjas de Don Juan de Alarcón, Don Juan de la Puente y Don Juan Ferrer y otras muchas personas mas.

fray Manuel Gutierrez subprior . Ante mi = Francisco Antonio Garcia de la Vega.

(ARCHIVO HISTÓRICO DE PROTOCOLOS DE MADRID. Protocolo 12772, folº. 27-27 vltº.).

Disensiones a un díptico. Un artículo de arqueología industrial en Burriana

NORBERTO MESADO OLIVER

Resumen:

Se comenta un renacer económico en la ciudad de Burriana (acaecido entreguerras –1918/1936– derivado del comercio naranjero, que incidirá en el urbanismo pues Economía y Arte van de la mano, el cual absorbe unos variados y mezclados estilos arquitectónicos (eclecticismo) tomados del Art Nouveau, Art Decó e Historicismos.

Palabras clave:

Modernismo; Art Decó; Soldadura autógena; vidriera.

Zusammenfassung:

Man berichtet über eine wirtschaftliche Renaissance Burrianas (stattegefunden zwischen den Kriegen –1919/1936–), deren Ursprung im Orangenhandel zu finden ist und Einfluss auf den Stadtbau hat, denn Wirtschaft und Kunst sind eng miteinander verbunden Die Kunst nimmt verschiedene und gemischte architektonische Stile auf (Eklektizismus), den er von Art Nouveau, Art Decó und Historizismus hat.

Schlüsselwörter:

Modernismus; Art Decó; Schweissen; Glasfensterkunst.

En los inicios de la segunda mitad del siglo XIX la Diputación Provincial se encuentra con la gran necesidad de llevar a cabo las principales carreteras provinciales, herederas de aquellos maltrechos –y muchas veces inexistentes– caminos medievales que serpenteaban por collados, ríos y barrancos cuando alcanzaban zonas montañosas. Así, el 19 de abril de 1857 aprobaba la prolongación, hasta el Grao de Burriana, del camino de Segorbe (aun en construcción) pasando por las calles del Arrabal de Valencia y El Barranquet.

Se construye, por ello, la recta carretera al Grao elevándola en su tramo final para que los humedales (Riu Sec y «estany», en especial el de la Vila) no la hicie-

sen intransitable en periodos lluviosos (recordemos que son proyectos de los nuevos ingenieros) y como pasa a ser un vial de importancia, con el nuevo siglo, vecinos pudientes la escoltan de chalets de cierto lujo, y de algunos almacenes en su inicio. Y como el «Grau» se pone de moda, el municipio inauguraba en 1898 el tranvía de tracción animal, –el de la conocida fotografía de Durá–, (fig. 11), el cual, según Roca¹, dejaría de funcionar en 1903; y en julio de 1907 circulaba ya el primer tren a vapor desde Vila-real al Grao (de Burriana), que pronto, según el mismo historiador, dejaría de actuar pues el Ayuntamiento, en 1913, tomaba el acuerdo de arrancar sus raíles. Por ello es curiosa la noticia que publica el Heraldo de Castellón el 6 de noviembre de 1915, pues la Jefatura de Obras Públicas ofertaba al ayuntamiento «vías metálicas» para esta carretera. Y la misma prensa, un mes después, hace publico que el municipio colaborará con 25.000 pesetas «*en la mejora de las vías metálicas para la carretera del Grao*». ¿Se estaban restaurando, o renovando ya, aquellas del menudo tren². Si así fuere, no parece que el día 3 de diciembre estuviese en funcionamiento dicho transporte a vapor, puesto que con motivo de haber embarrancado el buque inglés «Isle of Hortings» (se decía que por haberse acercado en exceso a la costa, huyendo de un submarino alemán) iba tanta gente a verlo, con carros y a pié, que la nota de prensa dice que *más parecía una romería*.

Entre los primeros chalets edificados junto a este camino sobresaldrán el de Muñoz-Peirats, de José Martí, del médico Alfredo Manrique, del diplomático Vicente Sales Musoles, cuya dicción arquitectónica en ellos pasa a utilizar algo artesano y, a su vez, artístico: la marquetería. Sus calados decoran balcones, jabalcones y antepechos. Y sus fábricas, resaltando el esplendor geométrico, tienen otra peculiaridad al ser casas de campo de planta centralizada (excepto la de Manrique), y quienes nos fijamos en ellas las venimos atribuyendo a Godofredo Ros de Ursinos Calduch (1850/1924), y a Francisco Tomás Traver (1866/1928). En palabras de los arquitectos Enrique Llop [†] y Lidon Lara, que los han estudiado: «*Son edificios emblema, para proporcionar a su propietario una imagen de mayor nivel cultural, de poderío y articulador de una forma de relaciones y costumbres*»³.

1. ROCA ALCAIDE, F.: *Historia de Burriana*. Castellón de la Plana, 1932.

2. El semanario político «La Unión», de fecha 11 de septiembre de 1915, aclara lo de las «vías metálicas» para el camino del Grao. Se trataba de planchas o redes de acero para la calzada, una solución que enarbolaba la Sociedad de Marineros conjuntamente con la de Carreteros y Exportadores. En contra estaba el ayuntamiento (en poder de los conservadores) con su alcalde Juan Peris, el cual se inclinaba por un firme de argamasa. Y es tan necesaria para el comercio la comunicación urgente, que el «Heraldo de Castellón» de fecha 21 de diciembre de 1915 daba la noticia de que Burriana inauguraba una *nueva central telefónica*.

3. LLOP, E y LARA, L: «Les alqueries. Volums i Simetries». Artículo fotocopiado que Enric Llop me dio y dedicó, en el que falta la revista en la cual fue publicado. Tal vez en *Cimal –Cuadernos de Cultura Artística*, Valencia, en cuyo nº 21, del año 1983, y con el título «Estudio gráfico de la villa neoclásica del Sr. Luís Medrano», figura parte del citado trabajo mecanografiado.

Godofredo Ros, en el año 1896, inicia en Burriana el convento de los Carmelitas y la mansión adjunta de Bernabé Peris Enrique. Pero toda obra monumental es lenta y en fotografía de Tomás Sanjosé, fechada en 1907, advertimos finalizado el inmueble de «Casa Bernabé» (su inauguración, según me comentaron las hijas de este comerciante, Salomé y Rebeca, se llevó a cabo en 1901), y en retardada construcción la iglesia (fig. 1). Igualmente realiza, junto a la carretera del Grao, la mentada alquería del médico Manrique, que E. Llop y L. Lara fecharán en 1902 (fig. 2).

Tomás Traver, rubricaba, en 1896, el plano topográfico de Burriana (dos ejemplares sobre seda⁴), el cual pasamos a custodiar cuando el consistorio, contraviniendo órdenes de Conselleria, demolía en su totalidad el ayuntamiento debido al arquitecto Enrique Pecourt, cuyos planos-proyecto, igualmente tirados con motivo de tal derrumbe, rescatamos y depositamos en la biblioteca del Museo Arqueológico. El plano topográfico de Tomás Traver no alcanza este sector del perímetro urbano; no así el que lleva a cabo Pecourt en el año 1935, en cuyo «Plano General de Burriana» figurarán las nuevas alineaciones y zonas a urbanizar en el «*ensanche*». Plano y memoria que, por su rareza, insertamos en el n° 25 de la *Col·lecció Papers*⁵. En él, y como «elemento a desaparecer», advertiremos en amarillo, debajo del tramado en rojo (elementos a crear) perteneciente al «*Barrio Jardín de la zona SE*», una franja (prolongada hacia Nules) que parece pertenecer a los almacenes geminados, ambos de igual altura pero diferente longitud y anchura, posteriormente de «Valencia S.A.», *ensanche* –el de aquella *Ciudad Jardín*– que no se llevaría a efecto.

Igualmente hemos examinado el «Plano General de Burriana» trazado en el año 1929 por el ingeniero madrileño José Alfaro Cerdón, para la renovación del tendido eléctrico, el cual, por el SE, sólo llegará hasta el inicio de la carretera del Grao; también el «Mapa Nacional Topográfico Parcelario (Polígono n° 41, Hoja 1ª)» rubricado en el año 1943, y en el sector a investigar tan sólo se delimita el perímetro propiedad de los Hermanos Muñón Peirats, pero no así sus inmuebles.

A Tomás Traver atribuirán E. Llop y L. Lara la alquería preciosista, de recreación neogótica, de José Martí, junto al Camí dels Quarts de Calatrava, derribada el día 23 de noviembre de 2005 al integrarse en el PAI «Novenas de Calatrava» y no haberse salvaguardado por el ayuntamiento, obviando el inventario de los inmuebles a proteger realizado por los arquitectos Alfred Pastor, y luego por Enrique Llop, catálogos que el propio Ayuntamiento, conjuntamente con la Generalitat, pagó: la «nueva Burriana» que va a quedar separada de la más «vieja», la histórica y monu-

4. De estos dos ejemplares, el depositado en el Museo Arqueológico de Burriana (en mal estado de conservación) aparece rubricado y datado por su maestro factor. El otro ejemplar (en buen estado) no está datado ni firmado. Manualmente, a lápiz, lo hicimos nosotros. Hoy figura expuesto en la Alcaldía del Magnífico Ayuntamiento de Burriana.

5. NOS, J, CLARAMONTE, M y SOROLLA, F. *El Mercat de Burriana*. Magnífic Ajuntament de Burriana, 2003.

mental, la cual quedará (con el tiempo) para los menos pudientes y los inmigrados. Casa de campo, –la de José Martí–, que Llop y Lara fechan alrededor del año 1917. En ella llamaban la atención, en sus cuatro caras (la de los imafrentes de la planta en cruz griega), los ventanales ojivales (con parteluz y celosía de madera calada) así como los jabalcones: alquería única en La Plana⁶.

De esta misma factura será la casa nº 16 de la calle Sant Josep (fig.3), modos de crear, en los inicios del 1900, basados en la arquitectura pretérita (los denominados «historicismos»), que pasa a utilizar en los balcones de mayor enjundia (prácticamente siempre en el casco urbano) los balaustres de hierro moldurado (*ferro colat*), y en las grandes rejas de la planta baja: el robloncillo, el encaste y las abrazaderas para unir sus hierros. Si comparamos las «goteras» (sofitos) de hierro de Casa Bernabé, con las de Raval nº 18, fechada en su imafrente en 1900 (fig.4), advertiremos que son las mismas.

Igualmente se derribará en el citado PAI el almacén que colindaba, hasta el 5 de febrero de 2007, con el ajardinado chalet de Muñoz-Peirats, el cual había utilizado el comercio de Leonardo Ramón. Su fachada estaba inspirada en las estaciones de tren, y tenía, además, un amplio mirador (fig. 5). En su interior, la consabida escalera de caracol, de madera, con la baranda calada, comunicaba la planta baja con la oficina. Todo se lo llevaba «la pala» (con saña) en aquellas fiestas de San Blas, para abrir la calle de «Abel Mus». Y es que la moda americana, aquello de estar en el sur y en línea recta ver el norte, sigue destruyendo nuestro patrimonio. Urbanizar, en nuestra vieja Europa, es respetar al máximo su patrimonio urbano, irrepetible, e iniciar los viales a partir de él. Pueblos como Carcagente, Gandía, o Alcira adquirieron almacenes de naranja para su conservación: Burriana los ha destrozado prácticamente todos puesto que ya sólo destacan, por su aún interesante fachada, los de las calles Mariano Benlliure, y Mosen Joaquín Jardí: hoy (a partir de la primera alcaldía socialista) «Carrer del Jardí».

El último de los mentados chalets de campo, el más próximo al mar, era del republicano y diplomático, –fue embajador de España en Brasil–, Vicente Sales (1883-1958), también de planta en cruz (fig. 6), aunque algo más tardío que los anteriores ya que no utiliza el solado de teselas de gres, policromas, como lo harán los edificios precedentes, sino la baldosa hidráulica (de «pórtland»), decorada con motivos geométricos. Tampoco se techa, como lo hacen los anteriores, con teja plana, ya que utiliza la más universal: la «mora». Edificación igualmente en ruinas, pero con un bonito jardín «romántico» que conviene salvaguardar, ideal para dar una mejor entrada al contiguo paraje natural, protegido, de l'Estany de la Vila. Su casal, tras repristinarlo, podría valer para recibir e informar a los visitantes de la fauna y flora del «Clot»; pero seguro que será demolido y talado su arbolado...

6. La *Revista de Burriana* publicaba de tal alquería, para su salvaguarda, en su número 7 (octubre de 2004) un SOS; después, en su número 12 (enero de 2006), su RIP.

Es el chalet de Muñoz-Peirats, a margen de la carretera del Grao, el de mayor enjundia. Grandeza que enmarcará su pinada, la cual antes de la construcción del vial, –el camino o carretera al Grao–, quedaba integrada en el contiguo conjunto de Calatrava, con su singular torre medieval. Pero alguno de sus centenarios pinos también terminan de ser talados. Su planta avanza brazos mostrando unos jabalcones voladizos, con marquetería, que la feraz vegetación ennoblece (fig. 7).

Los almacenes historicistas del casco urbano tenían su sosia en aquellos ubicados en los inicios de la carretera de Castellón (fig. 8), uno de los cuales, el neogótico (en donde estuvo «Envases Ventura») estaba fechado en 1899, el cual, una vez más, el ayuntamiento, –esta vez en la década de los ochenta–, mandó «afeitar» retirando la fachada unos palmos, tan pocos que las dos fornículas de los ángulos superiores siguen siendo las originales.

Otros almacenes en el Grao, y alguna de sus casas, siguen la misma dicción arquitectónica, como lo fue la de González (fig. 9) junto a la de Bernabé Peris con su magno mirador (fig. 10); y lo sigue siendo el chalet del que fuera alcalde (1954-1959) Joaquín Úrios Planelles, contiguo al «Clot de la Mare de Dèu», un paraje húmedo señero en La Plana.

Los espaciosos miradores («coloniales») de madera, frente al mar, constituían (pues ya sólo quedan dos: el de Bernabé Peris y el que fue del Obispo de Oviedo D. Juan Bta. Luís Pérez (1874/1934) auténticas atalayas para que los comerciantes, sus primeros dueños, tanto vigilasen los veleros, bergantines y vapores que llegaban para su carga, como el trabajo de los empleados.

El chalet del comerciante Muñoz-Peirats sigue teniendo (puesto que la actual crisis inmobiliaria ha retardado su demolición), a pocos metros, el almacén para la confección de las cajas de naranja, nave que cerrando visualmente la calzada del Grao (pues en él curva) apenas podemos apreciar en la fotografía que Durá lleva a cabo hacia el 1905 (fig. 11), vistas populosas en vecindario, como todas entonces, pues era un acontecimiento (la insólita llegada de aquellos primerizos fotógrafos con sus grandes trípodes y cámaras fotográficas) que empleaba la chiquillería para ir tras de ellos con jolgorio y rebufo, como tras el «Flautista de Hamelin» iban ratas y ratones.

Según Guillém Ríos⁷, en este almacén, a principios del XX, trabajó el exportador holandés Jan de Wit bajo la firma «Delta», teniendo como encargado a Domingo Vernia. Después de la pasada guerra las instalaciones serían adquiridas por el *holding* FESA (Frutos Españoles S.A.), propiedad de los hermanos Muñoz Rodrigo, los cuales poseían *més de cinquanta magatzems en tota la Comunitat Valenciania i Murcia, dedicats a l'exportació de cítrics i l'elaboració de sucs, i que comercialitzava entre altres productes la marca «Zumos Vida»*. Y sigue comentando que en 1946 (recordemos que fue «l'any de la gelà»), y ya entorno a la familia Muñoz-

7. RIOS, G (corresponsal de prensa): «La Joya Export, S.A.». Ficha histórica mecanografiada.

Peirats, la explotación de Burriana pasa a denominarse «Valencia S. A.», iniciándose en ella la elaboración de las frutas en almíbar, así como el envasado de otros vegetales en conserva puesto que se siente la necesidad de diversificar los productos hortofrutícolas para hacerlos más duraderos frente a las inclemencias del tiempo, así como competitivos en los mercados europeos.

En 1973 (seguimos a G. Ríos) los propietarios de Valencia S.A. fundarán una sociedad, al 50%, con la multinacional japonesa *Mitsubishi*, confeccionando gajos de satsuma en almíbar. Es cuando la nueva compañía pasa a denominarse: «La Joya S.A.». Pero en 1981 se hacía cargo de esta sociedad un grupo de empresarios de Castelló de la Ribera, a través de otra empresa valenciana: Industrias Videca S.A. Será en 1984 cuando «La Joya, S.A.» pasa a denominarse: «La Joya Export, S.A.», la cual abandonaba su «histórico» emplazamiento en mayo de 2007, para trasladarse al Camí Les Monges y ocupar modernas y crecidas instalaciones debidas a «Grupo TEC-Valencia», inauguradas oficialmente el 1 de febrero de 2008. Pero no se desarraigará de su intrahistoria, pues con el cambio, y como recuerdo del pasado (todo recuerdo lo es) se traslada –¡menos mal!– la magnífica reja y la no menos bella vidriera dedicada a la Sagrada Familia, obligando el ayuntamiento a dejar *in situ* la torreta de hierro que sostuvo el depósito del agua, también trasladado, que es como dejar una pica en Flandes, pero sin Flandes... la cual, a los pocos meses, dado su anacronismo en un paisaje nuevo, sería también retirada (fig. 12).

El almacén que, de soslayo, apenas captaba aquella postal de Durá, nada tendrá que ver con el que con él gemina, más cercano al mar, cuyo lenguaje arquitectónico es «diferente» pues hay claras y puntuales disidencias. El primero, como todos los almacenes construidos hacia el cambio de siglo, seguirá utilizando en su fábrica el mampuesto: roca cuaternaria del subsuelo, «bolo» de barranco, y ladrillos bizcochados tan sólo para los verdugones y vanos, todo trabado con la argamasa blanzuca pues es de cal viva con arena, hecha a pie de obra. Y algo bien singular: estos primeros almacenes, en La Plana, están exentos de cualquier concesión al arte del hierro y del vidrio, salvo el enrejado que suele proteger el vano, apuntado o de medio punto (si no posee el dintel recto), de la puerta principal. Son ahora trabajos sencillos, de platina, con roleos sujetos por robloncillos. Así lo hará este primitivo almacén del holandés Jan de Witt, el cual cubre con cuchillería a doble vertiente, utilizando de carga la vigueta de madera con tirantes de hierro roblonado en sus ángulos (fig. 13). Y algo que creímos, *a priori*, importante para su cronología: sobre tales jácenas hace asiento la teja plana, llamada en Valencia «alicantina»; en Barcelona, «catalana»; y en Francia, «marsellesa». Teja que renace (pues también la emplearon los romanos *-imbrices*) con la industrialización para techar grandes naves y suplir el excesivo peso de la teja de media caña (la *tégula*), con la que fabricar las cobijas (*els cavallons*) y regueros (*els rius*) que se asentaban, con barro o mortero flojo, sobre soldados (*entabacats*) de ladrillo: un peso excesivo y peligroso para las crecidas y modernas naves de aquella Europa con su plural industrialización.

La teja de nuestro almacén (el de la fotografía de Durá) está sellada con la marca: *Cerámica alicantina / Hijos de Jaime Ferrer* (fig. 14), y en su reverso posee un menudo ojal para que un alambre la agarre a la armadura de madera tras asentar la cabalgadura con algo de argamasa.

El otro almacén, el «nuevo» (que no existía cuando Durá vino a Burriana), presenta un novedoso lenguaje ya que utiliza en su fabrica el «Pórtland» y el ladrillo bizcocho, y no los «bolos» en los muros de carga; cubre con cuchillos de hierro y tan sólo sobre el lomo de la vigueta en T posee un tablón «acostado» para el descanso de las tejas, esta vez selladas por la alfarería: *Alcocer Hermanos y Cia. Cuart Valencia*. Y como el progreso tiende hacia lo no artesanal (por aquello del ahorro) se dejan de sujetar con alambre (ya no poseen ojal) y lo hacen a hueso (fig. 15). Pero, como sospechábamos, de poco sirven tales marcas ya que habiéndome entrevistado con el amigo Manolo Cerdá, del Servicio de Investigación Etnológica y de las Culturas Tradicionales de la Diputación de Valencia, me dijo que, prácticamente, la arqueología industrial en la Comunidad está por hacer dado que en la Universidad sólo se estudia la prehistoria y la romanización. Cosa bien cierta, pues cuando en 1969 publicaba las cerámicas medievales del Palau⁸, y en 1974 las de Vinarragell⁹, con metodología arqueológica, llamaron la atención en el Departamento de Estudios Medievales de la Universidad de Lyon, diciéndome que era la primera vez que, con tal «respeto» y «ciencia», se publicaban unas pastas musulmanas tradicionalmente desechadas en las excavaciones, puesto que no había precedentes en España, motivo que sirvió para trabar una amistad duradera con el catedrático Pierre Guichard. Con él abrimos (1973 y 1980¹⁰) en el casco histórico, dos sondeos hasta alcanzar las capas más hondas (lecho del río), pues quedarse a poco más de un metro (excavaciones recientes en Carabona y *parking* de San Vicente) de poco sirve.

La sustitución del mortero de cal y arena (hecho a pie de obra) por el cemento «Pórtland» (el cual llega a los comercios envasado en sacos de tela) reduce el trabajo del obrero y, por ello, el coste del inmueble; y su dureza es tal que se prescinde, mayormente, de los canteros que en aquellos almacenes primerizos, con piedra de Borriol, labran umbrales, guardacantones, jambas... Por otro lado el camión, de más sencillo manejo, va sustituyendo al carro tirado por reatas de caballos siempre difíciles de conducir cuando la carga era excesiva (casi siempre), motivo por el cual dejan de protegerse con piedra (guardarrodos), en los almacenes nuevos, las jambas de las puertas; o se retiran, de existir, al ensancharse para el paso de los automotores.

8. MESADO, N: «Yacimientos Arqueológicos de Burriana. (Castellón)». en *Archivo de Prehistoria Levantina*, Valencia, Tom XII, 1969, pp, 177/203.

9. MESADO, N. *Vinarragell (Burriana-Castellón)*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia. Serie de Trabajos Varios Núm. 46. Valencia, 1974.

10. GUICHARD, P. «Los orígenes islámicos». en *Burriana en su Historia* Burriana, 1987, Vol. I. pp 71/88.

La primera factoría valenciana para la producción de cemento artificial se instalaba en Bunyol en 1922 por la «Compañía Valenciana de Cementos Pórtland». Será después de la Guerra Civil, tras un plan de reestructuración nacional («Regiones Devastadas») cuando se multiplican estas fábricas para poder paliar los desastres causados por la conflagración, y en 1941 los hornos instalados en Burjassot van a cubrir la fuerte demanda del área castellanense.

En el almacén de Muñoz-Peirats (1946) se precisan nuevas instalaciones para la diversificación de los derivados de la fruta, la cual, pelada y cortada para su envase, sólo puede transitar por canales de agua a presión. Por ello se construye, sobre una torreta de hierro, el depósito del agua, para que esta, en su caída y fuerza, haga circular la fruta por el interior del almacén, la cual pasa, primero, a los depósitos calentados por el fuel-oil, debidos a la firma barcelonesa «Constructora Field, S. A.». Después, ya escaldada, llega a las mujeres encargadas de mondarlas manualmente, hasta que tras el rebanado mecánico y envasado será etiquetada para su distribución comercial.

En aquellas ya viejas oficinas pregunté por la persona de más edad que hubiese trabajado aquí, y me dijeron que en Nules vivía Manuel Canós Palau, de apodo «Manolo Galí». La tarde del 8 de febrero de 2007 me entrevistaba con el Sr. Canós, persona sumamente amable, quien me comentó que entró a trabajar con la firma FESA en el año 1943, a sus 18 años, y que rejas, vidriera y depósito del agua ya estaban. Que en 1947 ó 48, Manuel Ortega Gallo puso en el almacén su invento: un gran cono metálico, rotatorio, para secar las pieles de la naranja. Y Luís y su hermano Joaquín Muñoz (cree que hacia 1956) estuvieron ocho meses sin poder pagar la naranja. Entonces Luís Muñoz («el Bolo»), al 50% con la firma Mitsubishi, crea «La Joya, S.A.». Pero tememos que los muchos años pasados haya alterado la memoria del Sr. Canós (si es correcta la fecha del año 46), pues era el único almacén del pueblo que tenía depósito elevado, el cual estaba en función –sólo en función– con el producto que allí se fabricaba: las conservas vegetales y la fruta en almíbar, comercialización que sólo llega con la firma «Valencia S.A.».

Relata que se hacían tres turnos: de 6 de la mañana hasta las 14 horas, el primero; de las 14 a las 22 el segundo; y el tercero, que era el de las limpiadoras, de nuevo hasta las 6 de la madrugada. Y como en Burriana no había bastantes mujeres pues todos los almacenes solían trabajar en plena campaña a destajo, la empresa colocaba diariamente un autobús que desde la Vall d'Uixó y Onda acercaba aquella mano de obra que faltaba. Dice que la encargada del personal era entonces la señora Beatriz, la cual, como nadie tenía teléfono, avisaba en un tiempo record yendo de casa en casa a las más de 300 mujeres del pueblo que trabajaban, por turnos, para FESA y Valencia S.A. Manolo Galí (como le gusta que le llamen) nos comentó que pocas mujeres había conocido tan laboriosas y honradas.

Su misión, dirá, no era otra que el recorrer media España para comprar la fruta que diariamente precisaba el almacén: en Tarragona, Lérida, Badajoz y Cáceres,

peras; en Alicante, Huesca, Zaragoza y Navarra, alcachofas y más peras; en Navarra y La Rioja, tomate; en Toledo sus apreciados higos blancos; y en Callosa d'en Sarriá (la Marina Baixa), el níspero. Y sigue explicando, sin pausa, que de la naranja blanca (la comuna) comenzose extrayendo en Burriana el ácido de su piel, ya que tras esta operación era llevada en camión a Carcaixent para sacar el zumo («Zumos Vida»); mientras que la corteza de la navel se mandaba a Francia para la fabricación del «*Cointreau*». Se envasó, en conserva: tomate, alcachofa, «bajoqueta»...; y en almíbar: peras, níspero, higos...; y algo muy apreciado por los ingleses y alemanes: la mermelada de naranja amarga.

Cada salida compraba Manolo Canós: 4 ó 5 millones de kilos de tomate y pera, llegando a tragar la fábrica unas 250 toneladas, diarias, de satsuma. Fue un empleado ejemplar, y en su jubilación el 21 de noviembre de 1996 –¡cincuenta y cuatro años en la empresa!– los compañeros de La Joya Export, S.A. le entregaban una placa (que me enseñaba con orgullo) en la que, tras la dedicatoria, se anota: *més val llapisera curta, que una memoria llarga*, puesto que «Manolo Galí» todo lo confiaba al lápiz, y cuando daba un recado les obligaba a anotarlo para que no hubiese confusión, por cuanto siempre estaba regalando lápices y blocs de notas.

Pero el poderío económico e innovador de la firma «FESA o Valencia S. A.» se pone de manifiesto en otro elemento del almacén renovado: el vitral que cierra el óculo del imafrente de la nave, muy «raro», por su contenido, en tiempos de república; pero «normal» dentro del nacional catolicismo de posguerra. E igualmente magna es la rejería a margen de la carretera. Veamos, por separado, ambos elementos.

LA REJA-PUERTA

La forja del hierro, al finalizar el siglo XIX, sigue la tradición decorativa procedente del barroco europeo, y quienes la trabajan van a utilizar, y basarse, en el estudio que en 1881 publica en Tolón: Henri Grave, denominado «*La Ferronnerie, Le Nouveau Serrurier*» (fig. 16), cuyos centenares de dibujos, recogidos por media Europa, se basan en los roleos y zarcillos unidos por el robloncillo, la abrazadera y el encaste. Sin embargo, si nos fijamos en la rejería de nuestro almacén, el lenguaje, en parte, es diametralmente opuesto: la platina y el cuadradillo, junto a piezas de fundición (esteliformes y ruedas dentadas), quedan ligados por la soldadura autógena (soldadura por fusión, al peltre), usándose la denominada «soldadura a tope» puesto que el cuadradillo de hierro se corta y suelda en cada uno de los fragmentos que van a componer los roleos cruzados; aunque se sigue utilizando el tradicional roblonado y la abrazadera. Esta soldadura autógena (aunque coligada con el remache) la podemos ver en todas las bonitas y elegantes rejas de Burriana (la de calle Mariano Benlliure nº 20 la fachada aparece datada, en su antepecho, en

1932.), excepto en la más destacada: Merced nº 8, en la que campa un modernismo floral más propio de una artesanía de bolillo que de un herrero, aquí excepcional (fig. 17).

Pertenecen a mansiones que se construyen entre guerras (1918/1936) pues no hay que olvidar que es en 1925 cuando el número de exportadores y confeccionadores de cajas de naranja, en nuestra Ciudad, alcanzan los 362¹¹. Este *froruit* llevaba a crear por gran necesidad –apenas tres años antes– el Banco de Burriana. También se colocaba en 1926 la primera piedra para la construcción del puerto. Pero es en el año 1930 (pese a la crisis del 29) cuando el tonelaje de embarque (aun en el Grao, a mar abierta) logra su cifra record: 1.084.500 Tm. Recordemos, y ello es igualmente significativo, que en 1927 el arquitecto municipal Luís Ros de Ursinos Polo de Bernabé (1884-1978) proyecta las escuelas nacionales «Cervantes» y «Viciana», introduciendo en Burriana los corridos ventanales (prácticamente imposibles con los viejos materiales), como los de la cara de levante del almacén que comentamos (fig. 18); y es en 1933 cuando se inaugura el bello mercado de abastos, obra de otro arquitecto municipal: Enrique Pecourt Betes¹². También la Iglesia, bajo el Cura Ecónomo Rdo. Joaquín Balaguer Martinavarro, construye en 1934, en el pasaje abierto que comunicaba la Parroquia con el Barranquet, el Salón Parroquial «Juventud»¹³.

Pero del mismo modo la moderna sociedad precisaba de la diversión y la ensoñación, y se abren teatros y cines (Cine Oberón y Cine Velódromo lo fueron en 1914; el Salón de Actos PP. Carmelitas, en 1924; el Cine Jardín, en 1927; y el Cine Sociedad Artística Teatral, en 1931¹⁴). Será tal el auge que respira la Ciudad, que el vecino de Vila-real Baldomero Blat Bosque, en 1924 y tras mucho papeleo, inauguraba en la céntrica calle de San José un «moderno» *cabaret*, –«Bar Ideal»–, hecho que levanta en armas a cuantas *hermandades*, *archicofradías*, *congregaciones* y *asociaciones piadosas* (en resumen, a todo el beaterio) había en la ciudad, y pese a las quejas de Baldomero ante el Gobierno Civil alegando que también tenía Burriana, y nadie protestaba: *tres casas de lenocinio*, *más cincuenta tabernas* (contaba el pueblo con unos 14.000 habitantes), no le valdrían coplas y el 10 de junio del año siguiente daba con sus huesos en la cárcel de Nules, quedando clausurado aquel establecimiento *servido por bellas camareras*¹⁵.

Es asimismo (no puede ser de otro modo) el mejor período de las laudas sepulcrales del Cementerio Municipal, con su reciente ensanche (1928): todo ello producto de aquel despertar económico debido a la riqueza derivada de un comercio

11. ABAD, V: «La economía naranjera, 1840-1975». en *Burriana en su Historia*, Burriana, 1990, Vol. II, pp. 387-457.

12. NOS, J, CLARAMONTE, M y SOROLLA, F. Op Cit.

13. «JUVENTUD». Con cesura eclesiástica. Año I, Nº 5. Burriana, julio 1934.

14. Archivo de Gobernación, Castellón. Expediente 11224.

15. Archivo de Gobernación, Castellón. Expediente 11236.

pionero. Época dorada, esta sí –la de los veinte e inicios de los años treinta– que se reflejará en la plural renovación artística pues economía y arte van de la mano ya que *todo cambio en las formas artísticas y culturales no obedecen al capricho o al quehacer de un artista, sino a la transformación de unas estructuras sociales, políticas y religiosas*¹⁶.

El leguaje de esta magna reja del almacén que comentamos, nada tiene ya de barroquismo, y la soldadura autógena está presente. Si nos fijamos en su decoración, advertiremos en ella juegos tomados aun del Art-Decó, caso de los roleos en «caracol», encarados, que encumbra el eje de la puerta (fig. 19); o su propio remate, el cual poco tiene que ver ya con aquella flor de lis –emblema afrancesado de los Borbones– como habría sido, seguro, de estar fabricada en el XIX. Por otro lado hay aquí algo hiriente: sus apuntadas estrellas cimeras, de molde, y las rodela parreadas, igualmente con puntas, sosteniendo el arco de ingreso decorado con ruedas menores, igualmente dentadas. Es, por ello, un lenguaje «militarista» (de alambreada); e incluso el citado tema pseudo-flordelisado en su esquema, es semejante al usado en su águila por diseños de los emblemas del fascismo. Por ello, mientras laboramos este artículo hemos pensado que todo este conjunto (almacén nuevo, depósito, reja y vidriera) pueda ser de posguerra, de FESA o, mejor, de Valencia S. A.; pero... igualmente pudiera pertenecer –ahora exceptuando el depósito– a Luis Ros de Ursinos en su época de arquitecto municipal.

Y esta reja es coetánea del almacén que protege porque en los dos ventanales de arco rebajado de la fachada, sus protecciones son de la misma factura (fig. 20), y estaba anclada a las pilastras: con «pórtlant». Se sabe que las rejas burrianenses, con soldadura, procedían mayormente de talleres valencianos.

Para dar una antigüedad, que no creemos, a esta reja, hay quien se ha basado en el libro publicado con el título de «Contalles» por el maestro Manolo Roselló (†). En él, sin comentario alguno en el texto, aparece una fotografía de unos personajes ante esta verja, uno de los cuales dice ser (aunque no lo diga) el famoso torero «El Gallo»¹⁷. Pero como Fernando Gómez muere en 1897 y el grupo fotografiado viste con ropa de entrado el siglo XX, pudiera tratarse, creemos, de «Gallito»: José Gómez Ortega (más popularmente *Joselito el Gallo*, como sugiere Guillem Ríos en sus anotaciones prestadas, quien apunta que este matador, en 1914, había toreado en Castellón habiendo disecado la cabeza del bóvido el burriánense «Vicent el Cabanenc», *protome* que, habiéndolo visto, no posee inscripción alguna.

Gallito fallece corneado en 1920, a la edad de 25 años, en la plaza de toros de Talavera. Los personajes fotografiados (por la cámara de un aficionado, y ello es importante pues no las solía haber con anterioridad) pueden rebasar los 30. Este

16. MARZÁ, D. *El Modernismo en Burriana*. Colegio Universitario de Castellón. Curso 1973 (Ejemplar mecanografiado).

17. ROSELLÓ, M: *Contalles de Burriana, IV*. Burriana, Caja Rural «San José». 1988.

torero poseía un mentón potente y una barbilla redondeada (heredada de su padre Fernando Gómez *el Gallo*), como podemos ver en una tela del Museo Municipal de Madrid¹⁸.

Los fotografiados, en especial su principal (el que se cree el torero, aunque es verdad que parece sostener los «trastos de matar»¹⁹) la tiene fina, más bien apuntada, y los trajes («de mudar») aun existían en los años cuarenta... ¿Pudo ser el fotografiado en el centro del grupo: Manuel Ortega Gallo, el «inventor» de aquel cono metálico, y haber un trastrueco de personas y sobrenombres?

LA VIDRIERA

Los grandes vitrales nacen en Europa con el gótico para bañar de luz, color y «evangelio» al creyente, puesto que Dios era Luz (*Ego sum Lux mundi*). Pero tras el gótico la vidriera llegará a desaparecer pues se alegaba que la semi-oscuridad que produce hacía imposible leer los libros de rezo, e incluso llega a prohibirse diseñar santos sobre el transparente. Los vitrales del siglo XVII de la catedral de Segovia van a ser los últimos construidos en España por el racionero Herranz, y los canónigos de León convenían en colocar vidrios blancos en las iglesias de nueva planta. Herranz escribe que, salvo él, no había en España, ni en Flandes, quien fabricase ya vidrieras historiadas.

Es con el Barroco cuando los templos van a inundarse de luz diáfana al cerrar sus vanos con alabastro, culminando con las «glorias» y «transparentes», auténticas cataratas celestiales de ángeles, santos, nubes y rayos de oro, conjuntos repletos de luz natural, tamizada, con la intención evangélica de atraer las miradas del cristiano entornado de la penumbra terrena, como el bellísimo transparente de la catedral de Toledo.

Pero en el siglo XIX, con el Romanticismo, renace el vidrio decorado, aunque falto de la técnica medieval, ya perdida, y lo hace con algún santo titular del templo o de la capilla. En nuestra ciudad tenemos un buen ejemplo en el óculo de la iglesia de San Blas, cuya primera piedra se fecha en 1882 y su inauguración en 1891. También pueden pertenecer a este momento final las pequeñas cristalerías de la nave –lado de la epístola– de la iglesia parroquial, formadas de delgados vidrios coloreados que el plomo va uniendo como un solado de teselas, rotas intencionadamente las caras de sus santos (no puede ser de otro modo) en 1936. Y es que hasta bien avanzado el siglo XIX duró aquella gran reforma de su fábrica cuando hacia el 1860

18. COSSIO. J.M. *Los toros. Inventario Biográfico*, Madrid, Espasa Calpe, vol. 14, 2007, pág. 567.

19. Entre los cuales se advierte un par de banderillas (aunque la fotografía es de baja calidad). Parece raro, pues, que un torero de la talla de *Joselito*, yendo de calle y en un pueblo, se fotografíe ante un almacén con tales pertrechos, hecho más propio de un aficionado.

se inicia su ampliación y reddecoración bajo un canon neoclásico academicista, deudor de la valenciana iglesia de los Santos Juanes, y de la iglesia mayor de Bocairant.

Con el siglo XX y las nuevas técnicas industriales se introduce el vibrante color pintando sobre los propios vidrios con esmaltes que vitrifican con una temperatura baja. Con ello, y composiciones vegetales de pérgola, se cierran claraboyas de escaleras nobles, medieras abatibles, vestíbulos, galerías... (recordemos, por ejemplo, la gran cristalera del zaguán de casa Bernabé Peris), y en los templos sus ventanales lo hacen con complejas escenas religiosas que se copian, regularmente, de estampas famosas.

En 1917 se creaba la empresa bilbaína «Vidrieras de Arte, S.A.». Finalizada la pasada guerra civil esta firma proporcionaría hermosos vitrales, en especial a las iglesias que la contienda había dañado. A esta época debe pertenecer la cristalera del óculo del almacén, –hoy La Joya Export S.A.–, la cual, tras su restauración, fue expuesta en el Centre Municipal de Cultura La Mercé de Burriana, del 12 al 20 de enero de 2007, motivo del díptico rubricado por José Manuel Melchor (actual Director del Museo Arqueológico Comarcal; pero ahora, solo «Municipal»), que pasamos a comentar.

Si leemos el informe hecho por Xelo Sánchis y Xavier Ferragut, de «Art i Restauració», con motivo de llevar a cabo el arranque, limpieza y restauración de esta vidriera, veremos que se dice, repetidamente, que estaba anclada con cemento «Pórtland» al óculo del almacén, lo cual nos da ya, de entrada, una fecha posterior al inicio de esta marca de cemento en la Comunidad. Texto excesivo en folios, más apto para una clase de «Escuela Taller» que para un informe puntual, en el que no se cita (por su bajo precio) que es el empleo del agua jabonosa y la esponja la mejor técnica para la limpieza de un vitral. En él se presenta la Sagrada Familia en una composición –cuanto menos su Madona– propia del Renacimiento Italiano, en donde María aparece descansando en un sitial o trono de madera (que no «arquitectónico», de obra) con Jesús en su regazo, teniendo a su izquierda (ya de canon más castizo) a San José; mientras el Espíritu Santo (siempre en el cenit) arropa y hace suya, con sus rayos vivificantes, la escena enmarcada por una gran corona circular formada por motivos vegetales en teoría, mayormente palmetas (fig. 21). Composición de excelente policromía y belleza en la que domina la serenidad, propia de una dicción neorrenacentista, en el polo opuesto (señor J.M.M.) al arte «modernista», basado, casi siempre, en el movimiento vegetal como lo hacen las algas en su ondulación rítmica por la mar. Por ello, en Italia, el Art Nouveau se denomina «florealismo».

Por otro lado en 1896 (fecha que se da en el díptico para la vidriera de «La Joya») poco modernismo había aun en Barcelona, puesto que Gaudí (su mayor representante en España) finaliza sus obras señeras comenzado el siglo XX: Casa Batlló, en 1906; Torre Bellesguard, en 1909; La Pedrera, en 1912; el Park Güell, en 1914; la cripta/iglesia de la Colonia Güell, en 1917; y su obra cumbre (que no

podrá acabar) la Sagrada Familia, ya en 1926. El modernismo comarcal (lo que llega) no puede ser, pues, de finales del XIX. Por ejemplo: el Círculo Frutero Burrianense (San Vicente, 18) es de 1916²⁰, y en la misma calle, Casa Granell con sus policromas cerámicas de «trencadís» (llevada a cabo por el «mestre d'obres» Rafael Sanz Sastre) es de 1916/1918²¹; y «Casa Fandos» (Barranquet, 26) aparece fechada en 1931. Datada en 1932 (ya lo comentamos) es la nº 20 de Mariano Benlliure, ahora sin elementos *modern style*, cuya gran reja de la planta baja es la misma que ostentan: «Casa Manrique» –nº 24 del Raval– con sus carnosos grutescos modernistas en las polseras de los vanos; el inmueble nº 12 de la calle Vicente Forner, «Casa Fenollosa»; y el nº 4 de Calle San Vicente, con su magna consola de motivos vegetales, aplicados, de línea curva estilizada cuyos plementos de ladrillo biselado, verde oliva, serán los mismos que ostenta la fachada de calle Merced nº 8, con los hierros «Art Nouveau» más puros de la Ciudad y, aun, de la Plana²².

Y es que, como dirá el refrán: sobre gustos (y más si son del pueblo llano) nada hay escrito; o aquel otro más castizo: *cadascú te un rei a la panxa*. Por ello la diversificación de estilos y de mezclas, en tan corto tiempo, en el paisaje urbano de Burriana.

Lo que tampoco puede hacer un arqueólogo puesto a historiador local es dar, sin más, fechas al albur: La ermita de Santa Bárbara no puede ser de 1886 pues en el Archivo Municipal se conserva la escritura de: «*Compraventa y cesión gratuita de solar para templo, otorgada por D. Pascual Moreno Cabrera y el Sr. Cura Ecónomo de Burriana D. Salvador Domingo y Musoles, en 28 de Junio de 1897, ante D. José Falomir y Font, notario con residencia en Burriana*». Y es que D. Francisco Roca, señor J.M.M., tiene algunas erratas, muy perdonables para un extraordinario pedagogo republicano, de escuela nacional, el cual invitaba al alumnado, al salir de clase, a pasar por encima de la estampa de D. Alfonso XIII... O se es, o no se es...

Tampoco la iglesia de San José es de 1896, ya que su primera piedra, –bajo la dirección y planos de Godofredo Ros de Ursinos–, se puso en 1898 y la inauguración, aunque sin terminar, no llegará hasta 1929 puesto que con el conflicto de la

20. MESADO, N: «Un edificio singular: el Círculo Frutero Burrianense». *Revista de Burriana*, Nº 9. Abril de 2005.

21. El amigo Domingo Marzá, entrevistó para su trabajo de Historia del Arte en el CUC (Vid nota 16) al obrero, ya jubilado entonces, Rafael Sanz, constructor de esta casa y fachada de «trencadís», el cual le contó que hizo el servicio militar en Barcelona (corrían los años de 1909 a 1911) viendo allí ejemplos «similares» los cuales quiso imitar en Burriana en su dilatado oficio de «mestre d'obres».

22. En su interior esta casa presenta en muebles, puertas, medieras y pintura mural el mismo aire modernista de su fachada.; pero los años de total abandono y dejadez la están llevando a la ruina (interiormente ya lo es). La vimos en 1966, y su dueña me comentó que su padre, Francisco Enrique, comerciante de naranja, había comprado los muebles estando en Inglaterra ¿Lo fueron también los hierros? Y es que la indiferencia de nuestras autoridades, de siempre, hacia el patrimonio monumental del pueblo, incoado BIC, con cuatro proyectos para su protección, es total.

Primera Gran Guerra Europea su fábrica quedaría paralizada, hasta que ya lejano el 1918 vuelve a progresar el comercio de la naranja. Sus bienhechores (Bernabé Peris, Vicente Enrique, Mercedes Granell, María Brugada, Manuel Peris Fuentes...), con sus dádivas, rematan en lo básico la obra, ahora bajo la dirección del arquitecto valenciano Alfonso Garín Ortolá, el cual introduce puntuales y drásticas reformas²³.

Pero aquella circular vidriera tiene en nuestra ciudad un fuerte paralelo, tanto artístico como cronológico: En 1942 el colegio salesiano inauguraba su templo (dedicado a María Auxiliadora) y por ello las vidrieras, hoy trasladadas. Si entramos en este centro, en su vestíbulo, veremos la cristalera dedicada, también, a la Sagrada Familia; pero ahora siguiendo cánones rafaescos (fig. 22). Su colorido y técnica es igual a la del óculo de la «Joya Export», tipo de vitrales que, a la par, se pusieron tras la guerra en los cuatro ventanales del ábside del Salvador²⁴, por ello no fueron dañados, puesto que el central –el quinto– lo ocupaba el fresco de la Resurrección de Cristo, obra del pintor burriense Luís Blesa, y debajo (con anterioridad a 1936) el gran retablo renacentista –esculturado– del Salvador, el cual fue derribado por los milicianos de la Columna de Hierro, (presos huidos de la Cárcel Modelo de Valencia), a las 23 horas del día 5 de agosto de 1936: aquel «*populacho desenfrenado instigado por Satanás*», en texto manuscrito de mosén Elías Milián²⁵.

Se trata, como hemos dicho, de vidrieras producidas en Bilbao, cuyo estilo quedaba englobado bajo la denominación, de «*Estilo Renacimiento*». Son, todas ellas, obra de «Vidrieras de Arte, S.A.» que, en 1969 y tras diseño de Castro bajo la dirección de Trens Ribas (autoridad en iconografía cristiana), colocábanse en aquellos cinco ventanales góticos (ahora liberados de la obra vieja que los cegaba) de la parroquia: siendo las más bellas cristaleras religiosas que conocemos en España dentro del último tercio del siglo XX²⁶.

Con ello dejamos de comentar el desafortunado díptico, y damos la enhorabuena a la empresa «Joya Export, S. A.» por sus modernas instalaciones y la conservación de reja y cristalera. Punto final, cuanto menos en nuestro casco urbano, de la crecida historia de aquel comercio naranjero que nos incorporó a Europa. Fueron unos años en los que el pueblo olía a azahar y a naranja madura.

23. *Los Carmelitas Descalzos en Burriana*. Tip. del Carmen. Valencia, 1930.

24. Recordemos que tras la voladura de la torre de campanas, por los republicanos en retirada (matruga del 5 de julio de 1938), tanto la cubierta de la cúpula de la barroca Capilla de la Comunión, como la bóveda de la neoclásica nave de la iglesia parroquial, se desplomaron; pero la reconstrucción sería rápida: «Mediterráneo» del día 19 de marzo de 1940, en su página 6, anota: Se habilita el culto en la Parroquia (de Burriana) con asistencia del Consejero Nacional de F.E.T. y e las J.O.N.S., Señor Juan Granell; se consagra el ara del altar mayor; y bajo palio se traslada de los Carmelitas la custodia gótica recuperada en Cartagena, llevada por mosén Elías Milián siendo alcalde D. Juan Feliu. Se da por concluida la primera fase de la restauración del templo». La última piedra de la reconstrucción del campanario era colocada el 10 de noviembre de 1945.

25. Archivo Histórico de la Parroquia del Salvador, papeles sueltos.

26. MATARREDONA, F: *El románico en la Ciudad de Burriana. El ábside de la iglesia de El Salvador*. Burriana, 1991.

Apéndice documental

LA VIDRIERA DE LA SAGRADA FAMILIA DE «LA JOYA».

Centre Municipal de Cultura

La Mercé de Burriana.

Es para nosotros un verdadero placer presentar la exposición de la magnífica vidriera modernista del almacén de la empresa burrianaense «La Joya Export», organizada por el Magnífico Ayuntamiento de Burriana, a través del Museo Arqueológico Municipal y de la Concejalía de Cultura, convirtiéndose en uno de los primeros actos conmemorativos del 40 aniversario del citado museo²⁷. Queremos expresar nuestro agradecimiento a la empresa «La Joya Expost, S.A.», ya que sin su estrecha colaboración y el soporte económico que nos ha brindado esta exposición no hubiera sido posible.

Respecto a la propia vidriera queremos destacar la magnificencia de esta pieza, sin duda la vidriera anterior al siglo XX más grande conservada en Burriana, ya que nuestra ciudad sufrió tal cantidad de avatares bélicos y urbanísticos a lo largo de los siglos XIX y XX que es una verdadera suerte que una pieza de sus características haya llegado hasta nuestros días.

La vidriera, de forma circular, y con un diámetro de 2,47 metros, estaba situada a forma de óculo en la fachada principal del almacén. Representa a la Sagrada Familia, en una composición típica de la iconografía de este motivo religioso, con San José, la Virgen y el Niño Jesús bajo el Espíritu Santo. Rodeando a las figuras tenemos una serie de orlas donde aparece la leyenda «Alabados sean José, María y Jesús» y distintos motivos florales y geométricos.

Queremos destacar la sencilla composición de la escena, donde observamos a la Virgen con el niño en posición entronizada, junto a San José de pie, en postura de oración, al que acompaña una mesa de carpintero. También observamos un cierto entorno arquitectónico que intenta de algún modo crear un ambiente histórico, como es el caso del asiento de la Virgen y del enlosado sobre el que están las figuras centrales.

Desde el punto de vista histórico esta pieza nos lleva hasta un momento de pujanza económica de Burriana, a caballo del boom de la riqueza generada por el cultivo y exportación de la naranja a final del siglo XIX. Esta pujanza, sin duda, la vemos reflejada en otros grandes ejemplos arquitectónicos contemporáneos de la vidriera, dentro del estilo modernista, como las casas que abundan especialmente en la calle San Vicente, calle Mayor, calle Barranquet y calle La Carrera. En la vertiente religiosa de esta pujanza arquitectónica tenemos como principales hitos la ampliación de la Iglesia del Salvador en 1872, la construcción de la ermita de Santa Bárbara en 1886, la iglesia de las Hermanas Dominicas en 1894 y la iglesia de los Padres Carmelitas en 1896. Quizá esta última «década prodigiosa» en la arquitectura contemporánea de Burriana pudiera ser un buen lugar para encajar el momento de construcción del actual almacén de «La Joya» y de su vidriera, ya que lamentablemente desconocemos la fecha exacta de su realización.

27. Dicha exposición sería realizada, incluyendo su montaje, por Art i Restauració, a cargo de la propia empresa *La Joya*. En el resto del año ya no hubo otra publicación ni acto conmemorativo del cuarenta aniversario.

El almacén de la Joya Export, S.A. donde se ubicaba la vidriera, estaba ocupado, antes de la Guerra Civil por el exportador holandés Jan de Witt, con la firma Delta.

La primera imagen que existe del almacén es una postal de 1905, tomada en el cruce entre la calle de la Misericordia y Cort Valencianes, del tranvía tirado por caballos que iba al Grao, en la que se aprecian al fondo las primeras naves.

Después de la Guerra Civil española, las instalaciones fueron adquiridas por el holding FESA (Frutos Españoles, S.A.). Fue a partir de entonces cuando la gente de Burriana empezó a llamar a la fábrica «La Peladora», debido a que desechaban la piel para hacer zumo. En 1973, fundan una sociedad, al 50% con la multinacional japonesa Mitsubishi. La compañía pasó a denominarse La Joya, S.A. En 1984 La Joya, S.A. comienza a denominarse La Joya Export, S.A.

José Manuel Melchor Monserrat

*Director del Museo Arqueológico de Burriana
Magnífico Ayuntamiento de Burriana, 2007²⁸.*

28. Díptico de la exposición del 12 al 20 de enero de 2007.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

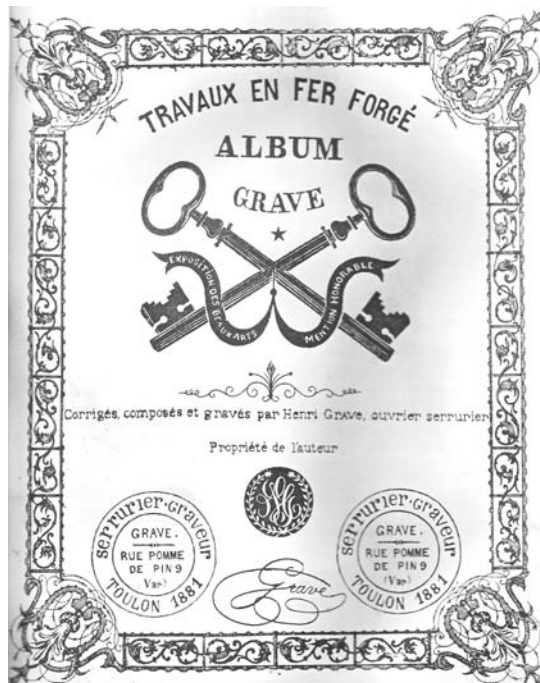

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

Fig. 20

Fig. 21

Fig. 22

Dades per a la història de l'art als Ports de Morella i el Maestrat. (Segles XIV-XIX)

F. OLUCHA MONTINS*

Resum:

En el present article es donen a conèixer diverses notícies documentals relatives al món artístic de les terres dels Ports i el Maestrat castellonenc des del segle XIV al XIX.

Paraules clau:

Els Ports; Maestrat; activitats artístiques; artesans; artífexs.

Abstract:

In the present article we can find information related to the artistic world of the areas of Els Ports and El Maestrat from the 14 th to the 19 th century.

Key words:

Els Ports; Maestrat; artistic activities; artisans.

S'agrupen en les pàgines que segueixen tota una sèrie de notícies documentals relacionades amb l'art, activitats artístiques, artesans i artífexs, referides en la seua majoria a les terres dels Ports i el Maestrat castellonenc en l'espai cronològic dels segles XIV i XIX.

Notícies algunes fruit de la recerca personal en arxius i altres obtingudes a partir de la revisió de diversos papers conservats a la Societat Castellonense de Cultura procedents de l'adquisició que en 1926 feu aquesta Societat a la mare i germana de mossèn Manuel Betí Bonfill¹ i que al seu dia serviren a D. Àngel Sánchez Gozalbo

* Museu BB. AA. Castelló.

1. Vegeu. SÁNCHEZ GOZALBO, A. «Una crónica novecentista. En el primer decenio», *B.S.C.C.* Tom. XI. (1929) pp 54-68.

2. *Pintors del Maestrat. Contribució a la historia de la pintura valenciana quatrecentista.* S.C.C. Castelló 1932; *Bernat Serra, pintor de Tortosa i de Morella.* S.C.C. Castelló 1935; *Pintores de Morella.* S.C.C. Castelló 1943; «El arte medieval en Morella y San Mateo. Herreros y forjadores». *B.S.C.C.* Tom VII (1926) 273-286; «Arte en San Mateo. El altar de la Pasión», *B.S.C.C.* Tom VIII, 1927, pp 161-171; «Alfares en Morella», *B.S.C.C.* Tom VIII (1927) pp 299-302; «Ingenieria medieval. Los puentes de Forcall y de Todolella» *B.S.C.C.* Tom IX (1928), p 198-203; «Maestros vidrieros de Morella». *Cultura Valenciana.* Tom IV (1929), pp 11-16; «El «pont trencat» de Morella», *B.S.C.C.* Tom XI (1930), p 211-215; «El Cantero Antonio Arbo». *Almanaque de Las Provincias.* Valencia.(1931), pp 393-95; «La capilla de San Fabián y San Sebastián de Morella», en *Almanaque Las Provincias.* (1932) pp.193-195.; «El punzón de Sant Mateo y sus orfebres». *B.S.C.C.* Tom LXVI (1990), p 381-414.

per enllestir els seus estudis², i que ens han permès reunir un estol de referències al·lusives a artistes i artesans, inèdites en la seua majoria. Notícies que, degudament contrastades amb les dades que ens subministren altres repertoris bibliogràfics, i respectant sempre les fonts de procedència, venen a completar la biografia de diversos artífexs, a constatar la presència d'altres fins ara desconeguts i en qualsevol cas a facilitar en el possible la tasca compiladora per a futures investigacions.

Evidentment no és la primera vegada que s'acudeix als arxius per a oferir un repertori documental sobre l'activitat dels artistes, recordem si més no els exemples propers de Joan Puig Puig, Eduard Codina Armengot, Manuel Milián Boix o nosaltres mateix entre altres³.

Seguint doncs el model d'eixos estudis i per tal de donar una visió més sintètica i directa possible de cadascun dels artistes i artífexs documentats, ens hem decantat per acomodar-nos a una exposició de tipus onomàstic. Així presentem les notícies agrupades en funció dels artistes i hem triat aquest procediment perquè al temps que ens permet seguir amb major comoditat i fluïdes la trajectòria de cadascun d'ells, va estar també aquest tipus d'exposició el que empraren els investigadors anteriorment citats.

Ens hem esforçat en depurar críticament les dades i notícies localitzades, amb l'únic afany de precisar un rigor basat en l'exactitud documental. Si bé moltes de les dades no fan menció concreta a obres i treballs, tanmateix la informació aportada ens permet adonar-nos de la importància que tingueren aquestes terres al llarg d'eixos segles, com nucli de confluència de nombrosos artistes i artesans.

Amb el desig de completar el treball, en l'apèndix documental final hem transcrit aquells documents que pel seu interès hem considerar devien ser coneguts íntegrament.

ABRI, Domènec. (1437).- «*Campaner del Born de Santa Maria de França*» amb qui la universitat de La Mata contracta el fer una campana en 1437, (1) per un preu de mans de 110 sous i del pes de la que està trencada, «*en la qual jo puch metre mig quintar de coure e no pus (...) a for de onze lliures e miga per preu de mes mans, de cent e*

3. PUIG, PUIG, J «Campaneros en Catí». *B.S.C.C.* Tom XXI, (1945), pp. 185-195; «Canteros en Catí». *B.S.C.C.* Tom XXIII, (1947), pp. 93-104, 290-298, 338-349 i *B.S.C.C.* Tom XXIV, (1948), pp. 15-32, 81-102; «Doradores en Catí» *B.S.C.C.* Tom XXII (1946) pp. 193-199; «Escultores en Catí», *B.S.C.C.* Tom XVIII, (1943), pp. 282-307; «Factores de órganos en Catí» *B.S.C.C.* Tom XXV, (1949), pp. 191-206; «Juglares i músics en Catí», *B.S.C.C.* Tom XXIV, (1948), pp. 295-306 i Tom XXV, (1949), pp. 49-68; «Pintores en Catí», *B.S.C.C.* Tom XX, (1944), pp. 55-66 i 108-125; «Plateros en Catí», *B.S.C.C.* Tom XVIII (1943) pp. 1178-187; CODINA ARMENGOT, E. *Artistas y artesanos del siglo XVIII en la Villa de Castellón*. Castelló. Sociedad Castellonense de Cultura, 1947, p. 14. MILIAN BOIX, M. «El punzón de orfebrería de Morella (1320-1910)». en *Miscelánea de estudios dedicados a la memoria de Martínez Ferrando, archivero. Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos*, 1968, p. 366; OLUCHA MONTINS, F. *Dos siglos de actividad artística en la villa de Castellón. 1500-1700*. Castelló, 1987: «Dades per a la història de l'art a Castelló (I) Argenters» *B.S.C.C.* Tom, LIX (1983) pp. 503-516; «De pintura i pintors a Castelló» en *Boletín Centro Estudios La Plana*, Castelló. n° 4, 1985, pp. 81-86; «Noves dades sobre argenters i brodadors a Morella (Segles XIV-XVI)» en *Actes de la XL Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos Morella*. Castelló. Diputació Provincial. 2000, pp. 403-412.

deu sous, los quals la universitat me sie tengut de donar de nadal primer vinent en hun any». Les condicions per a fer la dita campana són: el campaner «serà tengut de metre lo fil de ferre per a la capa de la dita campana e tot lo coure que sobrarà e los spirals seran de la universitat e tot lo que sobrarà seré yo tengut de pendre al for que yo vos do lo meu, çó és a raó de onze lliures e miga»; la universitat de La Mata li ha de posar a dos persones durant tres dies així com donar-li «lenya, carbó, cànem, cera e totes altres missions de manelles, palelos» (sic); el campaner donarà la campana «lesta e ben sonant (...), e ajudarà a posar en lo campanar fent-li messsió lo dia que la pujaran, et si per aventura dins lo dit spay se trencarà e no yxirà rebedora promet aquella tornar a tot son càrrech la qual compana promet aver feta per tot lo mes de abril primer vinent sots obligació de mos bens...». Com a fiança figura mestre Joan, francès, mercader, veí de Morella.

(1).- Arxiu N(otarial) M(orella). Not. Pere Çaval. 1437. febrer, 24.

ABRIL, Pere. (1420).- Campaner francès, emparentat amb Domènec Abril, apareix documentat en 1420 a Morella quan Joan Impart, «*vehi del Born de Santa Maria de França*», com a procurador de Pere Abril, rep de Jaume Barrachina prevere y Ramon Dalp de La Mata, 72 florins 5 sous 4 diners, per dos campanes. (1).

(1).- A. N. M. Not. Pere Çaval. 1420. gener, 20.

ADAM, Joan. (1420-1421).- Campaner francès, major de dies, «*natural del Born de Santa Maria del Puig en França*», rep el 3 de desembre de 1421 dels jurats de Cincorres Joan de Castellot, Guiamò Castellano i Domènec Martí, síndic, «*3.200 sous, dos diners e malla*», resten a pagar d'aquells «*4.630 sous diner e malla*», preu de una campana que «*prengué a ffer e ha feta*», (1). Deu ser el mateix Joan Adam que el 8 de novembre de 1420 contracta amb els jurats de Catí el fer una campana. (2).

(1).- Arxiu Municipal Cincorres. Not. Jaume Perpignes. 1421. desembre, 3.
(2).- Vegeu PUIG PUIG, J. «Campaneros en Catí». Art cit, p. 185.

AGUALADA, Antoni. (1440).- «*Anthonius Agualada vidrierius ville Morelle*», figura com a testimoni en document de 15 d'octubre 1440.

(1).- A. N. M. Not. Simón Ortí.

AGUIRRE, Joan d'. (1535-1537).- «*Mestre Johan de Aguirre, beschain, pedrapiquer habitant en Morella*», que el dia 31 de desembre de 1537 rebia de Berenguer de Siurana, batlle, com a manobrer de murs i valls de dita vila en els anys 1535, 1536 i 1537, noranta lliures, part d'aquells cent cinc ducats «*per los quals yo so tengut e obligat fer certes finestres de pedra picada e obra de la casa que novament se fa e obra per a obs d'estudi en la present vila, la qual vulgarment se dehia la casa dels aldeyans, segons contracte a 24 de nohembre 1535..*» (1).

(1).- Arxiu H(istòric) E(clesiàstic) M(orella). Not. Lluís Maçana.

AMELA ROCA, Blai. (1688-90).- Fill de Josepa Roca, viuda del *quondam* Tomàs Amela, cirurgia de Morella, que és afermat el 26 de gener de 1688 amb l'escultor Vicent Dols per a que aquest li ensenye, «*dictum artem argirocopum, sive escultor*», per un període de 6 anys. (1). Dos anys després, figura «*Blai Amela, practicant d'escultor*» com a testimoni en companyia de l'escultor Josep Bruño en escriptura de atorgament de poders de Vicenta Salvador, muller de Vicent Dols, a aquest, per a poder cobrar dels jurats de Culla una consignació d'almoïna (2).

(1).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero.

(2).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero.

ANADO, Joan d'. (1392).- Picapedrer (1),

(1).- Vide Pere Guari.

ANDRES, Joan. (1692).- Obrer de vila, que apareix actuant com a perit, en companyia de Josep de Napols, en l'establiment pels jurats de Sant Mateu d'un casa en el carrer de Sant Domènec, que llanda per darrere amb Pere Ramón Sabata i Guillem Brusca, obrer de vila. (1) .

(1).- A(rxiu). M(unicipal). S(ant). M(ateu). Not. Josep Bonet. 1692. novembre, 30.

ARANDA, Bartomeu. (1736- 1777).- Pintor i daurador que sabem treballà amb el seu fill Josep cap a 1740 el daurat del retaule major de l'església de Castellote i el de Nostra Sra. de l'Aigua també en eixa localitat (1). Poc després, entre 1747 i 1748 estava a Vinaròs daurant la imatge de Sant Josep del gremi de llauradors d'eixa ciutat treballada per Josep Ochando (2) i a l'any següent daurava el retaule de Sant Joaquim de l'església del monestir de Benifassà. Anys després i també per a la mateixa església del monestir, en 1771, daurava el retaule de la capella de les Ànimes, i en 1776 el retaule de la capella de Santa Anna (3). A l'any següent, «*doró el retablo de la iglesia de Corachà del glorioso San Jayme el maestro dorador Bartolomé Aranda, natural de Morella. Y el mismo maestro en dicho año corló el marco del altar de San Joaquín de esta iglesia del Boxar*» (4).

A eixes dades cal afegir les que aportem i que ens el presenten entre 1736 a 1743 treballant per a la Confraria de la Verge del Carme de Morella, en la seua capella (5) i en 1741 daurant l'altar de la confraria de la Santíssima Trinitat, també de l'església arxiprestal de Morella (6).

(1).- Cfr MARTÍNEZ CALVO, P. *Historia de Castellote y la comarca*. Zaragoza, 1992, Tom II, p. 728.

(2).- BORRAS JARQUE, J. M. *Historia de Vinaròs*, Vinaròs, 1929. Edició facsimil. Vinaròs, 2001. p. 340.

(3).- GARCIA GARCIA, H.. «La iglesia del monasterio de Ntra. Sra. de Benifasá». *Anales Centro Cultura Valenciana*. València, 1952, n° 30, pp 184-191.

(4).- Vegeu SÁNCHEZ GOZALBO, A. «Bojar, Fredes y Corachar. Noticias de un manuscrito», *B.S.C.C.*, Tom XXXVIII. (1962) , p 370.

(5).- A.H. E.M. Llibre Confraria Ntra. Sra. del Carme.

(6).- A.H.E.M. Llibre Confraria Sant Antoni i Santíssima Trinitat. Comptes 1741 a 42.

ARCE, Isidoro. (1765-1794).- Com a pintor i daurador de Vinaròs el qualifica Borràs Jarque, puix el documenta en aqueixa vila entre 1791 i 1794 treballant en el daurat de diversos retaules i en el de la Capella de la Comunió (1). Anys abans, en 1765 dau-rava l'armadura d'una sacra que treballava l'orfebre Francesc Piñol per a la confraria del Santíssim Sagrament de Sant Mateu. (2).

(1).- BORRÀS JARQUE, Op Cit. p. 198, 331 i 370.

(2).- A(rxiu) P(arroquial) S(ant) M(ateu). Llibre II de la Confraria del Santíssim Sagrament. 1742-1831. Comptes de 1765.

ARGENTAT, Joan. (1527-1579).- Pedrapiquer natural de la vila d'Argentat del regne de França, veí de Benicarló o Cervera i casat en Cervera amb Isabel, ens apareix documentat a Sant Mateu en 1527.(1). Anys després, en 1549 figura com habitant a Peníscola (2). Possiblement siga el pare del Joan Argentat picapedrer que es documenta treballant al monestir de Sant Miquel dels Reis en 1579 (3).

(1).- A. M. S. M.. Not. Nicolau Miquel. 1527. desembre. 23.

(2).-Cfr MUÑOZ SEBASTIÀ, J.H. «Els habitants de Peníscola a l'any 1549, segons una llibreta de compliment pasqual». *Boletín Centro Estudios del Maestrazgo*, nº 68; Juliol-Desembre 2002, pp 107-117.

(3).- Vegeu ARCINIEGA GARCIA. L. *El Monasterio de San Miguel de los Reyes*, València 2001. Vol I, p. 149.

AVENDAÑO, Àlvar. (1470).- Mestre de mines, «castellà de la ciutat de Coenqua», al qual la vila de Morella en 1470 li «*arrenda les mines d'alums, caparrós, vidriol e adzabera, que són os trobare en tot lo terme del loch de Zorita, loch de la dita vila, (...), ad in perpetuum per preu de 1600 sous cascun any, pagadors per terces*». Tanmateix, aquest contracte no tingué efecte, però testimonia que ja hi havia mines d'eixes substàncies a Sorita. (1).

1.- A. H. E. M. Not. Gabriel Gasull.1470. març. 10.

BACIGALOBO, Esteve. (1700).- «*Estephanus Bachigalobos, pictor Sancti Mathei habitator*», apareix documentat actuant com a testimoni en document notarial de 12 de desembre de 1700 (1).

(1).- A. M. S. M. Not. Blai Vilanova. 1700. desembre, 12.

BARRACHINA, Esteve. (1440).- Vidrier de Tortosa que apareix documentat en Sant Mateu el 12 d'abril de 1440 com a testimoni en document notarial (1).

(1).- A. M. S. M. Not. Pere Comi.

BATALLER, Vicent. (1392-1415).- Pedrapiquer que es documenta ja el 4 d'octubre de 1392 quan figura com testimoni, en companyia del manyà Bartomeu Tallada, en diploma notarial en el qual els germans Domènec i Pere Xies reben de Joan Andrés, manobrer de mur i valls, 392 sous per 168 cafissos de calç a raó de 2 sous 4 diners el cafís, per a fer el «*pont trencat*» de Morella (1). Anys després, el 16 de gener de 1415, «*Vicent Bataller, lapicida, vehi de Morella*», fa testament, deixant part dels seus bens

per fer l'infermeria del convent de Sant Francesc. Com a testamentaris o marmessors apareixen Bartomeu Vilarroya manyà i Fra Guillem Manresa (2).

(1).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve.

(2).- A. H. E. M. Not. Guillem Gaçull.

BELLVÍS, Tomàs. (1680).- Com a «*imaginador, sive escultor, natural de Mirambell y de present habitador de Morella*», ens apareix en document notarial de 9 d'agost de 1680 en el que aferma al seu nebot Joan Bellvís, menor de 12 anys, fill de Vicent i de Jacinta Montferrer, amb el daurador de Castelló Tomàs Mercer, habitador aleshores a Morella, per temps de 8 anys, per tal de que li ensenye l'ofici de daurador. (1). Anys després, Joan Bellvís treballarà en Castelló. (2).

(1).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero.

(2).- Cfr. CODINA ARMENGOT, E. *Artistas y artesanos...* Op cit, p. 14.

BETÍ, Joan. (1564-67).- Picapedrer molt possiblement d'orige francès, documentat a Castelló entre 1564 i 1566 treballant en assentar pedres en l'Assut, posar canals de ferro en la coberta de l'arxiu, arrancar pedra per als llavadors del camí de Fadrell, i en el peiró d'en Belsa i capella del fossar (1), estava casat amb Elisabet Sorlí, de Cervera del Maestrat (2), amb la que tingué tres fills; Francesc, Joan i Pere, els dos primers també picapedrers. En 1567 ja havia mort, puix «*Vicent Adell, ferrer de Sant Matheu, com a tutor i curador de la persona y bens de Pere Betí, fill de Johan, quondam, obrer de vila*», aferma al dit Pere, menor d'edat amb Joan Manero, teixidor de llana, habitador en Aiguaviva, per temps de 4 anys per a aprendre l'ofici de teixidor (3).

Un dels fills, Francesc, en 1565 va estar afermat amb el mestre picapedrer veí de Betxí, Pere Maseres (4), passant en 1573 a treballar en el Monestir de Sant Miquel dels Reis, on més tard va ingressar com a llec sota el nom de Fra Francesc de la Concepció. (5).

(1).- Cfr OLUCHA MONTINS, F. *Dos siglos ...* Op cit, p. 27.

(2).- A(rxiu) M(unicipal) C(astelló). Not. Lluís Sorolla. 1565. maig, 30.

(3).- A. M. S. M. Not. Francesc Daroca. 1567. octubre, 20.

(4).- OLUCHA. *Dos siglos...* Op cit, p 27.

(5).- Cfr ARCINIEGA GARCIA. *Op cit*. Vol II, pp 187 i 188. Aquest investigador confon Cervera del Maestrat amb Cervera de Lleida.

BETÍ SORLÍ, Joan. (1564-1583).- Fill de Joan Betí i germà de Francesc Betí, es documenta a Castelló entre 1564 i 1572, treballant primer amb son pare i en 1569 fent les portes del portal de l'Aigua i diverses feines a l'assut (1). Sabem que estigué casat amb Francesca Adell i tingué un fill, Tomàs, sastre, el qual signa cartes matrimonials en 5 de juny de 1583 amb Joanna Llòpis, donzella, filla de Francesc Boix i Bàrbara Teixidor, de Morella (2).

(1).- Vegeu OLUCHA. *Dos siglos...* Op cit, p 27.

(2).- A. M. S. M. Not. Jaume Piquer.

BLASCO, Domènec. (1469).- «*Dominicus Blasquo, argenterius civitatis Valencia nunch habitator eiusdam villa*», el trobem documentat a Sant Mateu en 1469 actuant com a testimoni en diversos documents notarials (1).

(1).- A. M. S. M. Not. Francesc Comí. 1469. juliol 2; 1469. setembre, 5.

BOIX, Josep. (1725).- Ferrer de Morella al qual se li abonon en 1725, 53 lliures 12 sous per fer les llànties de la capella de la Verge del Carme (1).

(1).- A. H. E. M. Llibre Confraria Ntra. Sra. del Carme. Comptes generals de l'adorn de la Capella.

BOLDÓ, Guillem. (1681).- En 25 de juny de 1681 apareix aquest pedrapiquer documentat a Morella venen un hort. (1).

(1).- A. H. E. M. Not. Vicent Alberó.

BOLDÓ, Joan. (1678-79).- Ignorem el parentiu que lligava Guillem Boldo amb «*Joan Boldó, pedrapiquer, habitador de Morella*», que ens apareix documentat el 22 d'octubre de 1678 (1), i el 20 de gener de 1679 (2), signant poders a un mercader de València.

(1).- A. H. E. M. Not. Vicent Alberó.

(2).- A. H. E. M. Not. Vicent Alberó.

BRINET, Joan. (1416).- Trobem a aquest «*lapticida*», natural de Girona, documentat el 29 de gener de 1416, quan en presència del guardià del convent de Sant Francesc, Guillem Manresa i altres frares, són convocats en l'església «*se donavit Domino Deo et Santo Francisco ad faciendum omnia servicia licita et honesta et erit obediens etc.*». Com a testimoni figura el pintor Guillem Ferrer. (1).

(1).- A. H. E. M. Not. Guillem Gasull.

BRU, Joan. (1612).- Fuster de Vinaròs, el qual en 1612 rebia 75 lliures, en concepte de principi de paga per les trenta-cinc cadires per al cor de la parroquial de Sant Mateu, que treballava en col·laboració amb el fuster de Valderroures Gaspar Pagès (1).

(1).- Vid. Gaspar Pagès.

BRUÑO, Josep. (1687-1704).- D'aquest «*argirocopus, sive escultor, naturalis ville Alcala de Xivert et ad presens in Morella habitator*», fill de Vicent Bruño i Aurosia Blasco, *quondam, coniuges* de les Coves de Vinromà, però que es traslladaren a viure a Alcalà, d'on foren veïns i moriren, sabem que el 2 d'agost de 1687 (1), signava capítols matrimonials amb Josepa Monmeneu, filla de Joan i Tomasa Adell, veïns de Morella, actuant com a testimoni de l'acte l'escultor Vicent Dols, amb qui segons sembla l'unia bona amistat, puix tan sols tres anys més tard, el 22 de desembre de 1690 (2), Josep

Bruño, escultor i Blai Amela, practicant d'escultor, són testimonis en acte d'atorgament de poders entre Vicenta Salvador, muller de Vicent Dols, i aquest, per poder cobrar dels jurats de Culla una consignació d'almoïna. Sis anys després, el 23 d'abril de 1696 li comprava a Úrsula García, viuda de Francesc Sentjoan, notari, «tres casetes y un ort, carrer davall les calsades de Sant Miquel» (3). Tingué al menys un fill, Carles, del qual ignorem la seua professió, però que es casà en 24 de febrer de 1729 (4). Sospitem que aquest Josep Bruño és el mateix *Jeroni Bruño* que segons mossèn Milián, treballava en 1704 amb Josep Morales la talla del revestiment de la capella del Carme de l'Arxipresbital de Morella (5).

 (1).- A. H. E. M. Not. Vicent Alberó.

(2).- A. H. E. M. Not. Vicent Alberó.

(3).- A. H. E. M. Not. Vicent Alberó.

(4).- A. H. E. M. Matrimonis.

(5).- Cfr. MILIAN BOIX, M. «Hitos turístico artísticos de la comarca de Morella», en *Vallivana*, 1952, reproduït en *Homenaje a Mosén Milián*. Castelló, 1989, Tom II, p. 48.

BRUSCA, Guillem .(1692).- Obrer de vila de Sant Mateu (1).

 (1).- Vid. Joan Andrés.

CAMPOS, Agustí. (1703-1736).- D'aquest daurador, que en 1703 visurava en el Forcall el sepulcre relíquia de Sant Victor (1), sabem ara que en 7 de febrer de 1719 s'aveïnava a Sant Mateu (2) i que en 1732 treballava a Morella en el daurat de la capella de la Verge del Carme (3). Deu ser el mateix «Campos» que en 1736 pinta el retaule de Sant Joaquim de l'església del Boixar treballat per l'escultor Francesc Sabater (4).

 (1).- Cfr EIXARCH FRASNO, J. *Forcall. Trabajos Históricos. 1966-1993*. Forcall 1994. p 64.

(2).- A. M. S. M.. Llibre de Consell.

(3).- A. H. E. M. Llibre Confraria de Ntra. Sra. del Carme. Comptes de 1732.

(4).- Cfr. SANCHEZ GOZALBO, «Bojar, Fredes...» *Art cit*, p 359.

CAMPOS, Cristòfol. (1735-1753).- Pintor del qual coneixíem que en 1753 daurava el retaule que l'escultor Vicent Sanz havia fet de la Verge anomenada La Primitiva de la Cova Santa per a la Cartoixa de Vall de Crist (1), anys abans, entre 1735 i 1740, el documentem rebent diverses quantitats per treballs de la seua feina per a la confraria de la Verge del Carme de Morella (2).

 (1).- Cfr. AGUILAR, F DE ASIS. *Noticias de Segorbe y su Obispado*. Segorbe, 1890. Reedició. Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Segorbe. 1983, Tom II, p. 515.

(2).- A. H. E. M. Llibre Confraria Ntra. Sra. del Carme. Comptes 1735 a 1740.

CARDONA, Josep. (1773-1833?).- Escultor del que sabem que va estar regidor de l'ajuntament de Sorita, administrador de la Casa i ermita de Ntra. Sra. de la Balma i que en 1778 treballava el nou retaule del santuari (1), anys abans, en 1773, realitzava la talla de les escultures de la Verge, Santa Teresa i Sant Simó, per 50 lliures, que li encomanà la Confraria de la Verge del Carme de Morella (2).

(1).- Cfr OLUCHA MONTINS, F. «Nuevos datos para la historia de la Balma». *B.S.C.C.* Tom LIX, (1983), pp 145-162.

(2).- A. H. E. M. Llibre Confraria Ntra. Sra. del Carme. Comptes 1773.

CLIMENT, Joan. (1396).- «*Johannes Climent imaginator sive carpentator habitator ville Sancti Mathei*» el trobem documentat en 5 de setembre de 1396 designant procurador al notari Jaume Çarreal de Sant Mateu (1).

(1).- A. H. E. M. Not. Guillem Gaçull..

CRESPO, Pere. (1447-1494).- Pedrapiquer natural de Santander, del qual sabem, mercès a mossèn Joan Puig (1) de la seua activitat a la vila de Catí (capella de la Passió; lauda sepulcral de Joan Spigol; graner de la vila, etc...) . A les dades conegudes cal afegir una de 31 d'agost de 1460 que ens informa de la seua participació en « *la obra del baci del loch de la Mata*» (2).

(1).- Cfr «Canteros en Catí». Art cit, pp. 358- 359.

(2).- A. N. M. Not. Pere Çaval. 1460. agost, 31.

CUBELLS, Guillem. (1401).- Aquest «*lapidista de Forcall*» el trobem documentat a Morella el 30 de juny de 1401 signant poders (1).

(1).- A. H. E. M.. Not. Francesc Pallarès.

CUMBA, Bernat. (1606-1636).- Pedrapiquer que apareix ja documentat en 1 de desembre 1606, quan consta que mor un fill seu (1), sabem que el 17 de setembre de 1609 contractava amb el cirurgia Francesc Arano i el llaurador Tomàs Guarch, jurats de Sant Mateu l'acabament de l'església de la Verge dels Àngels, per un temps de 6 anys i un preu de 890 lliures (2). En 1616, el 7 de febrer (3) el documentem com a fiança, en companyia del també picapedrer Joan Travesa, en diploma notarial en el que Joan Estrada picapedrer convé amb el prevere Miquel Vilanova, « *en que aquell arrancarà tota la pedra per a fer la capella que dit prevere ha de fer a l'església parroquial*» a 12 diners carretada. (4). Nou anys després, en 21 de juliol de 1625 «*Bernat Cumba, francès de nació, habitador de Sant Mateu*», dictava testament (5). Ignorem amb certesa, quan degué morir, però el cert és que ja en 1636 es documenta la seua viuda Anna Pagès abonant certs diners de deute de l'aniversari legat pel seu marit (6).

(1).- A. P. S. M. Llibre d'Òbits 1580 a 1618.

(2).- Vegeu BETI BONFILL, M. «Capitulación de la fábrica de la iglesia» en *San Mateo, Benifaza y Morella (Notas históricas)*. Edición, notas e índices de E. Diaz Manteca. Castelló, 1977, pp 95-97.

(3).- A. M. S. M.. Not. Joan Vilanova.

(4).- Cfr. SÁNCHEZ GOZALBO, A. «El Altar de la Pasión». Art cit, p. 165.

(5).- A. M. S. M. Not. Pere de Ferreres.

(6).- A. M. S. M. Not. Joan Vilanova. 1636. gener, 8.

CUMBA, Francesc. (1603-1606).- Pedrapiquer d'origen francès, tal vegada pare de Bernat Cumba, el trobem documentat per primera vegada a Sant Mateu en 1603, abo-

nant ell i la seua dona Úrsula Roig, certa quantitat de diners a Antoni Malet, fiança d'ell en les obres de l'assut de Casp (1). L'any següent, el 29 de desembre, «*Francesc Cumba, lapicida de la Mata vehi, habitador de Sant Mateu*», confessa deure a Domènec Pinget, picapedrer, 300 reals castellans per obres fetes en sa casa i servici en varies obres de pedrapiquer, temps i lloc (2). Morí el 25 de maig de 1606 (3). Sens dubte és el mateix Francesc «Comba», pedrapiquer, veí i habitador de Sant Mateu, que es documenta en 1606 a La Mata de Morella, rebent diverses quantitats per «*ratione opere in eremita Sancte Barbare y atres obres per a la comunitat de la Mata*» (4).

(1).- A. M. S. M. Not. Pere de Ferreres. 1603. juny, 16.

(2).- A. M. S. M. Not. Pere de Ferreres.

(3).- A. P. S. M. Llibre d'Òbits. 1580 a 1618.

(4).- Cfr. EIXARCH FRASNO, J. *La Mata (Els Ports de Morella). Aportación gráfico-documental a su historia*. Sant Carles de la Rapita, 1988, p. 121.

CUMBA Pere. (1605).- Picapedrer emparentat evidentment amb els anteriors, si bé ignorem fefaentment el grau de parentiu, sabem que el 20 de juny de 1605 (1), «*mori de una caiguda que tingué de la bastida de la obra que es fa en lo mas de Na Moragues*». Obres que dirigia Bernat Cumba (2). i que comportaren el bastiment de la torre encara conservada, coneguda popularment com «el Palomar», nom derivat del seu propietari Cristòfol Gil de Palomar.

(1).- A. P. S. M. Llibre d'Òbits. 1580 a 1618.

(2).- Cfr. BETI BONFILL, M. «La ermita de los Ángeles» en *San Mateo, Benifaza y Morella (Notas históricas)*. Edición, notas e índices de E. Diaz Manteca. Castelló, 1977, p. 67.

ÇAERA, Guillem. (1412-1459).- Pedrapiquer d'Ulldecona, amb abundant activitat a la ciutat de Tortosa, d'on fou mestre major de les obres de la Cort del Verguer, treballant també en la Catedral i en el convent de Sant Francesc, va estar també mestre major de la parroquial de Sant Lluc d'Ulldecona (1), sabem que l'11 de juliol de 1431 rebia dels jurats i manobers de l'obra de l'església de Sant Mateu, 10 lliures reals de València «*per resta u ffinament de comptes de tots e qualsevolts quantitats que per los dits honrats jurats e menobers li fossen degudes per rahó de la obra del campanar de la dita vila e vestuari de tot lo temps passat fins a la present jornada*» (2).

Anys després el trobem documentat a Ulldecona, el 29 de setembre de 1452, essent intimat pel notari morellà Domènec Franch, «*com a procurador de Na Beatriu Ram, muller d'Eximenez Peres de Romaní, doncella i hereua ab intestat de micer Ferrer Ram, Dr. en leys, conseller e protonotari del Rey*», per que Guillem Çaera, pedrapiquer, i la seua dona Beatriu, juntament amb Ramon Erboli, tutor del fill de Antoni Albiol, i Antoni Arbó, veïns d'Ulldecona, «*lo primer contratant los dos últims, com a fermances, com lo primer contractà fer un cup en lo moli de na Mallada, terme de Forcall, ab Ferrer Ram a 3 de maig de 1449, ante Johan Mas, e com lo cup no estiga bé y se-n vaja y hi ha pèrdues*». (3).

Molt possiblement siga aquest Çaera o Saera el mateix mestre que en 1459 rebia diverses quantitats per obres al campanar de Castelló (4). En 1460 ja estava mort i era pare d'un mercader homònim ciutadà de Tortosa. (5).

(1).- Vegeu. VIDAL FRANQUET, J. *Les obres de la ciutat. L'activitat constructiva de la Universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*. Publicacions de l'Abadia de Monserrat, Barcelona, 2008. pp 64, 65, 93, 94, 108, 109, 347, 461, 462.

(2).- A. M. S. M. Not. Pere Comi.

(3).- A. N. M. Not. Pere Çavall.

(4).- Cfr. OLUCHA MONTINS, F. «Quatre-cents anys de la torre campanar de Castelló. Notícies documentals». *B.S.C.C.*, Tom LXXX, 2004, pp 113-213.

(5).- Vegeu VIDAL FRANQUET, Op cit, p. 93.

CHAVARRIES, Leonardo. (1600-1614).- Pintor i daurador de Tortosa, que entre 1600 i 1608 daurava el sagrari que la confraria del Santíssim Sagrament de Morella encomanà a l'escultor Joan Baptista Vázquez (1). En 8 de febrer de 1605 i com a «*pintor de la vila de Morella*» (2). rebia de Josep Carceller, Gabriel Cardona i Jerònim Cerdà, llauradors de Morella, com a majorals de la confraria de la Santíssima Trinitat i Sant Antoni Abad, 30 lliures, moneda real de València, «...*et sunt in ratta majoris summe per vos mihi debite ratione pingendi quodam retabulum dicta confrarie*», retaule el qual havia treballat l'escultor Francesc Sans. Estigué casat amb Llúcia Romero i tingué un fill, Leonardo, el qual es casà el 20 de gener de 1614 amb Mariana Cros, filla de Pere Cros i Tomasa Agorreta. (3).

(1).- A. H. E. M.. Llibre Confraria del Santíssim Sagrament. Comptes

(2).- A. H. E. M. Not. Josep Sabater.

(3).- A. H. E. M. Llibre de Matrimonis.

DAVO, Joan. (1368).- Aquest picapedrer de Tortosa, el qual va estar mestre de Pere Crespo (1), ens apareix documentat el 30 de novembre de 1368 treballant en l'església de Cinctorres: «*Johan Davo, piquer, vehi de Cinctorres, que com no fes e obràs continuament en lo bell temps la obra que so tengut de obrar en la sglésia del dit loch e per açò los jurats embargassen lo terçó a ell degut en los delmes del loch e com ara li desembargue o liuren lo dit terç, per ço ara, per especial contracte, se obligue que d'ací al jorn de la festa de Sent Johan del mes de juny primer vinent haurà feta e acabada entegrament de cel en abís, ço és la obra del caragol de la dita església, e des de allí tro fins a la pasqua de cinquagesima primera vinent la obra del porxe de dita església*» (2).

(1).- Cfr. PUIG PUIG, J. «Canteros en Catí», Art cit, pp. 358-359.

(2).- A. N. M.. Not. Miquel Alegre. 1368. novembre, 30.

DIES, Baptista. (1621).- Daurador que documentem en 1621 a Morella daurat les barres del nou pal·li de brocat que feu la Confraria del Santíssim Sagrament (1).

(1).- A. H. E. M. Llibre Confraria Santíssim Sagrament. Comptes 1621-22.

DOLS, Baptista. (1692-94).- D'aquest «*deaurator loci de Villorres*» que en 1694 es trobava a Castelló (1), sabem ara que estava casat amb Josefa Bellido i que en 1692 era a Morella, on en abril d'eixe any feia un establiment de finca i en juliol la venda d'una masada. (2). Tingué un fill també daurador.

- (1).- Cfr. CODINA ARMENGOT, E. *Artistas...*, Op cit, p. 26.
 (2).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero. Índex. 1692. abril, 7; 1602. juliol, 7.

DOLS BELLIDO, Baptista. (1727).- Daurador de Morella, fill del també daurador Baptista Dols i de Josefa Bellido, sols sabem que es casà en 16 d'agost de 1727 (1), però desconeixem qualsevol tipus d'activitat amb ell relacionada.

- (1).- A. H. E. M. Llibre de Matrimonis.

ESBRÍ, Josep. (1696-1738).- A les dades conegudes d'aquest escultor, natural de la vila de Sant Mateu, que en 1703 treballava el retaule major de l'església del Boixar (1), dos anys després les escultures de Sant Abdon, Sant Senén i Sant Pons de la façana de l'església de la Jana (2), en 1723 contractava la confecció del retaule major de l'església del convent de les monges agustines de Sant Mateu per 640 lliures (3), i en 16 de desembre de 1729 contractava juntament amb Vicent Dols el treballar el retaule del santuari de la Verge de Vallivana (4), cal afegir ara una de 1696 que ens el presenta com «*naturalis ville Sancti Mathei et ad presens in villa Morelle habitator*», actuant com a testimoni el 23 d'abril, en acta de compra de tres casetes i un hort per l'escultor Josep Bruño (5).

Anys després, en 1725 i davant l'estat indecent del retaule de Sant Blai i Sant Eloi de la parroquial de Sant Mateu, el consell li encomanarà fer-ne un de nou, per 65 lliures (6). I en 1738 i per 75 lliures contractava fer, aprofitant fusta del vell, la caixa del nou orgue (7).

- (1).- Cfr. SÁNCHEZ GOZALBO, A. «Bojar...». Art cit, p. 357.
 (2).- MILIÁN BOIX, M. «El templo parroquial de la Jana». *B.S.C.C.* Tom XLIV, 1968, pp 65-73.
 (3).- TRINIDAD, G. *Monasterio de Santa Ana. Historia y vida de las Agustinas en Sant Mateu (1590-2000)*. Sant Mateu, 2002, pp 117-118.
 (4).- Vegeu. PASTOR AGUILAR, J. «Aportació a la biografia de Vicent Dols Ximeno» en *Recuperem Patrimoni. Retaule de l'altar major de l'església arxiprestal de Santa Maria de Morella*. Generalitat Valenciana. Valencia 2000. pp 34-45.
 (5).- A. H. E. M.. Not. Vicent Albero.
 (6).- A. M. S. M. Actes Municipals. 1725. octubre, 24.
 (7).- A. M. S. M.. Actes Municipals 1738. desembre, 29.

ESTELLA, Francesc. (1616-1620).- Cal allargar en un any la cronologia coneguda fins ara d'aquest argenter que visqué i treballà a Sant Mateu (1), puix en 20 d'abril de 1620 treballava «*els nous poms dels bordons*» (2).

- (1).- Cfr. SÁNCHEZ GOZALBO, A. «El punzón de Sant Mateo...». Art cit, p 393-94.
 (2).- A. M. S. M. Llibre de Consell 1615-1630.

ESPARZA, Josep. (1677-1704).- Pintor que entre 1677-80 és encarregat de restaurar i retocar el retaule dels Set Goigs del Santuari del Lledó ans de vendre'l, i que en 1682 treballava tres llenços per al retaule de l'ermita de Sant Roc del Pla (1). En 1700-01 estava a Morella, on daurava una peanya per a la Confraria del Santíssim Sagrament de la parroquial (2) i en 1703 treballava per a la Confraria del Carme el daurat d'un sant

cris per a l'altar,- fet per l'escultor Vicent Dols-, i un pedestal treballat per Pasqual Llopis, rebent per tota la feina 7 lliures (3).

-
- (1).- Cfr. OLUCHA MONTINS, F. *Dos siglos..* Op cit, p 38.
 (2).- A. H. E. M.. Llibre Confraria Santíssim Sagrament. Comptes 1700-01.
 (3).- A. H. E. M. Llibre Confraria Ntra. Sra. del Carme. Comptes 1703-04.

ESPELT, Jaume. (1690-94).- Daurador de Sant Mateu, possiblement pare del també daurador Josep Espelt, ens apareix actuant com a testimoni en documents notariais de 31 de desembre de 1690 i 20 de desembre de 1694 (1).

-
- (1).- A. P. S. M. Not. Josep Bonet.

ESPELT, Joan. (1516).- Fuster veí de Sant Mateu que dictava testament el 7 de febrer de 1516 disposant «*que sien donats vint sous per a la fàbrica o obra de la navada de la iglésia dels gloriosos sants Pere e sent Pau construïda dins la dita vila*». (1).

-
- (1).- A. P. S. M. Not. Pere Comi, menor.

ESPELT, Josep. (1719-68).- D'aquest daurador, possiblement fill del també daurador Jaume Espelt, que vivia a Sant Mateu i del que fins ara sabíem que en 1719 pagava la factura d'una clau per a l'església del convent de monges agustines de Santa Anna de Sant Mateu (1) i en 1752 platejava per a Catí una orla del Cor de Jesús, pintava 18 cornucòpies per al monument de setmana santa i altres per a l'altar major de la parròquia (2), ara coneixem que en 1768 platejava per 8 lliures i 8 sous trenta candelers de la Confraria del Santíssim Sagrament de Sant Mateu (3).

-
- (1).- Vegeu TRINIDAD, G. *Op cit*, p. 117.
 (2).- PUIG PUIG, J. «Doradores en Catí», Art cit, p. 198.
 (3).- A. P. S. M.. Llibre II de la Confraria del Santíssim Sagrament. 1742-1831. Comtes de 1768.

ESTEROL, Cristòfol. (1535).- Argenter de Tortosa, sabem que era fill de Joan Esterol, bossier de Tortosa i de Margarida Ferrer, filla del sastre de Sant Mateu Jaume Pastor i de Úrsula Ferrer (1).

-
- (1).- A. M. S. M. Judiciari 1535. gener, 6.

ESTRADA, Joan. (1616-1623).- Picapedrer de Sant Mateu, el qual el 7 de febrer de 1616 convé amb el prevere Miquel Vilanova que arrancarà tota la pedra precisa per a fer la capella que dit prevere vol construir a l'església parroquial de Sant Mateu, a 12 diners la carretada (1). Tres anys més tard, en 1619, el consell de Sant Mateu concertarà amb ell i el mestre Joan Travesa el tornar a bastir, per un muntant de 200 reals castellans, el pont del portal de Barcelona, que feia poc havia caigut (2). El 9 de gener de 1623 concertarà amb els jurats fer l'espadanya de l'ermitori de la Verge dels Àngels, de dos voltes o arcs i per a dos campanes, per 55 lliures (3).

- (1).- Cfr. SÁNCHEZ GOZALBO, A. «El altar de la Pasión», Art cit p. 165.
 (2).- A. M. S. M. Not. Tomàs Bort. 1619. setembre, 6.
 (3).- Citat per BETI BONFILL, M «La ermita de los Angeles» en *San Mateo, Benifaza y Morella* (*Notas históricas*). Op cit, pp 69. Vid. Apèndix documental nº 7.

EXELSEU, Antoni. (1541).- Picapedrer (1).

- (1).- Vid. Esteve Exelseu.

EXELSEU, Esteve. (1541).- D'aquest picapedrer francès, veí d'Escatron, el qual actuà com marmessor d'Antoni Exelseu, «*etiam architecti*», també francès i veí d'Escatron, sabem que fa procura al mestre «*Leonart, architecto, natural del reino de Francia o Galia, habitante en Morella*», per a cobrar certes deutes. Entre els testimonis del document hi figura Antoni Merinyach, *lapicida* francès, habitant en Morella (1).

- (1).- A. H. E. M. Not. Lluís Maçana. 1541. setembre, 13.

FABREGAT, Miquel. (1807-1831) .- Daurador natural segons sembla de La Cuba, i del que sabem de la seua activitat en Castellfort en els anys 1807, 1814 i 1822 daurant diversos altars, imatges i retaules (1), a eixes dades cal afegir la que aportem i que ens el presenta en 1805 signant capítols per a daurar el retaule major de l'ermitori de Sant Marc d'Olocau, per 1400 lliures, que encara al 1831 no havia acabat de cobrar (2).

- (1).- Vegeu MIRALLES SALES, J. *Notas históricas de la villa de Castellfort*. Castelló, 1967, p 62 i 76.
 (2).- Apèndix documental nº 12.

FALBRE, Melcior. (1590-1621).- A les dades conegudes d'aquest argenter de Morella, aportades per Puig (1) i Milián Boix (2), cal afegir les següents. En 1600 era clavari de la Confraria del Roser, la qual estava fundada en l'altar de Sant Bernat i Sant Lluç de l'església parroquial de Santa Maria de Morella (3). Quatre anys després, en 1604, ell i la seua dona Teodora Sans entraven com a confreres en la confraria de la Santíssima Verge (4). En 1605 i en Morella estant, «*Melchior Falbre, argentarius*,» patró del benifet instituït en la parròquia per mossèn Guillem Falagra, prevere, sota l'advocació de Sant Jaume apòstol, nomena procuradors a Gabriel Valls i Nicolau Giner, notaris de Tortosa (5). Sembla degué morir cap a 1621, puix en els comptes de la confraria de la Santíssima Verge de 1621 donats en 1622, hi figura la celebració d'una missa per Melcior Falbre, argenter.

- (1).- Cfr «Plateros en Catí», Art cit, p. 186.
 (2).- «El punzón de orfebreria...», Art cit, p. 366.
 (3).- A. H. E. M. Llibre de la Confraria del Roser.
 (4).- A. H. E. M. Llibre de la Confraria de la Santíssima Verge de Morella, comença en 14 de febrer de 1579. Capítol de 1604.
 (5).- Arxiu Municipal Castelló. Not. Jaume Castellet. 1605, gener, 23.

FEBRER, Romeu. (1395).- Fuster «*vei de Sant Mateu*», que en 27 de desembre de 1395 rep, en Morella estant, 100 sous per dos rodes per al moli del notari Andreu Esteve (1).

(1).- A. H. E. M. Not. Guillem Gasull.

FIL, Joan Pau. (1521-1533).- D'aquest pintor, que en 1525 pintava l'armari de les relíquies de la parròquia de Santa Maria de Castelló i en 1533 signava àpoca per pintar la relíquia del braç de Sant Tirs (1) sabem que en 1521 estava a Sant Mateu, on el 18 de maig batejava a una filla seua anomenada Lucrecia, com la seua dona (2).

(1).- Cfr OLUCHA MONTINS, F. «Objectes d'us litúrgic en l'església de Santa Maria de Castelló. Segles XIV-XVII». *B.S.C.C.* Tom LXX, 1994, p. 249.

(2).- A. P. S. M. Llibre de Baptismes. Tom I. Fol 5vº.

GALA, Joan de la. (1420).- Campaner francès, «*vehi de Santa Maria del Born de França*», que actuant com a procurador del mestre Pere Lixor, rep de Jaume Barrachina, prevere i Ramon Dalp, de la Mata, 35 florins per dues campanes, que segons sembla, treballaren entre tots dos (1).

(1).- A. N. M. Not. Pere Çavall. 1420. abril, 28.

GALLEN, Manuel. (1758).- Campaner de Sant Mateu, que en 1758 adobava dos campanes trencades del campanar (1).

(1).- A. M. S. M. Actes Municipals. 1758, desembre. 8.

GARÍ, Pere. (1392-93).- Aquest «*piquer*», veí de Morella, el trobem rebent en 1392, juntament amb els també «*piquers*» Joan Narbonès, Guiamò Soler, Joan d'Anado i Miquel Jordà, «*1036 sous 10 diners i malla per rahó de 1185 pedres al fil a for de 10 diners malla per pedra*» per als murs de la vila de Morella (1). A l'any següent el documentem com testimoni, juntament amb altre pedrapiquer, Guillem Tàrrega, en document notarial de 27 de juliol de 1393 (2).

(1).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve. 1392. març, 19.

(2).- A. H. E. M.. Not. Guillem Esteve.

GASCÓ, Aloi (1465-98).- Qualificat com «*pedrapiquer de Çorita*», apareix el 7 de setembre de 1465 com a testimoni en la cancel·lació del contracte fet per bastir la capella de Sant Fabià i Sant Sebastià de l'església de Sant Miquel de Morella (1). Anys després, en 1491 i 1498, el trobem documentat a Catí (2). En 1495 estava a Sant Mateu, puix ens apareix com testimoni en document notarial, juntament amb el també picapedrer Jaume Valmanya (3).

(1).- Cfr. SÁNCHEZ GOZALBO, A. «La capilla de San Fabián y San Sebastián de Morella», Art cit, p. 195.

(2).- PUIG PUIG, J. «Canteros en Catí». Art cit, p. 343.

(3).- A. M. S. M. Not. Pere Comi. 1495. octubre, 4.

GASCÓ, Arnau. (1428).- Sols podem dir d'ell que el trobem documentat en 1428, com «*lapicida veí de Çorita*» (1). Possiblement és el mateix Arnaldo Gascó que apa-

reix documentat en 1440 treballant les pedres per a fer el pont de Todolella contractat entre Guillem Rotla i Miquel Piquer (2).

 (1).- A. H. E. M. Not. Francesc Pallarès. 1428. abril, 1.

(2).- Cfr. SÁNCHEZ GOZALBO, A. «Ingeniería medieval. Los puentes de Forcall y de Todolella». Art cit, p. 201.

GASSIÀ, Joan (1441-52).- Campaner que com veí d'Alcañiç sabem signava en 1452 capitulacions per fer una campana per a Catí (1), apareix documentat a Morella en 1441 actuant com a testimoni en document de 6 de març (2).

 (1).- Cfr. PUIG PUIG, «Campaneros en Catí», Art cit, p. 189.

(2).- A. N. M. Not. Domènec Miquel. 1441. març, 6.

GISBERT, Josep. (1794 -1812).- Escultor de les Coves que entre 1794 i 1795 treballà a Catí (1), documentant-se posteriorment a Vinaròs, on fa l'altar de Sant Pasqual de l'ermita de la Misericòrdia i posteriorment un altar en la sagristia de la parroquial (2), després passà a Mirambell on realitza diferents treballs (3).

Sabem que el 2 de novembre de 1795 concertava la manufactura del retaule major de l'ermita de Sant Marc d'Olocau (4)

 (1).- PUIG «Escultores...». Art cit p 306-307.

(2).- BORRAS JARQUE, Op cit, Tom II, p 49, 50 i 57.

(3).- Cfr ALTABA, J. *Mirambel. Una joya entre murallas*. Castelló, 1988, p 20.

(4).- Vegeu apèndix documental. nº 11. Citat per GIL SAURA, Y. *Arquitectura Barroca en Castellón*. Castelló, 2004, p 437.

GUALE, Joan. (1391).- «*Campaner del Born de Santa Maria de la ciutat de Paris*», que en companyia del també campaner francès Guillem Martí, treballa, per 320 sous, una campana de pes de 10 quintars per a l'església de Sant Joan de Morella (1).

 (1).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve. 1391. abril, 7 i 8.

GUARI, Pere. (1392).- Aquest picapedrer, juntament amb Joan Narbonès, Guiamò Soler, Joan d'Anado i Miquel Jordà, també picapedrers, ens apareix documentat el 19 de març de 1392 rebent de Joan Andreu i Pasqual Manxo, manobrers de murs de Morella, «*1036 sous, 10 diners y malla per rahó de 1185 pedres al fil, a for de 10 diners malla per pedra*», per als murs d'eixa ciutat (1).

 (1).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve.

ICART SIMÓ, Francesc. (1651-59).- Fill de l'orfebre Jeroni Icart (1) i de Vicenta Simó, i germà del notari Agustí, el veiem actuar com a padrí, en 25 de desembre de 1651, de Maria Agustina, filla d'Agustí Icart i Maria Santalínea, neboda seua (2). De nou a l'any següent, el 24 de juliol de 1652 el tornem a trobar com a padrí (3). Set anys després, en 4 de març de 1659 el veiem com a testimoni en companyia del seu germà Agostí, en acta de matrimoni celebrat a Morella pel seu cosí Josep Icart, manyà de Tarragona (4).

- (1).- Cfr. SÁNCHEZ GOZALBO, A. «El punzón de San Mateo y sus orfebres». Art cit, p. 394.
 (2).- A. H. E. M.. Llibre de Bateig.
 (3).- A. H. E. M. Llibre de Bateig.
 (4).- A. H. E. M.. Llibre de Matrimonis.

JORDÀ, Miquel (1392).- Picapedrer.

- (1).- Vid. Pere Guarí.

LIXOR, Pere. (1420).- Campaner francès que treballa a La Mata (1).

- (1).- Vide. Joan de la Gala.

LLEONART. (1541).- Picapedrer.

- (1).- Vid. Esteve Exelseu.

LLOPIS, Josep. (1703).- Fill de Josep Llopis, «*macerator de Sant Matheu, vehi y habitador*», que el 15 de gener de 1703 és afermat amb l'escultor Vicent Dols, i per un període de 8 anys, per a que aquest li ensenye l'ofici de fuster (1).

- (1).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero.

LLOPIS GARCIA, Pasqual. (1659-1731).- Escultor nat a Albocàsser el 14 d'abril de 1659, que mantingué estreta relació laboral amb el també escultor morellà Vicent Dols, de qui fou a la vegada cunyat, puix estava casat amb la seua germana Tomasa Caterina. Hom suposa que es formaria a redós del mestratge de Bartomeu i Gabriel Muñoz, escultors que en 1672 contractaven amb els jurats d'Albocàsser el treballar el retaule major de la parroquial, el qual va tindre que ser acabat per Pasqual, ja que els Muñoz abandonaren el treball en sorgir discrepàncies amb el consell. Per Miralles Sales (1), i Puig Puig (2) sabem dels seus treballs a Morella (retaule major de l'arxiprestal), Vilafranca (retaule de la Verge del Roser), Catí (Retaule de la Verge del Roser, peanya de Sant Martí, etc) i Albocàsser(retaule de la Verge del Roser; sant sepulcre; altar de Sant Vicent; etc), així com de l'any de la seua mort, 1731.

A les dades conegudes cal afegir que en 1686 era a Morella, on actuava com a testimoni en acte de venda (3) A l'any següent sabem estava a Benlloc adobant el retaule major de la seua església parroquial (4). En 1700, el 3 d'abril i com «*cultorem ville de Albocacer, habitatorem presentem*» en Morella, el trobem rebent poders generals del prevere beneficiat de Morella, Maurici Albesa (5). Tres anys després el tornem a documentar també a Morella actuant com a testimoni en l'afermament del jove Josep Llopis, que no és en absolut parent d'ell, tot i el mateix cognom, amb el mestre escultor Vicent Dols, i per un període de 8 anys, per a que aquest li ensenye l'ofici de fuster (6). També eixe mateix any rebia dels majorals de la Confraria de Ntra. Sra. del Carme de Morella 2 lliures per fer «*lo pedestralet*» de la figura d'un Crist per a l'altar que havia treballat Vicent Dols (7).

- (1).- *La muy leal y noble villa de Albocácer*. Castelló, 1967, pp. 81-82 i 90-91.

(2).- «Escultores...» Art cit, 1943, p 294.

(3).- A. H. E. M.. Not. Vicent Albero. 1686. abril. 16.

(4).- Cfr. OLUCHA MONTINS. *El temple parroquial de Benlloc i el patrimoni desaparegut en la Plana de l'Arc*. Delegació Diocesana d' Art Sacre del Bisbat Segorb-Castelló. Parròquia de l'Assumpció de Benlloc. Castelló, octubre 2003.s.p.

(5).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero.

(6).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero. 1703. gener, 15.

(7).- A. H. E. M. Llibre Confraria Ntra. Sra. del Carme. Comptes 1703-04.

LLORENS, Pere. (1445).- Documentem aquest argenter, veí d'Alcanyic, «*fill de Llorens i Maria*», en acte de procura fet el 23 de febrer de 1445 (1).

(1).- A. H. E. M. Not. Joan Grife.

MACIP, Joan. (1694).- Fill de Joan Macip, llaurador, natural de Xert i habitant en Vallivana, que és afermat el 17 de maig de 1694 amb l'escultor Vicent Dols per a que aquest li ensenye l'ofici, per un període de set anys (1).

(1).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero.

MARIN FORTANET, Domènec. (1677).- Aprenent de «*faber lignari sive de fuster*», fill del fuster Miquel Marin i de Magdalena Fortanet, del Portell, que en 21 de juny de 1677 i a l'edat de quinze anys, és afermat en l'obrador de l'escultor Vicent Dols, per un període de sis anys (1).

(1).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero.

MARSAL, Gaspar. (1600-1632).- Escultor i fuster que en 1600 treballava assentant una «*figura daurada en lo sacrari que estave blanch per a la festa del corpus*» (1), anys després, en 1632, adobava la peanya de la confraria de Sant Llätzer (2).

(1).- A. H. E. M. Llibre Confraria del Santíssim Sagrament. Comptes 1599-1600.

(2).- A. H. E. M. Llibre Confraria de Sant Llätzer. Comptes 1632.

MARTÍ, Guillem. (1391).- Campaner francès que treballa una campana per a l'església de Sant Joan de Morella (1), molt possiblement siga el pare del Guillem Martí que en 1457 signava el contracte per fer la campana major de Catí (2).

(1).- Vid. Joan Guale.

(2).- Cfr. PUIG PUIG, J. «Campaneros», Art cit. pp. 191-92.

MAS, Joan. (1631).- Brodador que en 1631 es admès com a membre en la confraria de la Santíssima Verge de Morella (1).

(1).- A. H. E. M. Llibre Confraria de la Santíssima Verge. Comptes de 1631.

MAÇANA, Gabriel. (1522-27).- Mestre fuster de Sant Mateu que en 18 de març de 1522 rebia, de mans de Lluís Voltanya, administrador general, 34 sous 6 diners per

treballar «*taüt i tumba*» de Na Violant de Vilaragut, muller del noble Miquel de Vilaragut, Lloctinent General del Mestre Bernat Despuig (1), la qual «*en la nit pasada, entre dos e tres hores de la nit, és morta de part en la cambra del palau del dit lloch de Sant Mateu*» (2). Va estar soterrada en l'església del convent de dominicans, «*.. davant l'altar major (...) al costat de la sepultura del reverent mestre Climent Ferrer, en lo endret del gloriós Sent Domingo e Senta Magdalena*».

Cinc anys després, en 1527 mestre Gabriel Maçana realitzava inspecció, per manament del lloctinent General del Mestre Fra Fèlix de Loriç, de les obres que s'havien fet en el castell d'Alcalà de Xivert, pel magnífic Lluís Voltanya administrador principal, «*après d'esser estat cremat dit castell per los rebels agermanats de València e de la Plana*» i feia relació de quans cabirons, portes i claus s'havien posat en les cobertes noves (3).

(1).- A. M. S. M. Not. Nicolau Miquel. 1522. març, 18.

(2).- A. M. S. M. Not. Nicolau Miquel. 1522. febrer, 16.

(3).- Apèndix documental n° 3.

MAYORGA, Pere. (1535-1537).- «*Pintor habitant de la vila de Sant Mateu*» del que fins ara sols sabíem que en 1537 i juntament amb Joan Bolaños policromava i pintava la imatge de Sant Mateu de l'altar major de la parròquia d'eixa localitat (1), dos anys abans, el 7 de setembre de 1535, concertava amb el veí d'Ares Joan Castell i en col·laboració amb el també pintor Bernat Tomàs, el treballar un retaule de les Animes per a la parròquia d'Ares (2). Ignorem del tot si procedia de terres castellanes, puix els seu cognom evoca el municipi homònim de la província de Valladolid i si tenia alguns lligams amb els també pintors Hernando,- que treballa per Conca-, Cristòfol,- que treballa per Andalusia -, Joan,- que treballa per Saragossa -, i Pere,- identificat amb el mestre de Palanquinos, i que treballa per Lleó -, tots amb el cognom de Mayorga.

(1).- Cfr OLUCHA MONTINS, F. «El retaule major de l'església de Sant Mateu. Pere Dorpa i Jaume Galià» en *Actas de las Terceras Jornadas de Historia, Arte y Tradiciones populares del Maestrazgo*. Centro de Estudios del Maestrazgo. Benicarló 1993, p 140 i 149.

(2).- Apèndix documental n° 4.

MERCER VILARROIG, Tomàs. (1648-1684?).- A les dades conegudes d'aquest pintor i daurador, fill del també pintor i daurador Francesc Mercer Màs, el qual treballà a Vila-real (1671), Catí (1671), Morella (1678), Castelló (1678) i Herbers (1) cal afegir les següents.

En 5 de març de 1678, figura com a testimoni en l'acte de capitulació signat per Vicent Dols per fer un retaule en la capella de les Ànimes de la Arxiprestal de Morella (2). Al mes següent, el 9 d'abril «*Tomàs Mercer, daurador, de la vila de Castelló de la Plana veí, de present habitador de Morella*», rep de Vicent Leonart, rector de Sant Joan, 100 lliures, en principi de paga per daurar el retaule major de dita església (3). Dos anys després, en 5 de febrer, el mateix rector li abona 100 lliures, de les quals 50 són per daurar el retaule major de Sant Joan i 50 per la paga del mateix però de l'any següent 1681 (4). També eixe mateix any de 1680 Tomàs Bellvis, «*imaginador, sive escultor, natural de Mirambell*» i «*de present habitador de Morella*», com onlce de Joan Bellvis, menor de 12 anys, fill de Vicent i de Jacinta Monferrer, afirma al seu nebot amb Tomàs

Mercer, daurador, de Castelló, habitador de Morella, a aprendre l'ofici de daurador per temps de 8 anys (5).

-
- (1).- Vegeu OLUCHA MONTINS. *Noticias documentales*, Op cit, p. 61.
 (2).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero.
 (3).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero.
 (4).- A. H. E. M.. Not. Vicent Albero. 1680. febrer, 5.
 (5).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero. 1680. agost, 9.

MERINYACH, Antoni. (1541).- Picapedrer francès (1).

-
- (1).- Vegeu Esteve Exelseu

MOLINER, Francesc. (1635-40).- Escultor del qual sabem que tingué obrador a Ulldesona, i que treballà en el retaule major d'Alcalà de Xivert (1), sagrari de Cati i retaule de Sant Bartomeu de la Jana (2), aquest amb l'escultor Llätzer Tramulles. Al darrer d'eixos treballs correspon la dada que aportem en la que «*Francès Moliner, habitador de la Jana, trobat en Sant Mateu*» firma àpoca a Llätzer Tramulles «*escultor habitador en dita vila*», «*que ha hagut y rebut de aquell quoranta lliures reals de València, les quals són per rahó de la fusta que dit Llatzer haureu de donar per sa part en lo retaule han fet los dos y fan en dita vila de la Jana per lo tracte tenim fet los dos en dita obra y per ço renuncia a la pecunia no haguda ni rebuda a tot dol frau y engany etc.*» (3).

-
- (1).- Cfr SÁNCHEZ GOZALBO, A. «La iglesia de Nuestra Señora del Lledó y el escultor Pedro Ebrí» *B.S.C.C.* Tom XXV (1949), p
 (2).- Cfr PUIG PUIG «Escultores...». Art cit, pp 293-94.
 (3).- A. M. S. M.. Not. Miquel Andreu. 1637. abril, 5.

MONÇÓ, Pere. (1410-30).- La primera notícia d'aquest «piquer» és de 13 de gener de 1410 quan el documentem adquirint diverses «*cuyraces negres*» per 8 florins (1). Posteriorment ens apareix com «*piquer de Morella*» actuant com testimoni en diplomes de 23 d'octubre de 1413 (2) 5 d'abril de 1416 (3) i 6 d'agost de 1430 (4) Tres anys després, el 3 de març de 1433, juntament amb la seua dona Dolceta confessen deure certa quantitat de diners (5).

-
- (1).- A. H. E. M. Not. Antoni Cerdà, menor.
 (2).- A. H. E. M. Not. Joan Grau.
 (3).- A. H. E. M. Not. Guillem Gasull.
 (4).- A. H. E. M. Not. Francesc Pallarès.
 (5).- A. H. E. M. Not. Francesc Pallarès.

MONDRAGÓN, Joan de (1526).- «*Mestre Johan de Mondragon, brodadador, habitant en la vila de Sant Mateu*» apareix com testimoni en escriptura de 1526 (1).

-
- (1).- A. M. S. M. Not. Nicolau Miquel. 1526. setembre, 26.

MONSERRAT, Esteve (1452).- «*Mestre d'aixa*» al qual li abona el notari morellà Domènec Franch el 22 de gener de 1452, «*com a procurador de Na Beatriu Ram, mu-*

ller d'Eximenez Peres de Romani, doncella i hereua ab intestat de micer Ferrer Ram, Dr. en leys, conseller e protonotari del Rey», 1454 sous per feina en el moli de na Malleda, terme de Forcall (1).

(1).- A. N. M.. Not. Pere Çavall. Vid. també Guillem Çaera.

MONTPAHO, Domènec (1393-1423).- Mestre picapedrer, que en 1400 treballava un pont sobre el riu de Millars en el terme d'Onda (1), sabem que tres anys abans, el 27 de gener de 1397 arrendava un moli serrador en la Pobla del Bellestar, per un període de sis anys (2) i dos mesos després, Domènec Monphao, del Portell, i Joan Ainsa concertaven amb la vila de Morella la construcció d'un carril per a poder transportar en carro, a eixa vila, la fusta procedent dels pinars de Vilafranca i l'Anglesola (3). En 1406 concertava amb el mercader vilafranquí Domènec Centelles el bastiment de la seua capella en l'església parroquial de Vilafranca (4) Anys després, en 13 de febrer de 1417 i com a «*mestre livellador*», es localitza a Castelló, juntament amb Joan del Poyo, revisant la sèquia major i la sèquia jusana, partint l'aigua entre els regants (5), El 3 de maig de 1423 el cinctorrà Jaume Maçana, contractava amb Domènec Monphaho, veí de Portell, la construcció d'un aqüeducte per canalitzar l'aigua des del riu Calders al moli d'en Maçana a base de pilars que sostenien troncs de roure buidats empalmats uns amb altres pel preu de 880 rals (6).

(1).- Cfr PUIG PUIG «Canteros en Catí». Art cit, pp 290-91.

(2).- A.N.M. Not Andreu Navarro.

(3).- A.H.E.M. Not Guillem Esteve. 1397. març, 31.

(4).- Apèndix documental nº 1.

(5).- Arxiu Regne de València. Governació 2219, 6ª ma fol. 33 vº . Apud. GLICK, T. F. *Regadio y sociedad en la Valencia medieval*. València. 1988, p. 366.

(6).- Vegeu GRAU MONSERRAT. Op. cit.

MUÑOZ, Bartomeu. (1633-87).- Escultor natural de Bolomar i veí d' Alcalà de Xivert, on es documenta el 19 d'abril de 1633 contraient matrimoni, allí li nasqueren els fills. Fou el fundador d'una dinastia d'escultors que durant el segle XVII deixaren mostra del seu bon quefer en diversos pobles de les comarques castellonenques (1). Sabem que en 1638 era a Castelló contractant amb F. Esbrí la confecció dels retaules del sagrari i rere-sagrari de la parroquial. Amb posterioritat la seua activitat es desenvolupa a Alcalà, Castelló, Albocàsser, Ares, La Jana, Vinaròs i Catí (2).

A les dades conegudes podem afegir les següents. El 28 de desembre de 1655 es batejava en Morella a Francesc Joan, fill de Bartomeu Muñoz i Vicenta Coloma, actuant com a padrins Gabriel Muñoz i Clara Coloma de Muñoz (3). El 25 de març de 1656 i morta la seua dona, signava capítols matrimonials amb Anna Sans, filla d'Agosti Sans «*imaginaria*» i Bàrbara Bru, de Morella (4). En 26 de febrer de 1657 el trobem actuant com a padrí, en companyia de la seua dona Anna Sans, de l'infant Vicent Gregori Sans, fill de Vicent i de Joanna Anna Palau (5). El 24 de juny de 1673, en Morella estant, dona poders al notari de Castelló Josep Llorens per a cobrar certes quantitats de diners. En aquest document figura com a testimoni l'escultor Josep Sans (6).

(1).- Cfr SÁNCHEZ GOZALBO, A. «La iglesia de Nuestra Señora del Lledó y el escultor Pedro Ebrí». Art cit. p

(2).- Vegeu OLUCHA MONTINS. *Dos siglos ..* Op cit, p .

(3).- A. H. E. M. Llibre Bateigs.

(4).- A. H. E. M. Not. Josep López de Vidal.

(5).- A. H. E. M. Llibre Bateigs.

(6).- A.H.E.M. Not. Vicent Albero.

MUÑOZ COLOMA, Gabriel. (1634-1698).- Fill del també escultor Bartomeu Muñoz, sabem per Sánchez Gozalbo que va nèixer a Alcalà de Xivert el 18 de gener de 1634 i que cap a 1655 vivia a Morella on obrí obrador i es maridà el 23 de juliol de 1655 amb Clara Coloma (1), signant-se però uns dies abans, el 14 de juliol, capítols matrimonials (2). També sabem que amb son pare contractà treballar els retaules d'Albocàsser i Ares, així com en 1671 treballava una imatge de la Verge per a la Balma (3).

Molt possiblement a redós del seu obrador degué formar-se Vicent Dols i amb els pares d'aquest degué mantenir estreta relació, puix ja en 1655 Gabriel és padrí de bateig de Francesca Josepa, germana de l'escultor i cinc anys després, en 1680 és testimoni en el casament d'altra germana de Vicent, de Tomasa Caterina (4) Ans però en 1657 el trobem a ell i a la seua dona venent una casa a Joan Porta, del Forcall, per 25 lliures (5).

Una vintena d'anys després, en 1669, el 9 de gener contracta amb els jurats de La Jana la realització del retaule de la Verge Maria dels Àngels (6), el qual és rebut pels jurats Antoni Vallès, Joan Vallès de Gaspar i Josep Pavia, el 7 de març de 1671 (7).

En 13 d'abril de 1698 com a «*imaginarius habitans in villa de Alcalà et nunc repertus in villa Morella*» el trobem donant poders «*ad lites*» al seu fill Francesc, prevere, habitador de Morella (8).

(1).- «La iglesia de Nuestra Señora del Lledó y el escultor Pedro Ebrí». Art cit, p

(2).- A. H. E. M. Not. Josep López de Vidal. 1655. juliol, 14.

(3).- OLUCHA MONTINS, F. «Nuevos datos para la historia de la Balma», *B. S. C. C. Tom .LIX* (1983) pp 145-162.

(4).- Vegeu PASTOR AGUILAR, J. «Aportació a la biografia de Vicent Dols Ximeno» . Art cit. pp. 34-45.

(5).- A. H. E. M. Not. Francesc Albesa. 1657. juny, 29.

(6).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero.

(7).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero.

(8).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero.

NÀPOLS, Josep de. (1659-1694).- Mestre d'obres de la Jana a qui en 1659 i juntament amb el fuster de Sant Mateu, Mateu Esbrí ordena micer Galceran Girona, advocat fiscal del Maestrat, examinar la casa de la senyoria que és a la Jana (1). En 1660 Josep de Nàpols «*operarius ville*» figura com a testimoni en document notarial (2). I deu anys més tard sabem que adobava el terra del cor de l'església parroquial de Sant Mateu (3). En 1692 el tornem a trobar actuant com a perit en companyia del també obrer de vila Joan Andrés, en l'establiment d'una casa pels jurats de Sant Mateu (4). En 1694 figura com a testimoni en diploma notarial de 14 de juny (5).

(1).- A. H. E. M. Not. Vicente Albero. 1659. gener, 15.

(2).- A. M. S. M. Not. Pere Bonet. 1660. juny, 17.

(3).- A. M. S. M. Llibre Consells

(4).- A. M. S. M. Not. Josep Bonet. 1692. novembre, 30.

(5).- A. M. S. M. Not. Pere Bonet.

NARBONÉS, Domènec. (1394).- Picapedrer sens dubte emparentat amb Joan Narbonès, si be desconeixem els lligams, ens apareix documentat actuant com testimoni en 3 d'octubre de 1394 (1).

(1).- A. H. E. M. Not. Antoni Cerdà, major.

NARBONÉS, Joan. (1359-92).- « *piquer, vehi de Tortosa, habitant ara en Morella*», que trobem documentat ja el 25 de setembre de 1359 (1), pressuposem que és el mateix que el 19 de març de 1392, juntament amb els també picapedrers Pere Guari, Joan d'Anado i Miquel Jordà rebia, dels manobres de murs Joan Andreu i Pasqual Manxo, « *1036 sous 10 diners y mall per rahó de 1185 pedres al fil, a for de 10 diners malla per pedra*» per als murs de Morella (2). Dos anys després, el 30 de juny de 1394 se'l documenta venent blat (3).

(1).- A. H. E. M. Not. Domènec Ferrer.

(2).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve.

(3).- A. H. E. M. Not. Antoni Cerdà, major.

NAVARRO, Joan. (1615-1621).- Pintor veí de Fortanet documentat a Sant Mateu, on residí, estava casat amb Catalina Escorihuela, i tingué una filla, la qual morí l'1 de setembre de 1615 (1). En 1616 Joan Navarro pintor i Catalina Escorihuela veïns de Fortanet, residents llavors a Sant Mateu, signaven poders per a cobrar certa quantitat de diners a Miquel Garcia, porter de Sant Mateu (2) En 1621, el 29 d'abril, Joan Navarro, pintor, habitador i veí de Sant Mateu, actua com a testimoni (3).

(1).- A. P. S. M. Òbits 1580-1618.

(2).- A. M. S. M. Not. Joan Vilanova. 1616. gener, 18.

(3).- A. M. S. M. Not. Tomàs Bort.

OTOMENDI, Joan. (1632).- Pintor i daurador que es documenta en 1632 treballant per a la confraria de Sant Llätzer de Morella, daurant una peanya i adobant una figura que s'havia obert per les espatlles i l'escultor Agustí Sans havia adobat (1).

(1).- A. H. E. M. Llibre Confraria de Sant Llätzer. Comptes 1632-36).

PAGÈS, Gaspar. (1612).- Fuster de Valderroures, molt possiblement d'orige francès, el qual en 1612 rebia 75 lliures, en concepte de principi de paga, per les trenta-cinc cadires per al cor de la parroquial de Sant Mateu, que treballava en col·laboració amb el fuster de Vinaròs Joan Bru (1).

(1).- Apèndix documental nº 6.

PAGÈS, Joan. (1583).- Manyà que es documenta en 28 de juliol de 1583 a Sant Mateu actuant com a padrí en cerimònia de bateig (1).

(1).- A. P. S. M. Llibre de Baptismes 1580-1618.

PASCUAL, Pere. (1372-1407).- Aquest pedrapiquer, del qual sabem que en 1372 ajustava fer la basa i cup per al molí del Pont, propietat de Francesc Rovira, en col·laboració amb Joan Bonarrés (1), el documentem vint anys després, en 1391, treballant en els arcs del aqüeducte de la zona de Santa Llúcia. Així el 25 de juny de 1391 «... los jurats donen a custodir l'aygua dels archs, font e abeuradors, en càrrech de escombrar canons (...) a Pere Pasqual piquer, per 5 anys, a 200 sous quiscún any» (2), rebent el 17 de setembre d'eixe mateix any 100 sous dels 200 que la vila li dona de pensió cada any « per guiar l'aygua que ve a la dita vila» (3).

En 1392, el 22 d'abril, juntament amb el també picapedrer Domènec Xies, rebia « dels menobrers de murs i valls Joan Andreu e Pasqual Manxo, 1393 sous per rahó de 597 cafiços de calç a for de dos sous quatre diners per cafiç» (4). I el 4 de juliol d'eixe mateix any Pere Pasqual piquer rebia del «caixoner» 100 sous dels 200 que la vila li dona de pensió cada any per «tenir en condret e amanear l'aygua a la archa de la vila» (5).

A l'any següent, l'1 de maig de 1393 (6) se li abonaven 210 sous 9 diners per « despeses per rahó de la obra que ses feta prop la torreta del portal iusà del mur, quant hom va a Sant Lucia, en adobar una calçada (...) sobre una rocha de la aygua que ve a la vila entre diornals meus, loguers de homens, calç, pedra, grava e escombrar los solamens, segons un quern apart». Eixe mateix mes, el dia 27 (7), juntament amb l'esmentat Domènec Xies, rebia de Joan Andreu, manobrer de murs e valls, 1264 sous per 542 cafissos de calç a for de 2 sous, 4 diners el cafis, i el 4 de juliol de 1393 (8) se li pagaven 100 sous dels 200 que la vila « li done de pensió quiscún any per tenir en condret e amanear l'aygua a la archa de la vila». La darrera notícia a ell referida que hem localitzat és de 5 d'abril de 1407 (9) .

(1).- Cfr. SÁNCHEZ GOZALBO «Ingeniería medieval. El «pont trencat» de Morella». Art cit. p. 212, i MILIÁN BOIX, M. «Por tierras de Morella: «El Peiró» y «Pont Trencat» del «Molí del Pont» en *Almanaque de las Provincias*. València, LXVII, 1947, pp 423-429, reproduït en *Homenaje a Mosen Milian*. Tom I, p. 236.

(2).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve,

(3).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve.

(4).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve.

(5).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve.

(6).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve.

(7).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve.

(8).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve.

(9).- A. H. E. M. Not. Francesc Pallarès.

PASTOR, Joan Baptista. (1588-1606).- Sobre aquest pintor de Sant Mateu, del qual sabem que treballà per a Catí en 1588 el retaule de Santa Anna,- el qual substituï el que havia fet Valentí Montoliu -, i en 1599 daurava el retaule de la capella de la Puríssima treballat per l'escultor Sans de Morella (1), que en 1595 pintava el retaule de la Verge del Roser de Vilafranca i poc després pintava la imatge del Salvador que l'escultor Vicent Redorat havia treballat per a la confraria dels llauradors de Vinaròs (2) són

diverses les notícies que ara podem incorporar a la seua biografia, totes elles de caràcter personal i alienes, per dissort, a la seua activitat.

Així sabem que era fill del mercader de Sant Mateu Joan Baptista Pastor i nebot del prevere Pere Pastor (3). que estava casat amb Leonor Morató, amb la qual tingué quatre fills: Isabel Vicenta, la major batejada el 3 juliol de 1589, Joan Baptista Mateu, batejat el 14 de setembre de 1590 (4), Bàrbara Agueda, batejada el 6 de febrer de 1593 (5), que anys més tard professarà com a monja (6), Pere, batejat el 16 novembre de 1597 (7) i encara un altre del qual desconeixem el nom, batejat el 7 de desembre de 1602 (8)

En 1586, Joan Baptista Pastor, pintor, pertanyia a la confraria del Sant Sagrament de Sant Mateu (9). En 1602 ocupava el càrrec de Justícia del Ligalló (10), actuant eixe mateix any com a apoderat dels hereus de Dª Jerònima Palau en l'acte de cobrament de l'almoïna de la Castellania (11). El 21 de juny de 1606 moria (12).

(1).- Vegeu PUIG PUIG «Pintores en Catí», Art cit, p. 59-61.

(2).- Cfr. BORRAS JARQUE. *Op cit*, Tom I, p 150.

(3).- A. M. S. M. Not. Francesc Daroca. 1588. febrer, 16; 1588. desembre 18; Not. Joan Alcalà; 1590. agost, 30.

(4).- A. P. S. M. Llibre de Bateigs. 1580-1616.

(5).- A. P. S. M. Llibre de Bateigs 1580-1616.

(6).- A. M. S. M. Not. Pere de Ferreres. 1610. juny, 17.

(7).- A. P. S. M. Llibre de Bateigs 1580-1616.

(8).- A. P. S. M. Llibre de Bateigs 1580-1616.

(9).- A. P. S. M. Confraria Sant Sagramento. 1586.

(10).- A. M. S. M. Not. Pere de Ferreres. 1602. abril, 13.

(11).- A. M. S. M. Not. Pere de Ferreres. 1602. febrer, 26.

(12).- A. P. S. M. Òbits de 1580 a 1618.

PERE, Llorenç. (1445).- Argenter veí d'Alcanyíç, fill de Llorenç i Maria, que en Morella estant atorga poders el 23 de febrer de 1445 (1).

(1).- A. H. E. M. Not. Joan Grife.

PICO, Gabriel. (1459).- Brodador de València a aquí en 1459 el veí de Sant Mateu Llorenç Lonc encomana un mul per a que l'entregue a l'argenter de la ciutat de València Joan de Portugal (1).

(1).- A. M. S. M. Not. Nicolau Duran. 1459. novembre, 13.

PINGET, Domènec. (1604).- En 29 de desembre de 1604 (1), Francesc Cumba, picapedrer veí de la Mata, però habitador de San Mateu, confessa deure a Domènec Pinget, picapedrer, 300 reals castellans per obres fetes en sa casa.

(1).- A. M. S. M. Not. Pere Ferreres.

PRADES, Martí. (1625-1626).- Mestre brodador que en 1625 adoba l'estendard de la Confraria del Santíssim Sagrament de Sant Mateu (1).

(1).- A. P. S. M. Llibre Confraria Santíssim Sagrament. Comptes de 1625-1626.

PUGET, Jaume. (1392-1395).- Calderer de Montpeller que juntament amb el també calderer d'Alcañiç Joan Sanxet, ambdós s'afermen el 30 de setembre de 1392 amb els jurats de Morella a servir del seu ofici per un temps de 10 anys i amb els pactes de que viuran i treballaran en Morella, donant-los de moment 4 florins i prometent-los 40, així com que seran francs de peita i cavalcada (1). Tres anys més tard, el 12 de març de 1395, tornen a documentar-se ambdós calderers en formulari d'avinença, partint-se els arreus (2).

(1).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve. 1392. setembre, 30.

(2).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve. 1395. març, 12.

QUADERCH, Guillem. (1691).- Calderer de Sant Mateu, casat amb Càndia Simó, que el 17 de febrer de 1659 dictava testament, i en el qual especifica que «*leix tres mises resades en Nostra Señora dels Àngels celebradores per los preberes de la iglésia parroquial*» (1).

(1).- A. M. S. M. Not. Pere Bonet. 1659. febrer, 17.

QUINTANA, Pere de. (1676).- Pedrapiquer d'origen biscaí que es documenta en 11 d'agost de 1676 (1), «*conmorant en la casa de N^a S^a de Vallivana*», en companyia de l'obrer de vila de Castelló Pere Vilallave, i que confessa deure a Francesc Coragan, de l'horta de Campanar de València, 27 lliures pels aliments i servei que aquest li presta estant en casa d'ell.

(1).- A. H. E. M. Not. Vicent Alberó.

REDON, Vicent. (1691).- Rajoler de València, que en 12 de novembre de 1691 rebia 145 lliures per les «*ragoletes de manisa se an fet*» per adornar l'ermita de Ntra. Sra. dels Àngels de Sant Mateu (1).

(1).- A. M. S. M. Not. Lluís Campos.

RIPOLLÉS, Jaume. (1414).- Vidrier de la Ginebrosa que documentem actuant com a testimoni en document notarial de 24 d'abril de 1414 (1).

(1).- A. N. M. Not. Pere Peçonada.

RIPOLLÉS GARCIA, Domènec. (1693).- En 3 de juny de 1693 es signen cartes matrimonials entre Domènec Ripollès Garcia, donzell, escultor, fill de Joan, fuster, i Elisabet, i Agustina Vilanova Çaragosa, donzella, filla de Joan de Felip, difunt i Josepa, tots de Sant Mateu (1).

(1).- A. M. S. M. Not. Jeroni Ebrí.

Tomàs. (1617).- Escultor del qual tan sols sabem el seu nom i que 22 de gener de 1617 el consell de Sant Mateu, en sessió plenària, informava que faltaven pagar 5 lliu-

res 18 sous « *per acabar de pagar a Tomàs per lo treball ha tingut en fer la figura de la font de Santa Maria*» (1).

(1).- A. M. S. M. Llibre de Consell 1615-1630. Sessió 22 gener 1617.

SANCHO NAGUER, Antoni. (1418-1470).- Escultor i picapedrer morellà del que sabem treballà a Catí el peiró de Moragues, la brandonera de la parròquia i la «*cimarra*» de la capella de Joan Spigol (1), en Morella els relleus de la Nativitat i Epifania de la barana del cor de l'arxiprestal (2) i en València en el sostre de la sala daurada de la casa de la ciutat (3), a ell se li atribueixen també l'autoria dels peirons de la Mata de Morella, el peiró de Sant Gil o de la Mezquita de Morella, el peiró de la Pobla del Bellestar i l'escultura del Deu lo Pare.

Noves dades en permeten concretar millor la seua biografia. Així sabem que era fill de Miquel Sancho i Dolceta Naguer, i que tingué dos germans Bartomeu, prevere i Julià, fuster (4). Que el 24 de juliol de 1423 signava cartes matrimonials amb Violant, filla de Bernat Figuerola (5), i que el 23 de maig de 1429, els germans Bartomeu, Julià i Antoni Sancho, feien partició de bens (6).

Segons sembla, poc després degué enviar, puix el 29 de setembre de 1431 concertava cartes dotals i de fraternitat amb Dolceta, filla del manyà Guiamò Amella (7), i en 1434, el 5 d'octubre trobem actuant com a testimoni en document notarial a «*Antoni Sanxo mestre de talla*» (8). Eixe mateix any, el 17 de novembre ens assabentem que tenia afermat amb ell, per tal d'ensenyar-li l'ofici, a Miquel Sentley, fill de Domènec (9).

En 1443 «*Antoni Sancho, magíster de obra de talla, vehi de Morella*», exercia el càrrec de baciner de pobres vergonyants (10), i en 1444 i 1447 i denominat com «*magíster operis de talla*» el trobem actuant com a testimoni en diversos diplomes notariais (11).

Tingué almenys un fill, Julià, que era botiguer, el qual signava capítols matrimonials amb Úrsula, filla del *quondam* Pere Cabanes i Antoneta, l'1 de novembre de 1465 (12).

Tot fa pensar que cap a 1470 degué morir, puix el 22 d'octubre d'eixe any i comissionats pels jurats de Morella, Bartomeu Santalínea i Joan Barceló examinaven l'obra que ell realitzava al cor de l'arxiprestal, «*l'obra del portal de l'escala del cor, lo qual comensà n'Anthoni Sanxo emaginaire y per sa mor era quedada imperfecta*» (13).

(1).- Vegeu PUIG. «Escultores en Catí». Art cit, pp. 283-88.

(2).- BETÍ BONFILL, M. *Los Santalinea orfebres de Morella*. B.S.C.C. 1927, pp 30, 288 i ss.

(3).- Vegeu SERRA DESFILIS, A i MIQUEL JUAN, M. «La madera del retablo y sus maestros. Talla y soporte en los retablos medievales valencianos», en *Archivo de Arte Valenciano*, 2010, p 24, nota 48.

(4).- A. H. E. M. Not. Joan Grau. 1418. març, 7.

(5).- A. H. E. M. Not. Joan Grau.

(6).- A. H. E. M. Not. Joan Grau.

(7).- Cfr SÁNCHEZ GOZALBO, «Herreros. y forjadores.», Art cit, p. 277.

(8).- A. H. E. M. Not. Pere Ros.

(9).- A. H. E. M. Not. Pere Ros.

(10).- A. H. E. M. Not. Joan Amela. 1443. març, 7.

(11).- A. H. E. M. Not. Joan Amela. 1444. agost, 19; 1447. desembre, 27.

(12).- A. H. E. M. Not. Joan Griffe.

(13).- Apèndix documental nº 2. Vegeu també BETÍ BONFILL. *Los Santalinea*...Op cit, p. 33 on cita el document però no el transcriu.

SANS, Agustí. (1590-1656).- Escultor de Morella, del qual sabem que treballà el retaule major de la parròquia de Vilafranca (1) documentant-se després, en 1621 a Vilafamés treballant el retaule de Santa Anna i fent la traça del retaule major (2), per passar després a Castellfort on en 1648 treballarà i assentarà el retaule de la sala del consell (3).

A eixes dades cal afegir les que tot seguit ressenyem i que ens el presenten en Morella, on en 1602 treballava dos serafins per al sagrari de la parroquial (4). Anys després, en 1632, adobava una figura de la confraria de Sant Llätzer, la qual era daurada per Joan Otomendí (5). En 1650, el 21 de desembre, Agustí Sans, imagineire, com hereu de Francesc Forner, prevere de València, cobra una quantitat retardada d'un de Xiva (6).

En 1653 el documentem actuant com a padrí, juntament amb Tomasa Eximeno, en la cerimònia de bateig de Jaume Joan, fill de l'escultor Bartomeu Muñoz i de Vicenta Colom (7), el que ens ve a testimoniar la relació que tingué Agustí Sans amb els escultors de la família Muñoz, arribant fins i tot a ser sogre del patriarca, Bartomeu, puix la seua filla Anna Sans es casà amb Bartomeu, vidu de Vicenta Coloma, signant-se capítols matrimonials el 25 de març de 1656 (8).

Segons sembla tingué dos fills, Joan Batista, doctor en medicina, que en 1650 vivia a Queretes i donava poders generals a son pare (9) i Vicent, fuster, que en 10 de desembre de 1650 rebia del seu germà Joan Baptista 27 lliures per despeses en recollir la herència de mossèn Diego Beneyto «*nostron cunyat*» rector de «*Chinches*» (10).

(1).- MONFERRER GUARDIOLA, R. *El temple parroquial de Vilafranca*. Castelló 1986, p. 60.

(2).- OLUCHA MONTINS, F. «Algunes dades més sobre l'església de Vilafamés» en *Montornés*. Butlletí de l'Associació Cultural La Balaguera. La Pobla Tomsa. nº 3. 1993, pp 41-49.

(3).- Cfr EIXARCH FRASNO, J. *Forcall. Trabajos históricos*, p. 358.

(4).- A. H. E. M. Llibre Confraria Santíssim Sagrament. Comptes 1600 a 1602.

(5).- A. H. E. M. Llibre Confraria Sant Llätzer. Comptes 1632.

(6).- A. H. E. M. Not. Josep Lopez de Vidal. 1650. desembre, 21.

(7).- A. H. E. M. Llibre de Bateigs. 1653. març, 31.

(8).- Cfr SÁNCHEZ GOZALBO, A. «La iglesia de Nuestra Señora del Lledó y el escultor Pedro Ebrí» Art cit, p.

(9).- A. H. E. M. Not. Josep López de Vidal. 1650. febrer, 3.

(10).- A. H. E. M. Not. Josep López de Vidal. 1650. desembre, 10.

SANS, Francesc. (1599-1605).- Escultor de Morella, que en 1599 contracta el fer un retaule per a la capella de la Puríssima de Catí (1) i en 1640 el retaule major de la parroquial d'Alcalà de Xivert (2) a ell cal atribuir l'autoria del retaule del Nom de Jesús, del que encara es conserven a l'Arxiprestal de Morella tres relleus (3), doncs el 8 de febrer de 1605 rebia «*Franciscus Sans, faber lignarius*» de Josep Examenó, cirurgià i clavari i Miquel Prunyonosa, baciner, administradors de la Confraria del Nom de Jesús, setanta lliures moneda real de València, «*et sunt in ratta majoris summe per vos mihi debite ratione sculpendi sive conficiendi quoddam retabulum predicta confratrie*» (4).

(1).- Vegeu PUIG «Escultores», Art cit, p. 292.

(2).- Cfr SÁNCHEZ GOZALBO, A. «La iglesia de Nuestra Señora del Lledó y el escultor Pedro Ebrí» Art cit, p.

(3).- Sobre aquest retaule vegeu. OLUCHA MONTINS, F i GIL, Y. «Retablo del Santo Nombre de Jesús. Basílica de Morella». en Catàleg exposició. *La Luz de las Imágenes*, Sant Mateu, 2005, pp. 402-405.

(4).- A. H. E. M. Not. Josep Sabater.

SANS, Josep. (1673).- Escultor que trobem documentat en 1673 actuant com a testimoni en document notarial en el que l'escultor Bartomeu Muñoz dona poders per poder cobrar certes quantitats al notari de Castelló Josep Llorens (1).

(1).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero. 1673. juny, 24.

SANS, Josep. (1720-1727).- D'aquest fuster morellà, tal vegada fill de l'escultor del mateix nom i del que sabem que en 1720 va treballar «*la obra de registros secretos (...) y carpinteria*» de l'orgue de l'Arxiprestal de Morella (1), sols sabem que en 1727 treballava la fusta de l'arc de la capella de la Verge del Carme de Morella, així com la balconada de damunt la cornisa de la mateixa capella (2).

(1).- Vegeu PASTOR AGUILAR. Art cit.

(2).- A. H. E. M. Confraria Ntra. Sra. del Carme. Comptes 1727.

SANS, Pere. (1693).- «*algepser de la ciutat de Tortosa habitador, atrobat en la present vila de Sant Matheu*» que el 2 de maig de 1693 rebia «*quoranta lliures moneda reals de València degudes, és a saber, trenta-cinh lliures catorse sous a compliment del preu de tot lo algeps se ha portat per a la fàbrica de nostra Señora dels Àngels fins al dia de huy y quatre lliures y sis sous per lo dret de albarans y General de treta de regne...*» (1). Uns mesos després, el 22 d'octubre del mateix any se li abonaven «*sexanta-cinch lliures deu sous per lo valor de cent setanta-dos cafissos de algeps que vení (...) per a la fàbrica de la iglésia eo hermita de dita Verge dels Àngels, a for de set sous y vint dines per cafís y una lliura deu sous per lo dret de General y guerra, contant des de tres de juny fins ha vint-i-dos d'octubre del present any*» (2).

(1).- A. M. S. M. Not. Josep Bonet

(2).- A. M. S. M. Not. Jeroni Esbrí.

SANTILLANA DE TALAMON, Sebastià. (1566-96).- Pintor del que fins ara sols sabem que en 1594 treballava per a Castellfort un retaule per a l'ermita de la Verge de la Font i un altre per a l'ermita de Sant Pere (1), i que en 1596 era a Forcall, -«*pictor loci Forcalli habitator*»-, segons consta en document notarial (2), les noves dades que aportem permeten ampliar la seua biografia.

Així en 1566 era a Sant Mateu on sembla s'establí i visqué, puix allí el trobem actuant com a testimoni en diversos documents notariais de 1566, -el 21 d'abril de 1566 és testimoni, juntament amb l'escultor Vicent Redorat, en acte notarial mitjançant el qual entrava en casa del mestre Pere Dorpa, escultor, com a minyona, Magdalena Sans de La Jana. (3)-, 1571, -El 25 de gener és testimoni «*Sebastiano Santillana, pintor oppidi Sancti Mathei, habitador*» (4); en 10 de desembre de 1571 figura com a «*dorador*» (5)-, i 1574, -en 24 de gener de 1574 és testimoni «*Sebastià Santillana, daurador, habitador de Sant Matheu*» (6).

En 21 d'octubre de 1576, apareix donant poders al rector d'Atzeneta mossèn Arsis Çaera per a posar criada a sa filla Margarida de 15 anys (7). A l'any següent, el 18 d'abril, dona poders al teixidor Joan Aparici per a cobrar dels jurats de Vinaròs, 60 lliures restants de les 180 lliures que s'obligaven a pagar en virtut d'una concòrdia signada davant el notari Sebastià Gil, en certa data (8).

En 1579 en Camarilles estant, ajustava, amb el magnífic Joan Aynar, veí de Camarilles, procurador de l'il·lustre Joan Olair, canonge de Mora, el fer un altar per a l'església de Miravet, dedicat a la Verge del Roser, essent nomenat el 6 de gener de l'any següent el ciutadà de Sant Mateu Joan Baptista Comí com a fiança del pintor (9).

Encara en 1580 (10) i 1584,- en 28 de setembre és testimoni «*Magnificus Sebastianus Santillana de Talamon, daurator*» (11) -, el documentem vivint a Sant Mateu.

-
- (1).- Vegeu MIRALLES SALES, J. *Notas historicas de la villa ...* Op cit, p. 12 i 56,
 (2).- Cfr EIXARCH FRASNO, J. *Forcall...*, Op cit, p. 424.
 (3).- A. M. S. M. Not. Joan Serra.
 (4).- A. M. S. M. Not. Joan Alcalà.
 (5).- A. M. S. M. Not. Joan Serra.
 (6).- A. M. S. M.. Not. Francesc Daroca.
 (7).- A. M. S. M. Not. Francesc Daroca. 1576. octubre, 21.
 (8).- A. M. S. M. Not. Francesc Daroca. 1577. abril, 18.
 (9).- Apèndix documental nº 5.
 (10).- A. M. S. M. Not. Joan Alcalà. 1580. agost, 26.
 (11).- A. M. S. M. Not. Jaume Piqué. 1584. setembre, 28.

SANXET, Joan. (1392-1395).- Calderer d'Alcañiç, que el 30 de setembre de 1392, juntament amb el també calderer de Montpeller Jaume Puguat, s'afermaven a servir l'ofici de calderers amb els jurats de Morella per un període de 10 anys i amb les condicions de que hi visquen i treballen en Morella, donant-los 4 florins anuals, essent però francs de peita i cavalcada (1). Tres anys després, en 12 de març de 1395, ambdós calderers signen avinença, partint-se els arreus del seu ofici (2).

-
- (1).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve.
 (2).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve.

SERRA, Agustí. (1637-1666).- A les dades conegudes d'aquest pintor i daurador de Tarragona, que sabem va daurar en 1637 el sagrari de la parroquial de Catí, en 1659 el retaule del Sant Crist de la parroquial de Vilafranca i en 1660 el rosari de l'escultura de la Verge del Roser també de Catí (1), així com cap a 1659-60 rebia 22 lliures « *per colorir les portes de la sacristia, los dos armaris de la sacristia, les dos reixes abalaustrades de la capella del ca de la iglesia y del St Christo, blanquejar dita caella y sacristia, dorar lo sacrari y colorir lo fagistol* », de l'ermita de la Balma de Sorita (2), cal afegir les que segueixen.

Així entre 1645 i 1651 el documentem rebent diverses quantitats per pintar i daurar el retaule de la capella de la Verge del Carme de l'Arxiprestal de Morella (3). Dos anys després, en 6 d'abril de 1653, en Forcall estant «*repertus Forcall*», però vivint a Morella «*conmoras Morelles*», rep del clavari i majorals de la confraria del Carme de l'església major de Morella 38 lliures per compliment de paga del treball de daurar i pintar el retaule de dita confraria (4), el qual havia ajustat per 350 lliures.

En 24 d'agost de 1659 i davant el notari de La Jana Bartomeu Balaguer concertava amb els jurats d'eixa població, Josep Balaguer i Joan Roig i de Fra Jacint Bernabeu, rector, el daurar el retaule de Sant Bartomeu de la parroquial per 2.000 lliures. En eixe acte, Serra es titula com a daurador de Càlig, el que ens informa que llavors es trobava

en eixa població treballant. El 30 de desembre d'eixe any rebia 200 lliures (5) i el 3 d'agost de 1661 feia entrega al justícia Francesc Calduch, als jurats Blai Coloma i Sebastià Prades, al mustassaf Miquel Avinyó, i al síndic Pere Avinyó, ajuntats en l'església, «*ab tots los preveres y moltes persones*», del retaule ja totalment daurat (6).

Segons sembla degué morir Agustí entre 1666 i 1667, puix en 3 de gener de 1666 Francesc Giner, prevere de Cervera, procurador d'Agustí Serra, daurador, rebia dels jurats de La Jana 100 florins a conte de la paga de l'any 1665 (7), mentre que el 4 de desembre de 1667 ja figura Vicent Roca com a procurador dels fills d'Agustí Serra daurador, rebent 100 lliures de les 2000 convingudes de la paga de l'any 1667 (8).

Fills en tingué dos: Josep, també daurador, major de dies ja en 1666 i Agustí. De Josep sabem que en 1668, en diploma mitjançant el qual li abonen els jurats de La Jana 100 lliures pel daurat del retaule major fet per son pare, es nomenava com a daurador de Càlig (9). Pel que fa a Agustí, molt probablement és l'Agustí Serra que en 1702 dau-rava el retaule de l'església del Boixar (10).

(1).- Vegeu PUIG PUIG «Pintores en Catí», art cit, p 62-64; i del mateix autor «Doradores en Catí», Art cit, p 193.

(2).- Vegeu EJARQUE, Op cit, pag 93.

(3).- A. H. E. M. Llibre Confraria Ntra. Sra. del Carme.

(4).- A. H. E. M. Not. Josep Miralles.

(5).- A. H. E. M. Not. Vicent Alberó. 1659. desembre, 30.

(6).- A. H. E. M. Not. Vicent Alberó. 1661. agost, 3.

(7).- A. H. E. M. Not. Vicent Alberó. 1666. gener, 3.

(8).- A. H. E. M. Not. Vicent Alberó. 1667. desembre, 4.

(9).- A. H. E. M. Not. Vicent Alberó. 1668. novembre, 19.

(10).- Cfr. SÁNCHEZ GOZALBO, A. «Bojar, Fredes, Corachar». Art cit.

SIMÓ, Miquel. (1626-60).- Pintor daurador que se documenta treballant a Castelló entre 1654 i 1660 (1), així com actuant com corneta i ministril en 1624 i 1625 (2), ara sabem que era fill del també pintor Cristòfol Simó i d'Esperança Piquer, que en 1626 son pare ja era mort i que eixe mateix any, vivint a Sant Mateu, concertava amb el mercader de Benassal Amador Miralles el fer un retaule de la Verge del Loreto per a l'ermita d'eixa advocació de l'esmentada vila del Maestrat (3).

A l'any següent, el 27 de setembre, prometia al prevere de Traiguera, mossèn Pere Homedes, fer i acabar el retaule de la Verge del Roser, per 160 lliures, «*segons y de la manera que estan fetes les capitulacions en la vila de Aldover regne de Catalunya*» (4) El 30 de novembre de 1638 donava sepultura a la seua mare (5).

(1).- Cfr OLUCHA MONTINS. *Dos siglos..* Op cit. p 80 i del mateix autor «Noves dades sobre algunes ermites de la ciutat de Castelló». *B. S. C. C.*, Tom LXXXIII, (2007), pp. 151-206.

(2).- Vegeu OLUCHA MONTINS, F. «Documents per a la història de la música a l'església de Santa Maria de Castelló». en *Estudis Castellonencs*, Castelló, Diputació de Castelló, nº X (2003-05), pp 389-456.

(3).- Apèndix documental nº 8.

(4).- Apèndix documental nº 9.

(5).- A. P. S. M. Òbits. 1638. novembre 30.

SOLÀ, Antoni. (1446).- Argenter d'Alcañiç que es documenta a La Jana actuant com a testimoni en document notarial de 12 d'octubre (1).

(1).- A P. La Jana. Not. Bernat Balaguer.

TÀRREGA, Guillem o Guiamò.- (1367-1399).- Aquest pedrapiquer, actiu en obres al castell, llotja i muralles de Tortosa (1), que cal identificar amb el Guiamò Tàrrega que dirigia les obres de la muralla de Morella en 1367 (2), el trobem documentat com a testimoni, juntament amb Pere Garí, també picapedrer, en document notarial de 27 de Juliol de 1393 (3). Tal vegada fora originari d'Orta, puix el 21 de Juliol de 1402 li dona al seu nebot Pere Tàrrega una casa en eixa localitat tarragonina (4)..

(1).- Vegeu VIDAL, Op cit, p. 179 i 256.

(2).- Cfr. SEGURA BARREDA, M. *Morella y sus aldeas*. Morella, 1868, Tom II, p. 114; GRAU MONSERRAT, Op cit, p 30; ALANYÀ ROIG, J. *Urbanisme i vida a la Morella medieval (segles XIII-XV)*. Morella, 2000, p. 113.

(3).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve.

(4).- A. H. E. M. Not. Guillem Gasull.

TOMÀS. (1617).- Escultor del qual tan sols sabem que 22 de gener de 1617 el consell de Sant Mateu, en sessió plenària, informava que faltaven pagar 5 lliures 18 sous « per acabar de pagar a Tomàs per lo treball ha tingut en fer la figura de la font de Santa Maria» (1).

(1).- A. M. S. M. Llibre de Consell 1615-1630. Sessió 22 gener 1617.

TORNER, Joan.(1434).- Ferrer que en 1434 fa un batall de 190 lliures per a la campana major de l'església arxiprestal de Morella per 330 sous (1).

(1).- A. H. E. M. Not. Joan Grife. 1434. juliol, 1.

TRAMULLES, Llätzer. (1605-1657).- Membre d'una família d'escultors catalans de reconegut prestigi (1) sabem que visqué a Sant Mateu i que va treballar el retaule de Sant Bartomeu de la parròquia de La Jana en 1635 juntament amb el també escultor Francesc Moliner (2). A eixa feina corresponen les dades següents, que ens informen també de la confecció d'un altre retaule de la Verge per a Sant Mateu (3).

(1).- Vegeu MARTINELL, Cesar. *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya*. Barcelona, 1963, vol. 1, pp. 112-115.

(2).- Vegeu PUIG PUIG, J. «Escultores...», Art cit, p. 293-94.

(3).- Apèndix documental nº 10.

TRAVESA, Joan. (1616-19).- Picapedrer que actua en 1616 com a fiança, juntament amb Bernat Cumba, de Joan Estrada en l'acte de capitulació del bastiment de la capella del prevere Miquel Vilanova en la parroquial de Sant Mateu (1). Tres anys més tard, en 1619 el consell de Sant Mateu concertarà amb ell i el mestre Joan Estrada el tornar a bastir el pont del portal de Barcelona, que feia poc havia caigut, per un preu de 200 rals castellans (2).

(1).- Cfr. SÁNCHEZ GOZALBO. A «El altar de la Pasión», Art cit, p 165.

(2).- A. M. S. M. Not. Tomàs Bort. 1619. setembre, 6.

TRILLES, Francesc. (1753).- Mestre campaner de Reus que en 1753 adobava la campana Vicent del campanar de Sant Mateu per 50 lliures (1).

(1).- A. M. S. M. Actes Municipals. 1753, maig, 21.

UGANON, Joan. (1661).- Rajoler de Sant Mateu que el 24 de setembre de 1661 rebia del clergat d'eixa vila 20 lliures 18 sous per tota l'obra de rajoles, teules i altra per a la fàbrica de l'arxiu de l'església (1).

(1).- A. M. S. M. Not. Pere Bonet.

VALERO. (1626).- Mestre brodador que en 1626 assenta les insígnies de la capeta de vellut vermell de la confraria del Santíssim Sagrament de la parròquia de Sant Mateu (1).

(1).- A. P. S. M. Llibre Confraria Santíssim Sagrament. Comptes de 1626 donats en 1627.

VALMANYA, Jaume. (1495).- Obrer de vila que ens apareix documentat a Sant Mateu actuant com a testimoni en document notarial juntament amb el també picapedrer Aloi Gascó (1).

(1).- A. M. S. M. Not. Pere Comi. 1495, octubre, 4.

VÁZQUEZ, Joan Baptista. (1586-1628).- Escultor. Fill de l'argenter del mateix nom (doc 1586-1602), aveïnat a Sant Mateu, el qual havia nat a Santillana del Mar i que treballà sovint per les terres castellenques en els últims quinze anys del segle XVI (1) Vázquez escultor apareix ja documentat per les nostres terres i com a veí de Benicarló en 1586, quan en companyia de l'escultor Vicent Redorat acceptava treballar per a la confraria del Santíssim Nom de Jesús de la Catedral de Tortosa les quatre figures dels evangelistes del retaule de dita confraria. En 1598 fabricava la creu coberta o peiró del Santuari de la Verge de la Salut de Traiguera, i pels vols de 1608 o 1609 degué treballar el retaule major de Cabanes, del que encara es conserva el relleu del Salvador Eucarístic. En 1610, el 17 de febrer se li encomanà, per 280 lliures, fer el sagrari i pedestal per al retaule major de la parroquial de Vilafamés, trobant-lo el 14 Abril d'eixe mateix any a Albocàsser, concertant la fabricació del retaule major per a Sant Pau. A l'any següent concertava la realització d'un retaule per a l'església de Sant Nicolau de Castelló, i des de 1612 a 1628 documentem la seua presència en el monestir de Benifassà, treballant en el retaule major la imatge de la titular així com fent diversos adobs (2).

A totes eixes dades cal afegir les que aportem seguidament, i que ens el presenten contractant el 22 de gener de 1600 i davant el notari Miquel Piquer, per 260 lliures, el fer un sagrari per a l'Arxiprestal de Morella, el qual serà daurat pel pintor Leonardo Chavarries (3). En 1605, el 8 d'abril Baptista Vazquez «*imaginador*» atorga deutes (4).

(1).- Vegeu SÁNCHEZ GOZALBO, A. «El punzón...» Art cit,

(2).- Cfr. RODRIGUEZ CULEBRAS, R i OLUCHA MONTINS, F. *La Figura de Maria en la religiositat popular*. VI Jornades Culturals de la Plana de l'Arc. Cabanes, 2001, s/p.

(3).- A. H. E. M. Llibre Confraria del Santíssim Sagrament. Comtes 1600.

(4).- A. H. E. M. Not. Manuel Martí.

VEGUER ROS, Vicent. (1614-1624).- Pintor de Morella, fill de Gaspar i de Jerònima Ros que es casà el 30 de novembre de 1615 amb Catalina Esteve, filla de Miquel i Càndia Gasulla (1), el trobem documentat en 1614 treballant «18 papers del Santíssim per a la festa del Corpus» (2). En 1622 rebia 32 sous per «pintar 12 papers de les insígnies del sacrament» (3), eixe mateix any pintava unes banderetes per al tabernacle de la Verge del Carme (4), i en 1624 daurava el pal d'un penó de domàs carmesí adquirit per la Confraria del Santíssim Sagrament (5).

(1).- A. H. E. M. Llibre de Matrimonis. 1615. novembre, 30.

(2).- A. H. E. M. Llibre Confraria Santíssim Sagrament. Comptes de 1614 donats en 1616..

(3).- A. H. E. M. Llibre Confraria Santíssim Sagrament. Comptes de 1622 donats en 1623.

(4).- A. H. E. M. Llibre Confraria Ntra. Sra. del Carme. Comptes de 1622.

(5).- A. H. E. M. Llibre Confraria Santíssim Sagrament. Comptes de 1624 donats en 1625.

XIES, Domènec. (1392).- Sabem que aquest picapedrer, juntament amb Joan i Pere Xies, evidentment parents entre ells, treballava en 1392 el «pont trencat» de Morella (1). També eixe mateix any, el 22 d'abril, amb el també picapedrer Pere Pasqual rebia, dels manobres de murs i valls Joan Andreu i Pasqual Manxo 1393 sous per raó de 597 cafissos de calç a for de 2 sous 4 diners per cafís, per a les obres de la muralla de la ciutat (2).

(1).- Cfr: SÁNCHEZ GOZALBO, A. «Ingeniería medieval. Los puentes de Forcall y de Todolella», Art cit, pp. 199 i 203.

(2).- A. H. E. M. Not. Guillem Esteve. 1392. abril, 22.

ZARAGOZA, Francesc. (1661-1679).- A les dades conegudes d'aquest pintor, que treballà a Catí en 1661 (1), cal afegir la que aportem que en el presenta el 19 d'octubre de 1679 cedint a la seua filla Josepa i al seu gendre Francesc Sans, notari, 200 lliures de cens sobre Morella (2). Ignorem, dissortadament si tenia algun lligam de parentiu amb Hilari Zaragoza, pintor que treballà en 1723 i 1725 per al convent de monges agustines de Sant Mateu i a l'any següent els llenços de la capella de Nostra Sra. del Carme de la Parroquial de Morella.

(1).- Cfr. PUIG PUIG, J. «Pintores...», Art cit, pp. 64-65.

(2).- A. H. E. M. Not. Vicent Albero.

Apèndix documental

(1)

1406. desembre 13.

Not. Antoni Izquierdo.

Arxiu Notarial Vilafranca.

Aquestes són les condicions de la capella que Antoni Centelles demane en la capella que fa en lo loch de Vilafranca, ço és, en la església del dit loch.

Ítem, que lo tou de la capella age d'ample a tot cayre tant com ha d'ample d'arch a arch.

Ítem, que lo maestre sea segur del pany de la torre y que no age perill en la hobra e si algun perill havie que·s conto a ell.

Ítem, que lo prencipall e croes e fermes córreguen semblant obra que la capella de Monçó.

Ítem, que sobre el principall córegen barana ab son bordó e desus la gembrana coregen fullateria revesada e de I fulla altra a tot lo mes qui no age sinó I pam e dos dits fins en tres.

Ítem, que en la clau de la genbrana age I pinyacle qui·s demostre en IIII quartes

Ítem, que tota la fullateria e pinyacle sie tot dohorat.

Ítem, que en lo peu de la gembrana age a cada peu son baboy figurat de colos e doorats allí on se pertange.

Ítem que dintre en la capella age VI babonys I a cada peu dels ferms axí matex obrats de colós e doorats on se pertange.

Ítem, que les represes del principall e dels croes sien totes figurades de figures e hibrades de colos e daurades on se pertange, e si age a fer les armes o sobre senyalls de Centelles

Ítem que y age a fer I altar la cuberta de pedra picada ab sa alambox

Ítem, que en la dita capella age a fer I carner de pedra picada e en la losa de la boca del carner sie figurat lo senyall de Centelles e en dos lochs ses anelles.

Ítem, que la dita capella seia reparada de primament en manera que·s puge pintar

Ítem, que tota la capella sie pintada de pinzell ab III senyals de Centelles

Ítem que lo dit mestre se age a dur tota la menobra de pedra e de calç e tot ço que menster haurà.

Ítem, que maestre sia tengut de fer balquills o setis de fusta en torn de la capella e axí matex fer grasses si en pertany al entrat de la capella

Ítem, que les parets de peu dret en torn de la capella sien fetes de pedra mamposta e reparades segons desus és dit.

Ítem nos som convenguts Antoni Centelles e yo Domingo Montpaho de la dita capella segons les condicions desus escrites.

Ítem que aya de fer la dita capella cent cinquanta e un florí dels quals me facen les pages segens.

Primerament, sopte de continent e a rebre del dit Antoni Centeles trenta florins.

Ítem que·m sie tengut de dar-me en l'obrar la pedra blanca e figurar aquella d'aci al dia de sent Miquell primer vinent qui yo promet de aver acabat de obrar la dita pedra, que lo dit dia me age dat vint florins.

Ítem los restans cen I florí que nom sie tengut de dar fins que la obra de la dita capella sie acabada, segons les condicions desus escrites.

Die lune XIII mensis decembris anno a nativitate domini M CCCC sexto, en lo loch de Vilafranca, l'onrat N'Antoni Centelles, menor de dies, vehi del dit loch dona a fer la capella que l'onrat en Berenguer Centelles, pare seu, mana fer en son testament en la sglésia del dit loch de

Vilafrancha, an Domingo Montpaho, piquer, vehi de Portell present, sots les condicions e per lo preu dessus dit de cent cinquanta e un flori d'or sots les pagues dessus declarades, ell dit en Domingo fahent la dita obra segons dessus és declarat en los dits capítols, et per atendre e complir les dites coses obliga tots sos bens etc.

Et lo dit en Domingo Montpaho acceptant e rebent a fer la dita capella sots los dits capítols e per lo preu e dins los terminis dessus assignats, ço és, a saber, d'aci al dia primer vinent de sent Miquel tota la obra de pedra blanca, et haver acabada la dita capella ab acabament e entregament de la festa de santa Maria d'agost en un any següent e complit e si non fahie que lo dit N'Anthoni la puxe fer fer continuar e acabar la obra a costa e messió del dit Domingo Montpaho, promet totes e sengles coses dessus dites per mi atendidores e complidores axí atendre e complir sots obligació de tots mos bens etc, sotsmeten-me expresament a for e jurisdicció del justícia de Vilafrancha, renunciant a mon for propri etc.

Testes Petrus Squerdo, presbiter et Pasquasius Mantho, Villefranche.

(2)

1470. octubre, 20.

Not. Gabriel Gasull.

Arxiu Històric Eclesiàstic Morella.

Die XXII Octobris MCCCCLXX

En presencia de mi Gabriel Gaçull, notari, e dels testimonis deius escrits, los honrats en Berthomeu Sentalineu, argenter, e mestre Johan Barceló, mestre de talla, stants, presents en la sglésia major de la vila de Morella, presents los honrats en Anthoni Cubells e en Jacme Andreu, jurats de la dita vila, dixeren que com ells dits Berthomeu Sentalineu e Johan Barceló, fforen stats elegits, pregats e demanats a jutjar la obra del portal de la scala del cor de la dita sglésia, la qual en dies passats havie començada de obrar lo honrat n'Anthoni Sanxo, quondam, esmaginayre, e per mort de aquell era restada imperfecta e no acabada, e fos necessari aquella jutgar per maestres que entenguen de tals obres, per tant que ells dits jutges, vista e ben regoneguda la dita obra una e moltes vegades, e vist tot lo que veure si ha pogut, en virtut del sacrament per ells prestat en poder de l'honrat en Berthomeu Vilanova, justícia maior de la dita vila e aldeyes de Morella, de be e llealment jutgar la dita obra, dien e jutgen aquella no deure esser stimada, comprés ferres, algepç, mans e tot lo pertret e lo que menester hi havia e los treballs e jornals fets per lo dit n'Anthoni Sanxo e tot pres a càrrech de aquell, ço és XXV florins, valents CCLXXV sous, e tant stimen ell deuren haver e no més, e açò stant la obra en lo esser que huy és.

Testimonis Anthoni Moragrera e Pere Gil, tender, vehins de la vila de Morella.

(3)

1527. abril, 28.

Not. Nicolau Miguel.

Arxiu Municipal Sant Mateu.

Fra Fèlix de Loriç, loctinent del mestre, arriba al castell de Xivert ab mestre Gabriel Masana, fuster de Sant Mateu, per veure la obra que és estada feta en dit castell per lo magnffich Luis

Voltanya, administrador principal « *apres de ésser estat cremat dit castell per los rebeles agermanats de València e de la Plana* » i dit Masana li feu relació de quants cabirons e pots e claus eren estats posats en les cubertes noves

Cuberta de la cambra en lo entrant de la porta del castell 48 cabirons entre grans e gichs e set dotzenes de fulla post tot planegat e 14 marcosins de Gènova per post

Cuberta de la sala hi havia 47 cabirons nous planegats e 9 dotsenes e miga de fulla post planejada e 13 claus de ferro macosins de Gènova cuberta de trespol.

Cuberta de la sglésia de la murada nova a l'arch, 20 cabirons nous posats en los forats sens planejar ne faltar ne rebosar

En les bastides de la paret de la murada nova que està al costat de la iglésia la qual paret és feta d'argamasa, la qual te 20 palms d'alsada, hi ha en les bastides e per lo castel 84 cabirons nous sens planejar per a les cubertes es tenen a tornar

Cuberta de la cuina hi ha huit cabirons nous ab tegel nou

Cuberta de l'estable 6 cabirons e los altres vells, les quals cubertes dix Jaume Ortis de Exivert que feu fer lo reverent frare Aurich Marí ans que no fes res lo administrador e que el ajuda a fer dites cubertes e veu com aquel manleva [trencat] de la moreria

Dos creus noves que feu fer fra Antich

Paret nova que s miga de les cambres que estan descubertes al cap de l'escala de dita paret nova 23 pams d'altaria ab un portal d'argamasa sens lindar

En lo pati de la església hun gran march de calç

Resten a fer les dos cubertes de la església e de les cambres del cap de la sala e de la torre del alcaps.

Testes Johan Alexandre, justícia e Johan Alexandre, menor, de Exivert

Diu ademès que Gabriel Ebrí, de Càlig, que es cuidava de l'obra havia enviat relació a la viuda de Voltanya, que en sa casa havia cabirons baixats de Benassal

(4)

1535. setembre, 7.

Not. Joan Figuerola.

Arxiu Municipal Sant Mateu.

Die martii VII septembris anno a nativitate domini MDXXXV in villa Sancti Mathei.

In Dei nomine amen. Noverint universi quod nos Joannes Castell, sartor, vicinus ville de Ares ex una et Bernardus Thomas et Petrus de Mayorga, pictores in villa Sancti Mathei reperti ex alia parte, scienter, etc, confitemur etc, una pars nostrum alteri et altera alteri et e converso presentibus, quod in et super infrascriptis inter nos partes predictas fuerunt atque sunt inhita et conventa stipulata atque promissa ac in nostri dictarum parcium presencia per notarium infrascriptum alta et intelligibili voce lecta et publicata capitula tenori et servici huius modi.

Capítols de y entre mestre Bernat Thomàs e Pedro de Mayorga, pintors de una, e mestre Anthoni Castell de la vila de Ares de la part altra, de e sobre lo retaule que han de pintar los dits mestres Bernat Thomàs y Pedro de Mayorga de les Ànimes per a l'església de la dita vila de Ares, de la forma següent.

Primo és estat pactat e concordat entre les dites parts que los dits mestres Bernat Thomàs y Pedro de Mayorga pintaran lo retaule los han donat de fusta ya obrat ab les insígnies de les Ànimes de purgatori e altres ymages, segons los serà dit per lo dit mestre Anthoni Castell de bones colors azull e dauradura d'or les camps, ço és mollures y la talla y lo que l'obra demanarà.

Ítem és estat pactat entre les dites parts que lo dit mestre Anthoni Castell per part de la dita vila de Ares donarà als dits mestres Bernat Thomàs y Pere de Mayorga, pintors, per la pintura de dit retaule cinquanta ducats d'or pagadós, ço és, vint ducats tantòs e trenta ducats acabat que serà de pintar lo dit retaule, los quals vint ducats de continent dit mestre Bernat Thomàs rebé de contants del dit mestre Antoni Castell.

Ítem és estat pactat entre les dites parts que per seguretat de les dites coses e complir aquelles donen per fermaça les dites parts a l'honorable mestre Jaume Galià, fuster de la vila de Sant Mateu present, lo qual de bon grant fa la present fermaça a les dites parts sua suis singulis referendo ab totes les clàusules promissions renunciacions necessàries per seguretat de les dites coses e cascuna de aquelles. Quibus quidem capitulis etc. Actum in villa Sancti Mathei.

Testes Joannes Segarra agricultor et Joannes de l'Ort, textor, ville Sancti Mathei habitatores.

(5)

1580. gener, 6.

Not. Joan Alcalà.

Arxiu Municipal Sant Mateu.

Die sexto januarii, anno a nativitate domini MDLXXX.

Ego Joannes Baptista Comi, civis oppidi Sancti Mathei, vicinus et habitator, attendens et considerans quod magnificum Sebastianum de Santillana, dicti oppidi Sancti Mathei habitator cum instrumento ato in oppido de Camarilles, aldea de Terol, ac per discretum Michaellem Valero notarium dicti [...] die julii [...] millessimi quingentissimi septuagessimi noni, recepto promissis ac se obligasse vobis magnifico Joanni Aynar, dicti oppidi de Camarilles vicino uti procuratorii illustris domini Joanis Olalia canonici ach sacriste ecclesie oppidi de Mora facere ac omni cum effectu conficere quoddam altare sive retaule quod in ecclesia oppidi de Miravet propriis expensis dicti illustris domini Joannis Olalia canonici ac sacriste predicti fieri ac confici debet invocationis sacratissime ac beate Virgines Marie del Roser a die confectionis dicti ac precalendati instrumenti usque ad ultimum diem augusti primo venturi occurrentis anno millessimi quingentissimi octuagessimi pro cuius quidem altaris confectione dare ac solvere obtulit centum octuaginta libras monete jaccense [...] quod quidem altare [...] ac cum certis pactis et conditionibus predictum Centillana fiere [...] promissum fuit et in cum dicto et precalendato instrumento [...] per eundem promissum fuerit dare assignare et nominare fidejussores idoneos et sufficientes in dicto oppido Sancti Mathei aut quovis alio loco ac coquitionem et voluntatem predicti illustris domini canonici ac sacriste qui forent ac sunt [...] et obligati una cum et sine ipso et in dolidum ad conficiendum et perficiendum dictum altare ac ad alias res in prefacto capitulationis instrumento contentas memoratas et expressas prout in eodem cui me refero latius continetur. Ideo pro execucione dicte promissionis et obligationis per predictum Sebastianum de Santillana ut premititur facte et promissionis tuitione et securitate vestris et quantatum per vos ad me solutarum et solvendarum ac in eodem contentarum et concordatarum, de certa scientia, etc, promitto et me obligo vobis predicto illustri domino Joanni Olalia canonico ac sacriste dicte ecclesie predicti loci de Mora predicti loci de Miravet habitatori aut absentis etc, notario tamen subscripto etc. stipulante etc, et vestris [...] quod predictus Sebastianus de Santillana omni cum effectu non confecerit ac perfecerit dictum altare sive retaule dicte sacratissime ac beate Virgines Marie del Roser in dicto tempore ac prout de super deductum et scriptum fuit tam ratione infirmitatis ac mortis seu alias [...] tenear dare solvere atque restituere cum omni effectu vobis vel vestris aut cui vel quibus volueritis omnes et quascumque quantitatem seu quantitates per vos eidem Sebastiano de Santillana datas solutas atque

paccatas ac per ipsum seu illius illegitimum procuratorem ratione premissa fuerint receptas omnibus dilationibus [...] sub pena decem solidorum dicte [...]

Actum in oppido Sancti Mathei etc.

Testes huius rei sunt honorabiles Hieronymus Ferrer pammiparator et Joannes Garcia textor oppido Sancti Mathei habitatores.

(6)

1612. maig, 7.

Not. Pere de Ferreres.

Arxiu Municipal Sant Mateu.

Die VII mensis maii anno a nativitate Domini MDCXII.

Sit omnibus notum. Quod nos Gaspar Pages faberlignarius ville de Valderoures regni aragonum et Joannes Bru etiam faberlignaris ville de Vinaros in presentiarum vero in presenti villa Sancti Mathei personaliter reperti, scienter et gratis, cum hoc presenti publico instrumento etc, confiteor et in veritate recognosco vobis Joanni Vilanova alias Matamoros et Joanni Vilanova filio Jacobi, presbiteris uti sindici in currenti anno cleri et presbiterorum parrochialis ecclesia presentis ville Sancti Mathei presentibus acceptantibus et vestris in dicto loco et officio successoribus. Quod dedistis et solvistis nobis nos que a vobis dicto nomine habuimus et recepimus nostre omnimode voluntati realiter numerando septuaginta libras monete regalium Valencia et sunt in principio solucionis precii illarum triginta quinque cadirarum sive cadires per nos factarum et fabricatarum in coro dicte parrochialis presentis ville ad rationem sive precio unaquaque cadira, septuaginta quinqa dragmarum pro unaquaque cadira et la mitat dels menuts dels setanta cinch reals castellans. Modus vero solucionis talis fuit et est. Quod ego dictus Gaspar Pages habui et recepi quinquaginta libras dicte monete et ego dictus Joannes Bru tantum habui et recepi viginti libras eiusdem monete ratione octo cadirarum feci de ordine dicti Gasparis Pages, et quia etc..

Testes huius rei sunt Alodius Boix et Josephus Trapa, sartores, Sancti Mathei habitatores.

(7)

1623. gener, 9.

Not. Tomàs Bort.

Arxiu Municipal Sant Mateu.

Die VIII mensis januarii anno a nativitate domini MDCXXIII.

Concòrdia y capítols fets y fermats, avenguts y concordats per y entre Gaspar Gargallo notari de la present vila de San Matheu, vehí y habitador, com administrador en lo any mil sis-cents vint-y-dos en mil sis-cents vint-y-tres, de la casa y ermita de nostra senyora dels Àngels construhida dins lo terme de dita vila de una, ab Juan Estrada, pedrapiquer de dita vila de altra, sobre les manufactures de la obra del campanar faedor en la dita ermita y sglésia de nostra senyora dels Àngels, la qual obra de dit campanar lo dit Gapar Gargallo dona a fer al dit Juan Estrada present y inferius acceptant, ab los pactes immediate següents.

Primo, que lo dit Juan Estrada pedrapiquer ha de fundar lo dit campanar sobre la mateixa cornisa que està ya deixada a la part esquerra entrant en dita sglésia, al terrat de aquella.

Ítem, que ha de fer sobre la dita cornisa les filades de pedra picada seran necessàries fins a igualar ab lo més alt del tarrat de dita sglésia y de allí ha de llansar altra cornisa, conforme està en la trassa debuxada en un full de paper.

Ítem, sobre dita cornisa ha de fundar dos pilars ab ses mènsules, conforme la trassa, de pedra picada quadrats tan grossses com la paret de la sglésia y han de tenir de alt fins a la cornisa de aquell nou pams y quatre pams y mig de ample y après la volta conforme la trassa y damunt segona cornisa ab ses piràmides y segona finestra per a campana més chica damunt la primera ab ses piràmides, mènsules y diffinició conforme la trassa.

Ítem, lo dit Gaspar Gargallo li promet donar tot lo morter necessari per a dita obra, posar al peu de dita obra y promet fer-li ajudar a portar les pedres fins al peu de dita obra y també promet donar-li la fusta y claus necessaris per a les bastides necessàries per a dita obra.

Ítem que lo dit Juan Estrada ha de donar la obra de dit campanar bona, segura y rebedora conforme arquitectura.

Ítem, lo dit Juan Estrada ha de donar acabat lo dit campanar ab tot efecte per al dia de Pasqua de resurrecció primer vinent y si lo contrari farà que sie encorregut en pena de vint- y- cinch lliures, moneda reals de València.

Ítem, lo dit Gaspar Gargallo, per les mans de dita obra, promet donar al dit Juan Estrada cinquanta-cinch lliures moneda reals de València, les quals li promet pagar de esta manera, ço és, que lo dia que comensarà a fer la dita obra li lliurarà dos-cents cafissos de cals posats a la baça de la costa de Nostra Señora dels Àngels, a rahó de tres sous lo cafis y més li promet donar quoranta sous y procurarà que los devots li donen trenta reals castellans además de les dites cinquanta-cinch lliures, y la restant cantitat que són vint-y- tres lliures a compliment de les dites cinquanta-cinch lliures les promet pagar per al dia y festa de pasqua del Sant sperit primer vinent, totes dilacions apart posades.

Y lo dit Juan Estrada pedrapiquer, estant present a totes les sobredites coses, accepta dita obra ab tots los pactes sobredits y promet complir tots los sobredits capítols y tot lo contengut en aquells y en cascú de aquells; et promittimus etc...

Testes Franciscus Girona, faberlignarius et Joanes Agramunt, celligarius, dicte ville Sancti Mathei vicini et habitatores.

(8)

1626. setembre, 18.

Not. Pere de Ferreres

Arxiu Municipal Sant Mateu.

Dictis die mense et anno.

Nos Michael Simó pictor et Sperança Piquer vidua relicta a Christophoros Simó filius et mater respective, presentis ville Sancti Mathei habitatores ambo simul et uterque nostrum in solidum scienter et gratis cum hoc presenti publico instrumento etc, promittimus et fide bona convenimus vobis Amatori Miralles mercatori ville de Benasal habitatori absentis tamquam presenti et vestris quod ego dictus Michael Simó pictor dabo et tradam lo altar sots invocació de nostra senyora de Lorito conforme lo tracte y capitulacions que apart d'ell present estan fetes ab les figures y matizos en dits capítols contengudes y posades y especificades in diem del retorn de fira de Cabanes que serà lo segon diumenge de quaresma de l'any primer vinent de mil sis-cents y vint-i-set quod si non fecerimus lapso dicto termino volumus et nobis placet incurrere in penam pro unaquaque ebdomada lapso dicto termino del retorn de Cabanes triginta dragmas beticas pro pena et pro retardacione, omnibus excepcionibus etc sub pena decem solidorum vobis et vestris dandorum et solvendorum etc, rato pacto manente etc. Actum Sancti Mathei etc.

Testes huius rei sunt Michael Garces escriptor et Michael Capafons solearius Sancti Mathei habitatores.

(9)

1627. setembre, 27.**Not. Pere de Ferreres.****Arxiu Municipal Sant Mateu.**

Die XXVII mensis septembris anno a nativitate domini MDCXXVII.

Ego Michael Simó pictor presentis villa Sancti Mathei habitator promitto vobis Petro Homedes presbitero ville de Trayguera habitatori absenti tanquam presenti et vestris etc, notorio tamen etc, donar fet y acabat ab tota perfectió lo altar de nostra senyora del Roser que yo tinch consertat en preu de cent y sexanta lliures moneda reals de València, segons y de la manera que estan fetes les capitulacions en la vila de Aldover regne de Catalunya y promet fer-me asegurar la vida que si no acabaré de fer dit retaule y deu fos servit que yo morís, promet donar en fiances per a la mia vida a Úrsola Piquer y de Simó, mare mia y a Jacme Thomàs, cunyat meu, pro quibus etc. Actum Sancti Mathei etc.

Testes huius rei sunt Joannes Vilanova, alias Matamoros, presbiter et Michael Capafons, solearius, Sancti Mathei habitatores.

(10)

1637. abril, 5.**Not. Miquel Andreu. Fulla solta en el protocol, sense data, però després d'època del 5 d'abril de 1637****Arxiu Municipal Sant Mateu.**

Llàtzer Tramulles, scultpor y Francès Moliner, fuster o arquitector, habitants en La Jana, los dos junts y cascú de per si prometen la hu a l'altre y l'altre a l'altre, sobre la obra que tenen feta y han de fer en la vila de La Jana, ço és, yo, dit Llàtzer Tramulles promet fer tot lo que toca a la factura de dit retaule, ço és, quadros de mig relleu y de relleu sancer, figures, cares y de les claus se han de fer, ha de fer en elles Sant Berthomeu y la talla y un Christo per a la vila y te obligació a fer-li tot lo dibuix de dita obra de dit retaule y a pegar alguns colpés (sic) en dita obra, y yo dit Francès Moliner promet fer tot lo que toca a la arquitectura y talla de dit retaule, banchs y trona y penjar claus y figures y per dita fusta de les claus y banchs tinga obligació dit Llàtzer Tramulles, fer-li a dit Moliner una figura de Nostra Señora acabada, de dos palms, y yo dit Miquel Andreu, notari, de voluntat de les parts das lo present de ma mia y fermat dels dits Llàtzer y Moliner huy que contam 5 del mes de abril 1637 y que de dita obra se haien de partir lo diner que.s dona de dita obra ab les pagues que se an concertat y cascú de nosaltres confessam tenir y haver hagut y rebut tant la hu com l'altre del que sens devia de dita obra, fet ut supra. Yo Llàtzer Tremulles confese lo sobre dit y Francès Moliner (rubricat)

[seguidament]

Y axí mateix te lo dit Llàtzer Tramulles, del retaule han fet en Sant Matheu, noranta nou lliures onze sous y huit dines sens un albarà que dit Francès te fet a dits majorales de Nostra Señora, fet ut supra et prout supra.

[seguidament]

Y a dit Moliner se li deu la mitat de la fusta, claus y aygua cuyta, ço és, per que.s partix en los gastos y lo diner que se han de cobrar de dita obra tenint obligació dit Llàtzer de fer la sculptura y talla y dit Francès tota arquitectura».

(11)

1795. noviembre, 2.

Libro de limosnas y gastos de San Marcos de Olocau.

Arxiu Municipal Olocau.

El retablo.

Capítulos que se deberán observar en la construcción del nuevo retablo de nuestro patrón San Marcos

Primeramente el retablo deve de constar de dos cuerpos, el primero de orden corintio, y el segundo de orden compuesto, sujetos al Arte, buen gusto de Arquitectura, y limpieza en el trabajado.

Otrosí: las solitas (sic) que deberán formarse para pedestrales, cornisas y rebanco, deberán estar enlazados con cola de Milán.

Otrosí: toda la obra deberá ser de elevación de sesenta y dos palmos y medio y de anchura, y latitud treinta y seis.

Otrosí: los pedestrales deberán estar adornados con ystorias o pasajes de San Marcos, y aquellas que les parecisse mejor a los fabriqueros siendo trabajadas de bajo relieve de buen gusto y buena escultura

Otrosí: sobre los pedestrales se colocaran seis estatuas de elevación de siete palmos, y estas serán las que los S.S. manden hazer siendo assí mismo a buen gusto y semetría.

Otrosí: en el nicho deberá colocarse San Marcos sobre un trono de nubes y algunos serafines, los dos ángeles que tengan sus cornicopias [...]

Otrosí: en el arco abocinau, y sobre el arco del nicho habrá dos ángeles y dos serafines, estos, con un ademán de arrebatarse al santo y ángeles en alto de bajarle la corona de laurel, y dos palmas en los intercolanios (sic), del lau del retablo habrá dos óbalos con un serafín por remate y unos colgantes con palmas y laurel

La cornissa deberá ser adornada según su orden corintio con sus nonillores (sic) o canes, y entre can y can, una flor como lo trae dentro de la cara el mismo orden

El friso deberá ser adornado con cestones de flores, como lo manifiesta el alzado, en el medio del segundo cuerpo se colocara un círculo y dentro un medio relieve que manifieste la Virgen del Rosario sentada sobre un trono de nubes adornado con serafines y manifestando un pedazo de gloria y santo Domingo en ademán de recibir el santo rossario a los lados o extremos del retablo se colocaran santa Bárbara y San Pedro mártir de elevación de seis palmos

En el segundo cuerpo se deberán hazer las cartelas o polseras con sus colgantes y adornos que manifiesta el disseno, en el friso de la cornisa del dicho cuerpo deberá estar esartado (sic) con unas ojas de laurel, el frisso del frontispicio del mismo con el adorno que muestra, sobre el rebanco del segundo cuerpo o remate se colocaran quatro garros o perámides con flores y colgantes, el escudo de armas de la villa se colocará por remate con los colgantes y ojas de laurel que le asiente: todas las partes expresadas en dichos capítulos como las salidas de los pedestrales deberán ser trabajadas en todo gusto de arte y en las salidas de los pedestrales se deberá hazer relieve a adorno de buen gusto y solera; en el nicho deve haver galze para quadro o vidriera y adardo (sic) una puertecica a donde si convenga para entrar i descubrir el Santo; el frontal deberá ser de madera con el adorno que manifiesta. La retropilastras tanto del primer cuerpo, como del segundo deberán tener su capitel del correspondiente orde.

Otrosí: se deberá hazer la obra en el termino presisso de tres años, contador desde el día que entre la madera seca y buena para trabajar.

Otrosí: concluida la obra deberá el maestro passar recado a la villa y la planta para que si tienen a bien el encargarse o entregarse de la obra, y si no hazer venir visurar a un sujeto o dos ábiles y

desapasionados, el uno por parte de la villa y el otro por parte del maestro y si la obra se encontrase defectuosa por falta de no haver cumplido lo mandado y según planta deberá perder el maestro todo aquello que el viusurante tuviese a bien, y aun deberá pagar los gastos de la visura tanto libras de moneda valenciana, y si la obra se encontrase concluida según diseño deberá ser de cargo de la administración pagar los gastos de la visura.

Otrosí; la administración dará todos los materiales para la obra, como son la madera serrada a las medidas que se den por la dicha obra. Se le dará pienso para trabajar y habitación para el maestro y familia

El santo el mismo que hay en la Hermita

Los carcallones, medallones y tres estatuas para las pilastras y carcallones o pechinas de la media naranja se harán en las pechinas, los quatro doctores y en las pilastra tres evangelistas y en los medallones del crucero de la capilla aquellas ystorias que les parecerá a la junta

Otrosí será de cargo del maestro que haga la obra el pago de la planta que su valor es de 40 L.

Otrosí, que la obra que contiene la antecedente capitulación se le pagará al maestro que haga la obra en lo que quede de sobrante de los bienes del santo pagados las obligaciones del mesmo y satisfechas las obras que tiene prohiectados en beneficio del santo.

Otrosí que será de cargo del prior el sartisfazer al dicho maestro el tanto que resulte después de pagados dichas obligaciones.

Con dichas capitulaciones se ofrece el hazerse la obra bajo la presente capitulación por el precio de 1200 L. de moneda valenciana Joseph Gisbert maestro escultor por quien ha quedado dicha obra y a más se obliga hazer la obra de los quatro doctores de algez y los evangelistas de las pilastras de madera y los óbalos e ystoria que se harán serán igualmente de algez a medio relieve, como también los doctores de la media naranja y assí mismo se ofrece hazer una peana para traer el santo desde su hermita; seis candeleros para sobre la mesa y un santo para el retablo biejo, el que elija la fábrica, cuyos cumplidos y condiciones fueran aceptados por el dicho maestro y con los mismos conferidos por el ilustre ayuntamiento de esta villa que la componen Francisco Escoriguela alcalde, Joseph Exarque, Joseph Royo y Francisco Molinos regidores, Francisco Miralles diputado, Vicente Soler prior y Felipe Milián, procurador, en la villa de Olocau a los 2 días del mes de noviembre año 1795.- Francisco Escoriguela

(12)

1805. març, 29.

Arxiu Municipal Olocau del Rei. Sig c-434/30

Plan o manifestación del modo con que se ha de formar la obra del retablo de San Marcos de la villa de Olocau en doración y piedras jaspeadas imitados a lo natural, echo por mi Miguel Fabregat, dorador.

Los dorados que según arte corresponden a dicho retablo son.

Cuerpo ático.

Ráfagas, molduras talladas de la cornisa, capiteles, molduras de las pilastras, adornos de talla, molduras de el medallón y basas de dicho cuerpo.

Cuerpo principal.

Cornisa, molduras talladas, adornos, capiteles, molduras de pilastras, jalón de los santos y basas.

Pedestal

Molduras de la cornisa talladas, molduras de las historias, moldura gravada de la basa y adornos de la mesa de altar.

Todo lo demás de dicho retablo serán piedras jaspeadas imitadas a lo natural, y las piedras o géneros de ellas nombradas vulgarmente, amarilla de Alcañiz, mármol de Génova, de Fontfria, de Cenicienta, de Calanda, verde de Granda, azul de Italia, de la de Tortosa, y de rosas de Alcañiz todas bien bruñidas y encheroladas. Los santos vestidos a la ytaliana, y las historias blancas de mármol.

Presbiterio.

Las molduras que correspondan han de ser corladas, en los medallones de el crucero sus historias blancas, y los adornos dorados, y el campo de dichos medallones, de una tinta.

Los evangelistas vestidos como los del retablo.

Los rapizas doradas aquello que corresponda y su campo blanco. Este es mi sentir no obstante se dispondrá lo de su agrado.

Cuyas piedras, assí y cuando por vuestras mercedes muy illustres se disponga el verlas, con el correspondiente aviso, sin pérdida de instantes se los dirigiré y a mas traeré de otras especies a fin de escogerse por vuestras mercedes los que mejor a sus gustos se acomoden.

Castellfort y marzo 29 de 1805.

Miguel Fabregat.

[segueix]

Capitulación formada para la obra del retablo, peana y púlpito de la iglesia de San marcos en el término de Olocau, entre la villa, electos, reverendo señor vicario y demás sujetos condecorosos de dicha villa y su dorador Miquel Fabregat, ajustada por entranbas partes en vista del plano que precede presentado por este a dichos señores.

Primo; es obligación del contenido dorador Fabregat preparar el retablo y peana de San Marcos con el púlpito de su hermita a devida perfección con los materiales correspondientes para su doración y demás, quedando perfectamente de sus preparativos en aparejarlo, rascarlo y demás.

Ítem, es obligación del mismo dorar quanto se contiene en el plano anterior, poniendo el oro y demás necesario para su asiento y materiales referidos para su preparación en dicho retablo, peana y púlpito, poniéndolo todo de su cuenta.

Ítem, es obligación del mismo formar las piedras jaspeadas, imitadas a lo natural en dicha obra en los sitios y parages que quedan expresados en el plano, poner sus colores, y demás, pero a elección de las que se elixan por los referidos señores.

Ítem, es obligación del convenido, corlar a sus costas poniendo la plata y demás necesario para ello en los capiteles y arco con el florón del presbiterio, y a más los santos en la forma del plano

Ítem, es obligación de la illustre villa y demás señores dar al dorador toda la madera, cuerda, peones y demás necesario para los endamios, como cocina, leña para guisar, cuarto para dormir franco de toda carga concegil, sirviente y demás.

Ítem, es de obligación de los contenidos señores dar al referido dorador mil y quatrocientas libras de este reyno por el total coste de oro, plata, colores, piedras y preparativos de la obra incluidas sus manos, con el bien entendido, que dicho dorador ha de dar echa perfecta la citada obra dentro el término de seis años.

Otrosí y último, que es de obligación de los mencionados señores pagarle la citada cantia en esta forma, primeramente será satisfecha por dichos señores la cantia deviente al escultor, y concluida su resta todo aquel caudal ya de renta, ya de limosna, o ya de otros arbitrios que se saque a favor del santo, y de su administración, la han de entregar al dorador anualmente, sin poder envertirla en otros fines, sino los expresados en esta contrata, hasta concluirse el pago de los mil y quatrocientas libras por el coste de materiales anticipados por el dorador y sus manos en dicha obra. Salvo semper

lo que además se haya tratado ya que se alargara a su continuación. A todo lo qual han quedado conformes, ajustados, convenidos y concordados por partes del mismo dorador y expresados señores, obligando unos y otros a sus promesa sus personas y bienes havidos y por haver, dieron poder etc., y lo firmaron los que supieron escribir en [blanc]

[segueix]

Olocau a 2 de mayo de 1831.

Confieso el abajo haver pasado cuentas con Josef Rojo y Vicente Soler como a procuradores que han sido de la fabrica de San Marcos y confieso haver recibido asta el año 1830 la cantidad de setecientos treinta libras y 12 sueldos moneda valenciana a cuenta de los mil y cuatrocientos pesos que tengo ajustada la obra y por ser así lo firmo a 2 de mayo de 1831

Miguel Fabregat

Y para esta cuenta me restan a deber setecientos veintinueve con ocho sueldos.

Un retaule de Bausà per a l'església de Meliana (València)

MARÍA JOSÉ LÓPEZ AZORÍN I ALBERT FERRER ORTS*

Resum:

Presentem un document referit al pintor Gregori Bausà (1590-1656), qui va pintar en 1634 el retaule de la «Mare de Déu del Roser» per a l'església dels Sants Joans de Meliana (València). A més, oferim una aproximació actualitzada a la seua biografia artística.

Paraules clau:

Gregori Bausà; pintor; 1634; retaule; església dels Sants Joans; Meliana.

Abstract:

We expose a document related to the painter Gregori Bausà (1590-1656), who painted in 1634 the altarpiece of «Virgin of the Rosary» for the Sants Joans's church in Meliana (Valence). Moreover, we offer an updated approximation to his artistic biography.

Key words:

Gregori Bausà; painter; 1634; altarpiece; Sants Joans's church; Meliana.

El temple dels Sants Joans de Meliana fou erigit des del 1314 com a vicaria perpètua de la parroquial de Nostra Senyora de l'Assumpció de Foios¹. Aquest primigeni edifici va construir-se segons la tipologia coneguda com de reconquesta, o siga de planta rectangular estructurada al voltant d'arcs diafragma, sostre de fusta, capelles entre contraforts, capçalera plana, accés lateral i modest campanar als peus².

* Membre del Grup de Recerca Consolidat de la Generalitat de Catalunya (2009-2013): «Art i cultura d'Època Moderna», núm. d'expedient 2009 SGR 354. Dirigit pel Dr. Ximo Company.

1. Vegeu FERRER ORTS, A., *El Templo de los Santos Juanes de Meliana. Su arquitectura y documentación*, Meliana, 1998, 53 ps., estudi en què es replega tota la bibliografia adient fins eixe moment. Igualment, es pot consultar, del mateix autor, «Francesc Padilla *insigne maestro de albañil* i l'església de Meliana», *Festes Patronals*, Meliana, 2000, s.p. i «Les juntes de fàbrica en l'evolució del temple dels Sants Joans (1691-1735)», *Festes Patronals*, Meliana, 2005, s.p.

2. Com ja va assenyalar GARCÍA HINAREJOS, D., «Notícies sobre la iglesia parroquial de Meliana», *Festes Patronals. Bicentenario de la parroquia de los Santos Juanes de Meliana*, Meliana, 1986, s. p.

L'església, de quatre trams abans de la seua profunda renovació entre 1690-1698³, acollí diverses reformes parcials que anaren adequant-la conforme passaven els anys. Circumstàncies que, lògicament, comportaren la progressiva substitució de les obres mobles que l'abillaven. Així, tenim constància d'una pica baptismal gallonada⁴, del retaule que en 1414 se li encomanà a Gonçal Peris per a l'altar major⁵, del retaule que posteriorment (1469) va capitular-se amb Pere Vallfogona dedicat als sants de la Pedra i sant Macari⁶ i d'un difús retaule d'ànimes⁷.

En aquesta ocasió, presentem el contracte que el jurat de la població Tomàs Nicolau, per una banda, i el pintor mallorquí Gregori Bausà i els dauradors Lluís Vesses –menor i major–, per altra, formalitzaren en 1634 per a la pintura i daurat del retaule dedicat a Nostra Senyora del Roser situat en la capella homònima⁸. Fet que, a més, aprofitem per a actualitzar la petja de Bausà en terres valencianes i, en la mesura d'allò possible, reconstruir el programa pictòric al·ludit.

Gregori Bausà (Sòller, 1590-València, 1656) fou un pintor actiu al regne de València potser a partir de 1616, atés que el seu nom no apareix entre els membres del Col·legi de Pintors del cap i casal⁹. La seua primera obra a hores d'ara documentada el situa a la cartoixa de Valldecrist (Altura), de la qual se conserva només el «Prendiment de Crist» al Museu de Belles Arts de Castelló; pintura que formava conjunt amb altres cinc quadres relatius a la Passió de Crist per a l'aula capitular del cenobi. De la seua relació amb els cartoixans de l'Alt Palància des de 1631 dóna fe el RVP Dom Joaquim Vivas, qui esmenta altres pintures de Bausà per a l'església: els retrats dels fundadors i dotze llenços al·lusius a la vida de sant Bru¹⁰.

3. FERRER ORTS, A., *Op. cit.*, ps. 22-25 i 38-40. Cal significar, no obstant això, que des de 1680 es tenia constància del deficient estat de conservació de l'edifici medieval (Ferrer Orts, A., «Dos documents relacionats amb l'església de Meliana», *Archivo de Arte Valenciano*, LXXXV, 2004, ps. 203-204 i 205-206).

4. FERRER ORTS, A., *Op. cit.*, p. 22.

5. *Idem.*, ps. 22, 37 i 38.

6. FERRER ORTS, A., *Art. cit.*, ps. 201-204.

7. FERRER ORTS, A., *Op. cit.*, p. 22.

8. Vegeu l'Apèndix documental. Es tracta, fins el moment, del primer document relacionat amb el seu ofici que es publica. Crida l'atenció que el major dels Vesses fóra llaurador, ofici que alternava amb el de daurador a les ordres del seu fill homònim.

9. El tractament més recent que s'ha fet de la biografia artística de G. Bausà correspon a GÓMEZ FRECHINA, J., «Protagonistas del Barroco en Valencia: de Francisco Ribalta a Jerónimo Jacinto de Espinosa», en *La Gloria del Barroco*, catàleg d'exposició, València, 2009, ps. 35-63 (especialment les dedicades a Bausà, ps. 49-50 i 180-183, aquestes darreres corresponents a fitxes catalogràfiques), autor que recull la major part de la bibliografia relativa a aquest pintor mallorquí. Tot i això, la primera dada documental sobre aquest i la seua muller a València es troba en LÓPEZ AZORÍN, M^a. J., *Documentos para la historia de la pintura valenciana en el siglo XVII*, Madrid, 2006, p. 17.

10. GÓMEZ FRECHINA, J., *Art. cit.*, ps. 49-50. A hores d'ara, gràcies a les informacions de Joan J. Gavara, s'han localitzat dues d'aquestes obres («Sant Bru davant el cadàver de Raymond Diocrés», també conegut com «La conversió de sant Bru», i «Sant Bru i els seus companys camí de Grenoble»), llenços que formaven part de la decoració de les portes del relicari de la sagristia del temple major de la cartoixa. Vegeu al respecte, GÓMEZ LOZANO, J. M., «Algunes novetats entorn de la cartoixa de

La identificació d'una sèrie de dibuixos atribuïts a un incert 'Mestre de l'Àlbum Lassala' amb el quefer del pintor mallorquí, per Benito i Galdón¹¹, ha vingut a ajudar a refer la seua personalitat artística al relacionar-se amb ells un apostolat incomplet del Museu de Belles Arts de València.

Altres peces que connecten amb el seu estil d'arrel naturalista i gust per les tonalitats terroses d'influx orrentià són el «Sant Soterrament» (Col·legi de Corpus Christi, València), tres llunetes de la catedral de Sogorb, una «Adoració dels Mags» per al monestir de Sant Miquel dels Reis (dipòsit del Museu de Belles Arts de València en el monestir de Santa Maria, el Puig), així com altres pintures que –des d'Orellana– s'adscriuen a aquest autor, pertanyents als convents capitalins de sant Domènec i sant Agustí, al pintor Josep Espinós o al religiós Ambrosi Esteve¹².

L'acabament del retaule que hi havia fet en la capella de Nostra Senyora del Roser de l'església de Meliana, mitjançant les pintures de Bausà i el daurat a cura dels Vesses, a partir de 1634, posa en relleu –encara que desconeixem el seu parador– la devoció que hi havia a aquesta advocació mariana per part dels feligresos del lloc¹³, circumstància que es recalca al seu inici, el programa iconogràfic i ornamental del conjunt, el preu, els terminis de pagament o la data de finalització.

De la lectura del document es desprén que s'havien de pintar un total de dinou escenes, majoritàriament sobre llenç: la «Mare de Déu amb serafins» al centre, envoltada dels quinze «Misteris del Roser» –dels quals, la «Coronació per Déu Pare i son Fill amb una glòria d'àngels» hauria de rematar la imatge principal– i, per a la predel·la o banc, un «Sant Sopar» (sobre taula) com a porteta del sagrari flanquejat pel «Martiri dels Innocents» i la «Fugida a Egipte». De la mateixa forma que el cost total dels treballs de tots tres artífexs: 200 lliures¹⁴, la data en què havia d'estar conclós (el 7 de maig de 1634)¹⁵, les penalitzacions a què donara lloc (10 sous diaris) i la realització d'una vissura per quatre experts en la matèria que determinen si l'execució s'havia cenyit al tenor de l'encàrrec i als capítols del contracte¹⁶. De la

Valldecris», en *L'art monàstic a la Corona d'Aragó: el cas valencià*, Ulleye, Xàtiva, 2010, ps. 46 i 59. És molt probable que, a més de la relació professional amb la cartoixa de Valldecris, Bausà pintara per a les fundacions germanes de Portaceli i Aracristi, tal com feren molts dels artífexs en èpoques precedents i posteriors, així com a Palma de Mallorca. Dades encara per confirmar.

11. BENITO, F.- GALDÓN, J. L., «El 'Maestro del Álbum Lassala' y Gregorio Bausà. Anotaciones al 'corpus' del dibujo valenciano del siglo XVII», *Archivo Español de Arte*, 266, 1994, ps. 105-118.

12. GÓMEZ FRECHINA, J., *Art. cit.*, p. 50.

13. Sobre la devoció a la Mare de Déu del Roser i la seua plasmació en obres artístiques –especialment retaules– a Catalunya, podeu consultar PÉREZ SANTAMARÍA, A., «Retablos catalanes de Nuestra Señora del Rosario», *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, 54, 1988, ps. 309-338.

14. En el mateix protocol del contracte apareix, al dia següent (25 de gener) de l'acceptació de les condicions per a la seua execució, un primer pagament a compte de 50 lliures dels jurats als artífexs.

15. Idènticament, el dia 21 de novembre apareix un altre abonament de 90 lliures a Bausà i Lluís Vesses, menor, suposem que atenen a les millores que havien fet en el retaule (i al criteri, probablement, dels quatre experts que s'esmenten en el document). Circumstància que confirma que el retaule fou resolt a plena satisfacció dels jurats de Meliana.

16. Vegeu l'Apèndix documental.

mateixa manera que es fa referència al lloguer d'una casa de la localitat perquè el pintor i els dauradors puguen dedicar-se satisfactòriament al treball encomanat, la qual cosa palesa un encàrrec rellevant.

L'estructura del retaule constaria, probablement, de tres parts diferenciades; és a dir, un banc sobre el que se disposava el cos central –presidit per una fornícula rícament decorada amb cassetons–, flanquejat per dues columnes o pilastres jòniques i un arquiteau rematat per un frontó d'inspiració classicista.

Considerant que, en aquell temps, l'alçada dels contraforts del temple no sobrepassava els 10 m, podem elucubrar que el retaule pintat per Bausà i daurat pels Vesses degué de ser de certa entitat, de la mateixa forma que sospitem que quan es féu subhasta de les pintures, entre l'1 i el 8 de juny de 1698, amb motiu de la reforma de l'edifici, aquest conjunt es respectaria en la seua integritat¹⁷. Malauradament, a hores d'ara no tenim cap notícia que ens informe d'on anaren a parar ni les pintures ni el retaule.

MARÍA JOSÉ LÓPEZ AZORÍN I ALBERT FERRER ORTS

APÈNDIX DOCUMENTAL

Arxiu de Protocols del Patriarca de València.
Protocols de Joan Munyoz, núm. 9389.

1634, gener, 24, València.

Contracte de la pintura i daurat del retaule de la Mare de Déu del Roser de l'església de Meliana per Gregori Bausà, pintor, Lluís Vesses, daurador i Lluís Vesses, agricultor.

«Dicto die

Gregori Bausà, pintor, Luis Vesses, menor de dies, daurador de Val(ènci)a., y Luis Vesses, major de dies, laurador de la vila de Liria, de una, y Thomàs Nicolau, laurador del lloch de Meliana, així en son nom propi com en nom de jurat major y tenint orde del consell general y particular de dit lloch, de altra ateneny y considerant que lo dit lloch ha fet un retaule ab la figura de N(ost)ra. Senyora del Roser per a la església de dit lloch, per a que se augmente més la pia devoció que los particulars de aquell tenen a la invocació de Nostra Senyora del Roser. Lo qual retaule està imperfet ab sols la madera y convinga que aquell estiga acabat ab tota perfecció, pintant y daurar-lo en aquell totes les figures que interins se diran y declararan per rahó de lo qual se ha acordat entre dites parts, així en matèria del daurar y pintar aquell com en matèria del preu, les cosses següents.

17. No ens consta que el conjunt es desmembrara i es fera pública subhasta de les seues pintures (Ferrer Orts, A., *Op. cit.*, ps. 25, 39 i 40).

Primerament, és estat pactat, avengut y concordat per y entre les dites parts que los dits Gregori Bausà, Luis Vesses, menor, y Luis Vesses, major, sien obligats segons que ab lo p(rese)nt. prometen y se obliguen pintar, daurar y posar en tota perfecció lo dit retaule y donar acabat aquell en set dies del mes de maig primer vinent del p(rese)nt. any, sots pena de deu sous cascun dia que passara des de set de maig fins al dia que ab tot effecte lo (h)auran acabat, liurat y entregat ab les figures y per lo preu y en lo modo y forma que segueix:

Item, és estat pactat, avengut y concordat per y entre les dites parts que los dits Gregori Bausà, Luis Vesses, menor, y Luis Vesses, major, hajen de donar y fer segons que ab lo present prometen y se obliguen fer y donar en dit retaule. És a saber, en la madera de aquell una mà de aygua cuyta simpe y enllensar totes les vadadures y juntures que seran necessàries en tot lo dit retaule, bé y degudament y en la forma q(ue). convinga.

Item, és estat pactat per y entre les dites parts que los dits Gregori Bausà, Luis Vesses, menor y major, hajen de donar segons que ab lo p(rese)nt. prometen y se obliguen donar en dit retaule, ço és, en la fusta de aquell, sis mans de algeps gros y altres tantes de algeps mate de bon official y, així mateix, se ha de donar també de bobolos allò que serà necessari y deixar-lo tot molt ben aparellat y ab tota perfecció y de manera ques puixa daurar.

Item, és estat pactat, avengut y concordat per y entre les dites parts que, fet y effectuat tot lo contengut en los desus dits capítols, se hajen de daurar segons q(u)e. ab lo present capítol prometen y se obliguen a daurar tot lo dit retaule de or fi, y la figura de la Verge del Rosari bé y perfetament y ab tota la deguda perfecció.

Item, és estat pactat, avengut y concordat per y entre les dites parts que los dits Gregori Bausà, Luis Vesses, major y menor, se hajen de obligar segons que ab lo p(rese)nt. prometen y se obliguen de estofar tots los tersos de les columnes, chapitels, frisos e talla de la cornica principal, y dins del sacrari de bones colors y tot en camp de or, tot ab sa deguda perfecció y conforme art.

Item, és estat pactat que los dits Gregori Bausà, Luis Vesses, major y menor, se hajen de obligar segons que ab lo p(rese)nt. prometen y se obliguen fer y ab tota perfecció uns repartiments a modo de artesonado de óbolos y quadros de dalt fins a baix en los costats, o parets, de la caixa de la Verge, fent en los uecos de dit artesonado un or escarchat y, en los migs dels óbolos y quadros, uns cogollos ben colorits y de bon dibuix conforme art a ús de bon official, tot perfetament acabat.

Item, és estat pactat per y entre les dites parts que los dits Gregori Bausà, Luis Vesses, major y menor, se hajen de obligar segons que ab lo p(rese)nt. prometen y se obliguen fer y perfetament acabar en lo front de la caixa de la Verge y, en tot allò que la figura de la Verge del Rosari no ocupara, unes carchofes de or escarchat molt ben fetes y acabades a modo de brocado.

Item, és estat pactat per y entre les dites parts que los dits Gregori Bausà, Luis Vesses, major y menor, se hajen de obligar segons que ab lo p(rese)nt. prometen y se obliguen fer y perfetament acabar los dos bordons dels costats de la caixa, y per la part de a fora de or picat y, així mateix, las chorcholas de la diffinició de dalt y los témpanos de las bolutas de or escarchat, tot ab suma perfecció y a ús de bon official.

Item, és estat per y entre les dites parts que los dits Gregori Bausà, Luis Vesses, major y menor, se hajen de obligar segons que ab lo p(rese)nt. prometen y se obliguen de fer y, ab tota perfecció acabar, les encarnacions fahedores en dit retaule y, així mateix, les fahedores en la figura de la Verge, totes al mate y ab sa deguda perfecció a ús de bon official.

Item, és estat pactat per y entre les dites parts que los dits Gregori Bausà y Luis Vesses, major y menor, se hagen de obligar segons que ab lo p(rese)nt. prometen y se obliguen fer y perfetament acabar el ropaje de la figura de la Verge en esta forma, ço és, lo manto ab una sanefa per la rosa estofada de bons cogollos y serafins de bons colors, tots fins, y lo campo del manto ab unes carhofes de relieve ben fetes y perfetament acabades a ús de bon official.

Item, és estat pactat que los dits Gregori Bausà y Luis Vesses, major y menor, se hagen de obligar segons que ab lo p(rese)nt. prometen y se obliguen fer y perfetament acabar la túnica de la Verge de color de roseta, ab uns cogollos de aguado conforme arte y ús de bon official.

Item, és estat pactat per y entre les dites parts que los dits Gregori Bausà, Luis Vesses, major y menor, hagen de fer les faixes de los témpanos tot alrededor de or picat.

Item, és estat pactat, avengut y concordat per y entre les dites parts que los dits Gregori Bausà, Luis Vesses, major y menor, se hagen de obligar segons que ab lo p(rese)nt. prometen y se obliguen de estofar los florones de la jaçenada del alquitrave y fer uns repartiments conforme art y a ús de bon official.

Item, és estat pactat per y entre les dites parts que los dits Gregori Bausà, Luis Vesses, major y menor, se hagen de obligar segons que ab lo p(rese)nt. prometen y se obliguen pintar sobre llens los quinze misteris de la Verge del Rosari, de la grandària que donaran lloch los tableros de lo dit retaule, tot de bones colors y les figures perfetament acabades, enteras y acomodades conforme art.

Item, és estat pactat, avengut y concordat per y entre les dites parts que los dits Gregori Bausà, Luis Vesses, major y menor, se hagen de obligar segons que ab lo p(rese)nt. prometen y se obliguen pintar, de bones colors y ab tota perfecció en la taula de la porta del sacraci, tota la Cena de Christo Nostre Redemptor, ab sos dotse apòstols y, al costat en lo banch, a la una part la història dels Innocents y a l'altra part la Fugida a Egipte.

Item, és estat pact(at). Que en el últim misteri y de les quinze de super contenguts ha de ser la Coronació de la Verge, ab les tres persones divines, acomodant en lo misteri una glòria de àngels conforme la disposició del pintor y conforme art.

Item, és estat pactat, avengut y concordat per y entre les dites parts que lo dit Thomàs Nicolau, així en son nom propi com en nom de jurat de dit lloch y per conte dels vehins y particulars de aquell, se haja de obligar segons que ab lo p(rese)nt. promet y se obliga als dits Gregori Bausà, Luis Vesses, major y menor, per rahó de daurar y pintar tot lo dit retaule en la forma contenguda en los desus dits capítols, donar y pagar a daquelles docentes lliures moneda reals de Va(lència). pagadores en esta forma; ço és, cinquanta lliures lo dia que estara apunt de daurar lo dit retaule, y les restants cent lliures lo dia que ab tot effecte estara acabat tot lo dit retaule en la forma contenguda en los desus dits capítols, sens que lo dit lloch ni los particulars de aquell tinguen obligació de donar més quantitat sinó que ab aquella los dits Gregori Bausà, Luis Vesses, major y menor, hagen de fer efectuar y complir tot lo contengut en los p(rese)nts. capítols y cascú de aquells en la forma que desus se conté.

Item, és estat pactat que los dits Gregori Bausà, Luis Vesses, major y menor, hagen de estofar y daurar conforme desus de conté lo dit retaule en lo dit lloch de Meliana, donant-se per lo dit lloch a daquells una cassa per a treballar lo dit retaule conforme lo de super capitulat.

Item, és estat pactat per y entre les dites parts que, acabat lo dit retaule en lo modo y forma que de super se conté, les parts ad iudicem hagen de nomenar dos persones per cascuna de les parts desapasionades, la una pintor y l'altra daurador, per a que vejen y reconegen si lo dit retaule, ço és lo daurar y pintar y lo demás en la forma que en los capítols de super

contenguts se conté, està perfetament y conforme lo capitulat, y si cas fos que trobaran haver faltat en alguna cossa tinguen obligació los dits Gregori Bausà y Luis Vesses, major y menor, a ses pròpies despesses, adobar y millorar tot allò que los dits experts indicaran just a Déu y ses conciències que se ha faltat, deixant-lo tot ab sa deguda perfecció; y si es trobara estar aquell conforme lo capitulat y acordat, se'ls haja de donar per lo dit Thomàs Nicolau e per lo dit lloch y particulars de aquell allò que ben vist los serà en aguilando, deixant-ho a la voluntat y coneguda dels particulars de dit lloch y del dit Nicolau.

Item, és estat pactat, avengut y concordat per y entre les dites parts que los dits Gregori Bausà, Luis Vesses, major y menor, se hajan de obligar segons que ab lo present prometen y se obliguen per a seguritat de tot lo desus dit y de les dites docentes lliures que, com està dit, se'ls ha de donar y pagar per lo dit lloch, donar fiances y contento y satisfacció dels justícia y jurats de aquell. Tots los quals capítols, llegits y publicats y entessos per les dites parts, lloant, aprobant y confermant aquells y tot ço e quant en aquells se conté, prometen la una part a l'altra y l'altra a l'altra ad invicem et vicissim tot lo en aquell, y en cas cu de aquell contengut pactat y promés segons y com a cascuna de dites parts li incumbix y pertany tenir per ferm y agradable y aquells lo contengut en cascú de aquells individualment, observar y guardar y contra aquells y cascú d'aquells no venir ans bé adenquem respective cumplir sa obligació que ad invicem feren de tots sos béns, etc. y renunciaren ad invicem als benefets de dividui y partum actum nova y vella constitució y al fur de València, que dispon que sia convingut primer lo principal quel fiador y a tot altre qualsevol dret que quomodo cumq(ue). et qualitercumq(ue). circa predicta los puixa competum actum Val(enci)e. Testes Dominicus Perez et Laurencius Martí scriptores Val(enci)e.»

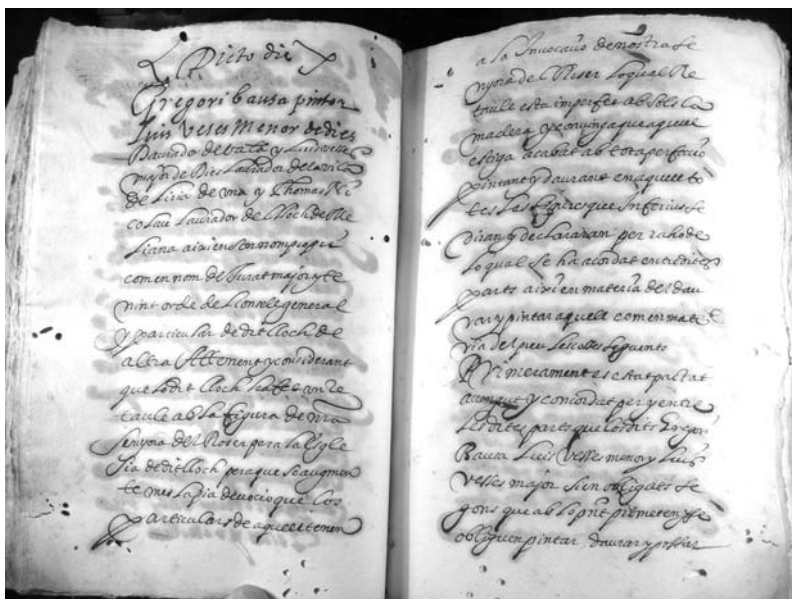
1.- «Sant Bru davant el cadàver de Raymond Diocrés» (1631); Catedral de València.

2.- «Sant Bru i els seus companys camí de Grenoble» (1631), 83,5x114 cm; Col·lecció Joan J. Gavara (València).

3.- «Sant Bru i els seus companys camí de Grenoble»; detall.

4.- Extracte del contracte del retaule per a l'església de Meliana (24-I-1634).

5.- «Prendiment de Crist» (1645); Museu de Belles Arts de Castelló.

6.- «Sant Simó Cananeu» (ca. 1650); Museu de Belles Arts de València.

7.- «Sant Andreu» (ca. 1650); Museu de Belles Arts de València.

Les figures-reliquiari d'argent de la Catedral de Tortosa dels segles XVI i XVII: una interessant mostra de mecenatge artístic de canonges

JOAN-HILARI MUÑOZ I SEBASTIÀ*

Resum:

El nostre estudi aporta dades al voltant de vuit figures d'argent obrades entre els segles XVI i XVII i que tenen en comú que totes elles foren regalades a la Sagristia de la Catedral de Tortosa per canonges d'aquella Seu. La importància artística d'aquest conjunt és molt gran ja que es tracta d'una tipologia de peça no gaire comú en els tresors de les catedrals catalanes.

Paraules clau:

Catedral de Tortosa. Sagristia. Argenteria. Figures-reliquiari.

Abstract:

This study brings information about eight silver figures produced between the 16th and the 17th century. All of them were given as a present to the Vestry of the Cathedral of Tortosa by the canons of that See. This collection is of great artistic importance because its typology is not very common among the treasures from Catalan cathedrals.

Key words:

Cathedral of Tortosa; vestry; silverwork; figures- reliquary.

1.- INTRODUCCIÓ

L'objectiu del nostre treball és aportar diverses dades al voltant de vuit obres d'argenteria regalades per canonges de la Catedral de Tortosa a la seva sagristia durant els segles XVI i XVII. De les vuit peces estudiades, cinc encara es conserven i les altres tres varen desaparèixer amb posterioritat a la seva realització: una

* Catedràtic d'ensenyament secundari de Geografia i Història. IES «Joaquín Bau» de Tortosa (Baix Ebre).

fou refosa a principis del segle XVIII per obrar la imatge de la Mare de Déu de la Cinta i les altres dues lliurades a les autoritats espanyoles resistents als francesos durant la Guerra del Francès. Totes les obres tenen en comú, a més de l'estatus dels seus donants, que es tracta de reliquiariis o de figures per a la devoció obrades en argent, les quals de cos sencer, o bé només en bust, reproduïxen els trets físics dels personatges sacres.

Aquesta tipologia d'obres d'argenteria és prou comú dintre de les formes de reliquiariis actualment conservats al tresor de la Catedral de Tortosa,¹ i contrasta amb l'escassetat d'aquesta tipologia d'argenteria a la resta de Catalunya, tot i que abunden les referències documentals de peces actualment desaparegudes,² algunes d'elles a la mateixa catedral, conegudes només a través dels inventaris de la seva sagristia, com el realitzat l'any 1602, que recull, per exemple «...un bulto de argent de st. Francesch ab una creu y un Xpo. a la mà dreta y una corona ab cap, lo qual donà un tal Pinyol...» o «...un bulto de sant Joan de plata sobredaurada ab sa corona y a la mà dreta una palma y a la mà esquerra un libre y als pits una pedra vermella...»³ o a l'inventari de l'any 1766, on hi consta un «...cos de plata de san Antoni de Pàdua, ab peanya del mateix; en la ma dreta porta un lliiri y en la esquerra, un llibre y Jesús; y tots ab ses corones corresponents, de plata tot...».⁴ També tenim dades pel que fa a la mateixa diòcesi de Tortosa, com la imatge de santa Anna del segle XVII, conservada a la parròquia d'Arnes fins el 1936⁵ o la imatge de sant Joan Baptista, del segle XIX i desapareguda aquell mateix any de la parròquia de Móra d'Ebre.⁶

2.- BUST-RELIQUIARI DE SANT EULALI (1551)

Aquest bust, una de les millors mostres cinccentistes de l'art de l'argenteria a Catalunya, representa un jove de grandària natural amb el cap descobert i el cabell arrissat, vestit com un noble: amb una camisa, gipó adornat amb franges brodades i un mantell de llargs plecs amb esclavina. (**figures 1-2**)

1. Una interessant aportació bibliogràfica sobre aquest tema, la podeu trobar a: Jesús MASSIP. *El Tresor de la Catedral de Tortosa durant la Guerra de 1936*. Barcelona: Publicacions de la Abadia de Montserrat 2003.

2. Joaquim GARRIGA. *Història de l'art català. Volum IV: L'època del Renaixement, segle XVI*. Barcelona: Edicions 62, 136.

3. Joan-Hilari MUÑOZ. «El tresor de la Catedral de Tortosa a l'època del Renaixement: l'inventari de la sagristia de l'any 1602», en premsa.

4. ACBE (=Arxiu Comarcal del Baix Ebre). Fons Mossèn Eduard Solé. Carpeta 1, document 5.

5. Joan-Hilari MUÑOZ. *Les parròquies de la Terra Alta a mitjans del segle XVII. La visita pastoral de l'any 1638 i l'impacte de la Guerra dels Segadors* Calaceit: Secció d'Arqueologia del Patronat Pro Batea i Centre d'Estudis de la Terra Alta 2004.

6. Joan-Hilari MUÑOZ. «L'argenteria religiosa de les parròquies de la Ribera d'Ebre, segons el *Inventario Monumental Dertusense* de mossèn Manuel Milian Boix», *Miscel·lània del CERÉ*, 17. Any 2005 (*Centre d'Estudis Comarcals de la Ribera d'Ebre*), 87-98.

A través d'un seguit d'inscripcions i l'escut heràldic presents a la peça sabem tant la personalitat del sant representat: sant Eudald o Eulali⁷ (un sant no recollit a cap martirologi), així com la identitat del donant: el cambrer i canonge Miquel Boteller, el nom del seu artífex (Pere Ferrer, de Tarragona, segons una inscripció situada al peu) i la data de donació de l'obra (l'any 1551).⁸

Malgrat tot aquest conjunt d'informacions ens trobem davant d'una peça que encara mostra un seguit d'interrogants per als investigadors com la barreja d'elements estilístics tardogòtics en la resolució del cap, per exemple, amb d'altres ja plenament renaixentistes, com el modelat naturalista del cabell.⁹ Aquesta barreja estilística alguns autors la relacionen amb la realitat escultòrica catalana del moment, també sotmesa a una època de canvis estilístics i ple de novetats però també d'arcaïsmes.

També cal destacar el fet que tot i que mostra ben visible el punxó de la ciutat de Tortosa, fou obrada segons una inscripció per un artífex de Tarragona nomenat Pere Ferrer, del qual es desconeixen més dades que aquesta signatura al nostre reliquiari. El que tothom està d'acord és que ens trobem davant d'una de les millors peces d'argenteria catalanes del segle XVI i amb un dels més destacats exemples de peça de l'art de l'argenteria obrada a la ciutat de Tortosa de tots els temps.

Per algunes anotacions posteriors sabem que un cop lliurat a la Catedral se li obrà un tabernacle per ser transportat en les processons.¹⁰

3.- IMATGE DE LA MARE DE DÉU (1601-1608)

Aquesta obra fou promoguda pel cabiscol **Gaspar Jordà i Oliver de Boteller** (?-1597),¹¹ mitjançant una demanda inclosa en el seu testament datat el mes d'agost de l'any 1597: «...*Item, vull, ordene e man que lo hereu meu davall scrit dins dos anys del dia de la mia mort en avant contadors, faça fer un bulto de argent ab la figura de la Sacratíssima Verge Maria senyora nostra (...) lo qual bulto de argent llegue y deyx, e vull e man, sia donat y lliurat al molt reverent capítol de la Seu de Tortosa per a que servisca per a la festa y processó de la Visitació y per a les demés que lo reverent capítol ordenarà...*»¹²

7. Tot i així a l'inventari de la sagristia de Tortosa realitzat l'any 1602 aquest bust es descrit com a «...*lo reliquiari de sant Hilari, de argent sobredaurat, que féu lo quondam camarer Boteller ab una cadenet de or al coll...*» Joan-Hilari MUÑOZ. «El tresor...»

8. Miquel-Àngel ALÀRCIA. «Bust reliquiari de sant Eulali». *Thesaurus. Estudis. L'art als bisbats de Catalunya*. Barcelona, 1986, p. 265-266.

9. Emílio CAMPS. «El relicario tortosí de San Eulalio», *Archivo Español de Arte*, XV. Madrid, 1942, p. 27-34.

10. ACTO (=Arxiu de la Catedral de Tortosa). *Sagristia, volum 26, f. 52*, per exemple.

11. Salvador-J. ROVIRA. *Els Nobles de Tortosa (segle XVI)*. Tortosa: Consell Comarcal del Baix Ebre 1996, 146-47 i 191-194.

12. ACBE. FNT (= Fons Notarial de Tortosa). Signatura 1655. *Pere Puigverd, testaments 1579-1620, s/f*.

Malgrat el que deia en el seu testament, si el cabiscol Jordà era soterrat el dia 18 d'agost de l'any 1597,¹³ no fou fins tres anys i mig més tard (el dia 10 de febrer de 1601) quan els seus marmessors signaren el contracte per realitzar la imatge d'argent de la Mare de Déu demanada pel canonge. Així aquell dia es reuniren els canonges Ramon Jordà i Jeroni Moliner, per part del capítol de la Seu, i de l'altra els argenters tortosins Joan Leonart i Baptista Díaz, per tirar endavant la imatge de la Verge, amb les 500 lliures que el canonge Jordà havia disposat dels seus béns per a tal fi.¹⁴

Abans de tractar de les principals clàusules d'aquest contracte, esmentarem algunes dades biogràfiques d'aquests dos argenters: Començant per **Joan Leonart**, podem dir que era fill d'un pescador de Cotlliure i que residia a Tortosa almenys des de l'any 1570, quan va contraure núpcies amb Càndia Sassus;¹⁵ fou marcadore de l'argent de Tortosa els anys 1589,¹⁶ 1592¹⁷ i 1594;¹⁸ i tingué sis fills, dos dels quals (Joan i Mateu) seguiren l'ofici del seu pare,¹⁹ arribant el primer d'ell a treballar com a argenter del capítol de la Seu durant els primers anys del segle XVII.²⁰

Pel que fa a **Baptista Díaz**, sabem que era natural de la ciutat de València, ja que era fill d'un argenter d'igual nom habitant d'aquella ciutat, com ell mateix afirma en les seves núpcies celebrades el dia 6 de febrer de l'any 1587;²¹ fou marcadore de l'argent obrat a la ciutat de Tortosa l'any 1591,²² el 1597 va fabricar una custòdia per a una confraria d'Horta de sant Joan,²³ i entre els anys 1606 i 1630 realitzà diferents treballs d'argenteria (sobretot de reparació o neteja) per al capítol de la Seu, com per exemple l'adob d'un calze en servei a la Sagristia de la Catedral el mes d'agost de l'any 1608, feina per la qual cobrà 4 lliures de moneda barcelonesa.²⁴ Com a curiositat podem afegir que l'any 1616 va intervenir com a testimoni en la cerimònia de lliurament d'un fragment de *Lignum Crucis* destinat a la parròquia de Xert que es va celebrar a la Catedral de Tortosa. Com que aquest petit fragment de relíquia fou reclòs en una creu-reliquiari obrat per l'ocasió, podem pensar que aquesta peça (encara sortosament conservada) fou treballada per aquest argenter que fou convidat al solemne acte.²⁵

13. *Ibid.*

14. ACTo. PN (=Protocols Notarials). *Pere Puigverd (júnior)* 3, s/f.

15. Contraigué núpcies el dia 5 de febrer de l'any 1570. ACBE. FNT. Signatura 1481. *Joan Puigverd, capitols Matrimonials 1547-1576*, s/f.

16. ACBE. FMT (= Fons Municipal de Tortosa). *Taula de Canvi* 60.

17. ACBE. FMT. *Taula de Canvi* 64.

18. ACBE. FMT. *Taula de Canvi* 67.

19. ACTo. *Actes Capitulars* 38, s/f.

20. Així ho testimonien diferents notícies recollides en la sèrie de *llibres de Sagristia* de l'ACTo.

21. ACTo. PN. *Joan Puigverd* 39.

22. ACBE. FMT. *Taula de Canvi* 64.

23. ACBE. FNT. Signatura 1808. Melcior Jaume Monfort, protocol, any 1598.

24. ACTo. *Actes Capitulars* 38, acta del dia 12 d'agost, s/f.

25. Miguel SEGARRA. *Historia eclesiástica de Chert*. Tortosa: Algueró y Baiges 1949, 26 i 113 i DD. AA. Béns Mobles de l'església de Xert. Benicarló: Centre d'Estudis del Maestrat 2006, 35.

Retornant al contracte esmentat anteriorment (reproduït íntegrament a l'apèndix documental), podem dir que les seves clàusules principals eren les següents:

1. en primer lloc, s'establia que el termini per lliurar l'obra acabada era de sis mesos a comptar des del dia 1 de març d'aquell any. Si la feina no era llesta en aquest termini, el capítol podia obligar als argenters a que traspasessin la feina a d'altres artífexs a despeses seves.
2. les mides de la figura de la Mare de Déu serien «*de llargària de tres palms y mig de Montpellier, desde la planta del peu, fins a la coroneta del cap, ffent hi diadema y sa corona*», o sigui de gairebé 87 centímetres d'alçada.²⁶
3. la figura un cop enllestida havia de pesar el valor de 230 lliures de moneda barcelonesa.
4. els argenters cobrarien per la feina un total de 230 lliures de moneda barcelonesa, repartides de la següent manera: 50 en el moment de la signatura del contracte i la resta un cop finalitzada i visurada l'obra.

Una vegada signat el contracte, pocs dies després, l'argenter Joan Lleonart rebia del capítol de la Seu un total de 320 lliures per iniciar la figura de la Mare de Déu: 270 pels materials i 50 per les mans.²⁷

Malgrat que en el text del contracte s'estipulava clarament que el termini per lliurar l'obra enllestida acabava sis mesos després de la signatura del mateix (o sigui, pels voltants del mes de setembre de l'any 1601), això no es complí i el mes d'agost de l'any 1602 els canonges, varen llançar un ultimàtum als argenters, informant-los que si durant el mes de setembre d'aquell any no donaven la figura acabada, s'iniciarien accions judicials en contra dels artífexs.²⁸

Tot i aquesta amenaça formal, els argenters encara no havien acabat la feina i llavors s'inicià un llarg estira i arronsa entre ells i els canonges de la Seu per aconseguir acabar la figura, sense que els successius ultimàtums llençats pels capitulars tinguessin el mínim efecte sobre els artistes que demanaven successives pròrrogues per enllestir l'escultura i així complir el contracte.²⁹

A principis de l'any 1607, finalment, els argenters Lleonart i Díaz acabaren la figura de la Mare de Déu i el dia 16 de febrer d'aquell any, un altre argenter tortosí, Montserrat Socarrats fou l'encarregat de donar-li la visura final. El seu dictamen

26. El pam de Montpellier era la mesura de longitud habitual emprada a Tortosa i equivalia a 24,85 centímetres. Claudi ALSINA, Gaspar FELIU i Lluís MARQUET. *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes 1990, 188

27. ACTo. *Actes Capitulars 31*, acta del dia 12 de març de 1601, s/f.

28. ACTo. *Actes Capitulars 32*, acta del dia 7 d'agost de 1601, s/f.

29. No donarem esment a tots i cadascun dels acords capitulars sobre aquest afer perquè allargaríem en excés el nostre discurs, però sí que podem dir que entre els anys 1602 i 1607 sovintegen a les actes capitulars de la Seu de Tortosa els ultimàtums, els inicis de contactes amb d'altres argenters per fer-se càrrec de la feina pendent i, fins i tot, les amenaces d'excomunió fetes pel capítol de canonges als argenters encarregats de la feina.

fou favorable respecte a la bondat i qualitat del material emprat en la realització de l'obra; però en el moment de pesar-la i valorar-la hi hagueren petits problemes:

1. en primer lloc, es va veure que pesava 30 marcs (que multiplicats per 6 lliures i 18 sous per marc), donaven com a resultat que el seu valor era de 207 lliures, enfront a les 270 estipulades en el contracte, quedant de moment 63 lliures a favor dels argenters
2. com que al contracte s'havia decidit que els argenters cobrarien 230 lliures per la feina i ja n'havien rebut 50 com a bestreta a l'inici i també tenien en el seu poder argent valorat en 63 lliures (per la diferència amb el pes acordat de la figura), s'acordà que el salari final per als argenters seria de 117 lliures.³⁰

Una vegada lliurada l'obra ja acabada, els canonges de la Seu encarregaren al pintor tortosí Vicent Desi que pintés la cara, el coll i les mans de la figura, feina per la qual cobrà un total de 3 lliures de moneda barcelonesa.³¹

Com que al final de tot el procés encara sobraven 63 lliures del llegat de 500 establert pel cabiscoll Jordà per obrar la imatge de la Mare de Déu, els canonges decidiren invertir aquesta quantitat per fer una peanya, també d'argent, per tal de millorar l'estètica de la petita escultura.³² L'encarregat de la feina fou Baptista Díaz, un dels autors de la figura, el qual lliurà l'obra totalment acabada el dia 12 de febrer de l'any 1608.³³

Actualment aquesta interessant peça d'art no es conserva perquè fou lliurada a l'argenter barceloní Francesc Via a principis del segle XVIII, com a part del preu de la nova imatge de la Mare de Déu de la Cinta que aquest obrava per encàrrec del Capítol de la Seu de Tortosa: així, el dia 13 de juliol de l'any 1706 l'argenter de Barcelona Magí Rodorera, contrast de l'argent d'aquella ciutat, va redactar un document on feia constar que el canonge de Tortosa Vicent Gomis li havia fet pesar una imatge d'una Mare de Déu d'argent «...vella y esclafada...», la qual fou lliurada tot seguit a l'argenter Francesc Via.³⁴

4.- BUST DE SANTA ANNA (1609-1623)

Aquesta obra d'argenteria sabem que fou encarregada pel prior claustral, hospitaler i canonge de la Seu, **Francesc Sebil de Canyissar i Boteller** (?-1609),³⁵ mitjançant un codicil, afegit al seu testament, datat el dia 16 d'agost de l'any 1609,

30. ACTo. *Actes Capitulars* 37, document insert.

31. ACTo. *Actes Capitulars* 37, acta del dia 2 de març de 1607.

32. ACTo. *Actes Capitulars* 37, acta del dia 8 de maig de 1607.

33. ACTo. *Actes Capitulars* 38.

34. AHDTo (= Arxiu Històric Diocesà de Tortosa). Fons Catedral de Tortosa. *Santa Cinta*.

35. Vegeu un resum de les seves principals dades biogràfiques a: Salvador-J. ROVIRA. *Els Nobles de Tortosa...*, 232-233.

on estipulava que: «...*Item mudant dita ma testamentaria ordinatió, vull y man que pagant tots mos deutes, se mire per dits mos marmessors que és lo que romandrà de mos béns y si lo que restarà montarà fins en dos centes liures, moneda barcelonesa, que aquelles sien convertides en fer una testa de plata de la figura de la gloriosa Sancta Anna, y si no abastarà a dos centes liures, sia feta dita testa de cent cinquanta liures, y si no de cent liures a coneguda de dits mos marmessors...*».³⁶

Malauradament, i a diferència de la peça anterior, no disposem de cap mena de dada sobre el seu procés de fabricació, ni de les seves característiques, ni tant sols quins argenters l'obraren ni el lloc on fou feta, ja que només podem aportar la notícia del lliurament de la peça, ja acabada i encarnada, al capítol de la Seu de Tortosa, el qual signà rebut de la mateixa el dia 14 de març de l'any 1623 (o sigui, catorze anys després de la mort del canonge que l'encarregà).³⁷

Aquesta figura d'argent es guardava amb d'altres reliquiariis dintre d'un armari a la Seu de Tortosa, tal com afirma la seva descripció inclosa en l'inventari de la Sagristia de la Catedral de Tortosa realitzat l'any 1766, on amb el número 212 hi consta «*un mig cos de plata de Santa Anna*».³⁸

Actualment aquesta peça no es conserva ja que durant la Guerra del Francès, la Junta de Govern va trametre al capítol de la Seu de Tortosa un ofici on li demanava una aportació econòmica, en forma de metalls preciosos, per tal d'encunyar moneda necessària per fer front a les despeses de la guerra.³⁹ El capítol de la Seu de Tortosa davant d'aquesta súplica, i amb l'ajut tècnic de dos argenters de la ciutat (Domènec Quinzà i Segimon Montades), va triar una sèrie d'objectes de culte obrats amb argent i que es consideraven d'interès secundari. Entre aquestes peces lliurades a les autoritats per ser foses hi havia el bust de Sant Anna, fet que va provocar la seva desaparició.⁴⁰

5.- BUST-RELIQUIARI DE SANT RAMON DE PENYAFORT (1616-1617)

Aquesta obra, de la mateixa manera que havia passat amb la majoria de les anteriors, fou encarregada pel seu promotor mitjançant una demanda inclosa en les seves darreres voluntats. Així ho féu el canonge i cabiscol **Ramon Jordà i Forner** (1566-1616), nebot del cabiscol Gaspar Jordà,⁴¹ ja que en el seu darrer testament datat el dia 5 de juliol de l'any 1613, estipulava que: «... *Item, vull, ordene y mane*

36. ACBE. FNT. Signatura 1635. Agustí Montanyès, *testaments 1572-1612*, s/f.

37. ACTo. Actes *Capitulars* 53.

38. ACBE. Fons Mossèn Eduard Solé. Carpeta 1, document 5.

39. Acta capitular del dia 10 de gener de l'any 1809. ACBE. Fons Mossèn Eduard Solé. Carpeta 13.

40. Acta del 27 de març de l'any 1810, *ibid.*

41. Vegeu un resum de les seves principals dades biogràfiques a: Salvador-J. ROVIRA. *Els Nobles de Tortosa...*, 171-172.

que de mos béns sien donades al molt reverent capítol de la Seu de la present ciutat, mil y cent y sinquanta lliures, moneda barcelonesa, per a que de aquelles se fassa una figura o bulto de plata del gloriós Sant Ramon de Penyaafort, ab sa peanya de aram daurada, com la de la figura del Nostra Senyora del cabiscol Gaspar Jordà, ab son assiento com se acostuma y ab son bastiment de fusta pintat o daurat com més convinga, per a que-s pugua portar en processons, de valor entre plata y mans y tot lo demás (...) y que lo ferlo vinga a càrrech del molt reverent capítol y que ·i posen les mies armes (...) la qual figura o bulto vull se fassa en la forma de la navegació que féu dit Sant Ramon per la mar...».⁴²

L'encàrrec del canonge es complí tot seguit a la seva mort, ja que si aquest fou soterrat a la capella de Sant Miquel de la Seu de Tortosa el dia 18 de febrer de l'any 1616 al vas funerari de la seva família,⁴³ el dia 26 d'abril, Francesc Montsuar, canonge i hospitaler de la Catedral de Tortosa, signava un acord amb l'argenter de Barcelona Domènec Baró per la manufactura d'una figura d'argent de sant Ramon de Penyaafort.⁴⁴ El text de l'acord establia, entre d'altres, aquestes clàusules:

- el termini per lliurar l'obra enllestida es fixava per al «...*Nadal primer vinent y immediatament següent de mil sis cents y desset...*», la figura havia de ser obrada conforme a un model dibuixat, amb una peanya «sisevada» on s'hauria d'incloure l'escut del canonge donant. El seu pes, inclosa l'esmentada peanya, havia de ser de 75 marcs marcats amb el punxó de la ciutat de Barcelona. El preu que cobraria el mestre argenter per la seva feina es fixava en set lliures per marc, la qual cosa significava que si finalment la figura pesava l'acordat, Baró rebria 540 lliures de moneda barcelonesa.
- Per començar a treballar, el mestre Baró havia de rebre tot l'argent necessari per fer la seva feina. Si no es complia això, llavors tindria temps d'acabar el seu treball fins el mes de maig de l'any 1617.
- Un cop enllestida la figura i abans de pagar l'estipulat calia la intervenció, tal com era habitual en aquests casos, de dos mestres encarregats de fer una visura final de l'obra. Si la feina fos correcta, llavors el mestre Baró rebria 300 lliures d'argent, i altres vuit lliures més «... *en ajuda de costa y per lo que porà costar la figura de fusta que se ha de fer y té de servir per modello de la de plata, sobre lo qual se ha de vestir la plata per tot lo que porà costar de mans del imaginayre...*».

Mentre s'estava enllestint la figura d'argent, el 13 de setembre de 1616, els canonges de la Seu enviaren a Barcelona 40 lliures «...*o lo que faci falta per a pagar*

42. ACBE. FNT. Signatura 1655. *Pere Puigverd. Testaments 1579-1620*, fs. 5v.-6 del seu testament hològraf insertat en aquest protocol notarial.

43. Salvador-J. ROVIRA. *Els Nobles de Tortosa...*,172.

44. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. Antoni Estalella. *Manual concòrdies 4art.*, 1609-53; fs. 251-253.

lo tabernacle que s fa per a que lo bulto de Sant Ramon se porte en processó, conforme a la voluntat del quondam sr. dr. Ramon Jordà...»;⁴⁵ i el dia 15 de novembre ja consta que la figura ja estava feta perquè aquell mateix dia les actes capitulars recullen l'acord d'escriure a l'esmentat hospitaler Francesc Montsuar i d'Arinyo, que llavors residia a Barcelona, per a «...que reba lo bulto de argent del gloriós Sant Ramon del argenter que l ha fet en Barcelona, sempre que serà rebedor, conforme a la concòrdia ab ell feta, y que l embie per terra posat dins una caixa y tan ben acondicionat que no puga rebre ningun dany ni encuentre...».⁴⁶

Un cop acabada la feina de l'argenter Baró, el dia 24 de gener de l'any 1617 el capítol de la Seu pagava al pintor tortosí Jaume Talarn, quatre lliures de moneda barcelonesa per policromar la cara i les mans del bust-reliquiari.⁴⁷

Aquest reliquiari d'argent es guardava dintre d'un armari situat enfront del vestidor de la sagristia de la Seu de Tortosa, tal com ho fa l'inventari d'aquesta realitzat l'any 1766, on amb el número 104 hi consta «*un cos de plata de Sant Ramon de Penyafort; ab llibre, clau y corona de plata y al pit, reliquia del mateix sant*».⁴⁸

El destí d'aquesta obra fou idèntic al del bust de Santa Anna: fou fosa l'any 1810 per tal d'encunyar moneda amb el seu metall.

6.- BUST- RELIQUIARI DE SANT JAUME (1642-1647)

Com en la majoria de les obres estudiades, el seu origen rau en les darreres voluntats del seu promotor. En aquest cas, el prior claustral i canonge **Melcior Jaime**, que establia una disposició en el seu testament, datat el dia 14 de juny de l'any 1642, on disposava que: «*Item, vull y man que ha honra y gloria del gloriós St. Jaume, patró meu, me sia fet un bulto o figura del dit St. Jaume de plata, de valor de mill liures ab son tabernacle que sia portat en la professó que tinch fundada a lo seu sant dit, lo qual vull sia entregat al Illtre. capítol y custodit en la Secrestia de la Seu entre les demás relíquies...*».⁴⁹

No sabem quan, ni on ni per qui fou obrat el reliquiari, només disposem de l'acta del dia 8 de juliol de l'any 1647, on el capítol de la Seu, signa apoca a Francesc Oliver, ardiaca de Culla i canonge, que actuava com a uns dels marmessors de Jaime, per valor de 24 lliures, moneda barcelonesa, «*...pro fundatione deportationis simulacri, sive tabernacle Sancti Jacobi...*».⁵⁰ Amb aquesta dada podem suposar que l'obra d'argent ja estava lliurada i es podia portar a les processons, tal com demanava el seu promotor.

45. ACTo. Actes Capitulars 46.

46. Ibid.

47. ACTo. Actes Capitulars 47, s/f.

48. ACBE. Fons Mossèn Eduard Solé. Carpeta 1, document 5.

49. ACBE. FNT. Signatura 1642. Bernardí Vicent Llop. Testaments 1633-1648, s/f.

50. ACBE. Fons Mossèn Eduard Solé. Caixa 3, carpeta 14.

Aquesta obra actualment forma part encara del tresor de la Seu de Tortosa (**figures 3-4**), i constitueix una de les millors peces siscentistes del mateix. El reliquiari representa el bust del sant, abillat amb els seus tradicionals símbols identificatius (el barret de peregrí amb una petxina i dues més al pit, a banda i banda del ostensori amb les relíquies),⁵¹ i a la base del mateix són ben visibles les armes del canonge donant.

Al no mostrar el bust cap mena de punxó o inscripció no podem saber ni la identitat de l'argenter que l'obrà ni el lloc de realització de la mateixa, encara que per l'època en que fou realitzada (en plena Guerra dels Segadors), ens fa dubtar que fos realitzada a Tortosa, immersa en plena crisi bèl·lica i amb l'enemic franco-català a les portes de la ciutat durant gairebé tot el conflicte (1640-1650).

7.- IMATGE-RELIQUIARI DE SANT JOSEP (1657)

Aquesta peça (**figures 5-6**), a diferència de les anteriors, no fou obrada després de la mort del seu promotor, ja que en el testament del canonge **Joan Baptista Ferrer** datat el dia 3 d'agost de l'any 1657, no hi ha cap clàusula on es demani que es realitzi l'obra, i per tant, podem deduir que el reliquiari fou donat en vida pel canonge.⁵²

Que la imatge fou regalada a la Seu de Tortosa per aquest canonge ho podem deduir bàsicament per tres motius:

- en primer lloc l'heràldica, ja que a la peanya del reliquiari hi ha ben visible una ferradura.⁵³
- en segon lloc, el dimarts dia 19 de febrer de l'any 1658, els marmessors del canonge Ferrer (el cambrer Joan Aguiló de Sentís, el canonge Joan Costa i el curat Josep Sabater), feren lliurament al capítol de la Seu dels diners necessaris per complir les fundacions estipulades per aquell canonge en el seu testament, entre les quals hi destacaven trenta-dues lliures destinades a pagar els que portaran «...la imatge de Sant Joseph ab son tabernacle en la processó del Corpus...» i quatre lliures més destinades a pagar «...lo treball que tenen los monges de traure lo tabernacle, de limpiarlo y guardarlo...»⁵⁴
- i en tercer lloc, l'inventari de la sagristia de la Catedral de Tortosa realitzat l'any 1766, on es descriu amb el número 106: «...un cos de plata de sant

51. Una de les millors descripcions d'aquesta peça, la podeu trobar a: Marià CARBONELL i BUADES. «Bust reliquiari de Sant Jaume Apòstol». *Thesaurus. Estudis*. Barcelona: Fundació Caixa de Pensions 1986, 266-267.

52. ACBE. FNT. Signatura 2016. Pere Orient. *Testaments 1657-1679*, s/f.

53. ANTONIO MARTÍNEZ SUBÍAS. «Sant Josep. Reliquiari». *Fidei Speculum. Art litúrgic de la Diòcesi de Tortosa*. Barcelona: Fundació «la Caixa» 2000, 66.

54. ACBE. Fons Mossèn Eduard Solé. Carpeta 16, document 178.

Josep, ab una vara de lliri, esquadra y corona tot de plata; fou dàdiva del senyor canonge Ferrer; ·y ha en ell relíquies del Lignum Crucis, vestidura de la que Herodes vestí a Cristo y del vestit y sepulcre de Maria Santíssima...».⁵⁵

A part de la ferradura, la figura-reliquiari de Sant Josep mostra la data de realització (any 1657) i el punxó de Barcelona, lloc on fou obrat per un argenter actualment desconegut.⁵⁶

8.- BUST-RELIQUIARI DE SANT VALENTÍ (1684)

El prevere que la promogué fou el canonge i Ardiaca de Culla, **Sebastià Cortiella**, però a diferència de la resta de peces tractades, ni la llegà abans de la seva mort (com el bust de Sant Josep), ni la encomanà als marmessors del seu testament (com les altres peces aportades), sinó que la encarregà ell personalment abans de la seva mort i en el moment de redactar el seu testament es trobava en ple procés de construcció i, per aquest motiu, no fou lliurada al capítol de la Seu de Tortosa fins que estigué enllestida, uns mesos després del decés del seu promotor.

Abans d'explicar una mica les dades de què disposem sobre aquest interessant exemple d'argenteria, sortosament encara conservada en els fons de la Catedral de Tortosa (**figures 7-9**), voldríem corregir un error bibliogràfic entorn aquesta peça i que arranca d'una interpretació equivocada feta pel canonge Josep Matamoros sobre la data en que fou lliurat aquest reliquiari a la Sagristia de la Catedral, i que alguns investigadors han seguit al peu de la lletra. Així, el canonge Josep Matamoros, en el seu clàssic llibre *la Catedral de Tortosa*, publicat l'any 1932, afirma que aquest bust fou donat per Sebastià Cortiella, ardiaca de Culla, l'any 1667,⁵⁷ quan en realitat fou molt temps després, tal com tot seguit veurem.

El que sí que és cert es que el dia 4 de març de l'any 1657, el canonge Francesc Martí, actuant com a representant de Sebastià Cortiella va lliurar al capítol de la Seu de «*lo cos del gloriós màrtir Sant Valentí, lo qual ha tret y portat de Roma per gràcia se li ha fet, com constarà per lo acte y fe porta, lo qual juntament ab lo cos de dit sant, entregarà al Illustríssim bisbe...*»,⁵⁸ o sigui, que llavors Cortiella havia donat la relíquia del sant, no el reliquiari, tal com havia interpretat Matamoros, ja que el bust ostenta el punxó de Barcelona.⁵⁹

55. ACBE. Fons Mossèn Eduard Solé. Carpeta 1, document 5.

56. Núria DE DALMASES. «Reliquiari de la imatge de Sant Josep». *Millenum. Història i art de l'església catalana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya 1989, 508.

57. José Matamoros. *La Catedral de Tortosa*. Tortosa: Editorial Católica 1932, 185.

58. ACBE. Fons Mossèn Eduard Solé. Caixa 3, carpeta 14.

59. Així per exemple ho féu Núria de Dalmases en el seu estudi d'aquest bust realitzat per al catàleg de l'exposició *Millenum*, Núria DE DALMASES. «Bust-reliquiari de Sant Valentí». *Millenum. Història i art de l'església catalana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya 1989, 509.

No fou fins molt més tard, concretament pels volts de l'any 1684, quan Sebastià Cortiella volgué fer un reliquiari, per guardar en ell les relíquies portades per ell mateix des de Roma. Però mentre aquest s'estava obrant, el canonge emmalaltí, redactà el testament i morí. Aquest fet ens ha permès saber el nom de l'argenter que l'obrà, ja que l'ardiaca Cortiella en el moment de redactar les seves darreres voluntats, el dia 24 de maig de l'any 1684, va incloure la següent clàusula: «...*Item, encarrego y encomano als meus marmessors (...) entre altres coses que se acabe de perfisionar la obra de mig cos del gloriós Sant Valentí màrtir, que per no averi temps no se ha acabat, la qual està en poder o en mans de Frances Ros, argenter de Barcelona, el qual té la major part de la plata per a la obra del dit mig cos (...) y a dit Ros encara que se haja ajustat lo preu de la obra per vint y vuyt dobles, vull li-n sien pagades trenta...*»⁶⁰ Per tant, el bust de Sant Valentí de la Catedral de Tortosa fou obrat per l'argenter barceloní **Francesc Ros**, membre d'una coneguda nissaga d'orfebres que varen treballar a Barcelona a cavall dels segles XVII-XVIII.

Si l'ardiaca Cortiella moria pocs dies després de redactar el seu testament, l'argenter Ros no tardà a concloure la seva feina, ja que el dia 7 d'octubre d'aquell mateix any 1684, el bust-reliquiari era lliurat al capítol de Tortosa i aquest decidia que dintre d'ell es possessin les relíquies portades per Cortiella l'any 1657.⁶¹ Tres anys després, el dia 28 de novembre de 1687, el capítol decidia corregir una errada iconogràfica del bust, ja que acordava «...*que-s lleve la mitra de Sant Valentí y que se li fassa una corona, attés que és màrtir y no bisbe...*»⁶²

9.- LA FIGURA-RELIQUIARI DE SANT AGUSTÍ (1693-95)

Tot i que, tal com seguit veurem, aquesta figura (encara conservada) fou contractada el 1693 no era la primera de les seves característiques dedicada a aquest sant, ja que segons diversos inventaris de la sagristia de la Catedral de Tortosa n'hi havia existit un altra d'anterior, segurament d'època medieval, ja que consta en un inventari de l'any 1453 i mostrava les senyals de «mossèn Hug de València»,⁶³ potser Hug de Llupià-Bages, canonge de València, bisbe de Tortosa (1387-1397) i arquebisbe de València (1398-1427).⁶⁴ Gràcies a la seva descripció feta a l'inventari de la sagristia de la Catedral de l'any 1602, podem fer-nos una certa idea de les seves característiques: «...*Ítem, un bulto de st. Agustí daurat en la ma té una sglésia*

60. ACBE. FNT. Signatura 2000. Pere Maridà. *Testaments 1673-1686*, s/f.

61. ACTo. *Actes Capitulars 110*, s/f.

62. ACTo. *Actes Capitulars 113*, s/f.

63. Jesús MASSIP. *El tresor...*, 82.

64. AA.DD. *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya, Volum II*. Barcelona: Generalitat de Catalunya 2000, 513.

y al coll li penja un pectoral redó ab vuyt cantons ab relíquies y a les spalles de dit reliquiari hi ha una creu...»⁶⁵

La figura actual és molt diferent d'aquesta descripció (**figura 10**), i fou obrada a la mateixa ciutat de Tortosa per un argenter de la ciutat, en un moment en que el domini artístic de Barcelona en el camp de l'argenteria catalana era aclaparador. A nivell artístic, l'argenter encarregat de la feina mostra unes certes limitacions en la resolució del rostre de la figura (**figura 11**), el qual està mancat d'expressivitat, però demostra un clar domini en el tractament de la vestimenta, com es demostra en el treball esmerçat en la decoració de la capa (**figura 12**).

Respecte al canonge que va encarregar l'obra i a l'argenter que la va realitzar podem aportar algunes dades biogràfiques:

Pel que respecta a **Jaume Avinyó**, sabem que accedí al càrrec de canonge de la Seu de Tortosa el dia 11 de maig de l'any 1660.⁶⁶ A part de regalar el reliquiari de Sant Agustí, també sufragà la instal·lació al claustre de la Seu de set quadres que representaven els set dolors de la Verge.⁶⁷ No sabem quan morí, perquè el seu enterrament no resta recollit en el llibre d'òbits de la Catedral.

Respecte a l'argenter **Felip Sabat** disposem molt poques dades biogràfiques d'ell. Sabem que el dissabte dia 18 d'octubre de l'any 1681 va batejar a la Catedral un fill anomenat Jaume.⁶⁸ I que l'any 1696 era l'argenter del capítol de canonges, encarregat de les feines de manteniment i neteja de les peces d'argent de la Sagristia de la Catedral.⁶⁹ Uns quants anys després, concretament el 1727, el capítol de la Seu nomena a Salvador Sabat com a argenter de la Catedral, encara que pel moment no podem deduir si hi havia parentiu entre aquests dos argenters que portaven el mateix cognom.⁷⁰

El contracte per obrar la peça fou signat entre ambdues parts el dia 5 de febrer de l'any 1693 i a l'anvers d'aquest text hi ha un llistat on consten els diferents lliuraments de plata fets a l'argenter per realitzar la peça.⁷¹ El text de l'acord és interessant perquè estipula entre ambdues parts certes condicions que ens permeten conèixer de ben prop les característiques de la peça litúrgica:

- en primer lloc es parla de l'existència d'una escultura que serà emprada com a model per realitzar la peça en argent.
- també es destacava la necessitat de sobredaurar alguns elements del reliquiari, com ara els ribets de la mitra, detalls del vestuari o part del bàcul.

65. Joan-Hilari MUÑOZ. «El tresor ...

66. ACTo. *Actes Capitulars* 86, s/f.

67. ACTo. *Actes Capitulars* 122. 15 de març de 1697, s/f.

68. ACTo. *Batejos* 8. f. 122v.

69. AHDTó. Documentació Catedral. *Llibre de sagristia, 1696-97*.

70. José MATAMOROS. *La Catedral de Tortosa*, 86. No sabem si aquest Salvador Sabat és el fill d'Antoni Joan Sabat, passamaner i de Crescència Martí, batejat el dissabte dia 10 d'abril de l'any 1694 i que fou batejat amb els noms de Jaume Rafael Salvador. ACTo. *Batejos* 8. f. 271v.

71. AHDTó. Caixa 7, plec número 184.

- s'establia l'obligació de pintar la cara i les mans de la figura del sant.
- respecte a les condicions econòmiques, s'acorda que l'argenter rebrà 400 unces d'argent per realitzar la figura i quan es finalitzi la mateixa es pesarà, si hi hagués més pes, l'argenter cobraria una lliura de plata per cada unça de més, i a l'inrevés si pesa menys.
- finalment s'establia que l'argenter cobrarà 40 dobles per la feina i que el termini de lliurament es fixa per al dia 20 d'agost del mateix any 1693.

El termini per lliurar l'obra es degué allargar una mica més del previst, ja que no fou fins el dia 3 de juny de l'any 1695 quan el canonge Avinyó regalà el reliquiari al capítol de la Seu, tal com consta en l'acta capitular d'aquell dia. Malgrat tot, a la peanya del reliquiari hi consta l'any 1694. En l'acta de lliurament també es fa esment del seu pes (454 unces i un quart) i que en el pit de la figura hi ha una relíquia del sant, extreta de les que tenia la Catedral.⁷² En aquesta mateixa acta sembla ser que el capítol i el canonge Avinyó arriben a l'acord que calia millorar la peanya de la figura d'argent.

Aquesta millora es concretaria dos anys després, ja que el dia 11 de juny de l'any 1697 el capítol de la Seu signa apoca al canonge Jaume Avinyó de 138 unces i 2 argensos de plata «*pro perfectione et ornatu*» de la peanya de la figura de Sant Agustí.⁷³

APÈNDIX DOCUMENTAL

I

Contracte signat entre dos representants del capítol de la Seu de Tortosa i els argenters Joan Lleonart i Baptista Díaz per obrar una figura de la Mare de Déu, encarregada en el seu testament pel hospitaler, cabiscol i canonge Gaspar Jordà i Oliver de Boteller.

ACTo. Protocols Notarials. Pere Puigvert junior, 3. Doc. Insert.

In Dei nomine amen, noverint universi quod nos Raymundus Jordà, presbiter D.D. precentor, canonicus et prepositus et Hieronymus Moliner canonicus Sedis Dertusensis agentes hec ut commissarii ad infrascripta per agenda specialiter electi et deputati per admodum rdu. capitulum eiusdem Sedis Dertusensis (...) et Joannes Lleonart et Baptista Díaz, argenti fabri, Cândia Sassus, dicti Joannis Lleonart uxor et Natalis Lleonart carnicerius dictorum coniugum filius, omnes cives Dertusae partibus ex altera (...)

Sobre les coses davall scrites per y entre los molt reverents doctor Ramon Jordà, cabiscol, canonge y paborde y Hierònym Moliner, canonge de la Seu de Tortosa, tenints particular

72. ACTo. *Actes Capitulars 120, s/f.*

73. ACTo. *Actes Capitulars 122, s/f.*

comissió y poder bastant del molt rnt. capítol de dita yglésia per a fer la present concòrdia com apar ab deliberació capitular feta lo dia de air, de una part, y los honorables mestre Joan Lleonart y mestre Batiste Díaz, argenters de la present ciutat, de part altra, és estada feta, fermada e jurada la present concòrdia per capítols declarada en la forma següent:

E primerament, los dits mestre Joan Lleonart y mestre Batiste Díaz, argenters, convenen y en bona fe prometen al molt rnt. capítol de la Seu de Tortosa y als dits srs. comissaris per ell deputats que dins spay de sis mesos del primer dia del mars primer vinent en avant contadors, donaran fet y posat en perfectió lo bulto de argent de la figura de Nra. Senyora que dexà lo *quondam* rnt. Gaspar Jordà, cabiscol, marcada de la marca de Tortosa y bona y rebedora, a coneguda de mestres perits en la art; de llargària de tres palms y mig de Monpeller, desde la planta del peu, fins a la coroneta del cap, ffent hi diadema y sa corona, la qual figura o bulto ab la corona y diadema, ha de ser de pes y valor de 230 lliures, que son lo cumpliment de les 500 lliures que lo dit sr. cabiscol hi llegà per a ferla, tota la qual obra han de donar feta y acabada per preu de CCXXX lliures, moneda barcelonesa, les quals sels han de pagar d'esta manera: ço és, 50 lliures ara de present, y les 180 lliures al temps que se haurà lliurat y rebut la obra sobredita y les dites 230 lliures del pes y valor de dit bulto sels han de donar y lliurar de present, tots los quals diners han de entrar en mà y poder del dit mestre Joan Lleonart, e no res menys los dits mestres sons contents que si dins los dits sis mesos no hauran acabat y lliurat la dita obra, puga lo rnt. capítol a ses despeses dels dits Lleonart y Díaz, cercar altres mestres aont se vulla que's trobaran per que la acaben y posen en perfectió, conforme ells ho han promés, y per a que lo dit rnt. capítol estiga segur de que los dits Joan Lleonart y Battiste Díaz faran y compliran tot lo sobre dit, donen per fermances y principals obligats ab ells y sens ells y insolidum a Càndia Sassus, muller del dit mestre Joan Lleonart y a Nadal Lleonart, carnicer son fill. E los dits Càndia Sassus y Nadal Lleonart, acceptants lo càrrech de la dita fermaça, convenen y en bona fe prometen al dit molt rnt. capítol y srs. comissaris de aquell que juntament ab los dits Joan Lleonart y Battiste Díaz sos principals y sens ells y insolidum seran tenguts y obligats a fer y cumplir tot lo que per ells se ha promès, conforme de sobre està contengut. Per lo qual attendre y cumplir tant principals com fermances, obliguen al dit molt rnt. capítol y srs. comissaris de aquell tots sos béns y drets y de cada hu d'ells *in solidum* mobles e immobles haguts y per haver on se vulla que sien, renunciant les dites fermances a la lley o dret, disposant que lo primer sien convenguts los principals que les fermances y ab executòria llargament en forma ab totes les clàusules acostumades y necessàries y ab jurament en forma. E los dits mestre Joan Lleonart y Battiste Díaz, sens perjuhi, novació ni derogació de la dita obligació, fermen escriptura en la cort del magch. veguer de Tortosa per a cumplir tot lo sobre dit (...)

Item, los dits srs. doctor Ramon Jordà, cabiscol y Hierònym Moliner, canonges comissaris del dit rnt. capítol, convenen y en bona fe prometen als dits mestre Joan Lleonart y Battiste Diaz que compliran per sa part tot lo que a ells toca quant a la paga de dites mans (...)

Finalment, volen les dites parts que dels presents capítols d'esta concòrdia sien fets tants tresllats per lo notari y escrivà davall escrit quants per les dites parts ne seran demanats substància del fet en res no mudada (...)

Testes firma dictorum dominorum Raymundi Jorda praecentori et Hieronymi Moliner canonicorum comissarium et Joannis Lleonart et Baptista Díaz, principalium qui dictis die et anno in dicta civitate Dertusae firmarunt et jurarunt sunt magnificus Paulus Cervera, legum doctor, et honorabilis Franciscus Menguilla, mercator Dertusae.

Testes firma dictus Candia Sassus et de Leonart et Natalis Leonart fidei missorum qui die XX dictus mensis et anni in dicta civitate Dertusae firmarunt et jurarunt sunt honorabilis Joannes Sorolla, sartor et Franciscus Bas, studens dicta civitatis Dertusae.

II

1616, abril, 26. Barcelona

Contracte signat entre Francesc Montsuar, canonge i hospitaler de la Seu de Tortosa, actuant com a representant del capítol de canonges d'aquella Catedral i l'argenter de Barcelona, Domènec Baró, per la factura d'una figura d'argent de sant Ramon de Penyafort, en compliment d'un manament testamentari del cabiscol de Tortosa Ramon Jordà.

Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. Antoni Estalella. *Manual concòrdies 4art.*, 1609-53; fs. 251-253.

En nom de nostre senyor Déu Jesuchrist sie y de la humil Verge Maria mare sua, amen.

Sobre la fàbrica de la figura de sant Ramon de Penyafort que lo molt il·lustre e noble senyor don Francisco Monsuar, canonge y hospitaler de la sancta Yglésia de Tortosa, en nom y per part del molt il·lustre y reverent capítol de dita yglésia de Tortosa té de fer fet a mossèn Domingo Baró, argenter ciutadà de Barcelona, són estats fets, pactats, fermats y jurats los capítols de concòrdia següents:

Primerament, és pactat que dit mossèn Domingo Baró argenter de assí al dia de Nadal primer vinent y immediatament següent de mil sis cents y desset haya de donar a dit noble senyor don Francisco Monsuar eo a la persona que dit molt il·lustre y reverent capítol de Tortosa volrà y ordenarà en la present ciutat, una figura de sant Ramon de Penyafort bona y acabada, conforme lo modello se li a donat firmat del secretari del capítol de Tortosa, la peanya sisevada ab la llavor conforme la trassa ab les armes del cabiscol Ramon Jordà y ha de pesar dita figura ab la peanya, setanta y sinch marchs de plata bona y marcada ab la marcha de Barcelona, los quals setanta y sinch marchs a rahó set lliures, quatre sous valen sinch centes y quoranta lliures.

Ítem, es pactat per y entre dites parts que dit molt il·lustre y reverent capítol haia de donar a dit mossèn Domingo Baró lo valor de dits setanta y sinch marchs de plata que són les dites sinch centes y quoranta lliures en plata de assí e per tot lo present y corrent mes de abril de mil sis cents y setze. En cars que no se done dita plata a dit mestre Baró, en tal cars promet dit noble senyor don Francisco Monsuar, en nom de dit capítol, allargarli altrament temps per donar acabada a tot punt dita figura més enllà de Nadal quant starà a donarli dita plata dins lo mes de maig.

Ítem, és pactat que per les mans y treballs de fer dita figura se li donaran, com ab lo present promet dit noble senyor don Francisco Monsuar en nom de tot lo dit molt il·lustre y reverent capítol de Tortosa y tenint orde particular per aquest effecte de dit il·lustre y reverent capítol ab una carta missiva del secretari de dit capítol que encontinent e sempre y quant que dit mossèn Baró aurà acabada y posada a tot son punt dita figura de sant Ramon de Penyafort

visurada per dos experts, hu per cada part per veurer si stà conforme lo modello y traça se li és donat y la plata serà marcada ab la marcha de Barcelona y armes de dit Baró, se li donarà y pagarà en la present ciutat encontinent y sens mora alguna tres-centes lliures moneda barcelonesa a rahó quatre lliures de mans per march que los dits setanta y sinch marchs fan suma de dites tres-centes lliures. E més se li donaran en aiuda de costa y per lo que porà costar la figura de fusta que se ha de fer y té de servir per modello de la de plata, sobre lo qual se ha de vestir la plata per tot lo que porà costar de mans del imaginayre, vuyt lliures.

Ítem, es pactat que dit mossèn Baró com stà dit haya de donar acabada y posada a tot son punt dita figura, com dit es y lo dit il·lustre y molt reverent capítol, de sant Remon de Penyafort visurada y marchada de assí al dit dia o festa de Nadal primer vinent y immediatament següent de mil sis cent y desset, y en cars que dit mossèn Baró dins dit temps no donàs acabada y possada a tot son punt dita figura, com dit es, y lo dit il·lustre y molt reverent capítol de Tortosa perdés lo llegat que dit capiscol Jordà per rahó de dita figura y altrament té fet en son testament a dit capítol que stà coartat haverse de acabar dins dit temps, en tal cars convé y en bona fe se promet dit mossèn Baró a dit il·lustre capítol que de sos bens propis li smenarà y pagarà tots los danys que per dita rahó de no ésser acabada dins dit termini dita figura dit capítol patirà y poria patir entenentse assó que nell stàs sa y bo, que en cas que Nostre Senyor sie servit de donarli alguna malaltia o altrement impedit que no pogués treballar, en tal cars no enten ni vol obligar-se a haver de donar dita figura acabada dins dit termini, sinó serà comptant y relevant de dit temps, tot lo temps que haurà stat malalt o altrament legítimament impedit, no entenent en ninguna manera que si ell no pot treballar haya de fer fer y acabar dita figura a altre argenter sinó serà en lo cas que baix se dirà.

Ítem, és pactat entre dites parts que en cas que Nostre Senyor sia servit que dit mossèn Domingo Baró morís ans de ésser acabada y posada a tot punt dita figura, que en tal cars, li hayen de donar y pagar a son hereu lo que dos experts diran y judicaran que val la feyna que dit mossèn Baró aurà feta haya emperò de restituir lo hereu de dit mossèn Baró aura fer haya a dit il·lustre capítol totas las dita sinch centes quoranta lliures de la plata que li han donada si emperò lo hereu de dit mossèn Baró y dit il·lustre capítol se concertaran que ell haya de fer acabar dita figura, en tal cars y no altrament stiga obligat així que stiga en llibertat de les dites parts, çò és de dit capítol si la voldran fer acabar per lo hereu de dit mossèn Baró o per altri y també del dit hereu si la volrà acabar o no.

E les dites cosses totes y sengles, segons que desobre largament stan especificades y a cada una d'elles dites parts toquen a cumplir, prometen les dites parts attendrer y cumplir, tenir y servir çò és, a dit noble senyor don Francisco Monsuar en nom de dit capítol a dit mossèn Domingo Baró que li donaran les dites sinch centes y quoranta lliures en moneda de plata, trescentes lliures per les mans y vuyt per la figura de fusta de bulto com desobre stà dit y dit mossèn Domingo Baró que de assí al dia o festa de Nadal primer vinent donarà y lliurarà a dit il·lustre y molt reverent capítol de Tortosa y a la persona que dit capítol volrà y ordenarà en la present ciutat la dita figura, bona y acabada, visurada y marcada, donantli la dita figura bona y acabada plata per tot lo present y corrent mes de abril, y no estant eel dit mossèn Baró impedit com desobre llargament stà specificat y dit y altrament les dites cosses totes prometen les dites parts attendrer y complir tenir y servir, segons que a ells los toca y desobre llargament stà specificat y dit y altrament les dites cosses totes prometen capitular sens alguna dilació ab salari de procurador dins de la present ciutat de Barcelona de sinch sous y fora Barcelona quinse sous, ultra de les quals sinch y quinse sous prometen la una part al altra

y assí endesemps smenar, restituir, tornar y pagar tots los gastos, interessos, missions y despeses que la una part contra del altra per no haver fet y cumplit lo que desobre stà dit ne convindrà fer partir o sustenir per que de dites cosses dit il·lustre y molt reverent capítol de Tortosa, ne sie més tuto, cauto y segur dit mossèn Domingo Baró ne done per fermançes y principals pagadors a mossèn Gabriel Ramon argenter y a mossèn Gabriel Ramon també argenter, ciutadans de Barcelona, pare y fill, les quals fermances accepten en sí de bon gran lo càrrech de dita fermança, convenen y en bona fe prometen que juntament ab dit son principal y sens ell quiscú a soles per lo tot seran tinguts y obligats a totes y sengles per dit son principal promeses com desobre llargament stà specificat y se conté més avant axí principal com fermances prometen no fermar de dret ni alleguar guiatge o excepció de paga sots pena de cinquanta sous barcelonesos la qual pena tantes vegades sia comesa quantes a dites coses serà contrafet e per açò attendrer y cumplir tenir y servir axí principal com fermances ne obligan tots y sengles béns llurs y de quiscú d'ells a soles per lo to mobles e immobles haguts y per haver drets veus, forces y actions sues renunciant quant en assò al benefici de les noves constitucions y divididores y cedidores actions y a la epístola del divo Adrià y consuetut de Barcelona parlant de dos o molts a soles se obliga a les fermançes renunsien a la ley o dret dient que primer sie convingut lo principal que la fermança y altra lley dient que llevat lo principal se lleva lo accessori y tots renuntien a son propi for del magnífich regent la vegueria de Barcelona o de altre qualsevol jutge axí ecclesiàstich com secular ab facultat de variar lo judici y a tot altre dret y lley a les dites cosses obviant en qualsevol manera o no res menys ne fan y fermen scriptura de terç en lo llibre dels terços de la cort de dit magnífich regent la vegaria de Barcelona, per la qual ne obliguen sas persones y tots y sengles béns seus y del altre de ells a soles per lo tot mobles e immobles haguts y per haver y axí ho fermen y juren llargament.

Testes firme dicti Dominici Baró qui dicto die sunt honorabilis Antonius Mas faber lignarius civis Joannes Claris, Antonius Phelip et Jhacintus Pareyra scriptores Barcinone.

Testes firme dicti Gabrielis Ramon minoris qui firmavit die quarta mensis maii dicti anni sunt Joannes Claris, Antonius Phelip et Hermenegildus Salvador scriptores Barcinone.

Testes firme dicti Gabriellis Ramon maioris qui firmavit die decima predictorum mensis et anni sunt dicti Claris, Phelip et Salvador scriptores Barcinone.

Testes firme dicti nobilis don Francisci Monsuar qui firmavit die decima quarta predictorum mensis et anni sunt Joannes Sabata famulus dicti nobilis dominus Francisci Monsuar et Stephanus Fernandez famulus nobilis dompne Yzabellis Albanell.

III

1693, febrer, 5. Tortosa

Concòrdia entre Felip Sabat, argenter de Tortosa i el canonge Jaume Avinyó per fer una figura d'argent de sant Agustí.

Arxiu Històric Diocesà de Tortosa; Fons de la Catedral. Caixa 7, núm. 184.

Lo ajust que yo Felip Sabat, argenter de la ciutat de Tortosa, tinch fet ab lo sr. canonge Jaume Avinyó, per a fabricar y fer de plata una figura, o imatge del gloriós sant Agostí, con-

forme la de la escultura me té entregada, ni més alta, ni més baixa, és ab los pactes y condicions següents:

Primo, que los rivets de la mitra ajen de ser dorats de or mòlt ab algunes pedres mesclades en dita mitra.

Ítem, lo rostro y mans del sant, y cares dels serafins o àngels los aja de donar pintats o encarnats.

Ítem, lo frontispici del pectoral aja de ser de or ab pedres blanques o morades, y lo cordó de dit pectoral y cingulo y caps de estola ajen de ser dorats de or de pa.

Ítem, lo baculo aja de ser lo pom y creu dorat, y la vara la mitat dorat y la altra mitat blanca.

Ítem, la capa pluvial aja de estar gravada en lo major modo se podrà.

Ítem, en la alba y ha de haver puntes gravades.

Ítem, en la peanya cantoneres de serafins o àngels que en lo modelo no y són, y també en dita peanya hi ha de aver raïms y pàmpols.

Ítem, que m dega donar lo dit senyor canonge encontinent quatre centes onses de plata, tota la que hi haurà més, me dega restituyr a dita raó de una lliura de plata per onsa.

Ítem, si la figura de plata pesarà més de les quatre centes onses de plata, tota la que hi haurà més, me dega restituyr a dita raó de una lliura de plata per onsa.

Ítem, si la figura no pesàs quatre centes onses de plata, la que li tindrè de restituyr sia també a raó de una lliura de plata per onsa.

Ítem, per los mans me dona dit senyor canonge Avinyó quoranta dos dobles.

Ítem, prometo yo lo sobredit Felip Sabat donar feta la sobredita figura als vint de agost del present any 1693.

Ítem, me obligo quant la figura de plata no fos conforme lo modelo y les clàusules damunt dites, en fabricarla de nou a mes costes, per totes les quals coses ne dono per fianza al senyor canonge Miquel Pradell y així ho firmo en Tortosa a 5 de febrer 1693.

Figura 1: Bust de sant Eulali.

Figura 2: Detall del cap del bust-reliquiari de sant Eulali.

Figura 3: Bust de sant Jaume.

Figura 4: Detall del rostre del bust-reliquiari de sant Jaume.

Figura 5: Figura de sant Josep.

Figura 6: Detall del rostre de la figura de sant Josep.

Figura 7: Bust-reliquiari de sant Valentí.

Figura 8: Detall del rostre del bust-reliquiari de sant Valen-

Figura 9: Detall del treball de l'esquena del bust de sant Valenti.

Figura 10: Figura-reliquiari de sant Agustí.

Figura 11: Detall del rostre i la mitra de la figura de sant Agustí.

Figura 12: Detall de la part posterior de la figura de sant Agustí, on podem observar el delicat treball de la capa pluvial.

El retrato de Fernando VII (1808) por Joaquín Oliet: exaltación regia y crisis política en el contexto valenciano

INMACULADA RODRÍGUEZ MOYA*

Resumen:

El artículo analiza la realización del retrato de jura de Fernando VII por Joaquín Oliet en 1808, dentro del entorno artístico y la producción de retratos oficiales en la academia valenciana, así como las posibles fuentes de inspiración del mismo en el contexto de la guerra de la Independencia.

Palabras clave:

Retrato, Fernando VII, Joaquín Oliet, Academia de San Carlos de Valencia, guerra.

Abstract:

This article examines the making of the oath portrait of Fernando VII by Joaquín Oliet in 1808, within the artistic sphere and the official portraits production at the Valencian Academy, as well as the potential sources of inspiration in the context of the Spain Independence War.

Key words:

Portrait, Fernando VII, Joaquín Oliet, San Carlos Academy of Valencia, war.

MUESTRAS DE AMOR Y FIDELIDAD A FERNANDO VII

La noche del 14 de octubre de 1808 el edificio de la Casa de la Villa de Castellón se muestra radiante al albor de las luminarias, con los adornos de ramos y alegrías que concentran las miradas de sus habitantes en el retrato de su amado rey Fernando VII.¹ La población juraba ese día, y lo haría aún los dos siguientes, su fidelidad

* Universitat Jaume I

1. Sigo en esta narración lo descrito por Fr. Joseph ROCAFORT, *Libro de cosas notables de la Villa de Castellón de la Plana*, edición de Eduardo Codina Armengot, Castellón, 1945 (edición facsímil del Ayuntamiento de Castellón, 2006), p. 200.

a la Junta Central Suprema, entidad que gobernaba en nombre del monarca, secuestrado aún en Bayona. La música, los rezos, los toques de campanas del campanario de la concatedral –El Fradí– y los de los conventos contribuían a crear un ambiente festivo y solemne, que nada tenía que ver con la crítica situación de la nación. El último de los tres días preceptivos para la celebración, la jura fue sancionada por el estamento eclesiástico, con una misa de pontifical, llevada a cabo por el obispo Salinas, de Tortosa, y culminada por un *Te Deum* con la presencia de todo el clero y comunidades religiosas. No fue Castellón la única ciudad que celebró de este modo la fidelidad al monarca, otras muchas poblaciones españolas crearon sus juntas locales y encargaron retratos del joven rey para presidir sus reuniones, como Valencia o Talavera de la Reina.

Toda esta pompa y ceremonia servía de catarsis a una población que, frente al avance francés, llevaba meses mostrando su lealtad al joven monarca, secuestrado por Napoleón. Proclamaciones, rogativas y manifestaciones de apoyo se habían sucedido desde marzo hasta octubre. La pretensión de este artículo es reflexionar en torno a las muestras de fidelidad de la población castellonense a su rey en 1808, y más específicamente analizar el retrato de Fernando VII realizado ese año para la exaltación de la Junta y del monarca. Este lienzo perteneció al Ayuntamiento de Castellón, y hoy se conserva en el Museo de Bellas Artes de la ciudad. Esta imagen nos permitirá también situar la obra de Joaquín Oliet en el contexto del retrato académico y oficial en el ámbito valenciano. Pero recordemos primero los hechos sucedidos a la nación en los meses previos.

El 19 de marzo de 1808 Carlos IV presionado por el motín popular organizado en El Escorial por el partido fernandino, había abdicado a favor de su hijo Fernando VII. Para el joven monarca urgía no obstante la confirmación del derecho al trono por parte de Napoleón Bonaparte, ocupante en esos momentos de la península tras el Tratado de Fontainebleau. Así, el reciente monarca permitió la entrada el día 23 de las tropas de Murat en Madrid. El 24 hacía lo propio Fernando VII como monarca. No obstante, Napoleón no estaba dispuesto a confirmarle en el trono, y consiguió mediante tretas que padre e hijo acudieran a Bayona, obligándoles a abdicar en su favor en el mes de mayo. Comenzó así la construcción del mito de *El Deseado*, víctima de sus padres, del valido y secuestrado por Napoleón. Como es sabido estos acontecimientos produjeron numerosos levantamientos desde el 2 de mayo, el no reconocimiento de las abdicaciones de Bayona, la creación de Juntas en diversas provincias y el 25 de septiembre de 1808 de la Junta Suprema Central y Gubernativa del Reino, reunida en Aranjuez, que gobernaba en nombre de Fernando VII. La Junta pretendía restituir el orden público e iniciar una guerra legítima del pueblo contra el invasor. Mientras, en julio, Napoleón había nombrado a su hermano José rey de España y le había dado legitimidad mediante una Constitución aprobada en la Asamblea de Bayona.

A tenor de estos hechos habían ido multiplicándose en todos los territorios de la corona desbordadas muestras de fidelidad y exaltación del joven rey Borbón, al que se veía como el salvador de la patria, que había librado a los españoles del valimiento de Manuel Godoy. El príncipe era en esos momentos una incógnita en lo personal y en lo político, lo que explica la facilidad con la que fue convertido en una nueva esperanza de cambio.² Al mismo tiempo que se construía una imagen exaltadora hasta el paroxismo de Fernando VII, daba comienzo una guerra de imágenes contra los franceses, materializada en un sinfín de estampas satíricas contra José I y contra Napoleón.³ El rey impuesto por el Bonaparte trató infructuosamente de ganarse a los españoles construyendo su propia imagen regia tomando como referente la de su imperial hermano. La guerra de imágenes se mantuvo hasta 1814 e incluso después, incrementándose la idealización de Fernando VII, la construcción de un «rey imaginado» en palabras Víctor Mínguez, pues esto se produjo en ausencia de monarca y a pesar del servilismo que demostró hacia Napoleón durante su encierro en el castillo de Valençay.⁴

Todas estas noticias llegaban a Castellón con unos días de retraso, pero la población se aprestaba rápidamente a cumplir con todo aquello que su amado monarca les indicara. Algunos acontecimientos los conocemos gracias al padre Rocafort, nacido en 1736 en Castellón, y testigo de lo sucedido. El agustino lo recogió en su *Libro de cosas notables de la villa de Castellón*. Otros hechos se pueden reconstruir con la escasa documentación que se conserva en el Archivo Histórico Municipal de Castellón sobre estos acontecimientos. No obstante, nos permiten recomponer cómo la ciudad se mantuvo fiel al joven rey. Por Rocafort sabemos que el 28 de marzo se había recibido en Castellón la noticia de que Fernando VII había sido reconocido rey en Madrid.⁵

El 23 de abril se recibía en el Ayuntamiento un Real Decreto firmado por el monarca el 19 de abril en el que para celebrar su exaltación al trono convidaba al Ayuntamiento a pedir las gracias o prebendas que considerase oportunas.⁶ Seis días

2. Juan Francisco Fuentes, «Seis años de guerra y revolución», en *España 1808-1814. La nación en Armas*, Sociedad Estatal para la Conmemoración Cultural, Madrid, 2008, p. 32.

3. El tema ha sido estudiado por Víctor MÍNGUEZ, «La iconografía del poder. Fernando VII y José I. Apoteosis y escarnio en la disputa del trono español», en Alberto RAMOS SANTANA et alii (eds.), *1808-1812. Los emblemas de la libertad*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 2009, pp. 163-189; «Los últimos reyes atlánticos: ocasos imperiales e iconografías de Fernando VII, George III y João VI», en María Eliza LINHARES BORGES y Víctor MÍNGUEZ, *La fabricación visual del mundo atlántico, 1808-1940*, Universitat Jaume I, Castellón, 2010, pp. 11-29; «Fernando VII. Un rey imaginado para una nación inventada», en Jaime E. RODRÍGUEZ O. (coord.), *Revolución, independencia y las nuevas naciones en América*, Fundación Mapfre-Tavera, Madrid, 2005, pp. 193-213, y «Un Bonaparte en el trono de las Españas y las Indias. Iconografía de José Napoleón I», *Ars Longa*, en prensa.

4. MÍNGUEZ, *op. cit.*, 2009, p. 171.

5. ROCAFORT, *op. cit.*, p. 191.

6. Libro de Actas Capitulares. 1808-1814. 23 de abril de 1808, fol. 78 (v). Archivo Histórico Municipal de Castellón.

después el Cabildo ordenaba organizar una rogativa pública y solemne para que Dios felicitase el reinado de Fernando VII y dirigiese, en su elevación al trono todas las providencias de su gobierno para el mejor bien de la monarquía.⁷ Ese mismo día se daba cuenta también de que habían finalizado las negociaciones entre Fernando VII y Napoleón «esperando su majestad que todos los vasallos llenos de la confianza que deven fundirles su amor por el bien de sus pueblos aguarden con la mayor tranquilidad el regreso de S. M. de la Corte para colmar su alegría». Todavía seguía el joven rey secuestrado en Bayona, aunque no renunciaba a emitir decretos a sus súbditos. Como es sabido las negociaciones no terminaron bien para el joven rey, y el 13 de mayo se recibía en el Ayuntamiento la noticia de que había devuelto la corona a su padre, y que éste a su vez le había confiado el gobierno a Napoleón.⁸

El 23 de mayo de 1808 se anota en el Llibre Vert de la ciudad el levantamiento e insurrección de Valencia, de su provincia y de todas las de España por la causa de Fernando VII y contra los franceses.⁹ Ese día se había formado la Junta de Valencia, que había designado al conde de Castellar como enviado para levantar los territorios de Castellón y Segorbe.¹⁰ El 27 de mayo se convocaba la Junta Local, que se había formado tres días antes siguiendo a la de Valencia, con el Ayuntamiento en pleno: los regidores, los diputados, el síndico procurador, los nobles de la ciudad, el vicario mayor perpetuo y los cuatro prebendados de los conventos de Santo Domingo, San Francisco, San Agustín y San José de Capuchinos, convocados todos por el Gobernador. A las 12 se daba comienzo con toda urgencia a la Junta. Ésta se celebraba a pesar incluso de la enfermedad del Gobernador. En ella se leyó un documento que contenía información muy grave, suponemos que el levantamiento del reino contra los franceses, y en la que se instaba a formar alistamiento de los vecinos de entre 16 y 40 años para liberar a la Patria de la opresión en la que le había puesto el emperador de los Franceses. Asimismo se reiteraba el reconocimiento como único soberano a Fernando VII.¹¹ El acto oficial de exaltación de Fernando VII como monarca en Castellón tuvo lugar el 30 de mayo de ese mismo año, día de San Fernando.¹² Debido a la conflictividad del periodo este acto fue muy desluci-

7. Libro de Actas Capitulares. 1808-1814. 29 de abril de 1808, fol. 79 (v). AHMC.

8. ROCAFORT, *op. cit.*, p. 192.

9. Llibre Vert de la ciutat de Castelló, p. 240. AHMC.

10. Vicent SANZ ROZALÉN, «Liberalismo y reacción», en Manuel Chust (dir.), *Historia de Castellón*, Prensa Valenciana, Valencia, 1992, p. 464.

11. Libro de Actas Capitulares. 1808-1814. 27 de mayo de 1808, fol. 89 y ss. AHMC.

12. Según Rocafort, Juan A. Balbás y Arcadio Llistar Escrig la proclamación tuvo lugar el día 30 de mayo. Juan A. BALBÁS, *El Libro de la Provincia de Castellón* (Imprenta de J. Armengot, Castellón, 1892), Confederación Española de Cajas Ahorro, Madrid, 1987, p.548; Arcadio LLISTAR ESCRIG, *Historia de Castellón*, (Imprenta de Francisco Vives, Valencia, 1887), Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid, 1987, p. 84. También cita esta fecha SANZ ROZALÉN, *op. cit.*, p. 464. Sin embargo LORES MESTRE, Beatriz, *Fiesta y arte efímero en el Castellón del Setecientos*, Universitat Jaume I, Diputación de Castellón, Castellón, 1999, pp. 152-153, afirma que tuvo lugar el 9 de mayo. De ninguna de las dos fechas hay ninguna constancia documental en el Archivo Histórico Municipal de Castellón.

do, y se limitó a la Jura a las nueve de la mañana en la Sala Capitular, en presencia del gobernador, alcalde, regidores y preladados de los cuatro conventos. Por la tarde, a las cuatro, se realizó la proclamación mediante un procesión a pie, tremolando el estandarte ante el pueblo en los lugares tradicionales, Plaza Mayor, cuatro esquinas de la calle de Enmedio y calle Mayor frente a Santa Clara, haciendo las funciones de alférez mayor el regidor decano, el marqués de Usátegui.¹³ La celebración continuó los dos días siguientes con luminarias, repique de campanas, Avemarías y rezos de Almas. Al terminar la celebración, comenzaron los seis días de rogativas.

La proclamación de los monarcas españoles en las diversas ciudades del Reino de Valencia era una de las fiestas políticas más importantes. Si bien, éstas no tuvieron lugar hasta el siglo XVIII, debido al cambio foral acontecido tras la Guerra de Sucesión, en 1708.¹⁴ Hasta ese momento el monarca se limitaba a jurar los fueros del Reino con motivo de alguna visita a la ciudad de Valencia. La primera proclamación que tuvo lugar en la ciudad de Castellón, así como en el Reino de Valencia, fue la de Luis I en 1724, por abdicación de su padre Felipe V.¹⁵ Generalmente éstas tenían lugar tras las exequias del monarca fallecido, como sucedió después con las proclamaciones de Fernando VI en 1746, Carlos III en 1759 y Carlos IV en 1789. Debido a que el Reino de Valencia no contaba con tradición festiva al respecto, fue copiado el modelo castellano. De tal modo la proclamación se celebraba durante tres días, con misas, *Te deum*, procesión de gracias, toros, fuegos artificiales y luminarias durante las tres jornadas. Además los días previos se realizaba una procesión en la que se trasladaba a la Virgen de Lidón a la villa para que estuviera presente en los actos. La secuencia festiva era la siguiente: el primer día se realizaba el levantamiento del pendón, el segundo la proclamación y el tercero el *Te deum* y la procesión de gracias. Para dichas procesiones se instaba a los vecinos a limpiar y adecentar calles y casas, y se premiaba a aquellos que se distinguiesen en el adorno de sus fachadas en la vuelta de la carrera con altares o arcos. Uno de los adornos más importantes era el de la Casa de la Villa, donde se debía armar el pendón el primer día y desde donde salía la comitiva para proclamar al monarca en los tres ámbitos urbanos establecidos. Armar el pendón significaba colocar el retrato del monarca, encargado para la ocasión a algún artista principal de la villa, junto con el pendón real en la antecapilla del Ayuntamiento, rodeado de cirios y siendo velado. El encargado de estos actos era el regidor decano. Generalmente la fachada de la casa consistorial se adecentaba y se adornaba con tapices, faroles, pirámides de luces y

13. Vicente GIMENO MICHAVILA, *Del Castellón viejo*, Editorial Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid, 1984, p. 246.

14. Sobre la fiesta regia en Valencia véase María Pilar MONTEAGUDO ROBLEDO, *El espectáculo del poder. Fiestas reales en la Valencia moderna*, Ayuntamiento, Valencia, 1995; y Víctor MÍNGUEZ, Pablo TORNEL, Inmaculada RODRÍGUEZ, *La fiesta barroca en el Reino de Valencia, 1599-1802*, Universitat Jaume I, Consell Social, 2010.

15. Las proclamaciones de los monarcas en Castellón ha sido estudiada en profundidad por LORES MESTRE, *op. cit.*, pp. 107-153.

luminarias, entre otros adornos. El segundo día se procedía a la proclamación, donde se juraba al monarca en presencia de su retrato y del real pendón. El juramento se realizaba en tres tablados levantados en la Plaza Mayor, en la calle en medio y en la calle Mayor.

Tras la proclamación de Fernando VII, los meses del verano de 1808 fueron especialmente duros para la población castellonense. Se sucedieron las persecuciones a franceses o a afrancesados, la inseguridad y los asesinatos se multiplicaron en la ciudad. Una pequeña alegría fue la celebración los días 25 y 26 de julio de la victoria de Bailén. Pero la incertidumbre de los tiempos se hizo patente en la Plaza Mayor, con el alzamiento de un tablado y una horca.

Según el padre Rocafort el 5 de octubre se publicaba en Castellón el bando que daba noticia de la formación de la Junta Suprema Central, representante directa del monarca.¹⁶ El Ayuntamiento y el pregonero proclamaron la noticia en una vuelta por la ciudad, así como la orden de que se hicieran luminarias y rezos durante tres días. Pero además, como hemos referido al inicio, el acontecimiento se celebró por orden de la propia Junta con mayor solemnidad los días 14, 15 y 16 de octubre con toque de campanas durante dos días, *Te Deum* y festejos. Fundamentalmente los festejos consistieron en música, luminarias y el adorno magnífico de la fachada de la Casa de la Villa, presidida por el retrato de Fernando VII, pintado según Rocafort en tres días por el pintor morellano Joaquín Oliet.¹⁷ El retrato fue colocado bajo un dosel, en el frontispicio de la Casa, rodeado de luces, ramos y alegorías. Suponemos que se aprovechó la ocasión para hacer una nueva proclamación solemne de fidelidad al monarca y a la Junta Suprema Central, como su representante. Le siguieron rogativas y una procesión del Santo Sepulcro de la parroquia de la Sangre, no sólo los días siguientes, sino todavía durante meses después.

La única constancia documental en el Archivo de la celebración del juramento a la Junta Suprema Central es la recepción el día 29 de octubre de 1808 en el Ayuntamiento de Castellón de la cuenta de los alarifes carpinteros y otros gastos por la iluminación y acción de gracias por la instalación de la Junta Central. Desgraciadamente no hemos localizado esas cuentas que nos hubieran permitido conocer los conceptos y los gastos por la fiesta y quizá algún dato más sobre la ejecución del retrato oficial de Fernando VII.¹⁸

EL RETRATO OFICIAL EN LA ACADEMIA VALENCIANA.

Valencia constituía una de las regiones artísticamente más activas dentro de la península y su academia consiguió formar a excelentes artistas que desarrollaron su actividad tanto en la península como en el continente americano. El retrato era con-

16. ROCAFORT, *op.cit.*, p. 200.

17. BALBÁS, *op. cit.*, p. 742-743.

18. Libro de Actas Capitulares. 1808-1814. 29 de octubre de 1808, fol. 102. AHMC.

siderado a comienzos del siglo XVIII todavía un género menor, por lo que ocupaba uno de los últimos puestos en la escala de los géneros pictóricos que se enseñaban en la Academia. Antonio Palomino, uno de los grandes teóricos del arte del siglo XVIII, tenía todavía una concepción negativa del retrato, heredada del siglo XVII, en la que planteaba la tensión entre la plasmación realista del retratado y la tendencia a la idealización para lisonjearle, inclinándose a ésta última en cierto grado.¹⁹ Si bien a mediados del siglo XVIII teóricos como Mayans y Preciado de la Vega empezaron a considerarlo un género pictórico más. Mayans incluso pensaba que no era tan importante la captación de la psicología o de la relación con el retratado, como la captación del espíritu. Por ello estaba bien visto recurrir a la copia de los buenos retratos.²⁰

A mediados del siglo XVIII el retrato irá adquiriendo mayor importancia, y veremos los inicios de la explosión de este género, que culminará en el XIX. Ahora no se tratará de representar como en el XVII al sujeto estamental, si no destacar, como Mayans indicara, el espíritu del personaje, la ocupación a la que se dedica. Por otra parte, el retrato oficial, a pesar de estar impregnado por esta búsqueda del espíritu y de una cierta idealización, continuará con sus convencionales composiciones áulicas barrocas. A principios del siglo XIX el retrato español alcanzará una gran importancia, si bien todavía no tendrá la madurez de mediados del siglo, cuando Vicente López establezca el prototipo de efigie romántica.

En los últimos años del siglo XVIII y primeros años del XIX nos encontramos todavía con un retrato inspirado en los lienzos de Anton Raphael Mengs, con un cierto regusto rococó, el predominio de tonos plateados y de composiciones sencillas. El estilo de los retratos del periodo venía marcado por los pintores de cámara del rey, que se encargaban de realizar las efigies oficiales: Mengs, Mariano Salvador Maella, Francisco Bayeau, Francisco de Goya. Por entonces ya está claramente establecido el sistema de encargos de éste tipo de imágenes, pues eran éstos pintores de cámara quienes elaboraban el prototipo de la representación oficial del monarca, que era reproducida y copiada por los propios pintores o por su taller, tanto en lienzo como en grabado, y difundida por todos los territorios, para que la mirada del rey presidiera todos los espacios de poder del reino.

Centrándonos en el ámbito valenciano a finales del siglo XVIII y en los años de la Academia de Santa Bárbara, y luego de la Academia de San Carlos, podemos destacar en primer lugar al pintor José Vergara. (1726-1799).²¹ Para Vergara el retrato fue uno de sus primeros campos de experimentación como pintor, y sin em-

19. Antonio PALOMINO, *El museo pictórico y escala óptica*. Tomo II, prólogo de Juan A. Ceán Bermúdez, Aguilar, Madrid, 1988, en el libro VI, capítulo II.

20. David GIMILIO SANZ, *José Vergara (1726-1799)*. *Del tardobarroco al clasicismo dieciochesco*, Generalitat Valenciana, Valencia, 2005, p. 42.

21. Sobre José Vergara véase GIMILIO, *op. cit.* y Miguel-Ángel CATALÁ, *El pintor y académico José Vergara (Valencia 1726-1799)*, Generalitat Valenciana, Valencia, 2004.

bargo ha sido poco tratado por la historiografía. De entre los numerosos retratos, como los de Gregorio Mayans, el Padre Tosca, los retratos de la galería de hombres ilustres del Paraninfo de la Universidad de Valencia o sus autorretratos, cabe destacar los retratos reales oficiales que realiza. Así tanto el Ayuntamiento de Valencia como la Academia de Bellas Artes encargaron varios al pintor. El Museo de Bellas Artes de Valencia custodia dos de Fernando VI, uno de hacia 1746 haciendo *pendant* con el de Bárbara de Braganza, y el otro de hacia 1754, pintado para presidir la Sala de Juntas de la Academia de Santa Bárbara, junto con el de la reina pintado por Cristóbal Valero. En 1759 realizaría una nueva efigie oficial para la Academia, la del recién nombrado monarca Carlos III, inspirándose en uno que poseía Manuel Monfort pintado por Mengs. Asimismo en 1789 realizará los retratos en *pendant* de Carlos IV y María Luisa, en la colección municipal de Valencia, para la proclamación del nuevo monarca y destinados después a presidir el Salón del Consejo del Ayuntamiento.²² Ese mismo año volverá a efigiarlos para la serie de la Real Academia de San Carlos [Fig. 1]. Son retratos en general de factura seca, inspirados seguramente en otras imágenes existentes, como era habitual.

Un destacado pintor y retratista castellonense fue José Camarón Bonanat (1731-1803).²³ El pintor segorbino fue además maestro de Joaquín Oliet. Es bien conocida la carrera académica de Camarón Bonanat, los diversos cargos que asumió en San Carlos y a los numerosos artistas que formó, como Vicente López, Luis Planes o Francisco Cruella, así como su innumerable producción al fresco para la decoración de iglesias en la provincia de Castellón y Valencia. Su producción retratística no es tan abundante, pero es significativa. En sus inicios se destacará como dibujante para los grabados de portadas de libros presididas por sus autores. Es también el encargado de realizar algunos de los retratos oficiales de los monarcas, como el de Carlos III conservado en la Academia de San Carlos, o de composiciones alegóricas exaltadoras de la monarquía, como la *Alegoría de las Bellas Artes y la Ciudad de Valencia* de 1762 para la obtención de su título de académico de San Fernando (Museo Municipal de Madrid). No obstante, su maestría como retratista la demuestra en el retrato del obispo *Alonso Cano* (hacia 1779, Catedral de Segorbe) para la serie de prelados de la catedral segorbina. Se trata de un lienzo de factura fina, pincelada rica, verdad psicológica y detallismo realista en la representación de los rasgos del prelado y de los atributos y objetos que le definen.²⁴ Asimismo en la serie de cuatro lienzos que realiza para la Iglesia de San Bartolomé de La Jana, que representan a cuatro hijos ilustres de los siglos XVI a XVIII de la pequeña población, que se habían destacado como obispos, evangelizadores o miembros de órdenes re-

22. GIMILIO, *op. cit.*, pp. 44-47.

23. Adela ESPINÓS DÍAZ, *José Camarón Bonanat, 1731-1803*, Generalitat Valenciana, Valencia, 2005.

24. Inmaculada RODRÍGUEZ MOYA, «Dinastía de prelados. La serie de retratos de obispos de la diócesis de Segorbe», *Boletín de la Sociedad Castellonense de cvltvra*, tomo LXXIX, enero-junio 2003, cuad. I-II, pp. 253-264.

ligiosas. Se trata de Fray Andrés y Fray Damián Balaguer Salvador, hermanos, Fray Francisco Orfanell Prades y el presbítero Teodoro Aviñó.²⁵ Son retratos inventados y por tanto de composiciones unitarias, en los que se destaca a los personajes fundamentalmente como ejemplos morales de comportamiento. Por ello los elementos más notables son los atributos que los definen: mitras, libros, advocaciones, cartelas explicativas.

Uno de sus hijos también dedicará algunas obras al retrato. Manuel Camarón y Meliá (1763-1806), hijo menor de Camarón Bonanat, se dedicó a la pintura como su padre y su hermano José Juan. Se formó en el taller familiar, y más tarde en San Carlos, si bien le resultó costoso recibir el nombramiento de Académico de Mérito, grado que obtuvo con la realización de un retrato del presidente de la Academia, *Francisco Javier Aspiroz* (Museo de Bellas Artes de Valencia).²⁶ Por lo que se demuestra que fue buen retratista. También realizó un lienzo titulado *Alegoría de Carlos III* (Museo de Bellas Artes de Valencia) [Fig. 2.].

Dentro de la pintura académica valenciana de retrato que pudo influir a Oliet debemos destacar a la figura de Asensi Juliá (1748-1832), nacido en Valencia. Fue el principal discípulo de Francisco de Goya, formado en la Academia de San Carlos, aunque al parecer con una asistencia poco continuada.²⁷ Hacia 1804 figura en las exposiciones de la Academia de San Fernando y posteriormente como docente en la Escuela Real de la Merced de Madrid. Sus temas se centran en episodios o composiciones alegóricas referidas a la Guerra de Independencia. Lo interesante de Juliá para el caso que nos ocupa es su participación activa en los festejos por la proclamación de Fernando VII en Madrid. El 25 de agosto de 1808, tras el abandono de José I de Madrid se realizó la proclamación oficial del joven rey en la villa y corte. Para lo cual se engalanó toda la ciudad. Entre ellas la casa de D. Tadeo Bravo, diputado de Lima, amigo de Goya y a quien Juliá había retratado en 1806. En esta casa se levantó un adorno en su fachada, con telas de raso liso celeste y estrellas de plata. Toda la fachada se llenó de pinturas alusivas al acontecimiento, en el centro se colocó un lienzo de Juliá bajo la dirección de Goya, representando una alegoría de la fidelidad limeña, portando un medallón con un retrato del monarca.²⁸ Más tarde, con el regreso de José I, Don Tadeo, nombrado por el nuevo rey regidor de la villa, decidirá sustituir el incómodo retrato del Deseado por el del rey francés. Hoy en día está desaparecido. Se le atribuye también un retrato de *Fernando VII en el campo de batalla*, en colección particular, sin fecha ni ningún otro dato

25. *Paisatjes Sagrats. La Llum de les Imatges, San Mateu, 2005*, Generalitat Valenciana, Valencia, 2005, pp. 490-493.

26. Ester ALBA PAGÁN, *La pintura y los pintores valencianos durante la Guerra de Independencia y el reinado de Fernando VII (1808-1833)*, Universidad de Valencia, 2004, pp. 664 y ss.

27. Rafael GIL, *Asensi Juliá. El deixeble de Goya*, Edicions Alfons el Magnànim, Valencia, 1990.

28. GIL, *op. cit.*, p. 68.

que nos permita saber el motivo de su realización.²⁹ Si bien, por la indumentaria y la fisonomía joven del monarca, bien pudiera haber sido realizado entre 1808 y 1814.

De entre de los pocos discípulos de Goya debemos nombrar también a Agustín Esteve Marqués (1753-1820),³⁰ puesto que este valenciano se destacó notablemente en el género del retrato. Junto a Juliá fue uno de los pocos discípulos del maestro, y uno de los mejores retratistas de finales del siglo XVIII y principios del XIX. Se formó en San Carlos y en San Fernando, donde se educó con Bayeu y Maella. También sintió una gran admiración hacia Mengs, de quien copió sus retratos del monarca Carlos III para surtir a las instituciones provincianas. Asimismo trabajará para los Duques de Osuna durante décadas, realizando una galería de retratos familiar. Cuando en 1789 Goya fue nombrado pintor de cámara, Esteve que por entonces era su ayudante, se dedicó a copiar las efigies oficiales realizadas por el gran maestro hasta el estallido de la guerra. Más tarde, en 1800, él mismo obtendría el nombramiento. De este modo, Esteve se convirtió en el principal retratista de la aristocracia, dada la poca consideración que para otros pintores más distinguidos tenía éste género, pero que a él le permitió crearse una amplia e influyente clientela. Realizó también varias efigies de Manuel Godoy. Con el nombramiento de José I como monarca el pintor pretendió acercarse al nuevo rey para convertirse en su retratista oficial, intención que más tarde le costó un proceso de depuración, a la vuelta de Fernando VII. A pesar de ello todavía realizará imágenes para el monarca y su familia. Será a partir de entonces cuando su estrella declinará, sobre todo por el imparable ascenso de Vicente López.

Antes de tratar la figura del principal retratista del periodo fernandino, debemos mencionar a otro pintor de su generación, de origen alicantino, José Aparicio (1770-1838). Se trata de un artista con cierta importancia por ser considerado el único valenciano que podría ser catalogado como neoclásico davidiano, por su formación parisina.³¹ Inicia su formación en San Carlos en 1789, para completarla a partir de 1792 en San Fernando. Allí realizará uno de sus primeros retratos oficiales, de carácter adulatorio: *Godoy presentando la paz a Carlos IV* (Museo de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando). En 1799 marchará a París con una pensión, entrando en el taller de David, y en 1807 a Roma, donde pintará el *Rescate de Carlos III* (Museo del Prado, Madrid). En ésta última ciudad le sorprendió la Guerra de la Independencia, no pudiendo regresar a España hasta 1814. En 1815 es nombrado pintor de cámara, lo que supondrá la proximidad y la protección de Fernando VII. A partir de este momento realizará cuadros de historia de carácter exaltador y adulator de la monarquía, como *El desembarco de Fernando VII en la Isla de León*. Destaca dentro de su obra la serie de retratos de Héroes de la Independencia.

29. GIL, *op. cit.*, p. 103.

30. Martín SORIA Y MADRID, *Agustín Esteve y Goya*, Institución Alfonso el Magnánimo, Diputación de Valencia, Valencia, 1957; y ALBA, *op. cit.*, p. 957 y ss.

31. ALBA, *op. cit.*, pp. 512-600.

La personalidad de Vicente López Portaña (1772-1850) es la que domina el panorama en el género del retrato en la primera mitad del siglo XIX.³² López, por su extensa vida, es el representante tanto del retrato neoclásico como del retrato romántico, pues fue Primer Pintor de Cámara de Fernando VII e Isabel II. Muy joven ingresó en la Academia de San Carlos de Valencia en 1785, destacando por los numerosos premios recibidos en sus ejercicios académicos. Finalmente consiguió una pensión para ir a completar su formación a la Academia de San Fernando de Madrid en 1789, donde fue acogido por Manuel Monfort, encargado de los pensionados de San Carlos en la academia madrileña. Tuvo como profesores a Bayeu, Maella y Gregorio Ferro, aunque fue Maella su principal maestro. Tras su estancia en Madrid regresó a San Carlos, donde fue nombrado académico de mérito y más tarde teniente director de pintura en 1801. Allí se casó, pero a la muerte de su esposa, en 1814, cuando regrese Fernando VII de su exilio, acudirá a la corte llamado por el propio monarca, primero como Pintor de Cámara, para ser nombrado más tarde Primer Pintor. Su carrera a partir de ese momento será lineal, consiguiendo honores y reconocimientos, pues hasta mediados de siglo desarrollará su actividad sin problemas, ajustándose incluso al romanticismo, aunque su vida nada tenga que ver con el ideal de los artistas que seguían esta estética.

Con Vicente López se inicia el retrato romántico. Sus retratos son de un dibujo perfecto, intentando trasladar al lienzo los rasgos del retratado con gran exactitud y a la vez plasmando la personalidad propia de cada uno, extrayendo de ellos lo más noble. De modo que no resultan figuras hieráticas, sino figuras próximas, reconocibles en su fisonomía y a la vez dotados de cierta elegancia natural. Las carnaciones son finas, de piel transparente, y los accesorios de la indumentaria: joyas, encajes, entorchados, galones, condecoraciones están magistralmente representados con gran realismo, así como las diferentes texturas de las telas de calidades casi táctiles. Tan dilatada trayectoria generó inevitablemente una ingente cantidad de retratos, unos trescientos, que nos permiten contemplar la galería de rostros de los personajes españoles más importantes de la primera mitad del siglo XIX: monarcas, familia real, aristócratas, eclesiásticos, artistas y a la incipiente burguesía. José Luis Morales y Marín establece tres etapas en su actividad artística: una primera etapa valenciana hasta su marcha a Madrid en 1814, una segunda etapa hasta la muerte de Fernando VII en 1833 y una última etapa de madurez hasta la fecha de su muerte, 1850.³³

Es la primera etapa en Valencia la que nos interesa para el retrato que nos ocupa. Una de sus primeras obras en el género del retrato oficial es la imagen alegórica *Carlos IV y su familia homenajeados por la Universidad de Valencia* (Museo del

32. La obra más completa y reciente sobre Vicente López es José Luis Díez, *Vicente López (1772-1850)*, Fundación de Apoyo a la Historia del Arte Hispánico, Madrid, 1999.

33. José Luis MORALES Y MARÍN, *Vicente López y su época*, Historia 16, Madrid, 1992.

Prado, Madrid), realizado en 1802.³⁴ Es por tanto una obra de juventud, aunque por entonces ya era profesor en San Carlos, y en ella se nota la influencia todavía del rococó y de su maestro Camarón. Fue realizado como reza en el título con motivo de la visita de los monarcas a Valencia en esa fecha, y en ella aparecen Carlos IV y María Luisa de Parma junto con otros miembros de su familia, acompañados por alegorías de las distintas facultades, por la diosa Minerva y por la Paz, la Victoria y la Abundancia.³⁵ Es un retrato aparatoso, de colorido un tanto arbitrario y composición teatral que le valió el nombramiento de Pintor de Cámara.

En 1808 con motivo de la exaltación al trono de Fernando VII el Ayuntamiento de Valencia le encarga un retrato del joven monarca [Fig. 3]. Vicente López, por entonces director de la Real Academia de San Carlos, decide inspirarse en las magníficas composiciones de Carlos III y Carlos IV realizadas por Mariano Salvador Maella para el Palacio Real en 1792, conocidas por él durante su estancia en Madrid. De este modo representó a Fernando VII en hábito de la Orden de Carlos III. Se trata de un retrato en pie, a tamaño natural, en el que el todavía predomina el colorido y la pincelada rococó, así como el gran despliegue de telas plegadas, poses grandilocuentes y riqueza ornamental. Extiende sus brazos en actitud altiva, apoyando una mano en el bastón de mando, que descansa sobre el bufete con la corona. El tapete de terciopelo que cubre la mesa presenta las armas de la ciudad bordadas. El otro brazo descansa en el apoyabrazos del trono, con ricas patas en forma de león. Al fondo un cortinaje, que descubre un grupo escultórico, donde se ha representado a la Lealtad, sosteniendo en su brazo la doble L del blasón de Valencia, mientras con otra mano despierta al León de España.³⁶ Esta ampulosidad no está acompañada por la figura desgarrada y el rostro desagradable del monarca, a quien suponemos que López intentó embellecer pero sin apartarse del original.

La ejecución del retrato había sido encargada el día 4 de abril de 1808, al mes de ser proclamado Fernando VII para cumplir el deseo del Ayuntamiento de contar con un retrato de su majestad, con el fin de ser colocado bajo dosel en el Consistorio, siendo comisionado el regidor Don Mariano Ginart y Torán. Hacia principios de octubre el retrato está finalizado y el día 20 del mismo mes pasa la inspección del Ayuntamiento. Tras ello, fue expuesto durante cinco días, el 19, 21, 22, 23 y 24 de diciembre en la Casa del Vestuario para que el público pudiera contemplarlo.³⁷ El Ayuntamiento pretendía con esta acción «dar algún dulce lenitivo á nuestro dolor, para encender mas y mas con su vista nuestro heroico entusiasmo, y para consagrar á nuestro Fernando entre las amenazas y el fuego del Enemigo este monu-

34. Mª Pilar MONTEAGUDO ROBLEDO, «Imágenes de la monarquía en el confín del Antiguo Régimen. La familia de Carlos IV y los valencianos de 1802», *Millars*, n° 16 (1993), pp. 93-108.

35. DÍEZ, *op. cit.*, vol. I, p. 61.

36. *Colección pictórica del Excmo. Ayuntamiento de Valencia*, Ayuntamiento de Valencia, Valencia, 1981, p. 23, 80.

37. *Colección pictórica del Excmo. Ayuntamiento de Valencia*, p. 80.

mento libre de lealtad». ³⁸ Tenemos testimonios del encargo del retrato por el Ayuntamiento y de su exposición al público en diversos diarios. ³⁹ Durante mucho tiempo se consideró que éste lienzo era una copia realizada en 1813, ⁴⁰ no obstante José Luis Díez aclaró que se trata del original de 1808. ⁴¹

Sí existe una copia de este lienzo casi idéntica realizada por López para el Ayuntamiento de Xátiva, encargado por el concejo el 6 de septiembre de 1808 también para manifestar su lealtad al monarca tras los sucesos de Bayona, si bien por los acontecimientos no fue terminado hasta 1811. El lienzo es idéntico al de Valencia, a excepción del bordado de las armas de la ciudad de Xátiva y la alegoría del fondo, sin referencias a Valencia. Como nos informa Díez, durante la guerra ambos lienzos, el de Valencia y el de Xátiva, fueron intercambiados y finalmente restituidos. ⁴² Según Catalá, una nueva copia realizaría Vicente López el mismo año, si bien hasta las rodillas y en formato ovalado, para el Consulado Marítimo y Terrestre de Alicante, hoy conservado en la Diputación Provincial de la ciudad. ⁴³

Este tipo de retratos oficiales tan teatrales de López parecen tornarse ligeramente más austeros a su llegada a Madrid a partir de 1814, donde plasmará a los miembros de la corte y a burgueses en un formato más sobrio. Serán efigies de medio cuerpo o de tres cuartos, con una minuciosa representación de la indumentaria y las joyas, con un colorido preciso y brillante y calidades escultóricas y táctiles. Los fondos sin embargo se volverán más austeros y desaparecerán los cortinajes o las referencias alegóricas, sustituyéndolos por fondos neutros o de paisajes imprecisos, más acordes con el clasicismo romántico. Ejemplos magistrales de este tipo de obras son el de *Fernando VII* de 1816 (Museo Municipal, Madrid) o el *Retrato de María Francisca de Braganza y Borbón* (Museo de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando). Un ejemplo paradigmático, aunque tardío, es el delicioso retrato de la reina *María Cristina de Borbón* de 1830 (Museo del Prado, Madrid), en el que destaca la mirada tierna y simpática de la reina, con una lujosísima indumentaria y un aparatoso tocado en el cabello.

Con el magistral Vicente López cerramos este repaso al retrato oficial emanado desde la academia valenciana para centrarnos ahora en el estudio de la efigie de

38. Libro de Documento del Capitular Ordinario del año 1808, nº 2.333, Cfr. *Colección pictórica del Excmo. Ayuntamiento de Valencia*, p. 80.

39. Según consta en el *Diario de Valencia*, por un Anónimo autor «A la ciudad de Valencia», con el regidor D. Marino Ginart en el que consta que se muestra el retrato encargado a Vicente López a 18 de diciembre de 1808, nº 78, pp. 309-311. Cfr. Ester ALBA, *op. cit.*, p. 2185. Otro testimonio de la exposición del retrato es el recogido en la *Gaceta de Valencia*, Grabado anónimo recogiendo el retrato grabado por Tomás Enguñados, según retrato de Vicente López, 14 de noviembre de 1808, nº 47, p. 560, Cfr. Ester ALBA, *op. cit.*, p. 2204.

40. *Colección pictórica del Excmo. Ayuntamiento de Valencia*, p. 23, 80-83.

41. Díez, *op. cit.*, vol. I, p. 68.

42. Díez, *op. cit.*, vol. II, p. 84.

43. *Neoclásico y academicismo en tierras alicantinas, 1770-1850*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, CAM, Alicante, 1997, p. 272.

Fernando VII que según Rocafort pintó Joaquín Oliet en 1808 para el Ayuntamiento de Castellón en tan sólo tres días.

JOAQUÍN OLJET Y EL RETRATO DE EXALTACIÓN DE FERNANDO VII.

Joaquín Oliet Cruella (1775-1849) había nacido en Morella. Su padre, Joaquín Oliet era pintor-dorador, y su madre, Tomasa Cruella, estaba también emparentada con pintores.⁴⁴ En 1786 a los once años ingresa Oliet en la Academia de San Carlos de Valencia. En sus aulas recibió las enseñanzas de José Vergara y de José Camarón Bonanat, de ellos tomará el rico colorido, el acabado y el dibujo virtuoso. Hacia 1796-97 terminaría sus estudios, regresando a Morella, y un año después se instalaría en Castellón. Allí encontraría rápidamente una clientela, realizando fundamentalmente obras de carácter religioso por diversos pueblos de la provincia, pero también algunas de carácter alegórico, como la decoración de la Lonja del Cábano en la ciudad de Castellón. Como se ha destacado, por entonces no había ningún pintor en la villa capaz de realizar este tipo de encargos, lo cual permite suponer que en la práctica ejercería como pintor de la ciudad.

Entre sus primeras obras que cabe mencionar para el Ayuntamiento de Castellón estaría la decoración del arco triunfal para la visita de Carlos IV y su familia el 23 de noviembre 1802 a Castellón de camino a Valencia. La visita fue breve, pues apenas pernoctó la familia real una noche en el palacio arzobispal, pero el acontecimiento se solemnizó con una entrada triunfal en la ciudad, para la que se levantó un arco en la entrada de la calle mayor, entre la iglesia de la Sangre y la casa del vicario, por donde entró la comitiva. Según Rocafort el encargado de realizar el arco fue el propio Oliet, quien sin duda la adornaría con alguna representación de los monarcas. Poco tiempo después los lienzos de este arco serían reutilizados para construir un «monumento de perspectiva» para la iglesia de San Agustín.

En 1803 la posición de Oliet en Castellón se consolida con su nombramiento como revisor de pinturas y grabado por el Santo Oficio de la Inquisición para los arzobispados de Valencia y obispados de Tortosa, Segorbe, Albarracín y Teruel. Este título había quedado registrado con fecha de 30 de julio de 1803 en el Llibre Vert de la ciudad de Castellón. Muy poco antes, el 5 de junio había sido nombrado Académico Supernumerario en la clase de pintura por San Carlos, como hacía constar

44. Sobre Joaquín Oliet Cruella una primera aproximación fue el estudio de Antonio GASCÓ SIDRO, «Oliet un fresquista castellonense en la agonía del barroco», *Millars*, n° 4 (1977), pp. 69-88, el más completo es el de Manuel MILIÁN BOIX, Ferrán OLUCHA y David MONTOLIU, *El Pintor Joaquín Oliet y Cruella (1775-1849)*, Diputació de Castelló, Castelló, 2004. Dos estudios más recientes son los artículos de Ester ALBA PAGAN «Joaquín Oliet Cruella (1775-1849) un hábil copista de composiciones ajenas», *Ars Longa*, n° 18 (2007)2, pp. 105-119, «Los Padres de la Iglesia de Joaquín Oliet y la obra de Francisco de Goya», *Archivo Español de Arte*, LXXXI, 324 (octubre-diciembre 2008), pp. 395-414.

en su nombramiento. A partir de ese momento los encargos no van a dejar de llegarle, realizando lienzos y decoraciones al fresco para numerosas iglesias de la provincia, hasta que en 1811 tenga que marcharse de Castellón por su no aceptación del gobierno josefino y su apoyo a Fernando VII. Se instalará en Alcoi y posteriormente en Alfara de Algimia, donde realizará también algunas obras gracias a unos contactos familiares. En 1814 regresará a Morella, trabajando para las iglesias de los pueblos cercanos. Como se ha destacado Oliet no es original en sus composiciones para las decoraciones al fresco de estas iglesias, pero revelan a un pintor de buen oficio. Un año después se instalará nuevamente en Castellón, trabajando tanto en esta provincia como en Valencia. Oliet es ya un pintor reconocido, pero además un miembro destacado de la oligarquía castellonense, pues a partir de 1919 accederá a diversos cargos en el consistorio, con breves interrupciones por motivos políticos, que harán que durante la década de los veinte del siglo XIX se concentre en actividades administrativas y disminuya su producción pictórica. Terminará sus días en la vecina localidad de Onda, a donde se trasladó tras contraer nuevo matrimonio en 1832.

Revisando su obra, ésta se ciñe exclusivamente a pintura de temática religiosa, con algún episodio de pintura alegórica que hemos nombrado y el aislado testimonio en el género del retrato, que es la efigie de Fernando VII que nos ocupa. Los historiadores que han estudiado a Oliet hacen referencia a la realización de otros retratos, como los de la familia Mas de Vilafamés, el del Baró d'Herbés y el de Francesc Colomer-Zurita de Morella.⁴⁵ No obstante, por el momento nadie ha localizado estos lienzos. Por tanto, nos enfrentamos al único retrato conservado pintado por Oliet. Además debemos suponer también que éste lienzo es el mismo que el padre Rocafort cita en su dietario, pues desconocemos cualquier otro del monarca conservado por el Ayuntamiento.⁴⁶

Sobre la base de esta suposición pasemos a analizar el lienzo en cuestión. El retrato de Fernando VII es un retrato de jura, de 111x82 cm. [Fig. 4]. Fernando VII se muestra hasta las caderas, de medio perfil, con uniforme de coronel guardias, es decir, chaqueta azul oscuro con pechera y cuellos rojos, ribeteados de plata. Los puños muestran también galones plateados alternados con alamares dorados. De su cuello pende una cinta roja con el Toisón de Oro, y lleva la Banda de la Orden de Carlos III terciada al pecho, así como la medalla de la misma orden en su lado izquierdo. Ciñe su cintura con fajín rojo con alamares dorados de Capitán General, del que cuelga la espada. Su mano derecha descansa sobre un bastón y el brazo izquierdo sobre un pedestal, sobre el que también se intuye la corona real. Una cortina roja enmarca la composición, y se recoge para permitir ver una convencional vista paisajística. Su fisonomía es joven, si bien su rostro resulta inexpresivo. Aunque

45. MILIÁN, OLUCHA, MONTOLIU, *op. cit.*, p. 97.

46. *Patrimoni Municipal (I)*, Ajuntament de Castelló, 1988, ficha de Joaquín Oliet y cat. 4.

Oliet pudo haber visto o conocido en persona al propio Fernando VII durante su visita en 1802 a la villa de Castellón, desde luego no lo reflejó en este lienzo, pues el parecido con otros retratos tomados del natural es lejano. Los investigadores que se han referido a este retrato han aludido a un supuesto esbozo en manos de los descendientes de la Señora Etelvina Nuñez de Castellón, hasta la fecha no localizado.⁴⁷ Más interesantes son sus manos, con dedos elegantes y de gesto expresivo, magníficamente pintadas por Oliet, y el rotundo cuerpo del monarca, que nos hacen pensar en una influencia clara del estilo de Vicente López.

Dos elementos que nos pueden ayudar a identificar la fuente de inspiración para este retrato de Oliet son el uniforme militar y los rasgos fisonómicos representados. Recordemos que desde finales del siglo XVIII y principios del XIX las numerosas contiendas revolucionarias y napoleónicas habían puesto de moda la indumentaria bélica en los retratos oficiales.⁴⁸ Fernando VII fue un infante bastante retratado, entre las imágenes adolescentes del monarca podemos destacar la presente en la *Familia de Carlos IV* de Goya (Museo del Prado, Madrid) o los retratos junto a su primera esposa. Todavía en ellos viste indumentaria civil. Antonio Carnicero ya le representará como monarca en 1808 en una mezcla entre traje militar y civil, puesto que el austero uniforme militar, está ricamente bordado, conservado en la Real Academia de la Historia de Madrid [Fig. 5]. Francisco de Goya optará decididamente por el uniforme militar en el retrato ecuestre del mismo año (Real Academia de Bellas Artes de San Fernando). Indumentaria que repetirá, si bien con el uniforme de coronel de guardias y fajín de Capitán General, en el retrato para el Ayuntamiento de Santander de 1814, junto con la alegoría de la Constitución Española de 1812 [Fig. 6]. Esta imagen, además de poco halagadora resulta retardataria, ya que al parecer se inspiró en sus apuntes del natural tomados en 1808, puesto que fue la única ocasión en la que el monarca posó para el pintor.⁴⁹ A pesar de datar de 1814, es el único retrato de Fernando VII en el que la indumentaria es casi idéntica al de Oliet.

Esta vestimenta de coronel de guardias será la adoptada en gran parte de los retratos en perfil o de medio perfil grabados para estampas, muchas de ellas coloreadas, que circularán a partir de su proclamación como monarca en 1808. Jesusa Vega estudió el comercio de estampas durante la Guerra de la Independencia y nos desvela como la entrada en Madrid el 24 de marzo de Fernando VII señala el principio de una explosión de efigies del nuevo monarca que se ponían a la venta en las librerías, estamperías y en la Real Calcografía.⁵⁰ Su circulación en los primeros

47. *Exposición homenaje Fiestas de la Magdalena Castellón*, Ayuntamiento de Castellón, Castellón, 1947; GASCÓ, *Millars*, 1977, n° 4.

48. MÍNGUEZ, *op. cit.*, 2009, p. 179 y «Un Bonaparte en el trono...», en prensa.

49. Enrique ARIAS ANGLÉS, «Fernando VII y Goya», en *Cinco siglos de arte en Madrid (XV-XX)*, Editorial Alpuerto, Madrid, 1991, p. 185.

50. Jesusa VEGA, «El comercio de estampas en Madrid durante la Guerra de Independencia», en *Estampas de la Guerra de la Independencia*, Calcografía Nacional, Museo de Bellas Artes de San Fernando, Madrid, 1996, pp. 20-21.

momentos del reinado de Fernando VII fue muy rápida, su precio muy económico y su tamaño en octavo permitía enviarlos por carta. Incluso se puso a la venta papel de carta con el rostro del monarca como membrete, o grabados en relieve, estampados en colores con papel de vitela. Ejemplos serían el *D. Fernando Septimo rey de las Españas*, con dibujo de José Maea, José Gines esculpió y Mariano Brandi grabó (Museo Municipal de Madrid) o el *Retrato alegórico de Fernando VII*, junto a las alegorías de la Religión y la Justicia, los dos orbes, el escudo y el león destrozando al águila, inventado y pintado por el Coronel D. Luis Marchesi, y grabado por Vicente Capilla –artista muy próximo a Oliet– en 1810 (Museo Municipal de Madrid).⁵¹ Con la proclamación el 24 de julio de 1808 en Madrid, la entrada de Wellington en Madrid en 1812 y por supuesto el triunfal regreso en 1814 del monarca, volvieron a ponerse a la venta estampas con su retrato.

Son precisamente dos de estas estampas grabadas las que tienen más posibilidades de ser la fuente de inspiración para Oliet, en nuestra opinión. La primera es una estampa conservada en la Biblioteca Nacional de Madrid, anónima, que presenta al monarca de medio perfil, hasta la cintura, con idéntica indumentaria, dentro de un óvalo cerrado por una rama de palma y de laurel [Fig. 7]. En lo alto unas nubes se abren para permitir ver una corona radiante. La fisonomía de este retrato grabado es casi idéntica a la del retrato de Oliet: la nariz, los labios, el cabello, la arruga de la comisura, la barbilla, si bien los ojos son más tristes en el papel. Esta semejanza fisonómica sería otro de los elementos que contribuirían a pensar en ella como fuente de inspiración.

La segunda de las estampas, presente también en la colección bibliográfica nacional, es un aguafuerte dibujado por José Maea, pintor valenciano, y grabado por Mariano Brandi, en 1808 y titulado *D. Fernando Septimo Rey de las Españas* [Fig. 8]. Fue realizada con motivo de su proclamación el 24 de julio, y presentaba la alegoría del estandarte empleado en la proclamación.⁵² El monarca aparece representado de forma idéntica al anterior, si bien hasta el pecho, dentro de un óvalo, negligentemente cubierto con el manto de armiño. En este caso el rostro es sumamente inexpresivo. Le rodean varias imágenes simbólicas de la monarquía hispánica: a la izquierda un león portando una espada en alto, a la derecha los dos orbes unidos y coronados, en lo alto, sobre rayos, dos palmas y una corona de laurel en cuyo interior se ha dibujado un ojo. Pero quizá más interesante resulta la parte inferior del grabado. Bajo el retrato se ha situado un cuadrado donde se dibuja la alegoría del estandarte, en cuyo interior se representó a un dragón –Napoleón– en ademán de hacerse con un cordero, figurando al rey. Pero a su vez el dragón es atacado por dos

51. Cat. 35 y 39 de *Estampas de la Guerra*, p. 244. Capilla y Oliet forman parte de la academia valenciana y su relación es muy temprana, por ejemplo en 1799 Capilla grabó una imagen del Cristo de la Sangre de Castellón, según dibujo de Oliet.

52. Jesusa VEGA, «El comercio», pp. 23-24.

rayos y una mano divina saliendo entre nubes, que representa a España, celoso pastor, que le clava una lanza en su pecho y da la libertad al cordero. Al fondo podemos ver a la caballería. Bajo la escena se han grabado cuatro cuartetos y textos de la Sagrada Escritura alusivos a la perfidia de los franceses y al castigo divino que caerá sobre ellos, así como el deseo de la vuelta de Fernando.

Otros ejemplos de retratos de Fernando VII con uniforme de coronel de guardias son por ejemplo el del Ayuntamiento de Guadalajara, realizado por Carlos Blanco en 1808 suponemos que también para la exaltación al trono [Fig. 9].⁵³ Si bien, presenta algunas diferencias con respecto a Oliet, la más llamativa, su fisonomía más joven, y en segundo lugar, la inexistencia del fajín rojo. En la ciudad homónima del antiguo Virreinato de la Nueva España, hoy México, contamos con otro ejemplo de retrato de jura donde Fernando VII aparece con indumentaria militar (Museo Regional de Guadalajara, México). Inspirado sin duda en los numerosos retratos de perfil realizados en estampas coloreadas que llegarían a las colonias americanas. Fue realizado por encargo del Ayuntamiento para la exaltación del monarca y se envió una estampa grabada reproduciéndolo al Consejo de Indias (hoy en el Archivo de Indias) para demostrar la fidelidad de los súbditos jaliscienses a su monarca.⁵⁴

Muy interesante de comparar con lo sucedido en Castellón es lo acontecido en el Ayuntamiento de Talavera de la Reina. En esta población también se encargó un retrato de Fernando VII en agosto 1808 con la intención de que la Junta local le jurara fidelidad al monarca y su efigie presidiera sus reuniones. El consistorio talaverano encargará la efigie nada más y nada menos que a Goya, por entonces en la labor de confección del retrato ecuestre, y por tanto con apuntes tomados del natural disponibles para efectuar otras efigies.⁵⁵ Por desgracia el lienzo se perdió y no disponemos de una imagen que nos permita comparar la iconografía de Fernando VII en esa fecha.

A partir de 1814, con el regreso del monarca, y desde la fijación de un retrato oficial por parte de Vicente López de *Fernando VII como Capitán General* (Museo del Prado) [Fig. 10], ésta será la iconografía y la indumentaria que se reproducirá en todas las efigies oficiales solicitadas por consistorios o entidades provinciales. También en los retratos y ciclos de sus gestas pintados por artistas como Agustín

53. Pedro José PRADILLO Y ESTEBAN, *Guadalajara. Historia de una ciudad, 1460-2010*, Ayuntamiento de Guadalajara, Patronato Municipal de Cultura, Guadalajara, 2010, p. 72.

54. Inmaculada RODRÍGUEZ MOYA, «Lealtad y castigo. Los retratos del poder y las crisis políticas en México (1808-1823)», en Marta TERÁN, Víctor GAYOL (eds.), *La Corona Rota. Identidades y representaciones en las Independencias Iberoamericanas*, Universitat Jaume I, Castellón, pp. 185-206 y GAYOL, Víctor. «El retrato del Escondido. Notas sobre un retrato de jura de Fernando VII en Guadalajara», *Relaciones. Estudios de Historia y Sociedad* 83 (verano de 2000), pp. 151-81.

55. Miguel CABAÑAS, «Goya y la figura de El Deseado en Talavera», *Cuaderna*, n° 3 (1996), pp. 55-72 y «Sobre un Fernando VII de Goya encargado por la Junta de Talavera de la Reina», *Archivo Español de Arte*, Tomo 65, N° 258 (1992), págs. 221-227.

Esteve, Luis López, Miguel Parra o Vicente Velázquez. No obstante, hemos localizado un lienzo retardatario del pintor alemán Joseph Kreuzinger, pintado en 1817, en la Colección Simón Pérez de México, que muestra a Fernando VII con idéntica indumentaria al retrato de Oliet.

En conclusión, la efigie de Fernando VII de Joaquín Oliet encargada por el consistorio castellonense en 1808 se entiende en un contexto de exaltación del rey y de los organismos que los representaban –la Junta Suprema Central– y como muestra de lealtad ante la crisis peninsular por la invasión napoleónica. Sus características formales, es decir, su calidad o sus desaciertos, se explican igualmente debido a este contexto y al entorno artístico. Es decir, por un lado las influencias del retrato oficial académico, por otro las prisas en su ejecución, y finalmente sus posibles fuentes de inspiración. Éstas últimas probablemente debidas a la circulación de grabados con imágenes más o menos acertadas del monarca, o bien la existencia de un retrato modelo, también con sus propias deficiencias seguramente, debido a las pocas efigies al natural y la flagrante ausencia del monarca. No obstante, todas ellas cumplieron su función: exaltar la lealtad y las muestras de amor y esperanza hacia un monarca legítimo, pero tan desconocido como el propio José I.

Fig. 1. José Vergara, *Carlos IV*, 1789, Museo de Bellas Artes de Valencia.

Fig. 2. Manuel Camarón, *Alegoría de Carlos III*, 1759, Museo Bellas Artes de Valencia.

Fig. 3. Vicente López, *Fernando VII*, 1808, Ayuntamiento de Valencia.

Fig. 4. Joaquín Oliet, *Fernando VII*, 1808, Museo de Bellas Artes de Castellón.

Fig. 5. Antonio Carnicero, *Fernando VII*, 1808. Real Academia de la Historia. Madrid.

Fig. 6. Francisco de Goya, *Fernando VII*, 1814. Ayuntamiento de Santander.

Fig. 9. Carlos Blanco, *Fernando VII*, 1808, Ayuntamiento de Guadalajara.

Fig. 10. Vicente López, *Fernando VII como Capitán General*, 1814, Museo del Prado, Madrid.

Notas bibliográficas

Ángela BUJ ALFARA, *Notes lexicogràfiques sobre el «Petit vocabulari de Benassal» de Carles Salvador i Gimeno*, Publicacions de la Fundació Carles Salvador, 2. Benassal, 2009, 152 pp., 22 x 15 cm.

La Fundació Carles Salvador de Benassal, curadora del llegat cultural del mestre d'escola, gramàtic, lexicògraf i escriptor valencià, ha publicat una interessant monografia dialectal de la jove lingüista canareva Àngela Buj, professora de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona i de la Universitat Jaume I, la qual ja havia donat mostres del seu bon saber fer en anteriors estudis d'aquesta mena sobre un aspecte de la nostra llengua com és ara el lèxic de la zona lingüísticament tortosina, a cavall entre les comarques meridionals catalanes i les septentrionals valencianes. Es tracta d'una anàlisi ben aprofundida, que l'autora anomena *notes lexicogràfiques* amb evidents mostres de modèstia –creiem que n'ha tret tot el suc que se'n podia traure–, de l'article redactat per Salvador, publicat en 1943, anomenat *Petit vocabulari de Benassal* que el valencià dedicà a Pompeu Fabra en el seu setanta-cinquè aniversari. La monografia consta de quatre capítols, precedits d'una introducció de Pere-Enric Barreda (veritable ànima de la FCS), més unes clares conclusions.

Dins el primer capítol (*Metodologia*, pp. 17-18), hi aborda la via per la qual durà els objectius plantejats a la seua conclusió, presentant-ne els aspectes de què par-teix, és a dir, allò que l'autora anomena «els dos pilars fonamentals a partir dels quals basem la nostra anàlisi» que són l'estudi de la macroestructura –la tria de elements lexicals que conformen el *Petit vocabulari de Benassal*– i la microestructura –l'estudi intern de cada entrada o lema–; a banda, però, d'això aprofita la correspondència (que publica en aquesta obra, pp. 103-121) que provocà la redacció del vocabulari, entre Joan Coromines i Carles Salvador i, finalment, l'edició que del vocabulari publicà Pere-Enric Barreda en 2005.

El segon capítol (*L'autor*, pp. 19-21) presenta el personatge des de l'òptica lingüística solament, sobretot lexicogràfica. La professora Buj afirma que aquesta obra

no fou l'única que publicà Salvador pel que fa a l'estudi del lèxic, puix que l'escriptor valencià establert a Benassal donà també a la impremta un *Vocabulari Ortogràfic* en 1933, i per tant, anterior a aquell, inspirat en el *Vocabulari Ortogràfic* de Fabra.

Amb el tercer capítol (*El Petit vocabulari de Benassal*, pp. 23-101) som ja al moll de l'os de l'estudi. Per la llargada, i també per a poder anar a pams en la descripció i anàlisi de la qüestió, l'autora divideix així mateix aquest capítol en tres blocs o subapartats; és a saber: a) l'anàlisi de la macroestructura, b) l'estudi de la microestructura i c) les aportacions etnogràfiques de Salvador en el vocabulari esmentat.

Presentarem ara, molt sumàriament per motius d'espai, el llarg capítol dedicat a la descripció del PVB. En primer lloc, adverteix l'autora que l'anàlisi de l'obra es basa en l'edició de 1943, que veié la llum dins la miscel·lània que diversos autors dedicaren a Pompeu Fabra i que aparegué a Barcelona en aquell any, però amb peu d'impremta a Buenos Aires per raons de censura política franquista. La intenció de Carles Salvador en publicar aquest recull de lèxic benassalenc fou, com ho afirma a la introducció, d'arreglar «mots que no figuren a la part publicada del *Vocabulari del Maestrat*», de mossèn Joaquim Garcia Girona, al costat d'uns altres que, tot i figurar a l'esmentada obra, tenen una pronúncia o significats diferent del que donà mossèn GGirona. Un aspecte a remarcar en aquest apartat són les notes contrastives a peu de pàgina que fa Àngela Buj, extretes de la correspondència Coromines-Salvador, que tenen el valor afegit d'aclarir qüestions internes del vocabulari, tant de macroestructura com de microestructura.

I posats ja en ple treball, cal exposar algunes aportacions que hi fa l'autora; per exemple en el pla fonètic (pp. 25-28). El marcatge amb diversos signes gràfics d'alguns mots és una novetat, segons la professora Buj, del treball de Salvador. Així, per exemple, l'accent gràfic serveix per a marcar l'obertura o tancament fònic de les diverses vocals tòniques en aquelles paraules desconegudes fora de la localitat de Benassal o que tenen una extensió geogràfica petita. Però malgrat aquest advertiment que ha fa l'autor, Àngela Buj hi assenyala alguns elements lexicals que, en no ésser grafats, no sabem exactament quina pronúncia tenen o tenien a la localitat: *llambrenc* i *ruera*, entre altres.

Respecte al vocalisme, tònic i àton, presenta alternances pròpies de la localitat però, sobretot, anivellament fònic general en la llengua: *blèc*, *canyamèlo*, *espèlma*, *verre*, *ésme*, *congréll*, *cadena*, etc... *anòu* (pronúncia amb *o* oberta no general), *amòstra*, etc. Cal fer una consideració a la pronúncia *còngre*, referent al nom d'un peix i al d'una pasta cuïta al forn, que deu ésser una errada perquè la pronúncia més habitual és *cóngre*, amb una *e* tancada, segons tinguérem l'oportunitat d'oïr ja fa temps de llavis dels vells de la localitat de Culla. Tanmateix, mossèn Joaquim Garcia Girona grafia el terme amb accent greu d'*o* oberta (*còngre*) en el vocabulari que presenta al final de l'edició del poema *Seidia*, publicat a València en 1920. Al text

del poema, però, hi apareix *cóngrés*, amb accent agut d' *o* tancada: «Allí cóngres de llarg ab sucre i oli» (Cant VIII). L'entrada del lema al seu *Vocabulari del Maestrat* (començat a publicar a partir de 1922 a la SCC) no presenta marcació gràfica, per la qual cosa no podem saber ben bé la pronúncia que proposava el capellà benassalenc de la vocal tònica. Per un a altra banda, si partim de l'ètim llatí observarem que la *o* del terme CÖNGER és breu i hauria d'haver donat una vocal oberta en català, però el timbre tancat, general en l'idioma, deu ésser una influència de la *n*. Una altra cosa és que, per uns altres motius, s'articule oberta –segons el PVB– en aquella localitat.

El vocalisme àton presenta fenòmens molt regulars comparats amb els parlars catalans generals, i sobretot amb els del bloc occidental de l'idioma: *ariçó* (< eriçó), *pastell* (< pertell), *aufegar* (< ofegar), *brena* (< berena), etc.

Pel que fa al consonantisme, la marca gràfica indica l'emmudiment de la *-r* en posició de final absoluta dels infinitius, substantius i adjectius, fenomen ja descrit pels nostres dialectòlegs des de fa temps: *agosa(r)*, *Mas del l'Alfarde(r)*, *banque(r)*, etc.; també hi inclou d'altres fenòmens fonètics, com ara dissimilacions: *arbitre* > *albitre*, etc., metàtesis: *ballaruga* > *baralluga*; etc., caiguda derivats llatins –ATA: *brasila(da)*, *lletiga(da)*, *malla(da)*, etc., consonants antihiatiques: *núvola* > *núola* > *núgola*, *poal* > *poval*, etc., palatalitzacions: *n'hi ha* > *nya*, *sargantana* > *sagrantanya*, etc.

Dins el nivell de la morfologia, destacarem, com indica la professora Buj, l'interés de C. Salvador per aquest aspecte, sobretot centrat en la tercera persona del singular del present d'indicatiu i pel timbre de la vocal tònica: *astora(r)* > *astóra*, *penja(r)* > *pénja*, etc.

Un aspecte del treball salvadorià que destaca Àngela Buj és allò que anomena 'Usos específics' (pp. 30-37) que inclouen indicacions de literatura popular, sociolingüística, caracterització lingüística, fraseologia, etc. entre altres. Creiem que aquest apartat obert per Buj és un encert per tal com aquest tipus d'informació amplia el coneixement lingüístic més enllà del simple recull lexical. Per exemple: en el punt referit a la informació sociolingüística, el treball fa referència a la vitalitat de formes, com ara *allavòns*, terme ja en desús durant aquella època, o *carnissera* (mesura de carn d'un poc més d'un quilògram), també en desús; *feo* (lleig), i afegeix 'també usen lleig', etc.; o en l'apartat anomenat caracterització lingüística en els exemples fonètics, hi veiem el terme *vero* que segons indicació de C. Salvador, s'afirma que es pronuncia amb *e* oberta. En aquest cas és pertinent la nota a peu de pàgina d'Àngela Buj –extreta de la correspondència entre Coromines i Salvador– en què el català li plantejava el dubte de l'obertura de la *e* tònica, amb molt bona intuïció puix que el terme *vero* era també conegut a Castelló de la Plana amb pronúncia tancada de la vocal tònica.

Els dos darrers subapartats del tercer apartat del llibre d'Àngela Buj ofereixen les correspondències del PVB amb el diccionari Fabra i amb el DIEC (edicions 1995 i 2007). Segons la professora Buj, Carles Salvador tenia una altra intenció en aquest

treball i fou «la voluntat de mostrar juntament a un bon nombre d'entrades del PVB els lemes corresponents al DGLC» (p. 38). Partint d'aquest supòsit, el llibre obri uns llistats d'entrades del PVB que corresponen a entrades del DGLC de Fabra. De les 399 entrades del PVB, 131 porten equivalència al Fabra. Per exemple: congréll-congreny; faci(r)-farcir; llanda-llauna; llevat-rent; marraixa-botija; etc. Tot seguit, el treball obri un altre apartat en què compara les correspondències del PVB amb el DIEC (ed. de 1995 i 2007). En aquest cas, l'autora fa palés que «només incloem les accepcions coincidents [...] o els lemes que tinguen definicions semblants» (pàg. 40). I en posa un llistat: *ablanir* (PVB-DIEC), *astorar* (PVB-DIEC), etc., que arriba a la pàgina 57.

Amb l'apartat sobre la *microestructura* (pp. 58-101), es tanca el llarg capítol tercer. Carles Salvador estructura cada lema a partir dels següents aspectes: la categoria gramatical, la definició del lema, i l'exemplificació, no en tots els exemples. En el cas de la categoria gramatical, hi trobem un major nombre de substantius (fins a dos-cents setanta), entre els quals tenim cinc topònims i un antropònim: La Torre d'En Dumenge, Mas de l'Alfarder, L'Algar, El Rivet i El Saulonar; l'antropònim és Jesús, usat com a jaculatòria quan un hom esternuda. La segona categoria gramatical té una entrada de cinquanta-cinc exemples i correspon a l'adjectiu. El verb ve representat per seixanta-tres infinitius més una forma personal, que correspon a la primera persona del present d'indicatiu del verb haver-hi, *nya*. La categoria gramatical de l'adverbi presenta cinc casos, composts per una locució adverbial i quatre adverbis. Finalment, la preposició solament hi és representada per un exemple. Respecte al sistema de definicions, cal dir que el PVB utilitza, en aquest sentit, la sinonímia, la definició pròpiament dita i la definició seguida d'un sinònim, totes elles amb les diverses accepcions, quan n'hi ha. Un segon apartat d'aquest capítol és anomenat per Àngela Buj «Trets lingüístics», en què la canareva analitza el model lingüístic que Carles Salvador va fer servir per a la redacció del PVB. Per a ella, el model lingüístic de Salvador és normal, és a dir, amb un ús de geosinònims anivellat; per exemple, utilitza *traure* al costat de *dues*, *laminadura* i *joguina*, al costat de *cordell* i *seues*, etc. En uns altres casos aquest ús de geosinònims serveix per a aclarir la definició del lema en qüestió: *dacsa*, *blat de moro* → panís; *creilla*, *patata* → pataca, etc. Al costat d'això, Àngela Buj exposa tot un seguit de fenòmens lingüístics que reforcen la idea de model lingüístic normal: el manteniment de la *l* en el mot *colp*, l'ús del numeral femení *dues*, accentuació fabriana dels verbs formats amb *-èixer* (*desaparèixer*, etc.), gènere femení per als substantius abstractes acabats en *-or*, etc.

El darrer capítol (*Aportacions al Petit vocabulari de Benassal*, pp. 103-143) és l'exposició de dos documents que aporten dades per al coneixement del PVB. És el primer l'edició de quatre cartes, entre les que es conserven a l'Aula Museu de la Fundació Carles Salvador, de la correspondència entre Joan Coromines i Carles Salvador, de l'existència de les quals ja havíem dit alguns cosa als primers parà-

grafs d'aquesta nota bibliogràfica El segon document és un comentari a la reedició del *Petit vocabulari de Benassal* que en 2005 publicà Pere-Enric Barreda.

Unes magnífiques i molt aclaridores *conclusions* (pp. 145-153) clouen aquest interessant i molt ben afaiçonat treball, definitiu per al coneixement d'una part important de la tasca lexicogràfica de Carles Salvador i al qual ens haurem de remetre sempre que volguem conèixer la gran aportació a la nostra llengua de Salvador durant el segle XX.

L.G.B.

Pasqual BOIRA MUÑOZ i Ximo TORMO BATALLER: *La Serra de Mariola i el comerç de la neu. Caves, cases i pous de neu*, Diputació d'Alacant, 2009, 282 pp., 29'5 x 21 cm.

El Parc Natural de la Serra de Mariola atresora, a més dels valors paisatgístics i ambientals, un important patrimoni cultural vinculat amb les construccions arquitectòniques relacionades amb la conservació i el comerç de la neu. Una activitat que, a la zona, es documenta arxivísticament a partir de l'últim terç del segle XVI.

Els autors combinen, en el treball d'investigació, la recerca documental als arxius municipals, amb el treball de camp. Fruit d'aquestes recerques són els capítols introductoris envers l'organització del comerç de la neu i l'estudi de la nissaga familiar dels Puig. El treball de camp, dóna com a resultat l'inventari i catalogació d'un total de 54 construccions de caràcter etnològic existents als termes municipals d'Agres, Alfafara, Bocairent, Cocentaina, Muro d'Alcoi, Alcoi i Banyeres de Mariola.

La publicació s'estructura en quatre apartats. El primer d'ells, una introducció historicogeogràfica, analitza les referències històriques al voltant del consum de neu, per passar a analitzar els diferents usos (refredament de begudes, conservació d'aliments i ús terapèutic) de la neu al territori valencià per acabar centrant-se al territori a l'entorn de la Serra de Mariola. Segueix en aquesta introducció una referència a la petita edat de gel que es desenvoluparà entre finals del segle XVI i la segona meitat del segle XIX, considerant que són precisament les condicions climàtiques d'aquest període les que expliquen l'inici del comerç de la neu. S'estableix, igualment, una introducció sobre la tipologia dels dipòsits (neveres i ventisqueres).

El segon apartat de la publicació està destinat a l'anàlisi de l'organització del comerç. El treball als arxius municipals porta els autors a afirmar que durant l'últim terç del segle XVI el comerç de la neu a la zona està plenament organitzat. S'analitza, així mateix, els conflictes al voltant dels drets sobre la neu i la distribució comercial d'aquesta, posant de manifest l'existència d'un comerç de proximitat relacionat amb els llogarets més proper a la serra i d'altre amb zones més allunyades com ara Almansa, Murcia o Cartagena. I dintre d'aquestes relacions comercials

es fa un anàlisi centrat en les relacions contractuals dels arriers i traginers dedicats al transport de la neu.

El tercer capítol es centra en l'estudi de la nissaga dels Puig, una família pertanyent a la petita noblesa valenciana, oriünda de la vila d'Ontinyent que durant el segle XVII acapararà el monopoli comercial de la neu. Un monopoli que s'estenirà fins 1850, moment en què la fabricació artificial del gel comportarà la crisi comercial relacionada amb la neu.

Tanca l'estudi l'inventari de les 54 caves, cases i pous de neu de la serra de Mariola. Un inventari ordenat per termes municipals i estructurat en: localització, accés, valoració, toponímia, característiques i història, a més de comptar amb un apartat de documentació fotogràfica i planimètrica de cadascuna de les construccions.

X.A.M.

David VIZCAÍNO LEÓN (coordinador): *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella: Estudios previos del plan eólico valenciano. Zona II. Refoies y Todolella*, Renomar, S.A., EIN Mediterráneo, S.L, 2007, 409 pp. 28 x 24 cm.

La publicació és el fruit de les intervencions arqueològiques realitzades a la serra de la Menarella (els Ports), en els estudis previs del Pla Eòlic Valencià. Els resultats de les intervencions, en l'estudi de les quals han participat un total de catorze investigadors de diferents disciplines –arqueologia, antropologia física, ceramologia, antracologia, geomorfologia i arqueozoologia–, ha comptat amb l'edició científica de Ricardo González Villaescusa.

Es tracta d'una obra estructurada en 14 capítols. Una introducció geogràfica de la zona dona pas a l'ordenació cronocultural de les evidències arqueològiques localitzades tant durant els treballs de prospecció com, posteriorment, excavació arqueològica.

Els jaciments arqueològics, que evidencien una continuada ocupació de la serra, estan representats pel *Quadalbre* (mola de la Todolella, Todolella). Es tracta d'un jaciment lític de superfície amb materials de l'Epipaleolític-Mesolític i del Neolític Final-Eneolític. Aquests dos moments culturals estan representats al jaciment per la indústria lítica, elaborada en sílex –majoritàriament–, però també en jaspí i quarsita. Conformada per fulles de dors i microburins, mentre per al segon període, l'utilatge característic és els foliacis amb retoc pla, un fragment de basalt polit i una mola de quarsita.

També a l'Epipaleolític-Mesolític s'adscriu el jaciment lític de superfície del *Morró de Curro* (mola de la Todolella, Todolella). La indústria lítica representada destaca pels microburins, una làmina de dors rebaixat amb retoc abrupte i un tre-

pant sobre làmina. En aquest mateix indret es documenta una ocupació posterior, en l'Edat del Bronze. S'han localitzat estructures arquitectòniques que es relacionen amb un edifici de planta rectangular amb doble funcionalitat: hàbitat i cimentació d'una estructura de planta ovalada amb funció de torre o talaia. Els materials arqueològics recuperats són escadussers. La ceràmica està caracteritzada per ser elaborada a mà; destaca un recipient carenat amb vora exvasada i tractament exterior brunyit. La indústria lítica està conformada principalment per esclats sens retoc. També hi és present un percussor amb una funció de massa o martell. Aquesta talaia tindria la funció de control territorial amb un ampli camp visual orientat cap a terres turolenques, sobre la conca del riu Guadalope, corredor natural cap a terres més baixes.

El *Racó dels Cantos* (Tudolella) és un indret amb tres ocupacions. La primera es realitzaria en un moment de l'Epipaleolític–Mesolític i Neolític final, conformant un jaciment lític de superfície. Amb posterioritat serà ocupat durant el Ferro I (s. VI ane). D'aquesta època es conserven, al cim i vessant del tossal, restes d'estructures d'hàbitat, amb presència de llars, evidències d'una economia agropecuària, ceràmiques tant de cuina com d'emmagatzematge, nombrosa presència de macroutillatge per al processat de cereals i elements d'ornamentació personal elaborats en bronze. L'assentament durant aquest període tindria un marcat caràcter de control de les vies de pas, en un context d'una possible transhumància o transterminància protohistòrica entre el Baix Aragó i la serra de Gudar al llarg de la vall del Guadalope. Una tercera fase d'ocupació del lloc es donaria en època tardoantiga o alt medieval. A d'aquest moment es relaciona una estructura de planta rectangular d'uns 200 m².

Refoies Altes (serra de la Menarella, Forcall) es localitza sobre la zona més elevada de la serra. Les restes localitzades a les cales arqueològiques efectuades han consistit en restes d'estructures arquitectòniques, algunes d'elles de gran potència amb una amplària d'1,50 m. La ceràmica aportada, tota ella realitzada a mà, es relaciona amb un moment del Bronze final-Ferro I. També s'han documentat restes faunístiques, principalment d'ovicaprins i suids. Es tractaria d'un recinte amb una potent muralla i un edifici fortificat al cim de l'assentament, així com diverses estructures d'hàbitat. La superfície d'ocupació és d'una extensió de 650 m². Es tractaria d'un assentament amb un bon control visual sobre la conca del riu Bergantes.

Sant Joaquim (vessant oest del tossal de la Menarella, Forcall). Jaciment conformat per estructures negatives, corresponents a un total de 7 cubetes i una sitja. L'excavació de les estructures negatives va aportar una considerable quantitat de ceràmica a mà amb decoració relacionada amb la cultura dels Camps d'Urnes, nombroses restes de fauna, elements de falç i molins de mà, juntament amb un motlle per a fabricar destrals de bronze. Materials que daten el jaciment en el Bronze final i relacionen les estructures negatives amb abocadors.

La *necròpolis de sant Joaquim* ocupa una plataforma d'uns 720 m², espai aprofitat per a la construcció d'una necròpolis tumular dels segles VI-IV ane, on s'han localitzat 20 túmuls circulars, 7 cambres i 20 dipòsits funeraris. Els enterraments es corresponen amb incineracions secundàries i el número mínim d'individus incinerats és de 90. Aquesta necròpolis s'emmarca dins del món funerari de les necròpolis tumulars de la vall mitjana de l'Ebre, tot i que, amb característiques pròpies. Es tracta d'un jaciment excepcional tant per les característiques materials com pel reflex de la societat que les va crear.

El *tossal de la Menarella* (Forcall) presenta dues fases d'ocupació. Una primera relacionada amb la cultura ibèrica (s. VI-V ane) on sols s'han documentat nivells ocupacionals, sense localització d'estructures, tot i que l'existència d'un mur de maçoneria es relaciona amb la muralla de tancament de l'assentament. D'altra banda, una segona ocupació d'aquest espai es donaria entre els segles X i XII, allotjant un hàbitat andalusí d'altura. Un assentament relacionat amb el control estratègic del territori, especialment, de les conques dels rius Guadalope i Bergantes.

Un capítol, força interessant, està dedicat a la interpretació del paisatge i l'evolució històrica des del discurs metodològic de l'arqueologia dels sistemes de poblament i de les formes agràries, a partir del qual es va interpretant l'evolució paisatgística des d'època prehistòrica fins l'actualitat, sent l'activitat ramadera en primera instància (des d'època del Bronze final-Ferro antic fins al segle XVI) i l'explotació agrícola (des del segle XVII-fins els anys 60 del segle XX) les que configuraran el paisatge actual de la zona.

L'anàlisi de la documentació arqueològica juntament amb les interpretacions evolutives del paisatge obrin nous interrogants a la investigació, principalment centrats en determinar la importància de l'activitat ramadera en època andalusí, donada la relació dels assentaments de l'època amb les principals vies pecuàries de l'àrea d'estudi.

P. B.

ÍNDICE

**Año
2010**

ALANYÀ I ROIG, J.– Els moriscos del bisbat de Tortosa. La població de la serra d'Espadà i de la Vall d'Uixó	253
ALLEPUZ MARZÁ, X.– Notas bibliográficas	501
APARICI MARTÍ, J.– Paños, tintes y batanes. Mapa de la producción textil medieval en la zona septentrional del Reino de Valencia	185
BARONA, P.– Notas bibliográficas	502
BARRIO MOYA, J. L.– Aportaciones a la biografía del noble valenciano Don Francisco Valterra Berenguer, conde de la Villanueva, gentilhombre de cámara de Don Juan José de Austria	349
BOADA, G. - SERRANO, X.– Scachs d'amor (Primera part)	97
BORJA CORTIJO, H.– Parecer de Salvatierra sobre la cuestión morisca (1587)	287
CASANOVA HERRERO, E.– El romanç andalusí (o mossàrab) a través de la toponímia valenciana	69
CORBALÁN DE CELIS Y DURÁN, J.– <i>El castell i la vall de Almedixer</i> en los primeros años del siglo XV	241
FLORS I MAS, A.– «Entre Ares i Benassal». Aproximació a la percepció de les varietats lingüístiques en parlants de Castelló de la Plana (Primera part: marc teòric i metodològic de la recerca; anàlisi de dades)	153
FORNER I VALLS, E.– El patrimonio paleontológico de Teruel y la conservación de los holotipos	11

GIL VICENT, V.– Repoblar para reprimir: militares borbónicos del presidio de Orán en Vila-real, 1708	325
GIMENO BETÍ, LI.– Una aproximació lingüística al catecisme de mossèn Francesc Selma (1712)	135
Notas bibliográficas	497
LÓPEZ AZORÍN, M ^a J. - FERRER ORTS, A.– Un retaule de Bausà per a l'església de Meliana (València)	435
MESADO OLIVER, N.– Disensiones a un díptico. Un artículo de arqueología industrial en Burriana	361
MUÑOZ I SEBASTIÀ, J-H.– Les figures-reliquiari d'argent de la Catedral de Tortosa dels segles XVI i XVII: una interessant mostra de mecenatge artístic de canonges	347
OLUCHA MONTINS, F.– Dades per a la història de l'art als Ports de Morella i el Maestrat (segles XIV-XIX)	389
PORCAR RIPOLLES, J. B. (†)– Hugo Obermaier y las pinturas rupestres de Cueva Remigia	25
RODRIGO LIZONDO, M.– Ordinacions d'Albalat dels Sorells (1665). Estudi i edició	297
RODRÍGUEZ MOYA, I.– El retrato de Fernando VII (1808) por Joaquín Oliet: exaltación regia y crisis política en el contexto valenciano	473
ROYO PÉREZ, V.– Senyors i llauradors a Xert i la Barçella als segles baixmedievals	213
TORREJÓN, M.– <i>Ascomicetes</i> (anamórficos o telemórficos), recolectados por el botánico Carlos Pau en la provincia de Castellón (España)	5